

КЫРГЫЗ-ТҮРК
«МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
Келечек колубузда!

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE
MANAS ÜNİVERSİTESİ
Gelecek Elimizde...

IV ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР ФОРУМУ

«Байыртан бери «Жибек Жолу» түшүнүгү: Көз караштар жана жаңы изденүүлөр»
Бишкек, 21-22 апрель 2016

IV. AVRASYA SOSYAL BİLİMLER FORUMU

Tarihten Günümüze “İpek Yolu” Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar
Bişkek, 21–22 Nisan 2016

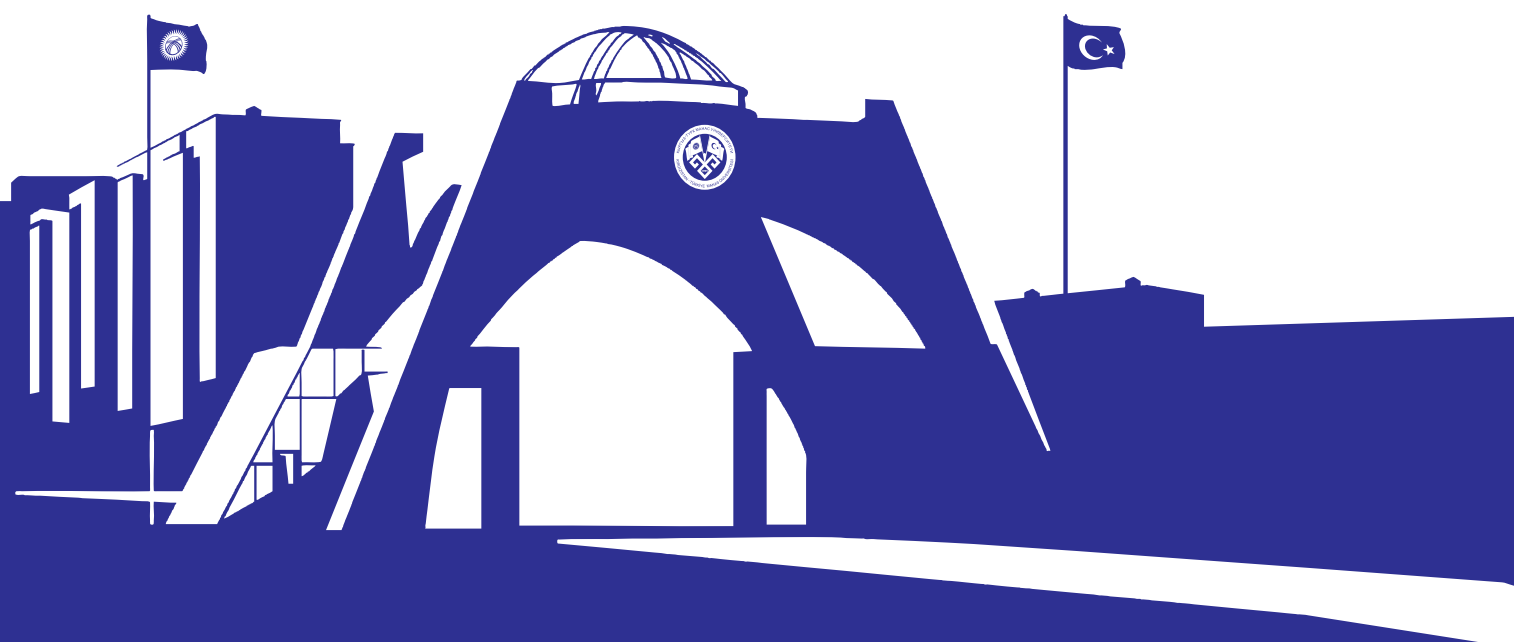
IV. EURASIAN FORUM ON SOCIAL SCIENCES

“Silk Road from the Past to the Present: Perspectives and New Approaches”
Bishkek, 21-22 April 2016

IV ЕВРАЗИЙСКИЙ ФОРУМ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Восприятие «Шелкового пути» с исторических времен до наших дней: действующие подходы и новые поиски.
Бишкек, 21-22 апреля 2016 года

<http://asbf16.manas.edu.kg>

Бишкек/Bişkek-2017

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 216
Kongreler Dizisi: 33

IV ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР ФОРУМУ
«Байыртан бери «Жибек Жолу» түшүнүгү: Көз караштар жана жаңы изденүүлөр»
Бишкек, 21-22 апрель 2016

IV. AVRASYA SOSYAL BİLİMLER FORUMU
Tarihten Günümüze “İpek Yolu” Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar
Bişkek, 21–22 Nisan 2016

IV. EURASIAN FORUM ON SOCIAL SCIENCES
“Silk Road from the Past to the Present: Perspectives and New Approaches
Bishkek, 21-22 April 2016

IV ЕВРАЗИЙСКИЙ ФОРУМ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Восприятие «Шелкового пути» с исторических времен до наших дней: действующие
подходы и новые поиски.
Бишкек, 21-22 апреля 2016 года

УДК 94(3)
ББК 63.3
Т 92

IV ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР ФОРУМУ
«Байыртан бери «Жибек Жолу» түшүнүгү: Көз караштар жана жаңы изденүүлөр»

IV. AVRASYA SOSYAL BİLİMLER FORUMU
Tarihten Günümüze “İpek Yolu” Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar

ISBN 978-9967-9038-4-5

Бул китепте, 2016 жылын 21-22-апрель айында Кыргыз-Түрк Манас университетинде өткөн **IV Евразия гуманитардык илимдер форумунда** презентация кылынган жана илимий комитетте орун алган мүчөлөр тарабынан бааланып каралып чыккан макалалар жайгашкан. Жазылган макалалар үчүн авторлор жоопту.

Bu kitapta, 21-22 Nisan 2016 tarihlerinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen **IV. Avrasya Sosyal Bilimler Forumu**'nda sunulan ve Bilim Kurulu'nda yer alan hakemler tarafından değerlendirilen bildiriler yer almaktadır. Yazıların tüm sorumluluğu yazarlara aittir.

Форумдун спонсору **ТИКА**
Bu Forum **TIKA** tarafından desteklenmiştir

Т 0503000000-17

ISBN 978-9967-9038-4-5

УДК 94(3)
ББК 63.3
© КТУМ, 2017

IV ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР ФОРУМУ
«Байыртан бери «Жибек Жолу» түшүнүгү: Көз караштар жана жаңы изденүүлөр»
Бишкек, 21-22 апрель 2016

IV. AVRASYA SOSYAL BİLİMLER FORUMU
Tarihten Günümüze “İpek Yolu” Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar
Bişkek, 21–22 Nisan 2016

IV. EURASIAN FORUM ON SOCIAL SCIENCES
“Silk Road from the Past to the Present: Perspectives and New Approaches
Bishkek, 21-22 April 2016

IV ЕВРАЗИЙСКИЙ ФОРУМ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Восприятие «Шелкового пути» с исторических времен до наших дней: действующие
подходы и новые поиски.
Бишкек, 21-22 апреля 2016 года

Бишкек • Bişkek

2017

FORUM KURULLARI

ONUR KURULU

Prof.Dr. Sebahattin BALCI, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü

Prof.Dr. Asilbek KULMIRZAEV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektör Vekili

Prof.Dr. Murat TUNCER, Hacettepe Üniversitesi Rektörü

Prof.Dr. Adalet MURADOV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü

Prof.Dr. Mehmet KUTALMIŞ, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Vekili

KOORDİNATÖRLER/YÜRÜTÜCÜLER

Prof.Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Prof.Dr. Ahmet Burçin YERELİ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Nevzat ŞİMŞEK, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, Kazakistan

Doç.Dr. Güner ÖZKAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, ORASAM, Kırgızistan

Dr. Elşen BAĞIRZADE, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan

BİLİM KURULU (Soyada Göre Alfabetik)

Prof.Dr. Nasuh Oğuzhan ALTAY, Ege Üniversitesi,

Prof.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU, Hacettepe Üniversitesi,

Prof.Dr. Necmiddin BAĞDADIÖĞLU, Hacettepe Üniversitesi,

Prof.Dr. Evez BAYRAMOV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,

Prof.Dr. Hayati BEŞİRLİ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Mehmet BULUT, Sebahattin Zaim Üniversitesi,

Prof.Dr. Suat CEBECİ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. İsmail CERİTLİ, T.C. Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi,

Prof.Dr. Murat Sadullah ÇEBİ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Güven DELİCE, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası,

Prof.Dr. Mehmet DİKKAYA, Kırıkkale Üniversitesi,

Prof.Dr. Mehmet ERDEM, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Halis Yunus ERSÖZ, İstanbul Üniversitesi,

Prof.Dr. Ömer Selçuk EMSEN, Atatürk Üniversitesi,

Prof.Dr. Alper GÜVEL, Çukurova Üniversitesi,

Prof.Dr. Elşen HACIZADE, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,

Prof.Dr. Rasim HASANOV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,

Prof.Dr. Kuseyin İSAYEV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Anvar İSMAİLOV, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,

Prof.Dr. Ahmet İNCEKARA, İstanbul Üniversitesi,

Prof.Dr. Natalya KALAŞNİKOVA, Kazakistan Cumhurbaşkanı Devlet Yönetimi Akademisi,

Prof.Dr. Ahmet KARADAĞ, İnönü Üniversitesi,

Prof.Dr. Recep KÖK, Dokuz Eylül Üniversitesi,

Prof.Dr. Vladimir KUZMENKO, Rusya Halklar Dostluğu Üniversitesi,

Prof.Dr. Anvar MOKEYEV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Sedat MURAT, İstanbul Üniversitesi,

Prof.Dr. Ali Murat ÖZDEMİR, Hacettepe Üniversitesi,

Prof.Dr. Kerim ÖZDEMİR, Balıkesir Üniversitesi,

Prof.Dr. Suleyman ÖZDEMİR, İstanbul Üniversitesi,

Prof.Dr. Cusup PİRİMBAYEV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,

Prof.Dr. Saltanat RYSBEKOVA, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi,

Prof.Dr. İdris SARISOY, Marmara Üniversitesi,

Prof.Dr. Jibek SIZDIKOVA, Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi,
 Prof.Dr. Abdulkadir ŞENKAL, Kocaeli Üniversitesi,
 Prof.Dr. Recep TARI, Kocaeli Üniversitesi
 Prof.Dr. Erdiç TELATAR, Okan Üniversitesi,
 Prof.Dr. Muhtar TİNASULOV, Kazakistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi,
 Prof.Dr. Fahri UNAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Prof.Dr. Anarkül URDALETOVA, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Prof.Dr. Niyazi USTA, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Prof.Dr. Utku UTKULU, Dokuz Eylül Üniversitesi
 Prof.Dr. Layli ÜKÜBAYEVA, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Prof.Dr. Ahmet Burçin YERELİ, Hacettepe Üniversitesi,
 Prof.Dr. Abdullah YILMAZ, Balıkesir Üniversitesi,
 Doç.Dr. Turusbek ASANOV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Doç.Dr. Mansur BERHUDAROV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,
 Doç.Dr. Mustafa BIYIKLI, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Doç.Dr. Mehmet Seyfettin EROL, Gazi Üniversitesi,
 Doç.Dr. Adem GÖLEÇ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Doç.Dr. Asiman GULİYEV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,
 Doç.Dr. Mubariz HASANOV, Okan Üniversitesi,
 Doç.Dr. Hasan Ali KARASAR, Atılım Üniversitesi,
 Doç.Dr. Güner ÖZKAN, Necmettin Erbakan Üniversitesi,
 Doç.Dr. Celaleddin SERİNKAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Seyit Ali AVCU, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Aygöl AYSAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Yaşar AYYILDIZ, Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Cengiz BUYAR, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Kamalbek KARIMŞAKOV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. M. Bürkan SERBEST, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Fahri SOLAK, Marmara Üniversitesi,
 Yrd.Doç.Dr. Nevzat TETİK, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Dr. Nazim CAFERSOY, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,
 Dr. Altınbek COLDOŞOV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
 Dr. Gulmira RZAYEVA, Azerbaycan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Baku,
 Dr. Muhit Ardager SIDIKNAZAROV, Avrasya Milli Üniversitesi Çağdaş Araştırmalar Enstitüsü,
 Dr. Anar SOMUNCUOĞLU, Hacettepe Üniversitesi,
 Dr. Raşid TACİBAYEV, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,

DÜZENLEME KURULU

Prof.Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF
 Prof.Dr. Anarkül URDALETOVA, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF
 Yrd. Doç. Dr. Nevzat TETİK, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF
 Doç. Dr. Güne r ÖZKAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Orta Asya Araştırmalar Merkezi (ORASAM),
 Öğr.Dör.Dr. Altınbek COLDOŞOV, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

SEKRETERYA

Arş. Gör. Ömer Faruk KARAMAN, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF
 Arş. Gör. Ediliya ABDIKADIROVA, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF

ФОРУМДУН КОМИТЕТТЕРИ

ФОРУМДУН АРДАКТУУ КОМИТЕТИ

Проф., докт. Себахаттин Балжы, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин ректору

Проф., докт. Асылбек Кулмырзаев, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин I проректору

Проф., докт. Мурат Тунжер, Хажеттепе университетинин ректору

Проф., докт. Адалет Мурадов, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университетинин ректору

Проф., докт. Мехмет Куталмыш, Кожа Ахмет Ясави атындагы казак-түрк эл аралык университетинин I проректору

КООРДИНАТОРЛОР

Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Кыргызстан

Проф., докт. Ахмет Бурчин Йерели, Хажеттепе университети, Түркия

Доц., докт. Невзат Шимшек, Кожа Ахмет Ясави атындагы казак-түрк эл аралык университети алдындагы Евразия изилдөөлөрү институту, Казакстан

Доц., докт. Гюнер Өзкан, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Орто Азия изилдөөлөр борбору (ORASAM), Кыргызстан

Докт. Элшен Багырзаде, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети, Азербайжан

ИЛИМИЙ КОМИТЕТ (фамилия боюнча алфавиттик тартипте)

Проф., докт. Насух Огузхан Алтай, Эге университети,

Проф., докт. Йонжа Анзерлиоглу, Хажеттепе университети,

Проф., докт. Неджмиддин Багдадиоглу, Хажеттепе университети,

Проф., докт. Эвез Байрамов, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,

Проф., докт. Хаяти Беширли, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Мехмет Булут, Себахаттин Заим университети,

Проф., докт. Суат Жебежи, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Исмаил Жеритли, Түркия Республикасынын өлчөө, тандоо жана жайгаштыруу борбору,

Проф., докт. Мурат Садуллах Чеби, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Гювен Делиже, Түркия Республикасынын борбордук банкы,

Проф., докт. Мехмет Диккая, Кырыккале университети,

Проф., докт. Мехмет Эрдем, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Халис Юнус Эрсоз, Стамбул университети,

Проф., докт. Омер Сельчук Эмсен, Ататүрк университети,

Проф., докт. Альпер Гювел, Чукурова университети,

Проф., докт. Эльшен Хаджизаде, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,

Проф., докт. Расим Хасанов, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,

Проф., докт. Кусеин Исаев, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Анвар Исмаилов, Кожа Ахмет Ясави атындагы казак-түрк эл аралык университети,

Проф., докт. Ахмет Инжекара, Стамбул университети,

Проф., докт. Наталья Калашникова, Казакстан Республикасынын Президенти алдындагы мамлекеттик башкаруу академиясы,

Проф., докт. Ахмет Карадаг, Инөню университети,

Проф., докт. Реджеп Кок, Докуз Эйлюл университети,

Проф., докт. Владимир Кузменко, Орусия улуттар аралык достук университети,

Проф., докт. Анвар Мокеев, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Седат Мурат, Стамбул университети,

Проф., докт. Али Мурат Оздемир, Хажеттепе университети,

Проф., докт. Керим Оздемир, Балыкесир университети,

Проф., докт. Сулейман Оздемир, Стамбул университети,

Проф., докт. Жусуп Пиримбаев, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,

Проф., докт. Салтанат Рысбекова, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети,
 Проф., докт. Жибек Сыздыкова, Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университети,
 Проф., докт. Абдулкадир Шенкал, Кожаяли университети,
 Проф., докт. Реджеп Тары, Кожаяли университети,
 Проф., докт. Эрдинч Телатар, Окан университети,
 Проф., докт. Мухтар Тинасулов, Казакстан Республикасынын улуттук илимдер академиясы,
 Проф., докт. Фахри Унан, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Проф., докт. Анаркүл Урдалетова, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Проф., докт. Ниязи Уста, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Проф., докт. Утку Уткулу, Докуз Эйлюл университети,
 Проф., докт. Лайли Үкүбаева, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Проф., докт. Ахмет Бурчин Йерели, Хажеттепе университети,
 Проф., докт. Абдуллах Йылмаз, Балыкесир университети,
 Доц., докт. Турусбек Асанов, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., докт. Мансур Берхударов, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,
 Доц., докт. Мустафа Быйыклы, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., докт. Мехмет Сейфеттин Эрол, Гази университети,
 Доц., докт. Адем Голеч, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., докт. Асиман Гулиев, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,
 Доц., докт. Мубариз Хасанов, Окан университети,
 Доц., докт. Хасан Али Карасар, Атылым университети,
 Доц., докт. Желаледдин Серинкан, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Сейит Алли Авжу, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Айгүл Айсан, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Яшар Айыылдыз, Абант Иззет Байсал университети,
 Доц., м.а. докт. Женгиз Буяр, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Юнус Эмре Гюрбюз, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Камалбек Карымшаков, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. М. Бюркан Сербест, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Доц., м.а. докт. Фахри Солак, Мармара университети,
 Доц., м.а. докт. Невзат Тетик, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Докт. Назим Джаферсой, Азербайжан мамлекеттик экономикалык университети,
 Докт. Алтынбек Жолдошов, Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
 Докт. Гульмира Рзаева, Азербайжандын стратегиялык изилдөөлөр борбору,
 Докт. Мухит-Ардагер Сыдыкназаров, Л. Гумилев атындагы заманбап изилдөөлөр институту,
 Докт. Анар Сомуноглу, Хажеттепе университети,
 Докт. Рашид Тажибаев, Кожа Ахмет Ясави атындагы казак-түрк эл аралык университети.

УЮШТУРУУ КОМИТЕТИ

Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети,
 Проф., докт. Анаркүл Урдалетова, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети,
 Доц., м.а. докт. Невзат Тетик, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети,
 Доц., докт. Гюнер Озкан, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Орто Азия изилдөөлөр борбору (ORASAM),
 Докт. Алтынбек Жолдошов, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети,
 эл аралык мамилелер бөлүмү

СЕКРЕТАРИАТ

Омер Фарук Караман, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети,
 Эдилия Абдыкадырова, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, экономика жана башкаруу факультети.

FORUM COMMITTEES

CHAIRS

Prof. Dr. Sebahattin BALCI, Rector of the Kyrgyz-Turkish “Manas” University
Prof. Dr. Asylbek KULMYRZAEV, Vice-rector of the Kyrgyz-Turkish “Manas” University
Prof. Dr. Murat TUNCER, Rector of Hacettepe University
Prof. Dr. Adalet MURADOV, Rector of Azerbaijan State Economic University
Prof. Dr. Mehmet KUTALMIŞ, I Vice-President of the International Kazakh-Turkish University named after H.A Yassawi

COORDINATORS

Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Kyrgyzstan
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ, Hacettepe University, Turkey
Assoc. Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK, Eurasian Research Institute under the International Kazakh-Turkish University named after H.A Yassawi, Dokuz Eylül University, Kazakhstan, Turkey
Assoc. Prof. Güner ÖZKAN, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, ORASAM, Kyrgyzstan
Dr. Elşen BAĞIRZADE, Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE (alphabetically by last name)

Prof.Dr. Nasuh Oğuzhan ALTAY, Ege University,
Prof.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU, Hacettepe University,
Prof.Dr. Necmiddin BAĞDADIÖĞLU, Hacettepe University,
Prof.Dr. Evez BAYRAMOV, Azerbaijan State Economic University,
Prof.Dr. Hayati BEŞİRLİ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Mehmet BULUT, Sebahattin Zaim University,
Prof.Dr. Suat CEBECİ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. İsmail CERİTLİ, Student Selection and Placement Center of Republic of Turkey,
Prof.Dr. Murat Sadullah ÇEBİ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Güven DELİCE, Central Bank of the Republic of Turkey,
Prof.Dr. Mehmet DİKKAYA, Kırıkkale University,
Prof.Dr. Mehmet ERDEM, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Prof.Dr. Halis Yunus ERSÖZ, İstanbul University,
Prof.Dr. Ömer Selçuk EMSEN, Atatürk University,
Prof.Dr. Alper GÜVEL, Cukurova University,
Prof.Dr. Elşen HACIZADE, Azerbaijan State Economic University,
Prof.Dr. Rasim HASANOV, Azerbaijan State Economic University,
Prof.Dr. Kuseyin İSAYEV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Anvar İSMAİLOV, Ahmet Yasawi University,
Prof.Dr. Ahmet İNCEKARA, İstanbul University,
Prof.Dr. Natalya KALAŞNİKOV, Public Administration Academy under the President of Kazakhstan,
Prof.Dr. Ahmet KARADAĞ, İnönü University,
Prof.Dr. Recep KÖK, Dokuz Eylül University,
Prof.Dr. Vladimir KUZMENKO, People's Friendship University of Russia,
Prof.Dr. Anvar MOKEYEV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Sedat MURAT, İstanbul University,
Prof.Dr. Ali Murat ÖZDEMİR, Hacettepe University,
Prof.Dr. Kerim ÖZDEMİR, Balıkesir University,
Prof.Dr. Süleyman ÖZDEMİR, İstanbul University,
Prof.Dr. Jusup PRIMBAEV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
Prof.Dr. Saltanat RYSBEKOVA, Al-Farabi Kazakh National University,

Prof.Dr. İdris SARISOY, Marmara University,
 Prof.Dr. Jibek SIZDIKOVA, Moscow State University named after M.V. Lomonosov,
 Prof.Dr. Abdulkadir ŞENKAL, Kocaeli University,
 Prof.Dr. Recep TARI, Kocaeli University
 Prof.Dr. Erdinç TELATAR, Okan University,
 Prof.Dr. Muhtar TİNASULOV, National Academy of Science of the Republic Of Kazakhstan,
 Prof.Dr. Fahri UNAN, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Prof.Dr. Anarkül URDALETOVA, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Prof.Dr. Niyazi USTA, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Prof.Dr. Utku UTKULU, Dokuz Eylul University,
 Prof.Dr. Layli ÜKÜBAYEVA, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Prof.Dr. Ahmet Burçin YERELİ, Hacettepe University,
 Prof.Dr. Abdullah YILMAZ, Balıkesir University,
 Assoc. Prof. Dr. Turusbek ASANOV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Assoc. Prof. Dr. Mansur BERHUDAROV, Azerbaijan State Economic University,
 Assoc. Prof. Dr. Mustafa BIYIKLI, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Assoc. Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL, Gazi University
 Assoc. Prof. Dr. Adem GÖLEÇ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University
 Assoc. Prof. Dr. Asiman GULİYEV, Azerbaijan State Economic University,
 Assoc. Prof. Dr. Mubariz HASANOV, Okan University,
 Assoc. Prof. Dr. Hasan Ali KARASAR, Atılım University,
 Assoc. Prof. Dr. Güner ÖZKAN, Necmettin Erbakan University,
 Assoc. Prof. Dr. Celaledin SERİNKAN, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Seyit Ali AVCU, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Aigul AYSAN, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Yaşar AYYILDIZ, Abant İzzet Baysal University,
 Asst. Prof. Dr. Cengiz BUYAR, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Kamalbek KARYMSHAKOV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. M. Bürkan SERBEST, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Asst. Prof. Dr. Fahri SOLAK, Marmara University,
 Asst. Prof. Dr. Nevzat TETİK, Kyrgyz-Turkish “Manas” University,
 Dr. Nazim CAFERSOY, Azerbaijan State Economic University,
 Dr. Gulmira RZAYEVA, Azerbaijan Strategic Research Center, Baku,
 Dr. Muhit Ardager SIDIKNAZAROV, Eurasian National University, Institute of Contemporary Studies,
 Dr. Anar SOMUNCUOĞLU, Hacettepe University,
 Dr. Raşid TACİBAYEV, International Kazakh-Turkish University named after H.A Yassawi

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Economics and Administration Sciences
 Prof. Dr. Anarkül URDALETOVA, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Economics and Administration Sciences
 Assoc. Prof. Dr. Güner ÖZKAN, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Central Asia Research Center (ORASAM)
 Dr. Altınbek COLDOŞOV, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Economics and Administration Sciences, Department of International Relations

SECRETARIAT

Ömer Faruk Karaman, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Economics and Administration Sciences
 Edilia ABDYKADYROVA, Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Economics and Administration Sciences

КОМИТЕТЫ ФОРУМА

ПОЧЕТНЫЙ СОВЕТ ФОРУМА

Проф., докт. Себахаттин Балжы, Ректор Кыргызско-Турецкого университета «Манас»,
Проф., докт. Асылбек Кулмырзаев, I Проректор Кыргызско-Турецкого университета «Манас»,
Проф., докт. Мурат Тунжер, Ректор университета Хажеттепе,
Проф., докт. Адалет Мурадов, Ректор Азербайджанского государственного экономического университета,
Проф., докт. Мехмет Куталмыш, I Проректор Международного Казахско-Турецкого университета им. Ахмета Ясави.

КООРДИНАТОРЫ

Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», Кыргызстан
Проф., докт. Ахмет Бурчин Йерели, университет Хажеттепе, Турция
Доц., докт. Невзат Шимшек, институт Евразийских исследований при Международном Казахско-Турецком университете им. Ахмета Ясави, Казахстан
Доц., докт. Гюнер Озкан, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», центр исследований Центральной Азии (ORASAM), Кыргызстан
Докт., Элшен Багырзаде, Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

АКАДЕМИЧЕСКИЙ СОВЕТ (в алфавитном порядке по фамилии)

Проф., докт. Насух Огузхан Алтай, Эгейский университет,
Проф., докт. Йонжа Анзерлиоглу, университет Хажеттепе,
Проф., докт. Неджмиддин Багдадиоглу, университет Хажеттепе,
Проф., докт. Эвез Байрамов, Азербайджанский государственный экономический университет,
Проф., докт. Хаяти Беширли, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Мехмет Булут, университет Себахаттин Заим,
Проф., докт. Суат Жебежи, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Исмаил Жеритли, центр по подбору и размещению студентов Турецкой Республики,
Проф., докт. Мурат Садуллах Чеби, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Гювен Делиже, Центральный банк Турецкой Республики,
Проф., докт. Мехмет Диккая, университет Кырыккале,
Проф., докт. Мехмет Эрдем, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Халис Юнус Эрсоэз, Стамбульский университет,
Проф., докт. Омер Сельчук Эмсен, университет им. Ататюрка,
Проф., докт. Альпер Гювел, университет Чукурова,
Проф., докт. Эльшен Хаджизаде, Азербайджанский государственный экономический университет,
Проф., докт. Расим Хасанов, Азербайджанский государственный экономический университет,
Проф., докт. Кусеин Исаев, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Анвар Исмаилов, международный Казахско-Турецкий университет им. Ахмета Ясави,
Проф., докт. Ахмет Инжекара, Стамбульский университет,
Проф., докт. Наталья Калашникова, академия государственного управления при Президенте РК,
Проф., докт. Ахмет Карадаг, университет Иноню,
Проф., докт. Реджеп Кок, университет Докуз Эйлюль,
Проф., докт. Владимир Кузменко, Российский университет дружбы народов,
Проф., докт. Анвар Мокеев, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Седат Мурат, Стамбульский университет,
Проф., докт. Али Мурат Оздемир, университет Хажеттепе,
Проф., докт. Керим Оздемир, университет Балыкесир,
Проф., докт. Сулейман Оздемир, Стамбульский университет,
Проф., докт. Жусуп Пиримбаев, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Проф., докт. Салтанат Рысбекова, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Проф., докт. Жибек Сыздыкова, Московский государственный университет им. Ломоносова,

Проф., докт. Абдулкадир Шенкал, университет Кожаели,
 Проф., докт. Реджеп Тары, университет Кожаели,
 Проф., докт. Эрдинч Телатар, университет Окан,
 Проф., докт. Мухтар Тинасулов, национальная академия наук Республики Казахстан,
 Проф., докт. Фахри Унан, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Проф., докт. Анаркул Урдалетова, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Проф., докт. Ниязи Уста, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Проф., докт. Утку Уткулу, университет Докуз Эйлюль
 Проф., докт. Лайли Укубаева, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Проф., докт. Ахмет Бурчин Йерели, университет Хажеттепе,
 Проф., докт. Абдуллах Йылмаз, университет Балыкесир,
 Доц., докт. Турусбек Асанов, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Доц., докт. Мансур Берхударов, Азербайджанский государственный экономический университет,
 Доц., докт. Мустафа Быйыклы, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Доц., докт. Мехмет Сейфеттин Эрол, университет Гази,
 Доц., докт. Адем Голеч, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Доц., докт. Асиман Гулиев, Азербайджанский государственный экономический университет,
 Доц., докт. Мубариз Хасанов, университет Окан,
 Доц., докт. Хасан Али Карасар, университет Атылым,
 Доц., докт. Гюнер Озкан, университет Нежметтин Эрбакан
 Доц., докт. Желаледдин Серинкан, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Сейит Али Авжу, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Айгул Айсан, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Яшар Айылдыз, университет Абант Иззет Байсал,
 И.о. доц., докт. Женгиз Буяр, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Юнус Эмре Гюрбюз, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Камалбек Карымшаков, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. М. Бюркан Сербест, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 И.о. доц., докт. Фахри Солак, университет Мармара,
 И.о. доц., докт. Невзат Тетик, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Докт. Назим Джаферсой, Азербайджанский государственный экономический университет,
 Докт. Алтынбек Жолдошов, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
 Докт. Гульмира Рзаева, центр стратегических исследований Азербайджана,
 Докт. Мухит-Ардагер Сыдыкназаров, институт современных исследований ЕНУ им. Л.Гумилева,
 Докт. Анар Сомуноглу, университет Хажеттепе,
 Докт. Рашид Тажибаев, международный Казахско-Турецкий университет им. Ахмета Ясави.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ

Проф., докт. Хакан Четинташ, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления,
 Проф., докт. Анаркул Урдалетова, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления,
 И.о. доц., докт. Невзат Тетик, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления,
 Доц., докт. Гюнер Озкан, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», центр исследований Центральной Азии (ORASAM),
 Докт. Алтынбек Жолдошов, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления, отделение международных отношений.

СЕКРЕТАРИАТ

Омер Фарук Караман, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления,
 Эдилия Абдыкадырова, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», факультет экономики и управления.

ÖNSÖZ

Tarihte “İpek Yolu” yalnız tüccarların değil, aynı zamanda bilgelerin, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olarak geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Bu bölge üzerinde yaşam süren toplumlar arasındaki ticari, kültürel ve dini etkileşimler büyük medeniyetler kurulmasının ötesinde, binlerce yıldan beri bölgede yaşayan çeşitli kültürlerin, dinlerin ve toplulukların da izlerini taşımakta, olağanüstü bir tarihsel ve kültürel zenginlik sunmaktadır.

Özellikle, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, “İpek Yolu”nun hem bir ticaret yolu, hem de tarihsel ve kültürel değer olarak yeniden canlandırılması gündeme gelmiştir. Bu yol boyunca inşa edilmiş olup artık kullanılmayan yapıların, yeni işlevler kazandırılarak korunmaları ve yaşatılmaları için çalışmalar başlatılmıştır. Özellikle küreselleşen günümüz dünyasında “İpek Yolu” sadece karayolu ile sınırlı kalmamakta, aynı zamanda demir yolu, deniz yolu ve hava yolu gibi yeni gelişmeler gündeme gelmekte ve bu havzada yer alan ülkeler arasında karşılıklı siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal etkileşimler artmaktadır.

Tarihten günümüze “İpek Yolu” üzerindeki tartışmalar sadece bölge uzmanlarının değil konu ile ilgilenen tüm akademisyenlerin ilgisini çekmektedir. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, T.C. Hacettepe Üniversitesi ve Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinin birlikte dördüncüsünü düzenlediği Avrasya Sosyal Bilimler Forumu’nda bu yıl “Tarihten Günümüze ‘İpek Yolu’ Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar konuları tartışılmış ve çözüm önerileri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi’nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen bu Forum’da, “İpek Yolu” kavramı başta olmak üzere, İpek Yolu üzerindeki ülkelerin bugünkü ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal gündemleri de ele alınmıştır.

Bu vesile ile Forumun gerçekleşmesinde emeği geçen Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi nezdinde Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim elemanlarını ve ORASAM çalışanlarını tebrik ediyor, değerli çalışmaları ile Forumu teşrif eden akademisyenlere şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Sebahattin BALCI

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

MA3MYHY • İÇİNDEKİLER

Önsöz	12
I. Bölüm: Dil, Din ve Tarih.....	17
Budizm'in Çin'e İntikalinde İpek Yolunun Önemi (Hammet ARSLAN)	18
İpek Yolu Güzergâhındaki Kültürel Etkileşimin Türkçe Lügâtlardaki Yansıması (Mustafa BIYIKLI).....	26
İpek Yolu Tarihinde Siyaset ve Felsefe (Berrin SARITUNÇ)	30
İpek Yolu'nda Din ve Kültür Etkileşimleri Bağlamında Kur'an'a Yönelik Selefî ve Aklî Yaklaşımların İşlevselliği (Osman EYÜPOĞLU, Muhittin DÜZENLİ, Hakan COŞAR).....	39
İpek Yolu'nda Türkler (Aykut KAR)	49
İpek Yolunda Dil İletişimini Sağlayan Unsurlar (Yusuf DOĞAN)	52
İpekyolunda Dîni Bütünleşmenin Önündeki Engel Olarak Selefîlik Anlayışının Hadis Kaynaklarını Okuma Biçimleri Üzerine (Muhittin DÜZENLİ, Osman EYÜPOĞLU, Hakan COŞAR).....	65
Knezlikten İmparatorluğa; Rusya'da Devlet Merkezli Sistemin Kurumsallaşmasında Rus Kimliğinin Etkisi (Çağrı Alagöz)	70
Türk Dünyasında Vaazlar, Görüş ve Beklentiler (Berrin SARITUNÇ, Elif KAPDAN)	78
XVI. ve XVIII. Yüzyıl Döneminde Devletin Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri: Adana Sancağı Örneği (İhsan Erdem SOFRACI, Mehtap ERGENOĞLU)	85
Большой Шелковый путь в контексте взаимодействия востока и запада и процессов глобализации: историческая ретроспектива (Еркин БАЙДАРОВ).....	94
Улуу Жибек жолу: тарых бүткөн жок. Тарых кайталанууда (Орозбек Молдалиев)	99
II. Bölüm: Ekonomi	104
İki İpek Yolu Ülkesi: Türkiye ve İran'ın Dış Ticaret ve Enerji İlişkilerinin 2000 Yılı Sonrası Gelişimi ve Yansımaları (Adem ÜZÜMCÜ).....	105
Overlapping Integration Processes in Central Asia: Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt (Seyit Ali AVCU).....	122
İpek Yolu Ticaretinin Canlandırılmasının Kazakistan Demokrasisine Olası Etkileri (Osman AĞIR, Fikret BİRDİŞLİ).....	125
İpek Yolu Kavşağında Türkiye'nin Sağlık Turizmi Fırsatı: Bir Durum Değerlendirmesi (Abdullah SOYSAL).....	132
"Yeni İpek Yolu" Çerçevesinde Ana Projelerden Biri Olarak Gwadar Derin Su Limanı Girişimi (Saule AKHMETKALİYEVA)	139
Yeni İpek Yolu'nda Türkiye'nin Deniz Ticareti Stratejileri (İrfan KALAYCI, Galip Afşın RAVANOĞLU)	142
III. Bölüm: Uluslararası İlişkiler.....	149
A New Great Game: India And China's Growing Strategic Rivalry Along With The New Silk Road (Choong Y. Lee, Gulzat Machinova).....	150
Dış Politikada Grand Strateji Yaklaşımı ve 21. Yüzyılda Türkiye (Nejat DOĞAN).....	156
Fergana Vadisi ve Fergana İşbirliği Örgütü (Alaeddin Yalçınkaya).....	165
Kırgızistan-Türkiye İlişkilerinin Ekonomi Politikası: 2003-2013 Dönemi (Mehmet DİKKAYA, Özgür KANBİR).....	170
Security Problems of The Silk Road Belt in The Context of Kirghiz and Uzbek Dispute (Fikret BİRDİŞLİ, Osman AĞIR)	183
The Great Silk Road as an Instrument of Integration: Historical Retrospective and its Contemporary Construction (Djalaliddin Mirzaev, Aidana Arynbek)	192

IV. Bölüm: Kültür ve Sanat.....	198
«Төте жазу» - жалпытүркілік ежелгі мұраларды зерттеудің Төте жолы (Роза Мұхамбетқалиева).....	199
İpek Yolu Güzergâhında Türk Yaylarının Coğrafi Yayılımı (Galip EKEN, M. Hilmi Arıç).....	203
İpek Yolu Medeniyetlerinde Çini Sanatı (İskender Işık, Gökhan Akca, Uğur KUT)	209
İpek Yolu ve Osmanlı Defin Merasimleri (Turgay YAZAR, Abdullah KAYA)	217
İpek Yolunda Yürürken Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî'nin İzinde Türk Yolunda Buluşmanın İmkânı (Süleyman DÖNMEZ, Hakan ÇOŞAR, Osman EYÜPOĞLU).....	223
Kutadgu Bilig'de Yol ve Yolcu (Rahmi KARAKUŞ)	227
İpek Yolu'nun Bir Türk Kültür Havzası Haline Getirilmesinde Kamu Diplomasisinin Rolü (Kadir SANCAK).....	231
Концепция экономического пояса Нового Шелкового пути: культурный аспект (Azhar Serikkaliyeva, Dinara Taldybayeva).....	235
Предпринимательство на «Шелковом пути»: направления развития и перспективы в Кыргызстане (Джаныл Боконтаева).....	239
Символы преемственности и традиционности в приграничном регионе Амударьи (Джалалитдин Мирзаев)	244
Урбанизация и миграция в эпоху глобализации на территории Центральной Азии (Гульайм Мухамбеткалиева).....	248
Тюркский узел междивизиационной магистрали Medeniyetler Arasindaki Türk Merkez Alanlar (Абдуллаев С. Н.)	250

ДОКЛАДДАР

BİLDİRİLER

I. Bölüm: Dil, Din ve Tarih

BUDİZM'İN ÇİN'E İNTİKALİNDE İPEK YOLUNUN ÖNEMİ

Doç. Dr. Hammet ARSLAN

Dokuz Eylül Üniversitesi, İF, Dinler Tarihi ABD.
hammet.arslan@deu.edu.tr

Öz

İpek yolu, yaklaşık olarak MÖ 200'lerde Doğu'yu Batı'ya bağlayan antik bir ticaret yolu olarak kurulmuştur. İpek başta olmak üzere Çin'de üretilen ürünler tarihi yol vasıtasıyla Orta Asya'yı aşarak Hint Alt kıtasına, İran'a, Anadolu'ya, Arap ülkelerine ve Avrupa'ya taşınmıştır. İpek yolundaki ticari faaliyetler çağlar boyunca sadece ürün ve eşyaların değil aynı zamanda yeni teknolojilerin, felsefi düşüncelerin, kültürlerin ve dinlerin de taşınmasını sağlamıştır. Bundan ötürü İpek yolu tarih boyunca siyasi, dini ve kültürel etkileşimin merkezi olmuştur. İpek yolundaki ticari etkinlikler neticesinde Budizm farklı kültürlerle ve topluluklarla tanışma fırsatı bulmuştur. İpek yolundaki başlıca ticaret merkezi olan Merv, Buhara ve Semerkand MS II. yüzyıldan itibaren başlıca Budist merkezleri olmuştur. Budizm, tüccarların maddi desteğiyle İpek yolunu kullanarak Çine ve Asya'nın diğer bölgelerine yayılmıştır. Çin topraklarına giren keşişler, Budist kutsal metinlerini Çinceye çevirmişler, Budizm'i yerli Çin halkına anlatmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Budizm, Çin, Orta Asya, Ticaret

The Importance of the Silk Road in the Transmission of Buddhism to China

Abstract

The Silk Road was established as an ancient trade route connecting the East to the West in about 200 BC. Many kinds of products which produced in China, mainly Silk, have moved passing the historical route throughout Central Asia to the Indian subcontinent, Iran, Anatolia, Arab countries and Europe. The commercial activities on the silk road have enabled not only products and goods but also new technologies, philosophical thoughts, cultures and religions to be carried along during the ages. That is why the Silk Road has been a center of political, religious and cultural interaction throughout history. As a result of the commercial activities on the Silk Road, Buddhism has found the opportunity to meet with different cultures and communities. Merv, Bukhara and Samarkand, the main commercial center on the Silk Road, has been a major Buddhist center since the 2nd century. Buddhism spread to other regions of China and Asia using the Silk Road, with the financial support of the merchants. The monks who entered the Chinese lands translated Buddhist scriptures into Chinese, describing Buddhism to the native Chinese people.

Keywords: Silk Road, Buddhism, China, Central Asia, Trade

1. Giriş

Budizm, MÖ VI. yüzyılda Hindistan-Nepal sınırlarında doğan ve yaklaşık seksen yıl yaşayan Siddhartha Gotama Sakyamuni'nin görüşleriyle biçimlenmiş bir dindir. Budizm, Hindistan'da verimli topraklara sahip olan Ganj havzasında gelişmiş, tarih boyunca farklı kültürlerle etkileşim sonucunda kısmen değişime uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır (Schumann, 2004: 1; Keown, 2003: 45, 310; Parrinder, 1977: 8; Arslan, 2015a: 675-722). Budizm'in ortaya çıktığı dönemde Veda ilahileri Hint toplumunda hâkim kutsal metin, brahminler de hâkim din adamı idi. Bunlara karşı bir hareket olarak gelişen Budizm, kutsal metin kaynaklı kanlı kurban törenlerini ve kast sistemini de reddederek, herkese açık bir din olarak şekillenmiştir.

Budizm Hint alt kıtasında ortaya çıkmış ve kök salmış olmasına rağmen günümüzde doğduğu bölgelerde çok az sayıda taraftarı kalmıştır. Nitekim Budizm'in dünya genelindeki nüfusu dikkate alındığında sadece %1'lik kısmı Hint alt kıtasında yaşamaktadır. Buna karşın, Budizm günümüzde Güney, Güneydoğu Asya, Kuzey, Orta ve Doğu Asya'da yaygın bir din konumundadır. Budizm, kabaca, Güney Budizm'i (Theravada) ve Kuzey Budizm'i (Mahayana) olmak üzere iki mezhebe ayrılmıştır. İlki Sri Lanka, Burma, Tayland, Laos, Kamboçya gibi Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde yaygındır. İkincisi ise Tibet, Moğolistan, Nepal, Çin, Japonya ve Kore'de yayılmıştır. Ayrıca yayılmacı bir karaktere sahip olmasından ötürü dünyanın değişik yerlerinde Budistlere rastlamak mümkündür (Arslan, 2015b: I-II).

Budda'nın ortaya koyduğu inanç sistemi ve uygulamalar Budizm'in ortaya çıktığı ilk andan itibaren Hint toplumunda büyük bir yankı uyandırmıştır. Budda, keşfettiği aydınlanma tekniğini anlatırken etrafında oluşan öğrenci halkası gün geçtikçe genişlemiştir. Budda'nın öğrencileri arasında sadece Hint toplumundan dışlananlar değil, aynı zamanda toplumda önemli konuma sahip ailelere mensup kişiler de yer almıştır. Toplumda hatırı sayılır kişilerin yeni dini kabulü, Budizm'in tanınmasına ve daha hızlı yayılmasına yol açmıştır. Budizm'i benimseyen insanlar bir tercih yapmak durumunda kalmışlardır. Buna göre, dine giren kişi ya her türlü dünyevi yaşamı terk edip keşiş hayatı yaşayacak, ya da kendilerini dine adan keşişlerin varlığını sürdürmesine maddi destek sağlayacaktır. Bazıları kendini tamamen dinî bir yaşantıya yönelterek keşiş olmayı seçerken, bazıları da bu tercihi yapanlara katkı sağlamayı seçmiştir.

Dini yaşantıyı benimseyen kişi bütün toplumsal bağlılık ve sorumluluklardan uzaklaştığı için varlığını sürdürme konusunda ikinci kategorideki dindarlara muhtaçtır. Keşişin kılık-kıyafet, yeme-içme, barınma gibi bütün ihtiyaçlarını dindarlar karşılar. Keşiş de bunun karşılığında dindarlara Budist öğreti, Budda'nın örnek davranışları, meditasyon uygulamaları ve ahlaki

esaslar hakkında bilgiler vererek dindarların manevi ihtiyaçlarını karşılar. Böylece kendi tercihlerini yapan iki grup arasında karşılıklı bir ilişki ortaya çıkar. Buradan anlaşıldığı üzere Budist keşiş ilk tercihi esnasında toplumdan ve toplumsal işlevlerden uzaklaşırken, keşişliği sürdürme aşamasında yeniden toplumun içerisine dönmektedir. Keşiş veya dinî cemaat (sangha) insanlardan kopuk biçimde varlığını sürdüremez. Toplum da keşiş olmadan dinî hayatın derinliklerine vakıf olamaz. Bu karşılıklı ilişki dindarların ve keşişlerin birlik, beraberlik vehuzur içerisinde yaşamasına ve Budizm’in uzun yıllar varlığını devam ettirmesine neden olmuştur (Arslan, 2015b: II-III).

Budizm’in dünya genelinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmasının başlıca etkeni *sangha*, yani Budist keşişler topluluğudur. Çünkü Buddha, öğretilerini anlatmaya başladığı esnada etrafında toplanan ve keşişliği tercih eden insanlara dört bir yana dağılmalarını ve insanları acı ve ızdıraptan kurtaracak tekniğini tüm insanlığa anlatmalarını istemiştir. Bunu emir kabul eden ilk keşişler, Hint alt kıtasına dağılarak Budist aydınlanma tekniğini yaymaya başlamışlardır. Bu süreçte keşişler Buddha’yı otoriter bir model olarak görmüşlerdir. Buddha’nın ölümünden sonra da keşişler, öğretiyi aynı şekilde değişik coğrafyalarda, farklı insan gruplarına anlatmaya devam etmişlerdir. Bu süreçte Buddha’nın otoritesinin yanına Budist öğreti (dhamma) ve Budist topluluk (sangha) da eklenmiştir. Bundan sonra keşişler dinin temel esaslarını oluşturan Buddha, Dhamma ve Sangha üçlüsüne bağlı olarak yeni üye kazanma veya dindar kitle edinme faaliyetlerini sürdürmüşler, böylelikle dünyanın dört bir yanına yayılmışlardır (Dhammananda, 1998; Mahathera, 2010; Sangharakshita, 2001; Mizuno, 2003; Burt, 1955; Conze, 1962; Conze, 2008; Harvey, 2000; Keown, 1992; Williams & Tribe, 2000; Conze, 1988; Tachibana, 1994; Arslan, 2015b: III).

Budda, keşiş, keşişe, dindar erkek ve dindar kadından müteşekkil dört unsurlu bir topluluk kurmuştur. Keşiş ve keşişeler kendilerini dine adanmış ve dindarların manevi açıdan gelişmesini sağlarlar. Dindarların görevi keşiş ve keşişelerin gereksinimlerini karşılamak ve manastırları yaşatmaktır. Budist keşiş ve tüccarlar henüz Buddha hayatta iken Buddha’nın mesajını yaymak için Hindistan dışına yolculuklar yapmışlardır. Bu olay dünya dinleri dikkate alındığında geniş ölçekli ve organize ilk yayılma faaliyeti kabul edilir. Ticaretle uğraşan kimselerin Kuzeybatı Hindistan’da henüz Buddha hayatta iken Budist öğretiyi yaymaya başladıklarını ifade eden anlatımlar mevcuttur. Baktria/Baktiriya’dan (Belh) Tapassu ve Bhalika isimli iki kardeş Buddha’yı aydınlanmaya ulaşmasından iki ay sonra ziyaret ederler ve onun öğrencisi olurlar. Bu iki kardeş Baktria’ya döndükten sonra oraya tapınak ve manastır inşa etmişlerdir. Ancak bu anlatıyı destekleyebilecek somut veriler söz konusu değildir (Foltz, 2010: 37, 43).

Hindistan’ın Kuzeybatısı İndus nehrinin ve bu nehrin kollarının beslediği verimli toprakları ihtiva etmesinden ötürü değişik kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Hint ve İran kültürünün iç içe girdiği bölgeye MÖ 4 ve 3. yüzyılda Helen/Grek kültürü de gelmiştir. Büyük İskender İndus vadisini de içeren bölgeleri MÖ 332-327 yılları arasında kontrolüne almış, buraya valiler atamıştır. Valilerin maiyetindeki Helen vatandaşları beraberlerindeki tanrıları Baktria ve Kandahar’a getirmiştir. Bazıları de yerel tanrıları benimsemişlerdir ki bu durum Besnagar’a diktikleri Vişnu heykelinden anlaşılmaktadır (Harmatta, 1994: 314; Colpe, 1983: 831-833; Foltz, 2010: 43). Grek kral Menander kuzey Hindistan’ı eline geçirdiği zaman oradaki Budistlere şefkat göstermiş ve yardım etmiştir. O, Budizm’i öğrenmek için gayret sarf etmiştir. Onun soruları ve keşiş Nagesana’nın cevaplarından oluşan Platoncu diyalog biçimindeki “Kral Milinda’nın Soruları” isimli kitap, kutsal bir metin haline gelmiştir (Milindapanha, 1890-1894; Horner, 1969; Lamotte, 1988: 419-426; Narain, 1957; Foltz, 2010: 44).

Helenler MÖ 130’larda göçebe bir kavim olan Sakalara yenilmişlerdir. Sakalar da Budizm’i büyük ölçüde özümsemişler ve birçok Budist yazıt bırakmışlardır. Onlardan bir asır sonra Kuzeybatı Hindistan’da etkin bir güç olarak Kuşanlar ortaya çıkmıştır. Kuşanların kısmen Hint-Ari kökenli bir kavim olduğu İpek yolu boyunca uzak doğudan geçerek geldikleri söylenir (Craig, 2007). Onlar Kandahar’a doğru ilerlemişler birinci asrın ortalarında bölgenin kontrolünü ele almışlardır. Böylelikle Hint, İran ve Helen asıllı insanlara hükmetmişlerdir. Oradan Kuzey Hindistan’a ilerlemişlerdir. Böylece Hint altkıtasını Kuzeybatı Hindistan üzerinden İpek Yoluna bağlayan ticaret toluunu kontrol altına almışlardır (Foltz, 2010: 44-45).

2. Maurya Hanedanlığı ve Aşoka’nın Budizm’e Katkısı

Budizm’in kaderi Maurya hanedanlığının (MÖ 322-185) haşmetli hükümdarı Aşoka’nın (MÖ 272-232) Budizm’e girmesiyle ciddi anlamda değişmiştir. Aşoka hâkimiyetini tesis etmek için girdiği savaşlarda akıttığı kanlardan vicdan azabı çekmesinden ötürü, canlılara merhamet gösterilmesini savunan Budizm’e girmiştir. Kuzey Hindistan’ı egemenliğinde bulunduran Aşoka’nın Budizm’i devlet dini ilan etmesiyle birlikte Budizm’in İpek Yoluna naklinde önemli bir aşama kaydedilmiştir (Foltz, 1999: 37-38). Aşoka MÖ III. yüzyılda Hindistan’ın değişik bölgelerine diktirdiği taş kitabelerde Kuzeybatı bölgelerine Budizm’i anlatmak üzere misyonerler gönderdiğini ifade etmektedir. Nitekim takip eden çağlarda Baktria Budistlerin yoğun olarak yaşadığı başlıca yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Çinli Budist gezgin Xuanzang’a göre İslam Baktria bölgesine gelmeden evvel orada 100 Budist manastırı ve 3000 keşiş vardır. Bu manastırlar tüccarların yaptığı bağışlarla varlığını sürdürmüştür. Ayrıca manastırların bazı arazilere sahip olduğu ve burasının gelirlerinin ihtiyaçların karşılanması için kullanıldığı da belirtilir. Budist keşişler ve onların yaşadığı manastırlar İpek yolundaki ticari faaliyetin geçiş halkalarından birisini oluşturmuşlardır (Foltz, 2010: 43).

Aşoka dönemine kadar Budizm tarihinde Rajagriha ve Vaisali olmak üzere öğreti ve uygulama konusunda iki konsil düzenlenmiştir. Budist inanç esaslarını tesis etmek için Aşoka döneminde bir başka konsil yapılmış, ancak mezhepler arasındaki ayrılıklar daha da artmıştır (Harvey, 1990: 74; Gombrich, 2006: 133; Lamotte, 1988: 274-292; Foltz, 2010: 38).

Maurya İmparatorluğunun yıkılmasından ardından Hint topraklarında Hindu Sunga Hanedanlığı (MÖ 187-78) kontrolü ele geçirmiştir. İlk kralları olan brahmin Puşyamitra Sunga’nın, bazı tarihçilerin iddia ettiği üzere, Budistleri katlettiği ve Brahmanizm’in yeniden canlanması için çaba harcadığı dile getirilir (Barua, 1930: 1-31). Bundan ötürü Budistler Hint topraklarından kaçmak zorunda kalmış, Keşmir, Kandahar, Baktria gibi bölgelere sığınmışlardır. Ancak daha sonra gelen Sunga krallarının Budizm’e merhametli davrandığı belirtilir (Akira, 1993: 223). Sunga hanedanlığı döneminde Brahmanizm ve Budizm Ganj havzasında siyasi ve dini açıdan birbirine üstünlük kurmaya çalışmıştır. Bu yüzden Budizm Baktria bölgesine doğru kaymıştır.

3. Kuşan Hanedanlığı ve Kanişka'nın Budizm'e Katkısı

Maurya İmparatorluğundan sonra Hint topraklarında egemen olan Kuşan Hanedanlığının (MS 30-375) üst düzey idarecileri Budist veya Hindu olmamakla birlikte söz konusu din mensuplarının ticaret ağlarına hakimiyetleri bildiklerinden ötürü onlar aracılığıyla gelecek vergiler nedeniyle söz konusu din mensuplarına hoşgörülü bakmışlardır. Seyyah Budist tüccarlar, ticaret yapmak için gittikleri yerlerden dönerken önemli mallar, fikirler ve teknolojiler getirmektedir. Şehirlerarasında karşılıklı menfaat ilişkisine dayalı bir bağ oluşmuş, tüccar elitler sayesinde Budizm yayılmaya başlamıştır. Böylece Budizm uluslararası bir kimliğe ulaşmıştır. Dolayısıyla Budistlerin yaşadığı bölgeler bir iletişim ağı işlevi görmüştür (Adshead, 1988: 52, 102). Budizm'in uluslararası bağı nedeniyle İmparatorluk çok önemli bir role sahip olmuştur. Kuşan ekonomisi geliştikçe Budizm'de gelişmiştir. Zengin tüccarlar ticari faaliyetlerine yardımcı olmaları için manastırlar inşa etmişlerdir. Bunun yanı sıra Budist kutsal metinlerinin oluşmasına ve Budist sanatının gelişmesine katkı sağlamışlardır (Abe, 1995: 63-106; Elverskog, 2010: 26-27).

Kuşanlar ile Budistler arasındaki karşılıklı ilişki hem Kuşanların hem de Budistlerin kuzeybatı Hindistan'da gelişmesine ve yerleşik hale gelmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Budist keşişler ve tüccarlar hem ekonomik hem de manevi açıdan yararlarına olacağını düşündüklerinden Çin'e doğru yönelmeye başlamışlardır. Kuzeybatı Hindistan ve Orta Asya'daki olumlu gelişmeler üçüncü yüzyıldan itibaren duraklamaya başlamıştır (Beaujard, 2005: 421-436). Bunun değişik nedenleri olmakla birlikte başlıca nedeni askeri müdahalelerdir. MS 232'de Kuşanlar kuzeybatı Hindistan'ı ve Orta Asya'yı İran kökenli Sasani Hanedanlığına (224-651) kaybetmiştir. Ancak onların hâkimiyeti Akhunlardan (408-670) ötürü çok kısa sürmüştür. Akhunlar Hindukuş dağlarının kuzeyini ele geçirmiş; Kotan, Kuça, Aksu ve Kaşgar gibi şehirleri hâkimiyetlerine almışlardır (Gankovsky, 1982: 382). İpek yolunun güney kavisinin geçtiği bölgeyi iki asırdan uzun süre kontrollerinde tutmuşlardır. Hem Sasaniler hem de Akhunlar ticaret yollarını kontrollerine almak için Budistlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yönelmişler ve oraları büyük ölçüde ele geçirmişlerdir. Akhunlar geçtikleri bölgeleri yakıp yıkan bir güç olmakla birlikte ticari faaliyetlerin sürekliliğini de sağlamışlardır (Hsüan-chih, 1984: 225-228; Tremblay, 2007: 88). Akhunlar altıncı yüzyılda Sasanilerden büyük miktarda gümüş transfer ederek ekonomilerini düzeltmeye çalışmışlardır (De La Vaissière, 2005: 111). Ekonomik sıkıntıların ardından bölgeyi Türkler ele geçirmiştir (Golden, 1992: 115-154). Onlardan kısa bir süre sonra da Çinliler ve Arapların bölgeye gelmesiyle 751'de Talas savaşı gerçekleşmiştir (Elverskog, 2010: 27).

Kuşanlar dinlere karşı toleranslı bir tutum takındıkları için onların sikkeleri İran, Hint ve Budist unsurları ihtiva eder. Onlar, İran tanrısı Ardokşo ve Hint tanrısı Şiva'ya özel hürmet gösterirlerdi (Foltz, 2010: 45; Emmerick, 1987: 401; Harmatta, 1994: 317-318). Kuşanların ikinci kralı Vima, Hindu tanrısı Şiva'nın hayranıydı. O Hint dinlerine olan sempatisini İpek yolu kontrol altına almak için de kullanmıştır. Çünkü o dönemde Hintliler Ceyhun (Oxus) bölgesinde baştanbaşa ticaret yapıyorlardı. Vima'nın halefi I. Kanişka (MS 127-151) İpek Yolu'nun lideri olma idealini sürdürmüştür. Onun torunu II. Kanişka manastırlar (vihara) ve tapınaklar (stupa) inşa ettirerek Budizm'in yayılmasına katkı sağlamıştır. O, üçüncü Budist konsilini Keşmir'de toplamıştır. Bu konsilde orijinal Kandahar lehçesindeki veya Praklit dilindeki metinlerin Sanskritçe ile yeniden yazılmasına karar verilmiştir. Bu karar Budist kutsal metinleri için dönüm noktası olmuştur. Kanişka'nın kendisinin Budist olup olmadığı kuşkuyla olmakla birlikte Budist kaynaklarda onun için ikinci Aşoka ünvanı kullanılır (Foltz, 2010: 45).

Kuşanlar döneminde Budda insan formunda resmedilmiştir. Kuşanların kontrolünde gelişen Kandahar ekolünde Budda'nın heykelleri ve büstüyle öne çıkan Budist sanat İpek yolu ve Çin'e yayılmıştır. Birinci asrın sonlarındaki bir heykelde Budda'nın iki yanında iki bodhisatva durmaktadır. Yanındaki kitabeden anlaşıldığı üzere Budda öğrencilerine öğretiyi ve liyakatı nakletmektedir (Foltz, 2010: 45-46; Hinüber, 1984: 104). Kuşanlar döneminde Helen ve İran etkisi Mahayana imgelerinin gelişimini etkilemiştir. Kuşan sanatında Budda'nın en popüler temsili gelecek Budda Maitreya'dır. Bazı araştırmacılar bu düşüncenin Zerdüştilikteki Saoşyant düşüncesinin bir yansıması olduğunu ifade ederler (Sponberg and Hardacre, 1988: 46). Çin ve Japon Budiminde etkin figürler olan Amitabha ve Avalokiteşvara'nın İran tanrıları Zurvan ve Mitra ile ilişkilendirildiği görülür (Foltz, 2010: 46; Emmerick, 1983: 955-956; Lamotte, 1988: 498-499).

Üçüncü asırdaki Çin Budist kaynaklarında Kuşan topraklarının Budizm'in merkezi olduğu ifade edilir (Litvinsky, 1979: 25). Kuşanlar Budist metinleri anlamak için önce kendi dillerine daha sonra da Orta Asya'daki inananların okuması için Soğd diline çevirmişlerdir. Ancak bu çeviriler mevcut değildir. Var olan Soğdça çeviriler daha sonra Çince metinlerden yapılmıştır. Kuşanlar döneminde, Kuşan başkenti Puskaravati'nin (günümüzde Peşaver yakınındaki Charsadda) yerlisi olan Sutralanka isimli keşiş, bir viharayı bezeyip süslemek için Orta Asya'daki Shash (modern Taşkent) şehrine gitmiştir (Litvinsky, 1949: 25; Foltz, 2010: 46).

4. İpek Yolunda Din ve Ticaret

Realiteye uygun ve dikkat çekici bir isimlendirme kabul edilen “İpek Yolu” sözcüğünü kavramsal anlamda ilk olarak Ferdinand von Richthofen kullanmıştır. Bu sözcük için kendi orijinal dili olan Almanca'da “Seidenstraße” ifadesini kullanmıştır. İpek Yolu tek bir yol olmayıp Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan muhtelif yollar ağıdır (Elisseeff, 2001a: 1-2; Waugh, 2007: 4; Foltz, 2010: 1). İpek yolu, yaklaşık olarak MÖ 200'lerde Doğu'yu Batı'ya bağlayan antik bir ticaret yolu olarak kurulmuştur (Elisseeff, 2001b). MÖ 100'lerde ise Çin'in ticari anlamda genişlemesi ve yeni müşteriler araması neticesinde İpek yolu Orta Asya'yı baştanbaşa geçerek Batı'ya ulaşmıştır (Boulnois, 2005: 66). Böylece ipek başta olmak üzere Çin'de üretilen ürünler Orta Asya'yı aşan tarihi yol vasıtasıyla Hint Alt kıtasına, İran'a, Anadolu'ya, Arap ülkelerine ve Avrupa'ya taşınmıştır (Bentley, 1993: 32-33).

İpek yolundaki ticari faaliyetler çağlar boyunca sadece ürün ve eşyaların değil aynı zamanda yeni teknolojilerin, felsefi düşüncelerin, kültürlerin ve dinlerin de taşınmasını sağlamıştır. Bundan ötürü İpek yolu tarih boyunca siyasi, dini ve kültürel etkileşimin merkezi olmuştur. İpek yolundaki ticari etkinlikler neticesinde Zerdüştilik, Budizm Hristiyanlık, Maniheizm ve İslam farklı kültürlerle ve topluluklarla tanışma fırsatı bulmuştur (Foltz, 2010). Özellikle kurumsallaşmış Budist manastırları İpek yolunu kullanan yabancı tüccarlar için dini bir sığınak olmuşlardır (Liu, 2010: 77).

İç Asya'ya yönelik beşeri hareketlilik tarih öncesine kadar gitmektedir. Doğu-Batı arasında dağları aşmak zor olduğundan İpek yolu doğal olarak dağların eteklerinden ilerlemiştir. İpek yolundaki efsanevi şehirleri, egzotik insanları, büyüleyici dağları, korku salan çölleri, uzun yolculukları anlatan kitaplar yazılmış, belgeseller çekilmiş, kongreler düzenlenmiş, seyahat programları yapılmıştır. İpek yolunu tanıma ve keşif için arkeolojik kazılar yapılmış, değişik projeler hazırlanmıştır (Foltz, 2010: 2-3; Kuzmina, 2008).

Doğu-Batı arasındaki ilişkinin başlangıcı Çinli Han İmparatorunun Zhang Qian'ı MÖ 139'da elçi Batı bölgelerine göndermesine dayanır (Torday, 1997: 91). Bundan sonraki yıllarda yolculuklar ticari aktiviteler nedeniyle gerçekleşmiştir. Çinli tüccarlar Takla Makan çölünün etrafından Gansu koridorundan zorlu yolculuklara başlamışlardır. İlerleyen yıllarda yolculuklar artmıştır. Ayrıca günümüzde Fergana olarak bilinen Dayuan'daki atları Çin'e götürme teşebbüsleri olmuştur (Foltz, 2010: 3-4).

Ticaret amacıyla kullanılan yol ağı farklı ırklara mensup insanların kültürlerinin karşılaşmasına da yol açmıştır. Sadece ürünler değil aynı zamanda kılık-kıyafet, yeme-içme, gelenekler, kültürler, inançlar ve düşünceler de taşınmıştır. Bu yüzden günümüzde kullanılan globalizasyon kavramını o dönemlere kadar götürmek mümkündür (Foltz, 2010: 5; Frank and Gills, 1992).

Orta Asya'nın doğu kısımları modern öncesi dönemde dini geleneklerin karışım noktası olmuştur. Doğu Türkistan'daki dini metinler ve boyamaların yanı sıra o bölgelerde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular muhtelif dinlerin iç içe girdiğini göstermektedir. Bu açıdan Budizm, Zerdüştilik, Nasturi Hristiyanlık ve Yahudilik ilginç biçimde birbirine karışmıştır. Çünkü burası heteredoks inançlar için uzak bir bölge kabul edilmiştir. Bundan ötürü farklı dinler bir arada yaşamıştır. Bu karışıma senkretik bir isim olarak Maniheizm adı da verilmiştir. Bu çok dinli yapının dünyanın en resmi Müslüman bölgesi haline gelişi Foltz'a göre İpek yolu tarihinin en ilgi çekici yönünü oluşturmaktadır (Foltz, 2010: 7-8; Stein, 1912 & 1987: 194; Margoliouth, 1903: 735-761; Utas, 1968: 123-126).

Bütün tarih boyunca fikirlerin ve teknolojilerin ticaret rotasında yayıldığı gözlemlenmiştir. Tüccarlar da bu gelişmede başrolü oynamışlardır. Tüccarlar sadece ürün satın alıp, aldığı ürünü naklediponu satma işlemiyle meşgul olmamışlardır. Onlar alış veriş yaptıkları toplumu ve yol boyunca geçtikleri milletleri gözlemlemişler, onlarla sosyal ilişkiler kurmuşlar ve orada edindikleri izlenimleri kendi topraklarındaki insanlara aktarmışlardır (Foltz, 2010: 8). Ticari faaliyetlerle donanımlı hale gelen ticaret yollarını tüccarların yanı sıra farklı amaçlar peşinde olan seyyahlar da kullanmıştır. Tüccarlar ve seyyahlar sayesinde dinlerin etkileşimi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla İpek yolundaki ticari aktivitelerle dini düşünceler de eşlik etmiştir. İpek yolu güzergâhının ortaya çıkışından itibaren tarihsel bir dinamizm içerisinde sürekli bir karşılaşma, gelişim, karşılıklı etkileşim, değişim ve adaptasyon meydana gelmiştir. İpek yolunda etkin olan başlıca dinler Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'dır (Foltz, 2010: 8; Arık, 2005).

Dinler bu dünyada doğarlar, gelişirler, farklı geleneklerle etkileşime girerler ve çevreye uyum sağlarlar. Onlar canlı bir organizmadır. Dinler yerleşmek istedikleri toplumlarda kendilerini ifade ederler. Bazen olumlu, bazen de olumsuz durumlarla karşılaşır. Zaman içerisinde kendi varlıklarını kabul ettirdikleri zaman o bölgede yerleşik bir din haline gelebilmeye başlarlar. Şayet kendilerini kabul ettirmezlerse o bölgede yok olmaya mahkûmdurlar. Bu olumlu ve olumsuz süreci İpek yolundaki dinlerin gelişim sürecinde görebilmemiz mümkündür. Farklı dini gelenekler kendilerine özgü gelişim seyri yaşamışlar bazıları varlığını sürdürmüş bazıları da yok olmuşlardır (Foltz, 2010: 9).

İpek yolu dinlerin doğuya geçiş sürecinde bir koridordan daha fazla işleve sahip olmuştur. Bu zorlu ve meşakkatli yol dinlerde biçimlendirici ve dönüştürücü ritüeller ortaya çıkarmıştır. Hiçbir din zorlu bir yolculuk sürecinde değişime maruz kalmaksızın varlığını sürdüremez. Bunu Orta Asya ve İpek yolunda gelişne Budizm'de görebiliriz. Nitekim bu bölgelerde var olan Mahayana Budimi'nin gelişmesinde biçimlendirici etkiler söz konusudur. Bu durum Budimin İpek yoluna girmesi ve doğuya intikaliyle alakalıdır. Bir başka örnek olan Maniheizm, Batıda yer altında yaşamak zorunda kalmış gizli bir örgüt iken sekizinci yüzyılda İpek yolunda, Doğu Türkistan'da güçlü bir siyasi yapı haline dönüşmüştür. Yine, heretik/sapkın olduğu gerekçesiyle Bizans topraklarından dışlanan Nasturi Hristiyanlık Doğu bozkırlarında hayat bulmuştur (Foltz, 2010: 9). Ticari yolların varlığı ve ticari faaliyetlerin sürekliliği kültürel unsurların hareketliliğine yol açmıştır. Kültürün en önemli unsurlarından birisi olan din de bundan hayli etkilenmiştir. Tıpkı yağın yağmurun akacak bir kanal bulması gibi kültürel unsurlar da akışkanlık göstermiştir. Din-ticaret ilişkisi karşılıklı olarak birbirini güçlendirmiştir. Örneğin Budizm'in yaygınlık kazanması, Budist seremonilerde kullanılan ipeğe olan talebi arttırmıştır. Bu yüzden uzun mesafeli ticari faaliyetler sayesinde Budizm daha uzak noktalara ulaşmış ve bu durum Budizm'in yayılmasını hem kolaylaştırmış (Foltz, 2010: 9-10; Liu, 1998: 68-69) hem de hızlandırmıştır.

5. İpek Yolunda Budizm

Budizm, dünya din tarihinde büyük ölçekli misyon hareketi gerçekleştiren ilk dindir. Budda'nın taraftarlarının oluşturduğu dini topluluğa sangha adı verilir. Sangha keşiş ve keşişlerden oluşur. Bunlar Hindistan dışına yolculuklar yaparak dinleri diğer insanlara tanıtmışlardır. Budizm'in İpek yolu vasıtasıyla Çin'e girişi MS I. yüzyılda Çin İmparatoru Ming (58-75) döneminde başlamıştır. Budizm bu dönemde Orta ve Doğu Asya'ya yayılmıştır. Çinli Budist misyonerler Budizmi yerli Çin halkına anlatmışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. Böylece yerel Taoizm ile Budizm'in bir arada yaşatıldığı bir dini yapı oluşmuştur (Jerry H. Bentley, 1993: 16, 69, 73; Foltz, 1999: 37; https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road#Transmission_of_Buddhism/07/04/2016).

Budda'nın taraftarlarının sayısı arttıkça onların geçimini temin de zorlaşmıştır. Bu yüzden keşiş ve keşişeler büyük şehirleri tercih etmişlerdir. Genel kabul göre Kuşan hanedanlığı döneminde birinci asrın ortalarından üçüncü asrın ortalarına kadar Budizm İpek yolunu kullanarak Çin'e ve Asya'nın diğer bölgelerine yayılmıştır (Liu, 2010: 42-51). Budist keşişlerle Çinlilerin yoğun biçimde teması Kuşanların Tarım platosunu kontrollerine almalarıyla gerçekleşmiştir. Bu esnada birçok Budist keşiş dinlerini anlatmak için Çin topraklarına girmiştir. Bu keşişler Budist kutsal metinlerini Çinceye çevirmişlerdir.

Özellikle Part, Kuşan, Soğd ve Kuça kökenli keşişler bu faaliyette başrol oynamışlardır. Partlı alimler Budist metinlerin Çinceye çevrilmesine katkı sağlamışlardır (Foltz, 1999: 37-58).

Tüccarlar 5 ve 6. yüzyıllarda İpek yolunda özellikle Budizm'in yayılmasında önemli bir rol oynadılar. Tüccarlar Budizm'deki ahlaki ve etik öğretileri diğer dinlere göre daha cazip görmüştür. Bunun sonucunda, tüccarlar İpek yolu boyunca Budist manastırları desteklemişlerdir. Bunun karşılığında Budist keşişler de tüccarlara seyahatleri esnasında güven içerisinde konaklayacakları ve dinlenecekleri yerler göstermişlerdir. Neticede tüccarlar gittikleri yabancı yerlerde Budizm'i anlatmışlar, bu dinin yaşaması için katkı sağlamışlardır (Bentley, 1993: 43-44; https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road_transmission_of_Buddhism/30/03/2016). Tüccarlar aynı zamanda değişik topluluklarda Budist manastırların ve cemaatin kurulmasına yardım etmişlerdir. Zamanla bölge kültürü Budizm'e doğru evrilmiştir. Bundan ötürü Budistlerin yaşadığı topluluklar hem ticaret ve konaklamanın hem de eğitim ve kültürün merkezi olmuştur (Bentley, 1993: 48).

6. İpek Yolunda Yayılan Budist Ekoller

Budizm'in birçok ekolü İpek yolunda etkin bir şekilde varlığını göstermiştir. Dharmagupta ve Sarvastivadin bu ekoller arasında en meşhurları kabul edilmektedir. Bu iki ekol genel bir isimlendirme ile Mahayana mezhebi olarak bilinmektedir (Foltz, 1999: 38-39). İpek yolunu baştanbaşa geçen iki Nikaya ekolü vardır: Dharmagupta ve Sarvastivadin. Daha kuşatıcı bir hareket olan Mahayana Orta Asya'da ilk olarak İpek yolunun güney kanadını oluşturan Hotan'a (Khotan) yerleşmiş daha sonra da İpek yolundaki diğer şehirlerde varlığını hissettirmiştir (Foltz, 2010: 39-41; Anderson, 2009; <http://worldhistoryconnected.press.illinois.edu/6.1/anderson.html/08/04/2016>).

6.1. Mahasaghika

Mahasaghika adı verilen grup Budist cemaat içerisinde ilk ciddi ayrışmayı ortaya çıkarmıştır. Onlar vinaya kurallarına ilave yapılmasına ve arhatın konumunun yüceltilmesine karşı çıkmıştır. Mahasaghika üyeleri bir anda ortaya çıkan sezgiye inanmıştır. Bu düşünce Zen Budizmi'nin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bamyân'daki bir kayanın önyüzüne yapılan yaklaşık 50 m. boyundaki devasa Budda heykelleri Mahasaghika ekolünün bir ürünüdür. Heykeller Kandahar sanatının klasik harmanlanmış bir tarzını teşkil eder (Foltz, 2010: 40; Morgan, 1997: 43).

6.2. Dharmagupta

Dharmagupta ekolü, miladi birinci asırdaki Kuşan hanedanlığı dönemine kadar İpek yolunda en etkin Budist gruptur. Dharmagupta ekolünün kutsal metinleri, Kuzeybatı Hindistan'da yaygın bir konuşma dili olan Kandahar Prakrit diliyle yazmıştır. Bu metinler Orta Asyalı çevirmenler tarafından Çinceye çevrilmiştir. Bu ekolün yedinci yüzyılda Hindistan'da mensubu kalmamasına rağmen Orta Asya'da az da olsa kalmıştır. Dharmagupta ekolüne göre Budda, Budist topluluğunun bir parçası değil ondan farklı ve üstündür. Bu anlayışa göre Budist topluluğa değil sadece Budda'ya sunulan takdimeler fazilet getirir. Ancak bu düşünce ekolün zayıflamasına yol açmıştır. Çünkü Budist topluluk ancak dindarların bağışları ve yardımlarıyla ayakta kalabilir (Foltz, 2010: 40). Dharmagupta, bir manastır geleneği silsilesi olarak varlığını Çin, Kore ve Vietnam'da sürdürmektedir.

6.3. Sarvastivadin

Bu ekolün adı olan *sarvam asti* “her şey vardır” anlamına gelir. Bu yüzden geçmiş, şimdi ve gelecek bir arada bulunur. Theravada ekolüne göre Aşoka tarafından toplanan üçüncü konsilin en büyük başarısı Sarvastivadin'in yok sayılmasıdır. Bu durum, Sarvastivadin ekolünü Hint topraklarından uzaklaşarak Orta Asya'ya iten temel faktör olmuştur. İkinci yüzyılda Dharmagupta Orta Asya'daki yerini Sarvastivadin'e bırakmıştır. Sarvastivadin üyeleri diğer Budist ekollerin aksine kutsal metinlerini Hindu kutsal dili olan Sanskritçe ile yazmıştır. Böylelikle dini metinlere otoriter bir karakter atfetmişlerdir (Foltz, 2010: 40-41). Bu ekol de varlığını Tibet bölgesinde Mulasarvastivadin manastır geleneği silsilesi olarak sürdürmektedir (Arslan, 2015b: 165-177).

6.4. Mahayana

Kuzeybatı Hindistan'da gelişen Mahayana, sözcük olarak “büyük araç” anlamına gelir. Nepal, Tibet, Moğolistan, Çin, Kore ve Japonya'daki Budistler Mahayana geleneğine mensuptur. M. S. II. yüzyıldan daha gerilere giden herhangi bir delil olmamakla birlikte bu ekolün milattan öncelere kadar gittiği ifade edilmektedir. Mahayana mezhebinin kendine özgü yapısı değişik kültürlerle kolayca adaptasyonuna imkân sağlamış, yayılışını kolaylaştırmış ve Tibet Budizmi, Zen Budizmi, Yogacara gibi değişik ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Conze, 2008: 30; Keown, 2003: 167-168; Conze, 1977: 293; Williams, 2009). Mahayana kendi başına bir ekol olmayıp, yeni kutsal metinleri kabul etmesinden ötürü pan-Budist bir harekettir (Schopen, 1975: 147-181; Harrison, 1995: 56, 67; Noritoshi, 2003: 203-218). Mahayananın, Mahasaghika ekolünden ortaya çıkıp çıkmadığı bilim adamları arasında tartışılmaktadır. Bir başka tartışılmalı husus da Mahayana'nın keşişler arasında mı, yoksa dindarlar arasında mı ortaya çıktığıdır (Foltz, 2010: 41; Shizuka, 1997: 79-113).

Pakistan'ın kuzeyinde bazı Mahayana metinlerine rastlanmakla birlikte esas metinler Orta Asya'da İpek yolu boyunca kompoze edilmiştir. Kültürlerin ve fikirlerin sürekli karışım halinde olduğu bu bölge metinlerin oluşumunu etkilemiştir. Mahayananın popüler bir dini hareket haline gelişi Hindistan dışında gerçekleşmiştir. Çünkü yeni kültürlerle karşılaşma neticesinde Mahayana tanınır hale gelmiştir (Foltz, 2010: 38-41; Williams, 2009: 277-278). Mahayana Budizmi'nin gelişmesiyle Budizm'in gelişmesindeki ilk yönelimi değiştirmiştir. Bu ekol, maddi zenginlik de dahil olmak üzere fiziki gerçekliğin tanımlanamazlığı üzerinde durur. Aynı zamanda belli bir noktaya kadar maddi arzuların terk edilmesi gerektiğini vurgulamasına rağmen, Liu'ya göre mezhebin takipçileri çoğu zaman bu hususu anlamak istememişlerdir (Liu, 2010: 21).

Mahayana metinlerindeki ayırtedici niteliklerden biri de Budda'nın tabiatüstü (lokattara) kabul edilmesidir. Onun ölümü sadece görünümünden ibarettir. Mahayana'ya göre her insan budda tabiatına (tathagatha) sahiptir. budda olmak için çaba harcayan kimseye bodhisattva adı verilir. Mahayana ekolü Buddalara ve bodhisattvalara tanrısal bir konum yüklemiştir. İnananlar yeniden doğum çarkından kurtarması için onlara dua ederler. Mahayana hareketi kendi vinaya kurallarını

oluşturmamıştır. Keşişler kendi tercih ettikleri nikaya ekolünün kurallarına uyarlar. Çin'deki keşişler Sarvastivada ve Dharmagupta ekolünün benimsediği kurallara uyarlar. Bu ekoller zaten İpek yolundaki ilk ekollerdir (Foltz, 2010: 41-42; Williams, 2009: 5).

Budist ekollerinin faaliyetleri önemli bir ekonomik boyutu içerir. Keşiş veya dindar, seyyah Budistler yerli elitlerin dikkatlerini çekmişlerdir. Onlar Budistlerin yolculuk yaptığı bölgelere ulaşabilmek için keşişlerle ve dindarlarla ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Bazen onların ikamet edecekleri manastırlar inşa etmişlerdir. Bu manastırlar uluslar arası yolculuk yapan seyyahların ve tüccarların güvenle konakladıkları merkezler olmuşlardır. Konaklayan misafirler de manastıra bağış ve sadaka bırakmışlardır. Budistlerle yolcular arasında karşılıklı olarak gelişen bu ilişki Nasturi Hristiyanlar, Manihesitler ve Müslümanlar tarafından devam ettirilmiştir. Böylece İpek yolundaki dini aktörler de belirgin hale gelmiştir (Foltz, 2010: 42).

7. Budizm'in Çin'e Varışı ve Yerleşmesi

MÖ 75'lerde Çin'deki Han İmparatorluğu etki sahasını Orta Asya'nın iç kesimlerine kadar geliştirdi. Çinliler İpek yolunun doğu kısmını kontrol ettiği için Batılı tüccarlar ve seyyahlar Çinlilerin kontrolünde olan İpek yolunun doğu kısmını kullanmışlardır. Bu yüzden bir ihtimale göre Budistler Çin'e girişleri milattan önce gerçekleşmiş olabilir. Çin'de Budizm'in varlığına dair ilk net ifadeler Geç dönem Han tarihinde (MS 25-220) rastlanır. Çin valisinin hem Budist hem de Taoist ritüelleri yerine getirdiği ifade edilir. Buna göre Budizm yerel inançlarla karışmaya ve kendisini kabul ettirmeye başlamıştır (Zürcher, 1959: 26-27). Valinin Han İmparatoru Ming'e (MS 24-75) gönderdiği ipek kumaşları, imparator Budist dindarlar (upasaka) ve keşişlerin (samana) yararına kullanılması için geri gönderir. İmparatorun bizzat Hint kökenli terimleri kullanması Budizm'in o dönemde orada yerleşik bir din olduğunun göstergesi kabul edilir. Aynı yıl İmparator Ming rüyasında "altın adam" görür. Rüya yorumcuları altın adamı Buddha olarak yorumlar. O da Buddha'nın öğrencileri olan Budist keşişlerin aranıp bulunması için Hindistan'a elçiler yollar (Foltz, 2010: 48; https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road/07/04/2016).

Çin'de Budizm daha ziyade dinin yayılmacı karakterini benimseyen ve bu uğurda çaba harcayan keşişlerin faaliyetleriyle yayılmıştır. Çin kaynaklarındaki ilk Budist misyoner, Parthlı bir keliş olan Az Shigao'dur. O, başkent Luoyang'a 148 yılında varmıştır. O, Budist metinleri sistematik olarak Çinceye çevirmeye başlayan ilk kişidir. Ayrıca Çin'de derin düşünceye dalma (dhyana) yöntemini ilk kez tanıtan da odur (Foltz, 2010: 49-50). Bir diğer Parthlı Budist olan An Xuan 181'de Çin'e gelmiş ve An Shigao'nun çeviri ekibine katılmıştır. O, Mahayana metni Uparapriccha'nın çevirisine önemli katkı sağlamıştır. Bu kişiler sayesinde Budizm, başkent Luoyang'da erken tarihlerden itibaren var olmuştur (Foltz, 2010: 50).

İkinci yüzyılın sonlarında Luoyang'da oldukça faal bir çevirmen olan Kuşan kökenli Keşiş Lokaksema, Mahayana'nın Çin'de varoluşunda önemli bir yere sahiptir. Çinceye çevrilen Mahayana metinlerinin büyük çoğunluğunu Lokaksema ve öğrencileri yapmıştır (Harrison, 1987: 68; Harrison, 1993: 135- 177; Harrison, 1995: 55). Lokaksema'nın üç Çinli yardımcısından ikisi Taoist idi. Eserlerde senkretizmin izlerini sezmek mümkündür (Zürcher, 1959: 35). Lokaksema'ya ile irtibat içerisinde olan Hintli ve soğdlu çevirmenler de vardı. Bazılarının da An Faxian ve An Faqin gibi Parthlı soyisini taşıdıkları görülür (Foltz, 2010: 50).

İpek yolu'nun kuzey bölgesinde bulunan vaha kenti Kuça (Sincan'da Aksu vilayeti), önemli bir Budist merkezi idi. Budist keşişler Kuça üzerinden Çin'e geçmişlerdir. Atası Hindistan'dan gelmiş Kuça'lı bir Budist keşiş olan Kumarajiva, Mahayana metinlerini Çince'ye çevirmiştir. Kuça bölgesi Sarvastivadın ekolüne bağlı olmasına rağmen Kumarajiva Keşmir'de Mahayana ekolüne göre yetişmiştir. Döndüğünde Kuça'da Mahayana'nın öğretilerini savunmuş ve yaymıştır. 402'de Çin'in başkenti Luoyang'a gelmiş ve ölünceye (412 veya 415) kadar orada kalmıştır. 300'e yakın metni Çinceye çevirmiştir (Foltz, 2010: 50).

Budizm'in Hindistan'dan Çin'de girişinin Himalayaların batı uzantısı olan Karakurum dağlarından Kaşgar ve Tarım havzası üzerinden gerçekleşmiş oradan da Orta Asya'ya gelmiş olabileceği iddiaları vardır. Coğrafi konumun zorluğu, iklimini elverişsizliği, yerleşim yerlerinin azlığı bu iddianın geçerliliğini zayıflatmaktadır. Zaten Foltz'a göre bu, abartılı bir düşüncedir. Çünkü Budizm yayılırken yerleşim yerlerinin olduğu ve dağ geçitlerinin olduğu bölgeleri kullanmıştır. Hotan'ın Keşmir'e doğrudan bir bağlantısının olması Karakurum rotasının kullanılmış olabileceğini gösterebilir. Ancak burası kısmi geçişler sağlama imkânına karşın ciddi bir güzergâh olmamıştır. Merv bölgesindeki miladi birinci yüzyıla ait birçok Budist kalıntıya rastlanmıştır. Ayrıca bulunan dilsel kanıtlar Budizm'in ilk önce Hint alt kıtasından Kuzey Batı Hindistan'a, oradan İran krallıklarının kontrolünde olan bölgelere, oradan da İpek yolunu kullanarak Çin'e girdiğini ispatlamaktadır (Foltz, 2010: 50-51; Walter, 1998: 6).

Budizm'in Çin'de yayılmasını siyasi faktörler etkilemiştir. Çinli idareci ve seçkinler sınıfının Budizm'e gönüllü girişi Budizm'in Doğu Asya'da yayılmasına katkı sağlamıştır. Böylelikle Budizm Çin toplumunda yaygın bir din olmaya başlamıştır (Foltz, 2010: 51; Bentley, 1993: 50). Budizm'in İpek yolu vasıtasıyla doğuya intikali yedinci yüzyılda Orta Asya'da İslam'ın yayılmaya başlamasıyla sona ermiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

İpek yolundaki ticari faaliyetler asırlar boyunca sadece ürün ve eşyaların değil aynı zamanda yeni teknolojilerin, felsefi düşüncelerin, kültürlerin ve dinlerin de taşınmasını sağlamıştır. Bundan ötürü İpek yolu tarihsel süreç içerisinde siyasi, dini ve kültürel etkileşimin merkezi olmuştur. İpek yolundaki ticari etkinlikler neticesinde Zerdüştilik, Hristiyanlık, Maniheizm, Budizm ve İslam farklı kültürlerle ve topluluklarla tanışma fırsatı bulmuştur.

Budizm, dünya din tarihinde büyük ölçekli misyon hareketi gerçekleştiren ilk dindir. Buddha'nın öğrencileri Hindistan dışına yolculuklar yaparak dinlerini diğer insanlara tanıtmışlardır. Maurya imparatoru Aşoka'nın Budizm'i devlet dini ilan etmesiyle birlikte Budizm'in İpek yoluna geçişinde önemli aşama kaydedilmiştir. Kuşan hanedanlığı döneminde Budizm, İpek yolunu kullanarak Çin'e ve Asya'nın diğer bölgelerine yayılmıştır. Kuşanların Tarım platosunu kontrollerine almalarıyla Budist keşişlerle Çinlilerin teması yoğunlaşmış böylece birçok Budist keşiş dinlerini anlatmak için Çin topraklarına girmiştir.

Bu keşişler, aynı zamanda Budist kutsal metinlerini Çinceye çevirmişlerdir.

Kuzey Batı Hindistan, Orta Asya ve İpek yolunda etkin başlıca Budist ekolü olan Mahayana'nın kutsal metinlerinin bazıları Pakistan'ın kuzeyinde bulunmakla birlikte ekolün başlıca metinlerinin İpek Yolu boyunca kompoze edildiği kabul edilir. İpek yolundaki başlıca ticaret merkezi MS II. yüzyıldan itibaren başlıca Budist merkezleri olmuştur. V ve VI. yüzyıllarda tüccarlar İpek yolunda özellikle Budizm'in yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Tüccarlar Budizm'deki ahlaki ve etik öğretileri önceki dinlere göre daha cazip görmüştür. Bunun bir sonucu olarak, tüccarlar İpek Yolu boyunca kurulmuş olan Budist manastırları maddi anlamda desteklemişer ve bunun karşılığında Budistler tüccarlara seyahatleri esnasında dinlenecekleri yerler göstermişlerdir. Bundan ötürü Budistlerin yaşadıkları bölgeler hem ticaret ve konaklamanın hem de eğitim ve kültürün merkezi olmuştur. Tüccarlar gittikleri diğer yerlere de Budizm'i götürmüş, değişik toplulukların arasına Budist grupların yerleşmesine yardım etmişlerdir.

Kaynakça

- Abe, S. K., (1995), "Inside the Wonder House: Buddhist Art and the West," Curators of the Buddha: The Study of Buddhism Under Colonialism, ed. Donald S. Lopez, Chicago, University of Chicago Press, ss. 63-106.
- Adshad, S. A. M., (1988), China in World History, London, Macmillan.
- Akira, H., (1993), A History of Indian Buddhism, Trans. by Paul Groner, Delhi, Motilal Banarsidass.
- Anderson, J. A., (2009), China's Southwestern Silk Road in World History, World History Connected, 6.1.
- Arık, D., (2005), Buhara Yahudileri, Ankara, Aziz Andaç Yay.
- Arslan, H., (2015a), "Budizm", Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni (I-X), Ed. Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul, İnsan Yayınları, I/675-722.
- Arslan, H., (2015b), Kutsal Metinlere Göre Budizm'de Manastır Hayatı, İzmir, Tibyan Yay.
- Barua, B.M., (1930), "Old Buddhist Shrines at Bodh-Gaya Inscriptions", The Indian Historical Quarterly, Vol. VI, No. 1, March, ss. 1-31.
- Beaujard, P., (2005), "The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems Before the Sixteenth Century," Journal of World History, 16, 4, ss. 421-436.
- Bentley, J., (1993), Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times, New York, Oxford University Press.
- Boulnois, L., (2005), Silk Road: Monks, Warriors & Merchants, Hong Kong, Odyssey Books.
- Burt, E. A., (1955), The Teachings of the Compassionate Buddha, New York, Mentor Books.
- Colpe, C., (1983), "Development of Religious Thought", Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge History of Iran, vol. 3, The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods, Cambridge, Cambridge University Press, ss. 831-833.
- Conze, E., (1962), Buddhist Thought in India, London, George & Unwin.
- Conze, E., (1977), "Buddhism: The Mahayana", (Ed. R. C. Zaehner), The Concise Encyclopedia of Living Faiths, London, Hutchinson, s. 293-317.
- Conze, E., (1988), A Short History of Buddhism, London, Unwin.
- Conze, E., (2008), Buddhism: A Short History, Oxford, Oneworld Publications.
- Craig, B., (2007), The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria, Turnhout, Brepols.
- De La Vaissière, E., (2005), Sogdian Traders: A History, Trans. James Ward, Leiden, Brill.
- Dhammananda, K. S., (1998), What Buddhists Believe, Sri Lanka, Buddhist Cultural Centre.
- Elisseff, V., (2001a), "Approaches Old and New to the Silk Roads", The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce, Ed. Vadime Elisseff, Oxford, Berghahn Books, ss. 1-2.
- Elisseff, V., (2001b), The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce, Oxford, Berghahn Books.
- Emmerick, R. E., (1983), "Buddhism Among Iranian Peoples", Cambridge History of Iran, ed. E. Yarshater, vol. 3, Cambridge, Cambridge University Press, ss. 949-964.
- Emmerick, R. E., (1987), "Buddhism in Central Asia", Encyclopedia of Religion, ed. Mircea Eliade, New York, Macmillan, vol. 2, s. 401.
- Foltz, R. C., (1999), Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century, New York, St Martin's Press.
- Foltz, R., (2010), Religions of the Silk Road: Premod Patterns of Globalization, 2nd. Ed., USA, Palgrave/Macmillan.
- Frank, A. G. and Barry G., eds., (1992), The World System: From Five Hundred Years to Five Thousand, London, Routledge.
- Gankovsky, Y. V., vd., (1982), A History of Afghanistan, Moscow, Progress Publishers.
- Golden, P. B., (1992), An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Gombrich, R., (2006), Theravada Buddhism: A Social History from Ancient Benares to Modern Colombo, New York, Routledge.
- Harmatta, J., (1994), "Religions in the Kushan Empire," History of the Civilizations of Central Asia, Ed. Janos Harmatta, Paris, UNESCO, Vol. 2, ss. 314-318.
- Harrison, P., (1987), "Who Gets to Ride in the Great Vehicle? Self-Image and Identity Among the Followers of the Early Mahayana", Journal of the International Association of Buddhist Studies, 10/1, s. 67-90.
- Harrison, P., (1993), "The Earliest Chinese Translations of Mahayana Sutras: Some Notes on the Works of Lokaksema", Buddhist Studies Review, 10/2, ss. 135- 177.
- Harrison, P., (1995), "Searching for the Origins of the Mahayana: What Are We Looking For?", The Eastern Buddhist, 28/1, ss. 48-59.
- Harvey, P., (1990), An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices, Cambridge, Cambridge University Press.

- Harvey, P., (2000), *An Introduction to Buddhist Ethics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hinüber, O. von, (1984), "Expansion to the North: Afghanistan and Central Asia", *The World of Buddhism*, Eds., Heinz Bechert and Richard Gombrich, London, Thames and Hudson, s.99-107.
- Horner, I. B., (1969), *Milinda's Questions*, (I-II), London, Luzac & Co.
- Hsüan-chih, Y., (1984), *A Record of Buddhist Monasteries in Lo-yang*, Princeton, Princeton University Press.
- Johan E., (2010), *Buddhism and Islam on the Silk Road*, Philadelphia, University of Penn. Press.
- Keown, D., (1992), *The Nature of Buddhist Ethics*, New York, St. Martin's Press.
- Keown, D., (2003), *A Dictionary of Buddhism*, Oxford, Oxford University Press.
- Kuzmina, E., (2008), *The Prehistory of the Silk Road*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Lamotte, E., (1988), *History of Indian Buddhism*, Paris, Peters Press,
- Litvinsky, B. A., (1979), "Buddhism in Central Asia", *Encyclopaedia of Buddhism*, vol. 4, fasc. 1, ed., G.P. Malalasekera, Colombo, Government of Ceylon, s. 25.
- Liu, X., (1998), *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges, AD 1-600*, Delhi, Oxford University Press.
- Liu, X., (2010), *The Silk Road in World History*, New York, Oxford University Press.
- Mahathera, N., (2010), *The Buddha and His Teachings*, Kandy, Buddhist Pub. Society.
- Margoliouth, D.S., (1903), "An Early Judeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collection, with Other Early Persian Documents", *Journal of the Royal Asiatic Society*, ss. 735-761.
- Milindapanha: *The Questions of King Milinda*, (II vol.), (1890-1894), Trans. by, T. W. Rhys Davids, *Sacred Books of the East*, Vol. XXXV-XXXVI, Ed. F. Max Müller, Oxford, Clarendon Press.
- Mizuno, K., (2003), *Basic Buddhist Concepts*, Trans. by, Charles S. Terry and Richard L. Gage, Tokyo, Kosei Pub..
- Morgan, K. W., (1997), *The Path of the Buddha*, Delhi, Motilal Banarsidass.
- Narain, A.K., (1957), *The Indo-Greeks*, Oxford, Oxford University Press.
- Noritoshi, A., (2003), "Towards a New Working Hypothesis on the Origin of Mahayana Buddhism", *The Eastern Buddhist*, 35/1-2, ss. 203-218.
- Parrinder, G., (1977), *The Wisdom of the Early Buddhists*, London, Sheldon Press,, ,
- Sangharakshita, B., (2001), *A Survey of Buddhism: Its Doctrines and Methods Through the Ages*, Delhi, Motilal Banarsidass Pub.
- Schopen, G., (1975), "Notes on the Cult of the Book in Mahayana," *Indo-Iranian Journal*, 17/3-4, ss. 147-181
- Schumann, H. W., (2004), *The Historical Buddha: The Times, Life and Teachings of the Founder of Buddhism*, Trans. by, M. O'C. Walshe, Delhi, Motilal Banarsidass.
- Shizuka, S., (1997), "A Study on the Origin of Mahayana Buddhism", *The Eastern Buddhist*, 30/1, ss. 79-113.
- Sponberg, A. and H. Hardacre, eds., (1988), *Maitreya: The Future Buddha*, Princeton, Princeton University Press.
- Stein, A., (1912, 1987), *The Ruins of Desert Cathay*, 2 vol., New York, Dover.
- Tachibana, S., (1994), *Ethics of Buddhism*, Great Britain, Curzon Press.
- Torday, L., (1997), *Mounted Archers: The Beginnings of Central Asian History*, Durham, Durham Academic Press.
- Tremblay, X., (2007), "The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism Among Iranians, Tocharians, and Turks Before the 13th Century", *The Spread of Buddhism*, ed. Ann Heirman and Stephen P. Bumbacher, Leiden, Brill, s. 88.
- Utas, B., (1968), "The Jewish-Persian Fragment from Dandan-Uiliq," *Orientalia Suecana*, 17, ss. 123-126.
- Walter, M. N., (1998), "Buddhism in Western Central Asia", *American Historical Association Annual Conference*, Seattle, s. 1-7.
- Waugh, D., (2007), "Richthofen's 'Silk Roads': Toward the Archaeology of a Concept", *The Silk Road*, Vol. 5, Number 1, Summer, s. 4
- Williams, P. & A. Tribe, (2000), *Buddhist Thought: A Complete Introduction to the Indian Tradition*, London, Routledge.
- Williams, P., (2009), *Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundations*, 2nd. ed., London, Routledge.
- Zürcher, E., (1959), *The Buddhist Conquest of China*, Leiden, Brill.

İnternet Kaynakları

- <http://worldhistoryconnected.press.illinois.edu/6.1/anderson.html/08/04/2016>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road#Transmission_of_Buddhism/07/04/2016
- https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road/07/04/2016.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road_transmission_of_Buddhism/30/03/2016.

İPEK YOLU GÜZERGÂHINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİN TÜRKÇE LÜGÂTLERDEKİ YANSIMASI

Doç. Dr. Mustafa BIYIKLI

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Dumlupınar Üniversitesi, Tarih Bölümü
mb.bilgi@gmail.com

Öz

Tarih boyunca Türk boylarından bir kısmı, Orta Asya'dan Batı'ya doğru hareket ettiler. Bu süreçte değişik coğrafyalarda çeşitli devletler kurdular ve başka halklarla asırlarca beraber yaşadılar. Doğal olarak, onları etkiledikleri gibi onların dil, kültür ve medeniyetlerinden de etkilendiler. Dolayısıyla, özellikle Anadolu Türkleri ve Anadolu Türkçesi de söz konusu etkileşimler neticesi zengin bir dil ve lügat birikimine sahip oldu.

Bu çalışmada, geçmişten günümüze tarihi perspektif içinde İpek Yolu güzergâhında kültürel hareketler, etkileşim ve gelişim süreci ve çerçevesinde uluslararası, kültürlerarası etkileşim ve birikimin iki önemli örnek Türk lügatine nasıl yansındıkları analiz edilerek Türk Dili konuşan ülkelerin ilişkileri üzerine kültürel analiz yapılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası kültür, kültürel etkileşim, Lügatler, Sözlükler, dil birliği, milli kültür, Türk Dünyası.

International Critics and Reflections in The Turkish Lexicon of International Cultural Interaction On Asia-Europe Silk Road

Abstract

Some Turkish tribes of Asia tribes moved and emigrated from East to West, from Asia to Europe throughout history. In this process, in many different geographies, they established many states and lived together with other nations for centuries. Naturally, they influenced their languages, cultures and civilizations. Therefore, these interactions result, especially Anatolian Turks and the Turkish language of Anatolia had the rich culture and dictionary.

In the process and framework of this topic movement, interaction, development and accumulation, how this international and intercultural movement, interaction, development and accumulation reflect and international critics in Turkish glossaries. We have given detailed examples from the Turkish glossaries and come to a conclusion.

Keywords: International culture, cultural interaction, glossaries, dictionaries, language associations, national culture, the Turkish world.

Giriş

Kaşgarlı Mahmud'un (Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed El Kaşgari) birçok Türk boyunu gezerek derlediği ve 1072-1074 tarihleri arasında Bağdat'ta İslâm halifesine takdim ettiği, 7500'den fazla Türkçe kelimeden oluşan Türkçenin ilk sözlüğü Dîvân-ı Lügâti't-Türk'ün yazımından bu yana 942 yıl geçmiştir. Bu zaman süreci içerisinde Türkler, farklı kültür ve medeniyetler içerisinde yaşamışlar, hâkimiyet sürdürmüşler doğal olarak da bulundukları coğrafyadaki kültürleri etkilemişler ve o kültürlerden de etkilanmışlardır. Bu bağlamda İpek Yolu birçok kültür ve medeniyeti birbiriyle bağlamış ve onların etkileşimini sağlamıştır. Dolayısıyla İpek Yolu, Türk kültür ve dilinin etkileşmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu etkileşimi görebilmekle birlikte, bunun ne seviyede olduğunun tespit edilmesi ve ortaya konması ihtiyacı doğmuştur.

1000 yıllık bir etkileşim sürecinde Türkler, beraber yaşadıkları toplumları siyasi ve kültürel olarak etkiledikleri gibi yaşadıkları yerleşik şehir medeniyetinden ve kültürlerinden de doğal olarak etkilanmışlardır. Dîvân-ı Lügâti't-Türk'ün yazıldığı 1074 yılından 1308'e kadar Selçuklular, hâkim unsur olarak İslam medeniyeti coğrafyası, Fars, Arap ve eski Anadolu kültürleriyle 234 yıl iç içe yaşamışlardır. Bu süreç içerisinde yaşadıkları yerleşik hayat, şehir medeniyeti, deniz kültürü ve çeşitli medeniyetlerinden doğal ve kaçınılmaz olarak etkilanmışlar ve Türk diline çoğunlukla Arapça, Farsça ve diğer çevre kültürlerden yeni kelimeler eklemişlerdir. Bundan sonra üç kıtaya yayılan ve 623 yıl hüküm süren Osmanlılar, Arap, Fars, Yunan, Balkan ve Batı kültüründen kendi kelime hazinelerine çok sayıda kelime katmışlardır. Bu dil etkileşimi süreci, Batı kültür ve medeniyetini esas alan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile de devam etmiştir. Yani Dîvân-ı Lügâti't-Türk'ün yazıldığı 1074'den beş ciltten oluşan Ötüken Türkçe Sözlük'ün basıldığı 2007 yılına kadar, 933 yıllık bir kelime birikiminden, hazinesinden, dil etkileşiminden bahsetmemiz mümkündür. Görülüyor ki, Orta Asya'dan Balkanlara İpek Yolu güzergâhında Türk dili ve lügatleri, ortak kültürlerden beslenmişlerdir. Bu yüzden tarihi süreç içerisinde aynı ve benzer kültürlerden beslenen Türk dili konuşan ülke ve topluluklarda ortak ve benzer kelime mirası çoktur.

Bu süreçte Orta ve Batı Asya dünyasının uzun süre jeokültürel merkezi olmuş Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyet sürecinde, özellikle Arapça ve Farsça kelimelerin öne çıkması doğal bir etki ve birikim olarak karşımıza çıkmaktadır. Asırlar boyu medeniyetler, kültürler ve diller arası etkileşim, birikim süreci sonucu ortaya çıkan bu kelime mirası, Osmanlıca lügatler

ve Türkçe sözlüklerde hangi dil kökünden kaç ana kelime olduğu, bunların adedi, yüzdesi ve Türkçe ana kelimelerin bunlar arasındaki yeri, adedi ve yüzdesi elimizdeki lügâtlar ve sözlüklerde hep merak konusu olmuştur.

Lügâtlere/sözlüklere bakıldığında, 19. yüzyılda Türk dilinin sahip olduğu kelime hazinesi aşağı yukarı yüz bin civarındadır ve diğer dillerden asırlar boyu Türk diline giren kelimelerin çoğu Türkçeleşmiş, meşru ve meşhur olmuştur.

Tanzimat’la başlayan ve 20. yüzyıl boyunca devam eden, Türk dili ve lügati üzerindeki tartışmalar, sadeleştirme çalışmaları diğer dillerden ve kültürlerden gelen Türkçeleşmiş bütün kelimeleri özellikle Arapça ve Farsça kelimeleri tasfiye düşünce ve uygulamaları, Türkçe sözlüklerdeki ve Türk dilindeki kelime sayısını oldukça azaltmıştır. Türkçe, geçmişe ve Doğu Asya’ya uzandıkça Anadolu Türkleri için anlaşılabilir duruma düşmüştür.

Ne var ki Türkçeleşmiş Arapça ve Farsça köklü kelimelerin tasfiyesiyle oluşan kelime boşluğunu, Batı dillerinden yoğun bir şekilde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde alınan, çoğunluğu Fransızca kelimeler doldurmuştur.

Bu incelemede Hüseyin Kazım Kadri’nin *Türk Lügâti* ve Yaşar Çağbayır’ın *Ötüken Türkçe Sözlük*’ü ele alınarak ana kelimeleri dil köklerine göre ayrı ayrı incelendi ve karşılaştırmalı analizleri yapıldı. Kelime sayıları, dil köklerine göre dağılımları, yüzdeleri ve Türkçe kökenli kelimelerin, yabancı kökenli kelimeler arasındaki adedi ve yüzdesi tablolar ve grafiklerle karşılaştırmalı olarak ortaya kondu. Bu lügâtlarin/sözlüklerin muhtevasını, kelime hazinesini, dolayısıyla tarihi perspektif ve süreç içerisinde uluslararası kültürel etkileşim sonucu oluşan kelime mirasını ve ortaklığını net olarak görmek ve karşılaştırmak mümkün oldu.

Türk Lügâti ve İçerdiği Kelime Mirası

4 ciltten oluşan *Türk Lügâti: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügâtları*¹, Hüseyin Kazım Kadri tarafından hazırlanan 35 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. 3659 sayfa olan lügât, 19778 ana kelimedenden oluşmaktadır. Bu lügâtte dikkati çeken husus, diğer lügâtlardan farklı olarak Türk lehçelerine yer vermiş olmasıdır. Lügâtin ilk iki cildi Arap harflidir. Diğer iki cilt, Latin harfleriyle ele alınmıştır.

Tablo-1: *Türk Lügâti*’nde Kelime Sayılarını, Kökenlerini ve Yüzdelik Nispetlerini Yansıtan Tablolar ve Grafik

Kelimelerin Dil Köklerine Göre Adet Dağılımı			
Çağatayca	4180	Ermenice	33
Arapça	3059	Latince	24
Garbî ²	2722	İspanyolca	16
Tatarca ³	2565	Almanca	9
Azerice	1801	Özbekce	9
Farsça	1525	Rusça	9
Uygurca ⁴	981	Bulgarca	6
Fransızca	707	Macarca	6
İtalyanca	434	Slavca	5
Rumca	282	Çince	3
Bilinmeyen	236	Romence	3
Moğolca	79	Arnavutça	2
İngilizce	58	Yunanca	1
Kırgızca	37	Sanskritçe	1
Türkmence	36	Sırpça	1
		Müşterek kelimeler	948
		Toplam	19778

Çağatayca	Arapça	Tatarca	Azerice	Farsça	Uygurca	Diğer Diller
4180	3059	2565	1801	1525	981	4399
%23	%17	%14	%10	%8	%5	%23

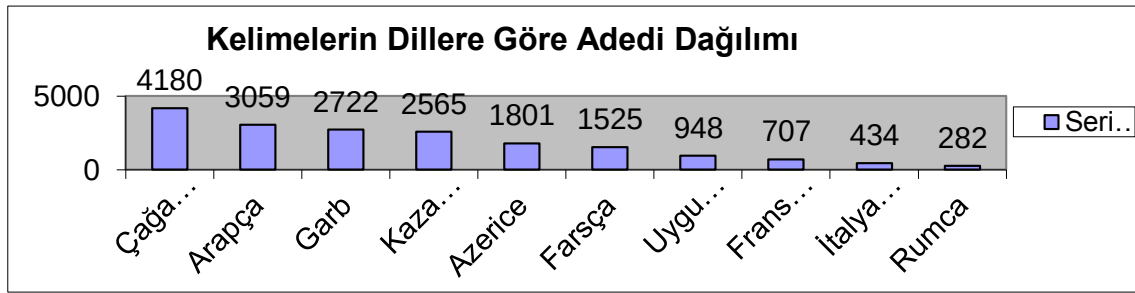
Türkçe (Asya Türk Lehçeleri) Kökenli Kelimeler	Diğer Diller
9609	9221
% 51	% 49

¹ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügâti: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügâtları*, C: I-IV, Devlet Matbaası, İstanbul C: I, 1927, C: II, 1928, C: III, 1943, C: IV, 1945. 3659 s.

² Batı dillerine ait.

³ Lügâtte “Kazanca” diye ifade edilmiştir.

⁴ Lügâtte, “Kaşgar” diye ifade edilen 33 kelime Uygurca kelimeler arasına ilave edilmiştir.

Ötüken Türkçe Sözlük ve İçerdiği Kelime Mirası

Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı *Ötüken Türkçe Sözlük*⁵, Yaşar Çağbayır tarafından 38 yıllık bir çalışmanın sonucunda 2006'da tamamlanmıştır.

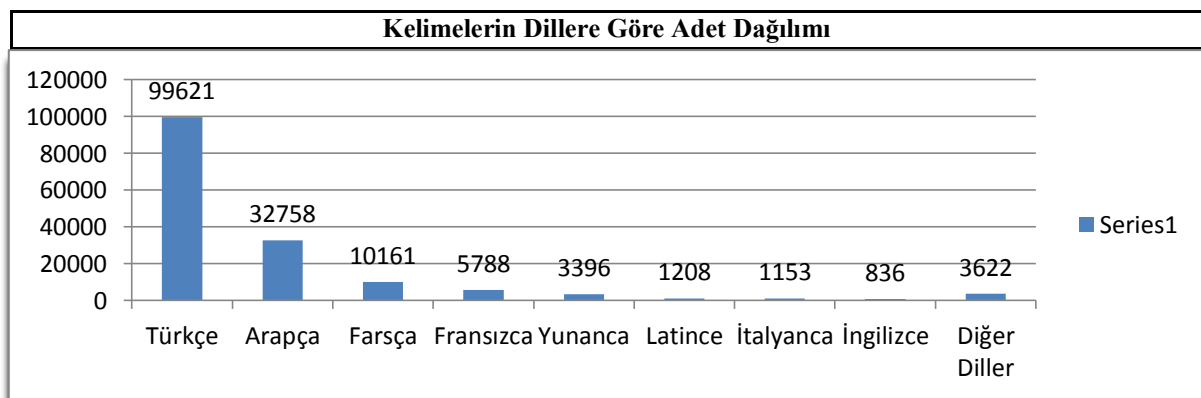
5 ciltten oluşan sözlük, Ötüken Neşriyat tarafından 2007’de basılmıştır. Kelimelerin yer aldığı 5509 sayfadan oluşan *Ötüken Türkçe Sözlük*, toplam 163953 kelime ihtiva etmektedir.

Tablo-2: Ötüken Türkçe Sözlük'te Kelime Sayılarını, Kökenlerini ve Yüzdelik Nispetlerini Yansıtan Tablolar ve Grafik

Kelimelerin Dillere Göre Adedi Dağılımı																																									
99621	Türkçe	32758	Arapça	10161	Farsça	5788	Fransızca	3396	Yunanca	1208	Latince	1153	İtalyanca	836	İngilizce	563	Ermenice	404	Sanskritçe	351	Moğolca	329	Çince	198	Almanca	185	Rusça	138	Sogdca	126	Slavca	124	Bulgarca	122	İspanyolca	1082	Diğer Diller	5410	Bilinmeyen	163953	Toplam

Kelimelerin Yüzdelik Dağılımı									
Türkçe	Arapça	Farsça	Fransızca	Yunanca	Latince	İtalyanca	İngilizce	Diğer Diller	Bilinmeyen
99621	32758	10161	5788	3396	1208	1153	836	3622	5410
% 61	% 20	% 6	% 4	% 2	% 1	% 1	% 0	%2	%3

Türkçe ve Diğer Kelimeler Yüzdesi	
Türkçe	Diğer Diller
99621	64332
% 61	% 39

⁵ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C: I-V, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Sonuç

Bu çalışmada ele aldığımız, *Türk Lügâtî* ve *Ötüken Türkçe Sözlük*’te bir kısım Türk boylarının Orta Asya’dan Batıya hareketleri sürecinde asırlar boyu işlenerek ve kullanılarak bu iki lügate girmiş kelimelerin kökenlerine göre tablolarda sayıları, Türk dilinde Türkçe kökenli kelimelerle, diğer kültür ve topluluklardan gelen kelimelerin nispetleri karşılaştırmalı olarak tablo ve grafikte görülmektedir:

19778 ana kelimedenden meydana *Türk Lügâtî*’ndeki ana kelimelerin % 23 (4180)’ünü Çağatayca, % 17 (3059)’sini Arapça, % 14 (2565)’ünü Kazanca, %10 (1801)’unu Azerice, % 8 (1525)’ini Farsça, % 5 (948)’ini Uygurca ve % 23 (4399)’ünü diğer dillerden kelimeler oluşturmaktadır. Toplamda lügatte yer alan kelimelerin % 51 (9609)’ini Türkçe (Asya Türk Lehçeleri) kökenli, % 49 (9221)’u ise diğer diller kökenlidir.

163953 kelimedenden meydana gelen *Ötüken Türkçe Sözlük*’teki ana kelimelerin % 61 (99621)’ini Türkçe, % 20 (32758)’sini Arapça, % 6 (10161)’sini Farsça, % 4 (5788)’ünü Fransızca, % 2 (3396)’sini Yunanca, % 1 (1208)’ini Latince, % 1 (1153)’ini İtalyanca, % 0 (836) İngilizce, % 2 (3622)’sini diğer diller ve % 3 (5410)’ünü kökü bilinmeyen kelimeler oluşturmaktadır. Toplamda lügatte yer alan kelimelerin % 61(99621)’i Türkçe kökenli, % 39 (64332)’u ise yabancı kökenlidir.

Verilerden ortaya çıkmaktadır ki, tarih boyu Türk-Fars, Türk-Arap beraberliği süreci, Türklerin Batı Asya’ya ulaşmaları, Fars-Arap âlemindeki 1000 yıllık Türk idare ve hâkimiyeti; Farslar, Araplar üzerinde 300 yıla yakın Selçuklu ve devamında Arap dünyası, Balkanlar ve çevre unsurlar üzerinde 600 yıllık Osmanlı hâkimiyeti, bir arada yaşama sürecinde kültür ve edebiyatla oluşan kelime mirası ve birikimi dikkatlerden kaçmamaktadır.

Görülüyor ki Akdeniz havzası, denizler kavşağı, kültürler, medeniyetler beşiği ve özellikle İslâm dünyasının kültürel merkezi mahiyetindeki merkez dünya afrika-avasya kavşağı, ortalama 600 yıl Türklerin hâkimiyetinde ve Türk nüfuz sahası sınırları içinde olarak, dünya devlet ve milletlerinin kültürel etkileşim merkezi olmuştur. Dolayısıyla Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyet süreci sonucu bu dönemleri kapsayan çoğunlukla Arapça ve Farsça’nın yüzdelik oranlarının lügatlerde öne çıkması doğal bir etkileşim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı siyaseti, kültürü ve medeniyeti etkisinde Tanzimat akımıyla başlayan ve 20. yüzyıl boyunca devam eden, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Türkçeleşmiş bütün Arapça ve Farsça kelimeleri ve dolayısıyla Osmanlı birikimi ve kültürünü tasfiye etme gayretlerinin, Türkçede ve Türkçe lügatlerde önemli bir boşluk oluşturduğu görülmektedir. Oluşan bu kültür ve kelime boşluğunu, Batı kültür ve dillerinden yoğun bir şekilde gelen kelimelerin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde doldurmuş olduğu dikkat çekmektedir. Tablo ve grafiklere bakıldığında bu boşluğun daha çok Fransızca kelimelerle dolduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Bunu Yunanca, Latince, İtalyanca ve İngilizce takip etmektedir.

Söz konusu kültür ve kelime tasfiyesi sonucu yeni neslin Osmanlıca eserler bir tarafa, 20. yüzyılın ilk yarısında basılan Türkçe eserleri dahi anlamakta zorluk çekmesi dikkat çekicidir. Bu durum yeni nesilde Osmanlıca literatür kültürünün çok zayıfladığını da göstermektedir.

Orta Asya’dan Anadolu’ya yani Kırgızistan coğrafyasından Türkiye coğrafyasına yaklaştıkça konuşulan Türk dilinin ortak anlaşılabilirliği ve ortak dil Türk diliyle anlaşma oranının gittikçe daha da arttığı görülmektedir. Aynı zamanda Batıya, Anadolu’ya yaklaştıkça ve de günümüze uzandıkça lügatlerde Orta Asya kökenli kelimelerin daha da azaldığı, Farsça ve Arapça kelimelerin ve etkisinin daha da arttığı göze çarpmaktadır.

Orta Asya’dan Balkanlara İpek Yolu güzergâhında dil ve lügatler, ortak coğrafyada ortak kültürlerden beslendiğinden Türkiye lügatlerinden Arapça ve Farsça Türkçeleşmiş kelimeleri tasfiye etmek, Milli Eğitim okul kitaplarında bu kelimelere yer vermemek, Türk dili konuşan ülke ve topluluklarda ortak ve benzer kelime mirası ortaklığına da olumsuz etki etmektedir.

İran’ın sınır komşuları Orta Asya Türk toplulukları, İran dili ve edebiyatından daha fazla etkilenmişlerdir. Ağız ve ses İran sesine daha yatkın hale gelmiştir. Yine aynı şekilde Arap dili ve edebiyatı da Türk dilini etkilemiştir. Bununla beraber Türk dili de Fars ve Arap kültür ve dilini etkilemiştir.

Dolayısıyla *Ötüken Türkçe Sözlük* esas alındığında, sözlüğün % 26’sını oluşturan Arapça ve Farsça kelimeleri, Türk dili ve lügatlerinden ve eğitim kitaplarından tasfiye etmek, nesli kendi geçmiş kültüründen ve tarihinden koparmak anlamına geldiği gibi; aynı kültür havzasından beslenmiş olan ve Arapça, Farsça ortak kelimeleri kullanan Orta Asya Türk ülke ve toplulukları ile olan bağları da koparmak anlamına gelmektedir. Bu durumda ise Türk dili konuşan ülkeler ile dil ve kültür bağlarını geliştirmek isteyen Türkiye’nin toplumsal ve ekonomik iletişim, bütünleşme, karşılıklı anlaşılabilirlik yönünde olumsuz etkilenmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Sonuç olarak kelime mirasını içeren lügatler, bir milletin dağarcığıdır, hafızasıdır, kelime ve kültür hazinesinin kaynağıdır. Lügatler ile birlikte ilim ve fikir hayatı da oluşmaktadır ve zenginleşmektedir. Ortak dil birliğine ve kelime zenginliğine sahip milletler, millî birlik ve bütünlüklerini de sağlayan, güçlerini pekiştiren milletler olmuşlardır. Aynı şekilde uluslararası ilişkiler açısından Türk dili konuşan ve birbirlerini aynı dille anlamaya çalışan Türk dili konuşan ülkeler için bu durumun önemli fırsatlar ve avantajlar sağlaması mümkündür.

Her kelimesi ve deyişi arkasında bir tarih yaşayan, hâkimiyet bölgelerinde ve uluslararası arenada hatırı sayılır bir etki bırakan Türk dili ve kültürü, Asya’dan Avrupa’ya Türklerin hâkimiyet kurduğu ve nüfuzu altına aldığı sahalarda asırlar içinde ve nesillerin hafızasından yığıla yığıla yerleşmiş bir mana, his ifade ve hayal dünyası halini almıştır. Dolayısıyla uzun yıllar bir arada yaşama sonucu Türk diline çoğunlukla Arapça ve Farsça’dan girmiş ama artık Türkçeleşmiş kelimeleri korumak, zenginleşmiş ortak Türk dilini ve kelime mirasını daha da zenginleştirmek için düşünceler geliştirmek, isabetli bir yol olarak görülmektedir.

Bu durum, Türk dili, ağız ve lehçelerini konuşan, ortak dil, ortak tarih, örf ve kültürel değerlere sahip Türk dili konuşan ülkelerin daima dikkate alması gereken önemli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

KADRİ Hüseyin Kazım, (C:I, 1927, C:II, 1928, C:III, 1943, C:IV, 1945). **Türk Lügâtî: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî**

Lügâtleri, C: I-IV, İstanbul: Devlet Matbaası.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, (2007). **Ötüken Türkçe Sözlük**, C: I-V, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İPEK YOLU TARİHİNDE SİYASET VE FELSEFE

Olaoluwa Abimbola

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Doktora Öğrencisi
olabolasuperstar@hotmail.com

Okt. Berrin SARITUNÇ

Uludağ Üniversitesi Rektörlüğe Bağlı Türk Dili Bölümü
bsaritunc@uludag.edu.tr

Öz

İpek Yolu tarihinde felsefe ve siyasetin incelenmesinin önemi bu coğrafyada ortaya çıkmış, gelişmiş, sistematik düşünce akımları günümüze kadar ekolleşmiştir. Geniş bir anlayışla bakıldığında bütün dini ve sistematik düşünce akımları, İyi'yi, insan için iyi olanın ne olduğu, iyi hayatın ne olduğu, nasıl elde edileceği, nasıl yaşanması gerektiğine dair sorular sorulmakta ve cevaplarına da sahip olduklarını iddia etmektedirler. İnsanın iyiliğinin doğrultusunda oluşturulmuş veya oluşturulacak her sistemde, insanın öznel ve bütünlüğünü bir varlık olarak ele almayı göz ardı etmemek gerekir. Bunun göz önünde bulundurulmaması insanın dengesiz ve ahenksiz bir varlık olmasıyla sonuçlanır. Hem birey hem de toplumsal bir varlık olan insan, bileşik bir varlıktır. Bu sebeple insan felsefesi bütünlük arz eden bir daldır. Ahlak felsefesi insan için genel olarak iyi hayatın ne olduğunu araştıran ve buna bağlı olarak insanların nasıl yaşaması ve davranması gerektiğini belirlemeye çalışan bir disiplin ise aynı şekilde siyaset felsefesinin de aradığı şeyin bundan farkı yoksa bütünlük içinde ele alınmalı ve siyasete ahlak açısından bakılmalı veya ahlak açısından değerlendirilmeli. Aynı değerlendirmeler ahlak felsefesi için de geçerlidir. Çünkü insan hayatı, şüphesiz iyi insan hayatı ancak iyi bir toplumsal-siyasal örgütlenme içinde mümkün olabilir.

Anahtar sözcükler: İpek Yolu, Felsefe, Siyaset, Ahlak, İyi hayat,

Politics and Philosophy in the History of Silkroad

Abstract

The importance of examing Philosophy and Politics in the History of the Silk Road is the influence of the Religious and Systematic Thought trends that occured in this region which has been institutionalised up to date. It would be seen from a general perspective that all religious and systematic thought trends investigates what is good, what is good for human, what is good living, how do we achieve good living, how do we ought to live and, they claim to possess the answers to these questions. Any system formed or to be form for Human in the sake of attaining Goodness, shouldn't fail to observe human as both individual and complex entity. A failure to do that will lead to an inbalance and unhamonious human existence. Human both as an individual and social entity is a complex being. Therefore Anthropol philosophy as a science field demand an integrated comprehensive unity. Moral philosophy generally investitages what the good life is, and trys to determine how people ought to live and behave. Like wise, if what political philosophy investigates is not so different, then both should be taken in whole and politics should be evaluated in terms of morality and vice versa, because human life, no doubt a good human life is only possible in a good social – political organization.

Keywords: The Silk Road, Philosophy, Politics, Moral, Good Life

Giriş

İpek Yolu –‘The Great Silk Road’ ‘Et-Tariku’l-harir’, İpek yolu, tarihin ilkçağdan itibaren birçok milletlerin ve devletlerin sosyal, siyasi, kültürel ve en fazla da ekonomik hayatında önemli bir yer tutmuş ve bu önemini orta çağlar boyunca önemini devam ettirilen bir yoldur. Bu yol, İpek Yolu adını, Çin’le Ortadoğu ve Batı Ülkeleri arasında yapılan ticaretin ana metanı ipek teşkil için verilmiştir. Bu yolunun ana güzergâhı Çin’i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya’ya oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur Limanlarına bağlayan kara yoludur (TDV İ.A c22, p 369).

İpek Yolu, yüzlerce yıl Batı dünyası ile Doğu dünyası arasındaki bütün ticari, medeni, dini, siyasi ve askeri münasebetlerin en mühim bir vasıtası olmuştur. İlk çağlardan itibaren tertip edilen büyük kervanlarla Asya’nın ipek kumaşları, halıları, şalları, çayları ve diğer ticari emtiası bu yol vasıtasıyla İran’a, Bizans’a ve Avrupa’nın çeşitli ülkelerine nakledildiği gibi, Batıdan gelen Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet ve diğer din ve kültürler hep bu yol ile Doğuya getirmiş. Doğu milletlerinin karakterine inançlarına ve medeniyetlerine ve itikatları da Doğuya getirmiş. Medeniyetlerine müessir olduğu görülmüştür (<http://asiasociety.org>).

İskender’in fetihleri, Batının milletlerini Doğunun derinlikleriyle temasa geçirdiği tarihten itibaren büyük ticari çaba bu tarafa yöneliyordu. Zira dünyanın doymak bilmez egemenleri için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları burada idi. Yunanlılarla Romanlıların lezzet vermek için yemeklerine koydukları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, kıymetli möbellerini imal ettikleri fildişi, ipek yolu vasıtasıyla

Hindistan'dan getiriliyordu. Aynı şekilde felsefelerin, sanat eserlerinin ve geleneklerinin iletilmesinde önemli rol oynadı. Bu yollar yüzlerce ve binlerce yıldır bütün insanlığa, kolektif kültürün ve ticaretin artması, İnsanlar ve medeniyetler arasında refahın ve servetin gelişme ve yayılmasında adeta bir can ve kan damarı rolünü oynamıştır. Böylece ilk ve orta çağlar boyunca ticaret trafiğinin ana merkezleri Aşağı Türkistan'ın en büyük şehirlerinden olan Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana vb. Türk şehirleri olmuştur. Buda rahipleri Çin ile Hindistan arasında uzun yüzyıllar gidip gelmişlerdir. Batıdan da Hristiyanlık, Nasturilik ile Zerdüştlük, İslamiyet vb doğuya uzanan propagandacıları aracılığıyla yayıldı. İpek Yolu vasıtasıyla gelen ve buralarda yerleşme ve gelişme imkânı bulan bu kültür, felsefe, din ve medeniyetler, bu bölgede tutunabilmek ve kök salıp insanlar arasında kabul görebilmek için tarih boyunca birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir (<http://asiasociety.org>).

İki bin yıldan fazla ipek yolu tarihinde bütün siyaset ve felsefe ilişkisini ele almaya ne zaman yeter ne de gücümüz çünkü bu bölgenin tarihinde birçok medeniyetler ortaya çıktı, birçok imparatorluklar kuruldu yıkıldı ve dağıldı ve nice dinler ve felsefi ekoller ortaya çıktı. Asya'nın köşesinde olan Çin medeniyetinden Pers medeniyetine, Yunan medeniyetinden Roma medeniyetine ve İslam medeniyetinden mi bahsedelim? Bu medeniyetleri temsil eden bütün büyük devletlerin siyaset ve felsefe ilişkisinden bahsetmek güçtür.

Başka bir açıdan İpek Yolu tarihinde felsefe ve siyasetin incelenmesinin önemi, günümüzde çağdaş olarak kabul edilen felsefi ve siyasal sistemlerin üzerine tesiri olan siyasi ve felsefi etkinlikler bu coğrafyada ortaya çıkmış, gelişmiş ve ekolleşmiş olmasındandır. Bu düşünce ekollerin okulları, bu coğrafyada belli zaman diliminde inşa edilmiştir. Bununla birlikte bu sistematik düşünce ekollerinin anlayış ve fikrileri, çağdaş düşünce sistemlerinin temellerini ve direklerini oluşturmaktadır. Önemli ekoller arasında Atomculuk, Stoacılık, Epikürosculuk, Gnostik, Yeni Eflatunculuk, Meşşailiğin yansıra Platon tarafından kurulan akademi; Eflatunculuk, Aristoteles'in Atina'da kurduğu okul Peripatek veya Peripatetizm ile adlandırılmaktadır (S.H.Nasr-O.Leaman,2001, 50-70). Öte yandan Konfüçyusculuk, Taoizm, Budizm, Zerdüştlük, Upanişadizm, Hinduizm, Manihaizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi önemli dini ve düşünce akımları da İpek Yolu Mezopotamya coğrafyasında vukuf bulmuştur. Ayrıca İyonya, Sicilya, Atina, İskenderiye, Eddessa-Urfa, Nişapur, Semerkant, Buhara, Bağdat, Şam, Çundişapur gibi şehirler önemli merkezlerdi (M.M Şerif,1991, I-II,38,40).

Bahsedilen dini ve sistematik düşünce akımlarının çoğu doğrudan veya dolaylı biçimde günümüzün çağdaş düşünce sistemleri olan "Materyalizm, Pozitivizm, Yeni Pozitivizm, Mantıksal Pozitivizm, Rasyonalizm, Sezgicilik, Deneycilik, Fenomenoloji, Hermenütik, Yapısalcılık, Eleştirel Realizm v.b, ve Marksizm, Kapitalizm, Sosyalizm, Komünizm, Liberalizm, Demokrasi, Teokrasi, Monarşi, v.b" üzerine tesiri mevcuttur. (Juan J. Linz, 1975, 30-40). Bütün bu sistemlerin ortak özelliği ise insansal etkinliğin ürünü olmalarıdır. Lalande'nin yaptığı meşhur ayırma başvurmak gerekirse; Lalande, La Raison Et Les Normes'te (insan gücü temellendirmesi) isimli eserinde, "Akıl"ı, Oluşturucu veya Fail Akıl, (La raison constituante; el- aklul- mükevvin), Oluşturulmuş veya Egemen Akıl (La raison constitues: el -aklu'l-mükevvin) olarak ikiye ayırmıştır (Câbirî, 2001,18).

Bir açıdan Akıl düşünme aracıdır, düşünceleri üreten araçtır. Akıl kelimesini bir düşünme aracı olarak düşünceyle tanımlamak, düşünceyi anladığımızda bu aklın her türlü içerikten yoksun olduğu mu demektir? Aslında o oluşturucu akıldan kasıt, düşüncenin araştırma ve inceleme yaparken gerçekleştirdiği kararları bulan ve ilkeler koyan zihni faaliyettir. Başka bir ifadeyle, "insandaki, varlıklar arasındaki ilişkilerden, herkes tarafından aynı kabul edilen külli/tümel ve determinist ilkeleri çikarsayabilme melekesidir (Câbirî, 2001, 21-22).

İkincisi olan oluşturulmuş Akıl ise çikarsamalarımızda dayandığımız kural ve ilkelerin toplamıdır. Ona göre oluşturulmuş ve belli ölçülerde dahi olsun değişebilir olan akıl, belli bir tarih diliminde var olan akıldır. Fail oluşturucu Akıl ile Egemen oluşturulmuş Akıl arasındaki ayrımın önemine rağmen ikisi arasında karşılıklı etkileşim ilişkisi var. Oluşturulmuş Akıl, yani tarihin herhangi bir döneminde egemen olan zihinsel ilke ve kuralları toplamı, insan bireyinin kendisini hayvandan ayırtan zihni faaliyeti yani oluşturucu akıl ile ürettiği bir şeydir (Câbirî, 2001, 18-20). Dolayısıyla Demokrasi, Teokrasi, Komünizm, Kapitalizm, Liberalizm, Makyavelizm, vb, Oluşturulmuş Akılsal sisteminin ürünüdür, mutlak bir doğruluğu ve tabi zorunluluğu yoktur. Örneklerle çoğaltabilir bu oluşturulmuş sistemlerin temel iddiaları ve vaatleri vardır. Aristoteles metafizik'te bütün insanlar, doğal olarak bilmek ister cümlesiyle başlamaktadır. İnsan ne veya neler bilmek ister? İnsan her şey bilmek ister belki, fakat her şey arasında en önemlisi İyi'yi bilmek ister. İnsan kendisi için en iyisi, iyi hayat, iyi yaşamı bilmek istemektedir. Bu soruları sistematik felsefi etkinlik olarak ele alan ilk filozof Sokrates'tir. O insan felsefesi, ahlak felsefesinin kurucusudur. Aslında serbest ve geniş bir anlayışla bakıldığında bütün dini ve sistematik düşünce akımları, İyi'yi, insan için iyi olanın ne olduğu, iyi hayatı ne olduğu, nasıl elde edileceği, nasıl yaşanması gerektiğine dair sorular sorulmakta ve cevaplarına da sahip olduklarını iddia etmektedirler. Örneğin Mutçuluk Öğreti Ekolu'ne göre insan için en iyisi mutluluktur. İyi hayat mutlu hayattır. İnsan kendini gerçekleştirmesi, yetkinleştirmesi ile mutluluk elde eder. Bunu için de insan erdemli olmak, erdemli bir toplumda yaşaması gerekmektedir (Akarsu,1970,13). Demokrasi, Liberalizm de iddia ve vaadi hak eşitlik ve özgürlük önüne çıkartarak temellendirmektedir. Buna göre insan için en iyi hayat, özgür bir hayattır. Eşitliğin hak olduğu bir yaşam, iyi bir yaşamdır. Bu nedenle insan, bunları elde etmek için kendini ve toplumu onlara göre dizayn etmesi gerekmektedir. Kapitalist sistem ise refah içinde yaşam insan için en iyisi olduğunu iddia ve vaat etmektedir. Gerçek şu ki bütün sistemlerin arasında biri insan tarafından kabul edilip benimsendiğinde bunun avantajı ve dezavantajı olacaktır. Örneğin refahı için insanın varlığını anlamlı kılan şeylerden ne kadarından daha vazgeçmeyi göz alabilir. Vahşileşen insan tekrar insanlığı sorgulamalı. Oluşturulmuş Egemen Akıl üzerine kritik yapılmalı. İnsan için en iyisi nedir, iyi hayat, nasıl yaşanmalı konularına dair kritik yapılmalı. Öyle ki bu kritik, Ahlakın ve siyasetin birbirinden kesin olarak ayrımını yapan Egemen Akılsal sistemleri, Ahlak ve Siyaseti bir bütün olarak ortaya koyan İnsan felsefesi kurucusu olan Sokrates'in düşüncesine tabi tutularak yapılabilir. İnsan kendini tamamen kaybetmeden böyle bir yüzleştirme gerekmektedir çünkü günümüzde İpek Yolunun coğrafyasından bahsedildiğinde akla gelen ilk şeylerden bir tanesi ise enerjidir. Dünya konjonktürlerinde enerji çok önemli ve değerli değil midir? Günümüz dünya kaynaklarının kontrol edilme mücadelesi Orta Doğu-Orta Asya bölgelerinde yoğun bir şekilde devam etmektedir. Acaba dünyada herkese yetmeyecek kadar az kaynak mı var ve bu yüzden mi insanlar,

ülkeler durmaksızın mücadele etmekte ve birbirlerini yok edercesine savaşılmaktadır? Yoksa dünya da herkese yetecek kadar kaynak bulunmasına rağmen mi birbirlerini yok etmeye çalışmaktalar. Eğer dünyadaki kaynaklar üzerine yapılan çalışmaların sonuçları doğru ise yani herkese yetecek kadar kaynak varsa o zaman sorun dünyanın doğasında değil insanda aranmalı. İnsan tarafından yapılan bütün mücadeleler, savaşlar, sistemler-yöntemler, görüş ve ideolojiler-aracılar üzerine ciddi bir sorgulama ve kritik yapılmalı. Yukarıda işaret edilenlerle Birinci ve İkinci Dünya savaşının nedenleri, nasıl meydana geldiği, nasıl bir yöntem kullanıldığı ve nasıl bir sistem kurulmaya çalışıldığı değerlendirildiğinde sorunun insanda olduğu kanıtlanmaktadır. Darbenin yöntem olarak kullanıldığı dönemden günümüze geldiğimiz zaman insanların birbirlerini yok etme, istediğini zorla temin etmek için terörizm en çok başvurulan yöntemlerden biridir. Terörizm (gayri nizami harp) bir savaş çeşididir. Savaş ise zorla ve güç kullanarak istenilen şeyi elde etmektir. Her savaşın bir iddiası var. İddialar ise aslında bir kanıdır, bir doxadır. Doha da hakikat sorgulanır. Dolayısıyla her düşüncemiz ve eylemlerimiz sorgulanmamış bir doxaya dayalı ise sonuçları yok oluş olur, değil mi? Denilmektedir ki savaş zor ve güç ile istenilen her şeyi temin etmektir, peki istenilen şey veya şeyler nedir? İnsan ne ister? İnsan her şeyi ister. İnsanın istediğinin temin etmesiyle bu istem biter mi? Tarih boyunca insan nefsinin istemeleri doyurulmamıştır. Bu istem, iştah hem bireyin iç dünyasında hem de birey dışındakiler ile çatışmaya sürükleyen şeylerden biridir. Her ne kadar istem-iştah insanın doğasındaysa; Akıl, irade ve seçim yapma güçleri de doğasındadır. Tarih boyunca Felsefe ve Din insanın bu doğasını işaret edip terbiye edilmesi gerektiğini ve metotları ile ilgili öğüt vermektedir. Hatta bazen totalitarizm yönetim şekline varacak kadar halkın bu yönü zorla terbiye edilmek istenmektedir. Sekürleşme ve Modernizm doxasıyla başlayan sorumlu olmaksızın özgürlük sürecinde önce din baltalandıktan sonra felsefi etkinliği gereksiz kıldı. Böylece günümüz insanın ne vicdanı kaldı ne de sorumluluğu. Aslında şuan karşı karşıya kaldığımız insanlık durumunun benzeri önceden de yaşanmıştır. Tecrübe paha biçilemez, o yüzden geçmişten geleceğe gitmeye çalışılmalı. İnsan felsefesini sistematik felsefi etkinlik olarak benimseyen Sokrates'ten başlamak yerinde olur. Sokrates ve Yunan polisi arasındaki münasebeti ele alarak siyaset ve felsefenin önemini ortaya konulmaya çalışılacaktır. Felsefe ve Siyaset/ Akıl ve Vahiy konusu, Peygamberlerin tebliğ ve yaşamlarında da görülmektedir. Peygamberler ve filozoflar; İyi yaşamın ilkelerini ortaya koyarak insanı iyi yaşamaya davet ederler. İnsan felsefesini başlatan Sokrates'in görüşlerinde olsun, Hz İsa'nın sözlerinde olsun ve Hz Muhammed'in (sav) tebliğinde olsun hep iyi yaşama davet edilmektedir. Genelde neyin iyi neyin kötü, neyin değerli ve değersiz, olduğunu değerlendirmek Varlık ve Zaman ilişkili olup Metafizik, Ahlak ve Epistemoloji ile alakalıdır. Her ne kadar konumuz ilkel olarak Metafizik, Ahlak ve Epistemolojiye dayalı ise de belli sınırlar içerisinde ele alınıp değerlendirilecektir. Bu sınırlandırma bilimsel ruh ve mantığa uygundur çünkü hiçbir ele alış ve apriori prensip olarak sonsuza kadar geri gidemez. Bundan dolayı İpek Yolu tarih boyunca felsefe ve siyasetten bahsettiğimizde, bu coğrafyanın belli bir tarihsel çerçevede gerçekleştirilmiş felsefi ve siyasi etkinlik anlamına gelmektedir. Belli bir tarihsel çerçevede gerçekleştirilmiş felsefi ve siyasi etkinliği günümüzle nasıl bir ilişkisi ve bağı olabilir ki, eğer üzerine düşünülen ve sorgulanan bu soruların doğası insani ise o zaman olumlu cevap verilir. Çünkü İnsani miras kökenin 'düşüncesi ve eylemlerinin' doğasıyla sıkı bir ilişkisi vardır. Öncelikle siyaset ve felsefenin tanımlarını irdeleyelim.

Siyaset

Siyaset Arapça kökenli bir kelimedir ve sözlük karşılığı eğitmek, yetiştirmek, düzenlemek anlamlarına gelir. Terim olarak ise, yönetme bilgisi ve tekniği anlamında kullanılmaktadır (Aydın,2002,20). Siyaset kelimesini kavramlaştıran Helenizm etkisindeki İslam filozofları olmuştur. Batı dillerindeki karşılığı ise politikadır. Bu kelimenin Grekçe şehir yönetimi, kamu düzeni anlamlarına gelen polis den türetiltiği kabul edilmektedir. Aristoteles'e göre insan bir zoon politikon "sosyal-politik" bir canlıdır (Ebenstein,2001, 76). Kısaca insan doğası gereği politik bir varlıktır. İnsan sahip olduğu bu sosyal-politik eğilimin belli bir çerçevede sistemleşmesine siyaset denir. Siyaset toplum düzenini sağlayıcı işlevsel bir yapı olarak temel kurumlardan birisidir. İlke olarak muhtemelen insanlık tek bir aile boyutunu aşmış aileler birliği, sosyolojik bir ifadeyle klan, kabileler seviyesine ulaştığı, topluluktaki kişilerden birisinin, düzen sağlayıcı bir görev üstlendiği zaman siyaset de fiilen başlamış olur. Ayrıca kabile reisi, krallık, imparatorluk veya modern devlet bu oluşumun değişik görünümünden ibarettir. Siyaset-toplum ilişkisinde önemli sorulardan birisi de şudur: toplum, hayatta binlerce eylemler gerçekleştirir (Aydın,2002,23). Gerçekleştirilen eylemler ve olguların hangi nitelikte olanlarına iyi, adil denilecektir? Bu ise iyi, adalet gibi kavramların ne olduğunun bilgisine bağlıdır. Bireysel eylemlerin ve toplumsal eylemlerin farkı olmalı mı? Daha önemlisi Siyasi olanı, Ahlakı olandan ayırımı var mı, varsa nasıl ayrılmalı? Ayrılırsa iyi bir toplum, adil bir toplum gerçekleştirilme imkânı kalır mı?

Felsefe

Felsefe sözcüğü Arapçadır, o Yunanca philosophia sözcüğünün Arapçalaşmış biçimidir. Yunanca kelime olan philosophia, philo ve sophia'dan oluşturmaktadır (Ahmet Cevizci, 1996, 269). Philo sevgi ve sophia bilgelik anlama gelmektedir. Dolayısıyla philosophia bilgelik sevgisi, bilgeliği sevmedir. Bilge sevme ise İyi'yi sevmektir. Tanrı ise İyi'dir. Dolayısıyla genel çağdaş filozofların tutuma karşı klasik filozofların anlayışı farklıdır. Felsefe bu temel anlamda bilgelige sahip olma iddiası değil, bilgeliği sevme, onu elde etmeye çalışma arzusudur.

Filozoflar, Felsefenin ne olduğuna ve yararları üzerine birbirlerinden farklı görüşler ortaya koydular. Kant felsefeyi kendisini akla dayanan nedenlerle meşru kılmak veya haklı çıkarmak iddiasında bir zihinsel etkinlik biçimi olarak tanımlamıştır. Akla dayanan nedenlerin, insanın her türlü deneyini, gözlemini, bunlara dayanan her türlü akıl yürütmesini ve sezgisini içine alan geniş bir nedenler grubunu anlamak gerekir. Haklı çıkarmak veya meşrulaştırmak iddiasından olan herhangi bir önerme, bu önermenin ileri sürmeyi mümkün kılan kanıtı, temel ve gerekçeleriyle ortaya koyulması gerekmektedir (Ahmet Arslan,2002,14-15)

Felsefe analitik ve sentetik bir işlemdir. Analitik ve sentetik kavramları ile çözümleyici ve kurucu işlevi kastedilmektedir. Felsefi düşüncenin analitik işlem imkânı ile filozof kendisinin de içinde bulunduğu ve bir parçası teşkil ettiği dünyayı anlamak ve kavramak için kendisine sunulan her türlü bilgi, deney, algı ve sezgi sonuçlarından oluşan malzemeyi,

kendi bilgi, deney, algı ve sezgi yeteneklerine göre yeniden düşünmesi, analiz etmesi, aydınlığa kavuşturması çalışmaktır. Ancak filozof yalnızca bununla yetinmez, dünyayı parçalarına ayrılmış bir halde bırakmaz; buna paralel olan diğer bir düşünme fiili ile bu üzerinde düşünülmüş, çözümlenmiş, aydınlığa kavuşturulmuş malzemeden veya verilerden hareketle dünyayı yeniden inşa eder ve bir birlik ve bütünlüğe kavuşturur. Eflatun, Aristoteles, Al kindi, Fârâbi ve İbn Sina gibi filozofların düşünce sistemlerinde görülür (Ahmet Arslan,2002, 31).

Sistematik felsefe etkinlik Yunan felsefesiyle başladığı kabul edilmektedir. Erken Yunan felsefesi Doğa indeksli bir düşünce anlayışı ortaya koymaktadır. Sokrates ile birlikte insani üzerine felsefi etkinlik yapmaya başlanmaktadır. T.D'de Cicero'nun ifade ettiği gibi Sokrates, felsefeyi gökten yere 'insanlar arasına' indirdi. Sokrates'in felsefi etkinlik insani sorunlara yöneltmesiyle insan tarihi boyunca felsefe ve siyaset/ akıl ve vahiy arasında tanık olunacak gerilim, karşıtlık cereyan edecektir. Bu gerilimin doruk noktası Yunan polis tarafından gerçekleştirilen Sokrates'in yargılanması ve kendisine ölüm cezası çarptırmasıyla biten dava sürecinde görülecektir. Bu politik ve felsefe/ vahiy ve akıl arasında cereyan eden önemli gerilim ve karşıtlık ilk örneklerindendir. Bu gerilim sadece Grek Medeniyetin temsilcisi olan filozof Sokrates'e has bir durum değildir. İslam Medeniyetinde de örnekleri mevcuttur. Hatta Hz Muhammed sav, İslam için tebliğ etmeye başladığında, Mekke halkı, özellikle toplumun önde gelenleri arasında gerilim ve karşıtlık cereyan etmekteydi. Ayrıca Hz Peygamberin vefatından sonrasındaki Halifelerin seçimlerinde bu gerilime tekrar tanık olduk. Öyle bir gerilim ki Müslümanların arasında savaşlar çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Büyük Günah işleyen Müslüman'ın hüküm tartışma hadisesi ve mezheplerin ortaya çıkması bu 'vahiy/akıl- felsefe/siyaset' gerilim sürecinin sonucudur. Aynı şekilde Hz İsa'nın yargılanması ve onu çarmıha götüren sürecinde de mevcuttur. Felsefe ve siyaset/ akıl ve vahiy arasında cereyan eden bu gerilimi ve karşıtlığı açmak gerekir. Yunan polise dönelim, Büyük filozof Sokrates davasında ne kadar haklı veya masum olduğu bir kenara bırakılırsa, Onun bu yargılanma sürecin sonunda hâkimleri ve çoğu ikna edemediği göze çarpmaktadır. Neden? Sokrates'e göre kendi davranışlarının ve söylemlerinin cezalandırılması gerektiren bir yönü yoktur aksine davranışın ve söylemlerin Polisin-toplumun kendi iyiliği içindir. Oysa dava açanlar ise onun, toplumun bozulması, din, gelenek ve gençlerin yozlaşmasına sebep olan biri olarak suçlamaktadır (Plato, Sokrates'in Savunması, 19).

Platon Sokrates'in ölmesiyle sonuçlanan davayı ciddi bir şekilde eleştirmektedir. O bu davadan hareket ederek Felsefe-Siyaset arasında cereyan eden gerilimi çözmeye çalışmıştır. O, bu davada neden Sokrates hâkimlerini ikna edemediğinin nedenlerini inceler. Ona göre sebeplerden biri, halk arasında yaygın olan kanılar ve alıştıkları İkna etme sanatıyla onlarla tartışmadığındandır. Aristoteles işaret ettiği gibi Sokrates savunma mahkemesinde Doxa ve yaygın kanaat'e dayalı İkna etme metoduyla tartışmak yerine temel ilkel hakikatlere dayalı diyalektik metodu kullanmıştır. O bu metot kullanarak hâkimler ve halkı ile birlikte hakikate vararak ikna edeceğine inanmaktadır. Oysa Aristoteles'e göre çoğu insanların ikna olunmaları için Hakikaten değil, daha çok yaygın olan doxa-kanilerden ikna olurlar. Çünkü ikna etmek derken, çoğunun görüşlerin arasından kendi görüşünü onlara zorla kabul ettirmektir. Sokrates hakikatten hareket ederek polisi ikna edememeleri şeklinde sonuçlanması, Hakikati doğrultusunda varlığını sürdüren ve sürdürmek isteyen insanlar için çok tehlikeli bir durumdur. Toplum onları dışlar ve onlara karşı acımasız olabilir. Platon'un incelemesi sonunda 'doxa/kanı ve hakikat/doğru bilgi' 'Politik olanı ve Ahlakı olan' arasında meydana gelen gerilim ve karşıtlığının sebebi ise onların arasında ayırım yapanları ve yapmayanları arasındaki anlaşmazlıktan cereyan edildiğini tespitini yapar. Sanki birbirilerine karşıt gibilerdir. Ona göre Sokrates söylemlerinde hakikatten hareket ederken, ona dava açanlar ve çoğu halk görüş-doxa'dan hareket ettiklerinden dolayı ikna olmadılar. Yani Sokrates için Politik olanı, Ahlakı olandan ayrı değil, hâlbuki onu suçlayanlar için dava tamamen politiktir (Arendt Hannah,1990,74-76).

Onlar için Politik olanda Ahlakı olan aranmamalı. Hatta Politik olan, Ahlakı olanın belirleyicisi olduğu savundular. Sokrates için ise eğer iyi bir yaşam, iyi bir polis isteniyorsa, Ahlakı olan Politik olandan ayrımı olmaz, hatta Ahlakı olan Politik olanın belirleyicisi olmalı. İnsani yaşam bütünlük, tutarlılık içerisinde olmalı (Carl Schmitt ve Leo Strauss, 2010, 80).

Platon, insanın hayatı ve yaşamı içeren tutarsızlıkları, çelişkilerden kurtulması gerektiğini düşündü. O, doxa ve hakikati, Politik olan ve Ahlakı olan arasındaki gerilimi ortadan kaldırmak için mutlak değişmeyen ölçü aramaktadır. Ona göre bu ölçü evrensel, değişmeyen olmalı ki, onunla insan düşüncesi ve bilgisi sağlam bir şekilde temellendirilsin hem de eylemleri gerçeğe uygun yargılanabilsin. Böylelikle, insani alan mutlak değişmeyen ölçüyle temellendirilerek görecelik yok olsun. Evrensellik iddiaya sahip olan Sokrates'in felsefesine karşı Görecelik anlayışı savunan Sofistler vardır. Sofistler para karşılığı Atina vatandaşlarına ve gençlerine doxa ve retorik dayalı politik eğitim veren bir ekoldür. Sofistlere göre her şeyin ölçüsü insandır. Onlara göre insani eylemlerin ve düşüncesinin doğruluğu yine insana bağlıdır. İnsanın kendi eylemleri ve düşüncesi kendisine göre yargılanmalı. Bu anlayış doxaya dayanmaktadır. Doxa-Kanı bir şey veya şeyler bana ya da başka birine nasıl görüldüğüdür. Dolayısıyla toplum/ dünya her insana farklı açıdan görünürlüğünü açar. Aynı dünya, her insana kendi dünyasındaki konumuna göre her şey farklı şekilde görünür. Öte yandan insanların dünyadaki farklı konumları ve görüşlerine rağmen hepimiz dünya insanıyız, aynı dünya'da yaşamaktayız ve paylaşmaktayız (Arendt Hannah,1990, 76-80). Bununla birlikte hayatımızı tek başına sürdürmemiz imkânsız olduğu için nasıl beraber yaşayacağımızın yolunu bir şekilde bulmamız gerekmektedir. Nasıl?

Platon'a göre bizim için her şeyin ölçüsü insan değil, Tanrıdır,(Ahmet Arslan, 195-Platon, Yasalar). Ona göre çoğu insanlar Hakikati bilmedikleri için, hakikate göre hareket edemezler. Bu nedenle hem kendileri için hem de polis için hakiki iyi veya iyileri bilmezler ve yapmazlar. Ona göre Peygamberler, filozoflar gibi Hakikati bilenler hem kendileri için hem de toplum için iyi olan ve olanları bilirler. Peygamberler, Filozoflar, En İyi bildikleri için diğer iyiler de bilir ve eylemleri onun doğrultusunda gerçekleştirirler. Dolayısıyla İyi bir yaşam, iyi bir toplum için ideali olan Peygamberler veya filozoflar lider olmalıdır. Yani, Hakikat-İyi'nin tarafından Peygamberler ve Filozoflar aydınlatmasıyla insani alanda iyi şeyler(iyi hukuku, adalet, iyi yönetim, iyi ekonomik vb) gerçekleştirirler. Öte yandan ise Polis-Toplum bu görüşe katılmamaktadır çünkü onlara göre Peygamberler, filozoflar ve (felsefi etkinlik) daha çok toplum dışında olan ezeli ve ebedi olana âşıktır. Onlar, insanı dışı, insana doğrudan doğruya ilgili olmayan şeylerle ilgilendikleri için sosyal-politik lider olmamalı. Onların ilgi alanı doğrudan

doğruya insani günlük ihtiyaçları olmadığı için insani alanda iyi, yararlı ve kullanışlı olan şeyleri bilmezler ve nasıl temin edilecek konusunda faydalı olamazlar. Öyle ki filozof insanüstü, ebedi olanlarla münasebetinden herkesten daha az dünyevi şeylere ihtiyaç duymaktadır, o halka ebedi olanın değeri, hakikati dile getirdiğinde anlaşmazlık yaşar. Bu hakikati kendisi ve halk arasında tartışılır konuma gelir. Sanki halk ortamda hakikat ve doxa/kanı arasında belirgin ayrıştıran bir şey görünmemektedir (Arendt Hannah, 1990, 81-90).

Bu sürecin sonunda Platon doxaya karşı karamsar bir anlayışa vardır. Hem Sokrates hem de zamanındakilere göre genellikle doxa, bir şey üzerine şu bu bağlamda kendisine nasıl göründüğünü dair bir konuşma formüle edilmesidir. Doxa kelimesi yalnız görüş anlam değil aynı şekilde ün ve anlama gelmektedir. Böylece doxa, politik alanı, yani herkes kendinin gösterebilme ve kendince ifade edilebilme halk alana bağlı olmaktadır. Öyle ki insan kendi doxasını değerlendirmek, bu alanda kendice ifade edip diğerleri tarafından duyabilmektir. Bu Grekler için toplumsal yaşam, evsel yaşamdan ayrıştıran büyük imtiyazdır. Sokrates bu durumun farkındadır çünkü halkı alana giderek başkalarına yardım etmek ister. O insanların sahip oldukları doxalarda hakikati bulunup bulunamayacağını göstermek istemektedir. Yani O herkeste potansiyel olarak mevcut olan hakikati çıkarmak istemektedir. O bu şekilde polisi – şehir daha hakikate dayalı bir ortama getirilmiş olacağına inanmaktadır. Dolayısıyla amacı doxayı yok etmekten ziyade diyalektik yoluyla doxa ne kadar hakiki olduğu çıkarmaktır. Bu anlayıştan Sokrates için filozofun görevi ne polisi-şehri yönetmesi ne de hakikati söylemek değildir. O sadece vatandaşlar daha dürüst ve gerçekçi bir insan yapmalı. Bu görüş ise Platonun duruşundan farklıdır (Carl Schmitt ve Leo Strauss, 2010, 89).

Aslında bu argümanlar Sokrates davasına yansıtılmaktadır. Fakat sanki Atina polisi, Sokrates söylemiyle kendini bilge bir adam olarak tanımladığı ve bu bilgelik sayesinde toplumdan liderlik talep ettiği sanılmaktadır. Oysa kendinden bir şey bildiğinden şüphe duymaktadır, bizi yaşamımızı ve varlığı sorgulamaya davet etmektedir. Onun için sorgulamamış bir yaşam, yaşanması değersizdir. İnsan kendi yaşamın sorgulanması kendisiyle diyalog içersinde olması demektir. Kendine diyalektik uygulamasıdır. Hele kendimizde düşündüğümüz zaman sanki düşüncemizde iki kişi mevcut gibidir. Düşünme, başkalarıyla ve yüz yüze değil de kendi kendine ve sessizce gerçekleştiren bir diyalogdur (Plato, Theaitetos, 189).

Onlardan yalnızca kendi kendileriyle konuşmaları, kendi ruhlarını açıp ona bakmaları, bizzat kendileriyle diyalogları isteniyor, onlara yalnızca bu süreçte içine düşmüş oldukları tutarsızlıklara, çelişiklere işaret etme yönündedir. Sonuçta üzerine tartışılan kavramları, onlar kendi ruhlarında bu şeylerin bilgisinin varlığını fark ediyorsa ve bu deneyleri başka insanlar tarafından da paylaşıyorsa, yani sonuçta insanların kendi aralarında bu tür konularla ilgili olarak bir görüş birliği içinde oldukları ortaya çıkıyorsa, bu şeylerin hiç olmazsa insani varlıklarla ilgili olarak öznel arası objektif tümel varlığa ve anlama sahip olduklarından şüphe duyulmaz (Ahmet Arslan, 2014, 124-127).

Sokrates, Platon ve Aristoteles için kendimiz ile nasıl diyaloga giriyorsak dışımızdaki insanlar ile de diyaloga girmeliyiz. Bu diyalektik yol en iyi şekilde nasıl beraberce yaşayabileceğimiz yoludur. Diyalog, Felsefe ve siyasa konularında, konuşmaya katılan kişilerin uygun karakter çizimiyle soru ve yanıtlardan oluşan bir konuşmadır. Gerçekten insanlar, filozofların tarafından davet edildikleri yol, felsefe yoludur. Diyalektik yolu felsefidir. Filozoflar felsefi etkinliği polisin iyi yaşamı için gerekli kılmaya çalıştılar fakat polis-halkı bunu reddetmektedir. Hele yozlaşmış ve nefsi iştahına düşkün olan bir toplum için kabul edilmesi zordur. Dolayısı ile bir karşıtlık gerilimi yaşanması sonucu kaçılmazdı. Aslında Sokrates insan kendine diyalektik uygulanmaya davet etmekle Vicdan varlığı işaret etmektedir. Bu şekilde vicdana önemli rol vermektedir. Sokrates tarafından uygulanan metot genellikle iyi niyetli olan insanların arasında sağlam bir şekilde uygulanabilir. Örneğinin Dostlar arasında cereyan eden diyalogudur. Tartışılır konu üzerine konuşarak açıklık ve hakikatini deşifre edebilirler. Onların ortak paylaşımları vardır. Bu şekilde Atina toplumunda mevcut olan bencil, açgözlü ruha karşı Sokrates vatandaşlarla diyaloga girerek poliste vatandaşlar arasında bir dostluk ruhu yaratmaya çalışmaktadır. Ona göre bencil, aç gözlü, doyumsuz, kıskanç, nefret ruhu bir toplumun hayatını zehirler ve yokluğa sürükler. Aristoteles toplum ilgili görüşünde, toplum eşit olan insanlardan oluşturmaktan ziyade farklı ve eşit olmayan insanlardan meydana geldiğini beyan etti. Ona göre insanlar arasında eşitleme süreciyle var olur. Bu eşitleme etkinliği yaşamın her alanda kendini göstermeye çalışır. Dolayısıyla onun için siyaset mutlak bir şekilde gereklidir çünkü insanların kurtulmak istedikleri şeyler hayatın zorunluluklarına bağlıdır. O, Sokrates'in dostluk anlayışına katılarak hiç kimse dünyevi bütün nimetlere sahip olmasına rağmen dostsuz bir yaşam sürdürmek istenmeyeceğini dile getirmektedir. Aristoteles, Platona karşı çıkarak dostluk, adaletten ziyade toplumları bileştiren unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Onun için dostluk, adaletten daha değerlidir çünkü dostluk olduğun yerde adalet artık ihtiyaç duyulmaz. Dostlar arasında ele alınacak her hangi bir konu, birbirlerinin farklı bakış açılarıyla ilişkili kurup bakabilme gücüne sahiptirler. Böylece diğerinin bakış açısıyla ilişki kurarak aralarından mükemmel bir anlam ve anlaşma cereyan eder. Bu anlayışından devlet adamının erdemi ve değeri, o toplumda mevcut olan çeşitli gerçekler ve görüşlere sahip olan vatandaşlarla iletişim kurarak bu dünyada ortak bir anlam üzerine anlaşma yaratabilmesidir (Arendt Hannah, 1990, 90-98).

Sokrates'in Savunması eserinde kendisine ait ünlü bir söylem yer almaktadır. O da, Sokrates'e göre tek bir şey biliyorsam, o da hiçbir şey bilmediğimdir (Ahmet Arslan, 2014, 89). O anlayışıyla insan varlığına bağımsız, herkese aynı anlamı ifade edecek mutlak hakikati, ölümlü insan için var olamayacağı işaret etmektedir. Sokrates, hiç bir şey bilmediği bildiğinin dile getirmek, herkes için bir hakikate sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kendisi gibi polis vatandaşlar ilgili hakikati, onları sorgulamadan doxalarını bilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Kendini bil, insan ancak kendisine açılan görünen şeylerin vasıtasıyla bilir. Bu insanın kendi somut varlığıyla ilişkilidir. Dolayısıyla insanlar için önemli olan doxayı doğru yapmaktır. Doxanın içerdiği hakikat payını ortaya çıkarmaktadır. Onun için insan kendisiyle çelişkiye düşmemeli (Arendt Hannah, 1990, 99-100). Kendini bilmek, insan kendisiyle birlik olmasıdır. İnsan düşünme ve eylemlerinde birlik sağlayarak kendiliğinde hakikati gerçekleştirmiş olur. Bu nedenle insan için Ahlakı olan ve Politik olanı birlik içinde olmalı, birbirlerine çelişki düşmemeli. Onlar bütündür. İnsan kendisiyle diyaloga girerek çelişkisiz yaşayabilmesi, başka insanlarla tutarlı şekilde yaşayabilmesi gücü elde etmesidir. Demek ki kendisiyle iyi, çelişkisiz bir şekilde yaşayabilen kimse, yalnızca o başka kimseler ile iyi, çelişkisiz şekilde yaşayabilecek insandır. Bundan dolayısıyla Makavelci anlayışı benimseyenler, özellikle mevcut Uluslar arası politik anlayışı kendi kendine tutarsız, çelişki içeren bir sistemdir.

Kabul edilebilir ki bugün İpek yolunu tekrar ele almamız nedenlerinden birisi, İpek yolunun kültürel sosyal politik geçmişiyle olan bağımızdır. İpek yolun kültürel, sosyal ekonomik ve politika önemini anlamaya, idrak edip günümüze ilişkilendirerek ileriye dönük inşa etmeye anlamlandırmaya çalışanların ortak özelliklerinden birisi de Ben idraki, var oluşlarının ‘inanç, kültür ve değerlerini’ devamı sağlamaya çalışmasıdır. Ortak şuur-ben idraki-varoluş, inanç ve değerlerimiz ile İslam medeniyetinin postasını oluşturmaktadır. Ahmed Davutoğlu ve Ahmed Arslan haklı olarak İslam medeniyetini kendisinden önceki medeniyetlerden farklılaştıran özgün nitelikleri belirttiler. İslam medeniyeti, kendi özgün ilmi paradigmasını kurmuş olan bir medeniyettir (Ahmet Arslan,1999,83-87). Bu medeniyetin kendi bireysel prototipini tanımlayan ve daha önceki medeniyetlerin prototiplerinden farklılaşan bir ben-idrakinin oluşturmaktadır. İslam inancı getirmiş olduğu kapsamlı varlık telakkisi ile insan bireyine yeni bir ben idraki sunmuştur. Bu medeniyetin bilgi boyutunu şekillendiren farklı bir ilmi önderlik prototipini da ortaya çıkıttı. Aynı şekilde ben idraki ile oluşan İslam medeniyetinin özgün prototipi bilgi üretimini yönlendiren ve şekillendiren bir ilmi geleneğin inşası konusunda kendi bilgi boyutunu dokuyacak özgün bir ilmi önderlik prototipi da ortaya koyar. Ayrıca bu medeniyetin kendisine tevarüs eden bilgi birikimini yeniden kuran özgün bir sistemleştirme faaliyetinde bulunmuş olmasıdır (Ahmet Davutoğlu, 1996, 2-7).

Tarihsel açıdan Arap orduları, Hz Muhammed’in H.10/632’de ölümünden sonra ki otuz yıldan daha kısa bir süre içinde, bin yıl önce Büyük İskender’in işgal ettiği Güneybatı Asya ve Kuzeydoğu Afrika’daki ülkeleri fethetmişti. Fırat’ın doğusundaki toprakların egemenliğini Büyük İskender’in elinden alan Med ve Partların vârisi Pers Sasani İmparatorluğu’na son vermiş; İskender’in fethettiği daha sonra ardılı Romalılar ve Bizanslılar tarafından başarıyla yönetilen Mısır ve Bereketli Hilal’de, bu fetihleri bütün izleriyle birlikte ortadan kaldırmışlardı. Hz. Muhammed’e indirilen dine dayanan ve o dine göre düzenlenen yeni imparatorluğun, 732’ye kadar daha geniş topraklara Orta Asya ile Hindistan alt kıtasından İspanya ve Pireneler’e kadar yayılmasına rağmen ortaya çıkan bu yeni uygarlığın yüreği İran’dan başlayıp Mezopotamya’dan geçerek Suriye-Filistin’e ve Mısır’a uzanan antik uygarlık merkezlerinde atıyordu (Gutas, 2003, 23). Doğu ve Batı’nın yeniden birleşmesinin doğurduğunu ekonomik refahın özel olarak üzerinde durulması gereken bir yönü vardır: tahmin edilebileceği gibi ticaret pax islamicanın yarattığı yeni koşullarda önemli bir gelişme göstermiş, tarımda ise tam bir devrim yaşanmıştı. Arap fetihlerinin ilk yüzyıllarındaki devrimi, yeni imparatorlukta daha önce hiç görülmemiş bir gelişim ve genişleme yaşayan ticaretten bile daha fazla zenginlik yarattı. Arap fetihlerinin aynı derece önemli bir sonucu ve bilginin genel yayılışında belki de en önemli etken 751 savaşında esir edilen Çinli tutsakların kâğıt yapım teknolojisini İslam dünyasına sokmalarıdır. Kullanılması yönetici elit tarafından savunulan, hatta dayatılan kâğıt, Abbasi devrinin ilk on yılı içinde, hızla üstüne yazı yazılan diğer maddelerin yerini aldı. Kâğıdın İslam dünyasına girmesinin dışında kendiliğinden gelişen ve bir o kadar önemli bir gelişme de Arap fetihlerinin ardından Mezopotamya’da Doğu ve Batı arasındaki sınırların kaldırılmasıyla ortaya çıkan yeni kültürel atmosferdi. Sınırların kaldırılması bir taraftan Büyük İskender’den beri bin yıldır Helenleştirilmeye tabi tutulmuş insanları ve bölgeleri birleştirirken, diğer yandan Yunanca konuşan Halkedoncu Ortodoks Hristiyanları, yani Bizanslıları siyasi ve coğrafi olarak izole etmişti. Bu iki bakımdan önemlidir: birincisi, Konstantinopolis ‘Ortodoksluğu’nun dışlayıcı din politikaları ve uygulamaları dinde ayrılığa (skhizma) yol açmış, Süryanice konuşan Hristiyanlar bölünmüş, Nasturîler İran’a itilmişti. Bu çekişme ve kültürel parçalanma odağının fiilen Dârü’l-İslam dışında kalması, diğerlerinin ise tarafsız olmayan bir hükümdarın, yani İslam devletinin yönetimi altında birleştirilmesiyle daha fazla kültürel işbirliği ve etkileşimin yolu açılmış oldu. İkincisi, Bizans’ın siyasi ve coğrafi olarak tecrit edilmesi, bu Hristiyan topluluklarını ve İslam egemenliği altında yaşayan bütün diğer Helenleştirilmiş haklıları karanlık çağlardan da korudu ve Bizans’ın 7 ve 8. Yüzyıllarda Helenizm karşılığına kaymasından etkilenmemelerini sağladı. Süryanice konuşan Hristiyanlar, doktrinde ayrı olmanın yanı sıra Arap Fetihlerinin ardından siyasal olarak da onlardan ayrılınca farklı bir kültürel doğrultuda gelişmeye başladılar. Dindışı Yunan bilimi bu dönemde Süryanice konuşanlarca bütünüyle özümsemiş; batıda Urfa ile Kinnastın’da, Kuzey Mezopotamya’da Nusaybin ve Musul boyunca, Cündisâbûr’dan Batı İran’a kadar Doğu Hristiyanlığının Bereketli Hilal’in her yanındaki büyük merkezlerine iyice yerleşmişti. Abbasilerin ilk dönemlerinde yaşayan Yunan biliminde yetkin müderrislere bakarak bölgenin her yanındaki Monofizit ve Nasturî cemaatleri arasında aynı havanın hakim olduğunu söyleyebiliriz; büyük ve gelişen bir Nasturî manastırının bulunduğu Bağdat’ın güney kıyısındaki Deyr Kunnâ. Bu konuda iyi bir kanıt olarak gösterilebilir. Burası 10 yüzyılın başlarında Bağdat’taki Aristotelesçi okulu kuran Ebu Bîşr Mettâ ibn Yûnus’un ders verdiği ve çalışmalarını yürüttüğü merkezdi. Dinsel merkezlerin yanı sıra İslam öncesi dönemlerin önemli diğer şehirlerinde de Yunan bilim geleneği sürdürülüyordu; Güney Irak’ta Fırat yakınındaki Lahmîlerin başkenti el-Hîre buna örnektir. Bu iki şehre, bakıma Abbasi Yunanca-Arapça çevri hareketinin hayat bulacağı Helenleşmiş dünyayı kucaklayan ve birbirinin karşı uçlarında yer alan iki büyük Yunan bilim merkezini daha eklemek gerekir; kuzey Mezopotamya’da Urfa’nın hemen güneydeki Harran ve İran’ın en kuzeydoğu ucunda, Orta Asya kapılarındaki Mervtir (Gutas, 2003, 38, 48).

İslam Medeniyeti çerçevesinde Siyaset ve Felsefe ilişkisi ele alındığında, Yunan medeniyetinininkinden farklı şekilde cereyan etmiştir. Bunun açık bir şekilde düşünce ve epistemolojik alanda delili görülmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere diğer Dinler ve İnsani sistemler gibi İslam da hakikat ve İnsanı dosdoğru yola ulaştıran yegane rehber olduğu üzerine iddiası var. Vahiy inmesiyle Müslümanlar Kur’an-i Kerim’in sahip olunmasından sonra yeni bir düşünce, epistemolojik ve ontolojik sistemi oluşmuştur. Felsefe öncesi, Arap-İslam medeniyetinde Beyan bilgi sistemi ve İrfan öğretisi sistemi oluşmuştur. Siyaset, bu iki düşünce - bilgi sistemi arasındaki ilişkisi, daha sonra gerçekleşmiş Siyaset ve Felsefe ilişkisini etkileyip şekillendirilecektir.

İslam Medeniyetinin sahip olduğu özgün nitelikte başarıda, siyaset ve felsefenin önemli rolü vardır. Eğer bu doğru ise İpek Yolu tarihinde siyaset ve felsefe ilişkisinin yalnızca hangi şekilde cereyan ettiğini algılamamalıyız. Ötesine giderek siyaset ve felsefe aralarındaki ilişki nedeni veya nedenleri idrak edilmeli. Bu ilişkinin gücünü idrak ederek, özellikle felsefenin özül olan akıl, sorgulama gücüdür. Böylece bu gücü kullanarak sorunların, hatta medeniyetlerin çatışmasında ortaya çıkabilecek sorunların (yapay veya gerçek) üstesinden gelebilelim.

İslam dünyasında Felsefi etkinliği, Yunan dünyasında olduğu gibi meydana gelmemiştir. İslam medeniyetinde

Emevileri iktidardan uzaklaştıran Abbasilerin döneminde önemli sosyal kültürel değişim meydana gelmiştir. Halife El- Mansûr ile başlayan çeviri hareketi ile meydana gelmektedir. El Mansûr bu çeviri hareketi sayesinde halifelikliğini meşrulaştıran ideoloji inşa edebildi. Aynı şekilde bu çeviri hareketi devam etmektedir, örneği Halife el Mehdimin Aristoteles'in Tropika isimli kitabının Arapça'ya çevrilmesini emretti. Çeviri Nasturi patriği I. Timotheos tarafından yapıldı. Halife'nin Aristoteles'in özellikle bu kitabının çevrilmesi istemesi son derece şaşırtıcıdır. Çünkü Tropika okunması pek kolay bir kitap değildir. Yine de hiç şüphesiz kitap içerdiği konular ve bu konuların İslam toplumunun ihtiyaçlarıyla ilgisi nedeniyle seçilmişti. Tropika tartışma sanatı Cedel'i sistematik temelde öğretmek amacıyla yazılmış bir diyalektik kitabıdır. Kitabın amacı insanlara tartışmalarda genel kabullere dayanarak bir tezi savunmalarını veya çürütmelerini sağlayacak bir yöntem geliştirmektedir. El Mansur'un evrensellik iddiası olan emperyalist bir ideoloji yarattı. Bu ideolojiye göre Allah'ın takdiriyle yıldızların Abbasi devletinin bölgede daha önce hüküm sürmüş dünya imparatorluklarının devamı olmasını buyurmaktadır. Bu ideolojinin göze çarpan ve daha eski bir geçmişi olan yanı, Abbasilerin bütün Müslüman yurttaşlar için eşit haklara ve imtiyazlara sahip bir toplum yaratma iddiasıdır. Bu Abbasileri iktidara getiren politikanın temel direği oldu. Bu politikaların sonunda Abbasilerin iktidara gelişiyle birlikte din değiştirenlerin sayısı çok arttı. Mansur Abbasi davasını daha ilerilere taşımak için Zerdüşçü imparatorluk ideolojisini benimseyince İranlı muhalifler, bu kez İran ulusal dinlerinin Maniciler, Bardesan taraftarları ve Markioncular gibi sapkınlar ve dinden çıkmışlar yeniden ortaya çıktılar. Bu gruplar Hristiyan dahi İslama karşı yazılan savunma ve polemik denemeleri çoktur. Buna Müslümanların da cevap vermek gerekir. Müslümanlar da yanıt niteliğinde reddiyeler yazdılar (Gustas, 2002, 66-68).

Mehdi döneminde son derece güçlü ideolojik düşmanlarla karşı karşıyaydı. Zendeka'ya Manicilik bütün sapkın mezhepler karşı mücadelenin önem kazanması nedeniyle, bu mezheplerin temsil ettiği Pers canlandırmalığı, Abbasi yönetimde yer alan birçok İran kökenli ideolojik olarak çekici gelmeleri, Mehdimin hepsini ciddiye almasına yol açtı. Böyle bir atmosferde, akıl yürütme ve tartışma sanatını öğretecek Arapça bir elkitabına duyulan ihtiyaç çok açıktır. Mehdimin danışmanları herhalde yetkin kişilerdi ki ona önerdikleri eser bu sanatı başlatan eserden Tropika'dan başkası değildi (Gustas, 2002, 72-74).

İbn Nedim el Fihrist adlı eserinde Felsefe ve benzerleri gibi Eski İlimlere ait kitapların çoğalma sebebinin zikretmiştir. Ona göre bu sebeplerden biri de Halife Me'mun'un rüyasıdır. O rüyasında Aristo'yu görüp iyilik güzellik ne olduğu gibi bir takım sorular sormuştur. Halife Me'mun eski ilimleri içeren kitapların getirilip tercüme edilmesi yolunda devletin bütün imkanlarını seferber etmiştir (Câbirî, 2001, 251).

Me'mun'a meşhur rüyasını gördürten belirli tarihsel şartlar ve ortamlar vardır. Abbasi Devleti'nin Şii kökenli muhalifleri, devlet tebaasının büyük kısmının üzerinden kültürel egemenlik kurmayı başarmışlardır. Örneği, İhvan-ı Safa risaleleri Arap İslam kültürünün içindeki irrasyonel Gnostik Batınlık derinleştirerek önce nefisleri sonra bedenleri ele geçirmeyi hedefleyen genel İsmaili stratejisi çerçevesinde değerlendirmeliydi (Câbirî, 2001, 253).

Me'mun'un muhaliflerine karşı yeni stratejisi iki boyutluydu. Birincisi; Şii hareketini oyuna getirerek kamuoyuna açılmasını ve illegal örgütlerinin bizzat kendisinin su üstüne çıkarmasını sağlamak. İkincisi de; Şii Bâtını inancıyla daha güçlü mücadele etmek. Bu nedenle Me'mun, Şii davasına ve davetçilerine şefkat ve ilgi göstermeye başlamış, hatta hicri 201 yılında veliahdı Şiiilerin sekizinci İmamları olan Ali Rıza b. Musa Kazım b. el Cafer-i Sâdık'a devrettiğini ilan etmiştir. Bu hilafetin Abbasilerden Alevilere devredilmesi demektir. Buna bağlı olarak Me'mun'un planı başarılı olmuştur. Çünkü imam Ali Rıza öldürülmüştür. Me'mun'un stratejilerinin ikinci safhası ise onun meşhur rüyasıyla temellendirilen bu boyutta Aristo ve Yunan kökenli Evrensel aklın yardımına başvurmak söz konusuydu. Me'mun, Maniheizm Gnostisizm ve Şii irfan öğretisiyle mücadele etmek için Aristo'ya yönelmiştir. Maniheizm ve Gnostisizm ve Şii irfancılığı aslında tek bir tabiata sahiptiler ve her ikisi de Sünni hilafet iddiasında olan Abbasilerin sahip olmadıkları bir silaha dayanarak siyasi muhalefet oluşturmayı hedefliyorlardı. Me'mun'a göre Âtıl Akıl kılığa ve onu Şii ve Maniheizmize tezlerine karşı çıkarabilecek yegane silah onun ezeli rakibi olan Evrensel Akıldı. Me'mun dönemi Abbasi Devleti bu Akıl Arap İslam kültürüne tayin etmek ve onunla dini makul arasında bir uzlaşma tesis ederek Gnostik saldırılara cevap vermeye çalışmak zorunda kalmıştır. Öyle ki Henrich Becker'e göre Gnostisizm İslamla siyasi ve dini bir savaş içindeydi. İslam dini, bu savaşta Yunan felsefesinden yardım almış ve Ortaçağ Avrupası'ndaki ekol çağı dünyasına benzer bir dini akıl ilimler dünyası oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Aristo'nun kitapları duyulan fiili ihtiyaçlar üzerine tercüme edilmiştir (Câbirî, 2001, 255-258).

Gerçek şu ki Me'mun'un başlattığı düzenli tercüme faaliyetinden önce Aristo'nun Arap İslam kültürü içindeki varlığı oldukça sınırlıdır ve birkaç parça metinden ibarettir. Onun eserlerinin tercüme tarihine bakmak dahi, Âtıl Aklın Arap kültürünün içinde yaklaşık yüzyıl rakipsiz biçimde hareket etmiştir. Bununla birlikte Aristo'nun Arap İslam tarihine ilk giriş tarihi olarak çok güçlü bir kanaatle Huneyn ve oğlu İshak'ın dönemini verebilmekteyiz. Önemli bir hususta Aristo'nun Arap İslam kültürüne girişinin aşamalı olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Bunun açık delili Kitabı'l Burhan veya ikinci analitiklerinin ancak hicri dördüncü asırda Arapçaya çevrilmiş olması ve bu işi Ebu Bîşr Metta b. Yunus'un üstlenmiş olmasıdır.

İslam filozofları düşünce sistemlerinde siyaset ve felsefeyi ilişkilendirerek hayatın nihai amacı, nasıl yaşamalıyız, en iyi yaşam nedir gibi sorulara cevaplamaya çalışmaktadır. İlk Arap filozofu el-Kindi idi. İslam tarihindeki 'Akıl Devletin' ilk filozofu olarak görebiliriz. Bu Devlet 'Âtıl Akıl' saf dışı bırakmayı öncelikli görevleri arasında görüyordu. Maniheizm ve Şii hasımlarının gnostik tezlerine Evrensel Akılla cevap vermeye çalışan bu Devlet, Me'mun Mutasım ve Vasık'ın devletiydi. Kindi bu üç halifenin çağdaşıydı. Kindi yaşadığı dönemin ideolojik mücadelelerinin tam ortasında yer almış ve her zaman akıl devleti uğruna çarpışmıştır. Genelde Aristo'nun görüşlerini esas aldığı tabiat ilimleri ile ilgili birçok risaleye sahip olan Kindî, bunlarla irfancı bilgi sistemine tamamen zıt bir bilgi sisteminin temellerini atmış olmaktaydı. Bu bilgi sistemi duyularla algılanandan akılla kavranan, somuttan soyuta doğru gidiyor, manevi Sufi tecrübesine değil tabiat ve toplum tecrübelerine dayanıyordu. O Aristo'nun akılla ilgili teorisini yeniden canlandırmasını ve yeni Pisagorcı tevellirinden arındırmasını da kapsamıştır. Böylece Hermetizm, Yeni Platoculuk ve diğer gnostik eğilimlerinin ikame ettikleri ilahiyat alemindeki piramitsel sıralamayı reddetmektedir (Câbirî, 270). Gnostik düşünceye sahip olanlar ilahi bilginin beşeri bilgi ile bitişik olduğuna dair

tezlerini bu sıralamaya dayandırmaktadırlar. Kindî ise Allah'ın yalnız başına bir olduğunu söyleyerek Allah'ın dışında başka bir ilahi varlığın olabileceği düşüncesini baştan reddetmiştir (Kaya, 2002, 50).

Fârâbî Kindî'den çok farklı siyasal sosyal ve düşünsel şartlarda yaşamıştır. Onun döneminde hilafet devleti kurulan sayısız devletçik ve prenslik yüzünden etkinliği olmayan bir sembole dönüşmüştür. Bu bağımsız devletçiklere örnek olarak: Samaniler (Horasan), Büveyhiler (İran ve Irak), Hâmâniler (Haleb), Ahşidiler ve Fatımiler (Mısır). Küçük devletçiklere bölünen Arap İslam imparatorluğu, içerde büyük çekişme ve düşmanlıklara sahne oluyordu. Aylık ve itilaflar, zaman içinde merkezi devletin otorite birliğini ve sürekliliğini tamamen sarsmıştır. Otorite birliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte düşünsel ve toplumsal birlik ruhu da neredeyse tamamen kaybolmuştur.

O Sokrates, Eflatun ve Aristoteles takip ederek erdem ve bilgi sayesinde erdemli yaşam ve toplum imkanı ortaya koymaktadır. Ona göre insanın nihai amacı mutlu olmaktır. İnsan mutlu bir yaşam ister. İnsanın bunu ancak bilgi ve erdem sayesinde gerçekleştirebileceğini belirtti. İnsan ihtiyaçlarına tek başına karşılamayacağı için toplumda yaşamalı. Bilgi ve erdem sayesinde mutlu olacak olan insan, erdemli toplumda yaşaması gerekli. Dolayısıyla her sosyal-siyasal sistemi, nihai amaca doğrultusunda kurulmalı. Bu yüzden toplumun en ideal lideri Peygamberlerdir. Peygamberlerden sonra Filozoflar gelir çünkü olanlar bilgiyi severekle aklı odaklanmışlardır. Bu güç sayesinde erdemli toplum inşa eder ve yönetirler. Ancak bu duruma tarihte pek az rastlanır (Yaşar Aydın, 2008, 90).

Fârâbî gerçektende Arap Müslümanların Aristosu'ydu. Ona göre mantık, akıl düzeltecek insanı akılla kavranan objeler noktasında düşebileceği hatalardan uzak tutarak onu doğru yola ve hakka yönlendirecek kanunları sağlarken bu kanunlarının etkinlik alanları sadece kendinizdeki hataların düzeltilmesi değil aynı zamanda başkalarındaki hataları tashih etmeyi ve başkalarının da bizdeki hataları düzeltmesini kapsar (Fârâbî, 2012, 2-5, 57). Döneminde yaşanan düşünsel kaosa Aristo mantığıyla son verebileceğini düşünmüştür. Bu noktadan hareketle mantığını sosyal fonksiyonun yani toplumdaki düşünsel alışveriş sırasındaki görevini açıklayıp nitelendirmeye çalışmaktadır. O Reddiyeci, Cedelci ve sofistlik Kelami söylemi bir kenara koyarak evrensel aklın söylemini yani Burhanî söylemi esas almış ve düşünsel birliği yardımıyla sağlamaya çalışmıştır. Böylece toplumsal birlik temin edilir. Ona göre yaşadığı dönemdeki toplumsal ve düşünsel parçalanmanın ardında irfancı öğretiyle atıl akıl yatmaktadır. O Kitab-el Burhan mantık ilmine ısrarlı ve güçlü bir şekilde yeniden kazandırarak bu ikisini aşarak evrensel aklın söylemine ulaşmaya çalışmıştır. İnsan akli kendi kendine yeterlidir. Fârâbî felsefik manzumesinde mantıklı ontolojiyi, tabiatla tabiat ötesini irtibatlandırarak evrenin birliğini ve parçalarının irtibatlarını ve yapısının güzelliğini vurgulamaktadır. Varlıkların kendi iç bağlantılarına sıralamalarına ve zincirlemelerine riayet etmede bu kapsamlı bilgi, toplumsal birliği de sağlayacak yeterliliktedir. Hatta bu bilgi vasıtasıyla Fârâbî'nin tasavvur ettiği erdemli toplumu kurmakta mümkündür.

Sonuç itibarıyla Evrensel Felsefi Aklın Arap İslam kültürü içinde görevlendirmesi hiç kolay olmamıştır. Çünkü bu kültür bundan önce birbirlerine zıt iki bilgi sistemi tarafından paylaşılmıştır. Bir yanda Beyani bilgi sistemi ve ona sahiplenilen Sünni ideoloji, diğer yanda İrfan öğretisi ve onu temel alan Şii ideolojisi. Hatırlanacak üzere bütün dini ve sistematik düşünce akımları, İyi'yi, insan için iyi olanın ne olduğu, iyi hayatı ne olduğu, nasıl elde edileceği, nasıl yaşanması gerektiğine dair sorular sorulmakta ve cevaplarına da sahip olduklarını iddia etmektedirler. Beyani sistemi ve İrfan öğretisi de bu soruların cevaplarını, Allah'a, Allah'ın kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e dayanarak sahip olduklarını iddia etmektedir. Dolayısıyla Felsefi Akıl öncesi, Arap İslam medeniyetinde mevcut olan Beyani sistemi ve İrfan öğretisi bir çeşit mücadele içindeydi. Felsefi Akıl-Burhanî bilgi sisteminin Arap İslam kültürü içerisinde özü ve gelişmesi itibarıyla mevcut iki zıt bilgi sisteminin çatışmasından etkilenmesi kaçınılmazdır. (Câbirî, 2001, 286) Böylece Felsefe, Arap İslam medeniyetinde Siyasete yardım etmek üzere görevlendirilmiştir. Çünkü Siyasal Egemenlik için Kültürel Egemenlik olmazsa olmazdır. Liderlerin tarihte çoğu zaman filozoflara ve düşünürlerle muhtaç oldukları, onlardan yardım istedikleri görülmüştür. Peki, Nedeni nedir? Liderler güçlü ordularıyla bir topraklar fethederler fakat aynı yolundan insanların kalbi fethedemezler. İnsanların bedenleri üzerine askeri güç ile kontrol sağlanabilir fakat kalpleri aynı güç ile kontrol edilemez. Kalbi fethedilmeyen insan ise kolay kolay itaat etmez. O hükümdarın meşrutiyeti tanımaz.

Kaynakça

- Akarsu Bedia, 1970, Ahlâk Öğreti-Mutluluk Ahlâkı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları
Arendt Hannah, 1990, Philosophy and Politics, Social Research, Vol.57, No1, Hannah Arendt Literary Trust.
Arslan Ahmet, 1996, İslam Felsefesi Üzerine, Ankara, Vadi Yayınları
Arslan Ahmet, (2010), Fârâbî İdeal Devlet' El – Medinetü'l Fâzıla', Divan Kitap,
Arslan Ahmet, (2010), İlk çağ Felsefe Tarihi, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
(<http://asiasociety.org>)
Aydın Mustafa, 2002, Siyaset Sosyolojisi, İstanbul, AçılımKitap-Pınar Yayınları
Aydınlı Yaşar, 2008, Fârâbî, İstanbul, İslam Araştırma Merkezi
Câbirî Âbid Muhammed, (2001), Arap-İslam Aklının Oluşumu, İstanbul, Kitabevi
Cevizci, Ahmet, 1996, Felsefe Sözlüğü, Ekin Yayınları
Davutoğlu Ahmet, (1996), Dîvân İlmi Araştırmalar, İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı
Ebenstein William and Alan, (2001), Great Political Thinkers, Orlando, Harcourt College Publishers
Fârâbî, 2012, Kitâbu'l-Burhân, Çev, Ömer Türker-Ömer Mahir, İstanbul, Klasik Yayınları
Fârâbî, 1998, On the Perfect State, trans-com, Walzer Richard, Chicago, Oxford University Press
Funda Günsoy Kaya, 2010, Felsefe ile Teolojinin Kavşağında Carl Schmitt ve Leo Strauss'ta Politik Olan, İstanbul, Paradigma Yayıncılık
Gutas Dimitri, 2003, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, İstanbul, Kitap Yayın evi

- Juan J. Linz , çev Ergun Özbudun, Totaliter ve Otoriter rejimler, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, 1975
Kindî, 2002, Felsefî Rîsâleler, Kaya Mahmut, İstanbul, Klasik Yayınları
Leaman Oliver-Nasr Hüseyin Seyyid, 2007, İslam Felsefesi Tarihi, İstanbul, Açılımkitap
Şerif. M.M, 1991, İslam Düşüncesi Tarihi, İstanbul, İnsan Yayınları
Nebi Bozkurt, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, cilt 22, İstanbul
Sokrates’ın Savunması, 1960, çev Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, İstanbul,
Theaitetos, 1996, çev, Macit Gökberk, Remzi Kitabevi, İstanbul,

İPEK YOLU'NDA DİN VE KÜLTÜR ETKİLEŞİMLERİ BAĞLAMINDA KUR'AN'A YÖNELİK SELEFİ VE AKLÎ YAKLAŞIMLARIN İŞLEVSELLİĞİ

Doç. Dr. Osman EYÜPOĞLU
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
vaymayis19@hotmail.com

Doç. Dr. Muhittin DÜZENLİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mduzenli@omu.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Hakan COŞAR
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
hakancosar72@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, Kur'an'ı anlamaya yönelik olarak sergilenen temel iki yaklaşım biçiminin kültürel değişimlere uyum açısından işlevselliği üzerinde durulmaktadır. Sosyal değişmeye uyumda diyalojik ilişki önem arz etmektedir; aksi takdirde etkileşim mümkün olmaz. Bu nedenle selefi/geleneksel yaklaşım dinin nesnel/öz halinin tespitinde önemli işlevsellik sergilemektedir. Değişime uyumda aynı derecede önemli işlevselliği ise akli/kültürel okuma biçimi sergilemektedir. Bu durumda geleneksel/selefi yaklaşım dinin köklere bakan yönünü temsil ederken, kültürel yaklaşım da onun geleceğe açılan dal ve yapraklarını temsil etmiş olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi; Sosyal Değişme; Kur'an; Kur'an Yorumu; Literal/Selefi Okuma; Kültürel/Akli Okuma.

The Functionality Of The Salafi And Rational Approaches To Qor'an In The Context Of Cultural And Religious Interactions On Silk Rood

Abstract

In this article it is emphasized the functionality of the shape of two main approaches to understanding of Qur'an in terms of adapting to cultural change. In adapting to cultural change, it is important the dialogic relationship; otherwise it is not possible the interaction. Therefore the salafi/traditional approach exhibits an important functionality in determination of the objective/essence state of religion. In adapting to cultural change, the rational/cultural reading exhibits the equally important functionality. In this case, while the traditional/salafi approach represents the aspect of religion that returns its roots, the cultural approach also represents its branches and leaves that opened the future.

Keywords: Sociology of Religion, Social Change, Qur'an, The Interpretation of Qur'an, Literal/Salafi Reading, Cultural/Rational Reading.

Giriş

Din, malum olduğu üzere dünya ahiret saadetini temin eden kurallar bütünü; bir hayat nizamıdır. İslam kelmacılarının bilinen din tanımı din-dünya ve din-kültür ilişkisindeki tamamlamacı niteliği yeterince ortaya koymaktadır: “Din, Allah tarafından vahiy yoluyla ve peygamberleri aracılığıyla indirilen; insanların kendi ihtiyaçları ile seçtikleri, saliklerini dünyada huzur ve güvene, Ahirette de kurtuluşa götüren, itikat ve amellerden mürekkep kurallardır”.

Kültür de insanın maddi-manevi tüm yapıp etmelerinin görülür ve anlaşılır bir bütün oluşturmuş halidir. Bu anlamda kültür, dil, din, eğitim, ekonomi, teknoloji, sosyal kurumlar, örf-adet, ahlaki değerler, semboller, tabular, törenler, estetik sanatlar (grafik ve plastik sanatlar, folklor, müzik, dans, tiyatro)... gibi tüm beşeri davranış ve ürünlerimizi ihtiva eder. Kültürel unsurlar arasında *tamamlamacı* bir ilişki olunca kültür *uyumlu* bir toplumsal yapı haline gelir. Bu anlamda daha iyi ürün almak için hurmaları aşmak bir kültür işidir; bu aşılama işini ehline teslim etmek, yani emaneti ehline vermek de bir din işidir. Burada din ve kültür birbirini tamamlayan; birbirlerinin mütemmim cüzleri olan iki husus olmaktadır.

DİN-KÜLTÜR ARASINDAKİ İLİŞKİ	
Din	Kültür
Verdiğiniz sözü tutunuz (dini bir görev)	Kırmızı ışıktadır (yasal bir görev)
Kültürel Din / Dinsel Kültür (Tamamlamacı İlişki)	
Sürücü belgesi, trafik kurallarına uyulacağına dair dolaylı bir söz vermedir; Bu nedenle kırmızı ışıktadır hem yasal hem dini bir görevlerdir.	

Din kültür arasındaki ilişkinin temel niteliği ne ise din-dünya arasındaki ilişkinin temel niteliği de odur. “Dünya ahiretin tarlasıdır” hadisi bu gerçeği en sade ve anlaşılır bir üslupla anlatmaktadır. Bu durumda din ile dünya veya din ile kültür arasında muhtemel ilişki biçimleri en temelde üçe indirgenebilir.

1. Din ve Kültür Arasındaki Muhtemel İlişki Biçimleri

Bilindiği üzere din-kültür arasındaki ilişkileri, din-dünya veya din-değişim arasındaki ilişki olarak da adlandırmak mümkündür. Bu kavramlar arasındaki ilişkiler de daha çok toplumsal boyutları açısından ele alınmaktadır. Söz konusu kavramlar arasındaki ilişkileri üç muhtemel başlıkta değerlendirmek mümkündür:

1.a) Zıt veya Çatışmacı İlişki

Buna göre din ne derse ona rasyonel bir dünyanın inşasını zorlaştıran bir husus olarak bakılmaktadır. Daha çok Marksist söylem bu hususu dile getirmektedir. İnsanlık tarihinde dinin edindiği ulvi yere sade bir bakış bile bu söylemin isabetli olamayacağını göstermektedir. Weber’in, Protestan meslek ahlakının rasyonel kapitalizmin ruhu oluşuna dair meşhur yaklaşımı, insanın tüm davranışlarının temelde ekonomik çıkar dürtüsü üzerine inşa edildiğini söyleyen Marksist yaklaşıma bilinen en klasik cevaptır. Weber böylece insanın sırf Allah için de rasyonel eylem sergileyebileceğini temellendirmek istemiştir (Weber, 1993: ss.275-276; Weber, 1985: ss.12,14,20-23).

1.b) İlişkisizlik veya Özerklik

Buna göre din-dünya arasında bir ilişki kurulmamalı; din ayrı mecrasında, dünya da ayrı mecrasında akan ve aralarında hiç irtibat bulunmayan iki nehir gibi görülmelidir. Bu yaklaşıma göre örneğin laik sistem içerisinde din ve diğer etnisitelere özerk alanlar ayrılmalıdır. Bu bağlamda, “Allah’ın hâkimiyetinin teşrii yönü de vardır; ama tekvini yönü icbaridir, teşrii yönü icbari değildir. Yani teşrii yönü Müminleri ilgilendirir, isteyen ilgilendirir. Bunun için de, İslam’ı yaşamak isteyen bu imkân verilir” gibi ifadeler dile getirilir (Gündem, 1998: ss.265-266; Karaman, 1996: ss.415-416). Daha çok laiklik uygulamaları bağlamında ileri sürülen bu görüş de gündelik hayatın işaret ettiği açık realitelerle çeliştiği için reddedilmelidir. Çünkü din gündelik hayatın her anında inananın davranışları üzerinde etkilidir ve bu anlamda laik bir tutum olsa olsa farklı inançlar arasında hukuku gözetmek adına tarafsızlığı; bir bakıma adaleti ifade edebilir ki bu ilke zaten tüm dinlerin özünü oluşturmaktadır: “Rabbimiz Allah’tır” deyip sonra da dosdoğru yaşayanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir” (Ahkâf(46)/13; <http://www.kuranmeali.com> Diyanet Vakfı Meali, 12.04.2016).

1.c) Tamamlamacı İlişki

Sanayi inkılabı döneminde Avrupa’da bazı fabrikaların girişine “din buradan içeri giremez” şeklinde yazılar asılmış; dine bu derece baskı altına alınmaya alışılmıştı. Berger bu baskının kalplerde İsa sevgisi taşıyan işçilerin fabrikalara girişine engel olamadığını; günümüzde Avrupa’da dinden bağımsız olarak bir nikâh hadisesinin dahi olmadığını söyler (Berger, 1993: s.190). Bu örnek de dinden bağımsız bir dünya hayatının realiteye uygun olmadığını bu nedenle çatışmacı veya özerklik yaklaşımlarının isabet taşımadığını söyleyebiliriz.

Din-dünya veya kültür-din arasındaki temel felsefi ilişkinin tamamlamacı bir nitelik arz ettiği hususu realite ile en iyi uyuşan yaklaşım tarzıdır. Buna verilebilecek en sade örnek **kırmızı ışıktaki durmanın** salt beşeri bir mesele mi yoksa salt dini bir mesele mi olduğu hususudur. Benzer şekilde zekât vermenin yani yardımlaşmanın salt dini bir mesele mi yoksa salt beşeri bir mesele mi olduğu hususu da örnek verilebilir. Kırmızı ışıktaki durmaya ilişkin Kur’an’da doğrudan bir işaret aramak bile komiktir. Zira bu uygulama o gününü kültürüne çok uzak bir meseledir. Ama sürücü/ehliyet belgesini alırken zimnen/dolaylı verdiğimiz bir söz var ve o da “*ben ehliyet belgesine sahip olmanın gerektirdiği tüm kurallara uyacağım*” demektir. Verilen sözü tutmak da Allah’a imandan sonra uyulacak en büyük/ilk ahlaki kuraldır: “‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip sonra da dosdoğru yaşayanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir” (Ahkâf(46)/13).

Din ile kültür arasındaki tamamlamacı ilişkinin sosyolojik izahını belki de en dikkat çekici bir biçimde Berger yapmaktadır. Ona göre dinin ortaya koyduğu örneğin “X adlı kız kardeşinle evlenemezsin” kuralı gerçekte ne sadece beşeri ve ne de sadece dinidir. Temelde salt beşeri olan bu kuralı üst âlem onaylayarak ona nihai anlamda ontolojik bir geçerlilik sağlamaktadır. Zira birisi “*sen de insan ben de insan senin koyduğun kurala uymuyorum*” deyip kız kardeşiyle evlenmeye yeltense ona verilebilecek tek geçerli cevap dini bir cevap olacaktır. “*Kız kardeşinle evlenemeyeceğini sadece benim aklım söylemiyor; bunu öncelikle Allah istiyor; Allah’ın istediği de zaten hemen hemen tüm kültürler tarafından uygulanıyor; kullarla Allah’ın iradesinin birleştiği noktalardan birisidir bu*”. Berger tam öyle söylemese de burada önce beşeri olan ve sonra din tarafından onaylanan hususun İslam literatüründe aslında bir karşılığı var: Örf.

Örf konusunda yaptığımız bir mütevazı makale çalışmasında görülen husus odur ki, gerçekten vahiyle akıl aynı anda çalışmaktadır. Bunun tek ölçütü insanın iyi niyetle hareket etmesidir. Zira amellerin karşılığı taşınan niyete göre belirlenecektir (Buhârî, *Bedü’l-Vahy: 1; Müslim, İmâre: 155; Ebû Dâvûd, Talâk: 11*). Hz. İbrahim’in Allah’ın ölülere nasıl dirilttiğini ve Hz. Musa’nın Allah’ı görmek istemesi örneklerinde olduğu üzere bu noktadan itibaren vahiy akli yalnız bırakmamakta; **akıl vahiy beraberce işlemektedir**. Asfalt/düzgün yol yapmak kolaylaştırmaktır ve 1 saatlik yolu 5 dakikaya indirmek müjdelemektir. Bu aşamada insanın iyi niyete dayalı eylemleri artık sadece **beşeri meseleler** olarak kalmayacak; bunlar **ameli sâlih** olarak görülecektir.

Bu aşamada örneğin zekât gibi salt dini görünümlü hususlar da yarı dini/ibadet, yarı beşeri/yardımlaşma bir nitelik kazanacaklardır. Bu noktada kültür farklı örfi öğelerden oluşan sistemli bir yapı olarak karşımıza çıkmakta ve dinle örf arasındaki tamamlamacı ilişki din-dünya dengesini sağlamaktadır. Burada beşeri dünyayı inşa ederken insan aklının mutlak manada özgürmüş gibi davranabilme ihtimaline karşı vahiy devreye adeta bir sigorta gibi işleyen ilkelerini koymaktadır. Bu ilkelardan biri “**Hakiki insan/mümin kendine istediğini başkasına da istercesine yaşamayı ilke edinendir**” şeklindeki hadistir (Müslim, *İman: 71,72; Kitâbü’l-İmâre, 17; Buhârî, İman: 7*). Bu hadis Ebû Dâvûd’un görüşüne göre İslami bir hayat için

yeterli olabilecek dört meşhur hadisten biri olarak görülmektedir.¹ Bu duyguyla hareket eden insanın iradesiyle vahyin iradesi bir elmanın iki yarısının tekrar bir araya gelmesi gibi birbirini tamamlarlar.

Bu durumda farklı örfler, onların cari olduğu toplumda beşeri ihtiyaçlara “ameller niyetlere göredir” düsturunca verilen samimi arayışlar olduğu için hepsi de din tarafından meşru görülecektir. ***O zaman da bir din aynı zamanda ama farklı mekânlarda birbiriyle uyuşmayan örfleri onaylamış olacaktır.***

FARKLI ÖRFLERİN DE DİN TARAFINDAN ONAYLANABİLİRLİĞİ				
Şu konular hakkında	Maruf olduğu üzere (örfe göre) şu uygulamaları yapınız			
Hırsızlık	İdam	Köle edinme	El kesme	Hapis...
Evlenme	Tek eşlilik	İki eşlilik	Çok eşlilik.	
Sütanne ücreti	Günlük 20 Lira	Günlük 40 Lira...		
Kılık kıyafet	Sarık	Şapka	Ceket	Cübbe...
...	...			

Bir yerde hırsız el kesme; aynı zamanda ama farklı bir yerde hapis ve/veya para cezası; yine aynı anda ama daha başka bir yerde onu köle edinmek; yine aynı zamanda ama başka bir yerde belki idam cezası verilebilir. Bir yerde sütannenin günlük ücreti 40 TL, aynı zamanda ama başka bir mekânda 20 TL olabilir ve her ikisi de o yörelerin örfüne uygun olduğu için dinen şer’î, hukuken meşru ve aklen de makul olacaktır (detaylı bilgi için bak., Eyüpoğlu ve Okuyan, 2008: s.210). Benzer şekilde bir yörede iki evlilik örf ve yasalara uygun düşerken, aynı anda ama başka bir yerde de tek eşlilik uygun görülebilir. Her iki farklı iki uygulama örfi birer boyut kazandıklarından dinen de geçerli olacaklardır. Bir yörede sarık geleneksel örf iken başka bir yörede kravat-cekete çağdaş bir örf olarak saygı görebilir. Ya da aynı yörede hem sarık hem de şapka neredeyse birbirlerinin farkına bile varamayacak derecede yan yana özgürce var olabilirler.

Örfe bu ontolojik statüyü kazandıran dinin bizzat kendisidir. Örneğin Kur’an’ın bizzat selefi veya lâfzî/literal okunuşuna göre de örf şer’î bir kaynaktır. Bu noktada örfle yani iyi niyet üzerine kurulu her beşeri çözüm ile Kur’an arasında tamamlamacı bir ilişki vardır. Kur’ân aşağıdaki tablonun (Eyüpoğlu ve Okuyan, 2008: s.210) incelenmesinden de anlaşılacağı üzere birçok konuda beşeri düzenlemelere dini bir nitelik/statü de kazandırmaktadır (tablo Eyüpoğlu ve Okuyan, 2008: ss.193-196,210’den yararlanılarak hazırlanmıştır):

İLGİLİ DİSİPLİNLER AÇISINDAN MA’RUF KAVRAMI	
Genel Ahlak: İyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak, iyilik yapmak	19 defa
Ceza Hukuku: Adam öldürmenin diyetini örf ve göre ödemek	01 defa
Miras Hukuku: Hayattayken, örf ve göre miras taksimini yapmak	02 defa
Aile Hukuku: Evlenme, boşanma... vb. hakkında örfen gerektiği şekilde davranmak	17 defa

İSLAM’IN BEŞ ŞARTI AÇISINDAN CAHİLİYE-İSLAM KARŞILAŞTIRMASI			
Konular	İlga	Tadil	İbka
İman	-	1	-
Namaz	1	1	1
Zekât	-	1	-
Oruç	1	1	1
Hac	1	2	-
Kurban	1	-	-
Toplam	4	6	2
%	% 33,3	% 50,0	% 16,7

HUKUKİ BAZI UYGULAMALAR AÇISINDAN CAHİLİYE-İSLAM KARŞILAŞTIRMASI			
Konular	İlga	Tadil	İbka
Aile hukuku	4	9	1
Muamelat	5	1	2
Ceza hukuku	-	1	3
Muhakeme usulü	-	-	2
Toplam	9	11	8
%	% 32,1	% 39,3	% 28,6

Görüldüğü üzere Kur’an indiği dönemin sosyo-kültürel koşullarıyla zinde/dinamik bir etkileşime girmektedir. Örneğin sütannenin ücretini Bakara(2)/233’te o günkü serbest piyasa koşullarına göre vermeyi tavsiye ederken Kur’an örfü şer’î kaynak olarak görmektedir. İlgili ayetlerin yarısı genel ahlaki konulara diğer yarısı da hukuki meselelere ilişkindir. Ahlak dışında hukuki meselelerde özellikle aile hukukunda örfün dini kaynaklık teşkil etme oranı yüksektir. Ahlaki ve hukuki

¹ a) “Ameller, niyetlere göredir”; b) “Mâlâyânîyi (boş, gereksiz şeyler) terk etmesi kişinin olgun Mü’min olduğunu gösterir”; c) “Kendisi için istediğini Mü’min kardeşi için de istemedikçe kişi kâmil Mü’min olamaz”; d) “Helâl belli, haram bellidir. Aralarında şüpheli bazı işler de vardır” (Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XIII, 210; <http://www.enfal.de/ebudavud.htm>, 12.04.2016).

meselerinde kısaca her hususta örf önemli bir kaynaktır. Seyyid Bey’in örfle ilişkin vurguları biraz daha açıklayıcıdır:

“Bir yüce âyet vardır... Anlamı, “Affı al (affedici ol), örf ile emret, cahillerden sakın” [A’râf(7)/199] demektir... İşte görülüyor ki Hazret-i Kur’ân “örf ile emret” diyor. Efendiler, bütün Doğu ve Batı’nın, bütün Avrupa hukukçularının, bütün filozofların görüş birliğine vardıkları bir şey vardır ki o da, bir ülkenin kanunlarının o ülkenin örf ve âdetlerine uygun olması hususudur. Kanun konulmasında esas budur. Bir kanun o ülkenin örf ve âdetine uygun olmazsa o kanun kalıcı olamaz. Çünkü hukuk demek örf ve âdet demektir. Bir ülkenin kanun hükümleri, hukuk kuralları o ülkenin örf ve âdetinden doğar ve örf ve âdetin değişmesi ile değişir... *Şu kadar söyleyeyim ki örf, bilgiden (ırfandan) alınmıştır. Mâturidilere göre, yani Hanefî hukukçularına göre “akıl ve bilginin uygun gördüğü şey” demektir.* Âdetle arasında şu kadar bir fark vardır ki, âdet uydurmaların ve boş inanışların üzerine de kurulabilir... Nitekim birçok kötü şeylerin insanlar arasında âdet olduğu gibi... örf en özel, âdet en geneldir. Yani her örf âdettir, ama her âdet örf değildir. Bazı âdetler akla ve mantığa uygun olduğu için örfür. Fakat bazı âdetler de aklın reddettiği şeyler olduğu için örf değildir. İşte örf ile âdet arasında bu fark vardır. Başka bir fark yoktur. Evet, mâruf da örf demektir” (Genç, 1998: s.159,161).

Örfün bu statüsü Kur’an’ın hem lafzıyla ve hem de manasıyla (maksadıyla/özüyle) indiği sosyo-kültürel koşullarla (farklı farklı örflerle) diyalojik² veya tamamlamacı bir ilişkiye girdiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

Teorik olarak bu söylediklerimizin pratik hayattaki yansıması kuşkusuz farklıdır. Teorik olarak sarık da, şapka da bir örf olabilirken, pratikte sarık takmayanın, sakal bırakmayanın Müslüman olamayacağını söyleyecek kadar aşırı algılamalar da mevcuttur. Bu algılamaların kasıtlı olanı da var, samimi olanı da var. Kasıtlı olanına bazı örgütler örnek verilebilir. Kasıtsız olanına da annemi örnek verebilirim: Örneğin annem kemik erimesi hastalığı nedeniyle ‘*sen oruç tutma, fidye ver anne*’ dediğimde, sakalsız ve sarıksız bir hoca olduğum için beni eksik gördü ve bana ‘*sakallı bir yaşlı hocaya da soralım sonra karar veririz oğlum*’ cevabını vermiştir. İslam’ı sakallı, şalvarı, sarıklı ve savaşıcı olmayı emreden bir sistem olarak algılayan Müslümanlar da var; İslam’ın böyle algılanmasından nemalanan İslam düşmanları da var. Kasıtlı olanlarla konuşmaya değmez ama annem gibi samimi olanlarına ne demeli ve nasıl söylemeli? Benzer şekilde, camideki musluğu kasıtlı olarak kırıp yanına ibriği bırakan ve ‘*zira ibrikle abdest almak sünnettir, musluk sünneti engelliyor*’ diyenle de konuşulabilir. Ama musluk kırma şiddetine başvurmadan sadece kendi evinde ibriği tercih edenle konuşabilmek yani diyalog kurabilmek büyük bir tatlı heyecandır.

Burada kültürler arasında iyi-kötü ayırımı nasıl yapmamamız gerekiyorsa, kültürlerin hammaddesi olan örfler arasında iyi kötü ayırımı yapmamamız gerektiğini kasıtlı-kasıtsız her iki tarafa da neden ve nasıl anlatmalıyız? Asıl mesele budur.

İşte bu noktada Kur’an’ın okuma biçimleri devreye girmektedir. Çünkü Kur’an’ı salt lafzi olarak okuduğumuzda örneğin hırsızın elini sadece Cahiliye döneminde değil; her yer ve zamanda kesmek gerekir. Benzer şekilde lafzı değil de sadece manayı dikkate aldığımızda Kur’an’ı koruyan kılıf kaybolabilir ve neticede Kur’an bir Mushaf olarak artık var olamayabilir. Her ikisi de eksik bir yaklaşımdır. En doğruyu tespit etmek için öncelikle lafzı esas aldığı için lâfzî; manayı esas aldığı için derunî veya lafızların lügat anlamlarını dikkate aldığı için lügavî; lafızların yönelik olduğu amaçları dikkate aldığı için de amaçsal olarak adlandırılan Kur’an okuma biçimleri hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

2. Kur’an’ı Anlamaya Yönelik Temel Yaklaşım Biçimleri

Kur’an’ı günümüzde yorumlamaya ihtiyaç duymamızın en önemli nedeni değişimle gelen yeni duruma uyum sorunudur. Örneğin dini açıdan hırsız el kesme cezasını önerilmekte ama günümüzde hapis veya başka cezalar verilmektedir. İki ceza arasındaki farklılık din bilginlerini farklı yorumlara sevk etmektedir.

Bu durumda Kur’an’ı yorumlama sorunu kısaca bir değişim-yorum ilişkisidir denebilir. Değişim-yorum ilişkisinde sadece değişimi dikkate alarak hareket eden yaklaşımı **pozitivist** (bir bakıma salt değişimi dikkate alan ve bu nedenle salt aklî) okuma diyebiliriz. Burada Kur’an’ın lâfzî anlamına bağlılıkta pek bir kaygı gözetilmez. Bu yaklaşım akademik ilahiyatçılarımızdan bir örnek olarak Mehmet Dağ verilebilir.

Sadece geleneği dikkate alarak yeni durumun Kur’an’ın lafzına göre uyarlanması gerektiğini dikkate alan yaklaşıma da salt lâfzî, geleneksel, **literal/selefi** okuma adı verilebilir. Bu yaklaşıma da akademik ilahiyattan Hayrettin Karaman veya Suat Cebeci örnek verilebilir.

Hem geleneği yani literal anlamı hem de yeni durumu yani değişimi dikkate alarak ortaya konan yaklaşım da **kültürel** okuma (kısmen aklî kısmen lâfzî okuma) olarak isimlendirilebilir. Bu yaklaşıma da yine akademik ilahiyattan örnek olarak Mehmet S. Aydın verilebilir.

Bu yaklaşımlardan literal ve kültürel okuma biçimleri Kur’anî kaygı taşımakta; pozitivist okuma ise dini devrini tamamlamış bir düşünce biçimi olarak gördüğü için böyle bir kaygı içermemektedir. Bu nedenle biz ikisi üzerinde kısaca durarak aralarındaki ilişkiye değinmeye çalışacağız.

2.a) Selefi; Geleneksel; Literal Veya Lâfzî Okuma Biçimi

Kur’an’a anlamaya yönelik yaklaşımların kronolojik açıdan ilki kuşkusuz selefi; geleneksel; literal veya lâfzî okuma biçimidir. Günümüzde homojen bir selefi anlayıştan söz etmek zor olsa da, ilk üç asırda Ehli Rey karşısında yer alan ve Ehli Hadis olarak adlandırılan ekolün Selefiligi temsil ettiği genel bir kabuldür. İlk üç asırdaki bu anlayışın temel vasfı olarak nassın zahirine tutunmak, nasları aklî tahlile tutmamak zikredilir (Baktır, 2004: ss.27-28).

Kur’an’ı yorumlama sorunu yeni durumla Kur’an arasında ortaya çıkan çatışma potansiyeli temelinde ele alındığında bu husus genellikle ceza hukukuna ve kadının toplumsal statüsüne ilişkin ayetlerde söz konusu olmaktadır. Kur’an’ın özellikle

² ‘Diyalojik ve tamamlamacı’ nitelemelerine bu çalışmada sık sık değineceğiz. Bunlardan “diyalojik” nitelemesi için Tatar, Tarihsiz: ss.493-508 adlı çalışmaya bakılabilir.

hukuki boyutu bağlamında bu okuma biçimini irdelemeye çalıştığımızda, hırsızlığa el kesme cezasını (Maide, (5)/38) ve mirasta kadına (erkeğe oranla) yarım pay verilmesini (Nisa, (4)/11) öngören ayetlerden de anlaşılacağı üzere, Kur'an'ın tek tek her ayetinin daha çok zahiri (görünen ilk) veya literal (harfi harfine) anlamının dikkate alınması gerektiğinin kuvvetle vurgulandığını görmekteyiz. Mesela bu hususta gerçek veya nesnel anlamın, “mütekellimin kastetmiş olacağı özgün anlam” değil de, literal (harfi) anlam olduğu kuvvetle vurgulanır (Kotan, 2001: ss.288-289). Dolayısıyla literal okuma deyimi, geleneksel okuma deyiminin eş anlamlısı olarak karşımıza çıkmaktadır denebilir. Bu durumda literal okumaya göre, değişime uyum sağlamak amacıyla veya çağı Kur'an'a değil de, Kur'an'ı çağa uydurmak amacıyla (Karaman, 1991: s.284; Günden, 1998: s.266) el kesme cezası hapis cezası olarak, kadına mirasta yarım pay da eşit pay olarak yorumlanmamalıdır. **Kur'an'ın ne demek istediğine değil, bizzat/lâfzen ne dediğine bakılmalıdır.** “Allah ve Rasulünün hüküm verdiği bir meselede inanan kadın ve erkeğin [inandık ve tasdik ettik demekten başka] tercih hakkı yoktur” (Ahzab(33)/36) ayetinin bu bağlamda dile getirilir (**Din-Devlet ve Toplum**, 2000: s.37). Yine bu yönde Kur'an için esas teşkil eden **literal anlamın** amaçsal anlama indirgenmesinin; amaca göre yorum yapılırken, **lafız** ve ikinci sıradaki **hükümün** atlanarak doğrudan maksada geçilmesinin hatalı olduğu ifade edilir. Kısaca, **Kur'an'ı anlamada öncekilerin [yani selefin] birinci sıraya koymadığı esbabı nüzûl ve nasih-mensuh kavramlarının** güçlü vurgularla ön plana çıkarılmaması; Kur'an'ın **zahiri yapısının** inananlar için arz ettiği önemin hafife alınmaması dile getirilir (Polat, Tarihsiz: ss.20-24).

Bu örneklerle savunulmaya çalışılan literal veya selefi yaklaşımı Kur'an ahkâmının (mesela hırsıza el kesme cezasının) uygulanması açısından ele aldığımızda şu iki ihtimalden biri gerçekleşmiş olmalıdır:

- Ya İslam Hukukunun uygulanabildiği bir İslam Devleti hâkim olmalıdır. Buna göre laiklik veya laik sistemlerden bir şekilde kurtulmak gerekecektir.
- Ya Hayrettin Karaman'ın da dediği üzere laik sistem kendi içinde her inancın gerektirdiği hayat tarzlarına imkân tanıyacak tampon mekanizmalar oluşturmalıdır.

Üçüncü bir yol yok gibidir. Zira hırsızlığa verilen el kesme cezası hakkında açık-lâfzî nass/ayet bulunan bir meseledir ve bu cezanın örfi bir uygulama olarak görülmesi; zaman ve mekâna göre başka örfi cezalarla değiştirilmesi mümkün değildir. Eğer üçüncü bir yoldan söz edilecekse bu sefer devreye geleneksel veya literal okumanın karşısında yer alan aklî veya kültürel okuma biçimi girecektir.

2.b) Aklî; Örfi veya Kültürel Okuma Biçimi

Selefi/literal okumaya ilişkin yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, bu okumanın karşısında yer alan veya daha doğrusu literal okumanın karşısına ilk konan/konacak okuma biçimi olarak aklî veya (daha çok kullanacağımız ifadesiyle) **kültürel okumayı** görmekteyiz.

Modernist veya kültürel okuyucuların, hırsızın elinin kesilmesi veya mirasta kadına yarım pay verilmesi örneklerinde görüldüğü üzere, özellikle hukuki ayetlerin zahiri anlamlarını değişime uyum adına aşmaya ve bu anlamların yerine, mal-can-adalet emniyeti gibi soyut (dolayısıyla mevcut kültürel koşulların somutlayacağı) evrensel ahlaki kavramlardan oluşan anlamlar koymaya çalıştıklarını görmekteyiz. Bunu yaparken ayetin zahiri anlamını değil, bu anlamın altında var olduğuna inanılan **iç anlamını**, başka bir ifadeyle **amaçsal anlamını** ya da **Allah'ın niyetini** ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar.

Bu karşıt gibi gözükse aslında aralarında tamamlamacı ilişki olan okuma biçimlerini tablo halinde bir arada aşağıda görmek mümkündür (tablo “Eyüpoğlu, 2003” adlı doktora tezimizden yararlanılarak hazırlanmıştır):

GELENEKSEL OKUMA (Eş Anımlı Diğer Adlandırmalar)	KÜLTÜREL OKUMA (Eş Anımlı Diğer Adlandırmalar)
Geleneksel/Klasik Okuma: Süregelen bir geleneğin devamı olması açısından.	Yenilikçi/Çağdaş Okuma: Yeni (modern veya çağdaş) duruma uyum sağlamaya öncelik vermesi nedeniyle.
Lâfzî Okuma: Ayetlerin veya kutsal metnin tek tek lafızlarını öncelikle dikkate aldığı için.	İç/Derunî Okuma: Zahiri anlamın yerine bir şekilde belirlenen bir iç anlam koyma eğilimi nedeniyle.
Zahirî Okuma: Öz veya gizli anlamın değil; zahiri anlamın peşinde olduğu için.	Bâtınî Okuma: Öz anlam arayışı nedeniyle.
Lügavî Okuma: Allah'ın niyetinin değil de lafız olarak ne dediğini dikkate alması açısından.	Amaçsal Okuma: Allah'ın dediğinin değil de; demek istediğinin aranması nedeniyle.
Pozitif/Nesnel Okuma: Okuyucunun yorumunu (öznelliği) değil de metnin zahiri yapısını (nesnelliği) dikkate alması açısından.	Öznel Okuma. Metnin değindiğimiz zahiri veya nesnel anlamının değil de, öznenin yorumunun ön plana çıkarılması açısından.
Atomcu/Parçacı Okuma: Teker teker ayetlerin bir bakıma genel bağlamdan bağımsız anlamlara sahip olduklarını çağrıştırmaları açısından.	Tümelci Okuma: Özellikle Hukuki ayetlerin tümel ahlaki ilkeler temelinde yöresel okunması gerektiğini vurgulaması açısından. Tikelci/Yöreselci Okuma: Kur'an'ın özellikle hukuki ayetlerinin yerelliğini/tikelliğini vurgulaması açısından.
Nakli/Selefi Okuma: İslam'ı öz haliyle yaşayan ve öz haline en yakın olan ilk üç neslin (Sahabe, Tabiün ve Tebe-i Tabiün'un) Selef olarak adlandırılması; Selef'in de nakle/zahire itibar etmesi nedeniyle.	Aklî Okuma: Vahyin zahirini sosyo kültürel koşullarla aklî muhakemeye tabi tuttukları için. Örfî Okuma: Yine benzer şekilde, daha çok hukuki ayetleri vahyin özü olarak değil de, bir bakıma tamamen Arap örfünün yansıması olarak görme eğilimi açısından.
Teolojik/Metafizik Okuma: Tüm ayetleri zaman, mekân ve	Sosyolojik/Antropolojik Okuma: Özellikle hukuki

insanüstü bir statüde görmesi ve o şekilde uygulanmalarını talep etmesi açısından.	ayetlerin sosyal ve antropolojik koşullara bağımlılığını (kısmen pozitivist okumayı) vurgulaması açısından.
Evrenselci/Mutlak Okuma: Kur'an'ın hükümlerinin kıyamete kadar lafzen geçerliliğini vurgulaması açısından.	Tarihsel/İzafi Okuma: Benzer şekilde ağırlıklı olarak hukuki ayetlerin tarihsel/yerel koşullara bağımlılığını (örfliliğini) vurgulaması açısından. Kültürel Okuma: Kur'an'ın inanç, ibadet ve ahlak boyutu dışındaki diğer boyutlarından özellikle hukuki boyutunun, o günün Arap kültürüne göre şekillendiğini, dolayısıyla evrensel ahlaki talepleri dışında Kur'an'ın, her kültürün kendine özgü bir hukuki-siyasi-sosyal yapılanmaya gitmesine müdahale etmeyeceğini ileri sürmesi açısından.

Bu kavram kargaşasını biz kısaca literal ve kültürel okuma şeklinde ikiye indirgeyerek giderebiliriz. Bu anlamda Kur'an'ı literal okursak örneğin hırsızın elini bizzat keser veya bizzat sarık giyeriz. Kültürel olarak okursak hırsıza el kesme cezasını ve sarık giymeyi birer örf olarak anlar; el kesme yerine hapis cezası da olabilir, sarık yerine fes-şapka da giyilebilir.

Lakin burada her iki okuma taraftarının da gözden kaçırdığı en mühim mesele şudur. Din ve kültür arasında veya din ve dünya arasında nasıl tamamlamacı yani diyalojik bir ilişki varsa, Kur'an'ı lafzı ile o lafızların indiği kültürel koşullar arasında da benzer tamamlamacı ilişkiyi görmek gerekir. *Bu husus gözden kaçırıldığında ortaya literalciler ve kültürelciler çıkmaktadır. Bu bir bakıma mealciler ve tefsirciler veya Yasin'ciler ve Tebareke'ciler gibi komik bir kamplaşmayı doğurmaktadır. Yasin de Kur'an, Tebareke de Kur'an'dır; meal de Kur'an okumak, tefsir de Kur'an okumaktır; ayetlerin lafızları da Kur'an, ayetlerin amaçsal anlamı da Kur'an'dır.*

Bu konuda önemli sıkıntı şuradadır: Sarık-şapka biçiminde bu farklı örfi uygulamalar veya literal-kültürel okuma şeklindeki temel iki yaklaşım biçimi çeşitli sebeplerle karşılaştıklarında ne olacaktır? Burada iki ihtimal söz konusudur.

- 1- **Diyalojik bir etkileşime** girebilir ve fikri ayrılıklar **eleştiri kültürüne** dönüşerek birbirlerini tamamlayabilirler. Bir taraftan her bir örfün meşru olduğu bilinciyle birbirlerinin güzelliklerinden istifade ederken diğer taraftan eleştiri kültürü sayesinde de noksanlarını tamamlayacaklardır. Örfte hata ihtimali vardır ama mühim değildir; çünkü ortaya konan her çaba temelinde taşıdığı iyi niyet sayesinde sevaba/takdire layık görülmüştür.
- 2- Farklılıklar bir tür mahalle kavgasına ve galip gelenin ötekini **dışlamasıyla** da sonuçlanabilir.

Bu iki ihtimal göstermektedir ki mesele en temelde Kur'an'ın çağa uymaması veya çağın Kur'an'a ters düşmesi değil; kültürler arasındaki etkileşimin temel niteliğini; farklı kültürler arasındaki tamamlamacı diyalojik ilişkiyi dikkate alamamaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sözünü ettiğimiz kavga potansiyelinin diyalojik etkileşime girerek bir eleştiri kültürüne dönüşebilmesinde kültürel okuyucuların daha işlevsel olacağı görülmektedir. Ancak bu işlevselliğin temelini literal anlamın o günkü kültürel koşullarla ilişkisi oluşturacağı için burada literal anlam kültürel anlama; kültürel anlam da literal anlama dönüşmektedir. Yani ikisi arasında tamamlamacı diyalojik bir ilişki mevcuttur.

Kısaca ifade etmek gerekirse kanun metinlerinde de bu tartışmayı; tamamlamacı diyalojik ilişkiyi görmekteyiz. Hâkimin kanun metnine ait lafız ile o lafzın ruhu arasında sürekli bir gerilimde olduğu ve bu hususun da doğallığı dile getirilir. Bu nedenle lafız ağacın kabuğuna, mana da özüne benzetilir. Kabuk ağacı dış etkilerden korur, öz de kabuğu besler. Arada olmazsa olmaz tamamlamacı (mütemmim cüz) bir ilişki vardır. Kabuğun önemine yoğunlaşırsak özü kaybederiz; özün önemine yoğunlaşırsak bu sefer de kabuğu kaybederiz. İkisinin de sonucu ağaç için hüsrandır.

Bu yaklaşımı Kur'an metnine uyguladığımızda, dini bize ilk etapta aktaranın lafızlar olduğu ve onların korunmasının doğrudan dinin korunması anlamına geldiği rahatlıkla görülecektir. Fakat sadece lafızları esas aldığımızda; bu sefer de dinin indiği sosyo-kültürel koşullarla girdiği canlı (diyalojik tamamlamacı) etkileşimi göremeyiz. Bu etkileşim olmadan Kur'an hayatı başından sonuna kuşatamaz; çağlar ötesine taşınamaz. Ancak bu etkileşim örnek alınarak Kur'an'ın çağlar ötesine nasıl taşınacağı konusunda bir açılım sağlar.

Kur'an kendisinin her şeyi hem de tafsilatıyla ele aldığını lâfzen söylüyor (İsrâ, (17)/12) ama onda mesela kırmızı ışıktaki durmanın; trafik kurallarına uymanın önemine dair bir şey yok; olması garip olurdu zira bu o kültürde henüz yoktu. Olamazdı; çünkü Kur'an hayatın içinden konuşan bir kitaptır ve bu nedenle hayatla iç içedir. Kırmızı ışık o zaman hayatın içinde henüz yoktu. Trafik kurallarına riayet son derece önemlidir çünkü ölümlerin sebebi olarak ilk sıralarda yer almaktadır. Böylesine hayati önem taşıyan bir şeyin Kur'an ile bağlantısını lâfzen kurmamız imkânsız; çünkü Kur'an'da kırmızı ışık (ed-dav'u'l-ahmer) yoktur. Kur'an'da trafik kuralları lâfzen yok ama ruhen yani mana olarak var; hadislerde de var. Teknoloji, sosyal düzenlemelere ilişkin anayasa ve kanun yazma, işsizliğe dair ekonomik tedbirler alma, belediye hizmetleri, kanser tedavisi, nükleer silah, atom enerjisi gibi meseleler konusunda insan aklı ancak uzun ilmi araştırmalar neticesinde yavaş yavaş ilerleme kaydedebilmektedir. Bu konularda Kur'an'da lâfzen bir şey bulmak mümkün değildir. Kur'an'da lâfzen her şeyi bulmak fıkralarda mümkün olabilir. Bu anlamda *'Kur'an'da Ankara asfaltı bile var; inne enkerâ'l-esvâti ayetinde var'* denebilir. Ya da *'bir çuval undan kaç ekmek çıkacağını dahi Kur'an'da bulmak mümkündür; bilmiyorsanız ehline yani fırıncıya sorun diyor Kur'an'* şeklindeki örnekler hatırlanabilir. Bu fıkra ve espriler normalde Halk İslam'ında da Kur'an'da her şeyin lâfzen olamayacağını bilindiğini göstermektedir.

Ama mana olarak Kur'an'da her şeyi bulmak mümkündür. Kur'an'ın bir inanç, ibadet ve ahlak kitabı olması açısından bakarsak, Kur'an'ın bir Dinler Tarihi veya bir Din Fenomenolojisi kitabı olmadığı görülür; onda tüm inanç ve ibadetlerin tarifini bulamayız. Lakin bilhassa ahlak açısından yani mana/öz açısından bakacak olursak Kur'an'da her şeyin

olduğunu açıkça görürüz. Kur'an, inananın Allah'a imandan sonra en önemli özelliğinin istikamet/dürüstlük olduğunu söylemektedir. Kur'an'da geçen onca ahlaki öğütlerden sadece bir tanesinin hakkı verilse bile ahlaklı olmak için bu yeterlidir. Çünkü ahlaki kurallar arasında tamamlamacı bir ilişki vardır. Sadece dürüst olan ama işine gitmeyen; sadece dürüst olan ama cinayet işleyen; sadece dürüst olan ama insanlara tepeden bakan bir insan olamaz. Benzer şekilde sadece dürüst olan ama kimseye yardım etmeyen; sadece dürüst olan ama ana-babasına bakmayan; sadece dürüst olan ama zinadan uzak durmayan; sadece dürüst olan ama hırsızlıktan çekinmeyen bir insandan da söz edilemez.

Bu konuyu derste işlerken söz kendiliğinden iman-amel ilişkisine de geldi. Ben iman amel arasında da tamamlamacı bir ilişki olduğunu vurguluyordum. ‘Müslüman’ım ama bir defa namaz kılmadım dese bir kişi doğru söylemiş olabilir mi’ diye sordum. Bir öğrencim hemen ‘evet’ dedi. Ben de kendisine ‘böyle tanıdığın bir kişi göster yeterli’ dedim. Öğrencim biraz/üç saniye kadar düşündü ve tebessüm etmeye başladı. Evet, inandım deyip de bir defa dahi olsa alını secdeye gitmeyen bir Müslüman nasıl yoksa benzer şekilde ‘ben tanı anlamıyla dürüstüm ama benden daha çok malı olanı da kıskanırım’ diyen biri de olamaz veya böyle söyleyen dürüstlüğü de tabi olmamaktadır.

Gündelik hayatta da doğrudan müşahade edebileceğimiz bu örnekler göstermektedir ki, ahlaki ilkeler arasında tamamlamacı bir ilişki vardır; biri olmazsa öteki de olmaz; aynı anda aynı yerde vardır. Bu durum iman-amel arasında da geçerlidir. İman varsa bir derecede amel de vardır. İman var ama hiç amel yoksa gerçekte o iman da yoktur. Psikolojik açıdan bir inanç varsa ona ait davranış da mutlaka oluşur; davranış oluşmuyorsa ait olduğu inanç da zihinde gerçekte yoktur; yani “aksiyon inancın bir belirtisidir” (Peker, 2014: s.72).

Ahlaki ilkeler arasında, iman-amel arasında olan tamamlamacı (olmazsa olmaz) ilişki lafız-öz veya kabuk öz arasında da geçerlidir. Kültürel/aklî okuma biçimi vahyin indiği koşullarla girdiği dinamik (hayatla iç içe) etkileşimi önemserken, vahyin kabuğu anlamındaki lâfzî kısmın önemini küçümsememektedir. Benzer şekilde vahyin lâfzî kısmını önemseyen literal/selefî okuma biçimi de öz kısmın ehemmiyetini inkâr etmemekte; sadece asıldan uzaklaşma endişesiyle lafza daha fazla vurgu yapmaktadır. Kısaca aradaki fark vurgu farkına indirilebilir.

Bu durumda kültürel/aklî okuma ile literal/selefî okuma arasındaki fark vurgu farkı seviyesinde algılanabildiğine göre aralarında teorik açıdan diyalojik bir ilişki var demektir. Zira ikisi de birbirine muhtaçtır. Bu mesele namazda kıyafetin şekli kısmı, yoğunlaşmanın/huşunun da öz kısmı oluşturmaya benzetilebilir. Sarıkla namaz kılan her zaman huşu içinde olamayabilir; benzer şekilde ceket-kravatla namaza duran da bazen huşuyu yakalayabilir. Dolayısıyla sarıklının peşine ceket-kravatlı namaz kılabilir; ceket-kravatlının peşine de sarıklı namaz kılabilir. Kıyafetin örflüğünde birleşme sağlandığında, sarık-cübbe daha köklü bir İslamî örf; ceket-kravat da yeni yeni İslamî örf'e dâhil olmaya başlayan bir unsur kabul edilebilir.

Görüldüğü üzere burada diyalojik etkileşimi sağlayan husus, vahyin indiği koşullar ile günümüz koşulları arasında ‘komşuluk’ ilişkisini kurabilmektir. ‘Komşuluk’ kavramı, Müslüman ile Hristiyan iki farklı din mensubunun birbirlerini asimile etmeden ‘olduğu gibi kabullenebildiğini’ ifade eder; dışlamanın ve asimile etmenin tam ortasında yer alır.

Kırgızistan’da literal/selefî yaklaşımın ağırlıklı etkisi olduğu bilinmektedir. Bu yaklaşımın karşısında yer alır gibi addedilen ama aslında bu yaklaşımın yanında yer alan ve onu tamamlayan; ikisinin de birbirine muhtaç olduğu diğer yaklaşım olarak kültürel/aklî okuma biçimini de dikkate alan nesillerin yetiştirilmesine acil ihtiyaç vardır. Bazen küçücük bir örnek bir zihniyetin habercisi olabilir. Daha önce verdiğimiz ibrikle abdest almanın sünnet oluşuna dair örnek bu türden bir misal olarak görülebilir. Konuyla ilgili hadisi bir örf; bir tür kolaylık aracı olarak anlayamamak, selefî/lâfzî yaklaşımın onun tamamlayıcısı konumundaki kültürel okuma yaklaşımı ile diyalojik etkileşime geçememesidir. Bu diyalojik etkileşimi kurabilen nesil, Kırgızistan’ın dini hayatında daha dengeli ve tamamlayıcı bir zihniyete evrilmede yardımcı olacaktır. Dini meselelerde gösterilen diyalojik etkileşim, dinin toplum nezdindeki itibarı nedeniyle hayatın diğer alanlarına da daha kolay yayılacaktır. Diyalojik etkileşimin her alana yayılması demokratik toplumların ve hatta tüm dünyanın muhtaç olduğu en acil ihtiyaçtır.

Özet Tablolar

Özet Tablo-1: Tartışmalı Hususlar Ve Tartışmanın Nedenleri	
Halkın Din Adamı Algısı	1- Literal/Zahiri Algi Annem, kemik erimesi nedeniyle ‘oruç tutma fidiye ver’ dediğimde bana ‘sakallı bir hocaya da soralım, sonra karar veririz’ demişti.
	2- Kültürel/Yorumlayıcı Algi Annem ‘akıl yaşta ve sakalda değil; baştadır’ diye düşünseydi fetvamı kabul ederdi.
Din Adamlarının Kur'an Okuma Biçimi/Algısı	1- Literal/Zahiri Okuma Kur'an'ın zahiri anlamı ne diyorsa o esastır; Kur'an'ı akılla yorumlamak yanlıştır.
	2- Kültürel/yorumlayıcı Okuma Kur'an zahiri anlamı namazın rekât sayılarında olduğu üzere sadece mutlak ilahi iradeyi değil; o günkü sosyo-kültürel koşulları da yansıtır; lâfzî anlamla yetinmek Kur'an'ın indiği örf koşullarını reddetmektir. Hâlbuki Kur'an birçok durumda bizzat örf'e uymaya çağırılmaktadır. Kur'an'ın o günkü örfle girdiği diyalojik ilişkiden ilhamla bugünkü örfleri de Kur'an'a göre yeniden yorumlamak gerekir. Bu ince aklî muhakeme olmadan Kur'an yeterince doğru anlaşılamaz.

Özet Tablo-2: Kur'an'ı Okumaya Yönelik Yaklaşım Biçimlerinin Temel Dayanakları	
Literal Okuma ve/veya Selefî Okuma	İlk üç asırdaki bu anlayışın temel vasfı, nassın zahirine itibar etmek, nassları aklî tahlile tabi tutmamak olarak zikredilir.
	Bu yaklaşım kültürel okumanın temel aldığı örf, akıl, dil (sadece lisan değil) gibi unsurlarla vahiy

	arasındaki diyalojik etkileşime itibar etmemektedir.
Kültürel Okuma ve/veya Akli Okuma	Bu yaklaşım Kur'an'ın anlaşılması için sadece lâfızların yeterli olamayacağını; dil denince bunun konuşma lisanını değil; kültürü taşıyan çok daha kapsamlı bir yapıyı ifade ettiğini ileri sürmektedir. Bu nedenle kültürel okuma daha zor karmaşık bir muhakemeyi gerektirmektedir.

ÖZET TABLO-3: KÜLTÜREL OKUMA BİÇİMİNİN TEMEL DAYANAKLARI

- 1- Vahiy-Kültür/Örf Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Burada mevcut örfle Kur'an'ın dikkate aldığı örf eğer çatışıyorsa, örflerin farklılığının onların geçersizliği anlamına gelmediği; bu nedenle yeni durumdaki örfün de din tarafından onaylanmış bir örf sayılması gerektiği ileri sürülür.
- 2- Vahiy-Akıl Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Kur'an'ın dikkate aldığı akıl, aklı her şeyin ölçüsü kabul eden Rasyonalizm anlamında bir ideoloji değildir. Kur'an'ın dikkate aldığı akıl, beşeri meselelerin çözümünde aklın amaç olarak değil; bir araç olarak ve işlevsel/etkili bir biçimde kullanılması anlamında bir Rasyonaliteyi ifade eder. Böyle bir akıl mutlak akıl değildir; o günkü kültürel akıl da ifade eder ve bugün için bugünkü aklın kullanılması gerektiğine işaret eder.
- 3- Vahiy-Dil Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Dil lisandan ibaret değildir. Vahiy dili sadece Arap lisanı değil; Arap kültürünü ifade eder. Bu nedenle sadece lâfzî anlamları dikkate alan Selefi yaklaşım Kur'an'ı anlamada eksik kalacaktır. Zira sadece lâfzî dikkate almak sadece konuşma dili anlamında lisanı dikkate almak olacaktır.
- 4- Kabuk-Öz Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Kabuk, ağacın yaşamasını ve büyümesini sağlayan öz kısmı (kambiyum kısmını) korur; öz kısım da kabuğu oluşturur. İnsanın derisi ile bedeni arasındaki ilişki de böyledir. Allah'ın hiçbir şeyi boşuna yaratmadığını ifade etmesi (Âl-i İmrân(3)/191), her şeyin bir işlevi olduğuna ve şeyler arasında tamamlayıcı bir ilişki bulunduğuna işaret olarak alınabilir.
- 5- İnsan-Evren Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Kabuk öz arasındaki ilişki mistik felsefe açısından evrendeki tüm unsurlar arasındaki ilişkiye götürür. Bu da evren-insan arasındaki ilişkiyi ifade eder. Zira evren antropik ilke açısından insanın yaşaması için tasarlanmıştır. Bir bakıma, bir şey (atom) diğer her şey için; her şey de insanın yaşayabileceği bir dünya için; dünya insan için; insan da Allah'ı bilmek (tevhit) ve bu tevhit gölgesinde bir birlik (vahdet) oluşturmak için yaratılmıştır.
- 6- İnanç-Aksiyon Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Psikolojik açıdan inancın mutlaka yöneldiği bir hareket/aksiyon vardır ve eğer aksiyonu yoksa onun kökü manasına gelen ilgili olduğu inanç da mevcut değildir. Dolayısıyla inanç ve aksiyon birbirlerinin mütemmim cüzleridir. Ne biri ne de öteki önemlidir; ikisi de bir ve aynı anda gereklidirler.
- 7- İman-Amel Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** İnanç aksiyon arasındaki ilişki bizi iman-amel arasındaki ilişkiye götürür. Bir şeye iman varsa bu imanın yönelik olduğu ameli bir davranış da mutlaka vardır. Teorik olarak amelsiz iman mümkün gözükse de, pratik hayatta böyle bir olguya rastlamak pek mümkün gözükmemektedir.
- 8- Lafız-Mana Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** İman-amel arasındaki ilişki bizi lâfız ile bu lâfzın yönelik olduğu mana arasındaki tamamlamacı ilişkiye götürmektedir. Lâfız manaya, mana da içinde doğduğu kültürel şartlara işaret eder; o şartlara bizi götürür. Dolayısıyla bir lâfız sadece simge değildir. Örneğin ağaç kavramı/simgesi ağaç nesnesini temsil eder, bizzat ağaç da onu doğuran tabii şartlara işaret eder; o şartlara bizi götürür. Benzer şekilde el kesme lâfzı da, elin kesilmesi cezasına/eylemine işaret eder; bu ceza/eylem de içinde doğduğu kültürel koşullara işaret eder. Yani el kesme lâfzının anlamı el kesme eylemini aşar; içinde doğduğu kültürel koşullara bir bütün olarak işaret eder. Kültürel koşullar da bizi tarihe götürür; tarih de diğer kültürel koşullara ve onlar arasındaki etkileşimlere işaret eder.
- 9- Eski-Yeni Kültür Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki:** Kültürler hakkında değer yargısal nitelemeler yapmak tehlikeli ve yanlış. Bir Kırgız bireyi borsoğu iştahla yerken Karadenizlinin hoşlandığı kuymağı sevmeyebilir. Sevmedi diye kuymak kötü olmaz; borsoğa alıştı diye de borsok iyi olmaz. ‘Zevklerle renkler tartışılmaz’ özdeyişi bu hususu çok güzel ifade etmiş olmaktadır. Kader gereği Karadeniz’de doğduğumuz için kuymağı seviyoruz; eğer Kırgızistan’da doğmuş olsaydık borsoğu sevecektik. Benzetme/analoji yoluyla yemek kültüründeki bu durumu diğer kültürel alanlara da taşıyabiliriz. Çok eşliliğin olduğu bir kültürü kadınlara baskı olarak algılamak yanlıştır. Zira örneğin Arap ülkelerinde eğitilmiş ve ekonomik özgürlüğü de olan bir kadın ikinci eş olmayı kabul ederek gazetelere evlilik ilanı verebilmektedir. Hırsızlığa verilecek farklı cezalar için de benzer durum söz konusudur. Bir toplum hırsıza el kesme cezasının verilmesinde uzlaşabilir; başka bir toplum da hapis veya para cezası verilmesinde uzlaşabilir. Bu cezaların birisi kötü birisi iyi değildir. Burada göreceli konuşabiliriz. Görecelilik gerçeğin kısmen yakalandığını ifade eder. Kısmi

gerçeklikler arasında diyalojik bir etkileşim kurulabildiğinde gerçeklik hakkında daha fazla malumat sahibi oluruz. ‘Onların Allah’tan başka yaptıkları şeylere sövmeyin ki onlar da haddi aşarak ve cahilane bir biçimde Allah’a sövmesinler. Biz her ümmete yapageldikleri davranışlarını süsledik (kültürlerini onlara sevdirdik). Sonunda bize dönecekler ve yaptıklarını bir bir göstererek onları hesaba çekeceğiz’ (En’âm(6)/108) anlamındaki ayeti kültürler arasında değer yargısal nitelemeler yapmamak gerektiği bağlamında anlamak da mümkündür. Kültürler arasındaki tamamlamacı ilişki, onların farklılıklarının tabiliğine bizi götürür. Bu da Kur’an’ı anlamaya yönelik olarak sergilenen literal ve kültürel yaklaşımlar arasında da tamamlamacı bir ilişki olduğunu bize ima eder.

10- Literal-Kültürel Okuma Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişki: Yukarıda 9 unsur arasında gösterilen ilişkiler beraberce düşünüldüğünde literal-kültürel okuma arasındaki ilişki biçimi de kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Buna göre Kur’an’ın literal anlamı (hırsızlığa el kesme cezasını önermek, mirasta kadına yarım pay vermek, çok eşliliğe izin vermek, kadınların başlarını örtmeleri, çarşaf giymeleri, erkelerin sarıklı cübbeli giyinip sakal bırakmaları...) gibi hususlar o günün örfünü yansıtmaktadır. Bu nedenle başka zaman ve mekânların benzer konulardaki örfleri de Kur’an’ın örfle ittibaya çağırması nedeniyle de makbuldür.

ÖZET TABLO-4: LİTERAL-KÜLTÜREL OKUMA ARASINDAKİ DİYALOJİK/TAMAMLAMACI İLİŞKİ

Kur’an bir kültürel ortamda indiğine göre, o koşullarla diyalojik bir ilişkiye girdiği anlaşılmaktadır. Arap kültürünün bir ögesi olarak Arap lisanını, Arap mesellerini, Arap kıssalarını, Arap gelenek ve göreneklerini kullanarak; bu kültürel öğeler arasında seçmeler yapıp yaklaşık yarısını ret ve yarısını da kabul ederek mesajını hayatla iç içe bir biçimde ortaya koymuştur. Kur’an’ın her bir lâfzı, tekil tekil bazı eylemleri simgelerken bu tekil eylemler de bir bütün olarak Arap kültürüne işaret etmektedir. Arap kültürü de, kültürler arasında tamamlamacı bir ilişki olması nedeniyle tüm kültürlerin/örflerin büyük oranda dinen geçerliliğini ifade etmektedir.

Kur’an ve sosyal değişme ilişkisinde tartışmaların yoğunlaştığı asıl alan inanç, ibadet ve ahlaki hususlar değil; özellikle muamelat alanı olmaktadır. Bunlar, ceza hukuku, miras, kadının şahitliği, çok eşlilik, enflasyona endeksli faiz... gibi belli başlı konulardır.

Literal okuma bu konularda lâfzen ne denmişse onun dışına çıkmamakta; sosyal değişmeye direnmektedir. Kültürel okuma ise aynı hususları örfi okumaya tabi tutarak bu konularda başka örflerin de din tarafından desteklendiğini dile getirmekte ve böylece sosyal değişmeyle (yeni kültürel durumlarla) diyalojik etkileşime girmektedir.

Literal okuyucular örfün bu kadar genişletilmesi durumunda, Kur’an’ın lâfzî anlamının sonunda buharlaşarak batıl örflerin de geçerli hale geleceği endişesini dile getirmektedirler. Kültürel okuyucuların buna cevabı, daima Kur’an kaygısı taşıyarak ve ilhamı da bizzat Kur’an’ın literal anlamından alarak ortaya konacak yorumların tehlikeli olmayacağı şeklindedir. Mehmet S. Aydın kendisine benzer bir eleştiri getirildiğinde, “Türkiye’de benim gibi düşünenlere lutfedip müsamahayla bakmak lazım; onlar hata yapıyorlarsa, isterseniz yarım sevap verin” (**Din-Devlet ve Toplum**, 2000: s.62) şeklinde, en azından iyi niyetinde dolayı içtihatla hata yapmış sayılmayı talep etmektedir. Hatta bazı kültürel okuyucular, Kur’an okuma biçimlerinin dinden çıkarmadığını da dile getirmektedirler (Ersin ve Cündioğlu, 1994: ss.271,340; Gündem, 1998: s.90.). Anlaşılan Türkiye’de bile kültürel okuyucuların daha alacakları yol epeyce yol vardır.

Bizim kanaatimize göre, Kur’an Arap kültürü üzerinden bir beşeri hayat nizamı **örneği** sergilemiştir. Burada adı üzerinde **örnek** kavramı bize başka kültürlerin de dini açıdan geçerliliğini çağrıştırmaktadır. Kültürler arasındaki tamamlamacı ilişki literal anlam ile kültürel anlam arasında geçerlidir. Bu mesele namazda kıyafetin şekli kısmı temsil etmesine, yoğunlaşmanın/huşunun da öz kısmı oluşturmaya benzetilebilir. Sarıklı namaz kılan her zaman huşu içinde olamayabilir; benzer şekilde ceket-kravatla namaza duran da bazen huşuyu yakalayabilir. Dolayısıyla sarıklının peşine ceket-kravatlı namaz kılabilir; ceket-kravatlının peşine de sarıklı namaz kılabilir. Kıyafetin örfiliğinde birleşme sağlandığında, her iki tarafça sarık-cübbe daha köklü bir İslamî örf olarak kabul edilecek; ceket-kravat da yeni yeni İslamî örfle dâhil olmaya başlayan bir unsur olarak karşılanabilecektir.

Görüldüğü üzere burada diyalojik etkileşimi sağlayan husus, vahyin indiği koşullar ile günümüz koşulları arasında ‘komşuluk’ ilişkisini kurabilmektir. ‘Komşuluk’ kavramı, Müslüman ile Hristiyan iki farklı din mensubunun birbirlerini asimile etmeden ‘olduğu gibi kabullenebildiğini’ ifade eder; dışlamanın ve asimile etmenin tam ortasında yer alır.

Demek ki literal anlamla kültürel anlam birbirine rakip iki farklı husus değil; bir elmanın iki yarısı gibi birbirini tamamlayan mütemmim cüzlerdir. Aralarında olması gereken ilişki de sürekli yolda olmayı ifade eden diyalojik

tamamlamacı bir etkileşimdir. Aksi takdirde sakalım yok diye annem de Kırgızistan’daki davet cemaati de beni hoca olarak göremeyecektir. Bunun için komşu etkileşimi gerekir. Vakti zamanında Hristiyan Rum bir komşu ile Müslüman Türk bir komşu, bir arada olabilmek için tamamen birbirlerine benzer olmayı gerekli görmediler. Kısmen benzerlikleri ve kısmen farklılıkları birbirlerini tamamlayan iki unsur gibi idi. Çünkü kültürel benzerlikler de, farklılıklar da fitrî bir zenginlik olarak algılanıyordu. Bu doğru algılama bir şekilde bozulunca ortaya çıkan şiddet komşuluğu bozdu. Vakti zamanında Müslüman Türk ile Hristiyan Rum arasında sağlanan bu yakınlık, literal okuyucular ile kültürel okuyucular arasında kurulamıyorsa, bunun bizce en köklü felsefi sebebi din ile kültür arasındaki diyalojik tamamlamacı ilişkiyi yeterince görememektir. Bunun yolu da içtimai muhayyilenin veya başka bir ifadeyle sosyolojik düşüncenin gelişmesinden geçmektedir.

Kaynakça

- Baktır, Mehmet, (2004). “Mütekaddimun Selefiyye ve Metod Anlayışı”: *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: VIII/2. Aralık. (ss.25-48).
- Berger, Peter L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çeviren: Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Din-Devlet ve Toplum.** (2000). Hazırlayan Yok, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.
- Ersin, Mehmet Akif ve Cündioğlu Dücan (Hazırlayanlar). (1994). *I. Kur'an Sempozyumu*. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları.
- Eyüpoğlu, Osman ve Okuyan, Mehmet. (2008). “Kur'an'ın Sosyo-Kültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma'rûf Kavramı Örneği”: *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 26–27. (ss.175–213).
- Eyüpoğlu, Osman. (2003). *Türkiye’de Sosyal Değişme ve Kur'an Yorumları İlişkisi (Cumhuriyet Dönemi Örneği)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi). Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.
- Genç, Reşat (Hazırlayan ve Sadeleştiren). (1998). *Türkiye’yi Lâikleştiren Yasalar (3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları)*. Giriş: Reşat Kaynar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gündem, Mehmet (Hazırlayan). (1998). *İslâm ve Laiklik*. İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.
<http://www.enfal.de/ebudavud.htm>, 12.04.2016.
<http://www.kuranmeali.com>, 12.04.2016.
- Karaman, Hayrettin. (1991). “Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi”: *İslâmî Araştırmalar*. Cilt: 5. Sayı:4. (ss.284-291).
- Karaman, Hayrettin. (1996). *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. Cilt: 3, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Kotan, Şevket. (2001). *Kur'an ve Tarihsellik*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Peker, Hüseyin. (2014). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Polat Fethi, Ahmet. (Tarihsiz). “Modern ve Postmodern Düşünce Kur'an'a Yaklaşımlar”: *Marife*, Yıl: 1, Sayı: 2. (ss.7-25).
- Tatar, Burhanettin. (Tarihsiz). “Kur'an'ı Yorumlama Sorunu”: *Kur'an ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu (17-18 Mayıs 2001)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. (ss.493-508).
- Weber, Max. (1985). *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çeviren: Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınları.
- Weber, Max. (1993). *Sosyoloji Yazıları*. 3. Baskı. Çeviren: Taha Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

İPEK YOLU'NDA TÜRKLER

Aykut KAR

Yeditepe Üniversitesi

Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

aykutkar@outlook.com

Öz

İnsanlık tarihinde ana yol olarak nitelendirebileceğimiz ve bu özelliği nedeniyle de farklı ülkelerdeki halkları ve milletleri birbirine bağlayan uluslararası yollar bulunmaktadır. Bu yollardan birisi de Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyayı kapsayan İpek Yolu'dur. Anlaşılacağı üzere bu geniş coğrafya üzerinde sadece değerli bir madde olan ipek taşınmakla kalmamış, yüzyıllar boyunca diller, dinler, kültür ve medeniyet unsurlarının da taşındığı bir yol haline gelmiştir. Kültürlerin paylaşımında son derece önemli olan bu yolu, bilindiği üzere Türkler işlek hale getiren millet olmuştur. Bunun en önemli kanıtlarından birisi olarak bu yol üzerinde Türkler tarafından inşa edilen eserler ki buna örnek olarak olan Göktürkler'den ve Selçuklulardan kalma sayısız anıtı gösterebiliriz. Ayrıca bu yolun ana noktaları olan Kaşgar, Hotan, Karaşar gibi şehirleri incelediğimizde sayısız kanıtlara ulaşabiliriz. Bu kentler Türk yurtlarını birbirine bağlarken, medeniyet seviyesi yüksek yerleşim bölgelerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Böyle dememizin sebebi bilindiği üzere, bu kentlerde kültürel zenginlikle beraber maddi imkânların birleşmesi olmuştur. Belirttiğim üzere adı geçen kentlerde oluşturulan pazarlardaki tüccarlar sayesinde yeni bir kültür ortamı yaratılmış ve bu ortam bize Farabi, Birüni, İbni Sina gibi önemli bilim adamlarının yetişmesine olanak sağlamıştır. Ortaçağ sonuna kadar doğu ve batı arasında ticaret ve aynı zamanda kültür köprüsü olarak nitelendirebileceğimiz bir yol haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler; ipek yolu, medeniyet köprüsü, ana yol.

Turks On The Silk Road

Abstract

There are international routes exist that connect folks and nations together in human history. One of the wide famous one is Silk Road that goes from Asia to Europa and Europa to Africa. As we understand later, not just the silk were carried on this road; languages, religions, cultures and civilizations were carried on this road. This road had significant factor to share the culture and Turks were the ones that made this busy. We can show the historical buildings made by Gokturk as a proof that Turks were very active on the Silk Road. We find lots of proofs on the main points of road as Kasgar, Hotan and Karasar. These cities connected Turk Countries also had a significant role for building high settlement locations. We are saying like this because it didn't just connect the cultural values, it also united economical values. As I mention, the merchants in the Silk Road created new cultural environment that provide us to have scholar such as Farabi and İbni Sina. This road became commercial and cultural bridge between east and west on Middle Age.

Keywords; Silk Road, commercial bridge, international route.

Giriş

Tarihte hiçbir zaman önemini kaybetmeyen İpek yolu, günümüzde popüler tarih, makaleler, belgeseller ve yolculuk hikayeleri gibi pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu ağ için ilk defa 1877 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand Freiherr von Richthofen tarafından ipek yolu terimi kullanılmıştır. Bu terimin kullanışı yeni olsa da bu ağ yüzyıllar öncesine dayanan bir geçmişe sahiptir. Bu bildirinin başında belirtmekte fayda vardır ki; bu yolun geçmişine bakıldığında, sadece ipek taşınmakla kalmamış, kültürler, diller, dinler ve pek çok unsurun taşınması sağlandığını görmekteyiz. Buradan anlaşılacağı üzere bir koridor olarak görebileceğimiz çok uluslu tüccar gruplarının geçtiği ipek yolu, aslen ticaret yolu olmasına rağmen sosyo ekonomik ve siyasi dengeleri değiştiren bir koridor görevini üstlenmiştir.

Tarihi Gelişimi

İpek yolu, Turfan, Kaçkar, Kuça, Hotan, Semerkand, Buhara, Belh, Merv, Nişabur gibi Türk tarihi için oldukça önemli ve stratejik noktalardan geçmekteydi. Ortaçağ da neredeyse tüm ticari hayatını bu yola bağlamış devletler bulunmaktaydı ve bu yüzden devletler arasında ipek yoluna hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı. Kaynaklara baktığımızda Türklerin bu yol üzerinde aktif rol oynadığını görmekteyiz. Türklerin bu bölgelerde hüküm sürmesinin ve aktif olarak ipek yolu ticaretinde rol oynadığını Orhun Yazıtları da destekler niteliktedir;

“ölyirgerü barsar türük bodun ölteçisen ötüken yir olurup arkış tirkış isar neng bungug yok ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı”

“...sen: (Ey) Türk milleti (Kutsal) Ötüken topraklarında oturup, (buradan) kervanlar gönderirsen (ticaretle uğraşırsan) hiçbir sıkıntı olmayacak. Ötüken Ormanı'nda otursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak

hükmedeceksin.” (Alyılmaz, 2004: s. 183)

Buradan da anlaşıldığı üzere geniş bir coğrafyayı kapsayan bu yola egemen olan milletin aslında dünya ticaretinde söz sahibi olduğunu görebilmekteyiz. Bilindiği üzere, Çin tarihinde önemli bir noktasına koyabileceğimiz Han hanedanlığı döneminde yani M.Ö. 206 ile M.S. 220 zaman aralığında ipek üretiminin arttığını ve buna bağlı olarak da değerinin artışıyla beraber artık vergi olarak verilen bir madde haline geldiğini söyleyebiliriz. Hiç şüphesiz Çin'in zenginleşmesiyle paralel olarak bu topraklara komşuları sahip olmak istemiştir. Bu dönemde parlayan Mo-tu önderliğinde, Hun İmparatorluğu, M.Ö. 199'da Han hanedanlığını mağlup ederek Çin'i 70 yıl sürecek olan vergiye bağlamıştır. Bundan sonra ise Han hanedanlığı tarafından Hunlara karşı Orta Asya'nın diğer devletleriyle işbirliği yapmak isteyen Wu-ti, Fergana'daki Yüceçilere (Ögel, 2012: s. 247 – 278) gönderilen Chang Chien ve 100 kişilik ekibi, ilk önce Hunlara esir düşer ve ardından da batıya kaçmak zorunda kalır, Çin tarihinde Batı Bölgeleri seferi olarak geçen bu sefer ile ipek yolu batıya açılmış ardından da bu yola sahip olmak ve pay almak isteyenlerin sayısının artmasına yani doğu zenginliğinin farkına varılmasına sebep olmuştur. (Taşağıl, 2014: s. 15 – 16) Han hanedanlığı döneminden bahsederken Duhuang şehri'nin kuzeybatısında yer alan Yeşim Taşı Kapısı Geçidi'ne değinmemek olmaz, burası Çin'in batıya açılan iki önemli geçidinden birisidir. Aslında bu kapı kağıt ve barut bilgisinin Avrupa'ya taşınmasına, (Özey, 2014: s. 332) ayrıca da ipek böceği tohumlarının batıya ulaşmasına sebep olmuştur. Burada bir rivayet söz konusudur. Rahiplerin bastonlarının içine ipek böceği tohumlarını saklayarak Suriye'ye kadar getirdiği Bizans İmparatorluğu'nun 6. Asır ortalarında Bursa'ya geldiği üretime başlandığı bilinmektedir. Anlaşıldığı üzere bu kapı hem bu yolun gelişmesini sağladığı gibi aynı zamanda etkinliğinin azalmasına da sebep olmuştur.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, burada hâkimiyet kurmak dünya ticareti için önemliydi. Bu yüzden aynı Hunlar gibi, Göktürkler Dönemi İstemi Yabgu zamanında da (552 – 576) İpek Yolu'nun kontrolünü ele geçirmek için mücadelelerde bulunduğu bilinmektedir. Bilindiği üzere I. Göktürk Dönemi'nde at verip, ipek alındığı biliniyor. Ayrıca, Göktürkler'in Çin'den vergi olarak alınan ipeği ve ürettikleri demiri ve demir ürünlerini Bizans'a satmaktadır. Yani bu yol üzerinde sadece ipek değil, taarruz silahlarının, zırhlı takımların, kürk, deri ve deri ürünlerinin, süs ve kullanım eşyalarının da ticaretini gerçekleştirmişlerdir. (Buryakov, 2002: s. 234 – 242) Ötüken bölgesi özellikle de kağanlık merkezinin bulunduğu Ordu Balık (Karabalgasun) şehri, Türkler'in güçlü oldukları dönemlerde Çin'den, İran'dan, Bizans'tan sık sık elçilerin ve kervanların gidip geldiği İpek Yolu'nun en işlek merkezlerinden biri haline gelmiştir. Burası Çin ile Bizans arasında adeta köprü görevi görür. Bilindiği üzere 552 de Bumin Kağan ın Juan – Juanlar'ı mağlup ederek 552 de bağımsızlığı ilan etmesi ve ardından 558 de Akhunlar'ın ortadan kaldırılmasıyla İpek Yolu'un egemenlik sınırlarına almışlardı. Fakat Göktürkler ticaretle uğraşmayıp Soğdlar'a geniş haklar tanıması onların bu yola hakim olmalarına hatta Soğdça'nın ticari dil olmasına neden olmuştur. (Taşağıl, 2012: s.18) Göktürkler Soğdlara oldukça güvenmiş olduğunu Orta Asya'dan İstanbul'a giden ilk elçi Soğd kökenli olmasından da anlayabilmekteyiz. (Marshak, s. 2002, s. 299 – 314) Böylelikle Soğdlar sayesinde Türkler ve Bizanslılar birbirini tanımıştır, etkileşim yaşanmıştır. Sogdlular, çok usta tüccarlardı. Ayrıca çok da usta siyasetçiydiler. Usta tüccar ve siyasetçi kimliklerini ticari ve ekonomik çıkarları uğruna kullanarak her şeyi yapabilecek karakterdeydiler. Bu sayede aslında Göktürklerin usta askeri becerileriyle, Sogdlular'ın bu özellikleri birleşmiştir. İpek Yolu ticareti sayesinde, Göktürkler zamanında Batı sahası daha yakından tanınmış ve sonraki Türk göçleri için daha sağlam temeller atılmıştır. (Bkz. Yıldızdağ, s. 2005)

9. yy'dan 13. yy'a geldiğimizde bu ağın kontrolü Uygurların egemenliğine geçmiştir. İpek yolu şehirleri üzerinde yaşamlarını sürdüren Uygurlar Çin'deki Budist kültürünün şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. İpek yolunun önemli şehirlerinden birisi olan Turfan Uygurların hâkimiyeti altında farklı din, kültür ve milletlerin yaşamasına ardından da Moğolların hâkim olduğu dönemde de muhafaza edilmiştir. Uygurların ipek yolu güzergâhında etkin rol oynamaları onların ticaret hayatındaki tüm usul ve teknikleri en iyi şekilde uygulamaları ile ilgilidir. Bu dönemde Uygurlar tarafından ortak tüccar teşkilatının yapılmasıyla ipek yolunun gelişmeye başladığını görmekteyiz. Burada kısaca bahsetmek gerekirse bu teşkilat ipek yolu güzergâhında Uzak Doğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve ortak tüccarların kendi aralarında günümüz tabiriyle çek, kredi ile ödeme yapmalarına imkân sağlamasıydı. Bu şekilde bu yolun gelişmesi hızlanmıştı. Bu ortak tüccarlık ilişkilerin güvence altına alınması amacıyla da teftiş büroları açılmıştır. Bu da aslında Türklerin ne kadar bu yolu benimsediklerini ve kendilerini bir nevi ev sahibi olarak gördüğünün de bir kanıtıdır. Burada Türklerin etkin rol oynadığının en büyük kanıtlarından birisi de Talas Savaşı'nın jeopolitik sonucu olarak bölgeden çekilen Çin ordusu sayesinde Karluklar rahatlamış ve bu bölgede ipek yolu da canlanmıştı. Fakat 910 yılında yaşanan Huvançay isyanıyla pek çok Türkün öldürülmesi ya da kovulması ve ardından ipek yolunda duraklama meydana gelmesi buna en önemli kanıttır.

Burada vurgulamak gerekir ki; yukarıda da bahsettiğimiz gibi ipek yolu, ticaretin yanı sıra kültürlerinde taşınmasını da sağlamıştır. Hindistan'da doğan Budizm'in Çin'e ulaşması, Japonya'ya kadar ilerlemesi ve hatta burada hâkim din olması bu durumu en iyi açıklayan olaylardan birisidir. Ayrıca İslamiyet'in yayılmasını da hızlandıran İpek Yolu, İran kültürünü Çin'e taşımıştır. Aynı zamanda bu topraklar üzerinde ortaya çıkan minyatür sanatı özellikle İran Safevi döneminde gelişmiş ve buradan Anadolu'ya aktarılmıştır. Bunlara ek olarak Orta Asya'nın Türk atı, Türk dokuma ve halıları bu yol ile batıya ulaşmış aynı zamanda batıdan da doğuya ticari mallar gelmekteydi. İpek yolu üzerinden geçen şehirler ticaret kadar etnik halk ve din açısından da zenginleşiyordu. Hintli, Keşmirli, İranlı, Türk, Çinli ve Tibetli birçok halk bu yol üzerinde oturmaktaydı. O dönemden günümüze kalan en önemli Budist mimari ve duvar resimlerini özelliklerini taşıyan yer Muzhat Nehri'nin kuzeyinde Bin Ev Dağı'nın uçurumunda inşa edilmiş olan Kızıl Bin Buda Mağaralarıdır. (Baykuzu, s. 2015. s. 76)

9. yy'dan sonra tekrar güçlenen bu yolun 9. ve 13. yy tarihine değinirsek, bu yüzyıllarda Karahanlı, Gazneli ve Harezmsahlrın egemen oldukları Kuzey ve Horasan Bölgesi zengin doğal kaynaklara sahipti. Bu coğrafya bilindiği üzere 5 kısımdan oluşmaktaydı. Horasan, Kuzey Hindistan, Dehistan, Maveraünnehir, Türkistan ve bu coğrafyalarda pek çok şehir ipek yolu sayesinde yükselmiş ve medeniyet seviyesi yüksek yerleşim yerlerinin kurulmasına olanak sağlamıştır. Mesela 10. yüzyılda Buhara İpek yoluna en fazla katkıda bulunan şehirlerden birisiydi. Bu şehir Moğollara kadar önemli bir şehir olarak

kalmıştı. Buhara'dan sonra ise Semerkant'ı ikinci sıraya koyabiliriz. Tabi ki de bu yol sanatı da etkilemiştir. 11. – 14. Yüzyıllar arasında Akdeniz havzası ve Uzak Doğu arasında bağlantı sağlayan İpek Yolu'nun Anadolu üzerinden geçmesi bu güzergâhta konaklama için kervansaray yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun önemli bir nokta haline geldiğini söyleyebiliriz. (Aksoy, 2015: s.26) Selçuklular döneminde Türkler burada kervanlardan 2 gün boyunca hiçbir ücret almadan konaklamalarını sağlamıştır. Ayrıca ilk kez kullanılan bir sigorta da yapılmıştır. Ayrıca burada ticaret yapan herkese eşit olarak yaklaşmıştır. Bunun en büyük kanıtlarından birisi 13. yüzyıla baktığımızda ünlü seyyah Marco Polo Kaşgar'a vardığında buranın çok büyük bir şehir olduğunu burada Müslüman yerli halkın yanı sıra Hristiyanlara ait kiliselerin bulunduğunu yazmasını örnek olarak verebiliriz. Bu şehirde günümüze gelen Budist eserler oldukça azdır, örnek olarak Tokuz Saray, Tımşuk ve Kargılık'taki Çıpan Mağaraları örnek gösterilebilir. (Baykuzu, s. 2015. s. 83) Buradan anlaşılacağı üzere Selçuklular bu ağın önemini iyi kavramış binlerce yıllık devam eden bu yol Anadolu Selçuklular döneminde de etkin şekilde devam etmiştir. (Baykara, 2012, s.486) Timurlar dönemine baktığımızda ise Timurların bu yol sayesinde güçlendiği ve etkileşimin en üst düzeyde olduğunu görmekteyiz. Buna kanıt olarak Çin ve Timurlu sanatı üzerinde izlememiz mümkündür.

Sonuç

İpek Yolu güzergâhlarındaki ticaret İslamiyet öncesi Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ortaçağ sonuna kadar doğu ve batı arasında ticaret, aynı zamanda kültür köprüsü olarak nitelendirebileceğimiz ipek yolu, Yeni Çağ'da yapılan keşifler sonucu canlılığını yitirmiş ve 16. ve 17. yüzyıllarda ipeğin Avrupa'ya taşınmasıyla önemini eskiye oranla kaybetmiş ve üstüne kervanlar yerine deniz ticaretinin ön plana çıkması bu yolun öneminin azalmasına sebep olmuştur. Bu ağı tekrar canlandırmak için güzergâhların belirlenmesi ve buralarda yerleşim yerlerinin kurulması gerekmektedir. Günümüzde mevcut olan yerleşim yerlerinin analizi yapılması ve mevcut olmayanlar ise yeniden aktif hale getirilmesi gerekmektedir. Kısaca bu yolda Türk coğrafyasını doğudan batıya boydan boya geçtiğinden Türk kökenli halklar açısından önemi halen sürmektedir. En eski çağlardan beri üretilen keşfedilen bilgilerin toplumdan topluma ırmak misali aktığı bu yol ile dünyanın doğu ucu batı ucuyla haberdar olabilmıştır. Kısaca Türk dünyası bu önemli köprüsünün tekrardan canlandırılması için çalışmaların başlaması ve Türk ağının tekrar kurulması gerekmektedir.

Kaynakça

- AKSOY, B. (2014) İpek Yolu Güzergâhı, İpek Yolunda Türk Kültür Mirası.
ALPARGU, M.(2014) İpek Yolu'nda Timurlular İpek Yolunda Türk Kültür Mirası
ALYILMAZ, C. (2004) İpek Yolu ve Orhun Yazıtları.
BAYKARA, T. (2014) Selçuklular ve İpek Yolu, İpek Yolunda Türk Kültür Mirası.
BEDİRHAN, Y. (1994) Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları Selçuk Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
BOZKURT, N. (2000) İpek Yolu'', DİA, c22.
BURYAKOV, Y. F. (2002) Eski ve Orta çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkler Ankara: Türkler Ansiklopedisi, C. 3,
DEVLET, N. (1999) İpek Yolu.
TAŞAĞIL, A. (2014) Kadim Türkler ve İpek Yolu'nun Tarihi Gelişimi'', İpek Yolunda Türk Kültür Mirası,
TAŞAĞIL, A. (ed). (2015) İpek Yolu Atlası İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
TAŞAĞIL, A. (ed). (2015) Baykuzu, T.D. (2015) İpek Yolu Atlası, Turfandan Kaşgara İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri.
TOPRAK, A.(2008) Doğu- Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)'' Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
MARSHAK, B. I. (2002) Türkler ve Soğdlular, Ankara:Türkler Ansiklopedisi, c:2.
ÖGEL, B. (2012) YÜE-Çİ'LER.
ÖZEY, R. (2014) İpek Yolu'nda, Türk Dünyası'nın Coğrafyası ve Jeopolitiği'' İpek Yolunda Türk Kültür Mirası, 2014.
YILDIZDAĞ, C. (2005) VII.- X. yy.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

İPEK YOLUNDA DİL İLETİŞİMİNİ SAĞLAYAN UNSURLAR

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

doganyusuf58@hotmail.com

Öz

Çin'de ipeğin icadı, sonra orada ekonomik değerinin farkedilmesiyle daha sonra batıda keşfiyle birlikte ipeğin ticareti yapılmaya başlamıştır. Çin'den Avrupa'ya kadar bu uzun yol XIX. yüzyılın sonlarına doğru Alman coğrafyacı ve jeolog Baron Ferdinand von Richthofen "*İpek Yolu*" olarak adlandırılmıştır. Bu yoldaki ticaret gemiyle ticaretin keşfine kadar yüz yıllarca devam etmiştir. Aynı zamanda sadece ipeğin değil ekonomik değeri olan her şeyin ticareti yapılmıştır. İşte ipek yolunda bu kadar uzun süre ticaret ancak iyi bir iletişimle olabilmektedir. Ancak böyle bir iletişimin sağlanması için önemli unsurlarından birisi de mesajın aktarılmasıdır. Bu da sözlü ve yazılı vasıta ile yapılmıştır. Biz de bu tebliğde ipek yolunun sözlü ve yazılı iletişiminin iki önemli unsurunu inceledik.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Sözlü İletişim, Yazılı İletişim, Tüccarlar, Din Adamları

Supporting Factors of Lanhguange Communication of the Silkroad

Abstract

The invention of silk in China, than the discovery of economic value recognized there, silk trade has begun to be made. All this long way from China to Europe, the German geologist and geographer, Baron Ferdinand von Richthofen "Silk Road" has been called towards the end of XIX. the century, ticaret gemiyle ticaretin keşfine kadar yüz yıllarca devam etmiştir. The trade in this way has continued for a hundred years until the discovery of trade with the trade ship. At the same time, everything that has an economic value not only trade of the silk are reviewed. The trade on the silk road here for so long, but with good communication it could be. However, such a communication has been one of the important aspects in order to ensure the transfer of the message. This was made by means of written and oral. We examined two important elements of oral and written communication of the silk road in the paper.

Keywords: Silk Road, Oral Communication, Written Communication, Traders, Clergy

GİRİŞ

"*İpek Yolu*" tâbirini XIX. yüzyılın sonlarına doğru Alman coğrafyacı ve jeolog Baron Ferdinand von Richthofen Çin'in batısını araştırma amacıyla seyahat gerçekleştirmiş, söz konusu çalışmada Çin'i anlatmış ve bu çalışmasında ilk kez "*İpek Yolu*" tâbirini kullanmıştır (Yıldızdağ, 2005, 19; Bik, Haji Murad, 2012, 7). Richthofen'in ortaya koyduğu terim isabetli bir tercih olmuştur. Çünkü araştırmacılar ilkeçağ ve Ortaçağ'da Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ticaretin ana metanın ipek olduğunu belirtmişlerdir.

Zamanla ipek o kadar çok önem verilen bir ticaret malı olmuştur ki, ilk keşfedildiği dönemlerde Çin'de kutsanır hale gelmiştir. Efsaneleşen rivayete göre Çin imparatorluğunda her yıl *İpek Meleği* adı verilen *Lei Tsui* adına törenler düzenlenmiştir. İmparator ve imparatoriçe ipek bayraklar taşıyan binlerce atlı eşliğinde, törenin yapıldığı mabede gelirler ve ipeğe saygısını göstermek üzere çiftçi kadınlar gibi ipek kozası atölyesi ile ilgilendiklerini gösterirlermiş (Gilchrist, Cherry, 2008, 7).¹

İpek yolunun gerçekliği ile ilgili de birçok delil ortaya konmuştur. Bunlardan birisi de Urallar'ın doğusundaki Tobol kazılarında çıkan milâttan önce IV. ve V. yüzyıllara ait altın Grek sikkeleridir. Bu da ipek yolunun tarihini Antik Yunan'a kadara dayandığını göstermiştir (Bozkurt, Nebi (2000), XXII, 369).

İpeğin ticaretinin yapıldığı bu yol Çin'den Ortadoğu'ya gelineceye kadar temel olarak üç ana ve ona bağlı tali yollardan oluşmuştur. Açıkçası ipek yolu Çin'den İran'a, Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan uzun bir kara yoludur. Bu güzergahların farklılığına göre başta ipek, ipekli kumaşlar, halılar, kıymetli taşlar, mücevher, çocuk oyuncakları, kereste olmak üzere fildişi, pamuk, gümüş, bakır, turkuaz, lâcivert taşı (lapis-lazuli), yeşim taşı,² keten kumaş vb. ticareti yapılmıyordu (Özer, Murat, 2004), 84; Gilchrist, 2008, 6). Aslında teknolojinin ve sosyal hayatın gelişmesiyle orantılı olarak bir değer ifade eden ticaret eşyasının alım-satımının yapıldığını söyleyebiliriz. İpek yolu sadece bu

¹ İpek meleği ile ilgili masal için bk. Gilchrist, 2008, 10-17. Yaygın olarak ipek yolunun ortaya çıkışı ilgili olarak şöyle bir iddia da ileri sürülmektedir: Çin Han İmparatoru Wuti döneminde M.Ö. 139 yılında Orta Asya'daki Hunlara karşı ittifak sağlamak amacıyla Yüecilere gönderilen Chang-ih'in misyonuyla başlatılmıştır. Changih'in seyahati her ne kadar ittifak görevini yerine getiremedi de, ticaret açısından cezbedici imkânlar sağlamış ve birkaç yıl içinde Çinli tüccarların ticaret alanlarının genişlemesini sağlamıştır. Bunu takip eden 20 yıl içinde Çin imparatorunun Fergana bölgesindeki Ta-yüan'lar ile ilişkileri sonucunda ticaret gelişmiş ve yol açılarak Çinlilerin egemenliği altına girmiştir. Bundan sonra ticaret mesafeleri gelişerek büyümüş ve kıtalararası ticaretin yapıldığı bir hayat damarı haline gelmiştir. Bkz. Bik, 2012, 80.

² Yeşim taşının Çin'in Hotan şehrinde çıkarılan bir madeni vardı. Bk. Toprak, 2008, 121.

eşyaların ticareti için değil seyahatler, dini ziyaretler, askeri seferler, siyasi temaslar, haberleşme, köle sevkiyatı gibi birçok amaç için de kullanılmıştır (Toprak, 2008, 60).

İpek yolu sayesinde toplumlar ticaretin yanında birbirlerinin ilim, teknoloji, kültür ve din yönlerini daha iyi tanıma imkanı bulmuştur. Bir anlamda ipek yolu medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşp temas kurmalarına da aracı olmuştur. Böylece Türk, Arap, İranlı, Çinli, Bizanslı farklı milletlerden insanlar bu uzun yol boyunca seyahat ederek maksatlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Bu seyahatler yüzyıllarca devam ettiğine göre ticaret vasıtasıyla insanlar arasında olumlu manada bir iletişimin olduğunu söyleyebiliriz. İşte bu iletişimi sağlamak için insan gücü, yeteneği ve dil gibi unsurlara ihtiyaç olmuştur.

Öyle ise iletişim nedir?

1. İletişim

Türkçede *bildirişim*, *haberleşme*, *komünikasyon* kelimeleri ile de ifade edilen *iletişim* kelimesini batı dillerinde "communis", "communication" kelimeleri karşılamaktadır. Söz konusu kelime "commun" kelimesinden türetilmiştir (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 3). Arapçada ise "إِتِّصَالٌ" (ittisâl) ve "تَوَاصُلٌ" (tevâsul) kelimeleri ile ifade edilmektedir (el-Baalbakkî, 1995, 30, 386).

İletişimle ilgili bir çok tarif yapılmıştır. Biz bunlardan kavramı açıklığa kavuşturan ve ön plana çıkan tariflerden birkaç tanesini vermekle yetineceğiz.

"İletişim esas olarak simgeler aracılığıyla bir kişiden ya da gruptan diğerine bilginin, fikirlerin veya duyguların iletimidir." (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 4)

"İletişim, insanların duygu, düşünce, inanç, tutum ve davranışlarını sözlü, yazılı ve sözsüz olarak iletilmesidir." (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 4)

"İletişim, anlamak ve anlaşılmasıdır." (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 4)

Bu tariflerden iletişimin bireysel ve sosyal yönü olduğu ortaya çıkmaktadır. Öyle ise iletişim hangi amaçlarla yapılır? İletişimin amacı aşağıdaki cümlelerde kapsamlı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır:

"İletişim, insanın kendini bir insan olarak gerçekleştirmesi ve sosyal süreçlere girmesi bakımından önemlidir. İletişim sayesinde insanlar zihinlerindeki kavram ve fikirleri açığa vurma, onları paylaşma ve değerlendirme olanağına sahip olurlar. Başkalarını etkileme ve onlardan etkilenme, yararlanma, yararlı olma ve başarı gösterme iletişim sayesinde olur. İnsanlar arasında var olan ilişkilerin sürmesi ve yeni ilişkilerin kurulması iletişimle gerçekleşir." (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 5)

İletişim insanlık tarihi kadar eskidir. İlk insanların bilgileri paylaşmak, kendilerini ifade etmek için çıkardıkları sesler, bu seslere eşlik eden vücut hareketleri, mağara duvarlarına çizilenler zaman içerisinde daha da anlamlı ve sistemli ortak yapılar haline geldiği söylene (Mestav, 3) de kutsal kitaplarda ilk iletişim Allah ile melekler arasındaki diyalogdur. Sonra Allah ile Hz. Âdem, Hz. Âdem'le şeytan, Allah ile diğer peygamberler arasında olmuştur (Çiftçi, 2015, 1).

Bir iletişimin gerçekleşmesi için önemli fonksiyonlara ihtiyaç vardır. Bu fonksiyonlar şu şekilde sıralanabilir: *Enformasyon (Bilgilendirme)*, *Sosyalizasyon (Topluma Uyumunu Sağlama)*, *Motivasyon (Harekete Geçirme)*, *Tartışma*, *Eğitim*, *Kültürel Gelişme*, *Entegrasyon* (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 7). Bu fonksiyonların her birisinin ipek yolu bağlamında rol oynadığını belirtebiliriz. Yol boyunca insanlar dil, kültür, edebiyat, örf-adetleriyle karşılıklı bir bilgilendirme içerisindeydiler. İnsanlar tarafından devam ettirilmesiyle doğal/kendiliğinden/insanların ihtiyaçlarına binaen oluşturulan sosyal bir organizasyon hüviyetindedir. İnsanları harekete geçirme/motivasyon sağlama yönüyle güçlü bir sinerji vermektedir ki, yüzyıllarca devam etmesi bunun ispatı mahiyetindedir. Özellikle eğitim, kültürel gelişme ve entegrasyon ise ipek yolunun insanlara yaptığı en önemli katkılardandır.

İletişimin gerçekleşmesin için bir takım unsurların da olması gerekir. Bu unsurlar sırasıyla: 1) Gönderici (kaynak), 2) Gönderici ve alıcının algılama ve değerlendirme biçimi (kod), 3) Mesaj, 4) Kanal (iletişim aracı), 5) Alıcı veya hedef (mesajın iletilmek istendiği taraf), 6) Geri besleme (feed-back), 7) Gürültü (mesajın iletilmesini engelleyen her tür bozucu çevresel faktörlerdir (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 10). Örneğin kaynak, bir yayın spikeri, bir dergi için röportajcı veya hastasını tedavi eden bir doktor olabilir. Mesajın alıcısı ise bir dinleyici, bir izleyici veya bir okuyucudur. Mesaj, gönderici ve alıcı olmak üzere her iki taraf açısından anlam içeren işaret ve sembollerdir (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 9).

İpek yolu açısından düşündüğümüzde yolculuk yapanlar hem gönderici hem de alıcı/hedef durumundadırlar. Çünkü kendi bilgilerini ve görgülerini verirler, paralel olarak da karşıdan alırlar. Sözlü, sözsüz veya yazılı olarak karşılıklı paylaştıkları bilgiler vb. mesajlardır. Sonuçta karşılıklı meydana gelen olumlu/olumsuz etkileşim de geri beslemedir. Bu mesaj aktarılırken kullanılan yazılı materyal; sözlü ifadede kullanılan dili, ses; sözsüzde kullanılan jest ve mimikler kanalı ifade eder.

Burada bizi ilgilendiren iletişimde mesajın aktarıldığı kanalın sözlü, sözsüz veya yazılı olarak gerçekleşmesidir. Sözlü ve yazılı mesajda dil etkin olarak kullanılmaktadır. Sözsüz de ise beden dilidir etkili olan.

İnsanlar arasındaki iletişimin, iki türü vardır. *Yüz yüze iletişim* ve *yüz yüze olmayan iletişim* (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 23). *Yüz yüze iletişimde* normal olarak kullanılan dildir. Hedef kaynağın gönderdiği mesaja anında tepki verme imkanı vardır. İletişim kuran taraflar arasındaki iletişim, interaktif olarak eş zamanlı yapıldığı için, geri bildirim de aynı anda yapılır. Sürecin olumlu biçimde tamamlanma ihtimali yüksektir. İnandırıcılığı artırır ve anında cevap verme imkanı sağlar (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 23). İletişimin en etkili yollarından birisi *yüz yüze iletişim* olup dil de bunun en iyi kanalıdır.

Yüz yüze olmayan iletişim günümüzde daha resim, grafik ve afişler, dergiler, gazeteler, broşürler, radyo televizyon ve sinema gibi çok kitle iletişim araçları kullanılarak yapılan iletişimdir (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 23). Geçmişte ise yerine göre kitap, risale, mektup vb. araçlarla yapılmıştır.

İşte çok yüz yüze bir iletişimle veya yerine göre sadece söze de gerek kalmadan ipek yolunda sözsüz bir iletişimle ipek yolunda ticaret yapılmıştır. İyi bir iletişim bu ticareti her toplum ve her türlü dini inanca sahip insan yapmıştır. Çünkü temelde ticaretin dini olmaz, ancak dini ve ahlaki hassasiyetler dikkate alınarak ticaret yapılır. Ticaret, fitratı itibarıyla her

anlamda hoşgörü ve anlayış gerektirir. Bu nedenle ipek yolu güzergâhları üzerinde yaşayan ve ister istemez ticaretin avantajlarından faydalanan toplumlar kendi bünyelerinde başka din ve mezheplere karşı hoşgörümlü bir bakış açısı geliştirmiş, onlar için kucaklayıcı bir tavır sergilemişlerdir (Bik, 2012, 8).

Ticaretin yarattığı bu hoşgörü ortamı çeşitli din ve mezheplerin ipek yolu üzerindeki bölgelerde yayılmasında birinci etken olmuştur. Kervanlar vasıtasıyla çok uzak bölgelere seyahat eden ve çeşitli inanç ve kültürlerle tanışan misyonerler bir yandan kendi inanç sistemlerini geliştirirken diğer taraftan yabancı toplumlara kendi dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda, tarihî süreç içerisinde pek çok dinin hâkim ve etkin olduğu ipek yolu din coğrafyası ortaya çıkmıştır (Bik, 2012, 8).

Biz de tebliğimizde ipek yolunda dilin iletişim unsurlarından mesajda da dilin etkin olarak kullanıldığı sözlü ve yazılı iletişim türlerini ele alacağız.

2. Sözlü Mesaj

Sözlü iletişim, *konuşma dili* olarak da adlandırılır. Günümüzde yüz yüze görüşmeler, toplantılardaki konuşmalar, brifingler, halka hitaplar, telefonla yapılan görüşmeler, konferanslar vb. biçiminde kurulur (İletişim Süreci ve Türleri, 2007, 31). Teknolojinin gelişmesiyle birlikte telefon, görüntülü telefonlar, internet aracılığıyla telekonferans, bilgisayar teknik aletlerle de yüz yüze iletişim yapılabilmektedir.

Geçmişte insanların böyle imkanları yoktu. İnsanlar amaçlarına ulaşmak, isteklerine gerçekleştirmek için yüz yüze görüşmek yapmak zorundaydılar. Bunun için çok uzun yollar katediyorlardı. İşte bu uzun yollardan birisi de ipek yolu idi. Tüccarlar, tüccarlara yardımcı olacak tercümanlar, kervancılar, yüz yüze görüşerek maksatlarını gerçekleştiriyorlardı.

Yolculuk yapılan yerin insanı aynı milletten olduğu için sorun yaşanmıyor ve dil birliği iletişim kolaylığı sağlıyordu. Ancak farklı milletler arasında iletişim olduğunda dil bilen tüccarlar veya onlara yardımcı olacak tercümanlara, rehberlere, ihtiyaç duyuluyordu. Bu anlamda ipek yolunda tercümanlar çok iyi bir fonksiyon icra ediyorlardı. Gilchrist ipek yolunda iletişimin dil bilmekten geçtiğini ve buraya gelen tüccar veya herhangi birisinin Türk lehçelerinden birisini bilmesi gerektiğini söylemektedir (Gilchrist, 2008, 48).

2.1. Sözlü İletişimi Sağlayan Unsurlar

İpek yolunda seyahatin güçlükleri ve tehlikeleri insanları toplu halde hareket etmeye yöneltmiş, bu yöneliş kervanları ve kafileleri ortaya çıkarmıştır. Bu kervanlar tacirlerin malları ile birlikte güvenli ve kolay hareket etmesini sağlamış; aynı zamanda din adamları, bilginler ve seyyahları da beraberinde taşımıştır. Bu sayede çeşitli bölgelerdeki kültür ve medeniyet birikimleri başka bölgelere yayılma imkânı bulabilmiştir. Bu açıdan ipek yolu aynı zamanda bir inanç, dil, kültür ve medeniyet yoludur ve bu yol kültürler arasında bir köprü vazifesi üstlenmiştir (Bik, 2012, 2).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ipek yolunda sözlü iletişim sağlayan unsurları şöyle sıralayabiliriz: *Yöneticiler, Elçiler, Konsoloslar; Tüccarlar; Tercümanlar; Rehberler; Din Adamları/Misyonerler*.

Şimdi bunları sırasıyla ele alarak işleyelim.

2.1.1. Yöneticiler, Elçiler, Konsoloslar

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de yöneticilerin devletlerarası faaliyetlerde olumlu ilişkinin sürdürülmesinde önemli etkileri vardı. İpek yolunda da devlet başkanı idarecilerinin tavırları devletlerarası ilişkiye olumlu yansımış ve ipek yolu ticaretini canlandırmıştır. Bizzat o dönemin idarecileri iyi iletişim sağlayarak ticaretin yapılabilmesi için etkin rol oynamışlardır. Roma imparatoru Çinlilere, Göktürklerle elçiler göndermiştir. Çin imparatorları Türk hanlıklarına ticaret etkin bir şekilde yapılabilmesi hediyeyle elçiler göndermişlerdir. Ancak biz burada imparator, han ve kağanların gönderdiği elçilerle ilgili anlatılanlardan bazılarını yer vereceğiz.

Çin Han Hanedanlığı (M.Ö. 206 - M.S. 220) döneminde de Hunlular Orta Asya ticaret yoluna hakim olmuşlar, bu yüzden aralarında savaşlar olmuştur. Çinliler bu duruma çözüm bulmak amacıyla Çin elçisi ve seyyahı Chang Ch'ien başkanlığında bir heyeti batı ülkelerine elçi olarak göndermiştir. Ancak heyet Hunlulara yakalanmış ve yaklaşık 10 yıl süren bir esaret hayatı yaşamıştır. Bir fırsatını kollayarak heyet kaçmış ve dönüş yolunda bazı ülkelerle iyi ilişki olabilecek görüşmelerde bulunmuştur. Ayrıca imparatora bu batıdaki ülkelerle ilgili olarak ticaret yapılacağına ve o yöredeki devletin ileri gelenlerine verilecek hediyeyle iyi iletişim yapılacağına ve bununla Çin'in batı ülkeleriyle ticareti geliştireceğine dair rapor yazmıştır. O dönemde İmparator Wuti tarafından uygulanmış ve başarılı olunmuştur (Toprak, 2008, 53-56).

Bundan sonra İmparator Wuti Hun İmparatorluğunu dağıtmak için "*divide et impres*" (ayır ve hükmet)" siyaseti güderek Hunlulara bağlı zengin hanlıklara hakimiyet kurma yoluna gitmiştir. Bir taraftan savaşırken diğer taraftan hanlıklara değerli hediyeler taşıyan elçiler göndermiştir. Sonuçta siyasi savaşlarla hakimiyet sağlanmamış olsa da ve Çinliler için batı ticaret yolu açılmıştır (Toprak, 2008, 58-59). Böylece ticaret ve ekonomi için diplomasi yolunun en iyi iletişim yolu olduğu anlaşılmıştır (Toprak, 2008, 73).

Çin T'ang Hanedanlığı (M.S. 618-907) devrinde, özellikle de T'anglar'ın ikinci döneminde, Göktürklerin I. Kağanlık zamanlarının sonu ve II. Kağanlık zamanları ve Uygurların Kağanlığı ile 840 sonrası Uygur devletlerinin de istikrarın olması ve birbirleriyle iyi iletişim içerisinde olmaları ipek yolunun ticaretini aktif hale getirmiştir (Yıldızdağ 2005, 2).

Eski yazarlardan Bizans tarihçisi Menandros Protecior, ilk olarak M.S. VI. yüzyılda bu yoldan bahsetmiştir. Onun söylediklerine göre, Türk-Sogd elçileri Bizans'a, Bizans elçileri de Türk Kağanına aksi istikamette bu yolu kullanarak giderlerdi (Toprak, 2008, 17). Yine Göktürk kağanlarından İstemi Yabgu'nun, İskit yazısıyla yazdığı mektubu Sogdlu elçi Maniah'la 568 yılında Bizans imparatoru Justin'e gönderdiği bildirilmektedir (Toprak, 2008, 110-111).

Anadolu toprakları da ipek yolu güzergâhı içerisinde idi. Anadolu'daki yol boyunca bugünkü anlamda konsolosluk diyebileceğimiz yabancı ülke temsilcilikleri bulunmaktaydı. XIII. yüzyılda Sivas'ta Ceneviz konsolosluğu mevcuttu (Özer, 2004, 107). Konsoloslukla iletişimi sağlayacak unsurlar da tercümanlardı.

İlhanlı Devletinde dönemin yöneticisi Timur'un oğlu Şahruh Mirza 1419'da ipek yoluyla Çin hakanına elçiler

göndermiştir. Gönderdiği heyet içinde Uluğ Bey'in ilmi çevresine mensup matematikçi ve astronomi bilim adamı Gıyâseddin Cemşid Nakkaş yer almıştır. Nakkaş yolculuk esnasında Farsça olarak seyahat notları tutmuş (miladi 1422'de) ve bunu da *Sefername-i Çin* adıyla kitap haline getirmiştir.³ Söz konusu kitapta anlatıldığına göre bu elçiler heyeti Çin'e vardığında Çin İmparatoru'na bu hediyeleri sunmada kendilerine iletişimi sağlamak üzere Arapça, Türkçe, Farsça, Moğolca, Çince bilen Kadı el-Hâc Yûsuf tercümanlık yapmıştır. el-Hâc Yûsuf heyetin çok iyi karşılanmasında büyük bir katkısı olmuştur. Çünkü heyete ipek yolunun sembolü olmuş atlas yani ipek kumaşlardan hediyeler verilmiştir (Özderim, 1945, 358, 365; Sâbân, 2004, 187). Bir ara Çin İmparatoru bir sebeple elçilerden birisini cezalandırmak istemiş, o da imparatorun adının kötüye çıkacağı söylemiş, böylelikle o da cezadan vazgeçirmiştir (Özderim, 1945, 364; Sâbân, 2004, 187). İyi bir iletişim onları cezadan kurtarmıştır.

2.1.2. Tüccarlar

İpek yolunun geçtiği yerlerde ticaret merkezleri oluşmuştur. Örneğin Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezleri Dunhuang, Turfan, Kansu, Fergana, Semerkant, Buhara, Kuça, Hotan, Lou-lan, Kaşgar, Lop-nor şehirleri idi (Toprak, 2008, 116). İran'da Tebriz'i ve Anadolu'da Sivas, Kayseri, Konya, İstanbul'u sayabiliriz. Söz konusu ticaret merkezlerini canlı tutan ipek yolu tüccarlarıydı. Bunun başlıca sebepleri arasında doğu ve batıda ipeğin altın ayarında bir ticaret metaı haline gelmesiydi.

Han hanedanının iktidarı döneminde ipek, büyük önem kazanmıştır. İpeğe tüketici kesimden aşırı bir talep olmuştur. Sven Hedin'in, Loulan bölgesinde yapmış olduğu araştırmalarda, ipeğin o dönemde toplumsal bir statü sembolü olarak kullanıldığını belirtmiştir. İpeğin Tarım havzasında sadece bir ticaret, özellikle ihraç malı olmadığını ayrıca toplumun yüksek sınıfı tarafından da kullanıldığını ve talep edildiğini göstermiştir. Roma tarihçisi Ammianus Marcel-linus, zamanında asillere hasredilmiş olan ipek kullanımının "*şimdi cemiyyetin bütün katmanlarına, hatta en aşağıdakilere bile yayıldı*" diye yazmıştır (Toprak, 2008, 41).

İpek M.S. III. yüzyılda ketenden birkaç kat daha fazla pahalıydı. Ne kadar çok batıya gidilirse ipeğin değeri de 5-6 misline kadar çıkıyordu. Roma'da IV. yüzyılın başında 1 kg. boyanmamış İpek için 4.000 altın dinar ödeniyordu, yani ağırlığına göre altından birkaç kez daha fazla kıymet biçiliyordu (Toprak, 2008, 41-42).

İpeğin batıya ihracını ilk zamanlar Serlerden (Yüe-Çîler) sonra Sogdlu (Sogdianalı), daha sonraları da Uygurlar ve en sonunda da Arap tüccarlar üstlenmişlerdir (Yıldızdağ, 2005, 14.). Uygurlar ve Sogdlu tüccarlar ticarete olan yeteneklerinden dolayı iyi tüccarlıklarıyla şöhret bulmuşlardır (Glichrist, 2008, 48; Yıldızdağ, 2005, 4-5).

Burada söz konusu tüccarlardan Sogdlularla ilgili bir parantez açmak gerekir. Çünkü onların ticaret konusunda çok iyi yetenekleri vardı ve ticarete üstün kazanç elde ediyorlardı. Zira onların kaldığı bölgede su miktarı sınırlı ve tarım yapma imkanı yoktu. Bundan dolayı onlar da ticaretle uğraşıyor ve birçok pazarda aracılık faaliyetleri yürütüyorlardı (Toprak, 2008, 123).

Sogdluların ticari ve geleneksel yaklaşımları vardı. Bu uygulamalar arasında, çocukların büyüdüğüde dillerinin tatlı olması için çocukların ağızlarına doğduğunda şeker koymaları, yine paranın yapışkan gibi avuçlarında kalabilmesi için yeni doğanların eline bal sürülmesi ve son olarak 20 yaşına gelen erkeklerin ticaret amacıyla yakın ülkelere yollanması vardı. Sogdlular ticarete olan kabiliyetlerinden dolayı Türkler ve Çinliler arasındaki ticari ilişkileri yürütmüşlerdir. Onların elde ettikleri ticaret mallarını İran'a, Akdeniz'e, Bizans'a, Hindistan'a, Ukrayna'ya, Moğolistan'a, Kuzey Asya steplerine kadar taşıyan geniş bir ticaret ağıları olmuştur (Toprak, 2008, 124-126).

Netice olarak Sogdlar, IV-IX. yüzyıllar arası büyük bir yükseliş göstermişlerdir. Buna neden olarak bu dönemler arası Sogdlu tüccarların milletlerarası ticarete faal katılımları ve Sogd toplumunun güçlü kültürel etkisinin yardımcı olduğunu ifade etmek gerekir (Toprak, 2008, 130). Sogdlu tüccarlar biraz sonra söyleyeceğimiz gibi Budizm gibi dinlerin yayılmasında da aracı olmuşlardır. Onların geçim kaynaklarının ticaret olduğu düşünüldüğünde biraz pragmatist oldukları anlaşılr. Çünkü dini kullanarak da ticaret yapmak istediklerini düşünebiliriz.

Tüccarlar ticari faaliyetlerinin yanı sıra başka işler de görüyorlardı. Yukarıda değindiğimiz misyonerlik faaliyetinin yanında, bazen elçilik görevini de üstleniyorlardı. Tüccarların diplomatik görevlerle birlikte elçilere sağlanan dokunulmazlık hakkını da aldıkları söylenmektedir (Özer, 2004, 106).

Burada diğer bir parantezi de İskitler için açmak gerekir. Eski Türk toplumlarından birisi de İskitlerdi. İskitler, M.Ö. IV-VI. yüzyılları arasında Batı Avrasya'da sağladıkları barış ortamı sayesinde ticaret gelişmiştir. İskitli tüccarlar Yunan toplumunun tahıl ihtiyacının karşılanmasında büyük katkı sağlamışlardır. Bu süreç İskit hâkimiyetinde bulunan Güney Rusya bölümünde yetişen buğdayın, İskitli tüccarlar tarafından Yunan kolonilerine aktarılması ve buradan Greklere satılması ile tahıl ticareti devam etmekteydi. Ayrıca İskitler tuz, bal, et, süt, deri ve kürk gibi ürünler de satmışlardır. Grekler ise ticari üsler olarak kullanılan Dinyester, Bug, Dinyeper ve Don gibi nehir ağızlarından İskitlere çeşitli dokumalar, şarap, zeytinyağı, sanat eserleri ve lüks malzeme sayılabilecek ürünleri aktarmışlardır (Toprak, 2008, 143-144).⁴

Benzer bir alveriş tarzı Hunlularla Çinliler arasında yapılmıştır. Zaman zaman savaşlar olsa da herkes kendi bölgesinde karşılıklı değişim esasına dayanan ticaret yapıyordu. Hunlu tüccarlar ipek yolu üzerinde kurulan bir devlet olduğu için ticaret dayalı bir ekonomileri de olmuştur. Bunun için 70 şehir kurulduğu ifade edilir. Çin'den daha çok elbise, ipek, pirinç vb. geliyor, Hunlular ise onlara at, yün örtü, yün kumaş, keçe ve deri satışı satıyorlardı (Toprak, 2008, 165-172). Tüccarların savaşta da barışta da bir iletişim yolu olarak ticaretlerini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

³ *Sefername-i Çin*, Damad İbrahim Paşa'nı isteği üzerine Çelebizade İsmail Asım tarafından *Acâibü'l-letâif* adıyla Osmanlıcaya çevrilmiştir (İstanbul 1331) (Bk. Menderes, 2009, XXXVII, 15). Bu kitabın çevirisini Muhaddere N. Özderim yapmış ve yayınlamıştır. Kitap hakkında daha geniş bilgi ve çevirisi için bk. Muhaddere, 1945, ss. 343-371.

⁴ İskitler aynı zamanda Çinliler için paralı askerlik yaparak onların hem güvenliği ve hem de ipek yolu ticaretinin güvenliği için önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca Atina şehir devleti için de okçu askerleri paralı askerlik yapmışlardır. Yine Rusya'da, Babilliler'de, Mısır'da da paralı asker olarak çalışmışlardır. Bk. Toprak, 2008, 152-155.

Hun çağında olduğu gibi Göktürk döneminde de, ürünlerini satılabildikleri ve ihtiyaçlarını karşılayabildiklerine, Göktürk-Çin sınırında veya bazı şehirlerde pazar yerleri kurulduğuna ve iki ülke tüccarları arasındaki mal değişiminin bu pazar yerlerinde yapıldığına dair bilgiler vardır. Bilge Kağan döneminde Çin ile sağlanan ticari ayrıcalıklar neticesinde, Ordos'un kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde yapılan ticaret sayesinde at ve ipek ihtiyaçlarının karşılıklı giderilmesi söz konusudur. Bu ticarete aracılığı Sogdlu tüccarlar yapmaktaydılar. Sogdlular da buna karşılık Göktürlere haraç ödemekteydiler. Sogdlular aynı zamanda Bizansla Göktürk arasında elçilik de yapıyorlardı (Toprak, 2008, 176-177).

2.1.3. Tercümanlar

Tercümede bir şeyin, durumun veya anlamın bir yerden bir yere, bir şeyden bir şeye aktarılması söz konusu olup bunu yapan kişiye *tercüman/çevirmen* adı verilir. Teknik anlamda "*tercüme hareketleri*" denildiğinde genel olarak medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşp temas kurmaları sırasında birikim ürünü eserlerin karşılıklı nakledilmesi anlaşılmaktadır (Macit, 2011, XXXX, 498; ayrıca bk. Berrin, "Çevirinin Bilimsel Gelişmeye Katkısı", erişim tarihi: 29.03.2016).

Tercüme faaliyeti *birincisi* ilmi manada eserlerin çevirisidir ki bu *tercüme hareketi* olarak isimlendirilmiştir. Dünyada tercüme hareketlerinden birisini VIII-X. yüzyıllar arasında İslâm dünyasında Pehlevîce, Süryânîce ve Grekçe'den Arapça'ya yapılan tercümelerdir (Macit 2011, XXXX, 499). Bu tercümelerde ipek yolu ile gelen tercüme faaliyeti söz konusudur. Pehlevîce yani eski Farsçadan yapılan tercümeleri sayabiliriz. Örneğin İbnü'l-Mukaffa Beydaba'nın *Kelile ve Dimne'si* Farsça'dan Arapçaya çevirmiştir ki aslı Sanskritçe'den Farsçaya çevrilmiş yani Hindistan'dan getirilmiş bir kitaptır (Karaismailoğlu, 2002, XXV, 209-211.). Bu çevirilerle kültürler arası etkileşim ve iletişimin yapıldığını görmekteyiz.

İkincisi ise seyahatlerde gruplara rehberlik yapan kişilerin yaptığı çeviridir ki, bunu yapanlar *tercüman* olarak adlandırılmışlardır. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodot en eski ipek yolundan bahsederken kervansaray benzeri durak yerlerinden, buralarda gidilen yerlerdeki halkın dilini bilen tercümanların yedi defa değiştirildiğinden ve aynı zamanda değiştirilen kervan rehberlerinden de bahsetmiştir ("İpek yolu", erişim tarihi: 22.03.2016.). Yine Budist Seyyah Syuan Tszanya'nın Türklerin komşuları ile olan diplomatik ilişkilerinin iyi düzeyde olduğunu, birkaç elçinin Türk Hanı'nı ziyaretine şahit olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birisi de Tan İmparatorluğu'ndan Çin büyükelçisi ile Gaoçan'dan (Doğu Türkistan) gelen elçilerin Türk Hanı'na mektuplar getirdiklerini ve itimatnamelerini sunduklarını belirttikten sonra ziyafet meclisi düzenlendiğini ve bu arada, hanın yanında tercümanlar da görev yaptığını ifade etmiştir (Ormuşev, erişim tarihi: 26.02.2016.).

Sogdlular aynı zamanda iyi tercümandılar. Çünkü onların pek çoğunun okuryazar olmaları ve ticaret sayesinde kurulan geniş ilişkilerin katkısı olarak da yabancı dil bilmeleri idi. Sogdlular bu sayede çevirmenlik veya tercümanlık yapabiliyorlardı. İpek yolu üzerindeki dini metinlerin yerel lehçelere aktarılmasında, farklı dillere çevrilmesinde de Sogdlu tüccarların katkısı vardı (Toprak, 2008, 129).

Ünlü seyyah İbn Batuta ipek yoluyla Hindistan'a gitmeden önce tercüman bulmak için Selçukluların yönetiminde bulunan Anadolu'ya geldiği ifade edilmektedir ("İbn Batuta", Erişim tarihi:22.03.2016). Daha önce ifade edildiği gibi Timur'un oğlu Şahrüh Mirza'nın 1419'da ipek yoluyla Çin hakanına elçiler arasında bulunan Arapça, Türkçe, Farsça, Moğolca, Çince bilen Kadı el-Hâc Yûsuf Çin İmparatoru ile heyet arasında iletişimi sağlamak üzere tercümanlık yaptığını belirtmiştir.

2.1.4. Rehberler

Dünyada yazılı kaynaklara geçmiş ilk rehberler Mısırlı rahipler olarak anılmaktadır. Ancak, M.Ö. VII. yüzyılda başlayan olimpiyat oyunları organize seyahatlerin başlangıcı olmuş ve beraberinde turist rehberliğini de getirmiştir. Tarihçi Herodot, gezdiği yerleri ve geleneklerini anlatan ilk rehberlerden kabul edilebileceği gibi bir anlamda kültür turizminin öncüsü de sayılabilir. Ayrıca Ortaçağ'da Haçlı seferleri ile kitlesel olarak seyahatler başlamış olup, ilkel biçimde de olsa bu seyahatlerde ulaşım, konaklama, güvenlik ve rehberlik organizasyonu görülmüştür (<http://iro.org.tr/turist-rehberligi/rehberligin-tarihcesi>, erişim tarihi:28.09.2016). Çünkü geçmişte günümüzdeki gibi olmasa da bu tür yolculukların rehberliği zorunlu hale getirdiği anlaşılmaktadır.

Geçmişte uzun yolculuklar daha çok kervanlarla yapılmıştır. Kervanları avantajlı hale getiren faktör ise yön ve yol bilgisidir. İlkçağ ve Ortaçağ dönemlerinde yön bulma konusunda doğal göstergeler veya bu işi meslek haline getiren kişilerden yararlanılmıştır. Tacirler, kaybolma tehlikesi nedeniyle ferdi hareket etmek yerine bu konuda uzmanlaşmış kişiler ve belli bir güzergâhı takip eden kervanlara katılmışlardır. Ayrıca kervanlarda seyahat edenler arasında diplomat ve elçiler gibi resmi görevliler de bulunmuşlardır.⁵ Kervanlara katılımın bir diğer sebebi ise kalabalık kervanların sağladığı ilmi ve kültürel birikimden faydalanma amacıdır. Kervandaki insan sayısının 100 kişi ve 1000 kişi arasında değiştiğini göz önünde bulundurursak bahsettiğimiz ilmi ve kültürel etkileşim, din adamları ve ilim meraklılarını kervanlara katılmaya teşvik etmiştir (Bik, 2012, 14).

Daha çok yük ve yolcu taşınması için kullanılan kervanlar, rehberlerin en önemli işlevlerini yaptıkları kafilelerdi. Kervanlar Çin'den Avrupa'ya kadar gittiği için rehberlerden, tüccarlara, seyyahlara develere, atlara kadar oldukça fazla büyük bir kafileden oluşmaktaydı. Bu yollar da sadece tüccarlar değil, hacca gidenler, seyyahlar, göçmenlere kadar birçok insan olabiliyordu (Özer, 2004, 78).

Kervanların gittiği en uzun güzergâh ipek yoludur. Bu tarihî yolun büyük bölümü Türk ülkelerinden geçiyordu. Özellikle Semerkant kervanların birleştiği bir merkezdi. Dunhuang mağaralarındaki duvar tasvirlerinde kervancıların da yer alması ipek yolundaki kervanların bir göstergesidir. Yine Kültigin yazıtlarında Çin'e gönderilen, Bilge Kağan yazıtında vergi getiren arkışlardan (kervanlardan), Kutadgu Bilig'de ipek getiren Hitay (Çin) arkışından söz edilir. Kutadgu Bilig'in LVIII. bölümü de kervancılarla ilgilidir. Bu bölümde Ögdülmiş, Ogdurmuş'a kervancıları övgüyle anlatır (Bozkurt, Yüksel, 2002, XXV, 299).

Kervanlar sadece ticarî eşyaları taşımakla kalmamış; kültürü, dili, dini, teknolojiyi ve evrensel olabilecek bütün değerleri dünyanın uzak ülkelerine kadar ulaştırmıştır. Dinler ve mezhepler de bu yolla taşınmış ve bir yandan kendilerine

⁵ Bik (2012), s. 14.

yayılma imkânı bulurken diğer bir yandan da değişik kültürlerde etkilenecek var oluşlarının şartı olan gelişmeyi sağlamışlardır (Bik, 2012, 14-15).

Bu kervanları yöneten ve yönlendiren rehberler yani kervancı başları olmuştur. Günümüzde de rehberler aynı konumdadır. Kervan yöneticiliği veya günümüzdeki adıyla turist rehberliğini en geniş anlamda şu tarif ifade etmektedir: "Turist rehberi; bilgi aktarıcı, bilgi çeşmesi; öğretmen ya da eğitici, turist deneyimlerini yönlendiren ya da turistleri motive eden, arabulucu, ülkesi için bir misyoner ya da büyükelçi, diplomat, grubun animatörü ya da analizcisi, dert ortağı, çoban, grubun lideri ya da disipline eden kişi, danışman ya da akıl hocası, anlatıcı, dinleyici, sosyolog, psikolog, yol gösterici, kültürel aracı, aktör, denge unsuru, bakıcı ya da vekil ebeveyn, gözetmen, katalizör, yorumcu ya da çevirmen, satış elemanı, organizatör, kurye, yönetici, eğlendirici, sağlık ve güvenlik danışmanı, eşlikçi, halkla ilişkiler vb. olarak tanımlanmaktadır." (Özlem, 2013, 99). Geçmişteki İpek yolu rehberlerini aynı gözle inceleyerek yerine göre benzer fonksiyonları yerine getirdiklerini söyleyebiliriz.

Turist rehberlerinin birincisi turistlerin daha önce hiç bilmediği, deneyim yaşamadığı bölgelerde ve çevrede yol gösterme ve turistlere öncülük etme gibi *yol göstericiliği*, ikinci olarak turistlere ilgi çekici nesneleri açıklamanın yanı sıra nerede ve nasıl davranmaları gerektiğini anlatan eğitmen, öğretmen ve tavsiye edici danışman olarak işlevleri vardır. Ayrıca rehberlerin iletişim yeteneğine de dikkat çekilir (Özlem, 2013, 98). Yine rehber tur boyunca sabırlı ve tura katılanlara ilgili göstermesi gerekmektedir. Bununla birlikte rehber, adaletli olmalı, grubun davranışlarını övmeli, müşterilerin beklentilerini karşılamalı, rahatsız edici bir davranışla karşılaştıklarında sağlam olmalı, liderlik özelliğini on plana çıkarmalı ve esnek olmalıdır (Özlem, 2013, 101). Arabuluculuk rolünü üstlenerek gidilen yerin yerel ortamın ve yerel halkla grup arasında huzurlu bir ortam da meydana getirebilmelidir (Özlem, 2013, 102).

Bütün bunlarla birlikte *bir rehberin yabancı dil bilgisi de kültürel aracılıkta önemli bir yer tutmakta ve her iki kültürün de dilini akıcı bir şekilde konuşuyor olması, rehberine bir kültürü diğer kültür karşısında daha adil bir şekilde savunma imkanı sağlamaktadır* (Özlem, 2013, 102).

İpek yolunda rehberler hem coğrafi açıdan gittikleri bölgeyi, hem de insanların iyi tanıyorlardı. Rehberler genel olarak geçmişte kervansaraylarda bulunabiliyordu. Arapça *ribat* olarak adlandırılan ve *han*, *hankâh* da denilen *kervansaraylarda* ⁶ yolcuların ihtiyaçları çok yönlü düşünülerek rehberlerle birlikte hamam, şadırvan, çeşme, abdesthane, mescit, ahır, nalbant, doktor, eczacı, araba tamircisi, berber gibi hizmetler yanında, özel akrep ve yılan rehberleri/avcıları, kervan sahibi, hayvan bakıcıları ve kervanın güvenliğini sağlayan kolluk güçleri görülebiliyordu (Özer, 2004, 24-26; "İpek Yolu ve Anadolu Kervansarayları").

Burada özellikle kervancı başlarından bir bahis açmak gerekir. Kervanlarda rehberin yanında daha çok hangi milletin insanlarını taşıyorsa onlardan olan kervancı başı olurdu. Bunlar kervanların konaklayacakları yerden kervan işinde anlaşmazlıkları çözen kimselerdi. Bu kervanlar gündüz güneş sıcağı altında yürümek için geceleri yol alır, gündüzleri dinlenirlerdi (Gilchrist, 2008, 38; Özer, 2004, 79). Bu uzun yolculuğun kolaylıkla yapılmasına yardımcı oluyorlardı. Geceleri dinlenme vakitlerinde yolculara hoş sohbetler de yapıyorlardı (Özer, 2004, 83).

Daha önce de ifade edildiği Cherry Gilchrist *İpek Yolu Masalları* adlı kitabını ipek yolunun geçtiği yolları gezerek rehberlerin anlattığı masalları derlemiştir. Bu masallarda kervancı başı/rehber gece sohbetlerine söze ipek ipliğinin keşfini anlatan hoş bir anekdotla başlıyordu. İpekböcekçiliği ve dünyadaki ipek üretimi hakkında bilgi veriyordu. Kimisi komik, kimisi nefes kesici olan masallarda, İpek Yolu kültürünün bir parçası olan kahraman erkek ve kadınlar, olağan üstü varlıklar ve mucizevi olaylar yer alıyordu. *At Başlı Gelin*, *Maymun ile Ejderha*, *Beyaz Bulut'un Meleği*, *Taklamakan Çölü'nün Gulyabanileri*, *Hızır ile Rıza*, *Kaşgar'ın Sihirli Heybesi*, *Akıllı Kırgız Delikanlısı 'Aşık'*, *Rüzgârın Dokuduğu Kumaş*, *İpek Gökkuşağı* kitabın içindeki masallardır (Gilchrist, 2008, 4-5).

2.1.5. Din Adamları/Misyonerler

Dilin en etkili olarak kullanıldığı alanlardan birisi de dindir. Çünkü bir dinin yayılabilmesi için muhataplarına en etkileyici bir metotla ulaştırılması gerekir. Bu da o dine kendilerini vermiş gönüllülerin veya din görevlilerinin yapacağı faaliyetle gerçekleşir. İşte ipek yolunda din adamlarının inandıkları dini yaymak için çok müsait zemin oluşmuştur. Çünkü ticaret ortamının olduğu yerde hoşgörünün olmaması mümkün değildir. Budist/Maniheizt/Hristiyan tüccarlar, misyonerler ve İslam'ı anlatan vaiz, mutasavvıf ve dervişler İslam'ın yayılması için önemli fonksiyon icra etmişlerdir. Kuşkusuz bu görevi ifade ederken gerekli iletişimin sağlanabilmesi için dili en etkin biçimde kullanmışlardır.

Bir ticaret yolu olarak ipek yolu aynı zamanda kültürlerin ve dinlerin etkileşimine sahne olmuştur. Bu yolla da tarihi yola hakim olma mücadelesi yaşanmıştır. Bundan dolayı ipek yolunu egemenlik altına almak sadece askerî zaferlerle değil; ekonomik, kültürel, sosyal ve diğer yaşamsal sahalarda da hâkim güç olmayı gerektirmiştir. Bu sebeple devletler kendi din, kültür, teknoloji ve düşüncelerini bu yol üzerinde hâkim kılmak istemiş, bu amaçlarla dinlerini yaymak gibi çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır (Bik, 2012, 15).

Bu bağlamda Budist rahipler muhtemelen insanları manastırlara çekebilmek ve Budizm sembollerine bu üzerlerine işlemek için buralarda ipekler dokutmuşlardır. Buralarda dokunan svastika ve yelpaze gibi Budist figürlerine sahip ipekliler, Dunhuang'ta V. yüzyılda çok aranır olmuştur. Örneğin göçebe kavimler Anka Kuşu figürlü desen olarak işlenmiş ipeklileri tercih etmişlerdir. Çünkü bu tür ipekli kumaşlar, neredeyse bütün göçebe mezarlarında bol miktarda bulunmuştur (Toprak, 2008, 42).

Sasani İmparatorluğunun ipek yolunun kendi ülkesindeki kısmında ve Maverâünnehir'deki güzergâhında Zerdüştlüğün yayılması için faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Nitekim İran Kisra'sı Afridun Buhara şehrini fethettiği zaman

⁶ Kervansarayların etimolojisi ile ilgili olarak aslının hem kitabelerinde hem de güvenilir kaynaklarda "Ribat" olarak da geçtiği ifade edilmektedir. Hatta İslam dünyasında kervansaray kavramı karşılığı olarak kullanılan "Ribat" teriminin kervansaraydan daha geniş bir kullanım coğrafyasına sahip olduğu söylenmektedir. Bk. Sönmez, 2007, 272-274.

Budist okullarının faaliyetini yasaklamış, Buhara'da bir ateşgede inşa ettirmiş, Zerdüş inanca sahip olan insanları şehre yerleştirerek bir Zerdüş mahallesi kurdurmuş ve din adamlarını göndererek bölge halkının Zerdüşlüğe meyletmesi için çaba sarf ettirmiştir. Kısa süre sonra da şehirde Zerdüşlüğün tesirinin güçlü bir şekilde hissedildiği, hattâ Zerdüşlüğün hâkim sınıf olan aristokratların dini haline geldiği görülmüştür (Bik, 2012, 15).

Bu konuda Çinli Budist rahip Hüeng Chang'ın kayıtları dikkat çeker. Nitekim Hüeng Chang, Semerkant'a geldiği zaman burada ateşe tapanlarla karşılaştığını, iki adet Budist manastırı gördüğünü, bunların boş bir vaziyette olduğunu ve halkın Budistlere düşmanlık beslediğini kaydeder. Bunun yanında kendisinin şehrin hâkimi ile görüşerek ona Budizm'i anlatmak için vaaz ettiği ve halkın gönlünü yumuşatarak Budizm'e çevirebildiğini anlatır. Bu kayıtlar Sasanilerin her ne kadar Budizm'e karşı mücadele etseler de tam olarak Budizm'in bölgedeki gücünü kıramadığını göstermektedir (Bik, 2012, 16).⁷

Tarih boyunca İpek Yolu'nun dinî geleneklerin yayılmasında etkili olmasının önemli bir sebebi de hac yolculukları ve misyonerlerin seyahatleri olmuştur. Yolculukların bu güzergâhta yapılması ve seyahatlerin kervanlar vasıtasıyla gerçekleşmesi ipek yolunun dinî yayılıştaki etkilerini göstermektedir. Ortaçağ'da ipek yolu üzerinde Japonya ve Kore'den gelen hacıların dahi seyahat ettiği bilinmektedir. Aynı seyahatler diğer dinler için de gerçekleşmiş, İslâmî dönemde ise Müslüman hacıların seyahatleri de bu kervanlar vasıtasıyla olmuştur. Kendini dine adanmış din adamları ise uzun seyahatler ve yerleşmeler ile ipek yolu üzerinde dinî çeşitliliğin artmasına katkıda bulunmuşlardır (Bik, 2012, 16).

İpek Yolu üzerindeki dinî çeşitliliğin İslâm'ın zuhuru ve kısa süre sonra ipek yolu üzerinde hâkim olması nedeniyle sona erdiği görülmektedir. Nitekim ipek yolunun can damarı olan Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgeleri büyük ölçüde İslâmlaşmıştır. İslâm dininin bu denli kuvvetli bir şekilde yerleşmesi de bir bakımdan ipek yolunun sağladığı zenginlikler ile alakalıdır. Daha klâsik dönemlerden itibaren Müslüman yöneticiler bu zenginlikleri ve yolun sağladığı avantajları görmüş, askerî seferler ile yola hâkim olmak istemişlerdir. Bu aşamada en etkili ismin Kutaybe b. Müslim olduğu görülmektedir. Onun düzenlediği seferlerin büyük ölçüde ipek yolu güzergâhındaki şehirler üzerine olması, bu seferlerin asıl hedefinin ipek yolunun çıkış noktası olan Çin'in fethedilmesi olduğu anlamına geliyor. Müslümanların ipek yolu üzerinde hâkim olmamaları için faaliyet gösteren Çinliler bu amaçla Talas Savaşı'nı gerçekleştirmiş ve Müslümanların bölgede yayılışını engellemeye çalışmışlardır. Nitekim ilk etapta bu bölgeleri cihat sahası olarak gören Müslümanlar yolun önemini kavradıkları zaman İslâm dinini, kültürünü ve dilini bölgede yaymaya başlamış ve bu sayede bir yandan diğer dinlerin yol üzerindeki etkinliğini kırarak budinleri söküp atarken bir yandan da Orta Asya Müslümanlığının temelini atmışlardır. Ayrıca ipek yolunun İslâm medeniyetinin ve kültürünün gelişmesinde de önemli bir rolü olmuştur (Bik, 2012, 16-17).

Bu dinlerin bir kısmı yerel kültürel ve inançlara dayalı olarak gelişirken bir kısmı ipek yolu üzerinde özellikle ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlar sayesinde yabancı coğrafyalardan gelmiş ve benimsenmiştir. Bu doğrultuda *Budizm, Taoizm ve Konfüçyanizm* gibi dinler zikredilebilir (Bik, 2012, 18).

2.1.5.1. İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinlerin Din Adamları

Şimdi ipek yolunda İslâm'ın yayılış ve hakimiyetine geçmeden ipek yolunda diğer dinlerin durumunu inceleyelim. İpek yolunda ortaya çıkan dinler *Budizm, Konfüçyanizm Taoizm* olarak belirlenmiştir. Biz de bu başlık altında insanlarla olumlu iletişim kurarak savundukları dinlerin yayılmasına yardımcı olan din adamlarını ele alacağız.

2.1.5.1.1. Budist Rahipler (Toyinler)/Misyonerler

Bu dinlerden ilki olan *Budizm* Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Hindistan ve Çin'in ilişkileri çok eski tarihlere dayanmakta olup ipek yolu üzerinde ticarî ilişkilerde daima var olagelmıştır (Bik, 2012, 25). Budizm'in Hindistan'da yaygın hale gelmesi ise Hint kralı Asoka'nın M.Ö.264 yılında Budizm'i kabul etmesi ve kendini Budizm'e adanmasıyla gerçekleşmiştir. Asoka fethettiği bölgelerde Budizm'i yaymaya çalışmış, kaya kitabeleri diktirerek Budizm'in önemli sözlerini yazdırmış, civar bölgelere ise *Budist rahipler* göndererek Budizm'i geniş bir coğrafyada hâkim duruma getirmiştir. Onun Orta Asya, Afganistan, Sri Lanka, Burma, Suriye ve Mısır'a dahi ipek yolundaki ticarî faaliyetlerle misyonerler gönderdiği kaydedilmektedir. Onun bu faaliyetleri Burma ve Sri Lanka'da Budizm'in kabul edilip egemen din konumuna yükselmesini sağlarken; Orta Asya ve Orta Doğu'nun değişik bölgelerinde Budizm'in tanınan bir din haline gelmesini sağlamıştır (Tümer, VI, 353; Bik, 2012, 24). Budizm genel olarak yayılmasında *Sangha* denilen cemaate *keşişler*, "toyin" adı verilen rahipler etkili olmuşlardır (Tümer, 1992, VI, 352-353).

Budizmin Orta Asya'ya girişi Türk asıllı oldukları kabul edilen Yüeciler vasıtasıyla olmuştur. Yüeciler, M.S. I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kusan Hanedanlığını kurmuşlardır. Bunlar, İç Asya'da ve hatta Çin'de Budizm'in yayıcıları olmuşlardır (Bik, 2012, 24). İpek yolu güzergâhında güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hoten ve Miran, kuzeye giden yol boyunca ise Tumsuk ve Kuça şehirlerinde, III. ve IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan "Vihara" denilen Budist manastırlarında başta *Mahayana* adında rahip olmak üzere "Toyin" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandasını yapmışlardır (Bik, 2012, 25, 26). Budizm zaman zaman Çinli yöneticiler tarafından da desteklenmiştir (Toprak, 2008, 76).

Rahiplerden sonra tüccarlar Budizm'in yayılmasında etkin rol oynamışlardır. Onlar Budist manastırlarını, hem banka ve hem de ticari depo olarak kullanmışlardır. Dışarıdan gelen Hintli, Sogdlu, İranlı tacirler bu manastırlarda kalmışlar, bu sayede canları, malları ve paraların güvenliği sağlanmıştır (Toprak, 2008, 121, 185).

Budizm öğretilerinin, İpek yolundan Çin'e kadar uzanan ticaret kolonilerinde yayılmasında Sogdlu tüccarların önemli katkısı olmuştur. Sogdluların milletlerarası ticarete bulunmaları, yabancı dil bilmeleri, ticari girişimlerde tercüman olarak görev yapmalarına neden olmuştur. Bu vesileyle Budizm'in, dini metinlerinin birçoğu yerel dil lehçelerinden, Sogdlular aracılığıyla farklı dillere çevrilmiştir. Budizm öğretilerinin çevirilerinin yapılması ile Budizm Çin'de yayılmağa başlamıştır. Sogdluların, Budizm'in doğuya yayılmasında ana temsilciler arasında yer almalarına karşın, Budizm'i büyük bir kitle halinde

⁷ *İpek Yolu Masalları* kitabının yazarı Cherry Gilchrist, Hüeng Chang'ın yaptığı bu seyahati "*Maymun İle Ejderha*" masalı ile efsaneleştirmiştir. Bk. Gilchrist, 2008, 20-27.

kabul ettikleri görülmemiştir. Sonraki süreçlerde Sogdlar, barındırdıkları bu meziyetler neticesinde diğer dini geleneklerinin yayılmasında da önemli katkıları olmuştur (Toprak, 2008, 182).

Budist rahiplerin VI. yüzyıldan itibaren Göktürk Kağanı Taspar üzerinde etki kurma çalışmaları 574 senesinde sonuç vermiş ve kağanın korumasında on yıllık bir çalışma sonrasında Budist bir cemaat meydana gelmiştir. Ancak Bilge Kağan istişareleri sonucunda Budizm'in Türklerin tabiatına uygun bir din olmadığı, savaşçılığı öldürdüğü ve ülkenin istiklalini tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle bu dini kabul etmemiştir (Toprak, 2008, 184).

Budizm daha sonra bu bölgeye hâkim olan Hristiyanlık, Maniheizm ve Zerdüştlüğe karşı zayıf kalmış ve peşine de İslâm'ın bu bölgeye gelmesiyle, özellikle Kuteybe b. Müslim'in fütuhatından sonra İslâmiyet bu bölgeye hâkim olmuş Budizm tamamen zayıflamıştır (Toprak, 2008, 25).

2.1.5.1.2. Konfüçyüs'ün Öğrencileri

Ünlü Çinli düşünür Konfüçyüs'e nispet edilen dinî, ahlâkî, sosyal, politik, ekonomik konularla ilgili inanç ve uygulamaların bütününe *Konfüçyüsçülük* veya *Konfüçyanizm* adı verilmiştir (Güc, 2002, XXVI, 167). Konfüçyüs daha çok öğretilerini bir öğretmen gibi anlattığı ve onun düşüncelerinin kesin bir din olup olamayacağı yönünde bir kanaat olduğu için düşüncelerini *öğrencileri* yaymıştır ("Konfüçyüsçülük", erişim tarihi:0404.2016).

Konfüçyanizm, ipek yolunun başlangıç bölgesinde hâkim olmuş, daha doğruya ve güneye doğru açılırken; Orta ve Batı Asya'da tesirini hissettirememiştir. Bunun sebebi, dinin Çin kültür ve inanışlarını temel alması ve Çin toplumunun karakterine uygunluk göstermesi gösterilmiştir. Bu nedenle yaygınlık kazandığı bölgeler Çin kültürünün hissedildiği bölgeler olmuştur (Bik, 2012, 32).

2.1.5.1.3. Taoizm'in Dini Şefleri/Rahipleri

Taoizm, Çin halkı arasında çok yaygın olan, eski ve köklü dinlerden biridir. Ayrıca ipek yolunun başlangıç noktasında kalabalık kitleler tarafından kabul görmüş önemli bir dinî inanıştır. Dolayısıyla ipek yolu kültür coğrafyasının en önemli parçalarından birisi olmuştur. Bu din ilâhî kökenli olmayıp, M.Ö. VI. yüzyılda, Lao-Tse tarafından Çin'de kurulmuştur. Bu nedenle Lao Tse'nin ortaya koyduğu felsefî bir düşünce ve inanç sistemi olarak görülmüştür (Bik, 2012, 33). Ancak Taoizm M.S. I. yüzyılda Çin'de teşkilatlanmıştır. Bu teşkilatın Papa gibi siyasi bir kuvvete bir dini şefi; ayrıca büyücüleri, rahip ve rahibeleri olmuştur (Tümer, Küçük, 73).

Taoizm ipek yolu sayesinde, Budizm'in Çin'e girmesiyle büyük bir etkileşim içerisine girmiştir. Budizm sadece tek taraflı olarak Taoizmi etkilememiş, aynı zamanda Taoizm'den de etkilenmiştir. Budizm'de mabet Buda'dan yaklaşık dört asır sonra oluşmaya başlamıştır. Çin'deki Budist mabetler Taoizm'in mabetlerinden etkilenerek oluşturulmuştur (Bik, 2012, 40).

2.1.5.1.2. İpek Yolu Üzerinden Dışarıdan Gelen Din Adamları

2.1.5.1.2.1. Yahudi Hahamları

Yahudilik, Babil Sürgünü'nden bu yana milli bir din haline getirilmiştir. Ancak bu din, tek Tanrı'ya, vahye dayanan kutsal kitaba ve peygamberlere yer vermesiyle milli dinlerden, millileştirilip bir ırka tahsis edilmesiyle de ilahi dinlerden farklı bir durum göstermiştir (Tümer, Küçük, 1993, 176.) Bundan dolayı Yahudi dini Yahudi toplumuna ait olması sebebiyle dinin yayılması için herhangi bir faaliyet söz konusu olmamış ve başka milletlerden kabul edenler de Yahudiler tarafından kabul edilmemişlerdir. Bu milletlerden birisi de Türk topluluklarından Hazarlar olmuştur. Onlar Yahudiliği kabul etmişlerdir. Aynı zamanda Kıpçak ve Karay/Karaim Türk topluluklarından bu inancı kabul edenler olmuştur (Bik, 2012, 50).

Bu durumda ipek yolunda ticaret yapan Yahudiler Çin'e kadar nereden gelmişlerdir? M.Ö. 300 yılından itibaren tüccarlar vasıtasıyla Yahudilerin Kral Davud zamanında Çin'e geldiği yolunda rivayetler de aktarılmıştır. Ayrıca yine ipek yolu vasıtasıyla Çin'e, M.S. 500'lerde yerleştikleri de rivayet edilmiştir. 1163'de kendi sinagoglarını inşa etmişler ve XVIII. yüzyılda Hristiyan misyonerler tarafından keşfedilinceye kadar bütünüyle ayrı bir gurup olarak yaşamışlardır. Yahudiler Çin'e yalnızca Türkistan'dan geçen ipek yolu kanalıyla gidebilmiştir. Bundan dolayı Çin Yahudileri Türkistan Yahudilerinin bir kısmını oluşturmuştur. Çin'in Kafeing şehrinde XX.yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Ancak 1949 yılında komünistler iktidara gelince Yahudiler Çin'i terketmişlerdir. Sadece bir kaç yüz Yahudi'nin kaldığı söylenmektedir (Bik, 2012, 50-52).

Yine ipek yolu üzerinde Afganistan'ın Belh şehrine buranın Araplar tarafından fethi ile birlikte Yahudiler yerleşmiş ve bir mahalle oluşturmuşlardır. Ancak şu anda hiçbir Yahudi kalmamıştır (Bik, 2012, 52-53).

Yahudiler Özbekistan'da Merv'den geçerek Buhara'ya, Toharistan'a, Sogd'a ve Harezm'e yerleşmişlerdir. Türkistan'a yerleşen Yahudilerin kökenleri hakkında iki esas görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin birincisine göre; ipek yolunun da etkisiyle Yahudilik Türkistan sakinleri arasında yayılma imkânı bulmuştur. Bu noktada ipek yolu yalnızca ticaret için bir araç olmamış, aynı zamanda dinî sistemlerin de yayılmasına hizmet etmiştir. İkinci görüşe göre yöre halkından bir kısım insanların Yahudiliği kabul etmesiyle Yahudilerin sayısı artmıştır (Bik, 2012, 53).

Yahudilerin İran'a yerleşmeleriyle ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle Babil sürgünü'nden sonra, İran topraklarına yerleşmiş ve birçok Yahudi yerleşimcinin ticarete başladığı ileri sürülmektedir (Bik, 2012, 57). Ancak yapılan kazılarda Yahudi tüccarların ipek yolunda ticaret yaptığını ortaya koymuştur. Ayrıca Çin kaynaklarında Yahudi misyonerlerden de bahsedilmiştir (Bik, 2012, 58).

2.1.5.1.2.2. Maniheizm Misyonerleri/Vâizleri

Maniheizm, İran ve Mezopotamya dinlerinin bir sentezidir. Kainattaki zıtlıklar, iyilikle-kötülük, ışıkla-karanlık ve ruhla-beden gibi kainatta hâkim olan ilişkiler, insanların kötülüğün kurtuluşu Mani dininin temel gayesi olarak görülür. Bu inançta göre kurtuluş dünyada çoğalmayı önlemekle mümkündür. Öyleyse çoğalmanın sebebi olan evlenmeyi menetmek şarttır (Bik, 2012, 62).

Maniheizm, tarihsel süreçte ipek yolu kültür coğrafyası üzerinde hâkim olan en önemli dinlerden biridir. Bu dinin temel öğretisi olan madde-mana, aydınlık-karanlık, ruh-beden, dünya-öte arasında ikil objelerin mücadelesine inanılan gnostik düalizme dayanan eski Zerdüş inançlarının yanı sıra, Hint öğretilerinde de kök bulduğu ortaya çıkarılmıştır. Düzenli tutulan

dokümanlar ve sistemli çalışan misyonerler sayesinde evrensel bir din olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki bu din doğum yeri olan Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar yayılmış, M.S. IV. yüzyılda kendi bölgesinde Hristiyanlığın en önemli rakibi haline gelmiştir (Bik, 2012, 59).

Maniheizm'in misyonerlikle yayılan bir din olduğu söylenebilir. Zira Mani'nin belirlediği temel prensiplere göre bir Maniheist vaiz dünyayı sürekli dolaşmalı, öğretiyi vaaz etmeli ve insanlara rehber olmalıdır. Bu sebeple Mani rahipleri seyahatlere ve vaazlara önem vermiş, onların bu seyahatleri dünyanın çeşitli bölgelerinde dinî etkinliklerini arttırmalarına ve inançlarını geniş bir alanda yaymalarına yardım etmiştir (Tümer, Küçük, 1993, 385; Bik, 2012, 65).

Maniheistler, İran'da takibata uğrayan bütün mezhep mensupları gibi Sogdiyana ve Harezmi'ye kaçmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Sogdiyana Maniheistler için de bir sığınak olmuştur. Sogdiyana'da Sogdlu tüccarlarla tanışan Maniheist rahipler, onlar arasında dinlerini yaymış ve Sogdiyana'da Maniheizm'i tüccar dini haline getirmişlerdir. Ancak Sogdlu tüccarların bu dini benimsemesi Maniheizm'in Asya'daki yayılışı için sadece bir basamak teşkil etmiştir. Zira uzak ülkelere korkusuzca seyahat eden Sogd tüccarlarının seyahatlerine katılan Maniheist rahipler, Orta Asya'nın en uca köşelerine kadar ilerlemiş; inançlarını misyonerlik yoluyla yaymaya çalışmışlardır (Bik, 2012, 65).

Maniheizm, Sogdlu tüccarlar vasıtasıyla ipek yolu üzerinde doğuya doğru ilerlerken Çin'e de girmiş ve Çinliler tarafından Ming Chiao (Işık Dini) olarak tanınmıştır. Mani misyonerleri Çin'de de aktif bir faaliyet göstermişlerdir (Bik, 2012, 64). Maniheizm Asya'da altın çağını M.S. VIII. yüzyılda Uygur Hükümdarı Böğü Kagan'ın Mani dinini Uygurların resmî dini ilân etmesiyle yaşamıştır. Ancak bu din İslâmiyet karşısında tutunamamış ve Uygurların İslâmiyet'i benimsemesi sonucu ortadan kalkmıştır (Bik, 2012, 59).

2.1.5.1.2.3. Nesturi Misyonerleri

Nestorius 382 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene Eyaletinde, Germanician (Maraş) kentinde doğmuştur. Öğrenimini Antakya İlâhiyat okulunda tamamlayan Nestorius önce papaz ve vaiz olarak çalışmış, peşine de İstanbul Patriği olmuştur (Bik, 2012, 67-68).

Nesturilik Hristiyanlığın kurucusu kabul edilen İsa'nın nitelikleriyle ilgili bir tartışmadan doğmuştur. Nestorius ve arkadaşlarına göre aynı kişi (İsa) hem Tanrı hem insan, dolayısıyla Meryem, Tanrı'nın annesi olamayacaktır. Onlara göre İsa, tanrısal nitelikleri olan bir insandı. Bu görüşler Ortodoks Hristiyan çevrelerinin tepkisiyle karşılaştı. 431 yılında toplanan Efes Konsülü bu görüşleri sebebiyle onu mahkum etti. Libya'ya oradan da Mısır'a sürüldü. Ancak bu baskılara rağmen Nesturilik, doğuda hızla yayıldı (Bik, 2012, 67-68).

Çin'de T'ang hanedanlığının ilk imparatorlarından bazılarının düşkünlük derecesinde yabancı şeylere hayranlığı olduğu bilinmektedir. Böyle bir ortamda batıdaki tüccarların örf ve adetleri alışılmamış olsa bile hoş karşılandı ve yayılması teşvik edildi. Böylece Sogdiyanlı ve İranlı tüccarlar ile misyonerler, Hristiyanlığın bir parçası olan Nesturiliği VII. yüzyılda Çin'e getirdiler (Bik, 2012, 68, 73). Aynı zamanda bu dinin misyonerliğini Süryaniler de yapmıştır (Bik, 2012, 78). Dolayısıyla Nesturiliğin, ipek yolunda yürümüş olan kervanlar, misyonerler vasıtasıyla, Uygur şehirlerinden, yani Baktriye'nin Belh'ten, Bedehsan, Pamir, Taskurgan, Hoten'den geçerek, Çin'in başkenti Çang'ene (günümüzdeki Si'an'a) ulaşmıştır (Bik, 2012, 78).

Nesturilerin Çin'de faaliyetleri artmış ve otuz kadar Nesturi eseri VIII. yüzyılın sonlarına doğru Çinceye çevrilmiştir. Buna rağmen Çinlilerden Nesturiliği kabul eden fazla olmamıştır (Bik, 2012, 69). Merv, Herat, Taşkent ve Semerkant'ta Türkler, ayrıca Uygurlar ve Naymanlar arasında Hristiyanlığın yayıldığı ve bunun başlangıç tarihi olarak milâdi II. asrının sonları verilmiştir (Bik, 2012, 70-71). Orta Asya'da İslâmî fetihler, özellikle Sultan Satuk Buğra Han'ın 932 yılında İslâmiyet'i kabulünden sonra, diğer dinler gibi Hristiyanlığın da gittikçe zayıflamasına neden olmuştur (Bik, 2012, 74-75).

2.1.5.1.2. 4. Zerdüştlük Rahipleri, Atesperestleri

Zerdüştlük dininin kurucusu Zerdüş, antik İran'ın en tanınmış ailelerinden biri olan Spitama ailesinde dünyaya gelmiştir. Zerdüş'ün hayatıyla ilgili bilgiler mitolojik karakterlidir ve efsanevi olayları içermektedir. Hakikatte ise Zerdüş'ün hayatının ilk yıllarında babasının özel terbiye ve eğitime tabi tutulduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Zerdüş'ün yedi yaşından on beş yaşına kadar döneminin bilim adamlarından olan Ferzin isimli bir kişinin yanında tıp, ziraat ve dinî konularla ilgili dersler aldığı ve dikkatleri üzerine çekmeye başladığı ifade edilmektedir (Bik, 2012, 76).

Zerdüş, otuz veya kırk yaşlarında iken yine Daiti ırmağı kenarında böyle bir tefekkür, inziva ve ibadet esnasında, Vohu Manah isimli bir melek, Tanrı Ahura Mazda'nın mesajını getirmiştir. Kendi ifadesine göre; o sadece meleği görmekle kalmamış, aynı zamanda onun öğrettiklerini de öğrenmiştir. Böylece o, kendisinin Ahura Mazda tarafından, dini vazetmek için görevlendirildiğine inanmıştır. Zerdüş gelenek Zerdüş'ün misyonunun otuz yaşında başladığını kabul eder. İlk vahiy de bu sırada gelmiştir (Bik, 2012, 77).

Kralı olan Vestasip'in (Vistasp) yanına giderek usul, inanç ve düşüncesini ona açıklar. Zerdüş'ün anlattıkları Kral Vestasip'in hoşuna gider. Bu olaydan sonra Kral Vestasip, ülkesindeki din ve bilim adamlarını sarayında toplamış ve Zerdüş'ü de davet ederek, getirdiği yeni dini onlara anlatmasını söylemiştir. Onlar Zerdüş'ü dinledikten sonra, Tanrı'nın birliğine inanmaya başlamış ve böylece doğru dini içinde yaşadığı topluma yaymaya çalışmıştır. Bundan sonra Zerdüştlük İran'ın resmî dini haline gelmiş ve hâkim olmuştur (Bik, 2012, 77).

Zerdüş'ün öğretisinin en önemli özelliği ikilik (Dualite) ilkesidir; buna göre ruhu Ahura Mazda (Ormuzd), her türlü kötülüğün başı ve kaynağı olan kötü ruh Angra Mainyu (Ahriman) ile sürekli olarak çatışma halindedir. Zerdüş'ün öne sürdüğü inancın temelini “aydınlık-iyi”, “karanlık-kötü” gibi iki karşıt öge oluşturmaktadır. Bu karşıtlık kavramı Zerdüş'ten önce de sonra da inanç düzenlerinde vardır. Eski Mısır'da Hermetizm'de (Osiriseth), Çin'de (yinyang), Hindistan'da (Brahma-Siva), Ege'de (Zeus-Hades), Alman Mitolojisi'nde (Asen-Venen) ve Türk Şamaizmi'nde (Ülgen-Erlık) kavramları buna örnekler (Tümer, Küçük, 1993, 107; Bik, 2012, 81).

Zerdüştlük İran'da resmî din olduktan sonra ipek yolu güzergâhı üzerinde yayılmaya başlamıştır. Bu noktada ilk olarak ipek yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan Sogdiyana bölgesi Zerdüş'tle tanışmıştır. Bunun yanında Sogdiyana'da

Zerdüştlükten önce de ateşgedelerin bulunduğu bilinmektedir (Bik, 2012, 82).

İran'dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfusu sebebiyle, Türkistan'da yayılmış olan Zerdüştlük, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Göktürkler kendi tanrılarını İran resmî geleneğine göre resmetmişlerdir (Bik, 2012, 82).

İpek yolunda etkin faaliyetlerde bulunan Soğdlular ateşperest idiler. Bunların etkisiyle Doğu Türkistan'da yaşayan bazı Türklerin özellikle de Uygurların Zerdüş dinine girdikleri bilinmektedir. Uygur bölgesine yayılan en eski dinlerin biri olan Zerdüştlük, X.yüzyıldan sonra yok olmuştur. Yok olmasındaki başlıca nedenler arasında, İslâm'ın bölgeye hâkim olması ve Zerdüştlüğün kendinden kaynaklanan bazı özellikleri sayabiliriz. Örneğin Zerdüştlerin Maniheiztlerin aksine, misyonerlik yapmamaları ve kutsal kitaplarını da başka dillere çevirmemeleri gibi (Bik, 2012, 83).

2.1.5.1.2.5. Müslüman Komutanlar, Din Adamları, Sufiler

İslâm'ın ortaya çıkışından kısa süre sonra Mısır, Suriye, Irak, Cezire ve İran'ı da içine alan geniş bir sahayı hakimiyetine almayı başarmıştır. Bu ilk fetihler İslâm'ın ipek yolu üzerindeki ilk hâkimiyeti olarak tanımlanabilir. Nitekim bu ilk fetihler sayesinde ipek yolunun Irak, Suriye ve İran bölümü Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar bu bölgeleri hâkimiyet altına almakla da kalmamış, farklı yöntemler kullanarak ve sistemli bir şekilde bu bölgeleri hızlı bir şekilde İslâmlaştırarak birer İslâm beldeleri haline getirmişlerdir. Nitekim Araplar Sasani İmparatorluğunu devirirken; İslâmiyet de Zerdüştlüğü ortadan kaldırmış, pek çok Zerdüş ya göç etmek ya da inançlarını gizlice yaşamak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Suriye ve Mısır'da ise Hristiyanlığa karşı zafer elde edilmiş ve bu bölgelerde İslâm beldeleri haline gelmiştir (Bik, 2012, 90).

Muaviye b.Ebu Süfyan'ın tek başına bütün İslâm dünyasında hâkim olmasıyla bu durum değişmiş ve Emevi dönemi başlamıştır. Emeviler Hz. Ömer zamanında başlatılan fetih politikalarını devam ettirmiş ve üç cephe kurarak orduları ilerletmeye başlamışlardır. Bunlardan birisi de doğuda Maverâünnehir ve Hindistan üzerinde açılan cephe olmuştur (Bik, 2012, 90).

Müslümanlar Ceyhun nehrini geçerek Orta Asya'da ilk akınlar olarak tanımlayabileceğimiz bir takım askerî hareketler düzenlemiş, Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde Maverâünnehir bölgesi tümüyle fethedilmiş ve İslâm hâkimiyetine alınmıştır. Bu süreç İslâm'ın Orta Asya'da ilk hâkimiyeti olarak kabul edilebilir. Yeni dinin ipek yolu güzergâhındaki yayılışı böylece başlamış ve İslâm hâkimiyeti zaman içinde Çin sınırına kadar ulaşmıştır (Bik, 2012, 90-91).

2.1.5.1.2.6. Müslüman Tüccarlar

Abbasiiler döneminde ipek yolunun önemini koruduğu ve yolu ele geçirme sürecinin devam ettiği görülmektedir. Ancak Abbasi politikası Emevilerinkinden daha farklı olmuş, fethetme ve yasaklama dönemi sona erdirilerek İslâm mücadelesinin daha farklı alanlarda yürütülmesi denenmiştir. Bu noktada ticaretin devreye girdiği söylenebilir. Müslüman tüccarların ipek yolu üzerinde yaptıkları seferler İslâm dininin etkinliğinin artırılmasında önemli bir etken olmuştur. Çünkü Müslüman tüccarlar ipek yolu ticaretinde üstünlüğü ele geçirmiş ve Soğdluları pasifize etmişlerdir. Bu sebeple ticarî sahada İslâm dinî ve kültürü etkili olmaya başlamış ve bu etki giderek daha fazla yayılarak Doğu Türkistan'a kadar ulaşmıştır (Bik, 2012, 108).

2.1.5.1.2.7. Sufiler

İpek yolu üzerinde İslâm'ı hâkim kılan bir diğer unsur ise misyoner gibi faaliyet gösterdiklerini söyleyebileceğimiz sufilerdir. Kervanlarla uzun seyahatlere çıkan, dinin zaferi için karşılıksız çalışan bu iman ordusu gittikleri yerlerde halkın güvenini kazanarak, temiz ahlâklarıyla onlara örnek olarak ve halk arasında İslâm'a olan güveni arttırarak dini yaymışlardır. Özellikle Doğu Türkistan'da sufilerin büyük başarılar kazandıkları görülür. Hoca Ahmet Yesevi ve Yeseviyye Tarikatı, sufilerin ipek yolu üzerinde İslâm dinini hâkim kılmakta nedenli etkili olduğunun göstergesidir. Nitekim bugün dahi bu isimler bölge halkının hafızasında yer almaktadır. Kaynaklarda binlerce insanın bu sufiler sayesinde kitleler halinde İslâm dinine katıldıkları aktarılmaktadır (Bik, 2012, 108).

Özellikle X-XIII. yüzyıllar arasında, Türklerin hâkim olduğu İslâm dünyasında “*sufî, zâhit, derviş, pir, veli, şeyh, baba, dede ve ata*”⁸ gibi unvan ve lakaplarla anılan birçok mutasavvıf din adamı ve halk bilgisi yetişmiştir. Bilim adamları arasında yaygın ve hâkim kanaate göre, bunların hepsi “*Melamî*” anlayışta, yani dünya nimetlerine ve zevklerine sırtını dönerek, ebedî hayata yönelmiş kişilerdir. İslâm tasavvufu bu kişileri idealize ederek, toplumun en üst noktasına yerleştirmiştir. Kutadgu Bilig'te de sufî, *odgurmış* tiplemesiyle temsil edilmiştir (Koca, 2012, 76).

2.1.5.1.2.8. Alimler

İslâm dininin ipek yolu üzerinde en etkin din olmasında en önemli etmenlerden biri ise İslâm ile diğer dinler arasında yine bu hat üzerinde meydana gelen fikrî ve ilmî tartışmalardır. İslâm medeniyetinin olgunlaşmaya başlaması ve başta felsefe olmak üzere pek çok ilim alanında ileri seviyeye gitmesi diğer dinlerin ilahiyatının İslâm ilahiyatı karşısında tutunamamasına sebep olmuş, bu sebeple İslâm'ın hâkim olduğu iklimlerde diğer dinlerin entelektüel birikimleri etkisiz kalmıştır. Bu süreç İslâm medeniyetine de büyük katkılar sağlamış, ipek yolu ve onun entelektüel dünyası İslâm düşüncesini olgunlaştırmıştır. Bu etki tasavvufu görülebildiği gibi felsefe ve diğer ilimlerde de görülmektedir (Bik, 2012, 109).

Diğer bir örnek olarak Doğu Türkistan'da ilk Türkçe eserlerin verilmeye başlanması da gösterilebilir. Sonuçta İslâm, ipek yolunda bir fırtına gibi eserken ipek yolu da İslâm düşüncesi ve medeniyetinin şekillenmesinde itici gücü teşkil etmiştir.

⁸ XIII. yüzyıl Türkiye'sinde genellikle “baba, ata ve dede” gibi unvanlar taşıyan halk bilgeleri, İslâmiyet'ten önceki dönemlerde “kâhinlik ve hekimlik” gibi konularda uzman olarak halka rehberlik yapan “kam tipi”nin İslâmî kılığa bürünmüş bir devamı idiler. Bu halk bilgeleri, İslâmiyet'ten önceki dönemlerde olduğu gibi Anadolu'da da halk arasında yaşarlar, halkın her türlü derdiyle yakından ilgilenirler ve bunlara derman olmaya çalışırlardı. Bunlardan biri de Baba İlyas Horasanî'dir. Bir Türkmen şeyhi olan Baba İlyas Horasanî, düşünce ve faaliyetlerinde aşırı giderek, Selçuklu iktidarını değiştirmek istemiştir. Bu yüzden çıkardığı isyanla Türkmenlerden büyük bir kitlenin topluca katliamına sebep olmuştur. Bk. Koca, 2012, 76.

Bu alanda başarılı olunduğu günümüze bakılarak görülebilir. Nitekim İslâm düşüncesi diğer bütün dinleri ipek yolu üzerinden silmiş ve tarihe gömmüştür. Bu şekilde İslâm hâkimiyeti başlamış ve Orta Asya Türk Müslümanlığının temelleri atılmıştır (Bik, 2012, 109).

3. Yazılı İletişim

Kesin tarihi bilinmemekle birlikte Sümerler tarafından icat edildiği ifade edilen yazı, iletişimin en önemli aracı olmuştur. İnsanlar arasında ekonomik iletişimin en önemli aracı ise ticarettir. Ticaretin yapılabilmesi yazının olması şarttır. İpek yolunun vazgeçilmez topluluklarından birisi olan Türkler atlı-göçebeler, büyük ölçüde bozkır coğrafyasında türeyen Runik yazı türünü kullanmışlardır. Ticari ilişkilerin çoğalması yazının kullanımına temel teşkil etmiştir. Runik yazıların⁹ bulunuşu ve gelişimi sayesinde, Kuzey İpek Yolu önem kazanmıştır (Toprak, 2008, 107). Hazarlarda Runik yazıyı kullanan topluluklardan olmuşlardır. Hazarların ticari faaliyetleri, Orta Asya ile ticaretle mal akışını gerçekleştirmek için Kuzey İpek Yolu'nun batı kısmında yürütülmüştür (Toprak, 2008, 112).

Dil sadece iletişim vasıtası değil, aynı zamanda kültür alışverişinin aracıdır. Edebi dilin gelişmesinde özellikle ticari çalışmaların büyük katkısı olmuştur. Ticaretle sadece ürün değişimi yaşanmıyor, ayrıca kelimelerin de karşılıklı değişimi ile kültür aktarımında bulunulduğunu ifade edebiliriz. Türklerin ve Çinlilerin tarihin çeşitli dönemlerinde yapmış oldukları ticari faaliyetler neticesinde pek çok kelime aktarımı yaşanmıştır. Türkler, Çinceye pek çok kelime vermiştir (Toprak, 2008, 110-112).

İpek Yolu ekonomik ve ticari ürünlerin taşınmasında ve dünya ticaretinin gelişmesinde oynadığı rol kadar, ilk devirlerden itibaren ortaçağlar boyunca dikkat çeken, çarpıcı haberlerin büyük ölçüde bu güzergâh üzerinden diğer topluluklara aktarılmasında önemli bir işlevi de yerine getirmekteydi (Toprak, 2008, 112-113).

İpek yolunda iletişimi yapanlardan birisi de tüccarlardı. Bu şekilde işlevi olan tüccarlara sansürler uygulanmıştır. Örneğin Dunhuang yakınlarındaki kontrol noktalarında kafileler durdurulmuş ve kontrole tabi tutulmuş, bu şekilde ülke dışına çıkacak olan Sogd mektuplarına da el konulduğu olmuştur. Bunun nedeni ise, Çin'de yaşanan olayların Orta Asya ve diğer bölgelerde duyulmasının önüne geçmekti. Çin hakkında bilgiler Bizans'a ve Bizans hakkında bilgilerde Çin'e Sogdlar aracılığı ile iletilmekteydi. Hatta ipek böcekliği ile ilgili bilgiler bu tüccarlar tarafından aktarılmaktaydı (Toprak, 2008, 113).

İpek yolunda ülkeler arası yazılı iletişimi sağlamak amacıyla posta sistemi kurulmuştur. Bunlardan en önemlisi Türklerin kullandığı posta sistemi ve berîd sistemidir.

3.1. Türklerin Kullandığı Posta Sistemi

Türkler ticaretle taşıma aracı olarak, öküz arabaları, kağnılar, eşek, at ve develer kullanmaktaydılar. Ancak bir yere gelen veya bir yerden gönderilen mektup ve emanetlerin tümü ise atlılarca taşınmaktaydı (Toprak, 2008, 114). Bir anlamda bir posta sistemi kurmuşlar ve postayı taşımak için atlılar kullanılmaktaydı.

Türk postası Orta Asya'dan Çin hududuna kadar gidiyor, Çin'den almış olduğu posta ile ilgili bilgileri tekrar yakın aralıklarla kurduğu istasyonlar vasıtasıyla Orta Doğu'ya kadar ulaştırabiliyordu. Bu sayede Orta Doğu'da doğudan batıya uluslararası bir bağlantı kurulmuş oluyordu. Bu çağlarda dünyanın hiç bir yerinde ve hiçbir güzergâhında Türklerin oluşturduğu bu posta teşkilatı gibi bir teşkilat bulunmuyordu. Güvenilir bilgilerin yüzlerce yıl doğudan batıya, batıdan doğuya aktarılması muhakkak, Türklerin bu büyük ticaret yolu üzerinde oluşturmuş oldukları sistemle gerçekleşmiştir. Ayrıca bu hizmetten yararlanan insan sayısının da bir hayli fazla olduğu düşünülmektedir. Bu hizmet sağlanırken sayıca çok, özel atların ve habercilerin bulundurulması hizmet verilen insan sayısının fazla olduğunu doğrulamaktadır (Toprak, 2008, 114).

Haberleşme kurumu, Türk devlet geleneğinin vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin "ulak" sözcüğü bunu göstermektedir. Türk postacılığının en eski deyiimi olan ve Türklerin "atlı haberleşme" görevlisi için kullandıkları *ulak* kelimesi, Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı Divanü Lugatit-Türk adlı eserinde de yerini almış ve ulaka; "Beg evamirini çabuk yetiştirmek için postacının hemen yakalayıp bindiği at" manası verilmiştir (Atalay, 1939, I, 122; Ayrıca bk. Çerçi, 2003, 200-201).

Devlet tarafından kurulan posta menzillerinde at değiştirme yolu ile haber ulaştırma ve "ulak sistemi" ipek yolunda olan Göktürk Devletinde de görülen ve uygulanan bir sistemdir. M.S.629 yılında Batı Göktürk Devletinin içinden geçerek Hindistan'a giden ünlü Buda rahibi ve gezgini HsüanTsang Göktürklerin "ulak" sözünü kullandıklarını duymuş ve kitabına yazmıştır. Ancak Göktürk literatüründe "kervan veya vergi kervanı" ifadesinin de ve Uygur yazıtlarında ise "haberci ve elçi" olarak kullanıldığı da belirtilmiştir (Çerçi, 2003, 201).

Yine bir ipek yolu devleti olan Selçuklularda önemli divanların başında posta divanı gelmekteydi. Bu divan "peykler" yani piyade "sâiler" (koşucular) ve "perendeler"den kurulmuş süratli haber alma teşkilatıydı. Bu teşkilatın başına "sahib-i berîd" adı verilen ve iyi bir maaş alan divan başkanı çok güvenilir kişiler arasından seçilmiş ve bizzat hükümdar tarafından atanmıştır (Çerçi, 2003, 203).

3.2. Berîd Posta Sistemi

Yollar ve yol sistemi bugün olduğu gibi, tarih boyunca bütün devletler için haberleşme ve ulaşım yönünden büyük önem taşımıştır. Devletlerin yaşaması sağlıklı haber alma teşkilatlarının iyi işlemesi ile mümkündür (Çerçi, 2003, 194). Bunun

⁹ Runik yazı İlk Çağ Orta Asya toplumları, Etrüskler, Macarlar ve vaktiyle Kuzey Avrupa ülkelerinde (İsveç, Norveç, Finlandiya, Almanya vs.) yaşayanlar tarafından kullanılmış bir yazı sistemidir. Bu yazı sisteminin, Kuzey Avrupa ülkelerinde kullanılmış alfabetine *Runik Alfabe* ya da *Futhark* adı verilir. Bu alfabeyle verilen Futhark adı, alfabedeki ilk 6 harfin kullanılmasıyla oluşturulmuş yapay bir addır ve İskandinav mitolojisindeki göksel yaşam kavramını ifade eder. Runik adı ise, maji ve kahinlikle ilgili görülen bu alfabeyle kullanmış eski Cermen dili halklarının (Angıl'lar, Vikingler vs.) Run'lar (runes) adıyla anılmış olmasıdır. Türk topluluklarında bilinen en tanınmış Runik yazılar şüphesiz Orhun ve Yenisey yazıtlarıdır. VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun Irmağı'nın eski yatağının yanı başında, "bengü taşlar" dikilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, 2012, ss. 163-183.

sonucunda devletler, milletler ve insanlara iletişim sağlanacaktır.

Nitekim, M.Ö. 1950-1800 tarihlerini taşıyan Asurlular'a ait ticaret mektupları ile M.Ö. 1400-1350 yılları arasında Akkad dili ve Akkad Çivi yazısı ile kaleme alınmış diplomatik vesikalar ve Amarna arşivinde ele geçen 400'ü aşkın siyasi muhtevalı mektup Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarını ve mektup örneklerini oluşturmaktadır (Çerçi, 2003, 194).

M.Ö. IV. yüzyılda Yunanistan'dan İran'a, hatta Filistin'e kadar uzanan yollarda posta konakları yapılmış, bu dinlenme noktalarında postacılar için atlar tahsis edilmiştir. Tarihçi Herodot Serahs devrinde bu teşkilatın varlığından söz etmektedir. Mektup ve emanetleri taşıyan postacı, burada atını değiştirmiş ve kısa bir moladan sonra yeniden yoluna devam etmiştir (Çerçi, 2003, 195).

Muhtemelen ipek yolunda ticaretin sağlıklı bir biçimde yapılabilmesinde barış ve dostluk içinde reddedilemez bir gerçektir. Bunun devamı için, Türk hakanı Mete'nin M.Ö. 176tarihinde Çin imparatoruna ve Çin imparatorunun da Hun hakanına gönderdiği mektuplar, o dönemde iyi bir haberleşme teşkilatının varlığını ortaya koyar (Çerçi, 2003, 195). Aynı zamanda Çin İmparatoru'nun hediyesi de bu yolun değerli ticaret metayı ipek olduğunu da belirtmemiz gerekir (Toprak, 2008, 40). Bu yazışmayı ipek yolunda yazılı iletişim en önemli göstergelerinden kabul edebiliriz.

İran'da iyi işleyen posta teşkilatının ipek yolu bağlamında geliştiğini söyleyebiliriz. Zira *Berid Teşkilatı* adı verilen bu posta müessesesi, İran Kısıraları ve Rum Kayserleri zamanında ortaya çıkmış ve postacıya "Berid" adı verilmiştir. İran'da bu haberleşmenin süratli bir biçimde yapılması için belli mesafelerde posta merkezleri inşa edilmiştir. Halka ait posta işleri ise yolcular ve kervanları aracılığı ile yapılmıştır (Çerçi, 2003, 195-196).

Hız. Peygamber'in Mısır, Yemen ve Bizans gibi devletlere İslam'a davet amacıyla diplomatik mektuplar gönderdiği bilinmektedir. Ancak sistemli bir posta sistemi Hız. Ömer zamanında kurulmuştur. Onun döneminde "el-Berid" veya "Neccabe" adı altında hizmete posta sistemi hizmete sokulmuş, emir ve talimatların İran, Mısır ve Suriye gibi uzak illerin valilerine haberciler eliyle gönderilmesi usul haline getirilmiştir (Çerçi, 2003, 197-198). Günümüz Arap dünyasında da postacılık "berid" kavramı ile ifade edilmektedir.

İpek yolunda yazılı iletişimi özellikle ülkeler arasında mektuplar götürüp getiren elçiler, konsolosları da sayabiliriz.

SONUÇ

İpek Yolu tarihi bir gerçeklik olarak ipeğin ticaretinin yapılmasıyla üretildiği Çin'den Roma'ya kadar uzanan uzun bir yolu ifade etmektedir. Bu yol güzergahında sadece ipek değil, halılar, kıymetli taşlar, mücevher, çocuk oyuncakları, kereste, fildişi, pamuk, gümüş, bakır, turkuaz, lâcivert taşı (lapis-lazuli), yeşim taşı, keten kumaş vb. birçok ticari metan ticareti yapılmıştır. Aynı zamanda bu yol seyahatler, dini ziyaretler, askeri seferler, siyasi temaslar, haberleşme, köle sevkiyatı gibi birçok amaç için de kullanılmıştır.

İpek yolu sayesinde toplumlar ticaretin yanında birbirlerinin ilim, teknoloji, kültür ve din yönlerini daha iyi tanıma imkanı bulmuşlardır. Bu yol uygarlıkların ve kültürlerin birbirleriyle buluşmasına ve bu anlamda karşılıklı alışverişine sebep olmuştur. Böylece Türk, Arap, İranlı, Çinli, Bizanslı farklı milletlerden insanlar bu uzun yol boyunca seyahat ederek maksatlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Bu seyahatler yüzyıllarca devam ettiğine göre ticaret vasıtasıyla insanlar arasında olumlu manada bir iletişim olmuştur. İşte bu iletişimi sağlamak için insan gücü, yeteneği ve dil gibi unsurlara ihtiyaç olmuştur.

Bu iletişim en önemli unsurlarından birisi dil olmuştur. Dil de sözlü ve yazılı mesajın iletilmesinde önemli bir vasıta olmuştur. Sözlü iletişim yöneticiler, elçiler, konsoloslar, tüccarlar ve din adamları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Özellikle tüccarların her türlü kültür ve dini yaygınlaştırmada önemli bir unsur oldukları görülmüştür. Bu tüccarlar ipek yolunun geçtiği her ülkeden olmakla birlikte bu konuda yetenekleri ve gelenekleri olan Sogdlu tüccarlar önemli fonksiyon icra etmişlerdir. Tüccarların yanında rehberler/kervancı başları da bu yolculuklarda iletişimi sağlamada diğer bir önemli unsur olmuşlardır.

Sözlü iletişimi sağlayan önemli gruplardan birisi de din adamları olmuşlardır. Özellikle Budist, Maniheizt, Hristiyan, Konfüçyüsçülük/Konfüçyanizm, Taoizm din adamları dinlerini veya düşüncelerini ipek yolunda yaymak için gayret sarfetmişlerdir. Bu çalışmalarının semerelerini görmüşler ve bu dinler ipek yolu boyunca insanların benimsediği dinler olmuştur. Ancak Çin'in genelini ve batılı ülkeleri istisna edecek olursak İslam'ın gelişi ile birlikte diğer dinler etkinliğini kaybetmiştir. Çünkü özellikle Müslüman vaizler, din adamları, sufiler yol boyunca halkalarla olumlu bir iletişim kurarak bölgede tek hakim din olmuştur. Bu da Müslüman unsurların iletişim kurmadaki başarılarını ortaya koymuştur.

Yazılı iletişimi ise yöneticiler, elçiler, konsoloslar, tüccarlar kendi metotlarıyla yapmışlardır. Yazılı iletişim söz konusu unsurların yanında haberleşme anlamında iletişimi birincisi Türklerin posta teşkilatı ve diğeri özellikle İranlılar tarafından işletilen *Berid* posta teşkilatı yapmıştır. Bu iki teşkilat dönemlerinde başarılı bir haberleşmeyi sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Berrin. "Çevirinin Bilimsel Gelişmeye Katkısı". Erişim tarihi: 29.03.2016. www.cikarsiv.atilim.edu.tr/browse/753/09.08.2013.pdf
- Atalay, Besim (1939). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- el-Baalbakkî, Rûhî (1995). *el-Mevrid Kâmûs Arabî-İngilizî*. Beyrut: Dârul-ilm li'l-melâyîn.
- Bik, Haji Murad (2012). *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler*. Nejmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya.
- Bozkurt, Nebi (2000). *İpek Yolu. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 369-372). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bozkurt, Nebi - Yüksel, Ahmet Turan (2002). *Kervan. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (XXV, ss. 298-299). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Clauson, Sir Gerard (2012). "Türk 'Runik' Alfabesinin Kökeni", çev. Dinçer Apaydın, *Dil Araştırmaları* Güz 11, ss. 163-183.
- Çerçi, Faris (2003). "Haberleşme Hizmetleri Ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu". *Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, 192-224.

- Çiftçi, İbrahim (2015), "İletişim, Dil ve Beden Diliyle İletişim Unsurları", *İlkadım Dergisi*, Nevşehir: Ocak-2015, sy. 294, s. 1, Erişim tarihi:21.03.2016, <http://www.ilkadimdergisi.net/yazi/iletisim-dil-ve-beden-diliyle-iletisim-unsurlar-396.html>
- Gilchrist, Cherry (2008). İpek Yolu Masalları, çev. Mehmet Ali Özkan. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Güç, Ahmet (2002). Konfüçyüsçülük, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (XXVI, ss. 167-169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İletişim Süreci ve Türleri (2007).Ankara: MEB Yay.
- "İbn Battuta", Erişim tarihi:22.03.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0bn_Battuta/
- İpek yolu", Erişim tarihi:22.03.2016, <http://www.diyadinnet.com/YararlıBilgiler-671&Bilgi=ipek-yolu/>
- Karaismailoğlu, Adnan (2002). Kelile ve Dimne. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (XXV, ss. 209-211). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koca, Salim (2012). "Kutadgu Bilig'de Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü". Ankara: *Gazi Türkiyat Dergisi Bahar* 10, 64-79.
- "Konfüçyüsçülük", Erişim tarihi:0404.2016, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Konf>
- Macit, Muhittin (2011). Tercüme Hareketleri. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (XXXX, ss. 498-504.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mestav, Osman, *İletişim*, yy., ty.
- Ormuşev, Asan S., "Kırgızistan'ın Diplomatik İlişkileri". Erişim tarihi: 26.02.2016. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357740/>
- Özer, Murat (2004). Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Özerdim, Muhaddere N. (1945). "Acaib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî". Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 8/3, 343-371.
- Özlem, Köroğlu (2013). "Turist Rehberlerinin İş Yaşamındaki Rollerine Üzerine Kavramsal Bir değerlendirme". Denizli: *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16, 97-98.
- Sâbân, Süheyl (2004), "Acâibü'l-letâif fî ahbâr ve seyâhât fî mulûki Herât". Âlemu'l-mahtûtât ve'n-nevâdir 9/1, 181-191.
- Sönmez, Selami (2007). "Ortaçağ Türk Ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)". Erzurum: *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15, 272-274.
- Toprak, Adnan (2008), Doğu - Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Tümer, Günay (1992). Budizm. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (VI, ss. 352-360). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman (1993). Dinler Tarihi. Ankara: Ocak Yayınları.
- Yıldızdağ, Cengiz (2005), VII.-X. YY.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, erişim tarihi:28.09.2016, <http://iro.org.tr/turist-rehberligi/rehberligin-tarihcesi/>

İPEKYOLUNDA DİNİ BÜTÜNLEŞMENİN ÖNÜNDEKİ ENGEL OLARAK SELEFİLİK ANLAYIŞININ HADİS KAYNAKLARINI OKUMA BİÇİMLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Muhittin DÜZENLİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mduzenli@omu.edu.tr

Doç. Dr. Osman EYÜPOĞLU
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
vaymayis19@hotmail.com

Yrd. Doç. Dr. Hakan ÇOŞAR
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
hakancosar72@gmail.com

Öz

Selefilik düşüncesi dini metinleri anlama ve değerlendirme konusunda İslam'ın ilk üç neslini esas alan gelenekçi ve muhafazakâr bir anlayıştır. Bu çalışma Orta Asya'da özellikle Kırgızistan'da selefi düşüncenin etkisini ve hadisleri değerlendirme biçimini ele almayı amaçlamaktadır. Selefi düşüncenin ortaya koyduğu literal okumanın önüne geçebilmek için hadisler/rivâyetler değerlendirilirken, kategorik düşünme yerine, analitik düşünme, şahıslar yerine, ilke ve prensiplere önem verme, üzerinde durulması gereken temel ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı rivâyetin hadisçiler, fıkıhçılar, kelamcılar, tasavvufçular için farklı anlamlara gelebilecek şekilde yorumlanabilmesinin arkasındaki temel saik, rivâyetlerin çok katmanlı yapıda bize ulaşmasıdır. İşte dinamik yorum hadislerle yüklenen bu çok katmanlı yapıdan İslam'ın ruhuna en uygun olanını belirleyip ortaya çıkarmaktan ibaret olmalı, Hz. Peygamber'in o gün yaptıklarının bugün neye tekabül ettiği sorusuna cevap aranmalıdır. Zira toplumsal alanda dinamik yapı kazanmamış hiçbir inanç sisteminin bunu sağlayabilenler karşısında rekabet etme ve yaşama hakkı yoktur.

Anahtar Kelimeler: Selefiyye, Vehhabilik, Literalizm, Orta Asya, Kırgızistan.

An Assessment in Context of Salafism And its Way of Reading Hadith Sources as an Obstacle Religious Integration

Abstract

Salafism is a conservative and traditional understanding which takes the first three generations of Islam as the model for understanding, appraising religious texts. This study aims to clarify the affects of Salafism and its way of reading hadith texts in central Asia. To avoid literalism adopted by Salafism rather than categorical thinking, analytical thinking (instead of attaching importance to persons, giving priority to the principles and rules) appears as basic principles which we need to focus on. Primary reason behind the different interpretations of the hadith narratives by the ologians is “multi-layered structure” of the hadith text. Here in, the notion of dynamic interpretation represents, revealing the most appropriate meaning from this multi-layered structure of the hadith texts and seeks an answer for the meanings and correspondence of the actions of the Prophet Muhammed (pbuh) today. For as much, there is no right to live and compete for faith systems, which do not have this dynamic structure in the social life against which achieves it.

Keywords: Salafism, Wahhabism, Literalism, Central Asia, Kyrgyzstan.

Hiç şüphesiz Kur'an'dan sonra Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri tüm Müslümanlar tarafından İslam'ın ikinci ana kaynağı olarak kabul edilmiş, ilâhi hitap Kur'an ve sünnetle birlikte vücut bulmuştur. Sünnete atfedilen bu öneme binaen hadis âlimleri rivâyetlerin sahîhini zayıfından ayırma noktasında muazzam bir gayret göstermişler ve bir başka ilim dalına nasip olmayacak nitelikteki geniş bir literatürü ümmete sunmuşlardır. Rivâyetlerin sıhhatinin tespit noktasındaki çabalar hadislerin sübût problemini oluştururken işaret ettiği manalar ise hadisin delâleti problemini oluşturmaktadır. Şunu özellikle ifade etmeliyiz ki; bir hadisin sâbit (sahîh) olduğunun, yani Hz. Peygamber'e ait olduğunun tespit edilmesi kadar onun doğru bir şekilde okunması, sağlıklı bir şekilde anlaşılması da son derece önemli bir husustur. Nitekim merhum Muhammed Gazali'nin deyişiyle “İslam ümmeti, tarih boyunca hadis ve sünneti yanlış anlama ve yorumlamadan çektiğini uydurulan binlerce hadisten çekmemiştir.

İşte bu nedenle biz bu tebliğin başlığını “İpekyolunda Dini Bütünleşmenin Önündeki Engel Olarak Selefilik Anlayışının Hadis Kaynaklarını Okuma Biçimleri Üzerine bir Değerlendirme” şeklinde belirttik. Elbette bir tebliğin sınırları içerisinde selefilik düşüncesinin tarihi serüvenini bütünüyle ve bütün detayıyla ele alabilmemiz mümkün değildir.

Dolayısıyla kısa bir özet ile seleflilik düşüncesinin tarihi gelişimine değinmeyi ardından da söz konusu düşüncenin özellikle ipek yolundaki hadis okuma biçimlerine işaret etmeyi uygun buluyoruz. Tebliğin temel konusunu oluşturan “seleflilik düşüncesinin hadis kaynaklarını okuma biçimi” ve bunun dîni bütünleşme ile ilgisine geçmeden evvel seleflilik ve hadis kaynaklarını okuma denilince ne anlaşılması gerektiğine kısa bir şekilde işaret etmek istiyoruz.

1. Selefliliğin Tanımı ve Seleflilik Düşüncesinin Tarihi Gelişim Seyri

Sözlükte “önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak” anlamındaki *selef* (*sülûf*) kelimesinden gelen *selefiyye* “geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler” demektir. Selef, terim olarak ilim ve fazilet açısından müslümanların önderleri sayılan ashap ve tâbiîn için kullanılan bir tabirdir (Özervarlı, 2009: s.399; Sönmez, 2010: s.172). Selefin fazileti ümmetin en hayırlı neslinin Hz. Peygamber döneminde yaşayanlar, sonra onların ardından gelenler (sonra da onları takip edenler) olduğu anlamında nakledilen hadise (el-Buhârî, 1998: Şahâdât, 9, Ashâbu'n-Nebî, 1; Müslim, 1998: Fadâlu's-Sahâbe, 210-214) dayanmaktadır. “Sahâbe ve tâbiîn mezhebinde bulunan fakih ve muhaddislerin yolu” şeklinde de tanımlanan Bu ekolün mensupları kendilerini “ehlü's-sünne, ehlü'l-hadis ve's-sünne, ehlü'l-hak” gibi terkiplerle anarken muhalifleri onları *Eseriyye*, *Haşviyye*, bazen de *Müşebbihe* diye nitelendirmiştir (Özervarlı, 2009: s.399; Koca, 2015: ss. 15-70; Apak, 2014: ss. 39-50; Baktır, 2004: ss. 226-246).

İslam düşünce tarihine bakıldığında dini metinlerin değerlendirilmesine yönelik çok farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bu yaklaşımların her biri dini metinleri değerlendirirken farklı yöntemler benimsemişlerdir. Şüphesiz bu yönelimlerden en başta gelenlerinden biri de seleflilerdir. Literal (lafızcı) okumanın en güçlü temsilcileri olarak da nitelendirebileceğimiz seleflilerin en belirgin özelliği Kitap ve Sünnet'i anlamada, metin merkezli (nass) veya lafızcı-literal bir yaklaşıma bağlılıklarıdır. Onlar nezdinde, akâid, fıkıh ve diğer şer'i ilimlerde tek merci, “Kitap ve Sünnet”tir. Sahih hadislerde ne varsa onları sünnet, bunun dışında kalan her şeyi bid'at olarak görmektedirler. Nass olarak kabul ettikleri sahîh hadisleri aynen uygulamaya, bunları "sünnet=din" olarak başkalarına da dayatmaya gayret gösterirler. Son yıllarda özellikle Suud, Ürdün, Mısır vb: bazı Arap ülkelerinde gittikçe güçlenen bu akım, Hanefilik başta olmak üzere fıkıh mezheplerine ve tasavvufa karşı aşırı görüşleriyle ön plana çıkmaktadırlar (Erul, 2004: s.98).

Hicri III. (IX.) asırda Ehl-i Hadis ekolünün sembol ismi Ahmed b. Hanbel tarafından savunulan bu düşünce daha sonra İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin gayretleriyle sistematik yapıya kavuşmuştur. Söz konusu düşüncenin en temel karakteristiği sıkı muhafazakârlık ve gelenekçilik. İslam düşünce tarihinde "selefiye" adı geçmişte ve günümüzde kullanılmakla beraber, aslında bu isim muayyen bir mezhep olmaktan ziyade bir yöntem, yaklaşım tarzı ve anlayıştır. Selefiye, Kur'an ve hadislerle birlikte, sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn nesillerinin söz ve davranışlarını kutsiyet mertebesinde benimseyen; nassı dini bir dokunulmazlık seviyesine yükselten, nassa itiraz ve muhalefet etmeyi, tenkit ve tevil yapmayı kesinlikle kabul etmeyen bir zihniyet biçimidir (Sönmez, 2010: s. 175; Öztürk, 2014: s.398). Selefi algıya göre, akıllı olanın dini olmaz. Akıl, İslam'a girene kadar gerekir. Dine girdikten sonra akla ihtiyaç yoktur. Bu mantık, insanı mükellef kılan yetiyi ortadan kaldırmaktadır. Doğrusu aklın kullanılmasının esas olmadığı bir yapıda İslam'ın kendisi değil, ancak adı var olabilir. Dini bir konuda rey sahibi olmak, görüş bildirmek, akıllı kullanmak dini düşüncenin merkezine insanı koymak anlamına gelir. Bu durum, dinde bireyi ve onun iradesini öncelemek demektir (Akbulut, 2014: s. 126).

Selefe göre dini konularda yegâne söz sahibi dini metinlerdir. Nasslarda olmayan bir şeyi hiç kimsenin dine ilave etme imkanı yoktur. Bu nasslar da Kuran ve Hz. Peygamberin hadisleridir. Onlara göre Kur'an zaten Allah'ın kitabıdır ve onun hükümleri tartışılmaz. Hz. Peygamberin hadisleri de “O kendi hevâsından konuşmaz, onun konuştuğu ancak vahiydir” (Necm, 53/3) ayetinden dolayı Kur'an gibidir. Selef, bu ayete dayanarak Hz. Peygamber'in hadislerinin Kur'an âyeti hükmü taşıdığını kabul etmektedir (Baktır, 2004: s. 233). Günümüzde Selefiyye olarak bilinen siyasi ve itikâdi ekol veya hareketin tarihsel temelleri İslam tarihinin ilk asırlarına kadar ulaşmaktadır. Bu anlayış aslında fikir olarak Hicretin 2. ve 3. asrında başlamış, tarihte anılan isimleriyle *Ehlü'l-Eser*, *Ehlü'l-Hadis* ve *Ashâbu'l-Hadis* gibi dini grup nitelendirmeleri şeklinde farklı devirlerde farklı anlamlarla isimlendirilmiştir (Apak, 2014: s. 39).

Biraz önce de işaret ettiğimiz gibi selefliliğin bilinen anlamıyla sistemleşip gerçek anlamıyla bir akım haline gelmesi esas itibarıyla İbn Teymiyye (v. 728/1328) ve takipçileri eliyle gerçekleşmiştir. Bu bağlamda İbn Teymiyye ile birlikte zikredilmesi gereken ikinci önemli figür, aynı zamanda onun öğrencisi de olan İbn Kayyim el-Cevziyye'dir. (v. 751/1353). Bu iki ismin çabalarıyla Ehl-i Hadis ekolü sadece belli ortak kanaatler etrafında birleşen bir anlayış boyutundan sistematik Seleflilik aşamasına geçilmiştir. Başka bir ifadeyle Selefiyye düşüncesi kavramsal içeriğine ilk olarak İbn Teymiyye ve takipçileri marifetiyle kavuşmuştur. Bu alimleri kendilerinden önceki Selef mensuplarından ayıran en önemli özellik ise, yaptıkları tahlil ve farklı ilmi çıkışlarda görüşlerini etkin bir konuma getirip düşüncelerini kelam, tasavvuf ve felsefe gibi geleneklerle alternatif bir seviyeye çıkarmış, onlarla fikri tartışma sahasına inmiş olmalarıdır. (Apak, 2014: s. 43; Kazanç, 2010: ss. 94-95).

Dini metinleri anlama ve yorumlama noktasındaki bu tavırları nedeniyle selefi düşüncenin İslam tarihi boyunca birçok tenkit ile karşı karşıya kaldığını söyleyebiliriz. Zira selefi düşünce geçmişte hakikat adına her şeyin söylendiğini yeni bir içtihad gerektirmediğini, bugün karşılaştığımız herhangi bir problemin çözümü için de mutlak surette seleften gelen rivâyetlere itibar edilmesi gerektiğini savunmakta ve böylece akıllı kullanmayı işlevsiz hale getirmektedir. Bu epistemolojik sistemde tabir caizse akıl bir bakıma nesnesi olmayan bir özne olarak düşünülmüş ve her konuda ihtiyaç duyulabilecek âsar olduğu için re'y ve içtihad gerektirmediği fikri savunulmuştur. Selefi anlayışın dini metinleri anlama ve yorumlama konusundaki bu yaklaşımı hiç şüphesiz Kur'an metnine dönük yönelimlerinden kaynaklandığı gibi hadisleri okuma ve değerlendirme biçimlerinden de kaynaklanmaktadır. Hadislerin doğru okunması, doğru değerlendirilmesi dini anlayışı şekillendiren en önemli etkenlerdendir. Zira, bir hadisin "sahih" olduğunu söylemek aslında hadisin sadece kullanılabilir olduğunu ifade etmek anlamına gelmektedir. Bundan daha önemli olan husus ise sahîh olarak kabul edilen bir hadisin ne anlam ifade ettiği, nasıl anlaşılması gerektiği, ne şekilde yorumlanacağı, normatif bir değerinin olup olmadığı, söyleniş amacı, biçimi,

bağlamı vb. hususların araştırılarak hadis metinlerinin bunlar çerçevesinde okunmasıdır. İşte bu mesele hadisin delâlet yönünü oluşturmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Hadisin delâleti, doğru bir şekilde anlaşılması, anlam dünyası, onun sübütundan daha az önemi haiz değildir. Anlama, anlatım ortamında anlatan ile anlayan arasında cereyan eden, anlatılan ve anlaşılan olmak üzere iki boyutu bulunan bir olgudur. Bu olgunun sahih bir şekilde gerçekleşmesi, Hz. Peygamber ile sahabe, hadis ile onu okuyan alimden oluşan iki taraf arasında sağlıklı bir iletişimin mevcudiyetine bağlıdır. Şüphesiz, oldukça zengin ve de renkli olan İslam geleneğinde hadislerin, anlaşılabilmesi için Sahabeden günümüze kadar pek çok çaba gösterilmiştir. Bunlardan biri de hadislerin *literal* başka bir ifadeyle *lugâvi* olarak okunmasıdır. Literal okumadan kasdımız, basit olarak hadislerin lafızları neyi ifade ediyorsa onun alınması, herhangi bir teville, yoruma gerek duymadan onların zahirine kulak verilmesi ve o minval üzere amel edilmesidir. Hz. Peygamber'in ne buyurduğunu önceleyen ve lafzın zahirinden çıkardığı anlamın ötesine geçmeyen bu yaklaşım sahipleri, hadisleri zahiri üzere anlayıp uygulamaya çalışmışlardır. Aslında selefilik düşüncesinin temelini de bu anlayış oluşturmaktadır (Erul, 2004: ss.95-97).

2. Selefilik Düşüncesinin Orta Asya'daki İzleri ve Hadis Metinlerini Okuma Biçimleri

Görüldüğü kadarıyla Selefilik Orta Asya toplumlarındaki etkisi her geçen gün artmaktadır. Hanefi Mâtürîdî geleneğinin hakim olduğu Orta Asya'da Sovyet baskısı ile güçlenen ateizm neticesi hurafe ve bidatler son derece yaygın bir hal almaya başlayınca bu zemini çok iyi değerlendiren selefi ve vahhâbî öğretisi sahih İslam anlayışı ile yayılma imkanı bulmuştur (Uyanık, 2013: s.390). Elbette bunun muhtelif nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenler ayrı bir makalenin konusu olmakla birlikte şunu özellikle ifade etmeliyiz ki; selefilik düşüncesinin temel düşüncelerinden biri daha önce de ifade ettiğimiz gibi, akli reddetmesidir. Çok basit bir örnek vermek gerekirse 2012 yılında Kırgızistan Müftülüğüne bağlı İslam Üniversitesi Rektör yardımcısının vaazında “Akla güvenmeyin, akıl bizi her zaman yanıltır” sözleri aslında selefi düşüncenin temel ilkelerinden biridir. Aynı ifadeleri bazı camideki vaazlarda ve televizyon yayınlarında da görmek mümkündür. Nitekim Kırgızistan genelinde camilerde yapılan vaazlarda kullanılan hadislerin % 30 gibi çok yüksek bir yüzdelikle uydurma hadislerin kullanılması da aslında bunun bir sonucudur. Orta Asya'da ve Kırgızistan genelinde son derece etkin bir şekilde faaliyetlerini yürüten tebliğ cemaati mensupları da sık sık aynı cümleleri söyleyerek halk arasında tebliğ faaliyetini sürdürmektedirler. Orta Asya ve özellikle Kırgızistan için söyleyecek olursak, selefi yöntemi benimseyen gruplar gittikçe etkinliğini artırmaktadır. Yapılan araştırmalarda özellikle son dönemlerde selefi düşüncenin Orta Asya'ya nüfuz edebilmesi ve yaygınlaşması ve bir anlamda bölgeyi vahhâbîleştirmek adına Özellikle Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan olmak üzere selefi düşünceye mensup kişilerin muhtelif şekillerde desteklendiğini ortaya koymaktadır. Kırgızistan Diyanet İşleri Komitesi Başkanı bundan 6-7 yıl önce yaptığı açıklamada Kırgızistan'da Müslümanların %30 kadarının selefi akımları izlediğini açıklamıştır. Bu rakam biraz mübalağa gibi gözükse bile, yine de Kırgızistan'da hatta Orta Asya'da selefi, özellikle de radikal selefilik tarzındaki akımların önemli sayıda taraftarı olduğunu ortaya koymaktadır (Akramova, 2000: s.107).

Orta Asya Müslümanlarının birçoğu Hanefi gelenek içerisinde gelmesine rağmen İslam dünyasında en az takipçisi olan Hanbelî öğretisi, Selefilik adı altında bölgede yaygınlaşmıştır. İşin ilginç yanı bu insanlar ne Hanefilik ne de Hanbelilik hakkında sahih bilgilere sahip değildir. Selefilik düşüncesinin de etkisiyle söz konusu bölgede tekfir kavramı iki tarafı keskin bir bıçak gibi kullanılmakta insanlar kamplara ayrılmakta, aile de eşler ve çocuklar arasında İslam adına bariyerler konulmaktadır (Uyanık, 2014: s.397).

Kırgızistan'da bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren en aktif faaliyet yürüten mezheplerden biri Selefilik adı altında Vahhâbîlik akımı olmuştur. Suudi Arabistan'dan her türlü yolla gelen maddi yardımlar aracılığıyla Vahhâbîlik düşüncesi halk arasında etkili olmuş, ülkenin muhtelif yerlerinde cami ve okullar inşa etmek suretiyle faaliyet zemini bulabilmiştir. Bu faaliyetler neticesi gençlerin Suudi Arabistan'daki Üniversitelere uzun denilebilecek sürelerde eğitim gördükleri ve tamamen selefi (vahhâbî) inancı benimsemiş olarak ülkelerine döndükleri bilinmektedir (Uyanık, 2014: s.399).

Selefi düşüncenin hadisleri okuma biçimine özellikle Kırgızistan'da hem bizim şahit olduğumuz hem de şahit olanlardan dinlediğimiz birkaç olayı örnek vererek işaret etmek istiyoruz. Bu örnekleri verirken hadislerin nasıl okunduğuna da böylece işaret etmiş olacağız. Biliyorsunuz İslam Dinin en fazla üzerinde durduğu konulardan birisi temizlik konusudur. Bu nedendir ki İslam Fıkhı ile ilgili eserlerin hatta hadis kitaplarının birçoğu Arapça karşılığı ile taharet bahsi yani temizlik ile başlar. Zira temizlik olmadan dini ritüellerin birçoğunun olması mümkün değildir. Bu bağlamda Hz. Peygamber dış temizliğine yönelik olarak “Ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim onlara her namazdan önce misvak kullanmalarını emrederdim” (Ebû Davûd, 1998: Taharet 1/25; Tirmizî, 1998: Taharet, 1/18) buyurmuştur. Misvak, ucu fırça haline getirilen bir diş temizleme aracı olarak Hz. Peygamber döneminde kullanılmıştır. Hiç şüphesiz bugün tıp tarafından da ortaya konan bazı yararları da vardır. Nitekim diş macunlarının bir kısmı *misvak özlü* sloganıyla pazarlanmaktadır. Ancak bu hadisin anlaşılması noktasında Hz. Peygamber'in tavsiye etmiş olduğu husus acaba misvak kullanılması mı yoksa diş temizliği midir? Hadise literal olarak yaklaşıldığında sünnet olarak tavsiye edilen hususun “misvak kullanmak” olduğu ortaya çıkmaktadır. Selefi düşünce de bu okuma biçimini benimseyerek hadiste sünnet olan hususun misvak kullanmak olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu anlayış neticesi Hint Alt kıtasında özellikle Pakistan'ın bazı bölgelerinde cami kapılarına iplerle misvak asıldığını ve camiye gelen kişilerin aynı misvak ile dişlerini temizledikleri gibi akla ziyan bazı uygulamalar olduğu bilinmektedir. Orta Asya'da özellikle Kırgızistan'da bazı evlerde çok eskilerden kalma misvakların bu bağlamda kullanıldığını ve misvak kullanmanın sünnet olarak telakki edildiğini biliyoruz (Artıkbaev, 2003: s.35).

Hadisleri okuma biçimine verebileceğimiz bir başka örnek de taş ile taharetlenme meselesidir. Nitekim selefi düşünceye göre Hz. Peygamber'in “Herhangi biriniz kaza-i hacet yerine gitmek istediğinde temizlik için yanına taş alsın. Bu taşlar ona yeter” (Ebu Davud, 1998: *Taharet*, 1/21; en-Nesâî, 1998: *Taharet*, 1/40) hadisine binaen taş ile taharetlenme sünnet olarak telakki edilmekte ve bu düşünceye sahip alimler tarafından da tavsiye edilmektedir. Bu anlayışa binaen taş ile taharetlenme konusunda Kırgızistan için belirtecek olursak *kesek* denilen sert katı toprakla temizlenme adetinin özellikle yaşlı kesim arasında yaygın olduğu; kırsal kesimlerde kesek veya taş ile taharetlenmenin halk tarafından sünnet olarak telakki

edildiği söylenebilir (Artıkbaev, 2003: s.36). Bazı camilerin tuvaletlerinde su bulunmamasının, bunun yerine kesek kutuları bulunmasının nedenlerinden biri de hiç şüphesiz bu telakkidir. Birçok camide abdest mahallerinde musluk olmadığını hatta muslukların tahrip edildiğini ve sünnet olarak telakki edilen kesek yahut taş ile taharete teşvik edildiğine bizzat şahit olduk. Bazı camilerde ise şebeke suyu ve musluk bulunmasına rağmen ibrik kullanımının çok yaygın olduğunu, ibrik ile abdest almanın sünnet olarak kabul edilmesi nedeniyle¹ musluklardan veya üstü açık su varillerinden ibriklere su doldurulup abdest alındığını görebilmek mümkündür. Son derece olağan ve sünnet olarak kabul edilen bu anlayış Hz. Peygamber’in ibrik veya benzeri bir şeyle abdest alması ve bunun sünnet olduğu inancına dayanmaktadır. Modern zamanın sunduğu her türlü imkanlardan istifade eden düşüncenin Hz. Peygamber’im bu uygulamasını sünnet olarak telakki etmesi ne yazık ki Müslümanlara eziyet olarak kendini göstermekte ve kendi içerisinde de paradoks bir görünüm arz etmektedir.

Asya ülkelerinde oldukça etkin olan ve söyledikleri ve uygulamaları ile toplumsal uzlaşmayı çok zaman tehdit eder hale gelen Tebliğ Cemaati’nin bazı uygulamaları da bu konuda çok müsaşşah örnekler sunmaktadır. Biliyorsunuz söz konusu cemaat her ay üç gün, yılda kırk gün, ömründe en az dört ay tebliğe gidilmesi gibi bir anlayış ortaya koymakta hatta Türkiye’de rastladığımız bir grup bu bağlamda gideceği yerlere kesinlikle vasıta kullanmadan yürüyerek gitmekteydi. Kırgızistan’da da bunların önemli ölçüde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Elbette verilecek çok örnek var ancak zamanımızın kısıtlı olması nedeniyle son bir örnek daha vererek konuyu sonlandırmak istiyorum. Oruca başlama daha doğrusu Ramazan ayının başlangıcı ile ilgili hadis kaynaklarımızın hemen hepsinde geçen bir rivayet bulunmaktadır. Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber “(Ramazan ayının) hilâlini gördüğünüzde oruç tutun. (Şevvâl ayının) hilâlini gördüğünüzde de bayram edin. Eğer (Şaban ayının hilâli) size görünmezse, (oruca başlamak için Şaban ayını, bayram etmek için ise Ramazan ayını) otuz güne tamamlayın” (Buharî, 1998: Savm, 30/11; Müslim, 1998: Sıyâm, 13/2) buyurmaktadır.

Şimdi bugünkü teknolojik imkanlarla söz konusu hadiseyi yani Ramazan ayının başlangıcı ve bitişi çok net şekilde tespit edilebilmektedir. Bunun aksine söz konusu işlemi çıplak gözle gerçekleştirmenin ise nasıl sakıncalar doğurdu her sene müslümanların farklı günlerde bayram yapmaları ile neticelenmektedir. 2016 yılı için ortak bir kanaat oluşmasına rağmen selefi düşünce mensuplarının hilalin görülmemesi nedeniyle bayram gününü son anda değiştirmişler ve birçok yerde kafa karışıklığına neden olmuşlardır. Benzeri bir durum birkaç sene evvel Kırgızistan’da da yaşanmıştır. Kırgızistan Müftüsü olarak görev yapmış ve Suudi Arabistan’da dokuz sene eğitim görmüş olan Çubak Calilov, 2011 yılının Ramazan bayram gününün ancak hilali çıplak gözle görmekle belli olacağını söylemiş ve daha önce belirlenen günden bir gün önce bayram yapılması gerektiğini ifade etmiştir (Uyanık, 2014: s.400). Söz konusu durumu devlet kanalında son anda ve çok da geç bir saatte ifade etmiş ancak bu bildiriye insanların tamamı duymayınca insanların bir kısmı bayram yapmışlar, bir kısmı da oruç tutmuşlardır. Bazıları ise duysa bile Müftünün bildirisini kabul etmeyerek oruç tutmaya devam etmiş ve bir gün sonra bayram yapmışlardır. (Uyanık, 2014, s.400) Bu ve benzeri örnekler Orta Asya toplumlarında dini bütünleşmenin önündeki engeller arasında sayılabilir. Hadislerin lafızları neyi ifade ediyorsa onun esas alınması rivâyetlerden kastedilen anlamın kaçırılmasına neden olduğu gibi farklı uygulamaları beraberinde getirmekte bu da dini konularda bütünleşmeyi değil ayrılığı körüklemektedir.

Sonuç

Selefilik Orta Asya’da özellikle de Kırgız toplumundaki etkisi her gün artmaktadır. Akli reddeden ve dini metinleri literal (lafızcı) bir anlayışla ele alan bu ekolün düşünce sistemi İslam dünyasında birçok sorunlar ortaya çıkarmakta ve Müslümanlar arasındaki birlik ve dirliği tehdit etmektedir. Söz konusu bu düşünce ve dini metinleri anlama noktasında takındıkları tavır metafizik gerilimi ve çatışmaları tetiklemekte kaşıt söylemde olanları ise tekfir ile suçlama noktasına kadar varmaktadır. Orta Asya ve özellikle Kırgızistan’da selefi grupların etkinliğini giderek artırması özellikle hadis metinlerine yönelik literal yaklaşımları Müslümanlar arasında farklı uygulamalara neden olmakta ve dini bütünleşmeyi tehdit eden en önemli faktör olarak görülmektedir. Bu sonuçların önüne geçebilmek için Kur’an’da bizlere *üsve-i hasene* olarak sunulan Hz. Peygamber’imizin ne tür elbise giydiğine, yemeği kaşıkla mı, eliyle mi yediğine bakmaktan ziyade, onun karakterini kişiliğini, evrensel düşüncesini, misyonunu kısacası sünnetini dinamik bir anlayışla yorumlamak gerekmektedir. Hadisleri değerlendirirken, kategorik düşünme yerine, analitik düşünmeyi, şahıslar yerine, ilke ve prensiplere önem vermeyi hedeflemeliyiz. Bu bağlamda hadislerin sosyolojik, psikolojik, antropolojik analizlere ihtiyacının olduğu unutulmamalıdır. Zira aynı rivâyet hadisçiler, fıkıhçılar, kelamcılar, tasavvufçular için farklı anlamlara gelebilecek şekilde yorumlanabilmiştir. İşte dinamik yorum hadislerle yüklenen bu çok katmanlı yapıdan İslam’ın ruhuna en uygun olanını belirleyip ortaya çıkarmaktan ibaret olmalıdır. Hz. Peygamber’in o gün yaptıkları bugün neye tekabül etmektedir. Bu noktada dinamik sünnet anlayışında uzlaşamadığı takdirde farklı sünnet anlayışları ve uygulamalarından bir gelenek değil, kaos, birlik değil ayrılık doğacaktır. Bu ve benzeri soruların cevabını verebildiğimiz takdirde sünnetin dinamik boyutunu sağlamış oluruz. Zira toplumsal alanda dinamik yapı kazanmamış hiçbir inanç sisteminin bunu sağlayabilenler karşısında rekabet etme ve yaşama hakkı yoktur. Orta Asya için düşündüğümüzde ise Selefilik düşüncesinin hadisleri literal olarak okumalarının da buna zemin hazırladığı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Akbulut, Ahmet. (2014) “Selefilik Teolojik ve Düşünsel Temelleri”. *Tarihte ve Günümüzde Selefilik Milletlerarası*

¹ İbrik ile abdest almanın sünnet olarak telakki edilmesi şu rivâyete dayanmaktadır: “Hz. Aişe (r.a.) demiştir ki: *Ben Rasulullah’la beraber tunca benzer bir madenden (pirinçten) yapılmış kaptan abdest alırdık*” (Ebu Davud, 1998, Taharet, 1/47). “Enes b. Mâlik (r.a.) şöyle demiştir: Rasulullah (s.a.) ibrik taşıyan bir çocukla birlikte duvarla çevrili bir bahçeye girdi. Bu çocuk bizim en küçüğümüzdü. İbriği (Arabistan kirazı denilen) Sidre ağacının yanına koydu. Rasulullah (s.a.) de abdest bozduktan sonra su ile taharetlenerek bizim yanımıza geldi”. Müslim, 1998, Taharet, 69; Buhari, 1998, Vudû, 16. Ömer Nasuhi Bilmen de ibrikle abdest almayı abdestin 12. adabı olarak zikretmektedir: Bilmen, 2003.

Tartışmalı İlmî Toplantı. İstanbul. 113-133.

- Akramova, Dilaram. (2000) *Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan'daki Durum. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).* Ankara: AÜSBE.
- Apak, Adem. (2014) “İslam Tarihi Boyunca Selef ve Seleflik Kavramlarının Anlam Serüveni”. *Tarihte Ve Günümüzde Seleflik, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı,* İstanbul. 39-50.
- Artıkbaev, Kudrat. (2003) *Kırgızistan'daki Camilerde İmamların Vaazlarında Kullandıkları Hadislerin Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).* Ankara: AÜSBE.
- Baktır, Mehmet. (2004) “Mütekaddimîn Selefîyye ve Düşünce Yapısı”. *Kelam İlmî'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri,* Elazığ. 226-246.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (2003). *Büyük İslam İlmihali,* Sadeleştiren: Mehmet Talü. İstanbul.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. (1998) *el-Câmiu 's-sahîh,* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Ebu Davud es-Sicistani. (1998). *es-Sünen,* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Erul, Bünyamin. (2004) “Hadislerin Anlaşılması Meselesi”. *Güncel Dini Meseleler İhtisas Toplantısı,* Ankara: DİB Yayınları. 305-326.
- Kazanç, F. Kerim. (2010) “Selefîyye'nin Nass ve Metot Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi.* cilt: VIII. sayı: 1. 93-122.
- Koca, Ferhat. (2015) “İslâm Düşünce Tarihinde Seleflik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği”. *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi.* Gaziantep. 15-70.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. (1998). *el-Câmiu 's-sahîh.* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. (1998). *es-Sünen.* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Özervarlı, Said. (2009) “Selefîyye”. *DİA,* c.36. 399-402.
- Öztürk, Mustafa. (2014) “Seleflik ve Tefsir”. *Tarihte ve Günümüzde Seleflik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı.* İstanbul. 191-267.
- Sönmez, Vecihi.” (2010) Selef Düşüncesinin Tarihi Arkaplanı ve Seleflik”. *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi.* Bişkek. 169-185.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. (1998). *es-Sünen,* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Uyanık, Mevlüt, Zaynalabidin Acımatov. (2014) “Selefi ve Felsefi Uslup: Teorik ve Pratik Uyumsuzluğu Üzerine İç Asya Merkez”. *Tarihte ve Günümüzde Seleflik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı.* İstanbul. 357-407.

KNEZLİKTEN İMPARATORLUĞA; RUSYA’DA DEVLET MERKEZLİ SİSTEMİN KURUMSALLAŞMASINDA RUS KİMLİĞİNİN ETKİSİ

Öğr. Gör. Çağrı Alagöz
İstanbul Medipol Üniversitesi
calagoz@medipol.edu.tr

Öz

Rusların tarih boyunca kendine özgü milli kimliği ve Batı’ya karşı duruşu, kurdukları devlet sistemlerinde belirleyici unsur olagelmıştır. Kimliğin ideolojiye, ideolojinin de yönetime tesir etmesi ile birlikte Rusların Knezlikten İmparatorluğa dönüşmesini sağlamıştır. Rus kimliği, gerek Ortodoks inancın etkisi ve Bizans’ın yıkılması sonrası kendi hamiliğini ilan etmesi gerekse de coğrafi konumu ve Müslüman-Türk devletlerle olan ilişki ve mücadeleleri neticesinde bir karakter meydana getirmiştir. Bu çalışmada, Rus kimliği ve karakterinin Rusya topraklarında kurulan her knezlik, imparatorluk, birlik veya federasyon gibi organizasyonlarda sistemin odak noktasında yer alması ve devlet merkezli sistemi etkileyişi irdelenmiştir. Ayrıca Rus kimliğinin etkisi ile birlikte ortaya çıkan Slavofil düşünce, Panslavizm ve Avrasyacılık gibi akımlar üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rus kimliği, Ortodoks inancı, knezlik, imparatorluk, devlet merkezli sistem.

From a Knyaz to an Empire: The Effect of Russian Identity on The Institutionalization of Government Based System in Russia

Abstract

Throughout history, the distinctive national identity of Russians and their stand against the West has been a determining factor in the governmental systems they establish. With the influence of identity on ideology, and ideology on governing, this factor also enabled Russians to develop from a knyaz to an empire. Russian identity has emerged as a specific characteristic mainly as a result of the Orthodox-Christian belief, the announcement of the protectorate after the fall of the Byzantine Empire, geographical location and the relations and struggles with Muslim-Turkish states. The present paper studies how Russian identity and character resides at the center of every single organization, be it a knyaz, empire, union or federation, and how this identity and character influences the government based system. And also, It will rely on currents of such as Slavophile, Panslavism and Eurasianism revealed along with the effect of Russian identity.

Keywords: Russian identity, Orthodox-Christian belief, knyaz, empire, government based system.

Giriş

Rusya’nın günümüz küresel siyasetindeki stratejik konumu ve Batı’ya karşı geliştirdiği tutumu anlamak ve yorumlamak, Rus kimliğinin tarihsel süreçler içerisinde geçirdiği aşamalar ve en nihayetinde kurumsallaşma süreci ile devlet merkezli sisteme nüfuzunu ortaya koymakla mümkündür. Bu tarihsel süreci Rusların önce Hristiyanlığı kabulü ve sonrasında Ortodoksluğa yönelmeleriyle ele almak, Rus-Ortodoks birlikteliği noktasında da oldukça önemli olacaktır. Çünkü Bizans’ın Türkler tarafından yıkılması ve Ortodoksluğun daimi savunucusu ve hamiliği rolünün Ruslar tarafından üstlenilmesi, dini temelli olarak cereyan etmiş ve zamanla Ortodoksluk Rus olmak ile özdeşleşmiştir. Üçüncü Roma (Moskova) doktrini ile de Bizans mirası ve Ortodoks hamiliğini Rus kimliğine ayrı bir megalomani katacak ve Rusların yayılmacı bir karakter ile *Katolik* ve *emperyal* olan Batıya karşı da bir tutum takınmasına yol açacaktır.

Rus topraklarının bulunduğu coğrafyanın jeo-stratejik konumu ve tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak Müslüman-Türk devletleriyle ilişki ve mücadele içerisinde olması da Rus kimliğini şekillendirmiş, Batıya karşı duruşunda da etki altında bırakmıştır. Gerek Rusların Ortodoksluktan etkilenmeleri, gerekse de jeo-stratejik konumu dolayısıyla Rus kimliğinin geçirdiği değişim çeşitli düşünce akımları ile kendisini göstermektedir. Panslavizm, Slavofil düşünce ve Avrasyacılık tezleri Rus kimliğinin geçirdiği değişimi anlama noktasında da birçok ipucu ortaya koymaktadır.

1. Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Kimliğe Etkileri

Kiev Rusyası’nın Hristiyanlığı resmen kabul etmesi ise Olga’nın torunu, Svyatoslav’ın da oğlu olan Vladimir zamanında 989 yılında gerçekleşmiştir (Kurat, 2010, s. 27). Bizans’ın Hristiyanlığın propagandasını 864 yılından beri yaptığı, alfabe ve din kitaplarının Slavcaya tercüme edilerek Kiev Rusyası’na Ortodoksluğu daha kolay bir şekilde benimsettikleri anlaşılmaktadır (Kurat, 2010, s. 29).

Rusların Batı medeniyetinden ayrı bir medeniyeti benimsemeleri Hristiyanlığı Bizans’tan öğrenmeleri neticesinde şekillenmiştir. Katolik-Roma kültürü yerine Ortodoks-Bizans kültürünü benimsenmiş ve bir anlamda Batı, bu alan dışına itilmiştir. Bu durum Rus tarihi ve kültürünün kendine has bir yapıya kavuşmasına sebep olmuştur (Kurat, 2010, s. 31). Ortodoksluğun Bizans kültürüyle sentezi, imparatorluk düzenine uygun bir din algısı meydana getirdiğinden, Kiev Rusyası’nda knezlerin meşruiyetini sağlamlaştırmaya ve iktidarlarına tanrısallık katması açısından Ortodoksluğun kabulü oldukça önemli bir siyasi argüman olarak ilerleyen dönemlerde de kullanılacaktır.

Doğu Roma imparatorları kendilerini “Autokrator ve Kosmokrator”¹ sıfatlarıyla tanımlıyorlardı. Bu bakımdan imparatorun hesap vermesi gereken hiçbir kurum ve kişi yoktur. Tanrısal güç kimseye hesap vermek zorunda değildir. Bu doğrultuda, “Konstantinopolis’te ana kilise olan Ayasofya’dan daha kutsal ve daha güçlü bir mekân varsa orası hiç kuşkusuz imparatorluk tahtının olduğu yerdir” görüşü imparatorluğun en az kilise kadar mukaddes bir kurum olduğu ve tanrının yeryüzündeki gölgesi hüviyetinde sorgulanamaz bir gücü taşıdığını göstermektedir (Yılmaz, 2006, s. 26). Bizans’taki bu anlayış Ortodoksluk vasıtasıyla Rus kültürüne ve devlet yapılanmasına direkt tesir etmiştir.

Rus kültürü ve tarihinin Batı’dan ayrılması ve kendine has özellikler taşıması Ortodoksluğun kabulü ile gerçekleşmiş, aynı zamanda bu farklılık dil ve alfabe konusunda da keskin bir çizgiyle kendisini göstermiştir. Rusların alfabe ve yazı dili sahibi olmaları Kiril alfabesi² ve Kilisede kullanılan Slav dilinin Rus topraklarına girmesiyle gerçekleşmiştir (Kurat, 2010, s. 32). Bu minvalde Ortodoksluğun Rus kültürü ile uyuşmasında Ortodoksluğun Batı ile olan farklı gelişim dinamiklerinin de rolü vardır.

Katolik kilisesi Latinceyi kilise dili olarak benimserken Ortodoks kiliseleri Slavca’yı benimsemiş ve bir müddet sonra kilise dili haline çevirmişlerdir. Batı ile arasındaki bir diğer ayrımı da dil ve alfabe alanında ortaya koyan Ortodoks kiliseleri, Rusya’nın Batı karşısındaki farklılık ideolojisinin tarihselliği açısından oldukça önemli yer tutar (Yılmaz, 2006, s. 28). Neticede kilise kontrolünde din ve tarih kitaplarının tercümelerinin farklı alfabe ve dillerde basılması, konuşulan dil ve beraberinde tarihsel süreç içerisinde gelişen kültürü çok yönlü olarak etkilemiş ve Rusya’nın kendine has özellikleri olan bir devlete dönüşmesini sağlamıştır.

Rus Devleti’nde Yaroslav dönemi (1019-1054), Hristiyanlığın büyük oranda yerleştiği ve kilisenin kurumsallaştığı dönem olarak bilinmektedir (Kurat, 2010, s. 36). Rus topraklarına ilk yazılı kanunlar Hristiyanlığın kabulü sonrası yine bu döneminde girmiştir (Yılmaz, 2006, s. 24). Bir başka deyişle, Rusların millet haline gelmesi Hristiyanlığın kurumsallaşarak devlet bilincinin sistematik hale dönüşmesiyle gerçekleşmiştir.

Ortodoks dini, devlet işlerinde düzeni sağlamak için yazılı hukuku da içinde barındırıyordu. Bu haliyle merkezi otoritenin güçlenmesi ve tanrısal meşruiyeti sağlaması açısından Rusların devlet sistemini oldukça etkilemiştir. 13. yy. ın ikinci yarısından sonra kilise, bu hukuksal gücünü daha baskın bir şekilde kullanarak ve giderek güçlenerek dokunulmazlıklarla çevrelenip devlet yönetiminde çok etkin bir konuma yükseliyordu (Yılmaz, 2006, s. 23). Bir başka deyişle kanunlara karşı gelmek kiliseye karşı gelmek, kiliseye karşı gelmek hükümdara karşı gelmek, hükümdara karşı gelmek de en nihayetinde tanrıya karşı gelmek ve onu yok saymak olarak algılandığından, devlet otoritesinin ve merkezi sistemin bütün kurumları mutlak güç konumuna gelmiştir.

Ortodoksluğun Rus topraklarına girmesiyle Tanrı kavramı devlet üzerinde hayat bularak somutlaşmıştır. Din ve tarih kitapları sadece kiliselerde yazılmakta, okuyazarlar kilise içinden çıkmakta ve Rus edebi dili bu şekilde kilise olanaklarıyla gelişmekteydi. Rus kilisesi aynı zamanda Rus kültürünün ve Rus milli bilincinin korunduğu bir kurum haline dönüşmüştür. Bu doğrultuda Ortodoksluk zamanla Rus dini olarak anılmaya başlamıştır (Kurat, 2010, s. 132-133).

Kiev Rusyası’nın Moğollar tarafından tahrip edilmesi ve şehrin yakılıp yıkılması üzerine 1300’lü yıllarda Rus kilisesinin merkezi önce Vladimir şehrine, oradan da Moskova’ya nakledilmiştir. Moskova artık kilisenin merkezi olduğu gibi, Knezliğin yani Rus Devleti’nin de yeni merkezi olmuştur (Kurat, 2010, s. 92).

2. Bizans Mirası ve Üçüncü Roma Doktrini

İskenderiyeli bir papaz olan Arius IV. yy. da, Hz. İsa’nın, tanrının oğlu olduğunu ancak tanrısal nitelikler taşımadığını ileri sürerek bir tartışma başlatır. Roma İmparatorluğu’nun Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmasından sonra 451 yılında Hz. İsa’nın tanrısallığını kabul eden ve bunu tartışmayan Ortodokslar ile Hz. İsa’nın aynı zamanda insan olduğunu ileri süren Katolikler kiliselerini de birbirinden ayırmışlardır (Onay, 2008, s. 46). 1054 yılında Roma Kilisesi ve İstanbul Patriği birbirlerini afroz ederek Katolik ve Ortodoksluk ayrımını iyice körüklemişlerdir. Batı’da Papa, Doğu’da ise Patrik kilisede söz sahibi olmuştur (Topsakal, 2009, s. 30). Böylelikle Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi birbirinden ayrılmış, Batı’yı temsil eden Katolik Kilisesi ile bağlarını koparan Ortodoks Kilisesi, kendine özgü bir tarihsel süreçten geçmek zorunda kalmıştır.

Bizans Ortodoks kilisesi temsilcileri 1438-1439 yıllarında Roma Katolik kilisesi temsilcileriyle Floransa’da ortak bir toplantı yaparak iki kilisenin Roma çatısı altında birleşmesi kararını alırlar. Bu kararı vermedeki en büyük etken Bizans’a karşı giderek büyüyen Türk tehdidinin önüne geçilme çabasından ibarettir. Bizans bu hamle ile birlikte Türklerin önünü bir haçlı birliğiyle kesme düşüncesindedir. Ancak bu birleşme kararı Moskova Metropolitliği makamınca tanınmaz ve Ortodoks dininin tek doğru din, Ortodoks kilisesinin de tek doğru kilise olduğu görüşünü ileri sürerek bir bakıma Moskova’yı Ortodoksluğun yeni merkezi olarak ilan eder (Yılmaz, 2006, s. 84). Bu hadiseyle birlikte Moskova, Ortodoksluğun Batıya karşı olan tarihselliğini ve karakterini sürdürmek üzere, kendisini Ortodoksluğun yegâne temsilcisi olarak görmüştür.

İstanbul’un düşmesi ve Bizans’ın tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte, dünya üzerinde Ortodoksluğu savunacak tek ülke olarak Moskova merkezli Rus devleti kalmıştır. Bu doğrultuda Ortodoksluğun en büyük hamisi olarak Ruslara büyük bir fırsat ve sorumluluk kalıyordu. Bu sorumluluk neticesinde Rahip Philotheus tarafından Üçüncü Roma-Moskova tezi ortaya atıldı (Yılmaz, 2006, s. 85). Bu görüşe göre, önceden gücün merkezi Roma idi. Sonra Yeni Roma (İkinci Roma) İstanbul oldu. İkinci Roma’nın Türkler tarafından ele geçirilmesiyle, Moskova Üçüncü Roma olmalıdır. Hristiyanlıkta “kutsal üçleme” (baba, oğul, kutsal ruh) uyarınca Dördüncü Roma olmayacaktır. O yüzden gücün yeni merkezi Moskova’dır. Moskova hükümdarları Bizans İmparatorlarının halefleri, Ortodoksluğun yeni güçlü hamileridir. Tek doğru din Ortodoksluk ve yegâne

¹ Kendini ve dünyayı yöneten

² Selanikli Rahip Kirill ve Methodius kardeşler tarafından tanzim edilen ve Yunan alfabesi esas alınarak oluşturulan bu alfabe ve Kilise Slavcası, Ortodoksluğun Ruslar tarafından benimsenmesini kolaylaştırmış ve kilise dili uzun yıllar Rusların edebi dili olarak kullanılagelmiştir (Kurat, 2010, s. 33).

gücün merkezi Moskova'dır (Kurat, 2010, s. 140).

Rahip Philotheus, Üçüncü Roma-Moskova teorisini şu şekilde açıklıyordu:

“Yeni bir Roma, Üçüncü Roma Kuzeyden yükseliyor ve kâinatı aydınlatıyor. Bu Üçüncü Roma sonsuza dek sürecek ve Dördüncü Roma asla olmayacaktır. Bu nedenle Moskova kutsal bir yer haline gelecek, Roma'nın mirasçısı olma hakkını devralmıştır. Onun görevi bir dünya imparatorluğu haline gelmektir.” (Onay, 2008, s. 83).

Bizans'ın yıkılması, Rumların Floransa Konsili'nde Ortodoksluğa ihanetlerinin bir cezası olarak yorumlanmış, Rusların Ortodoksluğa daha sıkı bağlanmaları ve dini yükümlülüklerin en ufak bir değişikliğe uğratılmadan korunmasını sağlamıştır (Kurat, 2010, s. 239). Bizans'ın başına gelen bu korkunç hadise Rusların yüzyıllar boyu dağılma ve parçalanma fobisi olarak günümüze kadar artarak Rus kimliğine işlemiştir.

Böylelikle Moskova hükümdarları çok geniş bir güce ve dini meşruiyete kavuşmuş oluyorlardı. Zamanla bu Üçüncü Roma doktrini devlet politikalarının temel prensibi şekline dönüşmüştür. 16. yy. dan sonra misyoner faaliyetlerin ortaya çıkması ve Çarlığın daimi politikası haline dönüşmesi, Üçüncü Roma düşüncesi ve bu durumun yarattığı hamilik neticesinde olmuştur. Slav birliği, Ortodoks birliği, Sovyetler birliği ve hatta Avrasya birliği gibi projeler daima Rusların merkezde olduğu şekliyle savunulmuş ve yürütülmüş, yüzyıllardır Ruslar tarafından yürütülen asimilasyon ve baskı politikaları ekseninde değerlendirildiğinde, bu birlik projelerinin esasında Rus birliğini teşkil etme amacından ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Ortodoks kilisesi İstanbul'un düşmesinden sonra imparatorlarını kaybettiğinden Moskova prenslerinin “Çar” unvanını almasını ve yeni imparatorları olarak taç giymesini mecbur kıldı (Yılmaz, 2006, s. 87). Bu durumda da kilise Bizans'ın yıkılmasıyla birlikte kaybolan imajını ve gücünü başka bir güç yaratarak yenilemeye çalışıyordu. Görüldüğü üzere, devlet yönetiminde önemli bir rol almak ve imparatora tanrısal güç ve yetkileri veren bir kurum olmak, kilise için hayati önem arz eden bir durumdu. Dolayısıyla Üçüncü Roma doktrininin bir rahip tarafından ortaya atılıp, yeni bir imparatora – tacını kilisenin giydirdiği bir “çar” a – ihtiyaç duyulması, kilisenin oluşturulmak istenen bu yeni organizasyonda yani Çarlık Rusya'nın yönetim kademesinde yer alma düşüncesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

1590 yılında İstanbul Patriği beşinci Patriklik olarak Moskova Kilisesi'nin patrikliğini onayladı. Bu zamana kadar Ortodoks patriklikleri, İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderun olmak üzere dört merkez şeklindeydi. Zamanında Bizans'ta olduğu gibi çar ile patrik devlet yönetiminde yan yana bulunuyordu. Rus Kilisesi bu tarihten itibaren devlet işlerinde oldukça söz sahibi olmuştur (Kurat, 2010, s. 179).

Moskova Knezliği'nin bütün diğer Rus knezlikleri arasından sıyrılarak Moğol-Türk hâkimiyetinden kurtulması, Rusların artık yavaş yavaş knezlikten devlet olma kapasitesine eriştiğini gösteriyordu. III. İvan artık bir knez olmaktan çok, bir devlet lideri, hükümdar gibi hareket ediyordu. Ortodoks dine mensup Rus topluluğu arasında sistemli bir şekilde birlik temelleri bu dönemde atılmıştır (Kurat, 2010, s. 139).

Moskova knezleri Bizans imparatorunun halefi konumuna gelmiş ve İstanbul'un bir gün Ruslar tarafından geri alınacağı fikri hep işlenmiştir. III. İvan tarafından Rusya'nın arması olarak Bizans İmparatorluğu'nun çift başlı kartal armasının seçilmesi tarihsel olarak Bizans'a yapılan önemli bir atıftır (Kurat, 2010, s. 141). İstanbul'un fethi sonrası 1472'de, III. İvan'ın Konstantinapol'den kaçan Prenses Sofya Paleologue ile evlenmesi, Bizans mirası argümanı daha da güçlenmiştir (Özbay, 2006, s. 18). Öte yandan III. İvan zamanında (1462-1505) Slav birliği fikri ile bütün knezlikler Moskova idaresi altında birleştirilerek tek vücut bir Rus devletinin meydana gelmesi sağlanmıştır (Acar, 2013, s. 2). Bizans İmparatorluğunu Rus öncülüğünde tekrar canlandırma fikrinin yanı sıra, dünyada egemen güç olma iddiası III. İvan'la birlikte Rus devlet karakterine işlenmiştir. Bu dönemden sonra artık Ruslar, yayılmacılık esaslarını dünyaya hükmetme ideali çerçevesinde şekillendirmiştir.

Rus şair Tyutçev'in şu sözleri de Ortodoksluk üzerinden Rus İmparatorluğu'nun Bizans köklerine ait olduğunu belirten önemli bir mesaj içerir. “Moskova Petro'nun şehri, İstanbul Konstantin'in şehri, işte Rus İmparatorluğu'nun iki başkenti.” (Kohn, 1983, s. 140).

3. Çarlık Rusya'da Moğol Etkisi ve Yansımaları

Ortodoksluğun kabulü ile kültürel ve dini anlamda Bizans'ın etkisinde kalan Ruslar, yönetsel anlamda da Moğol-Türk tesirinde kalmışlardır. Bu etkileşimler Rusya'nın büyümesi ve gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. Tarihçiler Moğolların Ruslara olan etkileri bakımından çeşitli görüşler belirtmişlerdir. Bir kesime göre Rusya, Moğol etkisi yüzünden bir Asya devleti haline dönüşmüştür. Bu görüşe göre, Moğolların Batı'ya karşı katı bir tutum takınması, Rusya'nın Avrupa'da gerçekleşen Reform ve Rönesans gibi yenileşme hareketlerinin dışında kalarak geri kalmış bir toplum haline gelmelerine neden olmuştur. Diğer bir görüşe göre ise Moğol hâkimiyeti sonrası, Rusya'da güçlü bir merkezi yönetim ortaya çıkmıştır. Moğol idaresinde halk, devletin ne olduğunu öğrenmiş ve onun kadiri mutlak yapısına sadakatle bağlanmıştır. Bu görüşte kısaca, Rusya'daki devlet merkezli yapının Moğol etkisi sayesinde gerçekleştiği savunulur (Yılmaz, 2006, s. 43-44).

Uzun yıllar Moğol-Türk hâkimiyetinde kalan Ruslar, en çok, devletin merkezileşmesi hususunda tesir altında kalmışlardır. 1240-1430 yılları arasında birçok Rus knezi Altın Orda hanlarının ordugâhlarına giderek yıllarca burada kalıp, “Han”ın mutlak hükümdarlığını ve iktidarın işleyişini öğrenme fırsatı buluyorlardı. Rus tarihinde Çar, daha önceleri Altın Orda hanlarına verilen bir unvan olarak kullanılmışken daha sonra Rus imparatorları da bu unvanı kullanacaklardır (Kurat, 2010, s. 136). Kısacası Ruslar, Moğollardan devletin işleyişini ve merkezi otoritenin yerleştirilmesini öğrenmiş ve kendi sistemlerinde de tatbik etme fırsatı bulmuşlardır.

Moğol hanları Rus kızlarıyla, Rus knezleri de Moğol kızları ile evlenerek birbirlerini kültürel anlamda etkiliyorlardı. Bu karma evlilikler neticesinde Rusların yüksek tabakaları Tatarlaşmakta, Kırım, Kasım ve Kazan Hanlığı'ndaki Moğol-Türk asillerinin de Rus knezlerinin hizmetine girmesiyle, Ortodoksluğu kabul edip Ruslaştıkları görülmektedir. Rus tarihinde önemli

rol oynayan 130 boyar³ ailesinin Türk-Tatar kökenli olduğu bilinmektedir (Kurat, 2010, s. 136). Boyarların giyim kuşamları Moğol-Türk etkisi altında kalmıştır. Kaftan, kalpak, kuşak ve başlık kelimeleri Rusçaya bu etki çerçevesinde geçmiş kelimelerdir (Kanlıdere, 2010, s. 63).

Riasonovsky'e göre Rusya tarihini Moğol hâkimiyeti etkilediği kadar coğrafi konum, ülkenin büyüklüğü, Bizans'tan kalan imparatorluk mirası gibi unsurların da etkilediğini ileri sürer (Yılmaz, 2006, s. 138). 1700'lü yıllardan önce Rusya, Bizans orijini sayesinde tamamen Avrupa kültüründen ve coğrafyasından ayrılırken, (Kohn, 1983, s. 143) bu dönemlerde aynı zamanda Moğolların varisi olarak da görülmüş ve Petro I⁴ dönemi sonrası 1800'lü yıllarda Avrupa'nın en doğudaki toprağının bir parçası olarak kimlik değiştirme sürecine girmiştir (Yılmaz, 2006, s. 166). Büyük Petro Rus halkını at sırtından indirip gemiye bindirerek Avrupalılaştıran bir çardı (Onay, 2008, s. 89). Büyük Petro'nun Batıcı ve reformcu kimliği Rusya'ya dönüştürme ve bir Avrupa devleti konumuna yükseltme gayretlerinin ürünüdür.

Moskova prensleri kendilerine bir unvan ve komşu devletlere bu unvanlarla mesaj verme gayesiyle tarihin farklı dönemlerinde kendilerine farklı sıfatlar seçmişlerdir. 13. yy. da Veliki Knyaz Rusi (Rusya'nın Büyük Knezi) sıfatını seçerlerken daha sonraları, Bojeyu milostiv (Tanrının yardımıyla), gosudar veya gospudar (hükümdar), samodarjevi (otokrat) ve tsar (çar) gibi yeni sıfatları eklemişlerdir. Bu sıfatların çoğu Bizans menşeliydi. Ancak IV. İvan⁵ kendisini çar olarak tanıtmış ve kullandığı tarihi referans kültürel anlamda Bizans yerine Moğol-Türk odaklı olmuştur (Hatipoğlu, 2013, s. 51). Moskova Çarlarının diplomatik yazışmalarda ayrıca Kazan Çarı ve Astrahan Çarı unvanlarını da kullanmaları Pritsak'a göre Moğol Devleti'nin kalıntıları sayılan Kazan ve Astrahan'a yapılan büyük tarihsel bir atıftı. Örneğin, Korkunç İvan bu şekilde kendisine yeni sıfatlar eklerken Cengiz Han'ın halefi olmanın Moskova Çar'ı olmaktan daha kıymetli ve gösterişli olduğuna inanmaktaydı. Pipes'e göre de Moskova Çarları, Cengiz Han'a yönelik tarihsel bir gönderme yapıyor ve onun soyundan geldiğini iddia ediyorsa bunu kullanmasında hiçbir sakınca yoktur. Lakin Korkunç İvan bu vasıflara haiz bir Çar olmuştur (Yılmaz, 2006, s. 104-105). Ariel Cohen'e göre, Rus yayılcılığı karakteri yaklaşık 250 yıl kadar hâkimiyeti altında kaldıkları, tüm zamanların en büyük yayılcıları olan Moğolların etkisi altında gelişmiştir (Kaya & İşyar, 2009, s. 27). Bu açıdan bakıldığında Rusya hem Bizans hem de Moğol unsurları referans göstererek otoritesini ve devlet yapısını tarihsel motiflerle güçlendirmiştir. Bu yapı içerisinde Bizans unsurları, Doğunun hâkim gücü olma ve Ortodoksluğun hamiliği üzerine referans olarak kullanılırken, Moğol unsurları ise bulunulan coğrafyada güçlü bir geleneğin temsilciliğine yöneltilen referanslar olarak kullanılmıştır.

Rus tarihinde ilk kez bir Moskova knezi, kilisenin elinden Çarlık tacını giyerek Çar lakabını aldı. 1547 yılından itibaren Korkunç İvan Moskova Çar'ı unvanı ile hüküm sürmeye başladı (Kurat, 2010, s. 145). Korkunç İvan aynı zamanda dindar bir kişi olduğu için çar olarak dini bir sorumluluğu olduğunu da iddia eder ve hem tek doğru din olan Ortodoksluğun hem de tüm dünya imparatorluğunun savunucusu olarak kendisini görür (Yılmaz, 2006, s. 119). Korkunç İvan, Çarlığını ilan ettikten sonra gücünün tanrısallığını belirterek, bu gücü paylaşmak istemediği boyarları ihanetle suçlayarak öldürtmüştür (Kurat, 2010, s. 173-174).

4. Rus Kimliğinin Karakteri ve Devlet Merkezli Sistem

Rus tarihi incelendiğinde, Rusların sürekli savaşlara ve işgallere maruz kalan bir halk olması ve uzun süre Moğol-Türk hâkimiyetinde yönetilmeleri, halk ve yönetici sınıf arasında güvenlik fobisini ortaya çıkarttığı söylenebilir. Batı'dan farklı bir misyonu Ortodoksluk ile sındırmeleri ve Üçüncü Roma doktrini ile Ortodoks hamiliğinin verdiği sorumluluk etkisiyle Rus kimliği ve kültürü şekillenme sürecini büyük ölçüde tamamlamıştır (Hatipoğlu, 2013, s. 13). Rus yıllıklarından anlaşılabacağı üzere Rus kavramı, Rus kimliğinin oluşması bakımından Ortodoksluk sayesinde anlam kazanmaya başlamıştır (Acar, 2013, s. 2). Metropolit Makariy'in 1563 yılında kaleme alınan ve ölümünden sonra yerine gelen Athanasiy tarafından tamamlanan “Stepnaya Kniga” adlı eserde, Moskova knezlerinin ve daha sonra yerlerine gelen çarların Bizans İmparatorluğu'nun halefleri oldukları belirtilmiştir. Rus tarihi ve kimliğinin şekillenmesinde kilisenin önemine dikkat çekilmiş ve tarihi belgelerle bu görüş desteklenmiştir (Acar, 2013, s. 21).

Rusya'nın yüzyıllardır değişmeyen bir diğer özelliği de büyük güç ideolojisi ve bu ideolojiyi devam ettirme hedefidir. Bolşevikler dahi bu megalomaniden kendilerini ayrı tutamamışlardır (Hatipoğlu, 2013, s. 38). Rus topraklarında yüzyıllardır mevcut olan çok etnikli yapının devlet içerisinde uyumu ve düzenini sağlamak için Rus büyüklüğü söylemi daima canlı tutulmuştur (Onay, 2008, s. 82). Rusya'nın Batılı devletler tarafından düşman ülke ilan edildiği ve Rusları yok etmek için daima fırsat kollandığı düşüncesi üzerinden bir güvenlik tehdidi algısı yaratılmış ve dış dünyaya, özellikle de Batı'ya kapalı bir Rusya Devleti meydana getirilerek devletin her türlü önemi alabilecek yetkileri kuşanması ve otoriterleşmesinin bir anlamda alt yapısı oluşturulmuştur.

Rus ideolojisinde, Ruslar en büyük ve en güçlü millettir. Bu milletin ve devletin lideri ise çardır. Rus birliğinin sembolü olan çar, tanrısallık bir güce ve yetkiye sahip olduğu için kararları sorgulanamaz ve reddedilemez (Onay, 2008, s. 63). Rusya tarihi genel olarak incelendiğinde, temel devlet ideolojisi ne olursa olsun her devirde “önce devlet, yer kalırsa millet” anlayışı hâkim olmuştur (Aslan, 2009, s. 49). Rusya gibi köklü devletlerde sıfatlar ne olursa olsun özne aynı kalmak durumundadır. Reinhard Bendix'e göre “tarihin ulusal biçimde yazılışı, iktidarın halk adına, yeniden kutsallaştırılması olayından başka bir şey değildir.” (Onay, 2008, s. 9). Aradan yüzyıllar geçse de, devlet sistemleri farklılıklar gösterse de Rus kimliği ekseninde Rus devlet merkezli sistemi değişmemiş, farklı terminolojik söylemlerle özde aynı çizgide kalmak zorunda

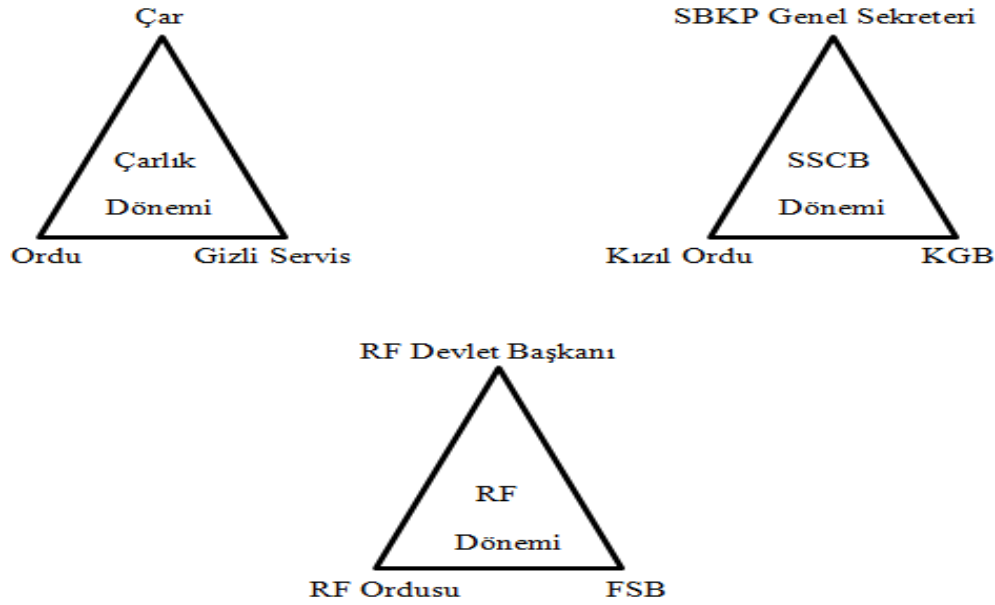
³ Kiev Rusyası döneminde knezlerden sonra en nüfuzlu ve saygın kişiler “boyar” olarak adlandırılan asil, toprak sahibi kişilerdir. Kiev Rusyası'nda her şehrin farklı boyarları mevcuttu. Türkçe bir lakap olan “boyar” kelimesi, Hristiyanlığın Rusya'ya girmesi ve boyarların Ortodoksluğu kabul ederek Ruslaşmalarıyla Rusçaya da yerleşmiştir (Kurat, 2010, s. 129).

⁴ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Petro I'den Büyük Petro olarak bahsedilecektir.

⁵ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde IV. İvan'dan Korkunç İvan olarak bahsedilecektir.

olmuştur.

Rusya’da tarihsel süreç ve gelişim göz önüne alındığında siyasal rejimlerde değişiklikler ortaya çıksa da iktidarı elinde tutan güç değişmeden kalmıştır.

Şekil 1: Üç Rusya’da Devlet Yapılanma Şeması (Onay, 2008, s. 10-11)

Rus ideolojisi aynı zamanda savaş ideolojisi, şovenizm ideolojisi, diğer halkların nazarında Rus ulusunun üstünlüğü ideolojisiyle iç içe geçmiş ve kendi kimliğini ayırtmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte kaybedilen topraklar Rus halkında derin üzüntülere sebep olmuş ve gelecekte bu toprakların tekrar kazanılacağı fikri hep canlı tutulmuştur (Bayramova, 1997, s. 2142-2143). Rusya İmparatorluğu Rus devleti ile birlikte geliştiğinden, rejim ne olursa olsun imparatorluk özlemi her dönemde canlı kalmıştır. SSCB’nin politikalarından memnun olmasa da birçok Rus, SSCB’nin dağılması sonrası imparatorluk düzeninin çökeceğinden endişe etmiş ve kaybedilen toprakların tekrar Rusya’ya katılmasını arzu etmişlerdir (Hatipoğlu, 2013, s. 53). SSCB’nin dağılması sonrası Rusya Federasyonu’nda dış politikanın “yakın çevre doktrini”⁶ merkezli yürütülmesi, bu düşünüşün bir ürünüdür. 17. yy a kadar dünya sahnesinde güçlü bir özne olmayı başaramayan Ruslar, bu tarihten sonra Slav kimliğini geliştirecek adımlar atmışlar ve Ortodoks hamiliği yanında Slav hamiliğini de üstlenerek Balkanlara doğru da yayılma politikası izlemişlerdir (Kalkan, 2007, s. 18).

5. Rus Kimliğinin Gelişiminde Ortaya Çıkan Yaklaşımlar

Milliyetçilik; belli bir işleve göre milli birliği kurmak, belli bir ögeye göre milli dili tesis etmek, belli simgeye göre de ulus devleti inşa etme amacından ileri gelmektedir. Milli çıkarların tesis edilmesi ve bu çıkarın gerçekleştirilmesi konusunda yapılan vurgu milliyetçiliğin esasını teşkil eder (Yapıcı, 2011, s. 56).

Knezlikten imparatorluğa doğru gelişen Rus yayılmacılığı ideolojisi, ilerleyen zaman içerisinde kendisine özgü bir kimlik arayışına girmiş ve Rus milliyetçiliği bu arayış neticesinde gelişmeye başlamıştır. Rus yayılmacılığının ideolojik temelleri kimlik arayışı neticesinde meşru tabana oturtulmuş ve tarihsel köklere yönelik geliştirilen arayışlar neticesinde ortaya Rus milliyetçiliğine dair bazı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Ruslar tarih boyunca güneybatıda Bizans, batıda Latin ve güneydoğuda İslam dünyasının arasında sıkışıp kalmış, kültürel özellikleri ve kimlikleri bu üç unsur etrafında etkileşime girmiş olsa da, Ortodoksluğun Ruslara attığı kimlikleri ile özgün varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır (Hatipoğlu, 2013, s. 49). Ruslar yönetimi sağlamlaştırmak ve meşruiyet kaynağını güçlendirmek için bu üç unsura daima atıfta bulunmuşlar ve bu bağları hep canlı tutmuşlardır (Hatipoğlu, 2013, s. 50). Rus milliyetçiliği, sürekli savaşlar, yenilgiler ve güvenlik zafiyetleri sürecinden geçtiği için potansiyel düşmanlık söylemleri içermekte ve diğer milletlerden farklılığını ön plana taşıyan emperyal megalomanik öğeler barındırmaktaydı (Hatipoğlu, 2013, s. 26).

1854-1855 ve 1877-1878 dönemlerinde Rusların Türklerle yapmış oldukları savaşları Rus-Ortodoks savunuculuğu vasfıyla yürütmeleri, Rusya içinde yaşayan Müslüman-Türk halklara karşı yürütülen politikalarda da Ortodoks-Rus milliyetçiliğinin izlerinin devlet ideolojisinde kendisine yer bulmasına yol açmıştır (Zenkovsky, 2000, s. 23). İmparatorluk bünyesinde yaşayan Türk ve Müslüman unsurlar, Rus-Ortodoks kimlikli imparatorluğun önündeki en büyük tehdit ve engeller olarak görülmüş ve Çarlık yönetiminin milliyetçi yönünü ortaya çıkartmıştır.

Devlet, etnik kimliği, dili ve dini etkileyebilme konusunda teşvik edici ve ayrıştırıcı politikalarıyla bu unsurları

⁶ Yakın çevre; SSCB’nin dağılmasıyla birlikte eski Sovyet coğrafyasını tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Rusya’nın yeni dış politikasında eski Sovyet coğrafyasına yönelik ilişkiler önemli bir yer tutmaktadır (Canikoğlu, 2010, s. 17).

yeniden dizayn etme konusunda önemli rol üstlenirler. Hâkim milletin dil ve kültür özelliklerini diğer bütün halklara tatbik etme girişimi olarak açıklanabilecek bu durumun en iyi örneği olarak III. Aleksandr (1881-1894) dönemi Çarlık Rusya’da uygulanan Ruslaştırma politikaları verilebilir (Yapıcı, 2011, s. 66-67). Hâkim millet olan Rusların merkezde olduğu ve diğer azınlıkların Ruslaştırılması veya ortadan kaldırılması ile neticelenecek politikalar üretilmesi anlamına gelmiştir.

Bazı Rus araştırmacılar tarafından da ileri sürüldüğü üzere; Rus milliyetçiliğinin temeli, Rusya’nın tek Ortodoks Krallık olduğunu öngören mesihçi ideolojiden kaynaklanmaktadır. Ortodoks kilisesinin Korkunç İvan dönemiyle birlikte güçlenerek devlet organlarında Çarlık makamı ile birlikte en güçlü makam olması bu etkileşimi daima açık tutmuş ve yönlendirmiştir (Kaya & İşyar, 2009, s. 30). Bu minvalde, Rus kimliği üzerine inşa edilen Rus milliyetçiliğinin gelişiminin tarihi seyrini, Slavofil⁷ düşünce, Panslavizm⁸ akımı ve Avrasyacı yaklaşım üzerinden irdelemek, Rus yayılmacılığı ve Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma politikalarının meşru tabana nasıl yerleştirildiğini açıklama noktasında ipuçları verecektir.

5.1. Slavofil Düşünce

Slavofilere göre, Rusya’nın kendi tarihsel birikimi neticesinde bir kültürü ve kimliği mevcuttur. Slavofil görüş bu anlamıyla birlikte daima Batıya karşı gelenekselci bir tutum ile Rus kimliğinin muhafazasını hedeflemiştir (Kaya & İşyar, 2009, s. 30). Slavofil görüşte kültür, dini ve ruhani öğelerden ayrı düşünülmemesi gereken bir olgudur. Bu yüzden tarihsel atıflarla da görüleceği üzere Slavofil düşüncenin merkezinde din önemli bir yer tutmaktadır (Kaya & İşyar, 2009, s. 34). Ortodoksluğun Rus kimliğine uyumu ve imparatorluk dinine bürünmesi Rusya’nın Batı’dan ayrılmasını sağlamıştır (Canikoğlu, 2010, s. 46).

Ortodoks merkezli Rus kimliğini inşa fikri olarak Slavofil düşüncenin canlanmasında Khomiakov, Kireevsky, Gogol ve Aksakov gibi entelektüellerinin 19. yy ın ortalarındaki etkileri açıktır. Bu düşünüşte Batılı kavramları reddetmeden Rusya’nın anlaşılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Kilise ve devletin birbirlerinin varlıklarını tehdit etmeden, birlikte tek bir otoriteyi temsil etmesinin mümkün olabileceğini öngörmüşlerdir. Ayrıca tanrısal gücün devletten ziyade kilisede toplanması gerektiğini savunmuşlardır (Özcan, 2012, s. 104-106).

Slavofil görüşe göre, Rus kimliği ve karakteri Büyük Petro dönemi öncesine ait bir kazanımdır ve Petro bu kazanımları Batılılaşma politikalarıyla sekteye uğratmıştır. Bu anlamda Slav-Ortodoks ilkelerine bağlılık Rus yayılmacılığı ekseninde Büyük Petro öncesi döneme referans gönderilerek gerçekleştirilmektedir (Kaya & İşyar, 2009, s. 31). Rus tarihinin seyrini yeniden yoluna sokmak her Rus ferdinin en önemli vazifesidir. 1840’lı yıllardan sonra bu akım gitgide Rusların öncülüğündeki Panslavist bir kimliğe bürünmeye başlamıştır (Kurat, 2010, s. 333).

5.2. Panslavizm Akımı

Yuri Krijaniç, 1650’lere doğru, Slavların dil ve kültür bakımından geri kalmaları ve bu geri kalmışlıktan ancak Moskova merkezli bir Rus öncülüğünde kurulması gereken Slav birliği ile kurtulabileceği fikrini ortaya atmıştır (Kurat, 2010, s. 243). Panslavizm akımı ilerleyen yüzyıllarda daha da geliştirilerek bir nevi Panrusizm evrilmiştir.

II. Aleksandr dönemi Panslavizm akımının en güçlü olduğu dönemdir. Slavofil görüşten hareketle gelişen bu akımın en önemli temsilcileri, Khomiakov, Kireevsky, Katkov, Aksakov Kardeşler ve Danilevskiy’dir. Rus ortodoksluğu, Çarlık mutlakiyeti ve Rus milliyetçiliği gibi üç önemli temelden hareket eden Panslavizm zamanla Panrusizm şekline bürünmüştür (Kurat, 2010, s. 343). Ruslara göre Panslavizm, Rus dili, alfabesi ve Ortodoks kilisesinin diğer Slav halklar tarafından benimsenmesinden ibaretti (Onay, 2008, s. 128). Türk-Müslüman halkları nazarında bu durum daha da önem arz etmekteydi. Ruslaştırılmayan bu halklar zamanla kendi birliklerini ve milliyetçi hislerini tesis ederek geliştirecekler ve Rusluğa karşı daha büyük bir tehdit haline geleceklerdir.

Nikolay Yakolaviç Danilevskiy 1869’da Zarya dergisinde yayımlanan Rusya’nın Panslavizm ve Avrupa nazarındaki sorumluluğu üzerine yazmış olduğu on makale, 1871 yılında Stachov adında biri tarafından kitaplaştırılarak Rusya ve Avrupa adıyla yayınlanmıştır. Rus kamuoyunda oldukça ses getiren bu eser Panslavizmin ve Rus milliyetçiliğinin İncil’i olarak kabul edilmektedir. Bu yazılarında Danilevskiy, Slavların ittifakında Rusya’nın üstlenmesi gerektiği rolü tanımlamış ve Ortodoks-Slav hamiliği neticesinde Rusların Batıyla yarışabileceğini öngörmüştür. Rusların bu Slav-Ortodoks öncülüğü için merkez olarak öngördüğü yer ise İstanbul olmuştur (Işık, 2009, s. 34). Danilevskiy’e göre Rusların öncülüğündeki Slavların tek kurtuluşu Batıya karşı olan harp ile mümkündür (Kohn, 1983, s. 172).

1866 yılında Prusya’nın Alman birliğini sağlamaya yaklaşması Çarlık Rusya içerisindeki Panslavistleri harekete geçirmiştir. Katkov, Rusya’da güçlü bir milli devlet ve Rus milliyetçiliğinin tam hâkimiyeti için yoğun propaganda yapmıştır. Bu neticede Çarlık Rusya’da yaşayan Rus olmayan halkların derhal Ruslaştırılmaları gerektiği ifade edilmiştir (Onay, 2008, s. 127).

Ünlü Rus şairi ve koyu bir Panslavist olan Puşkin, Batı’nın Ruslara karşı olan kin ve nefretini ve Rusların bunu hak etmediğini belirterek şu ünlü sözleri söylüyordu: “Batının liberalistleri dikkatli olun! Rusya bütün düşmanlarını ezecektir! Kim düşmanı olursa olsun, kaderi değişmeyecektir. Finlandiya’nın buzlu kıyılarından, Colchide’in yakan sıcağına kadar onun savaşçıları harp etmeye hazırdırlar. Ruslar Slavların annesidir yahut daha mükemmel bir ifade ile bütün Slav nehirlerinin döküldüğü okyanustur.” (Kohn, 1983, s. 120).

Lenin döneminde Panslavist hiçbir girişim olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı’na giden süreçte Hitler’in Yahudi ve Slav karşıtlığı politikası Stalin dönemi SSCB’nin daha milliyetçi bir karaktere bürünmesine önayak olmuştur. 1935 yılında Çekoslovakya ve SSCB arasında imzalanan antlaşma ile Çekoslovakya’ya Almanlar tarafından yöneltilen herhangi bir saldırıda, birlikte hareket etme kararı alınmıştır. Bu antlaşmayla birlikte Slav dayanışması, Rus milliyetçiliğini tekrar ortaya çıkartmıştır. Nitekim Almanların Sovyetlere saldırmasıyla birlikte, SSCB kendisini Slav cephesinin önderi olarak görmeye

⁷ Batıya karşı Rus geleneksel yapısını savunan görüş.

⁸ Panslavizm, Orta ve Doğu Avrupa’da yaşayan Slav halkların ortak tarihlerine atıfta bulunularak, gelecek adına kültürel ve siyasi birlik amaçlayan bir harekettir (Işık, 2009, s. 32).

başladı ve bir Slav komitesi kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu komite aracılığıyla “Slavyane” adında aylık bir dergi yayınlanmaya başlamıştır. 1941-42-43 yıllarında Moskova’da “Bütün Slav Milletleri” kongreleri düzenlenmiş, bir anlamda İkinci Dünya Savaşı Slav birliğinin tekrar tesis edilmesi hususunda önemli sonuçlar da doğurmuştur (Onay, 2008, s. 150).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında SSCB’de Panslavist görünümündeki Panrusçu yaklaşım etkili olmuştur. Savaşın sona erdiği üzere, ırk eşitliği ortadan kaldırılmış, Slav-Ortodoksların, Türk-Müslümanların, bütün hepsinin Rus milletine hürmetkâr olmaları prensibi ile Panrusçuluk ivme kazanmıştı (Kohn, 1983, s. 260). SSCB’de ilk Panslav Kongre, 10 Ağustos 1942’de yapılmış bu kongreyi daha sonra 4-5 Nisan 1942’deki ikinci kongre takip etmiş (Kohn, 1983, s. 241) ve 1870’li yıllarda dile getirilen Rus yayılmacılığı arzusu tekrardan dillendirilmeye başlanmıştır (Saydam, 1997, s. 1948).

5.3. Avrasyacı Yaklaşım

Avrasya terimi ilk olarak Alman coğrafyacı Aleksandr Gumboldt (1769-1859) tarafından kullanılmıştır. Rus literatürüne girmesi ise V. İ. Lamanski (1833-1914) tarafından olmuştur (Çomak, 2006b, s. 151). Günümüzde Atlantikçi görüş ile Avrasyacı görüş, 19. yy. ın Rusyası’nda kendilerine yer bulan Batıcılar ve Slavofil görüşün etkisinde kalmışlardır. SSCB sonrası Rusya’nın Batı’ya mı Doğu’ya mı yönelmesi gerektiği üzerine getirdikleri yaklaşımlar bu iki düşüncenin başlıca temel noktalarıdır (Canikoğlu, 2010, s. 43).

Ruslar Batı ile uyumsuzluğunu ve ayrı bir kültür ve medeniyete sahip oldukları görüşünü Avrasyacı görüş ile sürdürmektedirler. Avrasyacılık bir tür Mesihlik misyonu da taşımakta ve bu durum Rus İmparatorluğunun yayılmacı politikasına da yüzyıllardır tesir etmektedir. Dünya karşısında yalnızlık psikolojisinin Slav birliği, Avrasya birliği, Sovyetler birliği gibi birlik hareketlerini doğurduğunu görmekteyiz (Çomak, 2006a, s. 98).

Avrasyacı görüşe göre Rusya ne Avrupa devleti ne de Asya devleti olmuştur. Rusya kendine has yapısı ve coğrafyası itibarıyla Avrasya karakterini yüzyıllarca sürdürmüş bir gelenektir (Canikoğlu, 2010, s. 62). Avrasyacı görüşü ilk ileri sürenler bunu Çarlık Rusya’da Bolşevizm karşı alternatif bir ideoloji olarak ortaya koymuşlardır. Klasik Avrasyacılık olarak adlandırılan bu akıma göre Bolşevizm, Batıcılığın Rusya’da galip gelmesi ile eş anlamlıdır (Çomak, 2006b, s. 153). Trubetskoy, Savitsky Suvchinsky ve Florovsky gibi Bolşevik Devrimi sırasında Avrupa’ya göç etmek zorunda kalan entelektüeller arasında temelleri atılmıştır. Bu akımda Moğol-Türk devlet geleneğine tarihsel atıflar yapılmaktadır. Ortodoksluk dahi bu tarihsellik göz önünde bulundurularak daha kuvvetli bir biçimde sunulmuştur. Trubetskoy bu hususta, Rusların Ortodoksluğu Bizans’tan aldığını ancak Turani öğelerle yeniden yorumladığını öne sürmüştür (Özcan, 2012, s. 106-107). Avrasyacı görüşe göre Ortodoksluk Avrasya dini olarak coğrafi bir kapsayıcılığı içermektedir. Slavofil akıma göre din hususunda ırksal bir temel yoktur (Özcan, 2012, s. 111).

Aleksandr Dugin’e göre Avrasyacı yaklaşım, yakın çevrenin Moskova ile bağının devam ettirilmesi ve Çarlık ve SSCB’nin jeopolitik geleneklerinin sürdürüldüğü bir yapının kurulmasını hedeflemiştir (Canikoğlu, 2010, s. 22). Öte yandan dine bakışında ise tüm Avrasya coğrafyasında bulunan dinlerin ateizm karşısında mücadele vermesini benimsiyor ve bütün Avrasya’nın gelenekçi yapısının birleşmesini arzuluyordu (Çomak, 2006b, s. 157).

Dugin’in Avrasyacı yaklaşımına göre ise Rusya, ne Doğu ne de Batı’dır. Bağımsız ve kendine özgü olan üçüncü bir yön olan Avrasya’nın kalbidir (Dugin, 2010, s. 3). Bu üçüncü yönü Avrasya İmparatorluğu olarak adlandıran Dugin, Çarlık ve Sovyet rejimlerinin hatalarından dersler çıkartarak materyalist, ateist ve ekonomik merkezli politikalara dönülmemesi ve yerel etnik, kültürel, dini farklılıkların dikkate alınmasını öngörür. Bu yeni imparatorlukta ulus-devlet yapısı öngören Rus milli reaksiyonlara karşı konulması gerektiğini belirtir (Dugin, 2010, s. 48-49).

Avrasya İmparatorluğu’nun merkezinde olması gereken etnik yapı Rus kültürü ve tarihiyle harmanlanmış bir kimlik ihtiva etmelidir. Ancak bu Rus kimliği, Rus olmayan toprakların ve kültürlerin Ruslaşmasını doğurmamalıdır. Çünkü bu Ruslaşma Avrasyacı yaklaşımın karşı çıktığı ulus-devlet oluşumuna kadar gidebilir. Bu durum Dugin’in Avrasyacı teorisinin temel argümanlarından biri olan stratejik düzeyde coğrafi birlik öngörülerine ciddi zarar verebilir. Ancak Dugin’e göre kesin olan bir şey varsa o da Avrasya İmparatorluğu’nun temel taşıyıcı unsuru görevini Ruslar yerine başka bir millet üstlenirse kıtasal blok ve Avrasya misyonunun zarar göreceği ve Batı’ya karşı gerçekleştirilmek istenen bütünleşmenin mümkün olmayacağı görüşüdür (Dugin, 2010, s. 85-89). Rusya Federasyonu’nda Avrasya teorisine Rus komünistleri de ilgi göstermişler ve Rus ulusal kimliğinin bir parçası haline gelen kiliseye destek vermişlerdir. Rus komünistleri Avrasyacı görüş ekseninde Rus milliyetçi bir karakterle harmanlanmıştır (Dağı, 2002, s. 131).

Kırım’ın jeopolitik yapısı göz önüne alındığında, Avrasyacı yaklaşımda güvenlik teorileri bakımından oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Dugin’in Avrasyacı teorisinde Kırım’ın statüsü de oldukça sorunlu bir haldedir. Bu hususta şunları ifade etmektedir: “... Kırım’ın Rusya’ya direkt birleştirilmesi, Malorus (Ukrain) nüfusun son derece olumsuz tepkisini çekecek ve yarımadanın Ukrayna toprakları vasıtasıyla Rusya sistemine entegre edilmesinde, ki bu genelde pek gerçekçi değildir, problemler doğuracaktır. Kırım’ı ‘Egemen Ukrayna’ya bırakmak da mümkün değildir. Çünkü bu durum Rusya’nın jeopolitik güvenliğine doğrudan bir tehdit oluşturacak ve Kırım içinde etnik gerginliğe sebep olacaktır. Tüm bu mülahazalar dikkate alındığında, Kırım’a özel bir statü tanınması ve Moskova’nın direkt stratejik kontrolünde, fakat Ukrayna’nın sosyo-ekonomik çıkarlarının ve Kırım Tatarlarının da etnik—kültürel taleplerinin göz önünde bulundurulduğu azami bir otonomi verilmesi gerektiği sonucu meydana çıkmaktadır.” (Dugin, 2010, s. 207).

Dugin’in Kırım konusunda önerdiği statü ve yukarıda belirttiği gerçekçi olmayan ihtimaller, günümüzdeki mevcut durum göz önüne alındığında tam aksi yönde cereyan etmiştir. Rusya’nın Kırım’ı ilhak etmesi ve takındığı tutum bir yana, Dugin’in Kırım meselesinde katı Rus merkezli görüşlerinin Avrasyacı teorisine örtüşmediği açıktır. Dugin’in Çarlık ve Sovyet rejimlerinin Ruslaştırma siyasetini, Avrasyacı yaklaşım nazarında sakıncalı buluyor olması ve Rusya’nın Kırım’ı ilhak ederek 21. yy. terminolojisi ile Ruslaştırma siyasetini tekrar canlandırması, teorisinin pratik karşısındaki taban tabana zıt duruşunu ortaya koymaktadır. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse Avrasyacılık yaklaşımı, Batı karşısında oluşturulmak istenen bölgesel Avrasya bloğunun Rus merkezli yapısı ve konumuyla bu coğrafyada yüzyıllardır sürdürülen Ruslaştırıcı misyonun 21. yy. terminolojisi ile Dugin tarafından güncellenmiş halini sunmaktadır.

Sonuç

Rus kimliği ile şekillenen devlet merkezli sistemin knezlikten imparatorluğa doğru evrilişi incelendiğinde bu hususta en kritik nokta, Rusların Hristiyanlığı kabulü ile birlikte kilise-devlet etkileşiminin doğurduğu yeni bir sistemin meydana gelmiş olması göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda Bizans etkisi de yine aynı kritik üzerinden Ortodoksluk merkezli cereyan etmiş ve meydana gelen yeni devlet sistemine tarihsel bir meşruluk ve güç katmıştır.

Ortodokslukla harmanlanmış Rus devlet sistemi ve 3. Roma Moskova doktrini ile bölgesel, dinsel ve ırksal hamilik görevinin üstlenilmesi de, çeşitli milliyetçi-dinsel akımları beraberinde getirmiştir. Bu akımların 21. yy. günceline kadar tezahür etmiş olması, bir bakıma Rus devlet sisteminin kurumsallaşarak Rus merkezli olarak yayılmacı bir çerçevede sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu yayılmacılık esaslarında bölgesel kontrolün sağlanmasında imparatorluk bünyesine katılan yeni toprakların ve medeniyetlerin Rus potası içerisinde eritilmesi esas alınmıştır. Zaman zaman dinsel metotlarla, zaman zaman etnik parçalama ve asimilasyon yöntemleriyle, kimi zaman da ideolojik birliktelik esas alınarak gerçekleştirilen Ruslaştırma politikaları, devlet merkezli sistemin güçlendirilmesi ve bu sürecin Rus kimliğinin etkisiyle gerçekleştirilmesi bakımından en temel araç olmuştur.

Panslavizm, Slavofil düşünce ve Avrasyacılık gibi temelinde etnik-dinsel-jeopolitik kimlik atıfları bulunduran fikir akımları da Rus kimliğinin dönüşümünün en göze çarpan unsurları olarak yer almıştır. Değişen devlet sistemleri ve ideolojilere rağmen, Rusların devlet merkezli sisteme attettikleri "kimlik mirasını" kurumsal halde sürdürdükleri ve bu doğrultuda devlet yönetimine de tarihsel bir meşruluk sağladığı da görülmektedir.

Kaynakça

- Acar, S. (2013). *Kazan Hanlığı- Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aslan, M. (2009). Rusya ve Devletçilik. İ. Çomak (Dü.) içinde, *Rusya Stratejik Araştırmaları -2* (s. 47-53). İstanbul: Tasam Yayınları.
- Bayramova, F. (1997, temmuz-Ağustos). Rus Şovenizmi ve Onun Tehlikesi. *Yeni Türkiye Dergisi*(16), 2141-2144.
- Canikoğlu, E. (2010). *Putin Döneminde Rusya Federasyonu'nun Yakın Çevre Politikası*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çomak, İ. (2006a). Rusya, Putin ve Avrasyacılık. İ. Çomak (Dü.) içinde, *Rusya Stratejik Araştırmaları -1* (s. 89-100). İstanbul: Tasam Yayınları.
- Çomak, İ. (2006b). Rusya'da Bir Milli İdeoloji Arayışı: Avrasyacılık. İ. Çomak (Dü.) içinde, *Rusya Stratejik Araştırmaları -1* (s. 151-161). İstanbul: Tasam Yayınları.
- Dağı, Z. (2002). *Rusya'nın Dönüşümü*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Dugin, A. (2010). *Rus Jeopolitiği-Avrasyacı Yaklaşım*. (V. İmanov, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.
- Hatipoğlu, E. (2013). *Rusya Federasyonu Dış Politika Oluşumunda Tarihsel, Kültürel ve İdeolojik Miras*. Ankara: Sage Yayınevi.
- Hudyakov, M. (2009). *Kazan Hanlığı*. (A. İshaki, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Işık, F. (2009). *Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türkler*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kalkan, M. (2007). *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kanlıdere, A. (2010, Yaz-Güz). Rusya Tarihinin Ana Hatları. *Türk Dünyası Kültür Dergisi*(19-20), 59-87.
- Kaya, S., & İşyar, Ö. G. (2009). Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi. *Usak-Oaka*, 4(8), 25-49.
- Kohn, H. (1983). *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (A. O. Güner, Çev.) İstanbul: Kervan Yayınları.
- Kurat, A. N. (2010). *Rusya Tarihi/Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Onay, Y. (2008). *Batı'ya Direnen Devlet Rusya*. İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları.
- Özbay, F. (2006). Tarihsel Süreç İçerisinde Ruslar ve Rusya. İ. Çomak (Dü.) içinde, *Rusya Stratejik Araştırmaları -1* (s. 13-44). İstanbul: Tasam Yayınları.
- Özcan, S. (2012). *Rusya ve Polonya'da Din, Kimlik, Siyaset*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Saydam, A. (1997, Temmuz- Ağustos). Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya. *Yeni Türkiye Dergisi*(16), 1935-1961.
- Topsakal, İ. (2009). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Yapıcı, U. (2011). *Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Yılmaz, H. (2006). *Rusya'da Devlet Merkezli Sistem ve Bürokrasi*. İstanbul: Versus Kitap.
- Zenkovsky, S. A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. (A. N. Ongun, Çev.) Ankara: Güncel Yayıncılık.

TÜRK DÜNYASINDA VAAZLAR, GÖRÜŞ VE BEKLENTİLER

Okt. Berrin SARITUNÇ

Uludağ Üniversitesi Rektörlüğe Bağlı Türk Dili Bölümü
bsaritunc@uludag.edu.tr

Elif KAPDAN

Bursa Mudanya Müftülüğü
elifkapdan39@hotmail.com

Öz

Yaygın din eğitimi kapsamında vaazlar toplumsal bilgi alışverişinde önemli bir yer tutmaktadır. İnsanlar din ve dinle bağlantılı konularda bilgilerini arttırmak için çeşitli araçlar kullanmaktadır. Bu araçlardan biri de vaazlardır. Yaygın din eğitimi kapsamında vaazlar toplumsal bilgi alışverişinde önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar teknolojinin gelişmesi, insanın bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmış ise de dinleyici ile yüz yüze iletişim kurarak mesajın aktarılması etkili bir yöntem olmaya devam etmektedir. Bu sebeple, dinin halka öğretilmesi alanında camilerde icra edilen vaaz hizmetleri Türk kültür tarihinde olduğu gibi Türk dünyası genelinde günümüzde de önemini korumaktadır. İnsanların gönüllü olarak katıldığı vaazlardan ve vaizlerden toplumun her kesiminin farklı beklentileri bulunmaktadır. Bu çalışma, vaaz ve vaizler ile ilgili halkın görüşlerini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Bu araştırmada araştırma modeli olarak nicel yöntemler kullanılmıştır. Anket uygulanmıştır. Veriler analiz edilerek bulgulara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vaaz, Vaize, Yaygın Din Eğitimi, Yaygın Eğitim, Kadın Eğitimi

Sermons Opinions And Expectations of Turkish World

Abstract

Preaching under formal religious education plays an important role in the exchange of social information. People use a variety of tools to enhance their knowledge on topics linked to religion and religions. One of these tools are also preaching. sermons plays an important role in the exchange of social information under formal religious education. Although the development of technology, the reach of human knowledge have facilitated the transfer of the message also communicate face to face with the audience it continues to be an effective method. Therefore, carrying out preaching in mosques in the area of services to teach religion in public as well as the history of Turkish culture remains important today in the entire Turkish world. All segments of society where people voluntarily attended the sermon and the preacher are different expectations. This study was undertaken to identify the people and preaching his views on the preachers as a research model in this study quantitative methods were used. The questionnaire was conducted. Data is devoted to analyzing the findings.

Keywords: Sermon, Preacher, Religious Education, Non-Formal Education, Women's Education

1.Giriş

İnsanlar ilk eğitimini ailede alır ve ardından yaygın ve örgün eğitim vasıtasıyla bilgi ve görgüsünü geliştirir. Yaygın din eğitimine bakıldığında camiler önemli bir işleve sahiptir. Camilerde yürütülen din eğitimi etkinliklerinden biri de vaazlardır. Vaazlar, bir taraftan halkın bulunduğu mescitlerde yüzyıllarca İslami eğitim-öğretimin vazgeçilmez aracı olmuş, diğer yandan onun devamını sağlamak suretiyle kültür hayatının gelişmesinde etki etmiştir (Keyifli, 1997: s.25). Vaaz, cami içinde namazdan önce veya sonra vaiz tarafından cemaate dinî, dünyevi bilgiler öğretmek ve bunların daha verimli bir şekilde yapılmasına katkıda bulunmak üzere kullanılmış bir hitabet şeklidir. Başka bir ifade ile camilerde ve topluca ibadet yapılan yerlerde toplumu din konusunda aydınlatmak amacıyla yapılan dinî bir öğüttür. (DİB, 1985: s.54)

Vaaz kelimesi, Arapça'da “ve-a-za” kökünden gelmekte olup, mastardır. Sözlükte; “öğüt vermek, nasihat etmek, hatırlatmak, uyarmak ve sakındırmak” gibi anlamlara gelir.

İmam- Beğâvî (436-516) vaazı, “Müslümanlara nasihat etmek, onlara bilmedikleri dini işleri öğretmek, doğru olan dünya işlerine irşâd, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, şefkatli davranmak, büyüklerine saygı, küçüklerine sevgi duyguları beslemek ve bıktırmamak şartıyla güzel öğüt vermek” olarak tanımlar. (Beğavi, 1986: s.292)

Terim olarak vaaz, iyiliğe sevk etmek ve kötülükten sakındırmak için söylenen söz, kalbi yumuşatacak nasihat, hitabet tekniği içinde cemaate yapılan öğüt olarak tanımlanır. (Cilalı, 2009: s59) Vaaz cami içinde namazdan önce veya sonra vaiz tarafından cemaate dinî, dünyevî bilgiler öğretmek ve bunların daha verimli bir şekilde yapılmasına katkıda bulunmak üzere kullanılmış bir hitabet şeklidir. Başka bir ifade ile, camilerde ve topluca ibadet yapılan yerlerde toplumu din konusunda aydınlatmak amacıyla yapılan dinî bir öğüttür. (DİB, 985: s54)

Vaazın amacı, insanı inanç, ahlak ve ibâdet bakımından olgun ve sağlam bir karaktere ulaştırmaktır. (Selçuk, 2007: s.192) Elmalılı Hamdi Yazır, İmam Halil'in “kalbi inceltecek şekilde hayrı hatırlatmak” şeklindeki tarifini tercih etmiştir. (Yazır,272) Vaaz, kürsüde belli bir süre yapılan konuşma değildir. Vâizlik, Müslümanların iyiliğini arttırma hizmeti ve

olgunlaştırma faaliyetidir. (Bayraktar, 1997) Dinin mesajlarıyla cemaati buluşturmaktır. Gönül terbiyeciliğidir.

Camiler dışında çeşitli kurumlarda, günlük yaşayışta, bazı merasimlerde ve çeşitli yayınlar yoluyla yaygın din eğitimi faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. İyi bir din eğitimcisinin hedef kitlelerini çok iyi tanıması bundan da önemlisi ihtiyaçlarını bilip ona göre hizmet sunması büyük önem taşır. Ne var ki; vaizlerin yürüttükleri etkinliklerin çeşitliliğine rağmen, aldıkları eğitimin tek tip olması meslekî yeterlik durumunun sorgulanması ihtiyacını doğurmaktadır. (Kılıç, 2014: s.3) Köylü' ye göre ise; "Din gibi soyut bir olgunun, eğitimin konusu olması başlı başına pek çok zorluğu içinde barındırırken, bu güçlüğü bir de farklı ihtiyaçlar içerisindeki insan topluluklara din hizmeti sunma görevi eklenince, mevcut sorun daha da derinleşmektedir. Cezaevine götürülen din hizmeti ile huzurevine götürülen din hizmeti aynı olmadığı gibi, çocuklara sunulan dini etkinlikler ile yetişkinlere sunulan dinî etkinlikler aynı değildir. Din hizmetinde kişinin yaşı, yaşam tecrübesi, eğitim seviyesi, içinde bulunduğu özel koşullar, ilgi ve ihtiyaçları, dine yaklaşımı gibi niteliklerin hepsi önem arz eder." (Köylü, 2006: s.67-92) Buyrukçu' ya göre; çok amaçlı tek programlı hizmet öncesi eğitim programı, nitelikli insan yetiştirmek için uygun değildir. Vaizlik dâhil olmak üzere istihdam alanına uygun öğretim programı ve ders içerikleri düzenlenmelidir. (Buyrukçu, 2006: s.2) Yaygın din eğitimi, her yaş ve eğitim düzeyindeki bireye, örgün din eğitiminin dışında hayat boyu sunulan bir eğitimidir. Bu tür eğitimin faaliyet alanı, camilerdeki hutbe ve vaazlardan dini yayınlarla kadar oldukça geniştir. Vaaz, din eğitiminde ve öğretiminde önemli bir araçtır. Yaygın eğitimin vazgeçilmez bir unsurudur. Vaazlar, bir taraftan halkın asırlarca İslâmî eğitim-öğretimin vazgeçilmez vasıtası olmuş, diğer yandan onun devamını sağlamak suretiyle kültür hayatımızın gelişmesinde tesir etmiştir.

Vâizlerin hizmetlerinde başarılı olması için önemli şartlar vardır. Bunların başında bu işi yapanların bilgili olması, en güzel ahlâkı temsil etmesi ve yöntem bilgisi gelmektedir. Görevli kimseler fert ve toplum eğitimi yapacaklardır. Bu sebeple vaiz, modern terbiye ilke ve metotlarını da bilmek zorundadır. Bu görevi üstlenecek din görevlileri tarafından hizmet öncesi, pedagojik sebep ve saikler bilindiği zaman hizmet verme aşaması kolaylaşır. Psikoloji konusunda nitelikli bilgiye sahip olmalıdır. Çünkü kendilerinden dini rehberliğin yanında psikolojik danışmanlık gibi görevler beklenmektedir. Bu beklentiler onların sahip olması gereken nitelikleri de etkileyecektir.

Vaaz dinlemeye gelenler, hiçbir baskı ve zorlamaya maruz kalmadan, tamamen kendi hür iradeleriyle gelmişlerdir. Amaçları kulluk borçlarını ödemek, Yaratıcısına daha yakın olmak dinî ibadetlerini yerine getirmek ve inandıkları din konusunda bilgi sahibi olmaktır. Böyle yapmakla, manevi görev ve sorumluluklarını yerine getirmenin huzurunu duyarlar. Ayrıca, hem günlük hayatın sıkıntı, güçlük ve zorluklarından arınmış insanların haklarına riayetle toplumda sevgi ve hoşgörü ortamını hazırlayacak davranışları kazanmış olurlar. İşte din görevlileri, vaazlar ve hutbeler yoluyla bu özellikteki insanlara rehberlik etmiş olurlar. Zira onların her biri halkla iç içedir. Onlar her yönden insanlara örnek olma durumundadırlar. Bunun için her biri aynı zamanda iyi bir din eğitimcisi olmaları hasebiyle hedef kitleyi çok iyi tanıması bundan da önemlisi ihtiyaçlarını bilip ona göre hizmet sunması büyük önem taşır. Bilindiği gibi vâizler câmi dışında cezaevi, huzurevi, sevgi evi, kadın sığınma evi, bakım rehabilitasyon merkezi gibi çok farklı yerlerde görev yapmaktadırlar. Ne var ki vâizlerin yürüttükleri faaliyetlerin çeşitliliğine rağmen, aldıkları eğitimin tek tip olması meslekî yeterlik durumunun sorgulanması ihtiyacını doğurmaktadır. Çok amaçlı tek programlı hizmet öncesi eğitim programı nitelikli insan yetiştirmek için uygun değildir. Vaizlikte istihdam alanına uygun öğretim programı ve ders içerikleri düzenlenmelidir. Vâizlik mesleğinde hizmet çeşitliliğinin çokluğu nispetinde uzmanlaşmanın olmaması önemli sorun teşkil etmektedir. "Burada üzerinde durulması gereken en önemli problem belirtilen yerlerde sunulan din hizmetinin niteliğidir. Zira din gibi soyut bir olgunun, eğitimin konusu olması başlı başına pek çok zorluğu içinde barındırırken, bu güçlüğü bir de farklı ihtiyaçlar içerisindeki insan kitlelerine din hizmeti sunma görevi eklenince, mevcut sorun daha da derinleşmektedir.

Din hizmetinde kişinin yaşı, eğitim seviyesi, yaşam tecrübesi, içinde bulunduğu özel koşullar, ilgi ve ihtiyaçları, dine yaklaşımı gibi niteliklerin hepsi önem arz eder." Yaygın din eğitimi iletişiminde, istenen ve arzulanan dini anlayış, tutum ve davranış kazandırabilmek için hedef kitlenin özelliklerinin dikkate alınması ve bilinmesi gerekir. Din eğitimcisinin, hedef kitlenin bu özelliklerini dikkate almadan iletişimde bulunması, eğitim ve öğretimin kalitesini düşürecek gibi, başarısını da olumsuz yönde etkileyecektir. Yaygın din eğitiminde hedef kitlenin özelliklerinin bilinmesi, gerçekleştirilecek iletişimin planlanması ve düzenlenmesinde, eğitim öğretim konusunun seçilmesi, muhtevasının belirlenmesi ve mesajların iletilmesinde çok önemli katkı sağlayacaktır.

Vaaz hazırlığı, konunun seçimi ile başlar. Vaiz, cemaatin ilgi, istek ve ihtiyaçlarını dikkate alarak bir konu belirler. Seçilen konuların ayet ve hadisler ışığında güncel hayatla ilişkilendirilmesi son derece önemlidir. Konu seçiminde dinleyenlerin kültür ve yaş seviyelerini göz önünde bulundurur. Vaaz süresi dikkate alınarak konunun sınırlandırılması gerekir. Çünkü vaazın süresi, bir konunun bütün yönleri ile incelenmesine yetmeyebilir. Vaaz konusunun sınırları belirlendikten sonra planlamaya geçilir.

Bir vaaz şu plana göre hazırlanabilir: Vaazın başında, Allah'a hamt, Hz. Peygamber'e salavat içeren bir dua yer alır. Vaaz metni; giriş, gelişme, sonuç ve dua bölümlerinden oluşur. Konuyla ilgili en az bir ayet ve bir hadis seçilir. Vaiz, konusuyla ilgili hazırladığı ayetlerin tefsirlerden yorumlarını okur. Hadislerin açıklamalarıyla ilgili notlarını gözden geçirir. Âlimlerin konuyla ilgili görüşlerini dikkate alır. Konuyla ilgili kıssa, hikâye ve örnek olayları değerlendirir. Edindiği bilgiler arasından hurafe ve yanlış anlaşılmalara sebep olacak kısımları çıkarır. Bu bilgiden cemaatin ne kazanacağını değerlendirir ve vaazı nasıl sunacağını tasarlar. İnsanlar, kendileri de çeşitli eserleri okuyarak birtakım dinî bilgiler elde edebilirler. Ancak dinledikleri vaazlarla edindikleri bilgileri pekiştirirler ve yeni bilgiler edinir, yanlış bilgilerini düzeltirler. Böylece hurafe ve batıl inançlardan uzaklaşarak sağlam dinî bilgilere ulaşırlar. İnsanlar, günlük yaşamlarında bazı sorunlarla karşılaşır, dinî yaşamla ilgili sorulara cevap bulma ihtiyacı hissederler. Ayrıca bazı meşguliyetler nedeniyle yaratılış gayesini, görev ve sorumluluklarını unutabilirler. Bu durumda vaazlar ile insanlara görev ve sorumlulukları hatırlatılır ve karşılaştıkları sorunların çözümüne katkıda bulunulur.

Vaaz hazırlamak ve sunmak iyi bir din eğitiminden geçmeyi gerektirir. Etkili bir vaazın gerçekleştirilmesi için vaizin

yeterliliklerinin sağlam olmasının yanında etkili bir anlatım, güzel örneklendirme, sade ve anlaşılır bir dil kullanma çabası içinde olması gerekir. Vaizlere DİB'in eğitim merkezlerinde, uzman kişiler tarafından hitabet yönteminin doğru ve yanlışlarının uygulamalı olarak okutulması vaaz sürecinde görülen sıkıntıları en aza indirebilir.

Vaizlerin günlük politik konuşmaların dışında kalmaya özen göstermeleri, ses tonu ve şiddetini ayarlamaları, beden dilini ölçülü kullanmaları, aile hayatı ve giyim kuşamları ile cemaate örnek olmaları, kitaptan okuyarak hitap etmemeleri, üzgün ve sinirli görünmemeleri, görev heyecanını kaybetmemeleri dinleyici kitlesini ve vaazların etkisini arttıracaktır.

Vaaz hazırlığı, konunun seçimi ile başlar. Vaiz, cemaatin ilgi, istek ve ihtiyaçlarını dikkate alarak bir konu belirler. Seçilen konuların ayet ve hadisler ışığında güncel hayatla ilişkilendirilmesi son derece önemlidir. Konu seçiminde dinleyenlerin kültür ve yaş seviyelerini göz önünde bulundurur. Vaaz süresi dikkate alınarak konunun sınırlandırılması gerekir. Çünkü vaazın süresi, bir konunun bütün yönleri ile incelenmesine yetmeyebilir. Vaaz konusunun sınırları belirlendikten sonra planlamaya geçilir.

Vaaz, geçmişten günümüze İslam eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Peygamber mesleği olan vaizlik her dönemde İslam geleneği içerisinde yetişmiş kişilerce icra edilmiştir. Günümüzde Kur'an'ın emri olan Allah'ın kullarına öğüt verme (Zariyat ,51/55) sorumluluğu öncelikle vaizler tarafından gerçekleştirilmektedir. Herkes irşada muhtaçtır. Ayrıca vaazlar, hurafelerden arınmış dinin öğretilmesinde, birlik ve beraberliğin oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

‘(Ey peygamberim) Sen öğüt ver, sen ancak öğüt vericisin.’ (Ğaşıye, 88/21) ayetinin gereği son peygamber, insanlara vaaz ve nasihat ederdi. Herkesin katılımını sağlamak ve insanlara bıkkınlık vermemek gayesiyle vaazı belirli zamanlarda yapardı. (Buhârî, Deavât, 69) Bazen namazların ardından vaaz ederdi. (İbn Mâce, Sünnet, 6) Cuma günü vaaz ettiğinde vaazı uzatmazdı. Yine o, vaaz için haftada bir gününü kadınlara ayırırdı. (Buhârî, İlim, 35) Hz Peygamber (sav), bazen sahabelerin vaazına da iştirak etmiştir. (Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5/261) Bugünkü şekliyle vaaz verme işini Hz Ömer'in onayıyla Cuma günleri ilk icra eden Temîm ed-Dârîdir. (İbn Hanbel, 3,448) Hz. Osman döneminde de vaaz etmeye devam etmiştir. Muaviye döneminde vaaz, siyasi ihtilaflar sonucu ideolojik doğrultuda kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraki Emevi halifeleri de aynı yolu takip etmişler, resmi vaizlere iktidarın propagandasını yaptırmaktan da geri kalmamışlardır. (Mücteba, 1986: s.306-307) Osmanlılar döneminde de vaaz ve irşat hizmetlerine önem verilmiştir. İlmiye sınıfı ve vâizler medreseden yetişmekteydi. Talebeler medresede öğrendiklerini medrese yakınındaki mescit ve camilerde halka anlatmakta veya tatil zamanlarında ülkenin dört bir yanına dağılarak halka bildiklerini anlatmak suretiyle bir nevi staj da yapmış olmaktadır. (Baltacı, 1976: s45). Talebeler, üç aylarda ve özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasından faydalanıp kasaba ve köylere dağılırlar, buralarda imam-hatiplik, vâizlik yaparak elde ettikleri parayla geçinmeye çalışırlardı. “Cerre çıkma” denilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanınmasına, onlarla bütünleşmesine de yardımcı olurdu. (İpşirli,2003: s331)

Osmanlılarda imam-hatiplik ve müezzinlik kadrolarına ilâveten dersiâmlık, hatiplik, kürsü şeyhliği, Cuma vâizliği, salâvat-ı şerife-hânlık, ihlâs-ı şerif-hânlık, sure-i Mülk-hânlık gibi vazifeler ihdas edildi. (Baltacı, 1996: s.126) Kürsü şeyhi, ilk olarak Eyüp Camiine tayin edilmiş, daha sonra Sultan Selim, Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Ayasofya camilerinde devam etmiştir. Cuma vaizi de denilen ve 1726-27'de Selâtin Şeyhliği şeklinde değiştirilen Kürsü Şeyhliği, zaman içerisinde İstanbul'daki diğer bazı camilerde vilayet ve sancak merkezlerindeki camilerde ihdas edilmiştir. Kürsü şeyhlerinin en önemli görevleri Cuma namazı esnasında Arapça olarak okunan hutbeyi Cuma namazı bitimindeki vaazlarıyla halka izah ve telkin etmekte. (Doğan, 1998: s.499)

Tanzimat döneminde ise hedef; nitelikli vaizler tarafından, zaman ve zemine uygun vaazların yapılması idi. Fakat bu mümkün olamamıştır. Yöneticiler bir taraftan ilmi yeterlilikten yoksun kişileri kürsülerden uzaklaştırmaya çalışırlarken, diğer taraftan da vaazlardan beklenen faydanın temini yönünde bir tedbir olarak, dersiâmların zaten vermekte oldukları Tefsir ve Hadis derslerinden cemaati de faydalandırmayı düşünmüşlerdir. Hâlbuki çok değişik düzeylerdeki cemaatin irşadı hedeflenerek yapılan vaaz ve vaizlikle, medreselerde veya camilerde medrese öğrencilerine ve yahut ta belirli seviyelerdeki kişilere verilen dersler arasında büyük fark bulunmaktadır. Bu nedenle dersiâmlardan da yeterince verim sağlanamamıştır. Vaizler ise uzun bir geçmişin alışkanlıklarından kolaylıkla sıyrılamamışlardır. Çok güzel örnekler bulunmuş, fakat İslâm'ın uygun yöntemlerle cemaate ulaştırılmasında sürekli sıkıntılar çıkmıştır. (Yazıcı, 2005: s.116)

Vaaz ve vâizlerin esas önem kazanmaları, II. Meşrutiyet'in kendine has siyasi, kültürel, ekonomik özellikleri içinde modernleşme fikrinin geldiği durum ve bunun eğitimdeki bir yansıması olarak gündemi oluşturmuş ve önceki dönemlere göre kıyaslanamayacak derecede çok tartışılan, fikir üretilen konulardan olmuştur. (Doğan, 1999: s.72) dönemde vaazlar üzerinde iki temel sebepten dolayı çokça durulmuş:

Birincisi; medreseler, son zamanlarında artık istenen düzeyde eleman yetiştiremez duruma gelmişlerdir. Tefsir ve hadis kitaplarını anlayıp anlatabilecek ehliyetinde olmayan ve halkın seviyesine ve ihtiyaçlarına cevap veremeyen vaizlerin artması, o dönemde daha sık tartışılır olmuştur.

İkincisi; çöküş çare arayan Osmanlı aydınının, kurtuluşa götürecek dinamiklerden en önemlilerinden birinin din olduğunu kavramış ve din konusunda milleti aydınlatacaklardan bir grubu oluşturacak olan vaizlerin bu işi doğru olarak en güzel şekilde yapabilmeleri için çareler aramaya koyulmuş olmalarıdır. (Doğan, 1999: s.174)

1913 yılında yürürlüğe konulan Tevhid-i Cihat Nizamnamesi ile muhtelif dinî görevleri ifa edecek elemanların tanımı ve tasnifi yapılmış ve yetiştirilmeleri bir takım esaslara bağlanmıştır. Belirlenen bu esaslar dikkate alınarak yeni medreseler açılmıştır. (Öcal, 2013: s.370) İslam tebliğcileri yetiştirmek amacıyla Medresetü'l-Vaizin, 28 Aralık 1912'de Soğuk Çeşme Vani Efendi Medresesinde öğretime başlamış, (Öcal, 2013: s.377) daha sonra Beyazıt Medresesine nakledilmiştir. İlk iki yıl içinde pek başarı gösteremeyen bu medrese Medresetü'l Eimme ve'l-Huteba ile 1919'da “Medresetü'l-İrşâd” adı altında birleştirilmiş ve “Daru'l-Hikmeti'l-İslamiyye”ye bağlanmıştır. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun neşrine kadar bu medrese böylece devam etmiştir. Ancak öğrenciler tarafından pek rağbet görmeyen bu kurumlar, medreseler kapandığı zaman İmam-Hatip Mektebi'ne dönüştürüldü. (Bayraktar, 2009: s.53) 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulünden sonra -kanunla değil, Maarif Vekaletinin bir genelgesi ile- 11 Mart 1340/1924 tarihinde vaizlerin de yetiştirildiği

medreseler kapatılmıştır. (Öcal, 2008: s.401) Tevhid-i Tedrisat Kanununun dördüncü maddesi ile -1933 yılında İstanbul Üniversitesi adını alacak olan- Darülfünun'un çatısı altında bir İlahiyat Fakültesi ve ayrıca din görevlileri yetiştirmek için de ayrı okulların açılması kesinleşmiştir. Madde aynen şöyledir: *Maarif Vekaleti, yüksek diniyat mütehasşısıları yetiştirmek üzere Dârülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hüdâmât -ı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetiştirmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.* Tevhid-i Tedrisat Kanununun nakledilen maddesi gereği 1924 yılında Cumhuriyet döneminin ilk ve tek üniversitesi olan Dârülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Toplam 9 yıl süreyle eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunabilmiştir.

9 Mayıs 1949 günü TBMM tarafından kabul edilen bir kanunla (4 Haziran 1949 günü Resmi Gazete'de yayınlanan 5424 sayılı kanun) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin açılması kesinleşmiştir. (Öcal, 2008: s402-403) Öte yandan; 19.11.1959 tarihinde İstanbul'da, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ve İmam-Hatip Okulu mezunlarının yükseköğrenim yapabilecekleri bir Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır. Bu enstitü "Diyanet İşleri Teşkilatına müftü, vaiz vb. gibi din hizmetlileri de yetiştirecekti." Sonraki yıllarda sayıları çoğaltılan Yüksek İslam Enstitüleri 1982'de İlahiyat Fakültesi adıyla üniversitelere bağlanmışlardır. Bu tarihten sonra da yeni kurulan üniversitelerin çatısı altında vaizlerin de yetiştiği yeni ilahiyat Fakülteleri açılmıştır.

İslam dininin "muamelat-ı nas" dışında kalan inanç ve ibadetlerle ilgili hükümlerini tedvir ve dini müesseselerini yönetmek üzere 3 Mart 1340/1924 tarih ve 429 sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş. Söz konusu kanunun 5. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevami ve mesacidi şerifenin ve tekaya ve zeveyanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur." hükmü yer almıştır. (Dustur, 1965: s.665) Buna göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en temel görevi, toplumu din konusunda aydınlatmaktır. Bu görevin yerine getirilmesinde ise vaaz ve irşat hizmetlerinin müstesna bir yeri vardır. Başkanlık bu hizmetleri, daha ziyade vaizler aracılığıyla yerine getirmektedir.

1965'te yürürlüğe konulan 633 sayılı DİB kuruluş ve görevleri hakkında kanunun 33. maddesinde ve DİB Merkez ve Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma yönergesinde "vaaz ve irşad görevi" başlığı altında, vaizin görev, yetki ve sorumlulukları ile vaaz etme yetkisi verilebilecek olanlar belirlenmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez ve Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesinin 95. maddesine göre, vaizlerin görev, yetki ve sorumlulukları şunlardır:

a- Cami veya gerektiğinde ceza ve tevkif evleri, çocuk ıslahevleri, güçsüzler yurdu, öğrenci yurdu, hastahane, fabrika ve benzeri yerlerde vaaz etmek.

b- Ramazan ayı ve dini günler dışında biri Cuma vaktinde olmak üzere haftada en az üç defa müftülükçe belirtilen yerlerde vaaz etmek, bunlardan en az birini dini bilgileri öğretmek amacıyla itikat ve ibadet konularında yapmak.

c- Savcılıkların talebi üzerine, ceza ve tevkif evleri ile çocuk ıslah evlerinde ilgili mevzuata göre ders vermek.

d- İrşat programlarında görev almak, gerektiğinde seminer, panel, sempozyum gibi toplantılara katılmak veya konferans vermek.

e- Gerekliğinde Kur'an Kursları ile hizmet içi eğitim kurslarında ders vermek.

f- Görevli bulunduğu bölgenin dini, milli, ahlaki, sosyal ve kültürel yapısı ile bu yapının özelliklerinden doğan fert ve toplum davranışları üzerinde incelemeler yapmak, inceleme sonuçlarını ve görülen aksaklıkların giderilebilmesi için görüş ve tekliflerini yazılı olarak müftülüğe bildirmek.

g- Dini soruları cevaplandırmak ve irşad programları ile ilgili çalışmalar yapmak üzere, müftülükçe uygun görülmesi halinde haftanın bir veya iki günün de müftülükte görev yapmak.

h- Görev alanı ile ilgili konularda amirlerince verilen diğer görevleri yapmak

İpek yolu coğrafyasında yer alan ülkelerde vaazlar ile ilgili ortak ve kendine has özellikleri ve geliştirmeye açık yönler bulunmaktadır.

Anket Uludağ Üniversitesinde öğrenim görmekte olan 30 öğrenci üzerinde uygulanmıştır. Ankete katılanların 3'ü Azerbaycan, 3'ü Uygur Türkü (Çin), 14'ü Kırgızistan, 9'u Kazakistan ve 1 tanesi de Afganistan'dan oluşmaktadır.

Ankete katılan öğrencilerin tamamı lisans öğrencisi olup 20-26 yaşları arasındaki kızlı erkekli öğrencilerden oluşmaktadır.

Ankete katılan öğrencilere kendi ülkelerinde yetişen vaiz ve vaizeler hakkındaki düşüncelerine dayanarak sorulara cevap verilmesi istenmiştir.

Öğrencilerin sorulara verdiği cevaplar şu şekildedir:

1. Soru: Ülkenizde vaazlar nerede ne zaman ve ne sıklıkta yapılmaktadır?

- Ülkemde vaazlar en çok Caferi mezhebi olan topluluklarda yapılır. Hanefi mezhebine özel olarak ne be ne de etrafımdakilerin karşılaştığını sanmam. (Azerbaycan, 23)
- Azerbaycan'da eskiden İslam'ı yaymak zordu. Ben şahsen vaazlara çok katıldım. Bayanlara sohbetler bayan hoca hanımlar tarafından camiler ve medreselerde verilmekteydi. Ülkemde bu uygulama hala devam etmektedir. (Azerbaycan, 24)
- İki sene önce siyasi durumların iyi olduğu zamanlarda vaazlar camilerde veya düğün gibi insanların kalabalık olup toplandığı yerde ünlü vaizler tarafından yapılmıyordu. Şimdi ise yasak... (Uygur,23)
- Vaazlar genelde camilerde nadiren de olsa evlerde sohbet şeklinde olmaktadır. (Kırgızistan, 24)
- Vaazlar mescitte; dini konferanslar ise üniversitelerde olmaktadır. (Kazakistan, 22)
- Ben bir bayan olduğum için hiç vaaza katılmadım. Erkeklere camide vaaz veriliyor bu nedenle bu konuda hiçbir fikrim yok. (Uygur, 26)

- Haftada bir Cuma günleri camilerde ve hanımlara özel evlerde belli bir gün sohbet yapılır. (Kırgızistan, 24)
- Camide her vakit vaaz verilir. (Kırgızistan, 26)
- Yaşadığım yerde vaazlar her akşam namazından sonra yapılmaktadır. Vaazları caminin imamı vermektedir. (Kırgızistan, 20)
- Cuma namazları ile bayram sabahlarında vaaz verilir. (Afganistan, 24)

2. Soru: Vaazlara toplumun ilgisi nasıldır?

- Hoşgörü ile yaklaşıyor ve ilgi çekiyor. (Kırgızistan, 24)
- Vaazlara genel olarak erkekler katılıyor ama toplumun düşüncesini bilemiyorum. (Uygur, 26)
- Toplumun büyük bir bölümü ilgi göstermektedir. Genelde orta ve fakir durumdaki halk ilgi duymaktadır. Elit kesimde fazla ilgi görmez. (Kırgızistan, 24)
- Ben çok vaaza katıldım mesela ünlü âlimlerin geldiği vaazlara. 15000-2000'e kadar insanın toplandığını hatırlıyorum. Böyle vaazları başka yere görmedim. (Uygur, 23)
- Vaazlara her toplumda olduğu gibi bizde de ihtiyaç oldukça çoktur. İnsanlar böyle ortamlarda olmaya olmaya maalesef çok şeyi unutmuştur. (Azerbaycan, 23)
- Erkeklerin genelinin ilgisini çektiğini söyleyemem. Ancak bayanların çoğunluğunun ilgisini çeker. Çünkü çok fazla sohbette bulundum. Bayanların ilgisi daha çok idi. (Azerbaycan, 24)
- Köylüler ve dini bilgisi iyi olanlar tarafından iyi karşılanır ama komünistler, ateistler ve milliyetçiler tarafından eleştirel olarak yaklaşırlar. (Kazakistan, 22)
- Bazı bölgelere göre değişmekle birlikte genel eğilim çok iyi diyebilirim. (Afganistan, 24)

3. Soru: Vaazların içeriği ve kapsamı ne olmaktadır?

- Bayan hoca hanımlar tarafından bayanlara verilen vaazların geneli ahlak, temizlik ve mezheplerle ilgilidir. (Azeri, 24)
- Vaazlar daha çok dini yaşamak, namaz kılmak, günlük hayatta yaptıklarımızı değerlendirmek, Hz. Mehdi, Hz. Hüseyin ve Hz. Ali ile ilgili olmaktadır. (Azerbaycan, 23)
- Daha çok ahlaki konular ve namaz ile ilgili vaazlar verilir. (Afganistan, 24)
- Çok çeşitli konular olmakla birlikte Uygurların ortak tek bir derdi olduğu için her an her zaman zalimin zulmü ve mazlumun gözyaşı ortak konudur. (Uygur, 23)
- Peygamberlerin hayatı, hadisler ve kıssalar daha çok ilgi çekmektedir. (Kırgızistan, 24)
- Bu konuda hiçbir bilgim yok. (Uygur, 26)
- Haram yiyecek ve içecekler, tesettür ve kul hakları farz olan ibadetlerin uygulanması konuları. (Kırgız, 24)
- Vaazlarda kesinlikle siyasi söylem olmaz devlete muhalif konular konuşulmaz. Sadece vaizin içeriği emri maruf ve selefiler olur. Başka İslam'a aykırı mezheplere ve cemaatlara karşı cevaplar verir, mescitler dini derneklerin hepsi diyanete bağlıdır. (Kazakistan, 24)

4. Soru: Vaizlerde nasıl bir anlatım tarzı kullanılmaktadır?

- Vaazlar Kazakistan geleneğine, örfüne yakın ona aykırı düşmeden anlatılmaktadır. Cuma namazlarında ve akşam büyük camilerdeki namazlar dini ders saati şeklinde geçer. (Kazakistan, 24)
- İnsanları etkilemek için ve dediklerini yaptırabilmek için sert üsluplu bir dil kullanılır (Kırgızistan, 24)
- Vaizlere göre değişmekle birlikte benim beğendiğim vaazlar Kuran ve hadislerden delil getirerek coşkuyla gerektiğinde canlı, gerektiğinde hüzünlü bir şekilde anlatanlardır. (Uygur, 24)
- Güzel, yavaş, etkileyici ve insanların rahat anlayabileceği bir üslup kullanılır. (Azerbaycan, 24)
- Anlatım tarzları güzeldir anlaşılırdır fakat bu kişilere her yerde ve her zaman ulaşmanız mümkün değildir. (Azerbaycan, 23)
- Fasih anlatım tarzı kullanılmaktadır. (Afganistan, 24)

5. Soru: Çocukların, gençlerin, kadınların, erkeklerin, engellilerin, yaşlıların, sosyal hizmet kapsamındaki kişilerin (huzurevi, cezaevi, kimsesiz çocuklar vb) vaazlara ulaşması kolay olmakta mıdır?

- Engellilere, huzurevlerine, cezaevlerine diyanetten kişiler yardım amaçlı giderek dini değerleri anlatırlar. (Kazakistan, 24)
- Erkeklerin vaazlara ve vaizlere daha kolay ulaşabilmektedir. Ama şimdi bazı bölgelerde kadınların da gidebildiklerini gördüm. (Afganistan, 24)
- Çocuk, genç kadın ve yaşlılar konusunda bir sorun yok ancak engellilere anlatımı hakkında bir bilgiye sahip değilim. (Afganistan, 24)
- Gençler istedikleri süre medreseye gidip öğrenebilirler kadınlar ise kendilerine özel bir ortam kurmalıdırlar. Ben yaşadığım ortama vaazlara kolay ulaşamadım hatta hiç ulaşamadığımı söyleyebilirim. Ortamlarda da bu tarz konular çok az oluyor insanlar yanlış bilgilere sahipler ve bu nedenle de çocuklarını öyle yetiştirmekteler maalesef. (Azerbaycan, 23)
- Maalesef ülkemizdeki türlü yasaklar nedeniyle hiç kolay olmuyor örneğin 18 yaşından küçüklerin camiye gitmesi yasaktır. Kadınlar için de aynı durum geçerlidir. Zaten medyada da İslami konular yasak olduğu için vaazlara ulaşmak hiç de kolay olmuyor. (Uygur, 23)
- Çocuklara, gençlere, kadınlara ayrı ayrı vaaz yapılmıyor, genel vaazlar oluyor. Huzurevleri ve hapishaneler de maalesef aynı durumda. Teknoloji kullanımı ise orta düzeydedir. (Kırgız, 24)

- Çin Uygur Bölgesinde kadınların, memurların, 18 yaş altındaki çocukların camiye girmesi yasaktır vaaz da tabi ki... (Uygur, 26)

6. Soru: Hangi konularda vaazlara ihtiyaç duyulmaktadır?

- Ülkemiz Sovyetler Birliğinden ayrıldığından dinin temel konularına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle de İslam fihmının temel noktaları selefilik cemaatçılık gibi... İslam’da cemaat değil de neden cemaatler var sorusunun cevabı en çok merak edilen konulardadır. Ülkemizde komünist görüşlü kişiler çok olduğu için temel bilgileri hiç yoktur diyebilirim (Kazakistan, 24)
- Allah’ın birliğini vurgulayacak sohbetlere ve kul haklarını ağırlığını bildirecek tarzda haram helali anlatan sohbetlere ihtiyaç vardır. (Kırgızistan, 24)
- Uygur bölgesinde reel olarak haberlerde duyduğumuz gibi öğrenciler memurlar 18 yaş altındaki çocuklar dini türden kıyafetler olsun camiye gitmek olsun hepsi yasaktır. Kuran kursu ve açıktan veya gizli de olsa hiçbir şeyde din eğitimi alma imanı yoktur. En basiti bir namaz kılmayı bile öğrenemiyor insanlar. İslam’ı ilk kabul emiş Türk milleti olarak her bir Uygur Türkünün vaaza ihtiyacı vardır. (Uygur, 26)
- Milli irade milliyetçilik dinin doğru bir şekilde anlatılmasına ihtiyaç vardır. Vaazlar genelde Arap geleneğindeki vaazlara benzemektedir. (Kırgızistan, 24)
- Öncelikle bizim halkımız 960’da devlet dinini İslam dini olarak yapmış ve 1000 senelik Uygur İslam kültürüne mensup bir halk olmasına rağmen böyle işkence, böyle soykırıma maruz kalmaktadır. Bu nedenle halkın “diriliş” ihtiyacı vardır. (Uygur, 23)
- Vaazlar bence en başta dinin temel konularını, mübarek günlerle bilgileri Kuran ve güncel hayatı ele alan şekilde olmalıdır. Mesela Türkiye’de ulaştığım dini bilgilere orada ulaşmam için internete bakmam lazım, camiler zaten kapalı veya hiç yok. İnsanlar ihtiyaç duydukları şeyi kime soracaklarını bilmediklerinden sorsalar bile doğru bilgiye ulaşmakta sorun yaşadıklarından yanlış şeyler yapmaktadırlar. Her bölgede bir cami özellikle de ezan okunan bir cami olması lazım. Ben ülkenin bu durumundan çok rahatsızım ilerde inşallah oraya döndüğümde kendim de bu konuyla ilgilenmek istiyorum. (Azerbaycan,24)
- En çok ahlak namaz ve aile konularında vaaza ihtiyaç vardır. İbadet konularında da çok ihtiyaç var çünkü bazı kimseler Müslüman olduğunu söyler ama kelimeyi şehadeti bilmezler, Müslüman olan halkın içine yaşamakla otomatik olarak Müslüman olduğunu zannederler. (Azerbaycan,24)

7. Soru: Vaazlar ve vaizlerle ilgili diğer belirtmek istediğiniz noktalar nelerdir?

- Ben aynı şekilde gitmesi taraftarıyım. İslam’ı gayet güzel şekilde anlatmaktadırlar. İlmi âlimlerin en iyi şekilde anlayarak öğretmesi gerektiğine inanıyorum ve bunun da vaazlarla nasihatlerle sınırlı kalmamasını istiyorum dini sosyal faaliyetlerin çoğalması her alanda bilgili olan âlimler bunu inananlarla paylaşması ve bir kaynaşma olması gerektiği inancındayım. Ülkemdeki âlimlerin, imamların, vaizlerin sadece dini alanda bilgi vermesine katılmıyorum. Çünkü onların amacı toplumu âlim yapmak değil dinin temel bilgilerini öğretmek namaz kılmaya ve dinin temel şartlarını yerine getirmeye teşvik olmalıdır.(Kazakistan, 24)

Sonuç ve Değerlendirme

Vaazlara katılım yoğun olarak haftada bir ve on beş günde bir şeklindedir. Vaaz mekânlarının eve yakın olması kadınlar için önemli olmakla beraber erkekler için bu durum sorun teşkil etmemektedir. Kadınların vaazlara ulaşması konusunda sıkıntıların olduğu aşikârdır. Vaazlara katılım nedenleri “dini bilgileri öğrenmek ve geliştirmek” olarak öne çıkmaktadır. “İman” ve “ibadet” konulu vaazlar daha çok ilgi çekmektedir ve insanlar, dinledikleri vaazları çevrelerine tavsiye etmektedir. Dinlenen vaazlar beklentilere cevap verecek düzeyde olup beğenilmektedir.

Vaizlerin bilgileri, karakteri ve sunum şekilleri olumlu görülmeyle beraber anlaşılmayan cümleler kullanmaları, uzun konuşmaları ve cemaatin beklentilerine cevap vermemeleri olumsuz değerlendirilmektedir. Vaaz dinlemek için en çok tercih edilen mekân “cami” ve “Kur’an kursları”dır. Klasik anlatım yöntemi tercih edilmektedir ve vaizlere daha çok “ibadet” ile ilgili sorular sorulmaktadır. Vaazlarda hem müjdeleyici hem de korkutucu bilgiler verilmesi tercih edilmektedir. Farklı yaş gruplarına özel olarak vaaz verilmesini isteyen katılımcılar yüz yüze dinlediklerini vaazlardan daha çok etkilenmektedir.

Öneriler

Modern dünyada toplumun maddi ve manevi donanımlı vaiz ihtiyacını karşılamak için İlahiyat Fakültelerinde branşlaşmaya gidilmelidir. Ayrıca bayan vaizlere de ihtisas eğitim merkezlerini bitirme şartı getirilmesi din hizmetlerinin kalitesi için uygun olacaktır. Doktora yapmış vaizler kurum değişikliğine gitmektedir. Yetkililerce bunun sebepleri araştırılıp, doktora yapmış vaizlerin görevde kalmaları sağlanmaya çalışılmalıdır. Görev yapan diğer vaizlerin öğrenim düzeylerinin yükseltilmesi doğrultusunda imkânlar sağlanmalıdır.

İl İrşat Kurulu’nun vaaz konularını belirlemede her ilçedeki muhatapların kültür seviyesini, örf ve adetlerini, ortak dertlerini ve beklentilerini göz önünde bulundurmalıdır. İl genelinde aynı konudaki vaazların yapılması vaazlardan elde edilecek verimi düşürebilir.

Hizmet içi seminerlerde vaizler arasında bilgi ve tecrübe paylaşımı yapılarak meslek heyecanı diri tutulabilir. Böylece din hizmetlerinde yeni projeler için ortam oluşturulmuş olacaktır.

Merkez camilerde yapılan vaazlar yerel radyo ve televizyon kanallarından naklen verilerek hasta, yaşlı ve çalışanların da vaazlardan istifade etmeleri sağlanmalıdır.

Terör dolayısıyla halk farklı gruplara bölünerek kaos oluşturulmaktadır. Birlik ve beraberliğin temininde vaazlardan yararlanılabilir. DİB’in olağanüstü hallerde sunulacak vaaz hizmetleri için bir kılavuz kitap hazırlamasına acil ihtiyaç duyulmaktadır.

Vaazların yapıldığı yerlerin fiziki şartları sorun olmaktan çıkarıldığı ve vaaz duyurularının her türlü iletişim vasıtaları ile yapıldığı takdirde pek çok kadın vaazlara istekli olarak katılacaktır.

Vaazlarda edinilen bilgilerin kalıcılığını sağlamak için; vaazın özetini içeren yazılar çoğaltılıp vaaz sonunda cemaate dağıtılabilir. Hz. Peygamber’in yaptığı gibi önemli hususlar üç defa tekrar edilebilir. Vaaz konusu anlatıldıktan sonra uygulama ile pekiştirilebilir. Örneğin kabir ziyareti adabı anlatıldıktan sonra cemaatten istekli olanlarla yakındaki bir mezarlık ziyaret edilebilir.

Kaynakça

- Ahmadov, S. (2013). “Hz. Ali’nin Vaaz Açısından Yeri ve Konumu”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu, (17-18 Aralık 2011 DİB Ankara), Ankara: DİB Yay.II, s.535-544.
- Baltacı, C. (1996), Osmanlı Eğitim Sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi, C.2, İstanbul.
- Bayraktar, M.F. (2009). Türkiye’de Vaizlik Tarihçesi ve Problemleri, İstanbul: MÜ, İFAV Yay.
- Begavi İ. (1986). Şerhu’s-Sunne, 13/95, Naklen; Mücteba Uğur, Va’z Kıssacılık ve Hadiste Kusas, AÜİF Dergisi, Ankara.
- Bulut, M. (1993). Diyanet İlmi Dergi, Temmuz – Ağustos – Eylül, Cilt:29, Sayı:3, s.3-9.
- Buyrukçu, R. (2006). Türkiye’de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri, AÜİFD 47, sayı 2, s.99-126.
- Büyükkörükçü, A. (2013). “Tahir Büyükkörükçü” Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu, Ankara: DİB Yay., II, s.54-59.
- Coşkunsever, A. (2013). “Sosyal Hizmet Kurumlarında Vaaz / Dinî Danışmanlık”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu Ankara: DİB Yay., II, s.42-53.
- Coştu, K. (2013). “Hayat Boyu Eğitim Bakımından Ceza ve İnfaz Kurumlarındaki Tutuklu ve Yükümlülere Yönelik Vaaz ve Dinî Danışmanlık Hizmetleri”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu, Ankara: DİB Yay., II,s.30-39.
- Çakan, İ.L. (1998). Dinî Hitabet Çeşitleri- İlkeleri - Örnekleri, İstanbul: MÜ, İFAV. Yay.
- DİB. (1985). Merkez ve Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi, Ankara: s.54.
- Doğan, R. (1998), Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.39, Ankara
- Doğan, R. (1999). “Osmanlının Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik”, Diyanet İlmi Dergi, C. 35, Ankara.
- Erdemli K. (2007). Vaizelerin Cemaat, Vaaz Materyali, Kişisel Donanım Ve Kadın Sorunları Açısından Karşılaştıkları Problemler, 1.Din Hizmetleri Sempozyumu, s.630.
- İpşirli, M. (2003), Diyanet İslam Ansiklopedisi, Medrese, C.28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keyifli, Ş. (1997). Urfa ve Yöresinde Yaygın Din Eğitimi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.25.
- Kılıç, İ. A. (2014). Vaizelerin Mesleki Faaliyetleri, Yeterlikleri ve Sorunları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun: s.3.
- Kocaman K. (2013). *Yaygın Din Eğitimi İletişimi Sürecinde Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilmenin Önemi* Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/12 Fall, Ankara.
- Koç A. (2007). Etkili İletişim Ve Öğretim Teknikleri Açısından Vaaz, 1.Din Hizmetleri Sempozyumu, Cilt 1, s.152.
- Köylü, M. (2006). Psiko-Sosyal Açidan Dinî İletişim, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, s. 67-92.
- Öcal, M. (2008), Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi Literatürü, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.6, Ankara,.
- Pederson J. (1964). “Hatip”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul: C. V, Milli Eğitiğm Basımevi, s.365.
- Titmus, C. (1997). Yetişkin Eğitimi Terimleri Sözlüğü, Çev.A.Ferhan Oğuzkan, 2.Baskı, Ankara: Uluslararası Eğitim Basımevi.
- Turgut, B. (2015). Etkin Bir İletişim Aracı Olarak Vaaz, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 2, Sayı 1, s.67-85.
- Wensick A.J. (1970). “Mescid”, İslam Ansiklopedisi, C.VIII, 2. Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Yazıcı, N. (2005) Tanzimat Dönemi Ramazanlarında Vaaz Ve İrşâd Hizmetleri Üzerine Değerlendirmeler, Diyanet İlmi Dergi, C. 41, S. 3, Ankara.
- Yazır, Elmalılı M.Hamdî, Hak Dînî Kur’an Dili, İstanbul: Azim Dağıtım (Özgün eser 1935 tarihlidir)

XVI. VE XVIII. YÜZYIL DÖNEMİNDE DEVLETİN MÜLTEZİMLERLE UZLAŞMA YÖNTEMLERİ: ADANA SANCAĞI ÖRNEĞİ

Doç.Dr. İhsan Erdem SOFRACI
Mersin Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü
erdemsofraci@mersin.edu.tr

Okt. Mehtap ERGENOĞLU
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mergenoglu@mersin.edu.tr

Öz

Tarihsel olarak pek çok devlet tarafından vergi gelirlerinin toplanması iltizam sistemi aracılığıyla yapılmıştır. Bu uygulama aynı zamanda "İpek Yolu" üzerindeki uygarlıkların mali sistemlerinin devamı açısından da önemli bir unsur olmuştur. Bu uygulamaların, modernitenin erken dönemlerinde “yeni kamusal düzenlemeler” bağlamında ele alındığı vurgulanmaktadır. Özellikle vergi toplama imtiyazının kiraya verilmesi ve malikânelerin satışları gibi uygulamaların sadece Osmanlı İmparatorluğu’nda değil, aynı zamanda İngiltere, Fransa, İspanya krallıkları ile Çin Hanedanlığı tarafından da uygulandığı belirtilmektedir. İpek Yolu çeşitli Türk uygarlıklarının ekonomik kaynağı olmuştur. Dolayısıyla "İpek Yolu" gibi sadece ticari açıdan önem taşımasıyla değil, tarihsel ve kültürel zenginliklerle de donanmış büyük bir kaynağın mali açıdan değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı mali yönetiminin uygulamalarını esas aldığımız için, buradan hareketle ilgili dönemde mali sistemin, ekonomik değişkenlerin ve sosyo-ekonomik yapının özelliklerine yoğunlaşmaya gayret edeceğiz. Bu noktada, çalışmamızın uygulama kısmı niteliğinde Adana Sancağını ele almaya çalışacağız. Arşiv’den elde edeceğimiz kaynaklardan yararlanmayı da amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Maliye Tarihi - İltizam Sistemi - Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri

The Negotiation Methods Between The Tax Farmer And The Public Authorities From XVI to XVIII Centuries: The Example Of Adana Sanjak

Abstract

Historically, states have generally collected taxes by the tax farming system. This method has been an important factor for the permanence of civilizations around the “Silk Road”. We emphasize that this system was considered within the context of “new public regulations” during the early stages of modernization. In particular it is pointed out that policies such as leasing tax-collection and sale of state estates were carried out not only in the Ottoman Empire, but also in England, France, Spain and China in the past.

The Silk Road has been the economic source of various Turkic civilizations. Therefore, it is important to evaluate financially such a big resource which was equipped with not only commercial, but also historical and cultural assets. Since we study Ottoman financial practices and policies, in this paper we try to concentrate on characteristics of the financial system, economic variables and socio-economic structure of the relevant period. Within this context, we look at the case of Adana Sanjak. We also hope to use archive sources.

Keywords: The Fiscal History - The Tax Farming System - The Negotiation Methods With The Tax Farmer

Giriş

Devletler için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardır. Bunlardan biri, merkezi bir maliye teşkilatının memurları ile vergi toplanmasıdır. Diğer yol ise vergi toplama işinin belli koşullarla özel birimlere devridir. Tarihsel olarak vergi toplama sistemlerinde rastlanan özelleştirme uygulamaları günümüzde özerk vergi idareleri oluşturmak suretiyle etkin bir vergi sistemi kurma çabalarının dayandığı temel örnektir. Tarihsel olarak pek çok devlet tarafından tecrübe edilen iltizam sistemi şeklinde uygulanan vergi gelirlerinin toplanmasının belli koşullarla şahıslara bırakılması uygulamalarının sonuçları günümüze ışık tutabilir (Buluş,2010:82).

Bu uygulamaların, modernitenin erken dönemlerinde “yeni kamusal düzenlemeler” bağlamında ele alındığı vurgulanmaktadır. Özellikle vergi toplama imtiyazının kiraya verilmesi ve malikânelerin satışları – elbette beraberinde satışların çoğunun yönetici elitlere yapılması sorunu-gibi uygulamaların sadece Osmanlı İmparatorluğu’nda değil, aynı zamanda İngiltere, Fransa, İspanya krallıkları ile Çin Hanedanlığında da uygulandığı vurgulanmaktadır (Ma,2003:437).

Ancak, merkezi yönetim ile malikâne satışlarının gerçekleştirildiği kesim arasındaki ilişkinin hiyerarşik bir yapıdan çok, piyasa geçişkenliği ile adlandırılması söz konusu olmuştur. Bu anlamda erken dönem modernitenin hiyerarşik uygulamalar yerine, piyasa mekanizmasını hakim kılmaya çalıştığı veya bunu öncelediği vurgulanmaktadır (age).

Elbette biz bu çalışmamızda Osmanlı mali yönetiminin uygulamalarını esas aldığımız için, mültezimlerle uzlaşma yöntemlerine değinmeden önce, sistemin bir dönem temelini teşkil eden iltizam sisteminin uygulanma sahasının genişlemesi ve gerekçeleri üzerine yoğunlaşmak yerinde olacaktır.

1. İltizam Sistemi'nde Uygulama Alanının Genişlemesi ve Nedenleri

Savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca, tımar düzeni hem askerî hem de malî önemini yitirmeye başlamıştır. Böylece tarımsal artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplaması yönündeki baskılar da artmış ve devlet, XVI. yüzyılın sonlarına doğru tımar düzeni aleyhine iltizam sistemini yaygınlaştırmaya başlamıştır (Pamuk,1999:94).

XV. yüzyılın son yarısına kadar Osmanlı Maliye Teşkilatı'nın yapısı ayrımları ve ana hatları ile merkez maliye teşkilatı ve eyalet maliye teşkilatı şeklinde organize olmuştur. Merkez maliye teşkilatı defterdarlık ve maliye mahkemesi kaleminden oluşmaktadır. Eyalet maliye teşkilatı ise Eyaletleri, Has ve Salyane ile idare edilenler olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Her eyalette Merkez Maliye Teşkilatı'na bir defterdar ile gelirleri denetleyen tımar defterdarı vardı. Bu eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalarda dirliklere ayrılırdı. Eyaletlerin başında beylerbeyi (vezir kadrosunda ise vali), sancakların başında sancakbeyi, kazalarda kadı bulunurdu. XVII. yüzyılın başlarından itibaren vezir kadrolarında bir genişleme görüldüğünden ve beylerbeylerinin mansabı olan eyaletler vezirlere tevcih oluna geldiğinden beylerbeyiler ikinci dereceye düşmüşler, hatta uhdelere sancaklar verilmeye başlanmıştır. Mevcut eyaletler vezirlere de yetmez hale gelince eyaletler dahilindeki sancakların bazıları birleştirilerek vezirlere verilmeye başlanmış, XVIII. yüzyıldaki bu kadro genişlemesi adeta şimdiki merkez valilerine benzer bir merkez beylerbeyleri zümresi yaratmıştır (Tezcan,2003:128).

Rekabet açısından iltizam bedellerinin zaman içerisindeki seyri ele alınırsa, XV. ve XVI. yüzyıllarda rekabetin var olduğundan; XVII. yüzyılda ise bir donuklaşmadan söz edilmektedir. Genç, bu durumu askerî bürokrasideki genişleme ile artan harcamalar ve bütçe açığı yüzünden askerî zümrelere iltizam verilmesi suretiyle mali sıkıntıların aşılması stratejisinin seçilmesine bağlamaktadır. Sektörde askerî zümre mensuplarının artışı olgusu, XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde neredeyse tamamlanmıştır. Dolayısıyla azalan rekabet ve mukâta'aların gelir yaratma kapasitesinin sınırlarına ulaşıncaya iltizam gelirleri de donuklaşmıştır. XVII. yüzyılın ilk yarısında rekabette iki önemli değişiklik yaşanmıştır. İlkinde, askerî zümre maaşlarını terk etme karşılığında “hazîne-mânde” adıyla bilinen mukâta'a iltizamlarını almaya başlayınca mukâta'a gelirlerinde vazgeçilen maaş tutarı kadar bir artış sağlanmış olduğu gibi devlet daha önce mültezimlere intikal eden kârların bir kısmını maaş ödemelerinden tasarruf şeklinde hazineye transfer etmiş oldu. İkinci olarak iltizam peşinlerinin yükselmesidir. Donmuş görünen iltizam bedelleri, bu borcun ödenmesi söz konusu olmayan faizi oranında, yükseltilmiştir (Genç, 1997'den aktaran Buluş, 2010: 95).

Mali koşulların bozulması, merkezi devletin iltizam sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini de güçlendirmiştir. XVII. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri uzatılmış, müzayedede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü de peşin talep edilmeye başlanmıştır. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülmüş, geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından teminat olarak kullanılmıştır (Kopar ve Yolun, 2012:337-338).

XVII. yüzyıldan başlayarak ademi- merkeziyetçi eğilim göstermeye başlayan Osmanlı devleti, izleyen yüzyılda bu eğilimin doruğa çıktığı bir sürece girecektir. Ancak bu sürecin sonunda devlet örgütlenmesinde bir dağılma, bir başka seçkin sınıfın veya zümrenin iktidara ortak olması, hâkimiyetin paylaşılması gibi bir gelişmeye yol açmamıştır. Taşra idarecilerinin ekonomik ve askerî olarak güç kazandığı bu sürecin sonunda Osmanlı merkezi devleti bu unsurları içselleştirmeyi başarmıştır. Bu nasıl sağlanabilmiştir? Osmanlı'nın XVII – XVIII. yüzyılları üzerine çalışan araştırmacıların çözüm bulmaya çalıştıkları sorunlardan bir tanesi de budur. Bu çalışmalardan ortaya çıkan genel bir sonuç merkezileşmenin Osmanlı “usulü” ile sağlanmış olduğudur (Özdemir,2014:243).

Yukarıdaki soruyla ilgili olarak, XVIII. yüzyılda uygulamanın getirdiği sonuçlara yönelik Keyder'in (1998) görüşleri dikkat çekicidir. Şöyle ki; “Osmanlı tarihinde, özellikle XVIII. yüzyıl içinde, ortak çıkarlar uyarınca hareket etme iradesine sahip bir a'yân sınıfının geliştiğini belirten görüşler mevcuttur. Bu sınıfsal oluşum, önceleri hem ilke olarak, hem de pratikte geri alınabilir toprakları ya da mevkileri, merkezi otoritenin zaafı yüzünden süreklilik kazanmış taşra yöneticileri ve mültezimlerdi. Böyle bir gelişmenin varacağı nokta, merkezi otoritenin bütün iktidarı yeniden kendisinde toplama girişimlerine karşı durabilecek derecede özerk, aristokrasi benzeri bir sınıf, beraberinde de babadan oğula miras bırakılabilen toprak mülkiyetinin de doğuşu olabilirdi” (Keyder,1998:10).

Ne var ki, bu akla yakın senaryo olasılık düzeyinde kaldı. A'yân, devletin miri topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını kısmen ihlal etti, ama bunu daha kalıcı bir özerkliğe dönüştüremedi. Bu yüzden de bir ara zümrenin oluşmasına direnç gösteren güçlü devlet ile vergi veren bağımsız köylülük arasındaki ittifakı tam olarak kıramadı. A'yân, re'âyâ ile vergi toplama üzerinden kurduğu ilişkiden yararlanmakla, gelir kaynaklarını sağlamlaştırmak ve çeşitlendirmekle, nüfuzlarını iltizam alırken rekabete girmek zorunda kalmamak için kullanmakla ve belki de nakdi borçları olan üreticilere dayattıkları yükümlülükleri cüzî bir oranda arttırmakla yetinmişlerdir (age).

Konuyu bir örnekle zenginleştirmek mümkündür. XVIII. yüzyılda bir çoban olarak başladığı yaşamını eşkıyalık ile sürdürüp daha sonra Bilecik A'yânı olan, en nihayetinde kapıcıbaşılık rütbesine ulaşan Kalyoncu Ali gibi birçok kişi çeşitli yollarla statü değiştirmiş; belirli görevleri ifa ederek askerî zümreye girmiş ve devletin taşradan talep ettiği çeşitli hizmetlerin karşılanmasında rol almışlardır. Birçoğu köklü bir aileden gelmemesine veya daha önceden idari mekanizma içerisinde yer almamış olmasına karşın, sosyo-ekonomik koşulların yarattığı imkanlardan faydalanarak kendilerine taşra idaresinde bir yer bulan bu kişiler, devletin taşradan beklediği vergi geliri ve asker ihtiyacını karşılayan kişiler olmak hasebiyle merkezin emir ve taleplerini yerine getirmekte öncelik sahibi olmuşlardır (Özdemir,2014:245-246).

Bu önceliklerini çeşitli rütbelere kazanmak ve kişisel hakimiyet alanlarını genişletmek için kullanmışlardır. Kendi otoritesinin karşısında herhangi bir güç unsuru kabul etmek istemeyen devlet, kuvvet kullanmak, uzlaşmak, pazarlık etmek, rütbe tevcih etmek gibi çeşitli yöntemler kullanarak merkezin taşra üzerindeki hakimiyetini sağlamaya çalışmış ve büyük oranda başarılı olmuştur (age:246).

İşte bu yöntemlerin niteliği ve geçtiği evreler, bizi bu çalışmamızda bazı kavramlar üzerine yoğunlaşmaya götürmektedir. Bu anlamda, vergilerin tahsili sorunu çerçevesinde, mukâta'a uygulaması kavramından yola çıkılarak, mukâta'a

alanlarından vergi toplama yöntemlerinden biri olan mâlikâne uygulaması içerisinde yer alan ve çoğunlukla da yerel seçkinlerin oluşturduğu mültezim grubu ile yapılan uzlaşma yöntemleri üzerinde durulacaktır.

2. Mukâta’a Uygulaması ve Vergi Tahsildarları

Devletler, gelirlerini kalemler bazında tahsil etme zorluğunu bazı birimler (kurumlar) aracılığıyla aşabilmektedir. Osmanlı Devleti’nde bu fonksiyonu, mukâta’a kurumu yerine getirmektedir. Bir başka deyişle, bu kurum aracılığıyla hazineye gelir sağlanmaktadır. Mukâta’a; bir işletme olabileceği gibi, genel olarak gelirlerin tahsil edilmesini konu edinebilen bir kuruluştur. Konusu, bir işletmeye tasarruf veya bazı resim ve vergilerin tahsil hakkı olabilir (Çakır,2003:2).

Osmanlı’da ilk mukâta’a uygulamaları Erken Dönem’de başlamıştır. Osman Bey’in başlattığı Bac-ı bazar vergisi de iltizam uygulamasını hatırlatmaktadır. Kroniklere göre, bu verginin alınmasını tavsiye eden Germiyanlı bir kişi Osman Bey’e, “*bu pazarın bac’ını bana satın*” diyerek onu bu vergiden haberdar etmiştir. Bu rivayete dayanarak Osman Bey’in o dönemde bu vergiyi maktû’ biçiminde iltizam yoluyla işlettiği tahmin edilebilir. İnalçık’a göre, Erken Dönem’de maliyenin temelini Mukâta’a Sistemi oluşturmaktaydı. Arvanid defterindeki tımar ve haslarda geniş ölçüde uygulanan iskele mukâta’aları ve değirmen mukâta’aları bunlara örnek verilebilir. Yine, bâc ve niyâbet (bâd-ı hevâ, cürm, resm-i gerdek vs.) gelirleri de vilayet muharriri tarafından tahminen sabit (maktû’) bir değer biçiminde kaydedilir ve genelde sancak beyi tarafından ya direkt tahsil edilir ya da iltizama verilirdi (İnalçık, 1987:XXXIV-XXXV; Akkuş,2009:114).

Diğer taraftan, Erken Dönem’in durağan ekonomik yapısı ve ortamı içerisinde vergi uygulamaları konusunda aşırı müdahalecilik görülmemektedir. Bu dönemde vergi artışlarından ziyade, vergi kolaylıkları uygulanmıştır. A. Vefik Sayın’a göre, ‘ilk vergi affı Murat II (1421-1451) tarafından Cenevizli maden işletmecisinin ödediği kira ve maktû’ vergi bedelinin affedilmesi olayıdır. Oysa 1387’de yenilenen Cenova kapitülasyonlarına göre Murat I döneminde Cenovalılar Pera’dan yapılan ihracat ve ithalat için gümrük vergisinden muaftılar. Buna karşılık malların % 8’i oranında Bac-ı bazar ödüyorlardı. Yine, Arvanid defterine göre I. Beyazıt zamanından beri Akçahisar ahalisi hisarı korumak şartıyla İспенçe ve diğer vergilerden muaftı ve yalnız haraç ödüyorlardı. Aynı defterde başka bir muafiyet konusu, II. Murat döneminde on iki kişiden oluşan gayri Müslimlere tanınmış olan, haraç ve avarız-ı divani vergisi muafiyetleridir’(Sayın,2000’den aktaran Akkuş,2009:118).

XVIII. yüzyılda karşımıza, gelir sağlama yöntemi olarak, malikâne uygulaması çıkmaktadır. Bilindiği gibi, malikâne olarak verilen şeyle, ister mukâta’a ister maktû’ biçimde olsun, vergi kaynağının kendisi veya mülkiyeti değil, fakat ilgili vergi kaynağı üzerindeki vergi toplayıcılığı kastedilmektedir. Yani bir vergi kaynağı – bir köy veya mezra da olabilir- malikâne olarak verilmekle, o vergi kaynağından elde edilecek vergilerin toplama yetkisinin malikâneciye kayd-ı hayat ile devredilmesi anlaşılır. Mukâta’alar Osmanlı maliyesinde vergi gelirleri açısından anlamı olan kalemlerdi. Ancak bugünden geçmişe doğru bakıldığında mukâta’aları, sadece bir vergi kalemi olması nedeniyle maliye tarihinin konusu olarak değil, aynı zamanda, gerçek ekonomik ilişkilerin, faaliyetlerin ve hacminin kendisinde gizli olduğu, bir bilmece olarak görmek gerekir (Özvar,2003:79-80).

Malikâne uygulaması, XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin büyümesine paralel olarak, maliyecilerin sınırlama isteğine rağmen, diğer kaynakları da içerecek şekilde genişlemiştir. XVIII. yüzyıl boyunca sayıları eyaletlerde yerleşik 5-10 bin kişiyle, İstanbul’da yerleşik 1000-2000 kişi arasında değişen kişiler, mukâta’aların ve devlet gelirinin önemli bir kısmını kontrolleri altında tutuyorlardı. XVIII. yüzyılda Osmanlı bütçesi %50 oranında büyürken, mali gelirlerin malikâneleşmesi on kat arttı. 1703’te muaccele oranı bir milyon kuruştan, 1768’te 9,8 milyona çıktı. İltizam veya malikâne gelirleri, toplam gelirlerin %30 ile %50’sini buluyordu. Bunların elde ettikleri kâr oranı ise %35 ile %40 düzeyinde gerçekleşiyordu. Faiz oranının %20 düzeyinde olduğu göz önüne alınırsa bir hayli yüksekti. Kâr marjı yüksek malikâne hisselerinin satışları spekülasyona neden oluyordu. Malikânenin yaygınlaşmasındaki muazzam gelir artışını bunların bağlı olduğu kalem kayıtlarda da görülmektedir. 1774 yılında Esham uygulamasının hemen arifesinde baş muhasebe bürosuna bağlı mukâta’a sayısı 220’den 680’e çıkmış, %209’luk bir artış gerçekleşmiştir (<http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351677>).

Yönetici elitin bu dönemde emlak, vakıf, ticaret ve borç verme gibi ticari işlemlerden çok malikâneyi tercih ettikleri görülmektedir. İdari olarak, malikânenin etkin ortağı, işletmenin bulunduğu yerde, sessiz ortak ise İstanbul veya diğer bölgelerde askeri veya idari bir görev yürütüyordu. Malikâne satışları gayrimüslimlere yasak olduğundan, mâlikâne sahipleri Müslüman elitti. Gayrimüslimler ise, banker, simsar veya muhasip olarak ortaklıklarda yer alıyorlardı.

Merkezi devlet üyesi seçkinler genellikle, tütün ve kahve gibi önemli ticarî mukâta’alarda hisse sahibiydiler. Her yıl 150 ile 300 adet müzayedeye çıkarılan mukâta’aların malikanecileri, çoğunlukla İstanbul’da oturan devlet görevlileriydi. Örneğin; malikâne satışlarının başladığı ilk yıllarda merkezi devlet üyeleri, Balkanlar’da gerçekleşen satışların %36’sını, Halep’tekilerin %17 ve Anadolu’da satılan mukâta’aların %5’ini elinde tutuyordu. Merkezi devlet üyelerinin büyük bir çoğunluğu bu sistemin getirdiği avantajlardan bir hayli yararlandılar. Malikâne satışlarından hem kendilerine hem de çevresindekilere hisseler sağlayarak, kendilerinin ve yakınlarının geleceğini garantiye alıyorlardı. Nihayetinde 1767 yılında hisselerin alım ve satımı, sistemin bir parçası olarak kabul edildi. Ayrıca satışların mahkeme huzurunda gerçekleşmesi zorunluluğu getirilerek, transfer işlemleri de kolaylaştırıldı.

Mültezimlerin dini kimliklerine bakıldığında ve Murat Çizakça tarafından incelenen XVI. ve XVII. yüzyıla ait 534 mukâta’alık bir örnekleme de görüldüğü üzere; iltizam müzayedelerini kazanan girişimcilerden yüzde 60’nın Müslümandır. Yahudi mültezimlerin oranı 1591-1610 arasında yüzde 49’a kadar çıktıktan sonra gerilemiş ve bu iki yüzyıllık süre sonunda ortalama yüzde 28’de kalmıştır. Hristiyanların oranı ise yüzde 10’un altındadır. Arşivlerdeki devlet belgeleri, mültezimlerin hangi tür iş ortaklıkları çerçevesinde örgütlendiklerine dair belgeleri de içermektedir, ancak özellikle müzayedelere katılanları finanse etmek amacıyla oluşturulan pek çok iş ortaklığının resmi kayıtlara yansımadağı da kabul etmek gerekir. Resmi belgelere yansıyan iş ortaklığının yüzde 85’inde tüm ortaklar aynı dinden, kalanında ise ortaklar birden fazla din mensubu olarak tespit edilmişlerdir (Pamuk,1999:95).

Mâlikâne uygulamasının taşrada yarattığı en büyük oluşumlardan birisi, yerel seçkinleri ön plana çıkarmasıydı.

Merkezdeki malikanecilerin, taşradaki mütezimleri olan bu yerel seçkinler, bir çok gelir kaynağını kontrolleri altına alıp, onların kuşaktan kuşağa aktarılması konusunda beceri kazanmışlardı. Nitekim bundan büyük bir kâr sağlayan İstanbul'daki hamileri de yerel suiistimallere göz yummuşlardı (Barkey,2011:353-354).

Ancak XVIII. yüzyıl da Osmanlı merkezi yönetimi ile yerel mütezimlerin ilişkilerinin genellikle güven ve samimiyetten uzak olması, hiçbir zaman istikrarlı bir ortam sağlayamamıştır. Taşradaki ayânlar ile merkezi yönetim arasında bir anlamda koordinasyonsuzluk yaşanması, özellikle savaş dönemlerinde ve iç isyanlarla karşı karşıya kalındığında büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda devletin mâlikâne sistemi içerisinde yer alan mütezim grubuyla uzlaşma yöntemlerinden bahsetmekte fayda var.

4. Pazarlık ve Uzlaşarak Çözüme Ulaşma Konusunda Bazı Yaklaşımlar

Bu noktada, anlaşma müzakeresi en somut uygulamasını parasal işlemlerde gösterdiği için “*evlâ ve enfa*” kuralı üzerinde durulmaya değer bir uygulamadır. Anlaşıldığı üzere “*evlâ ve enfa*” kuralından ilk aşamada beklenen; söz konusu olan sorunun taraf veya taraflarına “en yararlı ve en uygun” ortak çözümün bulunmasıdır. Yani, bu uygulamada ilk husus, ortak bir çözümde buluşulmasıdır (Ergenç,2012:432).

Çözüme ulaşmak her zaman kolay olmayacağından, tarafların bazı beklentilerinden vazgeçerek uzlaşmaları gerekiyordu. Bu bakımdan “*evlâ ve enfa*” uygulamasında öne çıkan ikinci husus “uzlaş”nın bizzat kendisidir. Üçüncü husus, en yararlı olan ve uzlaşmayla ulaşılan çözümün bu şekilde meşrulaştırılmasıdır. Bu “meşrulaştırılma”, taraflar arasında mutabakat sağlandıktan sonra, resmi otoriteler tarafından da onanmak suretiyle sonuçlanmaktadır (age).

Diğer taraftan, bazı uygulamaların iltizam sisteminde sorunlara yol açtığına dair kimi bulgular dikkat çekmektedir. Örneğin; kaime uygulamasının olduğu dönemde müzayede ve ihale suretiyle yapılan öşür ve vergi muamelelerinde kimi olumsuzluklara yol açtığı vurgulanmıştır (Akyıldız,2003:251-252).

Müzayede sisteminde öteden beri öncelikli olarak gözetilen husus, “bedel-i sabık ve hadd-ı layık” ölçüsüydu. Yani önceki senenin bedeli ve iltizamın durumuna göre en uygun fiyat sınırı ölçü alınırdu. Bilindiği üzere mütezimler ihale bedelini peşin olarak değil, taksitle ödemekteydi. Dolayısıyla başta kaime üzerinden belirlenen iltizam bedelinin tamamı ödeninceye kadar, kaimenin sikke karşısında kaybettiği değer, hazine hesabına kayıp yazılırken, mütezimler ise çift yönlü bir kazanç elde ediyorlardı. Bir yandan sikke üzerinden ödeme yapmış olsalar verecekleri miktarın çok altında bir ücret ödüyorlar, diğer yandan da öşür olarak aldıkları hububatı yüksek fiyatla satabiliyorlardı (age).

Ayrıca, yönetim faaliyetleri bakımından mütezimlerin yetki alanlarına giren konular bir hayli genişlemiş durumdaydı. İltizam beratlarında görülen ve mukâta'a kapsamındaki vergilerin içeriklerinden açıkça belli olan klasik dönemde sancakbeyine ait gelirlerin, bu dönemde mütezimlere geçmesi, klasik dönem sancakbeyinin yönetim yetki ve fonksiyonlarının mütezim veya mütesellimlere geçmesi anlamına geliyordu. Her ne kadar söz konusu belgelerde bu kişiler, çeşitli vergileri toplayan ve ilk bakışta yalnızca bir maliye görevlisiymiş gibi görünseler de aslında görevleri çok çeşitlidir. Örneğin klasik dönemde sancakbeyinin başlıca görevlerinden sayılan reâyânın güvenliğini ve düzenini sağlamak, belgelerin diliyle “vilayetin zabt ve hıfz u hrâsetinde sa'y eylemek” artık mukâta'a emîni veya mütesellimlerce yerine getirilmekteydi. Bunun dışında belgelere yansıdığı kadarıyla yetki alanları içerisine giren bölgelerde yaşanan hırsızlıkların araştırılması, suçluların yakalanarak mahkemeye intikali, yaralama, cürüm ve cinayet gibi olayların meydana geldiği mekânda keşfe gitme, genel ahlaka aykırı olan davranışların önüne geçilmesi, eşkıyalıkla mücadele gibi konularda aktif rol oynamaktaydılar (Erdoğan,2006:133).

İltizam usulünü ve mütezimlerle devlet arasındaki ilişkiyi değerlendirirken vakıfların uygulamasını da değinmek yerinde olacaktır. Özellikle vakıflarda gelirlerin tahsilâtında kullanılan yöntemler, çalışmamızda değinilmesi gereken husus olarak öne çıkmaktadır.

Vakıflar kentsel gelirlerini çoğunlukla kiralayarak işletiyorlardı. Kırsal gelirlerin işletilmesinde ise iltizam usulü kullanılıyor veya vakıflar gelirlerini kendi istihdam ettikleri câbiler aracılığı ile topluyorlardı. Gazi Süleyman Paşa vakfı, kırsal gelirlerinin tahsilâtında bu usullerin her ikisini de uygulamaktaydı. Vakfın bütçesine en mühim katkırı iltizam gelirleri yapmaktaydı. Bu gelirler diğer vakıflarda olduğu şekilde muhasebe defterinin gelirler kısmında “‘ani’l-mukâta’ât” başlığı altında her bir mukâta'a bölgesi için ayrı bir başlık açılarak kaydedilmekteydi. Vakıf cari döneme ait mukâta'a gelirleri ve bunların tahsilatı ile ilgili daha teferruatlı kayıtları defter-i mukâta'ât adı verilen bir müfredat defteri cinsinde tutardı. Tahsil edilemeyen gelirler için ise defter-i bakâyâ-i mukâta'ât adı verilen bir defter tutulurdu. Ana muhasebe defterine ise sadece vakıf yönetimi ile mütezim arasında yapılan sözleşme ile tespit edilen iltizam bedeli, bu bedelden tahsil edilen kısım ve baki kalan miktar kaydedilirdi. Bunun dışında elbette mukâta'a bölgesini oluşturan köy ve çiftliklerin ismi, mütezimin ismi ilgili kayıta yer alırdı. Bazen üç yıllık iltizam bedeli, iltizam bedelinde artış veya eksilme olmuş ise bunun kaydı verilirdi (Orbay,2011:130).

İltizam usulünde nakdî ve aynî vergilerin miktarları ve mahsullerin pazar fiyatlarını tahmin ederek bir sözleşme düzenlenmesi doğaldı. Arızî durumlarda, örneğin bir sel baskını veya çekirge istilası olduğunda mütezim sözleşmeden doğan yükümlülüğünü yerine getiremeyeceği yönünde başvuruda bulunabilir, iddiaları soruşturularak mevcut hal kadılık nezdinde tespit ettirilebilirdi. Tarımsal koşullarda bir iyileşme veya kötüleşme olduğunda, nüfus artış veya azalışı ortaya çıktığında bu değişimler sonraki iltizam sözleşmelerine yansıtılabilirdi. Kırsal gelirlerin doğrudan vakıf tarafından toplandığı durumlarda ise aynî ve nakdi vergilerin tahmini yerine vakıfların tarımsal arazilerinin doğrudan tahriri yoluna gidilmekteydi. (age:131).

Bununla birlikte, uzlaşının Osmanlı yönetiminde farklı boyutlarını öne çıkaran görüşler de mevcuttur. Şöyle ki; imparatorluğun çok uzak köşelerinde dirlik tasarruf eden görevliler, padişah ile yönetilen arasında önemli bir unsurdur. Bunlar, bir yandan padişahın otoritesini üzerlerinde sürekli hissetmeliler ve diğer yandan “yüce yaradanın emanetleri” olarak kabul edilen yönetilenlere karşı “adil” davranmalıydılar. Yani vergi gelirlerini padişahın belirlediği miktar ve koşullara göre almaydılar. Uzlaşının ilk boyutu, padişah ile yönetenler, ikinci boyutu ise yönetenler ile yönetilenler arasındaydı

(Ergenç,2009:71).

Bu bakımdan bu ilişkinin temel belirleyicisi “vergi”dir. Vergi, dönemin koşullarından dolayı büyük çoğunluğuyla “aynî” bir taleptir. İşte bu vergi etrafında ilişkinin taraflar arasında uygulamada gözle görülür bir uzlaşma oluşmuştur. Bu uzlaşmanın hukuka yansımış şekli “musalaha”, maliye alanındaki şekli ise “maktû’ en talep”tir. Maktû’ en talep, bir çeşit uzlaşma, yani bir musahala’dır. Genellikle vergi mültezimleri, kanunlarda gösterilen oranlarda vergiyi toplayamama durumuyla karşılaştıkları zaman, hazinenin ve kendilerinin daha büyük kayıplarını önlemek üzere, vergi yükümlülerinden kanunlarda belirtilen miktarların altında, fakat yıllık dalgalanmalara da karşı değişmeyen miktarlar belirleyerek vergi yükümlüleriyle anlaşmaları anlamına gelmektedir (age:72).

Bu noktada, temel belirleyici olan kuramsal veriler ışığında, XVIII. yüzyılda Adana Sancağı üzerinden devletin mültezimlerle uzlaşma esaslarını somutlaştırarak, çalışmamızı sonuca taşımak amacındayız.

5. Adana Sancağı Üzerine Uygulama

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere devletin, evlâ ve enfa’ uygulaması gibi uzlaşma eğilimleri sayesinde, taraflar arasında bir çözüme gidebildiği, hem yönetim hem de idârî sorunlarına bir çözüm ürettiği görülmektedir. Nitekim uzlaşmanın devlet, mâlikâneci, mültezim ve reâyâ açısından faydalı olacağı düşünülmüştü. Zîrâ hazineye para akışının sağlanabilmesi için vergi kaynağının dolayısıyla reâyânın korunması gerekmektedir. İşte bu bağlamda mâlikâne uygulamasını da taraflar arasındaki uzlaşma kapsamında değerlendirmek yerinde olacaktır.¹

XVII. yüzyılın sonları Avrupa’da kutsal ittifak denilen birliğin kurulduğu ve uzun harp mücadelelerinin başladığı dönemdir. Özellikle devletin XVIII. yüzyıla, Avusturya ile olan uzun savaştan yenilgiyle girmesi, nakite olan ihtiyacı iyice artırdığı bilinmektedir. Devlet, bütçe açıklarını kapatabilmek ve aynı zamanda hem vergi kaynağını, vergi kaynağına bağlı olan reâyâyı koruma düşüncesi ile, tımar sistemi içinde kalan yerleri, mukâta’a haline çevirerek hazineye bağlamış ve mâlikâne olarak ömür boyu der-uhde ettirmeye başlamıştır. Bilindiği üzere tahvil (İltizâm) sistemindeki kısa süreli mültezimlerin kâr sağlama hırslarından, reâyâyı kurtarmak için mâlikâne uygulamasının ideal bir sistem olacağı düşünülmüştür (Tabakoğlu, 1985:130). Şöyle ki, yeni sözleşme tahvil uygulamasındaki gibi 3 yıllığına değil, ömür boyu idi. Aslında “*kayd-ı hayat şartı*” ya da başka bir deyişle ömür boyu ibaresi, mâlikâneci açısından da faydalıydı. Ancak burada şu hususu da belirtmekte fayda var. Mukâta’ayı ömür boyu tasarruf hakkına sahip olan mâlikâneciydi. Mâlikâneci, çoğu zaman vergi kaynağının başına gitmeyip, mukâta’asını yine kısa süreli mültezimlere devretmişti.² Yani mâlikâne sistemi, her ne kadar hazineye para girişini sağlamışsa da kısa süreli mültezimleri ortadan kaldıramamış ve üstelik tahvil sistemindeki; Reâyâ-Mültezim-Devlet halkasına, Mâlikâneci’yi de yeni bir zincir olarak eklemişti.

Ayrıca devlet, bu grupların adem-i merkeziyetçi görünimleri karşısında, merkezileşme hedeflerini koruyabilmek adına, çoğunlukla yerel seçkinlerden olan mültezimlerle anlaşma ve uzlaşma yoluyla onlar üzerinde hakimiyetini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu bağlamda onları, mâlikâne uygulaması içine çekerek, sisteme entegre etme çabası içindeydi. (Nagata, 1997:59-60). Sonuçta her iki tarafta yine kendi iyilikleri için karşılıklı anlaşma yolunu seçmekteydiler. Örneğin devletin, taşrada mâlikânecilerden daha etkin olan mültezimleri hem bölgenin üst yöneticisi valiye ya da beylerbeyine hem de mâlikânecilere karşı korumaya çalıştığı arşiv kaynaklarından açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle mâlikânecilerin sık sık mültezimlere devrettikleri idârî ve mâlî yetki alanlarına müdahale etmeleri, devlete yapılan en önemli şikâyet konularından biridir. Problemi çözemeye vergi kaybına uğrayacağını düşünen devlet, taşra yöneticilerine gönderdiği fermanlarla mültezimlere yapılan müdahaleleri engellemeye çalışmıştır. Örneğin, Adana sancağında Saruçam nâhiyesinde Ziyâret, Yıldırım ve Çölmekçiler mezra’asının mültezimi Koca Ağa’ya müdahale edilmemesi emredilerek, 1133/1720 senesi Martından itibaren bir seneliğine mukâta’anın yönetimin onda olduğu hatırlatılmıştır.³

Ancak devletin, mültezimlerin süresi bitimine kadar, yetki alanlarına karışılmaması hususunda sürekli emirler göndermesine rağmen, hem valilerin hem de mâlikâne mutasarrıflarının mültezimlerin yetki alanlarına karıştıkları görülmektedir. Şöyle ki; Yüregir nâhiyesinde bulunan Kâfırkırı ve Hazırlı mezra’aları maktû’unun öşr ve resmi, mukâta’a mültezimleri tarafından tahsil edilmesi gerekirken, mâlikâne sahiplerinin mültezimin idârî ve mâlî işlerine karıştıkları görülmektedir.⁴ Valilerin mâlikânecilere ya da onların mültezimlerine müdahalede bulunmaların en büyük nedeni ise,

¹ A.E.I.II.AHMED, Gömlek No: 173, “Memâlik-i mahrûsede Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve ‘Ayıntâb ve Tokad câniblerinde vesâ’ir ba’zı mahallerde vâli ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta’âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a’yân-ı vilâyetden ba’zı kimesnelerin ‘uhdesinde olub beher sene mâl-i maktû’ların ve mu’tâd üzere kalemiyyelerin ba’zıları câmi’ü’l-emvâl olanlara ve ba’zısı Asitâne-i sa’âdet hazînesine verüb mutasarrıflardır ve lakin der-uhde edenlerin üzerlerinde müstakırr olmayub her biri bir tarikle bir senede bir kaç ademe der-uhde olunduğundan re’âyâ fukarâsı gözedilemeyüb ve vakt ü zamânıyla der-uhde edenler kuvvetleri için tohum ve sâ’ir ihtiyaçları olan malzemelerine i’ânet etmekle bi’z-zarûrede mürâbahacıardan za’fî ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına zirâ’at ve hırâsetleri ve bağ ve bahçe vesâ’ir kâr ü kesblerinin hâsılı vefâ etmediğinden der-uhde edenler dahi zabt edeceğim bir sene yahud iki senedir deyu bi’l-cümle hâsılların almak için cevri ü eziyet eylediklerinden ekserî perâkende ve perîşân ve hâlî ve harab ve bakiyye kalanlar dahi kuvvet-i yevmiyyeye muhtâc ve ahvâlleri diğer gün olmağla mâl-i mîrî tedennî ve tenezzül bulub beytül-mâl-i maktû’un ve kalemiyyesin verdikden sonra bir tarîk ile âhere verilmemek üzere ber-vech-i te’bîd huyûtda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartıyla fâ’izlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe mu’accele ile fûrûht olunmak fermân buyurulduğı.....**bu nizâm ‘imâr-ı memleket ve ‘ibâdu’l-lâha evlâ ve enfa’ olduğun.....**”

² MAD 10205:315, Gurre-i Muharrem 1176/ 23 Temmuz 1762, Mukâta’a-i mezburun rub’ hissesine mâlikâne üzere mutasarrıf olan Süleyman 1761 senesine mahsûben hissesini Adana sâkinlerinden Seyyid Hasan’a 1500 guraşa iltizâm etmiştir; MAD 10193:130, 18 Safer 1168/ 4 Aralık 1754, Adana ve Kara’isalı mukâta’alarının mâlikâne mutasarrıfı adı geçen mukâta’aları 1753 senesine mahsûben Bucak Oğlu’na iltizâma verdiği hususunda

³ MAD 9908:593, 13 Zî’l-ka’de 1133/ 5 Eylül 1721.

⁴ MAD 10194:331 “.....mukâta’a-i mezbur mültezimleri temessüğü olub hilâf-ı şer’e ve kânûna müdâhale icâb etmez iken mukaddemen emr-i şerîf verilmişken ve bu def’a aldıkları i’lâm ile mukâta’a mültezimini ta’şîrden men’ ve 1163 senesi mahsûlüne vaz’ül-yed etdirmeyüb

gelirlerindeki azalmadır. Zirâ mukâta'aların mâlikâne olarak verilmeye başlanmasıyla, denetimlerinde olan mîrî mukâta'a gelirleriyle artık kapı halklarını yani askerî kuvvetlerini finanse edemedikleri görülmektedir.

Devletin vergi kayıplarını en aza indirmek amacıyla uyguladığı uzlaşya bir örnek de ber-vech-i maktû kavramı idi. Bu şekilde malikâne olan yerlerde, defterde yazılı vergi bedelinin ödenemediği durumlarda; ya defterde yazılı vergi bedeli düşürülür ya da defterde yazılı vergi bedelini ödeyemeyen yerlerle, ödeyebilen yerler birinin fazlası diğerinin noksanına havale edilerek mukâta'a haline getirilirdi. Veya belirlenen verginin ödenemediği durumlarda, tarafların tahammüllerine göre alınması yoluna gidilirdi.⁵ Bu uygulama hem reâyânın hem mültezimin hem de devletin yararına idi.

Devletin, mültezimleri hapis ve sürgün cezasıyla tehdit etmesinin ardında aslında bir uzlaşma bulunmaktaydı. Devlet bu sayede mültezimlerin hukuka aykırı davranışlarının önünü almak istiyordu. Örneğin Adana sancağının Yüregir kazasında bulunan Külehâ, Gülhavir-i Küçük ve Kamışlı mezra'larının mültezimleri, Adana sakinlerinden Abdülaziz ve Hamza adlı kişilerin, reâyâdan haksız yere vergi aldıkları için sürgün cezasıyla uyarıldıkları görülmektedir.⁶

Yukarıda da bahsedildiği üzere, devlet problem çözerken farklı yöntemler kullanmıştı. Bu bağlamda mültezimlerle uzlaşma yöntemlerine en iyi örneklerden birisi, yerel seçkinlerin kazandıkları iltizâm haklarının⁷ ardından, beylerbeyi makamına kadar ulaşmaları ve taşra idaresinin en üstünde yer alabilmeleriydi. Adana sancağında da Karslızâde ailesi mültezimlikten başlayıp, beylerbeyi olma serüvenine en belirgin örneklerden biridir. İltizâm sistemi içerisinde mali ve idârî güçlerini artıran bu aileden, Karslızâde Hasan Paşa 1769 tarihinde Adana beylerbeyi olarak görülmektedir.⁸

Devletin reâyâyı kanunlara uygun davranış içinde olmasını öngörmesi de mültezimin yararına olduğu düşünülebilir. Örneğin 5 Cemâziyye'l-âhir 1156/27 Temmuz 1743 tarihli bir belgeden reâyânın çeşitli bahanelerle mâl-i mirîyi vermek istemediği anlaşılmaktadır. Örneğin Dünderlu mukâta'asının reâyâsından bazılarının askerlik ve seyyidlik gibi iddialarla askerî sınıfa dahil olduklarını belirterek, vergilerini vermek istemedikleri görülmektedir. Ancak bunların iddiaları araştırıldığında, bu şekilde kayıtlarının bulunmadığı tespit edilerek, vergilerini düzenli bir şekilde mültezimlerine ödemesi hakkında Adana ve Dünderlu kadılarına hüküm gönderilmiştir.⁹

Belgelerden de takip edildiği üzere devlet XVII. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya başladığı mâlikâne sistemiyle, taraflar arasında uzlaşma ve anlaşma sağlamaya çalışmışsa da kalıcı çözümler getirememiştir. Nitekim menfaatlerin ön planda olması, kavramın teoride kalmasına yani uzlaşmadan sarf-ı nazara neden olmuştur.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde bir araya getirdiği yirmi-otuz etnik grubu, ticaret, askerlik ve genel bir Kanun-i Osmanî çerçevesinde birbirine katmış; belli bir kültürleşme çevresi yaratarak benzerlikler ve ortak davranışlar sağlamıştır. Fakat kimi dönemler gelir yaratmak zorunda kalan yönetimler, yanlış uygulamalarla kendini halktan ve esnaftan koparacak adımlar da atmışlardır.

Kimi dönemlerde Osmanlı merkezi yönetimi ile yerel mültezimlerin ilişkilerinin genellikle güven ve samimiyetten uzak olması, hiçbir zaman istikrarlı bir ortam sağlayamamıştır. Taşradaki ayânlar ile merkezi yönetim arasında bir anlamda koordinasyonsuzluk yaşanması, özellikle savaş dönemlerinde ve iç isyanlarla karşı karşıya kalındığında büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Bununla birlikte, dönemsel gelişmelerin imparatorluğu zorladığı dönemlerde yapılan uygulamaların beklenen sonuçları yaratmadığı da bir gerçektir. Hatta malikâne sisteminde olduğu gibi, yapılan uygulama sonucunda zengin kesimin elde ettiği avantajlar, gelir dağılımında adaletsizlik ve/veya kaynak dağılımında etkinsizlik gibi beklenmedik sorunlara da yol açmıştır. Çalışmamızda Adana Sancağı örneğinde görüldüğü üzere; kimi aileler mültezimlikten başladıkları sürece kısa bir süre sonra beylerbeylikle sonuçlandırarak, belki de hak etmedikleri bir gelir ve itibar düzeyine ulaşmışlardır.

Tarihsel olarak vergi toplama sistemlerinde rastlanan kimi uygulamalar, etkin bir vergi sistemi kurma çabalarının bir ürünüdür. Çözüme ulaşma konusunda, Osmanlı mali sisteminin kimi uygulamalarının “uzlaşma” adına önemli uygulamalar olduğu özellikle belirtilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki; sağlanan çözümlerin hem ekonomik hem de sosyolojik boyutlarıyla beklenildiği kadar verimli bir boyutta gerçekleşip gerçekleşmediği sorusu her zaman zihinleri meşgul edecektir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

A.E.I.II.AHMED, Gömlek No: 173.

Cevdet Timâr 164:8165.

iltizâm temessüğü gerüye gelüb gadr etmeleriyle kadimden berü 'öşr ve resmi mukâta'a-i mezbûre tarafından alınugelen mezârî' arâzisine bî-vech mü'eddâdır deyu a'sâr ve mahsûlüne ta'arruz etdirilmeyüb...”

⁵ MAD 9876:54; Cevdet Timâr 164:8165.

⁶ MAD 9909:143, 22 Z 1133/14 Ekim 1721

⁷ AŞŞ 17/325, 359.

⁸ AŞŞ 5:187, 25 Safer 1184/20 Hıziran 1770, “... Adana Beglerbeğisi Karslızâde Hasan Paşa edâme ikbâlehu 'uhdesine kayd ve emr ve defterleri Asitâne-i sa'âdetime irsâl lakin paşa-yı mûmâ-ileyh sefer-i hümayûnuma me'mûr olub sen ki mütesellim-i mûmâ-ileyhsin mîrmîrân-ı mûmâ-ileyh tarafından Adana mütesellimi ve kaffe umûruna vekîl olduğuna binâ'en zikr olunan cebelü bedeliyyelerinin senin ma'rifetinde tahsîli iktizâ eylemekden ordu-yı hümayûnumdan vârid olan emr ve defterleri mübâşir-i mûmâ-iley ile tarafına irsâl olunmağla imdi elviye-i mezbûrda vâki' zu'amâ ve erbâb-ı timâr-ı cebeyân ve mütekâ'idlerinin sinîn-i mezbûrlarına mahsûben üzerlerine edâsı lâzım gelen cebelü bedeliyyeleri tarafına irsâl olunan emr ve defterler müceblerince yerlû yerinden cem' ve tahsîl....”

⁹ MAD 9947:242

MAD 10205:315.
MAD 10193:130.
MAD 10194:331.
MAD 9908:593.
MAD 9947:242.
MAD 10194:331.
MAD 9876:54.

Şer’iyye Sicilleri:

AŞS 17/325, 359.
AŞS 5:187.
AŞS 30/91-150.

Kitap ve Makaleler

- Akkuş,Y.(2009),“Osmanlı Ve Avrupa’nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırılmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları 52. Seri (Prof. Dr. Şerafettin Aksoy’a Armağan), 108-140.
- Akyıldız,A.(2003),Para Pul Oldu (Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye Ve Toplum), İletişim Yayınları No.876, Araştırma İnceleme Dizisi No. 138,1-490.
- Alican,M.(2013),Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm (Çeviri: Subhi Y. Labib,“Capitalism in Medieval Islam,” *The Journal of Economic History*, 29(1)), Tarih Okulu Sayı XIV, 225-243.
- Barkey,K.(2011),Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar (Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden), Versus Kitap Sayı.122, 1-412.
- Buluş,A.(2010),“Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi ile Bir Mukayese”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (19) 2010/1:81 – 120.
- Çakır,B.(2003),Osmanlı Mukâta’a Sistemi, Kitabevi Sayı.224, 1-250.
- Erdoğan,I.(2006),“Sancaktan Mukâta’a’ya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:20, 117-147.
- Ergenç,Ö.(2009),Erken Modern Osmanlı ve Japonya’da Devlet, Toplum ve Belgeler (Kayoko Hayashi ve Koichi Watanabe ile birlikte), 5.Bölüm, The Toyo Bunko, Tokyo, 67-82).
- (2012),Osmanlı Tarihi Yazıları (Şehir, Toplum, Devlet), Tarih Vakfı Yurt Yayınları Sertifika No. 12102, 1-467.
- İnalçık,H.(1987),Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu.
- (2011),Rönesans Avrupası (Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Sertifika No.11213, 1-393.
- Karta,N.(2013),“19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Yeni Vergilendirme Çalışmaları ve Mali Yapıya Etkisi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (3), 225-238.
- Keyder,Ç.(1998),“Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak* (Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım), Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1-15.
- Kopar,M.,Yolun,M.(2012), “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *History Studies*, 4(1), 335-358.
- Ma,J.(2003), “New Public Management In The Early Modern Period: Lessons From Tax Farming History”, *Administrative Theory & Praxis*, 25(4),435–456.
- Nagata,Y.(1997),Tarihte Ayânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme, Türk Tarih Kurumu.
- Orbay,K.(2011),“Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rûsûm, A’sâr-ı Hubûbât ve Fûrûht-ı Hubûbât Defterleri”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:30, 127-144.
- Özdemir,N.Ö.(2014),“18.Yüzyıl Osmanlı Yönetim Anlayışında “Sorun Çözme” Süreci ve Pazvantoğlu Osman”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Bahar (20), 237-260.
- Özvar,E. (2003),Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması, Kitabevi Yayın No.201, 1-295.
- Pamuk,Ş.(1999),Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-286.
- Tezcan,K.(2003),“Türk Vergi İdaresinin Tarihsel Gelişimi Ve Bu Süreçte Geçirdiği Aşamaların Etkinlik Açısından Değerlendirilmesi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(12), 125-146.
- Yılmazçelik,İ.(2012),XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır’da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:31, 225-242.
- <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351677> İndirme Tarihi:29.09.2015 16:30

Ekler:

AŞŞ 30/91-150, 28 Safer 1138/1754; **Mukâta’aların mâlikâne olarak verilmesinin evlâ ve enfa’ olacağı hakkında fermân.** Nişân-ı Şerîf-i 'Âlişân Hükümü Oldur ki; Memâlik-i mahrûsem'de vâki' Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve 'Ayıntab ve Tokad câniblerinde ve sâ'ir ba'zı mahallerde vâli ve muhassıl voyvodalann taht-ı iltizâmlanna dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devlet ve a'yân-ı vilâyetden ba'zı kimesnelerin 'uhdelerinde olub lâkin üzerlerinde mütekarrer olmayub her birin bir tarîk ile bir senede bir kaç âdeme der-uhde olunduğundan re'âyâ fukarâsı gözedilmeyüb ve kûtaniçün vakt ü zamânıyla tohum ve sâ'ire ihtiyâçları olan malzemelerine i'ânet olunmamağla bi'z-zarûre murâbahacılarıdan za'af ile akçe aldıkdan beher sene izdiyâd bulan istirbâhın edâsına zira'at ve hırâsetleri bâğ ve bâhçe ve sâ'ir kâr ü kesblerinin hâsılı vefâ etmediğinden der-'uhde edenler dahi zabt edeceğim bir sene yâhud iki senedir deyu bi'l-cümle hâsıllarını almak içtin cevır ü eziyet eylediklerinden ekser perâkende ve perîşân ve hâlî ve harâb ve bakiyye kalanlar dahi kût-ı yevmiyye muhtâc ve ahvâlleri diğer-gûna olmağla mâl-i mîrî tedennî bulub Beytül-mâl-i müslimine küllî gadr ve zûnna bâ'is olmağın ba'de'l-yevm o makûle kurâ ve mukâta'ât âhere verilmemek şartıyla malikâne mutasarrıf olmak üzere fâ'izlerinin tahammülüne göre bir mikdâr mu'accele ile fûrûht olunduğu sûretde bu vechile der-'uhde edenler dahî [âhere] verilmeyeceğın bilüb i'mârıyla takayyüd ve 'öşr-i mahsûlünden kendüye fâ'iz ziyâdece olsun deyu re'âyâ fukarâsının tohumuna ve sâ'ir levâzımıyye 'uhde ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevır ve 'udvândan sıyânet etmekle ahvâlleri nizâm bilüb terakkiyye-i 'ibâd ile memâlik-i İslâmiyye'de olan mîrî mukâta'ât ma'mûr ve şen ve âbâdân olmasına bâ'is olub ancak inkılâb-ı zâmân ve muktezî-i hâlê göre bu nizâm-ı mutlak cem'-i hazîne için olmayub ba'd-ı zâmân dahî şurût-ı mezkûre mürâ'ât olunub tebdîl ve tağyîr olunmak sebebiyle verecekleri mu'accele zâyî' olmayacağıın nâs yakînen bilüb rağbet etmeleri için fi-mâba'd taraf-ı hümayûnum ve vekîl-i mutlâkım olanlar tarafından biri bu nizâmı bozub sûret-i âhere ifrâğ eylemek murâd eylediklerinde bu nizâm i'mâr-ı memleket ve 'ibâdu'llâha evlâ ve enfa' olduğun [s. 92] huzûr-ı fâizü'n-nûr-ı pâdişâhâneme gelüb bi'n-nefs kendileri 'arz-ı vaz' eylemeleri için a'lemül-ulemâ'il-mütebahhîrîn bi'l-fi'il şeyhül-islâm ve kadî'askerlerim ve nakîbü'l-esrâfîm edâme Allâhu Te'âlâ fezâ'ilehu bu husûsa mahsûs nâzır nasb ve ta'yîn olmalarıyla ol makûle kurâ ve mukâta'âtıdan hâlen hazîne-i 'âmire'm defterleri'nde mukayyed olub vâlîler ve muhassıl ve voyvodalara vergeldikleri mâl-i maktû'u her ne ise mâl-i mîrî ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesîr ve noksân gelmemek şartıyla mâlim Asitâne-i sa'âdet'im hazînesine verenler ke'l-evvel hazîne-i 'âmire'm ve câmi'ül-emvâl olanlara verregelenler dahi ke'l-evvel kabzına me'mûr olanlara senesi dâhilinde beher sene dört taksît ile [edâ] ve teslîm edüb yedine ma'mûlün-bih temessük aldıkça tahammülü vardır deyu mîrî ve kalemiyyesi için vergeldiklerinden izdiyâd bir akçe ve bir habbe kalemiyye ve rencide etdirilmeyüb ve şefâ'at ve ricâ ve sıklet ve cevır ü ezâ ve gadr ve zarar kasdı ile sâhibinin rızâsı olmadıkça bir tarîkle âhere verilmeyüb vüzerâ ve mîrmîrân ve mîr-livâ ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesi tarafından bilâ-fermân bir nesne talebiyle rencide etdirilmeyüb cevır ü eziyetleri def' ve ref' olunub mefrûzü'l-kalem ve maktû'ül-kadem min-küllil-vücûh serbestiyyet üzere hayâtıda oldukça malikâne bir berât ile zabt eylemeleriçün yedlerine berât-ı şerîfim verilüb ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında karyesin bir âhere ferâgat eylemek murâd eylediklerinde berâtı üzerine fermân olunub ma'rîfet-i şer' ve hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve hüccet-i şer'iyye olundukdan sonra ferâğ ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı şerîfim verilüb ve sâhibi bi-emri'llâhi te'âlâ vefât edüb karyesi mîrîye â'id ve râci' oldukda zümre-i mîrîden müzâyede ve rağbâtı münkâtı'a oldukdan sonra sâ'irinin verdiği mu'acceleı verir ise evlâd-ı zükûrundan zabt ve rabta kâdir olur evlâdına verilüb olmadığü sûretde tekrâr tâlibine fûrûht olunub ve hilvânî akçesi teslîm-i hazîne olunmak üzere mukârenet-i 'avn-i bârî ile ta'mîrî bilâd ve terakkiyye-i 'ibâd için hayr-hâhân ve Devlet-i Aliyye'm ma'kûl ve münâsib görüb cümle ittîfâkıyla başdefterdânım 'arzı 'ulemâ-yı kirâm ve vüzerâ-yı 'izâm dahî istihsân ve istisvâb ve imzâ eylemeleriyle bu sûret-i müstahsene mürûr-i ezmine ile tebdîl ve tağyîr olunmayub nâzın olan müşârûn-ileyhim bu husûsun şurût ve kuyûdunu bi'l-ittîfâk vikâye ve tenfiz ve icrâ ve hıfz ve hırâset edüb fi-mâ-ba'd düstûrül-'amel olmak üzere mahalline kaydolunmak bâbında pâye-i serîr-i a'lâya telhîs olundukda mücebince hatt-ı hümayûn-ı celâdet-makrûnum bina'en 'alâ-zâlik Adana Sancağı'nda Sarıçam nâhiyesi'nde Kuzgun Mezra'ası kimsenin 'uhdesinde olmamağla müzâyededen karâr eden mu'acceleıyle malikâne fûrûht olunmak ricâsına Dîvân-ı Hümayûn'uma 'arz-ı hâl ve istid'â olunmağın Hazîne-i 'Amire'm'de mahfûz olan Başmuhâsebe Defterleri'ne nazar olundukda Adana Mukâta'ası'na tâbi' Sarıçam nâhiyesinde Sarıçam Cemâ'at zirâ'at ider Kuzgun Mezra'ası'nın senede 50 gurus mâl-i maktû'u olub kimesnenin üzerinde malikâne olmamağla beher sene Adana mutasarrıfı tarafından zabt ve fûrûht olunageldiği der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere malikâne fûrûhtu fermanım olmağın beyne'n-nâs defe'âtıyle müzâyede ve rağbât-ı inkitâ'ından sonra 60 gurus mu'accele ile işbu râfî'i tevkî'i reffî'iş-şân-ı hâkânî ve kıdvetül-emâsil ve'l-akrân Ahmed ve 'Osman zîde kadrihimâ üzerlerinde karâr ve tâlib-i âheri keff-i yed etmekle verilegelen mâlin beher sene Adana vâlilerine vermek üzere sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum malikâne 'uhdelerine kayd ve şurûtuyla berât verilmek bâbında telhis mücebince fermân-ı 'âlişânım sâdır ve mu'acceleı olan meblağ-ı mezbûn teslîm-i Hazîne-i 'Amire'm eylediklerine sûret-i rûznâmçe-i hümayûn'ım verilmeğın haklannda mezâd-i 'inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirilüb 1138 senesi muharreminin 14. gününde bu berât-ı hümayûm verdim ve buyurdum ki merkûmân Ahmed ve 'Osman zîde kadrihimâ karye-i mezbûr hayâtıda oldukça te'bîden malikâne zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtın kânûn-ı kadîm ve olageldiği üzere âhz ve kabz ve verilegelen mâlin beher sene Adana vâlilerine edâ ve teslîm idüb yedine ma'mûlün-bih temessük aldıkdan sonra taraf-ı âherden dahi ve ta'arruz eylemeyeler ve hilâfî inhâ kâdî 'arzı ile ref' olunmaya ve fermânım olan kasr-ı yed şurûtu mer'î kılma şöyle bileler 'alâmet-i şerîfe itimâd kılalar tahrîren fi'l-yevmi'r-râbî'i 'aşere Muharremi'l-harâm sene semânin ve selâsîn ve mi'eti ve elf Kostantiniyye el-mahrûse

MAD 9908:593, 13 Za 1133, Mültezimlere müdâhale edilmemesi hususunda Adana vâlisi ve kâdisına gönderilen hüküm Adana vâlisine ve kâdisına hüküm ki; Sâbikan Baş Defterdârî müteveffâ Mehmed zîde mecdihunun eytâmı D.H. 'arz-ı hâl edüb Adana'da vâki' Ziyâret ve Yıldırım ve Çölmekçiler mukâta'ası ber-vech-i mâlikâne 'uhdelerinde olub ve 1133 senesi Koca Ağa nâm kimesneye ihrâc ve mâlini tamâmen âhz ve kabz ve mâl-i mîrisi ve kalemiyyesin bi't-tamâm taraf-ı mîrîye edâ ve teslîm ve hesâbın görölüb yedine sûret-i kalemiyyesin dahi verilmeğın sâhibi fevt eyledi deyu muzırra kimesneler zabtına mâni' ve 1133 senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değin mültezim-i mezbûrun zabtına mâni' ve mukâta'a-i mezbûru mezâdd edüb

bu takdîrce mültezim-i mezbûr dahi benim zabtımâ mâni' oldular ve iltizâmım kesr ve noksân geldi deyu müteveffâ-yı merkûmun eytâmına gadr eylediğin bildirüb men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerîfîm verilmek ricâsına merhamet eylemekde hazîne-i 'âmirende mahfûz başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda Adana eyâletinde vâki' Ziyâret ve Yıldırım ve Çölmekçiler ve tevâbi'i mukâta'asının senevî 765 gurus mâli olub ve 1133 senesi mâl-i mîrî ve iktizâ eden kalemiyyesin tamâmen edâ ve teslîm olunduğu der-kenâr ve vech-i meşrûh üzere 1133 senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değin tarafından zabt etdirilmek mîrmirân tarafından ve taraf-ı âherden kimesne dahl ve ta'arruz etmemek üzere emr-i şerîf tahrîri bâbında fermân-ı 'âlî sâdır olmağın emr-i şerîf yazılmağa tezkire verildi Fî 13 Za 1133

ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА И ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

Еркин БАЙДАРОВ,

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК;
Евразийский научно-исследовательский институт (ERI) при МКТУ им. А. Ясави,
кандидат философский наук (PhD), Алматы, Казахстан
erkin_u.68@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается феномен Великого Шелкового пути в контексте исторической ретроспективы взаимодействия Востока и Запада и процессов глобализации.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, глобализация, кочевники, Восток, Запад, Евразия, межкультурный диалог, межкультурное пространство.

Abstract: Article deals with the phenomenon of the Great Silk Way in context of historical retrospective of interaction between the East and the West and of processes of world space globalization.

Keywords: Great Silk Way, globalization, nomads, East, West, Eurasia, intercultural dialogue, intercultural space.

Введение

Глобализация сегодня стала одной из самых обсуждаемых тем последнего десятилетия. В исторической ретроспективе глобализация рассматривается нами как объективный всемирно-исторический процесс, где мир предстает как целостность, а история как единый, разворачивающийся во времени процесс, проходящий определенные этапы. Смена этих этапов знаменует основные поворотные пункты истории, когда происходили революционные изменения в развитии общества.

Этапы глобализации

Процессы, подобные нынешней глобализации, происходили и ранее в истории человечества: начиная от Великого переселения народов, расшатавшего родоплеменную замкнутость и объединившего раздробленные этнические общности, до сложения мировых империй Древнего Востока, Александра Великого, а также Древнего Рима, Византии, Тюркского каганата, тюрко-монгольских империй Чингисхана, Тамерлана и т.д. (Байдаров, 2012: 161).

Удачным на наш взгляд является гипотеза российского исследователя А. Чумакова (Чумаков, 2005), предложившего *четыре* таких этапа. Взяв ее за основу, мы бы хотели дать ей свое обоснование. Если первые два этапа приходятся на доисторическое время и характеризуют начало истории и связаны с осуществлением неолитической революции, то есть переходом от присваивающего хозяйства к производящему, то на третьем этапе проявляются уже первые симптомы глобализации, связанной со сменой бронзы на железо (кон. II тыс. до н.э. — нач. I тыс. до н.э.), что сыграло грандиозную роль во всем развитии человечества.

В этот период конь становится средством покорения больших пространств. Наряду со статичными очагами мировой цивилизации такими, как Китай, Иран, Вавилон, Индия, Египет, появляется новая, динамичная сила. Конно-кочевая цивилизация кочевников явилась мощным фактором становления глобальных евразийских связей. Речь не идет о том, что кочевники привнесли что-то свое в мироощущение народов традиционных цивилизаций. Но их появление обострило проблему самоидентификации этих регионов (Ауэзов, 2006: 80).

Именно **третий этап**, названный К. Ясперсом «*осевым временем*» в истории человечества (с 800 по 200 гг. до н.э.), стал тем временем, когда все то, что было создано и придумано человечеством, живет по сей день. Каждый его новый подъем сопровождается рефлексией, возвращением к «осевой эпохе» и всякий духовный взлет может быть назван ренессансом «осевой эпохи» (Ясперс, 1991). Поэтому современный мир требует знания законов динамического состояния, так как идет процесс глобализации. И мы не должны ее бояться, ведь основу глобализации заложили кочевники «осевой эпохи» (М.М. Ауэзов). В этих условиях и зародился Великий Шелковый путь, сыгравший выдающуюся роль во взаимодействия Востока и Запада.

Выполняя на протяжении более полутора тысячи лет роль медиатора во взаимоотношениях Востока и Запада, Великий Шелковый путь в связи с начавшейся эпохой Великих географических открытий, постепенно приходит в упадок. Образование в XVI вв. государства Шайбанидов в Средней Азии, исповедующего ислам суннитского толка, и шиитского государства Сефевидов в Иране — привело к противостоянию этих двух государств. Военные конфликты между Сефевидским Ираном и Османской Турцией, запрет Китая на вывоз своих товаров, особенно фарфоровых изделий, непрерывные войны и соперничество между кочевыми народами пагубно отразились на функционировании этой великой трансконтинентальной дороги, утратившей свои функции, хотя торговые мероприятия на отдельных ее участках продолжались и в последующие столетия.

С этого времени начинается четвертый этап глобализации и становления капиталистических отношений. Это привело к тому, что к началу XX века «мир перестал быть средним и стал маленьким» (Фридман, 2006: 15). К концу же XX века мир, согласно Т. Фридману, стал не только крошечным — он перестал быть шарообразным:

«Круглый мир становится плоским. Куда бы вы ни бросили взгляд, везде иерархические структуры либо вынуждены выдерживать натиск снизу, либо сами преобразуются из вертикальных структур в более горизонтальные, более отвечающие модели равноправного сотрудничества» (Фридман, 2006: 60-61). Возникают новые социальные, политические, экономические и культурные модели, при которой выравнивание мира, происходит с поразительной скоростью и повсеместностью: оно охватывает весь мир. В этой связи глобализация сегодня рассматривается нами как процесс универсализации, становления единых для всей планеты структур, связей и отношений в различных сферах общественной жизни.

Таким образом, глобализация выступает сегодня и как явление, и как феномен, когда она воспринимается в качестве объективной реальности, которая заявляет о себе замкнутостью глобального пространства, единым мировым хозяйством, всеобщей экологической взаимозависимостью, глобальными коммуникациями и т.п., и которая в таком качестве не может быть проигнорирована никем (Чумаков, 2005).

Великий Шелковый путь в исторической ретроспективе

Торговые связи между Востоком и Западом активизировались в еще конце I тыс. до н.э. С этого времени региональные торговые пути Евразии складываются в трансконтинентальную систему, получившую в науке название «Великого Шелкового пути» (Фердинанд фон Рихтгофен, 1877 г.) – магистрали, по которой проходил межкультурный и межцивилизационный диалог, соединявший Восток и Запад в единое целое, по которой осуществлялись регулярные обмены на больших расстояниях между китайским, индийским, персидским и средиземноморским мирами.

В I-II вв. н.э., по словам Б. Н. Ставиского, впервые в истории возникла макрополитическая система, которая охватила всю цивилизованную полосу Евразийского континента. Образовывается «квартет» четырех империй древности: Римской, Парфянской, Кушанской и Китайской (причем, Парфянская и Кушанская империи были созданы номадами Центральной Азии. – Е. Б.). Они вступили в сложные политические, экономические и культурные контакты друг с другом, что сказывалось на состоянии трансконтинентальных коммуникаций (Ставиский, 1990: 19). В свою очередь, римско-парфянское военное противостояние препятствовало установлению прямых отношений стран Средиземноморья с Дальним Востоком и Центральной Азией, что вынуждало их к эксплуатации путей, не контролируемых Ираном.

С распадом же Западной Римской империи (476 г. н. э.) древние экономики Юга все активнее ориентируются на Север Европы, где под воздействием переселения славянских племен (пришедшее в движение вследствие «Великого переселения народов») и увеличения обменов формируются новые «варварские» государства и новая быстро растущая региональная экономика. Ее роль станет решающей в глобальных процессах мирового развития последующих периодов.

Тем не менее, государства Эфталитов, Сасанидский Иран, Великий Тюркский каганат и др. восточные государства той эпохи были заинтересованы в функционировании Великого Шелкового пути. Но со смертью Йездгерда III в 651 г. прекращает свое существование Сасанидский Иран, в течение 400 лет доминировавший на Среднем Востоке, а вместе с ним и древнеиранская государственность.

Со второй половины VII–VIII вв. на Юге и Востоке формируется колоссальная Арабская империя – Арабский халифат, открывшая путь новой эпохе — эпохе арабской государственности и мусульманской религии. После переправы арабов через пролив Гибралтар в 711 г. на территорию Пиренейского полуострова, в Европе начинается борьба европейских феодалов против арабов, что приводит к возрождению Священной Римской империи германской нации и коронации Карла Великого в императоры (800 г.). В своем экономическом взаимодействии эти империи благодаря функционированию Великого Шелкового пути формируют обмены товарами и капиталами от Китая и Индии через Юг Европы на возникающую экономику Севера.

Арабское завоевание Средней Азии, продолжавшееся более ста лет, с середины VII в., и сражение арабов с китайцами в 751 г. в долине Таласа, положившая конец китайскому продвижению в этот регион, коренным образом изменили саму суть древней трансконтинентальной дороги – Великого Шелкового пути.

Три фактора определили эти изменения: создание собственной шелковой промышленности в странах Ближнего и Среднего Востока, война в Средней Азии и длительный перерыв связей с Китаем.

Новый период в истории Великого Шелкового пути наступает после создания в середине VIII в. стабильного Аббасидского халифата, простиравшегося от Испании до Восточного Туркестана, став своего рода «золотым веком» в истории мусульманской цивилизации.

Этот новый период в истории Центральной Азии, а, следовательно, и Великого Шелкового пути, продолжался со второй половины VIII - до начала XIII вв. Этот период, который принято именовать периодом развитого средневековья, можно достаточно четко разбить на три больших этапа. *Первый этап* (вторая половина VIII- конец IX в.), когда сохранялась еще реальная власть Аббасидского халифата на огромных пространствах от Памира на востоке и до Магриба на западе и когда торговые операции и культурные взаимоотношения осуществлялись беспрепятственно благодаря контролю централизованного государства.

Второй этап (конец IX- начало XI вв.) приходится на время, когда на территории Центральной Азии возникает фактически самостоятельное государство – Саманидов, где власть аббасидских халифов была чисто номинальной и сводилась исключительно к признанию халифов как религиозных глав мусульманского мира.

Третий этап (начало XI- начало XIII вв.) характеризуется важнейшими изменениями в политическом строе государств Центральной Азии – преобладанием роли тюркской государственности, когда на смену прежним династиям к власти в этом регионе приходят династии тюркского происхождения (Караханиды, Газневиды, Сельджукиды, Ануштегиниды).

Политические катаклизмы и замена прежней государственности происходят на втором и третьем этапе на всей огромной территории Абасидского халифата – на западе в Северной Африке и Испании возникают Кордовский и Фатимидский халифаты, государства Альмохадов и Аглобидов.

Весь Иран и частично Закавказье и Малая Азия оказались под властью тюркского Сельджукидского государства. Византия – единственное христианское государство в этом регионе, постепенно утратило роль политического гегемона.

Значительные изменения происходят и на Востоке, где непрерывно происходило формирование различных государств, приведя в движение кочевых народов тюркского и даже маньчжурского происхождения (кидани).

Великий Шелковый путь в этот период был не только инструментом международной торговли, но и фактором интеграции не только материальной, но и духовной культуры. Особо следует отметить мощный поток религиозных и философских воззрений, транслировавшийся дорогами Великого Шелкового пути. В конце VI в. буддизм вводится в Первом Тюркском каганате, откуда он проникает к народам Южной Сибири, придерживавшихся шаманистских культов, но воспринявших культурные импульсы с Индостана. Так, на поясных наборах енисейских кыргызов встречаются буддийские сюжеты (Савинов, 1989: 309).

В свою очередь с Ближнего Востока в Центральную Азию и далее до Китая наблюдается распространение манихейства и христианства, преимущественно в несторианской форме. Его исповедовали и распространяли на востоке сирийские купцы, доминировавшие в торговом отношении на западных трассах Шелкового пути, наряду с армянами и иудеями. Не удивительно, что в раннем средневековье монофизитство и иудаизм проникают в центрально-азиатские города, а следы несториан прослеживаются в Китае.

Манихейство в 70-х гг. VIII в. становится государственной религией центральноазиатского Уйгурского каганата, проникнув туда из Согда. Далеко на восток распространяется и ислам: силой оружия до Памира и Тянь-Шаня, а далее – через торговлю и культурное взаимодействие. При этом, по справедливому замечанию М.Л. Швецова (Швецов, 1990), зачастую очень трудно археологически засвидетельствовать этническое расселение носителей этих религиозно-философских учений, однако реальное воплощение новых идей в произведениях искусства, в памятниках погребальной обрядности говорит о их тюркской принадлежности. В качестве примера археолог приводит образцы глиняных статуэток, изображающих всадника с выбритой головой и косой, идущей от макушки к носу (Швецов, 1990: 78).

Впоследствии, коренные политические и религиозные изменения на огромной территории в значительной степени повлияли на само содержание Великого Шелкового пути, направление торговых путей и характер культурных взаимоотношений.

Особая роль в изменении культуры Средней Азии принадлежит исламу, который на протяжении всего VIII в. усиленно внедрялся на этой территории арабскими завоевателями.

Объединение огромной территории от Магриба (Сев. Африка) на западе до Памира на востоке, от Кавказских гор на севере до берегов Индийского океана на юге первоначально в единое государство и в особенности внедрение на ней единой религии ислама способствовали и культурному сближению, и интенсивности торговых операций. Вместе с тем, в этот период теряют свое былое значение прежние связи по Великому Шелковому пути со странами Центральной Азии и Китаем. Так, к примеру, китайские изделия этого периода поступают в Среднюю Азию в значительно меньшей степени, чем в предшествующий древний период. В свою очередь постепенно сходит на нет огромная роль, которую играли жители Центральной Азии, в частности согдийцы, в торговле в Китае и других странах Дальнего Востока на восточных участках основной трассы Великого Шелкового пути. Следовательно, можно говорить о значительных изменениях в его содержании как главной трансконтинентальной дороги, связывающей Восток и Запад, которая в этот период уже если и функционирует, то уже в несравненно меньшем масштабе, чем в древности и раннем средневековье. Зато в этот период огромное значение приобретает морская трасса Великого Шелкового пути. Ведомые потомками легендарного Синдбада и его команды арабские мореплаватели и их корабли с раритетными товарами проникают в Индию, Малайзию и Индонезию, а китайцы широко используют эту же морскую трассу, но уже с восточной стороны.

Большое значение, особенно в IX–X вв. приобретает северное направление, торговые взаимоотношения Центральной Азии со славянским миром и странами Европы. Об этом свидетельствуют не только данные письменных источников, в частности записки знаменитого Ибн Фадлана, совершившего поездку далеко на север в славянский мир (921-922 гг.), но и находки монет. Огромное количество серебряных монет, как кладов, так и отдельных находок, исчисляемых десятками тысяч, чеканенных в Балхе, Бухаре, Самарканде, Шаше, Отраре и других городах, найдены в Восточной Европе и Скандинавии. Они шли туда в обмен на меховые изделия, но не в качестве средств обращения, а в качестве украшения, как свидетельствует Ибн Фадлан, славянских и варяжских женщин.

Таким образом, в данный период Великий Шелковый путь уже не функционирует в том комплексе материальных, художественных и духовных ценностей на всем его протяжении, каковым он был в древности и раннем средневековье, разбиваясь на отдельные направления.

Его восстановление как трансконтинентальной дороги, соединяющей страны Дальнего Востока и Европы, связано с созданием тюрко-монгольских государств, с одной стороны, и активной деятельностью генуэзских и венецианских купцов, с другой. Так, символом глобализации эпохи средневековья стал знаменитый итальянский путешественник Марко Поло (1254-1324). Исследуя отдаленные уголки планеты, Марко Поло и представители бизнес-элит указанных торговых центров, были озабочены, прежде всего, экономической экспансией, развитием торговли и максимальным возвратом их капиталов. Именно поэтому экономическая глобализация является основой как прошлых, так и современных процессов глобализации.

Монгольская конница во главе с Чингисханом и отпрысками «Золотого рода», захватив значительную часть евразийского пространства, создала *Pax mongolica*. Успех Чингисхана состоял в том, что он включил в жизнь кочевников сильную идеологическую составляющую. Он обращался к традициям, к тому, что отличало кочевников от оседлых. Этот лозунг лежал в основе карьеры Чингисхана, с которым оставались самые близкие братья, самая малая родственная группа, с присущей ей чувством единства и солидарности. Все это подтверждает концепцию традиционного господства М. Вебера, которая основана на убеждении в священном, непререкаемом характере традиций, нарушение которых ведет к тяжелым магико-религиозным последствиям. Воспроизводство общности предполагает обеспечение стабильного порядка, устраняющего хаос и нестабильность. Легитимность традиционного господства базируется на вере в наследственные способности правителей и жрецов взаимодействовать с потусторонними силами и обеспечивать их покровительство (Weber, 1922: 130-140).

Монголы, владевшие огромной территорией Евразии от Желтого моря до низовьев Дуная, основное внимание уделяли контролю и функционированию степной трассы Великого Шелкового пути, шедшей из главной столицы Каракорума в Европу, через степи Центральной Азии, Южного Казахстана, Хорезма, низовьев Волги, где располагались столичные города Золотой Орды – Сарай Берке и Сарай ал Джадид. Именно на этой трассе во второй половине XIII-XIV вв. происходили интенсивный обмен культурными ценностями и торговые сношения, двигались дипломатические посольства, проникали секретные миссии католических монахов.

Распад тюрко-монгольской империи привел к образованию империи Тимура (1370–1405 гг.), что привело к возрождению Великого Шелкового пути, стимулировавшей экономические и культурные связи между Востоком и Западом. Неслучайно период правления Тимуридов был назван «Тимуридским Ренессансом» (XIV–XV вв.).

В конце XIV- начале XV вв. главное значение вновь переходит к древней и главной трассе Великого Шелкового пути через Центральную Азию – Алайская долина, Каялык, Тараз, Самарканд, Термез, Герат, города Ирана и Малой Азии и Леванта (Восточное Средиземноморье).

Однако с приходом перца и пряностей из португальских колоний на Север Европы (1501 г.) в связи с открытием Васко де Гамой морского пути из Европы в Индию и начавшейся эпохой Великих географических открытий начинается постепенный упадок Великого Шелкового пути.

Проведенная нами историческая ретроспектива Великого Шелкового пути показывает, что он сыграл свою непреходящую историческую роль в процессе единения всех сторон бытия человеческой цивилизации и, был не только инструментом экономической и интеллектуальной интеграции Востока и Запада, но и способствовал взаимодействию и взаимообогащению материальной и духовной культуры кочевых и оседлых народов Евразии.

Заключение

Сегодня, во второй половине второго десятилетия XXI века мы видим новое возрождение Шелкового пути. Такие инициативы как «Экономический пояс Шелкового пути» и «Морской Шелковый путь 21-го века» выдвинутые китайским лидером Си Цзиньпином в 2013 году в Астане вовсе не случайно, они имеют четкую направленность: на Центральную и Западную Азию, Центральную и Восточную Европу (и далее всю Европу), а морской Шелковый путь – на Юго-Восточную Азию.

Экономический пояс Шелкового пути («Один пояс, один путь») открывает всем участникам возможность сообщать достижений благополучия и стабильности на протяжении всего Шелкового пути. Сейчас существует много прогнозов относительно роста будущих мощных грузопотоков, которые пойдут по создаваемой транспортной инфраструктуре с Востока на Запад.

Согласно оценкам, известного американского ученого Фрэнсиса Фукуямы, которые он сформулировал в своей январской статье 2016 года «Экспорт китайской модели», если ожидания китайского руководства оправдаются, то это изменит всю Евразию от Индонезии до Польши, позволив Центральной Азии превратиться из периферии глобальной экономики в ее активный центр (Фукуяма, 2016).

Таким образом, Великий Шелковый путь сыграв свою выдающуюся роль в более полутора тысячелетней истории Евразии, в экономическом и межкультурном взаимодействии Востока и Запада и процессов глобализации, передает свою эстафету новому поколению проживающих здесь народов в надежде, что это подымет на более высокий уровень межцивилизационные отношения, открыв новые перспективы для развития евразийской цивилизации в целом.

Литература:

- Ауэзов, М.М. (2006). *Перспективы региональной интеграции в Центральной Азии* // Жаңа Дәуір - Новая эпоха. Международный журнал общественных исследований. – №4. – С. 80–84.
- Байдаров, Е.У. (2012). *Глобализация и Шелковый путь* // Диалог культур в условиях глобализации. Материалы Бакинского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева / Под общ. ред. Мамедова Н.М., Чумакова А. Н. Отв. ред. Гезалов А. А., Мамед-заде И. Р. – М.: «Канон+»; РООИ «Реабилитация». – С.161–168.
- Савинов, Д. Г. (1989). *Взаимодействие кочевых обществ и оседлых цивилизаций в эпоху раннего средневековья* // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. –Алма-Ата. – С. 307–313.
- Ставиский, Б.Я. (1990). *Великий шелковый путь — первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями* // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент. – С. 18–23.
- Чумаков, А.Н. (2005). *Глобализация: контуры целостного мира*. – М.: Проспект.
- Фридман, Т. (2006). *Плоский мир: Краткая история XXI века*. – М.: М.: АСТ, АСТ Москва, Хранитель.

- Фукуяма, Фрэнсис (2016). *Экспорт китайской модели* // <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-one-belt-one-road-strategy-by-francis-fukuyama-2016-01?version=russian&barrier=true>
- Швецов, М.Л. (1990). *Трассы Великого шелкового пути во взаимосвязи Востока и Запада* // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент. – С. 77–80.
- Ясперс, К. (1991). *Смысл и назначение истории*. – М.: Политиздат.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. – Tübingen.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ: ТАРИХ БҮТКӨН ЖОК. ТАРИХ КАЙТАЛАНУУДА

Молдалиев Орозбек Абдысаламович

Абстракт

Улуу Жибек жолу, Азия менен Европаны байланыштырып, ар кандай элдердин ортосуна прогрессивдүү көпүрө ролун ойногон маанилүү бир жол катары эсептелинет. Эл аралык соода, маданият, саясат ж.б. контексттеги байланыштар Улуу жибек жолунун боюндагы элдерде ар кандай кол өнөрчүлүктүн өнүгүүсүнө, билимдин, илимдин жайылышына, диндердин таралышына өбөлгө түзгөн. Ошондуктан бул жолдун мааниси абдан чоң. Бүгүнкү күндө да керектүү шарттар негизинде нугу сакталып калган жолдор өткөн ашууларда Жаңы Жибек жол куруу мүмкүнчүлүгү бар.

Тегмер: Улуу Жибек жол, Кытай, Борбордук Азия, Таш-Рабат, Жаңы Жибек жолу.

The Great Silk Road: History is not completed. History is repeating.

Abstract

The Great Silk Road was an ancient network of trade routes and considered as a bridge between the regions of the Asian continent and Europe. The relations in the context of international trade, culture, politics, etc. contribute to the development of various crafts, as well as to the spread of education, knowledge and religion along the Great Silk Road nations. Therefore, this particular road has vital importance. Nowadays, on the basis of the required conditions there is the possibility of building the new Silk Road on the remaining traces of the previous one.

Keywords: The Great Silk Road, China, Central Asia, Tash-Rabat, the New Silk Road.

Борбордук Азиянын элдери Улуу Жибек жолунун тарыхый эстеликтеринин жанында, ал жөнүндөгү уламыштарды эстериңде сактап жашап келе жатышат. Мисалы, айтылуу сулуу Ак Мөөр жөнүндөгү ооз эки чыгармаларда “Кең-Колдун башы тал менен, кербендер өтөт мал менен...; Соң-Көлдүн башы тал менен, соодагер өтөт мал менен”, - деген саптар бар. Жаштарга тарбия сөздөрдө да бул темага байланыштуу уламыштар кеңири колдонулат.

Азыр деле кыргыз-кытай чек арасындагы нугу сакталып калган жолдор өткөн ашууларда кербен сарайлардын урандылары кездешет¹. Биздин мезгилге чейин жеткендеринин бири – Кашкар оазисинен Торугарт ашуусу аркылуу Чүй, Фергана өрөөндөрүнө кербендер өткөн маршруттагы Жибек Жолунун маанилүү түйүнү – Таш-Рабат кербен сарайы. Борбордук Азиядагы орто кылымдардагы архитектуралык эстеликтердин арасында жалаң таштан салган Таш-Рабат чебиндей курулуш жок. Ал деңиз деңгээлинен 3500м ден ашык бийиктикте, стратегиялык жактан абдан кылдат тандалган буйткалуу жерде жайгашкандыктан соодагерлер үчүн идеалдуу баш паанек, түнөк жайы эле эмес, ар кандай баскынчылардан коргонуучу бекем сепил катары да кызмат кылып келген. Белгилүү чыгыш таануучу, академик В.В. Бартольд “XVI кылымдын башында Тянь-Шандагы кыргыздардын бириккен урууларынын жетекчилигине уруу башчылардын бири, исламды кабыл алган Мухаммед-Кыргыз келет. Анын башкы ставкасы Ысык-Көлдүн жээгинде Барскоон деген жерде болгон. Чатыр-Көлдүн түндүк жээгинде анын мезгилинде Таш-Рабат сепили курулган”², - деп белгилеген. Таш-Рабат Чатыр-Көлдүн түндүк жагында, бирок анын жээгинен алыс, Ат-Башы тоо кыркасындагы “Таш-Рабат” белин ашып түшкөн жерде. В.В. Бартольддун “Жети Суу тарыхынын очерктеринде” да кайталанган бул жаңылыштыкты тарыхчы Таш-Рабатты өзү изилдөөгө мүмкүнчүлүгү болбогондуктан бул эстеликти көргөндөрдүн айткандарына, чиймелерине жана сүрөттөргө таянып жыйынтык чыгаргандыгы менен түшүндүрсөк болот.

Кыргыз энциклопедиясында да Кыргызстандын Түндүк-Чыгышында Кара-Коюн дарыясынын куймасы – Таш-Рабат суусунун жээгинде Ат-Башы айылынан 80 чакырым жерде “жергиликтүү башкаруучу Мухаммед-хан (1408-15) Жетисуудан Кашкарга кеткен байыркы кербен жолуна курдурган Таш-Рабат бекемдетилген кербен сарайынын калдыгы бар”, - деп жазылган жана ага кыскача сүрөттөмөдө анын “сүрдүү архитектуралык көрүнүштөгү имарат” экендиги белингенген³.

Байыркы Таш-Рабатты изилдөөнүн өзү да жүз жылдан ашык тарыхы бар, ага арналып көптөгөн илимий эмгектер жарык көргөн. Айрыкча XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башында бул тарыхый жайга окумуштуулар, саякатчылар келишип, изилдешип, сүрөттөп жазышкан. Ошондой болсо да, анын тарыхын изилдөө дале бүтө элек, көптөгөн илимий болжолдорго чекит коюла элек. Кызык жери, бул имараттын милдети жана анын курулган мезгили жөнүндө бир канча (ошонун ичинде бири-бирине таптакыр карама-каршы) пикирлер айтылып келе жатат.

Айрым окумуштуулар Таш-Рабатты кийинки орто кылым мезгилиндеги кербен сарай дешсе, башкалары бул курулуш – несториандык христиандык кечилкананын урандысы деген ойду айтышкан. Бул эки гипотезаны

¹Мисалы, Нарын жана Ош облустарынын КЭР менен чектешиндеги Түз-Бел ашуусунда кербен сарайдын урандылары бар. Алар чек арада, ошондуктан изилденген эмес.

²Бартольд В.В. Кыргыз. – Фрунзе, 1927. –С. 36-39.

³Киргизская Советская Социалистическая Республика: Энциклопедия. Ф.1982: -С.387.

бириктирип, Таш-Рабат IX-X кылымдарда салынган байыркы кечилкананын ордуна XV кылымда курулган деген да божомолдор бар.

Кечилдер боюнча да талаштар бар: алар Сириядан келген христиан кечилдер, жок буддист кечилдер деген талаш божомолдор бар. Ислам дини Орто Азияга келген мезгилде Таш-Рабат кербен сарай болгон.

Орусиянын аскердик чалгынчысы Ч. Ч. Валиханов 1859-жылы Кашкардан келе жатып, Таш-Рабатты изилдеп, схемасын чийип, “жергиликтүү эл аны Бухаранын ханы Абдулла курдурган дейт; азыркы Кашкарга караганда жакшы архитектуралык мезгилде салыныптыр”, - деген ойду айткан жана эл бул имаратка жана аны курдурган адамга жылуу пикирде экендигин белгилеген⁴.

Кыргызстандык илимпоздор Галицкий В.Я., Плоских В.М., Перегудова С.Я. жана башкалардын эмгектеринде белгиленгендей⁵, саякатчы А. Войцехович «Таш-Рабат» деген макаласында бул кербен сарай жөнүндө эки кызыктуу уламышты келтирген жана Таш-Рабатты байыркы хандыктын чек арасында курулган сепил деген. Аймак таануучу А. М. Фетисов 1879-ж. бул тарыхый эстеликти көрүп, жергиликтүү элдин айтуусуна таянып, Таш-Рабатты 500 жыл илгери Абдулла хан кайрымдуулук максатта салган экен деп жазып; анын жанында 1877-ж. кышында Кашкар тараптан жалпы качып келе жатып, каза болгон дунгандардын көптөгөн мүрзөлөрү бар экендигин айта кеткен.

Таш-Рабатта бир замандарда буддалардын же христиандардын жамааттары жайгашкан деген божомолду биринчи болуп аймак таануучу Н. Л. Зеланд 1886-ж. айткан. Анын пикири боюнча бул имарат өзүнүн архитектуралык келбети жана ички түзүлүшү боюнча кербен-сарай болушу мүмкүн эмес. Ошондон баштап, орус изилдөөчүлөрү бул христиандарга таандык кечилкана экен деген версияны бекемдей башташкан. Тарыхчы Н. Н. Пантусовда Н. Зеланддын болжолдоруна кошулуп, бул имарат христиандардын кечилканасы болгон экен деп жыйынтык чыгарган.

1940-жылы Кыргызстандык изилдөөчүлөр Г. А. Сулягин, М. Г. Полищук, В. К. Змиевский Таш-Рабатты архитектуралык ченөөдөн өткөрүшүп, сүрөтүн тартышып жана фотофиксация жасашып, натыйжасында аны соода жолуна Кашкардын ханы Махмуд-Алинин мезгилинде 1485—1505-жж. салынган токтоп өтүүчү жай жана мечит, ошондой эле диний ибадаттар да жасалып турган сепил деп жыйынтык чыгарышкан.

Кыргыз Республикасынын ИА тарых институту 1970-жылдарда Таш-Рабатка изилдөөлөрдү жүргүзгөн убакта дубалдардагы жазуулардын 1848-ж. таандыгында бир адам (аты окулбай калган) сүйүктүү аялын эскерип, бул жерде хатма-куран окуп коюуну сурангандыгы баяндалган.

Таш-Рабат жөнүндө «Тарих-и-Рашидиде» да чагылдырылган; ага байланышкан уламыштар көп экендигин жогоруда белгиледик.

Орусия Илимдер Академиясынын Сибирь бөлүмүнүн археология жана этнография Институнун окумуштуусу, тарых илимдеринин доктору Ю.С. Худяковдун көп талаштарга сылык чекит коюуга багыт берген баалуу пикирине да кайрылалы. «Таш-Рабаттын тышкы көрүнүшү анын Орто Азиянын орто кылымдагы курулуш өнөрүнүн тартибинде салынгандыгын айгинелейт, анын конструкциясынын адаттагыдан башкачалыгы изилдөөчүлөрдүн бул имараттын милдетин ар кандай баалашына алып келди, - деп жазат тарыхчы, - Алардын көпчүлүгү ал кербен-сарай болгон деп эсептешкен, себеби имарат соода кербендери өтө ала турган, Ат-Башыдан Кашкарга алып баруучу тоо жолу өткөн капчыгайда жайгашкан, ал эми дубалдарды мунаралары жана башкы кире бериштеги дарбазасы менен пландаштыруу орто кылымдагы Орто Азиядагы кербен сарайлардын көпчүлүгүнө мүнөздүү. Бирок бул имараттын кербенчилер эс алган кезде жүк түшүрүп жана жүк ташыган унааларды жайгаштыра турган ички короосу жок. Ошондуктан айрым окумуштуулар Таш-Рабатты кербен сарай эмес, башка диндегилерден ыраак тоонун түнт капчыгайына салынган несториандык кечилкана деп эсептешкен.

Анткени менен, казуу иштеринин убагында бул болжолду бекемдей турган христиандык диндин эч бир буюму табылган жок. Таш Рабаттын тегерегиндеги мүрзөлөрдөн Чүй өрөөнүндөгү орто кылымдардагы христиандык мүрзөлөрдө сакталып калгандай несториандык белгилери бар мүрзөлөр болгон эмес. Мынча талаш маселени ийгиликтүү чечиш үчүн бул кызыктуу эстеликти изилдөөнү улантуу керек»⁶.

1990- жылы ЮНЕСКОнун “Улуу Жибек жолу – маданияттардын диалогунун жолу” аттуу эл аралык экспедициясынын “Улуу Жибек жолунун талаалардагы маршруттары” деген экинчи этабынын Кыргызстандагы бөлүгүн уюштуруу иштерине катышкан элек.

Белгилей кете турган нерсе – ошондо биздин окумуштууларыбыз үчүн сыймыктанганыбызды айта кетели. Дүйнөгө белгилүү чет элдик илимпоздор экспедицияны Чолпон-Атадагы “Кыргызское взморье” санаторийинде жыйынтыктап жатып, экспедиция кыдырып, аралап келген өлкөлөрдүн ичинен Улуу Жибек жолундагы тарыхый, маданий, архитектуралык эстеликтерди сактоого кошкон чоң салымы үчүн Кыргызстан кана күмүш медалга ээ болду. Орто Азиялык окумуштуулардан үч илимпоз сыйланды – алтын медалды Өзбекстандан Абдуллаев алды. Кыргызстандан эки археолог – Кадича Ташбаева жана Виктор Федотович Винник күмүш медаль алышты.

Түркиядан келген окумуштуу Исенбиге Тоган айымга биз түрк туугандарыбыз туурасында көптөгөн суроолор менен кайрылганыбыз эсимде; ал кишиге кыргыз журналисттери да көп көңүл бурушкан жана ММК анын маеги жарыялаган.

(К. Ташбаева азыр Жыргалаңдан быйыл табылган мамонттун сөөгүн изилдеп жатат, билесиздер. В.Ф.Винник бизден кетип калган).

Экспедициянын кийинки жылга белгиленип жаткан маршруту – “Тоолордогу Жибек жолу” тилекке каршы

⁴Худяков Ю.С. Таш-Рабат - Караван-сарай или замок?//Природа №6. 2009. С. 55.

⁵Галицкий В.Я., Плоских В.М. К изучению Таш-Рабата // По следам памятников истории и культуры Киргизстана. Фрунзе, 1982; Перегудова С.Я. Таш-Рабат (по материалам архитектурно-археологического исследования). Фрунзе, 1989.

⁶Худяков Ю.С. Аталган эмгек. Б. 55-57.

болбой калды – буга 1991 – жылдагы дүйнөлүк масштабдагы зор геосаясий өзгөрүүлөр таасирин тийгизди. Болбосо Таш-Рабат, Кошой-Коргон сыяктуу тарыхый эстеликтер эл аралык адистердин катышуусу менен изилденет эле...

Дагы бир белгилей турган суроо – Кытай биздин аймакка байыркы мезгилден бери карай кызыгып келгендиги. Сиань шаарындагы “Цивилизациялардын музейинде” Кытайдын императору У-динин Орто Азиядагы биринчи элчиси Чжан Цяндун мом фигурасы – эстелиги турат. Ал биздин аймактын аргымактарына, таттуу жемиштерине жана Чыгыш Түркстандын асыл таштарына (нефрит, жадеит ж.б.) императордун кызыгуусун пайда кылып, аларды жибекке сатып алууну сунуштаган. Б.э. чейинки 121-жылы жибек жүктөлгөн төөлөрдүн кербени эң алгачкы жолго чыккан. Ошентип эски Түндүк жибек жолу пайда болгон⁷. Немец географы Рихтгофен в 1877 жылы Улуу Жибек жолу деген терминди колдонууга киргизген. Мен соңку жолу 2008 жылы Сианда болгондо музейде сүрөткө тартканга акыркы жыл уруксат деп жарыялап, айрым экспонаттарды тартып алганга ошондо эле тыюу бар болчу.

«Улуу жибек жолу» б.э. чейинки II кылымда негизделип, Кытайдын байыркы борборлорунун бири болгон Сиань шаарынан башталып, Ланьчжоу аркылуу Дуньхуанга жеткенде экиге ажырап, түндүк жолу Турфандан Тянь-Шань, Памир аркылуу Орто Азияга чыгып; түштүк жолу Лоб-Норду бойлоп, Такла-Макандын түштүгү менен Яркендге өтүп, Бактрия, Парфия, Индияга жана Жакынкы Чыгышка жетип, Жер ортолук деңизине жеткен. Улуу жибек жолу байыркы замандарда Чыгыш Азияны Жер ортолук деңизи менен байланыштырып турган. Сиань тышкы дүйнөгө жибек жөнөтүп, өлкөнүн өзүнө – Кытайга - VII кылымдын ортосунан баштап буддизмди жайылткан.

Бул байыркы жол миңдеген жылдар бою Азия менен Европаны соода эле эмес, маданият, саясат, элчилик иштери менен байланыштырып, ар кандай элдердин ортосуна прогрессивдүү көпүрө болуп турган. Бул байланыштар Улуу жибек жолунун боюндагы элдерде ар кандай кол өнөрчүлүктүн өнүгүүсүнө, билимдин, илимдин жайылышына, диндердин таралышына өбөлгө түзгөн. Ошол замандардагы кыргыздар тууралуу тарыхый маалыматтар Кытайдын кол жазмалар архивдеринде өз саатын күтүп жатат.

Орто Азиянын жасалгалары, зергер буюмдары Тан империясынын элитасында модага айланган. Биз азыркы мезгилде күбө болуп жүргөн соода-экономикалык блокадасы Жибек жолунун доорунда да колдонулган. Мисалы, византия-перс согуштарынын убагында Персиянын башкаруучулары, Византиянын экономикасына зыян келтириш үчүн кербен жолдорду бууп коюп турушкан.

Регионалдык конфликттердин соодага таасирине дагы бир мисал – алгачкы арабдар мезгилинде (раннеарабский период), өзгөчө Талас салгылашуусунда кытайлар талкаланып, Орто Азиядан чыгып кетүүгө аргасыз болгондон кийин товарлардын келүүсү убактылуу болсо да кыйындап калган⁸.

Дагы бир салыштыруу. Кытайдан жибектен башка фарфор, металл идиштер, чай, косметика, күрүч ж.б. буюмдар экспорттолгон мезгилде Италияда Кытайдыкына окшош идиштерди жасашкандыгы белгилүү.

Улуу Жибек жолу Орто Азия менен Кытайдын ортосунда соода, экономикалык, маданий байланыштардын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон. Технологиялар (жибек өндүрүү, кагаз, китеп басуу, ок-дары), жаңы ойлоп табуулар, диндер (христиан, будда, ислам, манихейчилик) тараган⁹.

Ушуга жараша бир орчундуу суроо пайда болот: байыркы Кытайда дээрлик бардык жаңы технологиялар башка цивилизациялардан көп алдыда болуп, Кытайдан Батышты көздөй тараса да, эмне үчүн, өнүгүү этаптарында Кытай дүйнөлүк илимий-техникалык прогресстен артта калган? Кытайдан келген төрт улуу ойлоп табуу - кагаз, китеп басып чыгаруу, компас жана ок-дары (порох) 17-кылымда Европаны илимий революцияга алып келип, технологиялык чоң өзгөрүүлөрдү пайда кылып, коомду таанылгыз өзгөрткөнү белгилүү. Анын натыйжасында Реформация болуп, жеке ишмерчилик өнүгүп, ишкана ээлери – капиталисттер пайда болуп, капитализм орноду. Кытай болсо артта калган өлкө бойдон кала берди.

Бул суроого бир беткей жооп айтуу кыйын. Мунун саясий, экономикалык, философиялык, диний ж.б. себептери бар. Мисалы, конфуцийдин окуусунун зор таасири. Конфуций айткан: «Эгерде мыйзамдын жардамы менен башкарып, жазалоо менен жөнгө салынса, эл абайлап, сак болот, бирок уятты билбей калат. Эгерде жакшылык кылуунун (изгиликтин) негизинде башкаруу болсо, үрп-адат боюнча иретке салынса, эл уялып эле калбастан, баш ийгендигин да билдирет»¹⁰.

Биздин оюбузча, мында байыркы Кытай менен Батыш дүйнөсүнүн коомдук жана экономикалык системаларынын айрымасы негизги роль ойнойт. Европалык коом такай өзгөрүүлөргө ыңгайлашкан, а Кытай социуму консервативдүү («Эң жакшы сөз- унчупоо, эң жакшы аракет - аракет кылбоо»¹¹, Ле Цзы 2, “Желтый владыка”).

Асман алдындагы империяда көптөгөн ойлоп табуулар болгону менен европалык түшүнүктөгү илим менен техника, формалдык логика болгон эмес. Ошондуктан кытайлар көптөгөн убакыт бою эмпирикалык ыкмадан рационалдууга өтө алышпай келген. Нобель сыйлыгынын химия боюнча лауреаты И.Р. Пригожиндин пикири боюнча, “Кытайда таң калтырарлык өнүккөн илим болгон, бирок ал эч качан таш кантип түшөт деген суроого кайрылган эмес – биз юридикалык-укуктук мааниде түшүнгөн жаратылыштын мыйзамдарынын идеясы кытайлык цивилизацияга жат болгон. Кытайлык үчүн Аалам андагы баардык окуялар өз ара байланышкан когеренттүү түзүлүш болгон»¹².

Тынымсыз кайра өзгөрүлүп турган европалык коом менен кытайлык консервативдик адамдардын топтомунун

⁷Китай. Пекин: Издательство «Синьсинь», 1999. С.21.

⁸Хусанбаев и др. Дорогами Великого шелкового пути. Ч.2. К юбилею Амира Темура. Т.: Шарк, 1996. С.60.

⁹Хусанбаев и др. Указ.соч. С.58

¹⁰Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения. М.: Эксмо, 2011. С 20-21

¹¹Пас, Джулиан Ф. Мудрость Дао. М.:Астрель, 2008. С.128.

¹²Пригожин И.Р. Философия неустойчивости// Вопросы философии. 1991, № 6, С.52

түп тамырынан берки айрымаланышы чоң мааниге ээ. Кытай илимий ачылыштарды эле эмес, бюрократияны да ойлоп тапканын унутпайлы. Биздин заманга чейинки үчүнчү кылымда эле өлкөнү башкаруу, масштабы жана татаалдыгы Европанын чакан падышачылыктарынын оюна да келбегендей, мамлекеттик кызматкерлердин аппаратынын жардамы менен ишке ашырылып келген.

Англиялык окумуштуу Джозеф Нидхэмдин пикири боюнча Кытайдын бюрократиялык системасы пайда болгондон кийин алгачкы этабында илимдин өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүп, прогрессивдүү аракеттер жасаганы менен кийинки баскычтарында өнүгүүгө ошол эле бюрократия тоскоолдук кылып, өлкөгө Европа жетише алган жеңиштүү чукул өзгөрүш жасатпай койду. Анткени, башка эч бир мамлекет 8 кылымда меридиандын 4 миң чакырым узундуктагы жаасын ченөөнү жүргүзө алмак эмес, же түштүк кеңдиктин 20 градустун чегиндеги жылдыздарга байкоо жасоого атайын экспедиция жабдымак эмес, муну керек деп да эсептемек эмес¹³.

Буга кошумча катары Кытайды жакшы билген Америкалык мамлекеттик ишмер Г.Киссинджердин эмгегинен бир мисал келтирели. "...Мин династиясынын башкарган мезгилдин алгачкы жылдарында, 1405 - жана 1433-жылдардын ортосунда, ...адмирал Чжен Хэ ал учур үчүн техникалык көз караштан алганда жакшы жабдылган "кымбат баалуу буюмдар үчүн кемелердин" экспедицияны даярдап, Ява, Индия, Африка мүйүзү жана Ормуз кысыгын карай багыт алды. Чжен Хэнин саякатынын мезгилинде европалык изилдөөлөрдүн кылымы баштала элек болчу. Кытайдын флотилиясы ал кезде башка эч кимдин оюна да келе элек техникалык артыкчылыктарга ээ болгон: кемелердин өлчөмдөрү, алардын кемтиксиздиги, калактардын саны боюнча испадык армададан артык болчу (ал түзүлгөнгө дагы 150 жыл калган)¹⁴.

Албетте, биз консервативдүүлүк жана бюрократия Кытай мамлекетинин миңдеген жылдар бою ар кандай сырткы душмандардын жана ич-ара согуштардын натыйжасында жок болуп кетпей, а түгүл маданиятынын, салтынын, үрп-адаттарынын өзгөчөлүгүн сактап калуусуна чоң жардам кылгандыгын да унутпашыбыз керек. Улуттук менталитеттин Кытайдагы бүгүнкү өнүгүүгө салымы жок деп эч ким айта албайт.

Кытай – өзгөчө өлкө: кытайлардын дүйнө таанымы европалыктардыкынан кескин айрымаланып, жүз жылдарды камтыган стратегиялык ой-толгоолордон турат жана ар кандай кооптуу учурларда (жеке адам жана мамлекет) колдоно турган 36 стратегемалары бар¹⁵. Бир жарым миллиард адам ачкачылыкты билбей оокат кылып жатканы Кытай үчүн эле эмес, алыскы жана жакынкы кошуналарынын коопсуздугуна да чоң салым.

Кытай Эл Республикасынын жыйырма жылдан ашык эң зор экономикалык өнүгүшүнө жол ачкан Дэн Сяопиндин реформасына 1979–жылы Вьетнамдын чек арасында Кытайдын Боштондук Армиясынын зор жоготууларга учурашы түрткү болгон. Акылдуу Дэн Кытай компартиясынын консерваторлоруна "тунгуюктан эки секирип өтүүгө болбойт",– деп далилдей албай, эксперимент катары Гонконгдун жанындагы Шэньчжэньге Эркин экономикалык аймак түзгөнгө араң макул кылган¹⁶...

Калктын дээрлик басымдуу бөлүгү айылдарда жашагандыктан ишти айыл чарбасын реформалоодон баштап, коммуналдарды акырындык менен таратып, жерди, малды арендага берип, менчиктин үч түрүн кайра киргизди. Андан кийин өнөр-жайды реформалоого киришти...

Бүгүн Кытай дүйнөдөгү экинчи экономика болуп, тарыхты жаңы барактан ачып, Азиядан Европага Жаңы Жибек Жолун курууну баштап жатат. Бул чоң тышкы саясий проекттин концепциясы "Бир алкак жана бир жол" деп аталат жана максаты – көптөгөн өлкөлөрдүн инфраструктурасын камтыган эң чоң экономикалык бирдиктүү алкак түзүүнү көздөйт. Концепция ишке ашыруунун планында бири-бири менен тыгыз байланышкан бирдиктүү инфраструктура; саясий макулдашылгандык; валюта-каржы агымдары; соода байланыштары; гуманитардык баарлашуу деген беш элементтен турат. Анан мунун негизинде мамлекеттердин ортосундагы өз ара ишенимди бекемдөөчү, экономикалык интеграцияны жана маданияттар, диндер, этностор аралык толеранттуулукту өнүктүрүүчү чоң масштабдуу кызматташтыктын аракетке келтирилүүсү күтүлүүдө¹⁷.

Проекттин масштабдары Кытайлык ченемдерге ылайык, каржылык жагынан да, географиялык өлчөмдөн да көзгө толорлук. Болжолдоолорго ылайык, Жибек жолунун чегинде товар жүгүртүү жылына 21 триллион долларга жетиши күтүлүүдө. Бул дүйнөлүк ИДПда КЭР үлүшү 50% чейин өстүрүшү мүмкүн. (Азыр 17,08%).

Жаңы Жибек жолунун дагы бир өзгөчөлүгү – ал товарлардын жана капиталдын экспортунун багытын азыркы күнгө чейин эл аралык сооданын сыртында калып жаткан аймактарга карай бурат. Бүгүн деле КЭРдин мамлекеттик компаниялары бөлүп берген инвестициялар көптөгөн өнүгүп жаткан өлкөлөр үчүн өз алдынчалыгын камсыз кылуунун бирден бир мүмкүнчүлүгү болуп жатат.

Улуу Жибек жолу кургак боюнча жана деңиздеги болуп, эки чоң маршрутту камтыйт. Кургактагы жол тарыхый шаар Сианьдан башталып, Синьцзян-Уйгур автономдук районунун борбору Үрүмчү аркылуу Борбордук Азияга, Иран, Ирак, Сирия, Турция мамлекеттерин кесип өтүп, Босфор кысыгы аркылуу Чыгыш Европага жетет. Европа мамлекеттерин аралап отуруп, Роттердамдан Италияга чейин созулат.

Проектти ишке ашыруу негизинен үч маршрут боюнча пландаштырылууда:

¹³«Известия Науки», Россия - 03 июля 2004 г.

¹⁴Киссинджер, Генри. О Китае. Москва: АСТ, 2014. С.24.

¹⁵Тридцать шесть стратегем. Китайские секреты успеха/пер. В.В.Малявина. –М.:Белые альвы, 1977.

¹⁶Молдалиев О.А. Ислам и политика: политизация ислама или исламизация политики? Б., 2008. С. 162, 176-178.

¹⁷Караңыз: "XXI кылымдын Жибек жолунун Экономикалык алкагын жана Деңиздеги жибек жолун биргелешип курууга кол кабыш кылуунун Концепциясы жана аракеттеринин планы// Кытай Эл Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин жана Соода министрлигинин өнүгүү жана реформалар боюнча Улуттук комиссиясы, март 2015.

http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html.

- 1) Кытай - Борбордук Азия - Россия – Европа;.
- 2) Кытай –Борбордук жана Батыш Азия;
- 3) Кытай –Түштүк-Чыгыш Азия - Түштүк Азия.

Бул стратегиялык концепциянын чегинде Кытай менен Европанын ортосунда деңиздеги жана кургактагы жолдордун бир катар долбоорлору “Жаңы Жибек Жолу” деген жалпы ат менен түзүлүп жатат. Кургак жердеги трассалар “Жибек жолунун экономикалык алкагы”, деңиздегилер “XXI кылымдын Деңиздеги жибек жолу” деген аталыштар менен өз ара бириктирилишкен. Алардын арасында кургак жердеги түштүк жолдордун арасында Пакистан аркылуу өтүүчү темир жолдун маршруту жана түндүк тарапта Кытай-Монголия – Орусия темир жол бутагы курулуп жатат.

Деңиздеги Жибек жолу Фуцзянь провинциясынын Цюаньчжоу шаарынан башталат да түштүк-кытай шаарларын аралап, Малакк кысыгы аркылуу өтүп баратып, Куала-Лумпурга кирип өтөт. Инд океанды кесип өтүп бара жатып, Индиянын Калькуттасында, Шри Ланканын Коломбосунда, Мальдивде токтоп отуруп, Кениянын Найробисине жете. Андан аркы жол Кызыл деңиз менен Джибутиаркылуу, Суец каналынан өтүп, Грециянын Афинасына, Италиянын Венециясына жетип, кургак Жибек Жолу менен кездешет.

“XXI кылымдагы Деңиздеги Жибек жолунун” долбоору АСЕАНга мүчө өлкөлөргө жана түштүк Кытайга өз порттордун терминалдарына жол ачып берет. Деңиз Жибек жолу Перс булуңуна, Жер Ортолук деңизине, Инд океанына багыт алат. Африка мамлекеттерине катташуу да каралып жатат.

Бул долбоорлорго керектүү каржы ресурстары бөлүнүп, маселе чечүүчү маанилүү мамлекеттер менен макулдашылып, эми иш баштоо жана улантуу алдында турат. Жаңы Жибек Жолу, белгиленгендей эле, албетте, Борбордук Азия аркылуу өтүп, Орусия, Белорусиядан Европага барат. Бул долбоор ишке ашканда анын натыйжасы Кытайга эле эмес, дүйнөлүк экономикага глобалдык масштабда таасир этери болжолдонууда.

“Жэньминь жибао” гезити жакында КЭРдин илим жана техника министринин орун басары Инь Хэцзюндун айтуусуна таянып, билдиргендей, “Бир алкак - бир жол” демилгеси үчүн илимий инновациялар оң таасир көрсөтөт, бул багытта эң жакшы натыйжаларга жетиштик... Кытай кийинки убакта эле Жаңы Жибек жолунун боюндагы 49 өлкө менен илим жана технология жагында кызматташуу жөнүндөгү келишимге кол койду, ошондой эле бул чөйрөлөрдө шериктештик боюнча программалардын сериясын ишке киргизди”. Анын айтуусу боюнча илимий инновациялар – Жаңы Жибек жолунун концепциясын өнүктүрүүнүн ачкычын табуунун жолдорунун бири¹⁸.

Ошондуктан “тарых бүтө элек; тарых кайра башталууда”....

¹⁸<http://www.vestifinance.ru/articles/75447>

II. Bölüm: Ekonomi

İKİ İPEK YOLU ÜLKESİ: TÜRKİYE VE İRAN'IN DIŞ TİCARET VE ENERJİ İLİŞKİLERİNİN 2000 YILI SONRASI GELİŞİMİ VE YANSIMALARI

Prof. Dr. Adem ÜZÜMCÜ

Kafkas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kars / Türkiye
ademuzumcu58@gmail.com

Öz

Türkiye'nin büyüme sürecinde artan enerji ihtiyacına bağlı petrol ve doğalgaz ithalatının sürüklediği, tarihi İpek Yolu'nun iki geçiş ülkesi, Türkiye-İran arasındaki dış ticaret ilişkisi, son yıllarda olumlu bir ivme kazanmıştır. Bu ortamda ABD ile nükleer enerji müzakerelerinde anlaşılan İran'ın dış ticaretinin 2011'deki toplamda 200 milyar dolara ulaşan hacmini yeniden yakalaması beklenmektedir. Bu olumlu atmosferin sürmesi halinde, Türkiye, bu ülke ile karşılıklı taviz rejimi altında dış ticaretini artırabilir ve günümüzde Türkiye aleyhine 3-6 milyar dolar arasında değişen dış ticaret açığını azaltması mümkün olabilir.

Bu bağlamda bu bildiri, 2000 yılı sonrası Türkiye'nin enerji ihtiyacının gelişimi çerçevesinde İran'dan yapılan enerji ithalatı yanı sıra iki ülke arasındaki dış ticaretin gelişimi ele alınmaktadır. Bu çerçevede iki ülke arası dış ticaretin yapısal özellikleri görülmeye çalışılmaktadır. Ayrıca bir bölgesel güç adayı olarak Türkiye'nin bölgedeki enerji koridorları üzerindeki jeopolitik konumunu güçlendiren ikili enerji ve dış ticaret ilişkileri, enerji ve ekonomi politikaları düzleminde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enerji, Dış Ticaret, Türkiye, İran

JEL Kodları: F14, O53, Q40

Two Silk Road Countries: The Development and Reflections of Turkey's and Iran's Foreign Trade and Energy Relations after 2000.

Abstract

Because of increasing energy demand during Turkey's economic growth, due to the drag of rising oil and gas imports, foreign trade relation between Turkey and Iran has gained positive acceleration in recent years which are two transition countries of the historical Silk Road. Under these circumstances, it is expected that Iran's foreign trade volume will reach again 200 billion dollars in total in 2011, which has agreed with US on nuclear negotiations. In case of continuation of the positive atmosphere, Turkey may increase its foreign trade volume with this country under the reciprocal trade regime and now it may be possible to reduce the foreign trade deficit of Turkey that ranging between 3-6 billion dollars.

In this context, in this paper, through the energy need of Turkey after 2000, energy imports from Iran and foreign trade relations between the two countries are discussed. Structural features of the foreign trade between two countries are analyzed in this context. Moreover, energy and bilateral trade relations those strengthen Turkey's geopolitical position as a regional power is discussed in the context of energy and economy policies.

Keywords: Energy, Foreign Trade, Turkey, Iran

JEL Codes: F14, O53, Q40

1-Giriş

Dünyada enerji kaynaklarının önemi giderek artmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülke alternatif enerji kaynaklarını devreye sokmaya çalışmakta, bu ortamda hayatın her alanında yer alan enerjinin temininde *arz güvenliğinin* önemi sürekli vurgulanmaktadır. Türkiye dünya enerji kaynaklarının önemli kısmına sahip Kafkasya ve Ortadoğu bölgesinde bulunmakla birlikte enerji üretimi, tüketimini karşılamaya yetmeyen *net enerji ithalatçı* bir ülkedir. Türkiye fosil enerji kaynakları açısından zengin olmasa da enerji kaynaklarının önemli bir geçiş noktasıdır.

Türkiye'nin bulunduğu coğrafya, jeopolitik açıdan önemli bir imkân sunmakta, ancak bölgede sürekli değişim ve ekonomi-politik kargaşa süreci yaşanmaktadır. Bölgedeki etnik ve mezhepsel farklılıklardan beslenen askeri ve ekonomik güç çatışmaları devam etmektedir. Örneğin, İran, Irak ve Suriye bağlamında Ortadoğu bölgesi petrol-doğalgaz zenginliği içinde yüzmekle birlikte etnik (Fars, Arap, Kürt, Türkmen) ve mezhepsel farklılıklar (Şii-Sünni ve Nasturi v.b.) içermektedir. Bu farklılıklar, soğuk savaş sırasında bölgede çıkarları çatışan ABD ile Rusya tarafından kullanılmış, örneğin Şah döneminde İran belirgin biçimde desteklenirken Rusya askeri üs elde ettiği Suriye'yi ve zaman zaman Irak'ı desteklemiştir. İran-Irak savaşında Irak'ı destekleyen ABD'nin, 1980 sonrası İran ile ilişkileri hep sorunlu olmuştur. SSCB'nin dağıldığı 1990'lı yılların hemen başında, 1991'de ABD öncülüğünde ülkeler, Kuveyt'i işgali nedeniyle Irak'a müdahale ettikleri Birinci Körfez Savaşı sırasında Irak uçakları yedi yıl savaştıkları İran'a sığınmışlardır. Böylesine değişken bu coğrafyaya yeniden müdahale yaklaşık on yıl sonra 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası gerçekleşmiştir. ABD, Afganistan'a müdahalesinin arkasından 2003'de bu kez Irak'ı işgal etmiş ve Saddam Hüseyin rejimi devrilmiştir. Ortadoğu coğrafyasında 2003 sonrası enerji ekonomi politikasını belirlemede her ne kadar ABD başat rolü oynasa da, bu süreçte İran ile ilişkilerini iyi tutan Rusya ve Çin bölgedeki denkleme dâhil olmuştur. 11 Eylül saldırısından yine on yıl sonra bu kez 2011'de Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan yeni gerilim Arap Baharı olmuştur. Tunus'dan başlayan Libya, Mısır, Suriye ve Bahreyn gibi ülkelere sıçrayan "özünde demokratikleşme

arayışı" olan bu gelişme, Suriye örneğinde görüldüğü üzere bölgede siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların günümüze değin artış göstermesinin başlangıcı olmuştur.

Türkiye, bu süreçte 2003'den itibaren siyasi ve ekonomik istikrarı sayesinde komşularla "sıfır sorun" temelli dış politika ve ikili ekonomik işbirliği çabalarını geliştirme noktasında önemli mesafe kat etmiş, bu bağlamda gerek İran ve gerekse Irak ve Suriye ile olan ekonomik ilişkilerini Arap Baharının olumsuz etkileri Suriye'de yaşanmaya kadar dış ticaret ve enerji ticareti bağlamında oldukça ilerletmiştir. ABD'nin nükleer faaliyetleri nedeniyle İran'a ambargo uyguladığı dönemde bu ambargonun kaldırılması için uğraşan Türkiye, Suriye'de Beşar Esed'in demokratik biçimde yönetimden ayrılması noktasında çaba göstermesine karşın Esed'in mezhepçi yanlısı politikalarında (Sünni Arap ve Türkmenleri dışlayan) ısrarı nedeniyle başarılı olamamıştır. Sonuçta bölgede ABD, AB, İran ve Rusya gibi ülkelerin farklı çıkarları nedeniyle oluşan siyasi istikrarsızlık olumsuz sonuçlar üretmektedir. Bu çerçevede günümüzde Suriye ve Irak'ta yaşanan otorite boşluğundan DAİŞ, PKK ve PYD gibi terör örgütleri yararlanmakta, terörist eylemler ülkemizi, bölgeyi ve dünyayı kana boyamaktadır.

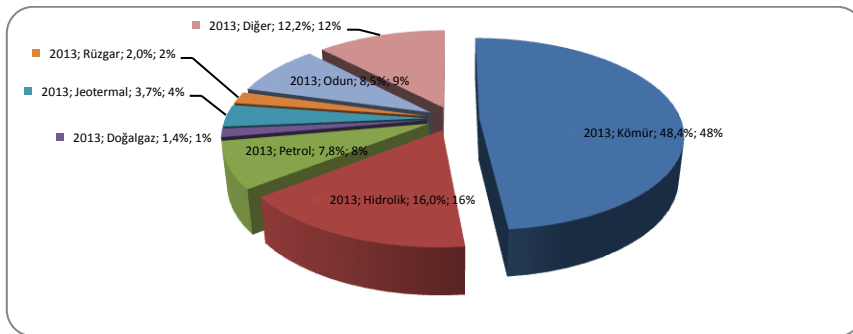
Türkiye ve İran'ın 2000 yılı sonrası dış ticaret ve enerji ilişkilerini ele alan bu çalışmanın planı şu şekilde oluşturulmuştur. Giriş sonrası ikinci başlıkta Türkiye'nin enerji arz güvenliği arayışı bağlamında enerji üretimi, tüketimi ve enerji ithalatı ele alınmakta, bu bağlamda Türkiye'nin enerji ithalatında İran'ın yeri gösterilmektedir. Üçüncü başlıkta İran'ın ekonomik durumu, enerji üretim, tüketimi ve enerji ihracı yanı sıra dış ticaret ilişkileri ele alınmaktadır. Dördüncü başlıkta Türkiye ile İran arasındaki enerji ve dış ticaret ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Beşinci başlıkta sonuç bağlamında Türkiye-İran arasındaki dış ticaret ve enerji ilişkileri üzerinden işbirliği ve fırsatlara değinilmektedir.

2- Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Arayışı, Enerji Üretimi-Tüketimi ve Enerji İthalatının 2000 Sonrası Gelişimi

Enerji güvenliği kavramı, sadece enerji arz kaynakları temininin güvence altına alınması değildir. Bu kavramın içeriğinde, enerjinin hem arz, hem talep güvenliği boyutu bulunmaktadır. Bu çerçevede ithal enerji kaynaklarına bağımlılığı yüksek Türkiye gibi ülkeler açısından "enerji arz güvenliği", enerji ihracatçısı ülkeler açısından "enerji talep güvenliği" önem taşımaktadır. Enerji arz güvenliği; ülkelerin ekonomik gelişmelerini ve ulusal güvenliklerini etkileyen ve enerji kaynaklarının sürekli, güvenilir, temiz, çeşitli kaynaklar ve ülkelere olabildiğince ucuz fiyatla sağlanması ve verimli kullanımını içermektedir (Bielecki, 2002: 237). Enerji talep güvenliği ise enerji ihracatçısı ülkelerin enerji kaynaklarını uluslararası piyasalarda yeterince yüksek fiyatla satabilmesidir. Enerji güvenliği kavramı, Ortadoğu bölgesinde olduğu gibi enerji alt yapısına yönelik terörist saldırılardan, yatırım eksikliklerinin doğuracağı kesintilere, kasırgaların doğuracağı engellerden, ambargolara, grevlerden lokavtlara, iç savaştan işgale kadar birçok olasılığı içermektedir (Pamir, 2007: 14). Dolayısıyla, ister enerji ithalatçısı ister ihracatçısı olsun, bütün ülkelerin enerji politikalarında "enerji güvenliği" konusuna özel önem vermeleri gerekmektedir.

2.1. Türkiye'nin Birincil Yerel Enerji Arz Durumu

Bu noktada enerji arz güvenliği açısından Türkiye'nin mevcut durumu analiz edildiğinde ilk tespit, Türkiye'nin enerji tüketiminin ülkemizin ekonomik gelişmesiyle birlikte arttığı, ancak yerel kaynaklardan üretime bağlı enerji arzında aynı artışın sağlanmadığıdır. Bu çerçevede bu uyumsuzluğun farklı nedenleri belirtilebilse bile, Türkiye'nin fosil enerji kaynakları açısından yeterince zengin olmamasının asıl etken olduğu ve Türkiye'nin birincil ve ikincil enerji (elektrik) tüketiminin aksine fosil yakıtlar ağırlıklı olması ikinci tespit olacaktır (Üzümcü, 2010: 177). Bu çerçevede Türkiye'nin enerji arz güvenliğini yerel enerji üretimi, enerji tüketimi ve enerji ithalatı bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) verilerine göre Türkiye'de 2001'de *birincil yerli enerji üretimi* 23,7 milyon ton petrol eşdeğeri (TEP) iken yılda ortalama %2,5 gibi düşük düzeyde artarak 2013'de yaklaşık 31,9 milyon TEP düzeyinde gerçekleşmiştir (ETKB, 2015: 12).

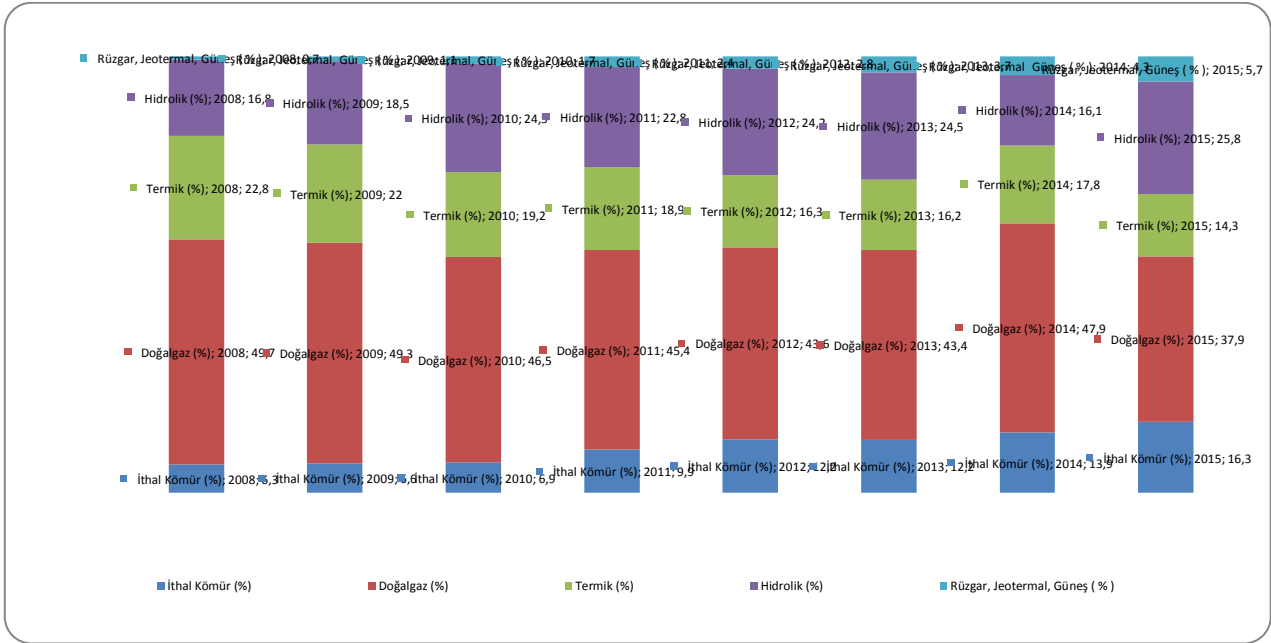
Grafik 1: Birincil Yerel Enerji Üretiminin Kaynakları (2013, %)

Kaynak: ETKB, *Mavi Kitap 2015*, Ankara: Kasım 2015, s. 12.

Grafik 1'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin birincil yerli enerji üretiminde fosil yakıtların önemli ağırlığı vardır. Kasım 2015'de yayınlanan Mavi Kitap verilerine göre Türkiye'nin birincil yerli enerji üretiminde kömür %48,4 payla ilk sıradır. Hidrolik (su) kaynaklı enerji üretiminin oransal payı %16 düzeyine ulaşmıştır. Petrol-doğalgaz üretiminin birlikte payı %9,2 düzeyinde bulunmaktadır. Yerli birincil enerji üretiminde odun halen %8,5 civarında paya sahiptir ve son dönemlerde artan yatırımlara konu olan jeotermal ve rüzgar enerjisi toplam birincil yerli enerji üretiminde sırasıyla %3,7 ve %2 oranında pay almaktadır.

2.2. Türkiye’nin İkincil Enerji (Elektrik Enerjisi) Arz Kaynakları

Türkiye’nin ikincil enerji kaynağı elektrik üretimi 2015 yılı itibarı ile 259,6 milyar kWh ve elektrik tüketimi 263,8 milyar kWh olmuştur. Ülkemizin son 14 yılda büyüme oranlarının güçlenmesine bağlı olarak elektrik tüketimi yılda ortalama %5,5 artışla 2002’de 132,6 milyar kWh düzeyinden 2015’de yaklaşık iki katına (263,8 milyar kWh) çıkmıştır. Türkiye’nin elektrik üretiminde, kurulu güç ve üretilen elektrik enerjisi bağlamında yabancı kaynaklara bağımlılık yüksektir. Türkiye’de 2015 yılı itibarıyla kurulu gücün %55,5’i (40.630 MW) başta hidroelektrik santralleri olmak üzere yerli kaynaklardan kalan %44,5’i (32.518 MW) ithal doğalgaz ve ithal taşkömürüne bağımlı yabancı kaynaklarla çalışmaktadır. (ETKB, 2016: 17, 29). Türkiye’de elektrik üretiminde 2014’de %47,9 oranında ithal doğalgaz ve LNG kullanılmış, ithal kömür payı %13,9 olmuştur. İthal fuel-oil ve motorinin payı yaklaşık %1 olunca toplamda %64’e yaklaşan oranda elektrik üretiminde ithal kaynaklara bağımlılık söz konusudur. Elektrik üretiminde 2015’de doğalgaz kullanımı %37,9 düzeyine gerilerken ithal kömür payı %16,3; ithal fuel-oil ve motorinin payı %0,8 ve toplamda ithal kaynaklar payı %55’i bulmuştur. Son iki yılda ithal kömürünün elektrik üretiminde payının artışı belirgindir. Dünyada önemli rezervlere sahip olduğumuz linyitin elektrik üretiminde payı 2014’de %14,5 iken 2015’de %12,9’a gerilemiştir. Hidrolik santrallerin elektrik üretimindeki göreceli payı dalgalı seyir izlemektedir. Yağış rejimine bağlı dalgalanma çerçevesinde 2014’de elektrik üretiminde hidrolik kaynakların payı %16,1 (40,6 milyar kWh) iken 2015’de %25,8 (66,9 milyar kWh) düzeyine yükselmiştir (ETKB, 2016: 18-19).

Grafik 2: Türkiye’de 2008-2015 Döneminde Elektrik Üretim Kaynakları (%)

Kaynak: ETKB, *Mavi Kitap 2015*, Ankara, Kasım 2015, s. 19

ETKB, *Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü*, Ankara, 2016, s. 17.

Grafik 2’de görüldüğü gibi jeotermal, rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir enerji kaynakların elektrik üretiminde son dönemde payında artış görülmektedir. Özellikle rüzgâr enerjisinin elektrik üretimindeki payı %4,6’ya çıkmıştır. Jeotermal’in payı yaklaşık %1 iken güneş enerjisinin payı çok düşüktür ve Türkiye henüz nükleer enerjiden yararlanmamaktadır.

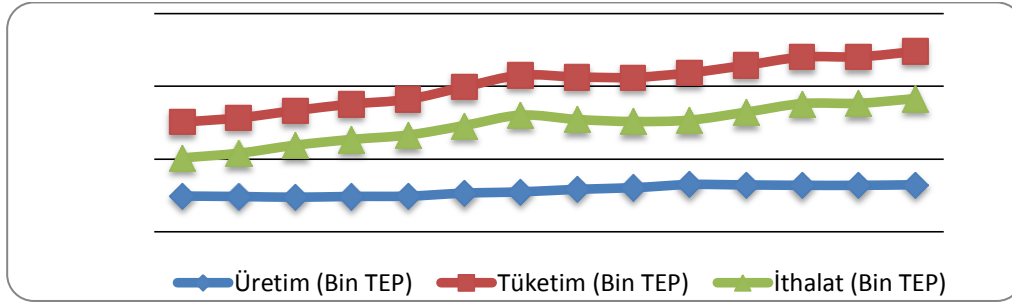
2.3. Türkiye’nin Enerji Üretim, Tüketim ve İthalatı

Türkiye’nin birincil enerji tüketimi de son 14 yılda giderek artmıştır. Türkiye’nin birincil enerji tüketimi 2001’de 75,4 milyon TEP düzeyinde iken 2014’de 123,9 milyon TEP düzeyini aşmıştır. Türkiye, birincil enerji tüketim (dünyadaki payı %1) ve elektrik tüketim düzeyi (dünyadaki payı %1,1) ile dünyada 19. sırada bulunmaktadır. Türkiye’de 2001-2015 döneminde enerji tüketiminde kömür ve ithal doğalgazın payı artmış, petrolün payı görece azalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında petrole göre daha temiz yakıt olan doğalgazın bireysel (ulaştırma, konut v.b.) ve ticari alanda daha fazla yararlanılması ve doğalgaz çevrim santralleri kurulmasının etkisi olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’de birincil enerji tüketiminin sektörel dağılımında, sanayi sektörü (%25), ulaştırma sektörü (%18), konut-hizmet alanları (%26,1) yanı sıra çevrim sektörü (%25) önemli bir yer tutmaktadır. (ETKB, 2015: 15).

ETKB verilerine göre Türkiye’de yerli enerji üretimi son on yılda kümülatif %25 oranında artarken birincil enerji tüketim talebi kümülatif %50 artmış, elektrik enerjisi tüketimi yaklaşık iki kat, doğalgaz tüketimi üç kat artış göstermiştir. Türkiye son on yılda küçük Avrupa devletleri hariç elektrik ve doğalgaz tüketim talebi artışında Avrupa’da ilk sırada gelmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin artan elektrik enerjisi ihtiyacının karşılanması için 2023’e kadar iki nükleer santralinin (Sinop ve Mersin Akkuyu) devreye alınması planlanmaktadır.

Özetle enerji arz güvenliği açısından Türkiye’nin enerji tüketimi son yıllarda hızla artarken yerel kaynaklardan enerji üretimi 32 milyon TEP civarına ancak ulaşabilmiştir. Sonuçta Türkiye’nin fosil enerji kaynakları açısından yeterince zengin olmaması, aksine birincil ve ikincil enerji elektrik tüketiminin fosil yakıt ağırlıklı (Üzümcü, 2010: 177) olması Türkiye’nin enerji ithalatının giderek artmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Grafik 3’de görüldüğü üzere, Türkiye’nin birincil enerji ithalatı

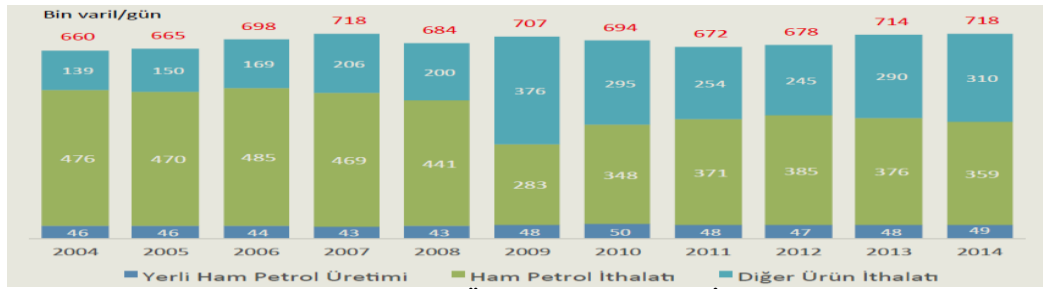
2001’de yaklaşık 51 milyon TEP iken yılda ortalama %5 civarında artarak 2014’de 90 milyon TEP düzeyini aşmıştır.

Grafik 3: Türkiye’de Birincil Enerji Üretim, Tüketim ve İthalatının Gelişimi

Kaynak: ETKB, *Mavi Kitap 2015*, Ankara: Kasım 2015, s. 11-13.

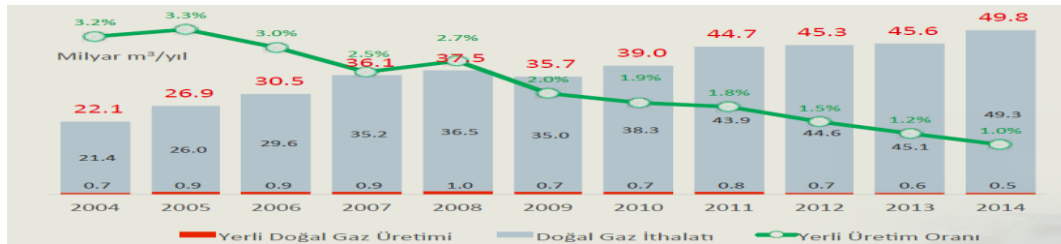
Bu çerçevede, Türkiye’de birincil enerji tüketiminin yerli üretimle karşılanma oranı günümüzde yaklaşık %26 civarına gerilemiştir. Dolayısıyla ortalama olarak enerji tüketiminin yaklaşık dörtte üçü ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Türkiye’de 2014 yılında 49.000 v/g petrol üretilirken 718.000 v/g ham petrol ve petrol ürünleri tüketimi gerçekleşmiş, bu çerçevede 359.000 v/g ham petrol ve 310.000 v/g işlenmiş petrol ürünü ithalatı gerçekleşmiştir. Grafik 4’de açıkça görülen bu verilere göre yerel petrol üretimi yaklaşık %7 düzeyinde kalırken ithalat miktarı %93 düzeyine erişmektedir.

Grafik 4: Türkiye’nin Petrol Üretimi, Tüketimi ve İthalatının Gelişimi

Kaynak: Türkiye Petrolleri, *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*, Mayıs 2015, s. 37.

Doğalgazda dışa bağımlılık oranı çok daha yüksektir. Doğalgazda 2008’de yerli üretim miktarı 1 milyar m³ iken 2014’de yarısına inmiştir. Grafik 5’de görüldüğü gibi, 2014’de tüketilen 49,8 milyar m³ doğalgazın 49,3 milyar m³ miktarı ithalatla karşılanmış, sonuçta doğalgazda dışa bağımlılık oranı %99 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Grafik 5: Türkiye’nin Doğalgaz Üretimi, Tüketimi ve İthalatının Gelişimi

Kaynak: Türkiye Petrolleri, *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*, Mayıs 2015, s. 37.

Bu bağlamda, Türkiye’de 2000’li yıllarda gerek konut ve gerekse doğalgaz çevrim santrallerinin artan talebi nedeniyle doğalgaz ithalatı, kömür ve petrol tüketiminden daha fazla yer tutmaya başlamıştır. Bu çerçevede 2001-2015 dönemindeki petrol ve doğalgaz ithalat miktar ve değerleri Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Türkiye’nin Petrol, Doğalgaz ve Toplam Enerji İthalatının Gelişimi (2001-2015)

Yıl	Petrol İthalatı (milyon ton)	Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Enerji İthalatı (27 Fasıl) (Milyar Dolar)	Enerji İthalatı (27 Fasıl) / Toplam İthalat (%)
2001	23,14	16091	8,33	20,1
2002	23,71	17326	9,20	17,9
2003	24,03	20830	11,58	16,7
2004	23,92	21798	14,41	14,8
2005	23,39	26571	21,26	18,2
2006	23,79	30221	28,86	20,7
2007	23,44	35842	33,88	19,9

2008	21,74	37350	48,28	23,9
2009	14,19	35856	29,91	21,2
2010	16,84	38037	38,49	20,8
2011	18,09	43878	54,10	22,5
2012	19,48	45922	60,10	25,4
2013	18,52	45270	55,92	22,2
2014	17,48	49233	54,89	22,7
2015	25,06	48328	37,84	18,3

Kaynak: EPDK, *Petrol ve Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları*.

TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

Tablodan izlenebileceği gibi, Türkiye'nin ham petrol ithalatı 2007 yılı sonrası görece azalarak 23 milyon ton düzeyinden 2009'da 14,1 milyon tona inse de 2010 sonrası artarak 2012'de 19,5 milyon tona ulaşmış, 2013 ve 2014'de görece gerilemeden sonra petrol fiyatlarının gerilediği 2015'de incelenen döneminin en yüksek düzeyi olan 25 milyon tonu aşmıştır. Diğer yandan Türkiye'nin doğalgaz ithalatı da 2001'de 16,1 milyar m³ düzeyinde iken üç katın üzerinde artarak 2014'de 49,3 milyar m³ düzeyine ulaşmış, 2015'de 48,3 milyar m³ olmuştur. Türkiye doğalgaz ithalat düzeyinde Uluslararası Enerji Ajansı'nın verilerine göre dünyada 6. sırada bulunmaktadır (IEA, 2015: 13).

Diğer yandan ithal ham petrol miktarı 2008 sonrası görece azalsa da petrol fiyatlarının artışı, enerji ithal faturasının ve Türkiye'nin dış ticaret açığının yükselmesine yol açmıştır (Üzümcü ve Başar, 2011: 15-18). Nitekim 2012'de 60 milyar dolara ulaşan enerji ithalatı (27. Fası), toplam ithalatın %25,4'nü oluşturmuştur. Bununla birlikte 2014 yılı yaz aylarından itibaren petrol fiyatlarının gerilemesi ile birlikte 27. Fasıldan izlenen petrol ve türevleri enerji ithalatının tutarı 2014'de yaklaşık 54,9 milyar dolara inmiş ve asıl etkinin görüldüğü 2015'de 37,8 milyar dolara gerilemiştir. Bu bağlamda 2015'de 207,2 milyar doları bulan toplam ithalat içinde enerji ithalatının payı %18,3 düzeyine gerilemiştir.

Bu noktada Türkiye'nin petrol, doğalgaz ithalatının ülkelere göre dağılımı bağlamında ilk olarak petrol ithalatının ülkelere göre dağılımına bakabiliriz. Tablo 2'de Türkiye'nin ham petrol ithalatının 2011-2015 döneminde ülkelere göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo 2: Petrol İthalatının Ükelere Göre Dağılımı (2011-2015, Bin Ton ve %)

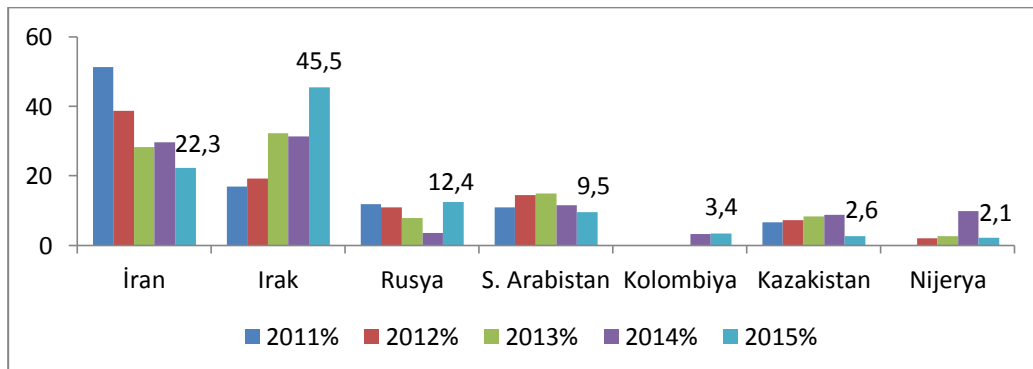
	2011	% Pay	2012	% Pay	2013	% Pay	2014	% Pay	2015	% Pay
İran	9287	51,3	7560	38,8	5255	28,3	5195	29,7	5586	22,3
Irak	3071	17,0	3739	19,2	6000	32,3	5483	31,4	11410	45,5
Rusya	2131	11,8	2113	10,8	1462	7,9	607	3,5	3103	12,4
S. Arabistan	1965	10,9	2823	14,5	2754	14,8	2014	11,5	2379	9,5
Kolombiya	-	-	-	-	-	-	553	3,2	861	3,4
Kazakistan	1186	6,6	1414	7,3	1545	8,3	1525	8,7	657	2,6
Nijerya	-	-	397	2,0	478	2,6	1719	9,8	531	2,1
Toplam	18090	100	19485	100	18554	100	17478	100	25065	100

Kaynak: EPDK (2015), *Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, s. 6.

EPDK (2016), *Petrol Piyasası Sektör Raporu*, Aralık/2015.

<http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Aylik>. (Erişim: 04.04.2016).

Tablo 2 ve tablodan yararlanılarak hazırlanan Grafik 6'da görüldüğü üzere Türkiye'nin 2015 yılı itibarıyla 25 milyon tonu aşan ham petrol ithalatında en önemli partneri Irak'tır. Irak'tan yapılan petrol ithalatı son dört yıl içinde hızla artarak 3 milyon tondan 2013'de 6 milyon ton düzeyine, 2015'de yaklaşık 11,4 milyon tona ulaşarak toplam petrol ithalatının %45'ni aşmıştır. Buna karşılık İran'a uygulanan ekonomik ambargonun etkisiyle bu ülkenin Türkiye'nin petrol ithalatındaki payı azalarak 2011'de %51 düzeyinde iken 2015'de %22,3 kadar gerilemiştir.

Grafik 6: Petrol İthalatının Ükelere Göre Dağılımı (2011-2015, %)

Türkiye'nin petrol ithalatında üçüncü sırada bulunan Rusya'nın payı dalgalı bir seyir izlemektedir. Örneğin 2011'de %11,8 düzeyinde iken 2014'de %3 düzeyine inmiş, 2015'de %12,4 pay almıştır. S. Arabistan'ın payı 2013'de %15 iken 2014'de %11 ve 2015'de %9,5 düzeyine gerilemiştir. 2015 yılı itibarıyla belirtilen bu dört ülke Türkiye petrol ithalatının %90'ını oluşturmaktadır. Son iki yılda petrol ithal edilen Kolombiya'nın payı %3,4 düzeyine ulaşmış, Kazakistan'ın payı görece gerileyerek 2015'de %2,6 düzeyine inmiştir. Nijerya'dan 2011'de hiç petrol ithal edilmezken 2012'de bu ülkeden petrol ithalatının payı %2 olmuş, 2014'de %10 düzeyine ulaşmışken 2015'de %2,1 oranına gerilemiştir.

Tablo 3'de Türkiye'nin doğalgaz ithalatının 2005-2015 dönemi ülkelere göre dağılımı yer almaktadır. Tablo 3 ve tablodan yararlanılarak hazırlanan Grafik 7'de görüldüğü gibi, Türkiye, doğalgaz ithalatının yarısından fazlasını Rusya'dan ithal etmektedir. Rusya'nın payı 2010 sonrası artarak %46,2'den 2015'de %56,1 düzeyine ulaşmıştır. Türkiye'nin doğalgaz ithalatında ikinci sırayı İran (%16,2) almakta, bu iki ülkeden yapılan doğalgaz ithalatı, toplam doğalgaz ithalatının dörtte üçünü oluşturmaktadır.

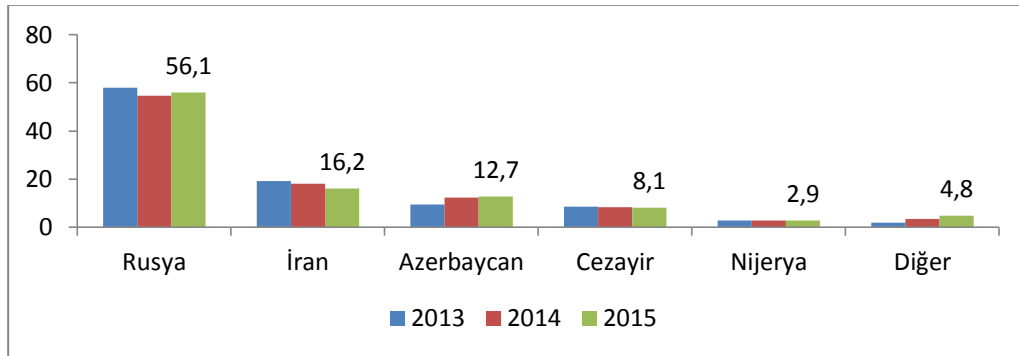
Tablo 3: Doğalgaz İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2005-2015, Milyon cm³ ve %)

Yıl	Rusya	%	İran	%	Azerbaycan	%	Cezayir	%	Nijerya	%	Diğer*	%	Toplam
2005	17524	66,0	4248	16,0	-	-	3786	14,2	1013	3,8	-	-	26571
2006	19316	63,9	5594	18,5	-	-	4132	13,7	1100	3,6	79	0,3	30221
2007	22762	63,5	6054	16,9	1258	3,5	4205	11,7	1396	3,9	167	0,5	35842
2008	23159	62,0	4113	11,0	4580	12,3	4148	11,1	1017	2,7	333	0,9	37350
2009	19473	54,3	5252	14,6	4960	13,8	4487	12,5	903	2,5	781	2,2	35856
2010	17576	46,2	7765	20,4	4521	11,9	3906	10,3	1189	3,1	3079	8,1	38036
2011	25406	58,0	8190	18,7	3806	8,7	4156	9,5	1248	2,9	1069	2,4	43784
2012	26491	57,7	8215	17,9	3354	7,3	4076	8,9	1322	2,9	2464	5,4	45922
2013	26212	57,9	8730	19,3	4245	9,4	3917	8,7	1274	2,8	892	2,0	45269
2014	26975	54,8	8932	18,1	6074	12,3	4179	8,5	1414	2,9	1689	3,4	49262
2015	27145	56,1	7829	16,2	6169	12,7	3918	8,1	1421	2,9	2310	4,8	48428

Kaynak: EPDK, *Doğalgaz Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu ve 2015 Yılı Aylık Sektör Raporları*.

* Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir.

Azerbaycan'dan doğalgaz ithalatında 2010-2012 döneminde görece azalma dikkati çekmektedir. Azerbaycan'dan yapılan doğalgaz ithalatı 2009'da %13,8 düzeyinde iken 2012'de %7,3 düzeyine gerilemiş, izleyen yıllarda artarak 2015'de %12,7 düzeyine çıkmıştır. Bu üç ülkeden doğalgaz boru hatları ile taşınmaktadır. 2000'li yıllardan beri sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) ithalatı yapılan %8-14 arası payıyla bir diğer önemli ülke Cezayir'dir. Ayrıca petrolde olduğu gibi Nijerya'dan yapılan sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) ithalatının payı da yaklaşık %3 civarında bulunmaktadır. Spot piyasadan LNG alımının da benzer biçimde 2010'da %8,1 düzeyine ulaştıktan sonra gerilese de 2012 ve 2015'de %5 civarında bulunduğu görülmektedir.

Grafik 7: Doğalgaz İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (2013-2015, %)

Türkiye, doğalgaz ithalatının önemli kısmını boru hatlarıyla gerçekleştirmektedir. Türkiye ilk doğalgaz ithalatını 1986'da imzaladığı Rusya Batı Hattı (25 yıllık sözleşme, yıllık 6 milyar m³) anlaşmasıyla gerçekleştirmiş ve bu hattan doğalgaz alımı 1987'de başlamıştır. İran'dan 1996'da yapılan anlaşmayla doğalgaz alımı anlaşması yapılmış ve 2001'den itibaren alım başlamıştır. Devrede olan ve bir kısmı özel sektöre devir anlaşması ile aktarılan doğalgaz alım anlaşmaları Tablo 4'de görülmektedir.

Tablo 4: Türkiye'nin Doğalgaz Alım Sözleşmeleri

Mevcut Anlaşmalar	Miktar (Plato) (Milyar m ³ /yıl)	İmzalanma Tarihi	Süre (Yıl)	Durumu
Cezayir (LNG)	4.4	14 Nisan 1988	20	Devrede
Nijerya (LNG)	1.3	9 Kasım 1995	22	Devrede
İran	10	8 Ağustos 1996	25	Devrede
Rus. Fed. (Karadeniz)	16	15 Aralık 1997	25	Devrede
Rus. Fed. (Batı)	4	18 Şubat 1998	23	Devrede

Türkmenistan	16	21 Mayıs 1999	30	-
Azerbaycan(Faz-I)	6.6	12 Mart 2001	15	Devrede
Azerbaycan(Faz-II)	6	25 Ekim 2011	15	2017/2018
BİL	0.15	25 Ekim 2011	33	Devrede

Kaynak: BOTAS, 2014 Yılı Sektör Raporu, Ankara, 2015: 23-24'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkmenistan'la yapılan sözleşme devreye alınamamıştır. Öte yandan Azerbaycan Gaz Şirketi ile 25 Ekim 2011'de imzalanan Şahdeniz II doğalgaz alım sözleşmesiyle yıllık 6 milyar m³ doğalgaz alımı yapılacak, ilk teslimat 2018'de gerçekleşecektir. Ayrıca, Irak'ın kuzeyinde yer alan doğalgaz sahaları için saha geliştirme, üretim, gaz işleme ve boru hattı yapımını içeren bir proje BOTAS tarafından geliştirilmiştir. Bu proje ile şu ana kadar yararlanılamayan Irak doğalgazının Türkiye'ye ve Avrupa'ya transit taşınması iki ülke arasındaki doğalgaz koridorunun geliştirilmesi önem taşımaktadır (BOTAS, 2015: 23).

Özetle, Türkiye'nin enerji ithalatı bağlamında petrol ve doğalgaz alımında İran'ın ikinci sırada bulunduğu ve belirgin ağırlığı olduğu söylenebilir. Diğer yandan günümüzde IŞİD-PKK-PYD terörü nedeniyle sıkıntı yaşansa bile Irak'ın petrol ithalatında önemi artmaktadır. Azerbaycan ile BTC ve planlanan doğalgaz hatları (TANAP v.b) ile enerji işbirliği imkânları düşünüldüğünde bu ülkelerin Türkiye'nin önemli birer enerji partneri oldukları görülmektedir.

3- Enerji Devi İran: Ekonomik Durumu, Enerji Rezervleri, Enerji Üretim, Tüketim, İhracatı ve Dış Ticareti

İran, 1,648 milyon km² alan ve 78 milyonu aşan nüfusu ile önemli bir ekonomik güçtür. Tablo 5'de görüldüğü üzere IMF verilerine göre İran'ın cari fiyatlarla GSYİH düzeyi 2015'de yaklaşık 388 milyar dolar ve kişi başına geliri 4.877 dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. İran'ın satın alma gücü paritesine (SAGP) göre GSYİH düzeyi 2015'de 1 trilyon 371 milyar dolar ve kişi başına geliri 17.251 dolardır. İran, bu kişi başına gelir düzeyiyle Türkiye gibi yüksek orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır.

Tablo 5: İran Ekonomisi Genel Göstergeler (2010-2015)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
GSYİH (Sabit Fiyat-Milyon İ Riyali)	2.093.092	2.171.578	2.028.064	1.989.297	2.075.699	2.076.363
Büyüme Oranı (Sabit Fiyat, %)	6,6	3,7	-6,6	-1,9	4,3	0,03
GSYİH (Cari F., Milyon Dolar)	463.971	564.459	583.164	380.348	416.490	387.611
GSYİH (SAGP, Milyon Dolar)	1.274.420	1.349.502	1.283.534	1.279.521	1.357.028	1.371.066
Kişi Başı GSYİH (Cari Fiyat, Dolar)	6.231	7.484	7.631	4.911	5.308	4.877
Kişi Başı GSYİH (SAGP, Dolar)	17.115	17.892	16.795	16.521	17.294	17.251
Enflasyon Oranı (%)	12,3	21,5	30,5	34,7	15,6	15,1
İşsizlik Oranı (%)	13,5	12,3	12,2	10,4	10,6	11,7
Bütçe Geliri /GSYİH (%)	21,8	19,1	14,2	14,0	14,6	13,9
Bütçe Gideri / GSYİH (%)	19,1	18,9	14,5	15,0	15,7	16,8
Döviz Kuru (1 Dolar: İran Riyali)	-	10,4	10,9	12,3	24,8	26,5

Kaynak: IMF (2016), World Economic Outlook Database.

İran ekonomisinde merkezi planlama hâkimdir, petrol, doğalgaz ve diğer büyük ölçekli işletmeler üzerinde devlet mülkiyeti ile vakıf benzeri (bonyad) yapılar hâkimdir. Kırsal bölgelerde tarımsal üretim ağırlıklı yapı vardır ve özel ticaret faaliyetler sınırlıdır. 1990'ların sonunda petrol fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle daralan İran ekonomisi, 2000 yılından günümüze kadar, petrol fiyatlarının yüksek seyretmesi ile yeniden canlanmıştır. İran ekonomisinde en temel sektör, enerji sektörüdür ve İran'ın büyümesine en büyük katkı petrol üretim ve ihracatıyla sağlanmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre İran'ın GSYİH'sı içinde 2014'de sanayinin payı %38,2; tarımın payı %9,3 ve hizmetlerin payı %52,4 olmuştur¹. İran'ın petrol ihracat gelirleri, toplam ihracatın %80-90'nı ve kamu gelirlerinin %40'na kaynak oluşturmaktadır (DEİK, 2015: 3-4).

İran, nükleer faaliyetleri nedeniyle uygulanan ambargodan olumsuz etkilendiği için 2012'de enflasyon oranı %30'u aşmış, 2014'de %15,6 düzeyine inmiş ve 2015'de %15 civarında gerçekleşmiştir. IMF verilerine göre² İran reel GSYİH düzeyi 2012'de %6,6 ve 2013'de %1,9 oranında küçüldükten sonra 2014'de %4,3 oranında büyümüştür. Petrol fiyatlarındaki gerilemenin etkisiyle 2015'de büyüme oranı %0,03 gibi çok düşük düzeyde gerçekleşmiştir. IMF, ambargonun kalkmasıyla 2016, 2017'de İran'ın %4-%5 oranlarında büyümesini beklemektedir. Diğer yandan 2013'den itibaren İran Riyalinin değer yitirmesi gerek dolar cinsinden GSYİH düzeyinin 2012'deki 583 milyar dolar düzeyinden 2013'de 383 milyar dolara inmesi ve gerekse ülkede cari fiyatlarla kişi başına GSYİH düzeyinin 2012'deki 7.600 dolar düzeyinden 2013 ve 2014'de 5.000 dolar civarına inmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, İran ekonomisinde 2012 sonrası kamu gelir-gider dengesi bozulmuş ve GSYİH'ya oranla %1-%3 arası açık verilmeye başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında ambargo yanı sıra petrol fiyatlarının düşmesinin etkisi de bulunmaktadır.

3.1. İran'ın Petrol Rezervleri, Üretimi, Tüketimi ve İhracatı

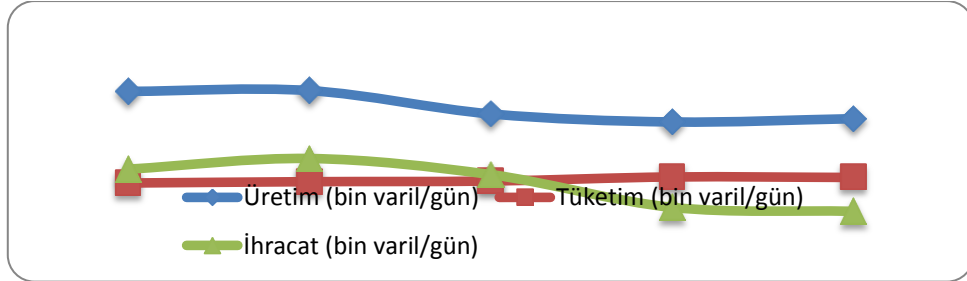
İran ekonomisi son 40 yıllık dönem boyunca daima petrol fiyatlarına bağlı bir gelişim sergilemiştir. Bu noktada İran'ın enerji rezerv, üretim ve dış ticaret ilişkilerine bakılacak olursa, 2014 yılı itibarıyla İran'ın 21,6 milyar ton petrol (157,8

¹ <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=IRN&series=&period=> (Erişim: 04.04.2016)

² <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/pdf/tblparta.pdf> (Erişim: 04.04.2016)

milyar varil) rezervi olduğu saptanmıştır. İran, dünyada kesinleşmiş petrol rezervlerinin %9,3'ne sahiptir. İran petrol rezervleri açısından Venezuella (%17,5), S. Arabistan (%15,7) ve Kanada (%10,2)'nin ardından dünyada dördüncü sıradadır (ETKB, 2016: 11).

İran'ın 2014'de petrol üretimi günlük 3.614.000 varil olmuştur. İran dünyanın altıncı³ büyük petrol üreticisidir ve dünya petrol üretiminin %4'nü gerçekleştirmektedir. Grafik 8'de görüldüğü gibi, İran'ın petrol tüketimi 2014'de yaklaşık günlük 2 milyon varil olmuştur. İran'ın petrol tüketim miktarı, dünya petrol tüketiminin %2,2'ni oluşturmaktadır (BP, 2015). İran 2011'de yaklaşık 2,5 milyon varil ve ambargo öncesi 2012'de günlük 2,1 milyon varil petrol ihraç ederken ambargo sürecinde ihracatı yarıya düşmüştür.

Grafik 8 İran'ın 2010-2014 Dönemi Petrol Üretim, Tüketim ve İhracatı

Kaynak: Üretim-Tüketim Verileri BP, *Statistical Review of World Energy* June 2015.

İhracat Verileri: OPEC, *Annual Statistical Bulletin* 2015.

Ambargo öncesi dünyanın ilk beş petrol ihracatçısı içinde yer alan İran'ın petrol ihracatının yeniden artması beklenmektedir. Nitekim ambargonun kalkması çerçevesinde İran'ın petrol ihracatı 2015 yılı sonunda yeniden 2012 yılı seviyelerine ulaşmıştır. Bu bağlamda Bloomberg HT haberine göre, İran Petrol Bakanı Zengane'nin belirttiği üzere Nisan 2016 itibarıyla İran'ın petrol ihracatı günlük 2 milyon varil⁴ aşmıştır.

İran petrol gelirlerinin bir kısmını petrokimya sanayi gibi alanlara aktararak ihracatta petrole bağımlılığı azaltmaya çalışmakla birlikte ihracatının %80'den fazlasını petrol ve türevleri ihracatı oluşturduğu için petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı oldukça hassas bir ekonomik yapıya sahiptir.

3.2. İran'ın Doğalgaz Rezervleri, Üretim, Tüketim ve İhracatı

İran'ın doğalgaz rezerv zenginliği çok daha belirgindir. Şöyle ki, BP verilerine göre 2014 yılı sonu itibarıyla kanıtlanmış 187 trilyon m³ dünya doğalgaz rezervinin 34 trilyon m³ miktarı İran'da bulunmaktadır⁵. İran dünya kanıtlanmış rezervinin tek başına %18,2'ne sahiptir ve dünyada ilk sıradadır⁶. Rusya Federasyonu (32,6 trilyon m³ ve %17,4 pay) ikinci sıradadır. Dünya doğalgaz rezervlerinin %42,7'si Ortadoğu'da bulunmaktadır. Bu iki ülkeden sonra sırasıyla Katar (%13,1), Türkmenistan (%9,3), ABD (%5,2) ve S. Arabistan (%4,4) dünya doğalgaz rezervlerinde söz sahibi ülkelerdir (BP, 2015).

İran'ın doğalgaz üretimi, rezervine oranla görece düşüktür. Dünyada en önemli doğalgaz üreticisi ABD'dir. ABD, 2014 yılı itibarıyla tek başına dünya doğalgaz üretiminin %21,4'nü (728,3 milyar m³) gerçekleştirmiştir. Bu ülkeyi Rusya (578,7 milyar m³ payı %16,7) ve Katar (177,2 milyar m³, payı %5,1) izlemektedir. Bu ülkelerin ardından İran 172,6 milyar m³ doğalgaz üretimi (%5) ile dünyada dördüncü sıradadır. Kanada (%4,7) beşinci, Çin (%3,9) altıncı, Norveç (%3,1) ve S. Arabistan (%3,1) yedi ve sekizinci sırayı almaktadır.

Tablo 6: İran'ın 2010-2014 Dönemi Doğalgaz Rezervi, Üretimi ve Tüketimi

Yıl	Rezerv (trilyon m ³)	Üretim (milyar m ³)	Tüketim (milyar m ³)
2010	33,1	152,4	152,9
2011	33,6	159,9	162,4
2012	33,8	165,6	161,5
2013	34,0	164,0	159,4
2014	34,0	172,6	170,2

Kaynak: BP, *Statistical Review of World Energy* 2015.

Doğalgaz tüketimi, üretimine yakın (170,2 milyar metreküp) olduğu için İran, güçlü bir doğalgaz ihracatçısı⁷ değildir.

³ Dünyanın ilk beş petrol üreticisi 2014'de sırasıyla S. Arabistan (542 milyon ton %12,9), Rusya Fed. (529 milyon ton, %12,6), ABD (509 milyon ton, %12,1), Çin (212 milyon ton, %5), Kanada (208 milyon ton, %5)'dir. Dünyanın ilk beş petrol ihracatçısı 2013 itibarıyla sırasıyla, S. Arabistan (377 milyon ton), Rusya F. (236 milyon ton), BAE (125 milyon ton), Irak (117 milyon ton) ve Nijerya (108 milyon ton)'dır. IEA, *Key World Energy Statistics*, 2015, s. 11.

⁴ <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1869679-iranin-gunluk-petrol-ihracati-artti> (Erişim: 04.04.2016)

⁵ <http://www.bp.com/content/dam/bp/excel/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-workbook.xlsx> (Erişim: 04.04.2016)

⁶ İran dünyanın petrol ve doğalgaz rezervleri yanı sıra bazı madenler açısından da oldukça zengindir. Örneğin dünyada çinko açısından birinci, bakır açısından ikinci ve demir rezervleri açısından dokuzuncu sıradadır (DEİK, 2015).

⁷ Dünyanın ilk beş doğalgaz ihracatçısı 2014 yılı itibarıyla, Rusya (179 milyar m³), Katar (119 milyar m³), Norveç (107 milyar m³), Türkmenistan (57 milyar m³) ve Kanada (56 milyar m³) olarak sıralanmaktadır. IEA, *Key World Energy Statistics*, 2015, s. 13.

Tablo 6’da görüldüğü üzere, doğalgazın iç tüketimi fazladır ve İran kendi çıkardığı doğalgazın bir kısmını Türkiye ile Ermenistan’a satmakta, buna karşın Türkmenistan’dan doğalgaz ithal etmektedir (BP, 2015).

3.3. İran’ın Dış Ticaretinin Gelişimi

İran dış ticaretinin 2002-2014 dönemi gelişimi Tablo 7’de görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, İran’ın 2002’de 24,4 milyar dolar düzeyindeki ihracatı 2008’de 113,7 milyar dolara ulaşmış, küresel kriz sonrası petrol fiyatlarının azalmasıyla 2009’da 78,8 milyar dolara inmiştir. İran’ın ihracatı, 2011’de en yüksek düzeyine 132 milyar dolara ulaşmış, ancak 2013’de ABD öncülüğünde uygulanan ekonomik ambargo nedeniyle 82,5 milyar dolara inmiş ve 2014’de %8 civarında artarak 88,8 milyar dolar olmuştur.

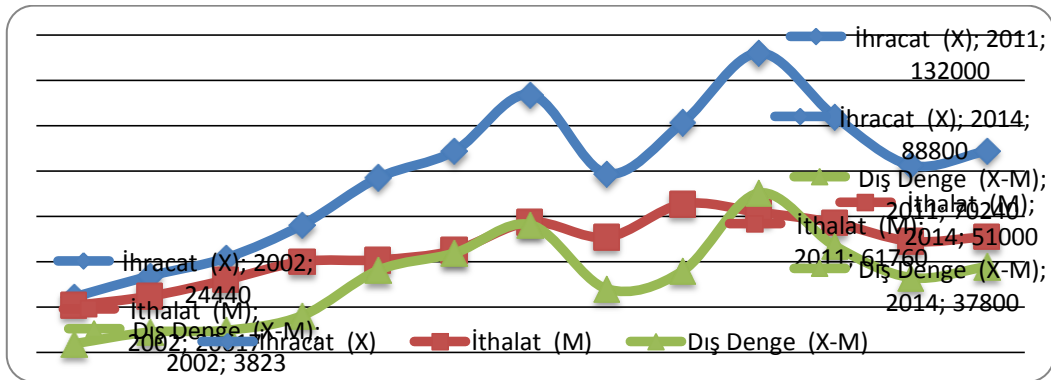
Tablo 7: İran’ın 2002-2014 Dönemi Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X) (1)	İthalat (M) (2)	Denge (X-M) (1-2)	Hacim (X+M) (1+2)	X/M (1/2) %	Türkiye’ye İhracat (3)	İhracatta Türkiye’nin Payı (3/1) (%)	İran’ın Türkiye’den İthalatı (4)	İthalatta Türkiye’nin Payı (4/1) (%)
2002	24440	20617	3823	45057	118,5	921	3,8	334	1,6
2003	33750	24798	8952	58548	136,1	1.861	5,5	534	2,2
2004	41697	31976	9721	73673	130,4	1.962	4,7	813	2,5
2005	56252	40041	16211	96293	140,5	3.470	6,2	913	2,3
2006	77012	40772	36240	117784	188,9	5.627	7,3	1.067	2,6
2007	88733	44942	43791	133675	197,4	6.615	7,5	1.441	3,2
2008	113668	57401	56267	171069	198,0	8.200	7,2	2.030	3,5
2009	78830	50768	28062	129598	155,3	3.406	4,3	2.025	4,0
2010	101316	65404	35912	166720	154,9	7.645	7,5	3.044	4,7
2011	132000	61760	70240	193760	213,7	12.462	9,4	3.590	5,8
2012	104000	57092	46908	161092	182,2	11.965	11,5	9.922	17,4
2013	82500	49000	33000	131000	167,3	10.383	12,6	4.193	8,6
2014	88800	51000	37800	139800	174,1	9.833	11,1	3.886	7,6

Kaynak: WTO, (https://www.wto.org/english/res_e/statistics_e/its2015_e/appendix_e/a06.xls (Erişim: 05.04.2016)

İran’ın ithalatı da benzer biçimde artmış, 2002’de 20,6 milyar dolar iken 2008’de 57 milyar dolara yükselmiştir. İran’ın 2009’da gerileyen ithalatı, 2010’da en yüksek düzeyine 65 milyar dolara ulaşmış, 2013’de 49 milyar dolara indikten sonra 2014’de 51 milyar dolar olmuştur. İran dış ticaret fazlası veren bir ülkedir.

Grafik 9’da görüldüğü gibi, İran, en yüksek dış ticaret fazlasını 2011’de 70,2 milyar dolarla sağlamış, ancak bu yıldan sonra dış ticaret fazlası gerilemeye başlamış, ambargonun başladığı 2013’de 33 milyar dolara inmiş ve petrol fiyatlarının hızla düştüğü 2014’de 37,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İran’ın en yüksek dış ticaret hacmi 2011’de 193,8 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. İran’ın ihracatının ithalatı karşılama oranı (X/M)’de %118 ile %213 arasında değişim göstermiştir.

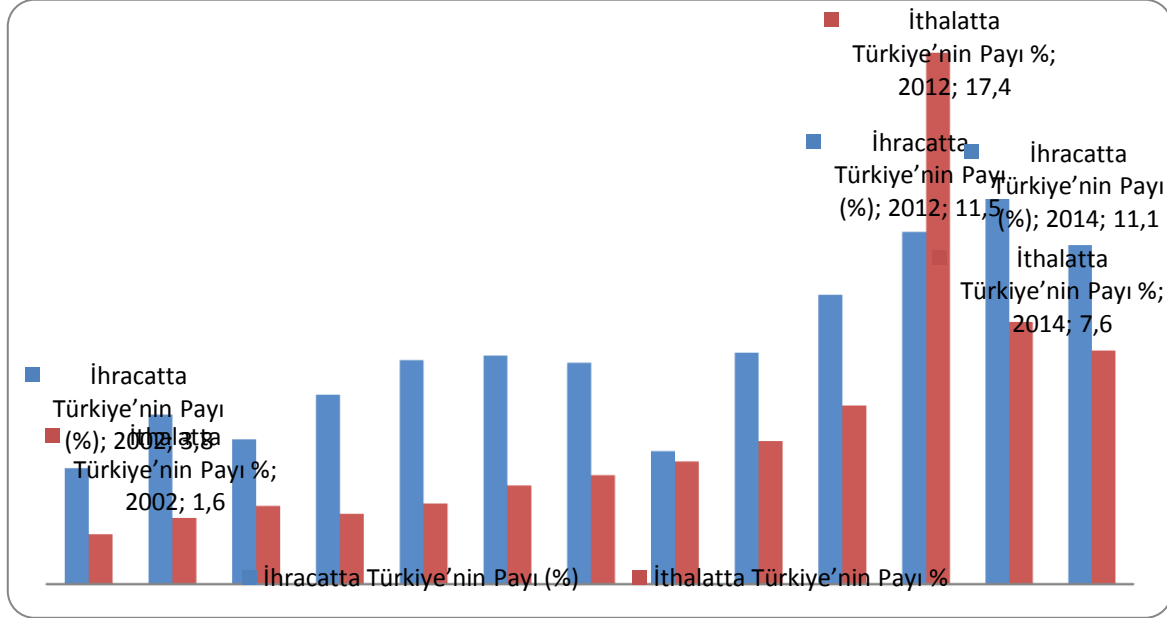
Grafik 9: İran’ın Dış Ticaretinin Gelişimi (2002-2014)

İran’ın dış ticaretindeki başlıca ürünlere bakılırsa 2010-2014 döneminde ortalama olarak en büyük payı mineral yakıtlar (petrol-doğalgaz, %71,2) almaktadır. Bazı yıllarda ihracatta mineral yakıtların payı %90’lara ulaşabilmektedir. 2010-2014 döneminde İran’ın ihracatında ikinci sırayı kimyasal ürünler (%8,9), üçüncü sırayı taze sebze ve meyveler (%2,9) ve dördüncü sırayı temel sanayi ürünleri (%2,8) almıştır. WTO verilerine göre ambargonun etkisi altında 2014’de ihracat içinde petrol, petrol türevleri ve madencilik ihracatı 62,3 milyar dolar (%70,2), sanayi ürünleri ihracatı 20,1 milyar dolar (%22,6) ve tarımsal ürünler ihracatı 6,7 milyar dolar (%7,5) olmuştur⁸.

⁸ <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=IR>. (Erişim: 04.04.2016).

İran'ın ithalatına bakıldığında 2010-2014 döneminde ortalama %15,7 payla ilk sırayı temel sanayi ürünleri almıştır⁹. İran'ın ithalatında bu ürün grubunu elektriksiz makineler (%15), kimyasal ürünler (%12,6), taze meyve, sebze gıda ürünleri (%10,9) işlenmiş gıda ürünleri (%7,4), ulaştırma ekipmanları (%5) ve elektronik bileşenler (%4,6) takip etmektedir.

International Trade Centre (ITC) verilerine göre¹⁰ İran'ın ihracatında ilk sırayı Çin (%12,5) almakta, Irak (%8,3), BAE (%5), Hindistan (%3)'ün ardından Türkiye %2,6 payla beşinci sırada bulunmaktadır. İran'ın ambargo öncesi ihracatında önemli yer tutan Japonya ve G. Kore'ye ambargo sonrası ihracat artışı beklenebilir. İran'ın ihracatında Türkiye yanı sıra diğer ülkelere petrol ihracatı önemli yer tutmaktadır. Diğer yandan İran'ın Türkiye'ye ihracatı noktasında TÜİK ile ITC verilerinde farklılık gözlenmektedir. Bu bağlamda TÜİK verilerinden yararlanarak oluşturulan Grafik 10'da görüldüğü üzere İran'ın ihracatında Türkiye'nin payı 2014 yılı itibarıyla %11,1 olarak görülmektedir¹¹.

Grafik 10: İran'ın İhracat ve İthalatında Türkiye'nin Payının Gelişimi (%)

İran'ın ithalatında 2014 yılı itibarıyla ilk sırayı Çin (%23,4) almakta, bu ülkeyi pay olarak petrol ihracat gelirin altın olarak ithal edilmesinde rol oynayan BAE (%22) izlemektedir. Bu ülkelerden sonra İran'ın ithalatındaki diğer önemli partnerleri Avusturya (%7,8), Hindistan (%7,7), Türkiye (%7,2), Almanya (%4,7) ve İsviçre (%4,2)'dir. İran'ın ithalat ve ihracatında 5. sırada bulunan Türkiye'nin ambargo sonrası ihracatını artırması mümkünse de ambargo öncesi bu ülkeye önemli ölçüde ihracat yapan G. Kore, İtalya, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerin bu ülkenin 2011 dış ticaret hacmine ulaşmayı sağlayabilecek ilave 100 milyar doları bulabilecek pazarında paylarını artırmak istemeleri nedeniyle rekabetin artacağı düşünülebilir. İran'ın Türkiye'ye ihracat ve ithalatında payının 2012 yılında yüksek olmasının istisnai altın ihracatı ve petrol fiyatlarının artması ile alakası bulunmaktadır. Bu bağlamda İran'ın 2012'de ithalatında Türkiye'nin payı %17,4 düzeyine kadar çıkmış, bu durum İran'ın 2012'de Türkiye'den önemli miktarda altın ithalatına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Diğer yandan ITC verileri bağlamında İran'ın Türkiye'ye ihracatının aksine Türkiye'den ithalat verileri ve paylarının TÜİK verilerine yakın olduğu görülmektedir.

4-Türkiye - İran Dış Ticaret ve Enerji İlişkileri

Türkiye ile İran arasındaki dış ticaret ve enerji ilişkileri birbirleri ile çok yakından ilişkili olmakla birlikte analitik açıdan hem genel dış ticaret ilişkilerini hem de enerji dış ticaret ilişkilerinin farklı alt başlıklar altında incelenmesinde fayda bulunmaktadır.

4.1. Türkiye - İran Dış Ticaret İlişkileri

Türkiye'nin İran ile dış ticaretinin gelişiminin yer aldığı Tablo 8'de görüldüğü gibi İran ile Türkiye'nin dış ticaret hacmi giderek artarak 2012'de 22 milyar dolara yaklaşmıştır. Türkiye'nin ihracatı bu dönemde genellikle artış göstermiş, 2002'de 334 milyon dolar iken 2012'de 9,9 milyar dolara ulaşmış, ambargo sonrası gerileyerek 2015'de yaklaşık 3,7 milyar dolara gerilemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere, 2012 yılı ihracat verisinde özel durum söz konusudur. 2012'de 9,9 milyar dolara ulaşan İran'a ihracat, bu ülkenin Türkiye'ye ihraç ettiği petrol ve doğalgaz bedelini altın olarak istemesi ve bu amaçla yapılan altın ihracatı artışının etkisi olmuştur. Nitekim bu istisnai durum sonrası ihracat 2010-2015 dönemi genel ortalaması 3,5 milyar dolar düzeyine gerilemiştir.

⁹ <http://www.intracen.org/layouts/CountryTemplate.aspx?pageid=47244645034&id=47244652059>. (Erişim: 06.04.2016)

¹⁰ <http://www.intracen.org/layouts/CountryTemplate.aspx?pageid=47244645034&id=47244652056>. (Erişim: 06.04.2016)

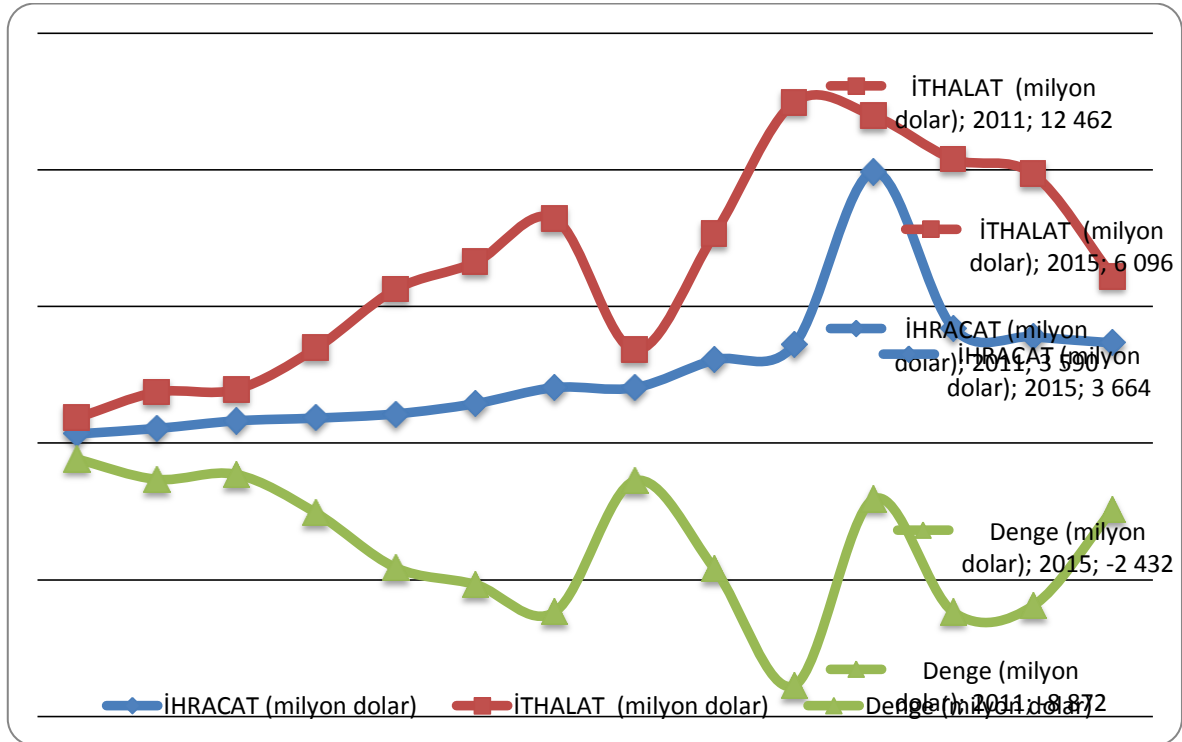
¹¹ Bu durum ITC verilerine göre İran'ın 2014'de Türkiye'ye ihracatının 9,8 milyar dolar yerine yaklaşık 1,9 milyar dolar gösterilmesi ve İran'ın toplam mal ihracatının 88,8 milyar dolar yerine 73,8 milyar dolar olarak verilmesinden kaynaklanmaktadır. ITC verileri bağlamında bu durumda ihracatta %2,6 pay hesaplanmaktadır. Bkz: (Erişim: 07.04.2016).

Tablo 8: Türkiye-İran Dış Ticaretinin Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	Toplam İhracat (X) (1)	Toplam İthalat (M) (2)	İran'a İhracat (3)	İhracatta İran'ın Payı (3/1) (%)	İran'dan İthalat (4)	İthalatta İran'ın Payı (4/1) (%)	İkili Dış Ticaret Hacmi (3+4) (3+4)	İkili Dış Ticaret Dengesi (3-4) (3-4)
2002	36 059	51554	334	0,9	921	1,8	1.255	-587
2003	47253	69340	534	1,1	1.861	2,7	2.395	-1.327
2004	63167	97540	813	1,3	1.962	2,0	2.775	-1.149
2005	73476	116774	913	1,2	3.470	3,0	4.383	-2.557
2006	85534	139576	1.067	1,2	5.627	4,0	6.694	-4.560
2007	107272	170063	1.441	1,3	6.615	3,9	8.056	-5.174
2008	132027	201964	2.030	1,5	8.200	4,1	10.230	-6.170
2009	102143	140928	2.025	2,0	3.406	2,4	5.431	-1.381
2010	113883	185544	3.044	2,7	7.645	4,1	10.689	-4.601
2011	134907	240842	3.590	2,7	12.462	5,2	16.052	-8.872
2012	152462	236545	9.922	6,5	11.965	5,1	21.887	-2.043
2013	151803	251661	4.193	2,8	10.383	4,1	14.576	-6.190
2014	157610	242177	3.886	2,5	9.833	4,1	13.720	-5.947
2015	143862	207207	3.664	2,5	6.096	2,9	9.760	-2.432

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Öte yandan aynı dönemde İran'dan yaptığımız ithalat da artış göstermiş ve 2002'de 921 milyon dolarken 2011'de 12,4 milyar dolara ulaşmış, 2012'de yaklaşık 12 milyar dolayında gerçekleşmiştir. Bu ülkeden yapılan ithalat 2013-2015 döneminde belirgin biçimde gerilemiş, 2013'de yaklaşık 10,4 milyar dolarken petrol fiyatlarının gerilediği Haziran 2014 sonrası 2014'de 9,8 milyar dolara ve 2015'de 6,1 milyar dolara gerilemiştir.

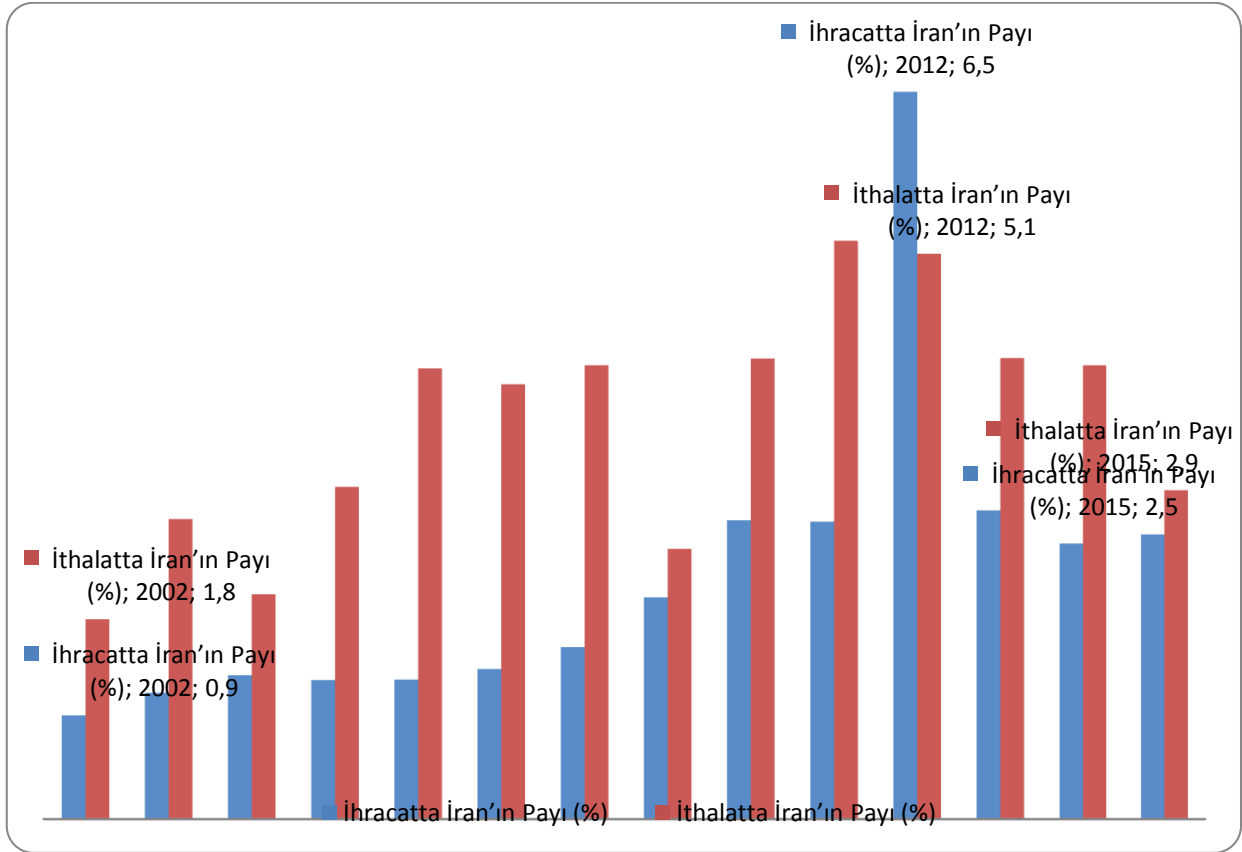

Grafik 11: Türkiye-İran İkili Dış Ticaretinin Gelişimi

Tablo 6 ve Grafik 11'den görülebileceği gibi İran'dan yapılan ithalat ihracatı aştığı için ikili dış ticaret dengesi ülkemiz aleyhine gelişmektedir. İkili dış ticaret açıkları 2002-2011 döneminde (2009 hariç) hızla artmış, 2002'de 587 milyon dolarken 2011'de yaklaşık 8,9 milyar dolara ulaşmıştır. İstisnai 2012 yılı sonrası İran'a uygulanan ambargonun etkisi ve petrol fiyatlarının gerilemesi ile ikili dış ticarete açık yaklaşık 6 milyar dolar düzeyinden 2015'de 2,4 milyar dolara inmiştir.

Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler içinde İran, 2012'de Almanya ve Irak'tan sonra 3. sırada yer almıştır. Bu durum Grafik 12'de görüldüğü gibi, 2012'de olağanüstü altın ihracatı neticesinde toplam ihracat içinde İran'ın payının %6,5

oranına ulaşması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte genelde ihracatımızda bu ülke 10. sırada yer almaktadır. Nitekim 2015’de İran ihracatımızda 10. sırayı (toplam ihracatta payı %2,5) almıştır. İthalatımızda ise 6-8 sıralarda bulunan İran’ın toplam ithalatımız içindeki payı 2011’de %5,2 düzeyine kadar yükselse de gerileyerek 2015’de %2,9 düzeyine inmiştir.

Grafik 12: Türkiye'nin İhracat ve İthalatında İran'ın Payının Gelişimi (%)

Türkiye'nin önemli bir dış ticaret partneri bu ülkenin payı azımsanmayacak düzeydedir. Bu bağlamda İran, 1980'den günümüze Türkiye'nin dış ticaretinde genellikle ilk on sırada bulunmaktadır (İnat, 2015: 19). Diğer yandan Türkiye için İran önemli bir dış ticaret partneri olduğu gibi, İran için Türkiye de önemli ve ağırlığı olan bir dış ticaret ortağıdır.

Türkiye'nin İran'a ihracatında yer alan ürünlere bakıldığında altın ihracatı (71 fasıl) ilk sıradadır. 2012'de İran'a altın ihracı, bu ülkeye yapılan toplam ihracatın %66'sını, 2013'de %40'nı oluşturmuştur. 2015'de 3,6 milyar dolar düzeyindeki İran'a toplam ihracat içinde altın ihracatı (890 milyon dolar) yine ilk sırada (%24,3 pay) yer almıştır. 2015'de İran'a ihracatta 84 fasıl kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ikinci sırayı (423 milyon dolar) %11,5 payla, üçüncü sırayı 39 fasıl plastik ve mamulleri %5 payla, dördüncü sırayı 44. fasıl ağaç ve ahşap eşya %4,6 payla ve beşinci sırayı 85 fasıl elektrikli makine ve cihazlar, TV v.b. %4,3 payla almıştır. Bu fasılları bütün ve bütün ürünleri; sentetik lifler; motorlu kara taşıtları; çeşitli mamul eşya; demir ve çelikten eşya kalemleri takip etmektedir.

Türkiye'nin İran'dan ithalatında petrol, doğalgaz ve mineral yakıt türevleri ilk sıradadır. TÜİK verilerine göre 2013'de petrol, doğalgaz ve mineral yakıt türevleri (27. Fasıl), toplam ithalatın %87'ni (yaklaşık 9 milyar dolar) oluşturmuştur. DEİK ülke etüdünde 2013'de doğalgaz ithalatı %46,3 ve ham petrol ithalatı %40,8 pay olarak ayrıştırılmıştır (DEİK, 2014: 18). Bu ülkeden 2015'de yapılan ithalatta petrol, doğalgaz ve mineral yakıt türevleri %80,4 payla (4,9 milyar dolar) yine ilk sırayı almıştır. İkinci sırada 39 fasıl plastik ve mamulleri (464 milyon dolar) %7,6 payla bulunmakta, üçüncü sırada 74 fasıl bakır ve bakırdan eşya (%3,2 pay), dördüncü sırada 31 fasıl gübreler (%1,6 pay) ve beşinci sırada 29 fasıl organik kimyasal ürünler (%1,5 pay) yer almaktadır. Bu ürünleri çinko ve çinkodan eşya; alüminyum ve alüminyumdan eşya; demir ve çelik yanı sıra yenilen meyveler izlemektedir.

Öte yandan Türkiye ile İran arasında Tercihli Ticaret Anlaşması 29 Ocak 2014'de Tahran'da imzalanmış, bu anlaşma ile Türkiye'nin bazı tarım ürünlerinde İran'a tarife tavizi vermesi, buna karşılık İran'ın sanayi ürünlerinde Türkiye'ye tarife indirimi sağlaması kararlaştırılmıştır. Anlaşma kapsamında İran'ın Türkiye'ye tarife indirimi yapmayı kabul ettiği sanayi ürünlerinde 2012'de Türkiye'nin İran'a ihracatı yaklaşık 830 milyon dolar olarak gerçekleşirken anlaşmanın yürürlüğe girmesi ile birlikte bu ürünlerde ihracatın 3 yıl sonra iki katına çıkması beklenmektedir. Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması, Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları dışında taviz alışverişi yaptığı ilk anlaşmadır ve bu anlaşma çerçevesinde ikili ticaret hacminin 35 milyar dolara ulaşması hedeflenmektedir (DEİK, 2015: 24). Bununla birlikte 2012'de Türkiye'nin altın ihracatında muazzam artışla 22 milyar doları bulan ikili dış ticaret hacminin 2015 yılında enerji dış ticareti dâhil toplamda 10 milyar doları ancak bulması, petrol varil fiyatlarının 2014 yılı başında 100-110 dolar düzeyinde iken günümüzde 40 dolar seviyesine gerilemesi ve dünya konjonktürünün genel olarak durgun olması çerçevesinde bu hedefin yakalanmasının zor olduğu söylenebilir.

4.2. Türkiye-İran Enerji Dış Ticareti İlişkileri

İran'dan petrol ve doğalgaz alım miktarlarının 2004-2013 dönemi gelişiminin, yani ikili enerji dış ticaretinin miktarsal boyutunun yer aldığı Tablo 9'de görüldüğü gibi Türkiye'nin İran'dan petrol ve doğalgaz ithalat miktarı oldukça yüksektir.

Türkiye'nin petrol ithalatının bu dönemde %23 ile %51'i arasındaki kısmı İran'dan karşılanmıştır. *İran, Irak'tan sonra Türkiye'nin en önemli petrol ve Rusya'dan sonra en önemli doğalgaz tedarikçisidir.* Bu ülkeyle doğalgaz ithalatı, toplam doğalgaz ithalatının %11 ile %23'ü arasında değişmiştir.

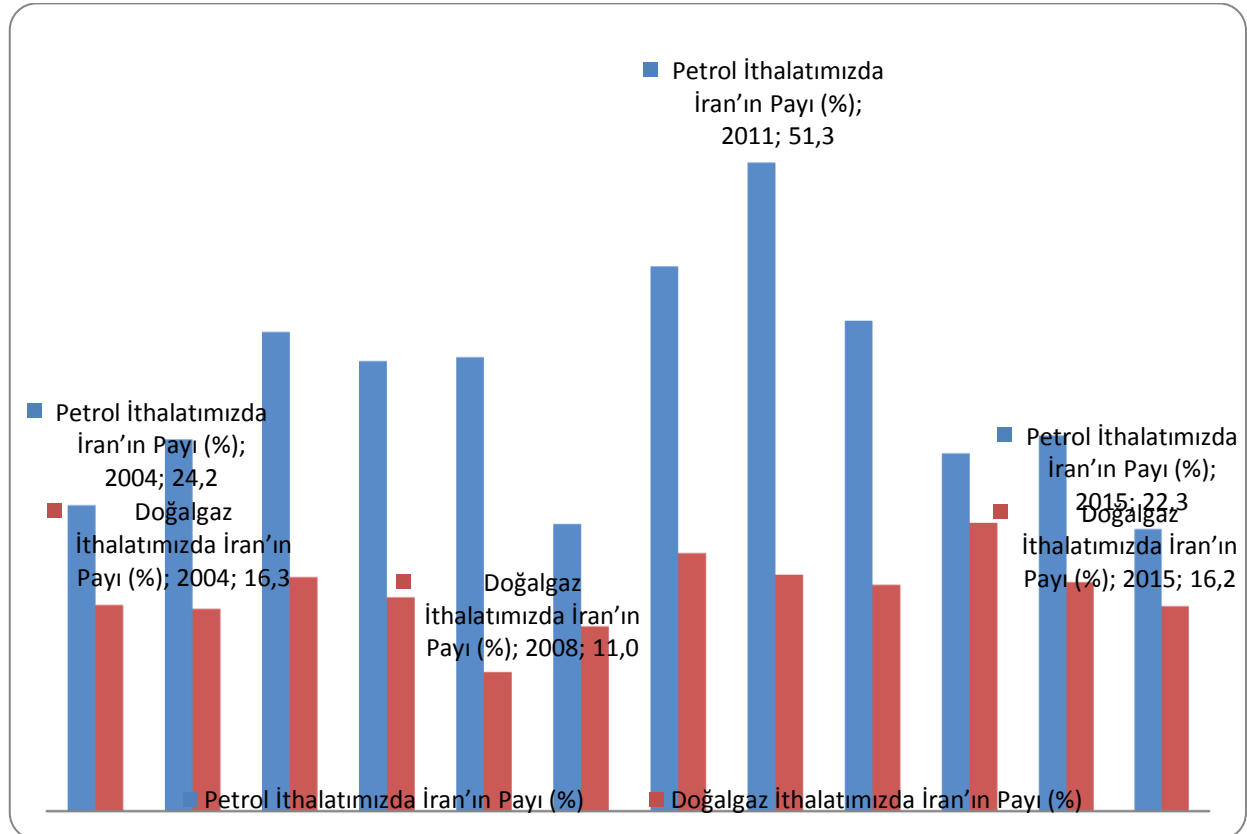
Tablo 9 ve Grafik 13'de görüldüğü üzere, 2011'de Türkiye'nin petrol ithalat miktarının yarısından fazlasının (%51) İran'dan karşılanması ve yine aynı yıl doğalgaz ithalat miktarının yaklaşık beşte birinin (%18,7) İran'dan karşılanması söz konusudur.

Tablo 9: Türkiye'nin İran'dan Petrol ve Doğalgaz İthalatı (2004-2015)

Yıl	İran'dan Petrol İthalatı (Bin Ton)	Toplam Petrol İthalatı (Bin Ton)	İran'ın Payı (%)	İran'dan Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	Toplam Doğalgaz İthalatı (milyon cm ³)	İran'ın Payı (%)
2004	5800	23920	24,2	3558	21798	16,3
2005	6887	23390	29,4	4248	26571	16,0
2006	9121	24063	37,9	5594	30221	18,5
2007	8356	23445	35,6	6054	35842	16,9
2008	7800	21743	35,9	4113	37350	11,0
2009	3228	14192	22,7	5252	35856	14,6
2010	7261	16837	43,1	7765	38036	20,4
2011	9287	18092	51,3	8190	43874	18,7
2012	7561	19485	38,8	8215	45922	17,9
2013	5256	18554	28,3	8700	45300	22,8
2014	5195	17481	29,7	8933	49262	18,1
2015	5587	25066	22,3	7827	48328	16,2

Kaynak: EPDK, *Petrol Piyasası ve Doğalgaz Piyasası Sektör Raporları, Çeşitli Yıllar.*

Bununla birlikte bu yıldan sonra İran'dan petrol ithalatının oransal payı gerilemiştir. Irak'ın petrol ithalatımızdaki ağırlığının arttığı bu dönemde, örneğin 2015 yılı itibarıyla toplam petrol ithalatı 17,4 milyon tondan 25 milyon tona ulaşırken İran'dan yapılan petrol ithalat miktarı görece artsa bile, toplam petrol ithalatı içinde İran'ın oransal payı %22,3 düzeyine gerilemiştir. Diğer yandan İran'dan doğalgaz ithalat miktarı ve oransal payı da 2015'de bir önceki yıla göre gerileyerek %16,2'ye inmiştir.

Grafik 13: Türkiye'nin Petrol ve Doğalgaz İthalatında İran'ın Payı (%)

Türkiye ile İran arasındaki doğalgaz ticareti, İran ile 1996'da imzalanan 25 yıllık doğalgaz satın alımı anlaşması başlamış ve ilk doğalgaz teslimi 2001'de gerçekleşmiştir. Rusya ve Azerbaycan'dan yapılan doğalgaz ithalatında olduğu gibi, İran ile yapılan anlaşma çerçevesinde sözleşme gereği her yıl alınması gereken (yıllık kontratın %75-80 kadarı) doğalgazın satın alımı veya bedelinin ödenmesi gereği (take or pay) ve diğer iki ülkeye göre yüksek doğalgaz fiyatı önemli bir tartışma konusudur. Bu noktada İran ile Türkiye'nin doğalgaz satın alımı, uluslararası tahkime gitme tartışmaları gölgesinde doğalgaz fiyat pazarlığı ile devam etmektedir¹².

Türkiye'nin İran'dan yaptığı enerji ithalatının 2002-2015 dönemindeki gelişimi, yani ikili enerji dış ticaretinin parasal boyutu, Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 10: Türkiye'nin İran'dan Enerji İthalat Faturasının Gelişimi ve Payı

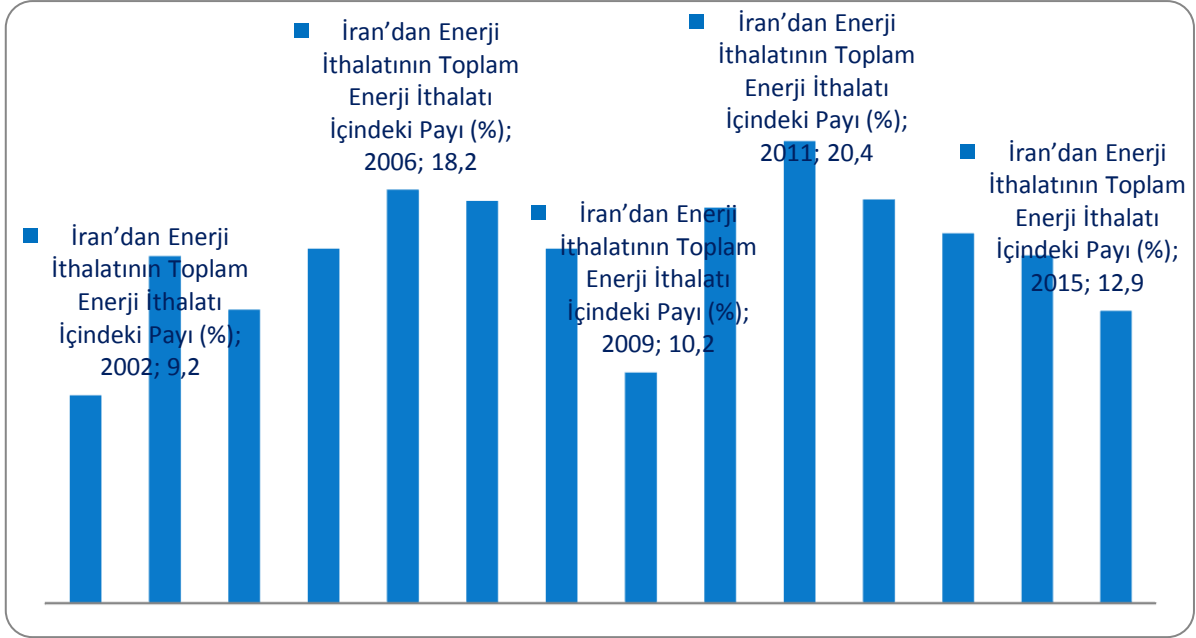
Yıl	İran'a Enerji İhracatı (Bin Dolar) (1)	İran'dan Enerji İthalatı (Bin Dolar) (2)	Toplam Enerji İthalatı (Milyon Dolar) (3)	İran'ın Toplam Enerji İthalatındaki Payı 2 / 3 (%)
2002	176	846.244	9.200	9,2
2003	8.685	1.773.471	11.580	15,3
2004	39.092	1.866.515	14.410	13,0
2005	51.480	3.325.176	21.260	15,6
2006	24.817	5.260.650	28.860	18,2
2007	3.026	6.011.193	33.880	17,7
2008	154.236	7.551.346	48.280	15,6
2009	3.543	3.050.448	29.910	10,2
2010	177.561	6.711.502	38.490	17,4
2011	8.628	11.020.035	54.100	20,4
2012	16.193	10.697.422	60.100	17,8
2013	11.197	9.124.444	55.920	16,3
2014	8.098	8.420.170	54.890	15,3
2015	2.987	4.882.761	37.840	12,9

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin 2002-2015 döneminde yaklaşık 176 bin dolardan 2010'da 177 milyon dolara ulaşan (2015'de sadece 3 milyon dolar) oldukça az miktarda İran'a enerji ihracatı bulunmaktadır. İran'a enerji ihracatı bağlamındaki bu çok düşük verilere karşılık İran'dan yapılan enerji ithalatı oldukça yüksektir.

Bu çerçevede İran'dan enerji ithalatımıza bakıldığında, İran'dan gerçekleştirilen toplam enerji ithalatının 2002'de 846 milyon dolar düzeyinde iken 2008'de 7,5 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Bu ülkeden yapılan enerji ithalatı, 2009'da küresel krizin etkisiyle 3 milyar dolara gerilese de 2010'dan itibaren artarak 2011'de 11 milyar doları aşmış, 2012'de 10,7 ve 2013'de 9,1 milyar dolar düzeyine gerilemiştir. Petrol fiyatlarının 2014'ün ortalarından itibaren gerilemesi ve ambargonun etkisiyle bu ülkeden yapılan enerji ithalat miktarı önemli ölçüde değişmese de, 2014 ve 2015'de enerji ithalat ödemeleri hızla azalmıştır. Bu çerçevede İran'a enerji ithalatı bedeli olarak 2014'de 8,4 milyar dolar tutarında ödeme yapılırken petrol fiyatlarında gerilemenin belirgin hale geldiği 2015'de yaklaşık 4,9 milyar dolar ödenmiştir.

¹² Ruhani, Haziran 2014'te Türkiye geldiğinde doğalgaz fiyatının indiriminin tartışılacağı belirtilmesine karşın ilerleme olmamıştır. İran Türkiye'den tahkimden vazgeçmesini istemiştir. Türkiye, tahkimden vazgeçmemiştir. Çünkü Türkiye doğalgaz ithal ettiği ülkeler içerisinde en yüksek bedeli İran'a ödemektedir. Bu çerçevede Türkiye, rakamlar tartışılmalı olsa bile kabaca 1000 m³ doğalgaz için Türkiye, İran'a yaklaşık 490 dolar, Rusya Federasyonuna 393 dolar, Azerbaycan'a 335 dolar ödenmektedir. bkz: <http://enerjiensitüsü.com/2014/06/09/ruhaniden-iran-dogalgazi-icin-indirim-sinyali/> (Erişim 06.04.2016)

Grafik 14: İran'dan Enerji İthalatının Toplam Enerji İthalatımızda Payı (%)

Bu bağlamda Grafik 14'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin toplam enerji ithalatının 2002'den günümüze %9 ile %20 arasındaki tutar İran'a ödenmiştir. Bu çerçevede özellikle 2011 ve 2012'de petrol fiyatlarının 100-120 dolar civarında seyrettiği dönemde toplam enerji ithalatı tutarı 60 milyar dolara ulaşırken bunun yaklaşık beşte biri (her bir yılda yaklaşık 11 milyar dolar) İran'a ödenen petrol ve doğalgaz ithalatından kaynaklanmıştır. Türkiye'nin enerji ithalat faturasının yaklaşık 38 milyar dolara indiği 2015'de ise İran'a yapılan petrol ve doğalgaz ithalat ödemeleri 4,9 milyar dolara ve payı da %13 civarına gerilemiştir.

5. Sonuç Yerine: Geleceğe İlişkin Beklentiler...

İki önemli medeniyetin varisi, ikisi de benzer büyüklükte nüfusa ve kişi başına gelire-alım gücüne sahip iki “ipek yolu” ülkesinin tarihi, siyasi ve kültürel ilişkilerinden öte ekonomik ilişkilerini, özelde dış ticaret ve enerji ilişkilerine odaklandığımızda, birkaç önemli sonuca hem de enerji ekonomi politikası açısından değinmek gerekmektedir.

Bu sonuçlardan birincisi ve en önemlisi bu iki ülkeden birisinin net enerji ithalatçısı ve hızla büyüyen bir ekonomi olarak gittikçe enerji ihtiyacı artan Türkiye olduğu gerçeğidir. Bu gerçeğin veya madalyonun diğer yüzünde ise diğer ülkenin, yani İran'ın bir net enerji ihracatçı ülke olmanın ötesinde Ortadoğu bölgesinde muazzam bir enerji devi olduğudur. İran, öylesine bir enerji devidir ki, günümüzde kanıtlanmış doğalgaz rezervlerinde dünyada ilk sırada, petrol rezervlerinde ise dördüncü sıradadır. Dünya petrol üretiminde ambargo nedeniyle altıncı sıraya gerileyen İran, ambargonun ertesinde dünyanın petrol ihracatında beşinci ülke olmaya namzettir. Dünyanın dördüncü doğalgaz üreticisi olan İran'ın doğalgaz tüketimi de oldukça yüksek olduğu için doğalgaz ihracatı fazla olmasa da dünyanın birinci sırada rezervlerine sahip bu ülkenin mevcut durumda ihracatı bile Türkiye açısından oldukça önemlidir. Türkiye'nin doğalgaz tüketimi bağlamında artan ithalatıyla 2014 yılı itibarıyla dünyada altıncı olduğu düşünüldüğünde İran'ın rezervlerinin ve Türkiye ile doğalgaz ticaretinin ne kadar önemli olduğu görülebilir.

İkinci önemli sonuç, Türkiye ile İran arasındaki dış ticarete her iki ülkenin birbirine olan bağımlılıklarıdır. Şöyle ki, İran, ambargo kalktığında yeniden özellikle petrol ve doğalgaz ihracatını artıracak biçimde mevcut pazarlarına, yeni pazarlar kadar ağırlık vermek durumundadır. Bu bağlamda Türkiye, mevcut pazarları içinde en önemlilerden biridir. Benzer tüketim kültürü ve satın alma gücü ile Türkiye, İran'a ambargo uygulanmasına direnen ve o dönemde dış pazarlara açılmasında İran'a yardımcı olan bir ülkenin ötesinde, İran'ın ihracat ve ithalatında beşinci sırada bulunan bir ülkedir. 2011-2012'de 11 milyar dolar petrol ve doğalgaz ürünleri ihraç ettiği Türkiye'ye İran'ın bağımlılığı en az Türkiye'nin kadar yüksektir. Diğer yandan Türkiye'nin ihracatında onuncu ve ithalatında 6-8 sıralarda bulunan İran önemli olmakla birlikte, veriler ve grafiklerde görüldüğü üzere, petrol ithalatında taşıma maliyetleri ve coğrafi yakınlık bir kenara bırakılırsa pazar çeşitlenmesinde Türkiye'nin komşusu İran dışında önemli alternatifleri vardır. Özellikle terör sorunun bertaraf edilmesi durumunda taşıma maliyeti avantajı ve coğrafi yakınlıktaki Irak'ın petrol tedarikindeki payının sürmesi ve doğalgaz projeleri bağlamında da Azerbaycan ile yapılan TANAP benzeri projelerle doğalgaz tedarikinde Türkiye'nin alternatiflere sahip olduğu bir gerçektir. Özellikle Türkiye'ye yüksek fiyattan sattığı doğalgaz üzerinde fiyat pazarlığının tahkimin ötesinde sürmesi, 2018'de TANAP'ın devreye alınması ile İran'ın doğalgaz satış miktarını artırma ve fiyatı düşürme noktasında yeniden pazarlığa girmesi gerekecektir. Çünkü tüketiminden artan ve Türkmenistan'dan aldığı doğalgazın %90'ını sattığı Türkiye'ye ihtiyacı, Türkiye'nin İran'a olan ihtiyacından çok daha fazladır. Bu bağlamda İran'ın doğalgazını Pakistan veya Irak'a satması için hatlar yapması zaman alacağı gibi, bu iki ülkenin gelir düzeyine göre İran'ın yüksek fiyattan doğalgazı satması kolay değildir.

Bir başka güncel sonuç; Türkiye ile enerji, dış ticaret yanı sıra turizm, bankacılık ve bazı yatırım alanlarında bağımlılığı yüksek olan İran'ın bölgesel bir güç olma çabasında mezhep farklılığını bir kenara bırakarak DAİŞ, PKK, PJAK, YPG gibi terör örgütlerinin Ortadoğu bölgesindeki istikrarsızlıklardan zarar görebileceği ve Türkiye ile bu terör örgütleri ile mücadelede yardımcı olması gerçeğidir. Çünkü 1980'lerden günümüze İran'ın kendi rejimini ihraç etme ve Şii Hilali oluşturma çabalarına karşın, 1990'lı

yıllardaki “Türkiye, İran olmayacak” tarzındaki İran karşıtı laik söylemler bir kenara bırakılırsa, gerek T. Özal’ın 1980’li yıllardaki İran’a karşı siyasi ve ekonomik alandaki ılımlı yaklaşımı ve gerekse 2000’li yılların sonlarında AK Partinin ambargoya karşı İran’ı savunan (örneğin BM Güvenlik Konseyi’nin Haziran 2010’daki 1929 sayılı ambargo Kararı’na “hayır” oyu kullanılmış, İran’ın büyük bankalarından Bank Mellat’ın Türkiye’deki şubeleri kapatılmamış, İran’ın Hindistan ile ticaretinde Halkbank aracı olmuştur) tutumunun ambargo sonrasında da ılımlı tonda devam eden enerji dış ticaretine bağımlı eko-politik pragmatik yaklaşımı, İran’ın uluslar arası çıkarlarına uygundur. Bu çerçevede Türkiye ile İran arasındaki dış ticaret ilişkileri ve özelde enerji ilişkileri, her iki ülkenin farklı siyasi ve ekonomik çıkarları, bölgesel çıkarları bağlamında inişli ve çıkışlı bir seyir izlese de güçlü temellere sahiptir. Bu bağlamda Türkiye’nin enerji ithalatı noktasında İran ile bir komşu ülke olarak dış ticaretini artırmayı, hem olağan ve hem de kaçınılmaz olduğu gibi, İran için de bölgesel güç olma, ECO içinde ve diğer iktisadi entegrasyonlarla ilişkisinde Türkiye’nin önemli bir ortak ve zengin bir pazar olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Türkiye’nin önemli bir enerji tedarikçisi olarak İran’ın P5+1 nükleer müzakerelerinin 14 Temmuz 2015’de yapılan anlaşma ile olumlu sonuçlanması önemli bir gelişmedir¹³. Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu, anlaşma hükümlerinde belirtilen adımlara İran’ın uyduğunu belirttiği Raporunu 16 Ocak 2016’da yönetim kurulu üyesi ülkelere ve BM Güvenlik Konseyi üyelerine gönderdiğini açıklamıştır¹⁴. İran’ın P5+1 ülkeleri anlaşması özünde bir normalleşmedir. Bu anlaşma İran’ın rahatlamasına yol açtığı gibi, Türkiye’nin izlediği enerji köprüsü ve bölgesel güç olma stratejisi bağlamında elini rahatlatan bir gelişmedir. Çünkü Türkiye bir yandan hemen yanı başındaki komşu ülkeden enerji tedarikini sağlayacak, ödemelerini ambargo tehdidi olmaksızın, dolaylı yollar ve altınla yapmaktan kurtulacak, enerji arz güvenliği açısından petrol ve doğalgazda ikinci önemli tedarikçisinden ihtiyacını rahatlıkla karşılayabilecektir. Diğer yandan petrol ihracatı artarak eski düzeyine ulaşan İran, artan GSYİH ve kbGSYİH düzeyine bağlı olarak ihracatını artırabilecektir. Nüfusunun %40’ı Azeri Türkü olan bu ülkenin kişi başına gelirinin artması yanısıra kültürel benzeşme ve coğrafi yakınlık, bu ülkeye ihracatımızı artırmamızı sağlayabilecek faktörlerdir. Ayrıca Türkiye, İran’ın mevcut petrol ve doğalgaz rezervlerinin uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli bir alternatif koridor sunabilecek partner olarak işlev görebilecektir.

Bu anlaşmanın İran açısından önemi ise nükleer enerjiye barışçıl amaçla sahip olabilmesinin önünün açılmasının ötesinde ekonomik kazançlarının olmasıdır. Şöyle ki, İran ambargo boyunca halkın yoksullaşmasına yol açan negatif büyüme ve yüksek enflasyon yanı sıra işsizlik sorununu hafifletecektir. Daha önceden yapılan petrol ihracat bedellerinin tahsilini sağlayacak, petrol ve doğalgaz üretim kapasitesini atıl tutmak yerine daha optimal düzeyde üretime tahsis edebilecektir. Ülkenin ve vatandaşlarının zenginleşmesi ve İran üzerinde oluşan ABD, Batı Avrupa ülkeleri ve İsrail’in savunduğu terör ihraç eden ülke yerine DAİŞ ile mücadele eden bir ortak olarak görülebilecektir. Bu anlayış birden bire oluşmasa bile gerek Irak örneğinde Kürt bölgesi ile problemlili Maliki yerine Abadi’nin getirilmesi ve gerekse Suriye ve Irak’ta DAİŞ terörüne karşı mücadelesi, bu ülkelerde olumlu bir izlenim bırakmış durumdadır. Bununla birlikte Suriye’de Esed rejimini Şia’ya yakınlığı nedeniyle desteklemesi, Rusya’nın desteği ile birlikte bölgede istikrarsızlık kaynağı olduğu sürece, bu ülkeler ve Türkiye’nin İran’ın politikalarına kuşku ile bakması devam edecektir.

Son bir nokta olarak İran’daki yatırım fırsatlarına değinebiliriz. Belirtmek gerekir ki, İran şu an Türkiye’nin genel olarak 1980-1990’lı yıllarını yaşamakta, İran ekonomisi bir dönüşüm yaşamaktadır. Turizm, enerji, bankacılık, petrokimya, telekomünikasyon, ulaştırma ve otomotiv sektöründe fırsatlardan söz edilebilir. Bununla birlikte dış ticarete demiryolu ve karayolunun kullanımında İran ve Irak sınırında yaşanan TIR’ları bekletme, kendi plakalı TIR’larını kullanma isteği, yüksek geçiş ücretleri alma yanı sıra günümüzde terör sorunu da bulunmaktadır. İşadamlarımız ucuz denizyolu hattını kullanmak istemektedir, ancak deniz hattından mal satışının Kızıldeniz üzerinden ülkenin güneyinden gerçekleşmesi, yüksek navlun maliyeti doğurmaktadır. İran’ın turizm altyapısı uluslararası standartlara henüz ulaşmamıştır. Bu ülkedeki turizm imkânları çok sayıda turisti aynı anda ağırlamada yeterli kapasiteye ulaşmamıştır. İran’ın turizm altyapısının oluşturulmasında, özellikle havaalanı, karayolu, otel ve konaklama tesislerinin inşası, modernizasyonu ve işletilmesi konusunda iş imkânlarının mevcut olduğu söylenebilir. Diğer yandan İran’lı turistlerin Türkiye’ye gelme noktasında sıkıntılar belirmeye başlamıştır. Ankara, İstanbul yanı sıra Antalya gibi turizm merkezlerimize yönelik DAİŞ ve PKK saldırıları turizm alanında korku yaratmış ve bu alandaki kapasitemizi kullanmayı engelleyen önemli bir sorun haline gelmiştir.

Kaynakça

Bielecki, J. (2002), “Energy Security: Is the Wolf at the Door?”, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, Vol: 42, pp.

¹³ Bilindiği gibi İran’ın nükleer faaliyetleri bağlamında uranyum zenginleştirme çabalarını engellemek amacıyla BM Güvenlik Konseyi’nin 9 Haziran 2010’da aldığı 1929 sayılı Karar ile İran’a ambargo uygulanmasına karar verilmiştir. Türkiye’nin hayır oyu kullandığı bu karara uymayan ülkelere de ABD’nin yaptırımlarının olacağı beklentisi ile birçok ülkeye petrol satamayan veya sattığı petrolün bedelini tahsil edemeyen, önemli yatırım mallarını bu süreçte ithal edemediği için petrol ve doğalgaz yatırımlarını yapamayan, enerji tesislerini düşük kapasitede çalıştırmak zorunda kalan İran ekonomisinde küçülme görülmüş, enflasyon ve yoksulluk görece artmıştır. Dış ticaret hacminin önemli ölçüde azaldığı bu süreç, İran Cumhurbaşkanı Ahmedinecad’ın görev süresinin bitmesi ve yerine ılımlı Hasan Ruhani’nin gelmesine kadar devam etmiştir. Obama’nın seçim sonrası Ruhani’yi kutlaması ve yazışmaları iki ülke arasında olumlu bir hava oluşturmuştur. İki lider arasındaki ılımlı hava sonrası 24 Kasım 2013’de İran ile P5+1 (BM Güvenlik Konseyi 5 Daimi üyesi ve Almanya) arasında varılan mutabakatla İran’ın nükleer enerji bağlamında uranyum zenginleştirme faaliyetlerini dondurmaya ve bu faaliyetlerinin nükleer silah edinme faaliyeti olmadığını teyit için Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) uzmanlarının denetimine açması karşılığında İran’a uygulanan ekonomik yaptırımların tedricen azaltılarak kaldırılması, bloke edilen alacaklarının bir kısmının ödenmesi kabul edilmiş ve bu ülkelerle müzakere süreci yaşanmıştır. 20 Ocak 2014’de yürürlüğe giren ve altı aylık sürede İran’ın koşullara uyması durumunda daha detaylı anlaşmanın yapılmasına ilişkin süreç 30 Haziran 2015 tarihine kadar uzatılmış, ardından anlaşma üzerindeki pürüzlerin 14 Temmuz 2015’de kaldırılması ile anlaşma imzalanmıştır (Ünal, 2015: 2-3 ve İnat, 2015).

¹⁴ Dünya Gazetesi (2016), “IAEA: İran Nükleer Anlaşma Adımlarını Tamamladı”, 16 Ocak 2016.

<http://www.dunya.com/dunya/ulkeler/uaea-iran-nukleer-anlasma-adimlarini-tamamladi-287558h.htm> (Erişim: 08.08.2016)

235-250.

- Bloomberg HT, <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1869679-iranin-gunluk-petrol-ihracati-artti> (Erişim: 04.04.2016)
- BOTAŞ (2015), *2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara.
- BP (2015), *Statistical Review of World Energy*, June 2015.
<http://www.bp.com/content/dam/bp/excel/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-workbook.xlsx> (Erişim:04.04.2016)
- DEİK (2015), *İran Ülke Bülteni, Şubat 2015*, Ankara.
- Dünya Gazetesi (2016), “UAEA: İran Nükleer Anlaşma Adımlarını Tamamladı”, 16 Ocak 2016.
<http://www.dunya.com/dunya/ulkeler/uaea-iran-nukleer-anlasma-adimlarini-tamamladi-287558h.htm> (Erişim: 08.08.2016)
- Enerji Enstitüsü, “Ruhani’den İran Doğalgazı İçin İndirim Sinyali”, <http://enerjiensitüsü.com/2014/06/09/ruhaniden-iran-dogalgazi-icin-indirim-sinyali/> (Erişim: 06.04.2016)
- EPDK (2015), *Doğalgaz Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara.
- EPDK (2015), *Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu*, Ankara.
- EPDK (2016), *Petrol Piyasası Sektör Raporu, Aralık/2015*.
- ETKB (2015), *Mavi Kitap 2015*, Ankara: Kasım 2015.
- ETKB (2016), *Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü*, Ankara, 1 Ocak 2016.
- İnat, Kemal (2015), “Ekonomik İşbirliği Örgütünün 30. Yılında Türkiye İran Ekonomik İlişkileri”, *Analiz*, Sayı: 132, İstanbul: SETA Yayınları, Temmuz 2015, ss. 1-28.
- IEA (International Energy Agency), (2015), *Key World Energy Statistics*, OECD, Ceneva.
- INTRACEN (International Trade Centre) (2016),
<http://www.intracen.org/layouts/CountryTemplate.aspx?pageid=47244645034&id=47244652059> (Erişim: 06.04.2016)
<http://www.intracen.org/layouts/CountryTemplate.aspx?pageid=47244645034&id=47244652056> (Erişim: 06.04.2016)
- IMF (2016), *World Economic Outlook Database*. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weoselgr.aspx> (Erişim: 04.04.2016)
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/pdf/tblparta.pdf> (Erişim: 04.04.2016)
- OPEC (2016), *Annual Statistical Bulletin 2015*, Viyana, Avusturya.
- Pamir, A. Necdet (2007), “Enerji Arz Güvenliği ve Türkiye”, *Stratejik Analiz*, ASAM Yayınları, ss. 14-24.
- TÜİK (2016), *Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.
<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> (Erişim: 06.04.2016)
- TRADEMAP (2016), <http://www.trademap.org/countrymap> (Erişim: 06.04.2016)
- Türkiye Petrolleri (2015), *Ham Petrol ve Doğalgaz Sektör Raporu*, Ankara: Mayıs 2015.
- Ünal Bekir (2015), “İran Nükleer Anlaşması ve Türkiye’ye Etkileri”, *BİLGESAM, Analiz*, Ortadoğu, No: 1232, 15 Temmuz 2015, ss. 1-10.
<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-74-20150723211232.pdf> (Erişim: 08.04.2016).
- Üzümcü, Adem (2010), “Türkiye’nin Enerji Güvenliği ve Dış Politika Yansımaları”, *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, (Ed.: O.B. Dinçer, H. Özdal ve H. Necefoğlu), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) ve Kafkas Üniversitesi, USAK Yayınları, No: 36, Ankara, ss. 171-201.
- Üzümcü, Adem ve Selim Başar (2011), “Türkiye’nin Cari İşlemler Bilançosu Açığı Üzerinde Enerji İthalatı ve İktisadi Büyümenin Etkisi: 2003-2010 Dönemi Üzerine Bir Analiz?”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 48, Sayı: 558, ss. 5-22.
- Worldbank (2016), *İran Ülke Raporu*, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=IRN&series=&period=> (Erişim: 04.04.2016)
- WTO (2016), https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2015_e/appendix_e/a06.xls (Erişim: 05.04.2016)
- WTO (2016), <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=IR> (Erişim: 06.04.2016)

OVERLAPPING INTEGRATION PROCESSES in CENTRAL ASIA: EURASIAN ECONOMIC UNION and SILK ROAD ECONOMIC BELT

Seyit Ali AVCU

Ankara Yıldırım Beyazıt University
Department of Political Science and Public Administration
avcuseyit@hotmail.com

Abstract

In this article the creation and development of the Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt are studied, and then the possible positive and negative effects on Central Asia are analyzed. This paper attempts to answer this question: Can these two processes exist and flourish side by side in Central Asia? Since the economic and political relations between Russia and China has never been so good and Chinese influence over Central Asia purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side.

Keywords: The Eurasian Economic Union, Economic Integration, Silk Road Economic Belt, Central Asia, Russia, China.

Introduction

There have been two opposing main trends in international relations during the last 30 years: Globalization and Regionalization. Globalization refers to the process through which goods, services, ideas and people are moving cross-borders increasingly causing interconnectedness of the countries. On the other hand regionalization refers to a grouping of states that, at that moment, have a common interest in coming together for a specific purpose, such as EU, NAFTA, and ASEAN. There has been a debate on relations between globalization and regionalization. Two main questions have arisen. The first one is whether regionalization or regional integration is a part of globalization process. The second one is whether rather regionalization is a way to balance and to control globalization. We witness these two processes go hand in hand in Central Asia.

There have been mainly two integration processes in Central Asia in post-Soviet era. First, the last fifteen years reunification and integration efforts in the territory of the former Soviet Union finally yielded results with Russia's reassertion and ending its isolation. In Eastern Europe the Eurasian Economic Union (EEU) has become an alternative to the European Union and a center of gravity. For many Central Asian countries the Eurasian Economic Union has also emerged as an alternative; Kazakhstan is the founding member, Kyrgyzstan and Tajikistan are expected to join soon. Second, China has paid greater attention to the Central Asian in recent years. In September 2013, President Xi Jinping visited four Central Asian nations and unveiled the "Silk Road Economic Belt" initiative, which is a grandiose project of pipelines infrastructures, and economic development linking China with Western Europe through Central Asia.

In this article the creation and development of the Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt are studied, and then the possible positive and negative effects on Central Asia are analyzed. It has not been easy for Central Asian states to decide. For example The President of Kyrgyzstan, Almazbek Atambaayev stated in a speech in on October 27 "We are choosing the lesser evil — no offense to the member states of this organization."¹ He did not mention what the other evil was. Although Kyrgyzstan chose to be a member of the Eurasian Economic Union, it still wants to utilize the advantages of being a neighbor to a rising economic power: China. The question, however, remains to be answered: Can these two integration processes exist and develop at the same time? The thesis of this paper is that since the economic and political relations between Russia and China has never been so good and Chinese influence over Central Asia purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side.

This article is organized as follows: The first section analyzes the two main trends in international relations, globalization and regionalization and sketches the relations between these two. The second section explores the integration and integration theories. The third section describes the integration processes, mainly Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt, their history, structure and institutions. The fourth section compares these two processes and concludes that they can coexist at the same time.

Globalization vs. Regionalization

During the last thirty years, there have been two main trends in international relations. First of these processes are globalization. There have been several definitions of globalization. One of which is the International Monetary Fund's definition in 2000. According to this, "economic "globalization" is a historical process, the result of human innovation and technological progress. It refers to the increasing integration of economies around the world, particularly through trade and financial flows. The term sometimes also refers to the movement of people (labor) and knowledge (technology) across international borders. There are also broader cultural, political and environmental dimensions of globalization." (IMF 2000). Globalization refers to the growing interdependencies of countries worldwide through the increasing volume and variety of

¹ "Kyrgyz President Says Customs Union Membership Necessary," accessed December 18, 2014, <http://www.rferl.org/content/atambaev-customs-union-kazakhstan-russia-belarus-2015-joining/26659007.html>.

cross-border transactions in goods and services, and of international capital flows; and also through the rapid and widespread diffusion of all kinds of technology. In 2000, the International Monetary Fund (IMF) identified four basic aspects of globalization: trade and transactions, capital and investment movements, migration and movement of people, and the dissemination of knowledge. On the other hand economic globalization refers to the extending and deepening the economic interdependence between nations. (IMF 2000)

At the same time, there has been another process, regionalization, emerged at the same time. Regionalization refers to a grouping of states that, at that moment, have a common interest in coming together for a specific purpose. For example, EU, NAFTA, and ASEAN. Joseph Nye defined an international region "as a limited number of states linked by a geographical relationship and by a degree of mutual interdependence", and (international) regionalism as "the formation of interstate associations or groupings on the basis of regions". (Nye 1968a, vii). However, there has been a debate on relations between globalization and regionalization: Is regionalization (regional integration) a part of globalization process? Or rather it is a way to balance and to control globalization? The answer to this question is both; regionalization is the result of globalization and at the same time it is an answer to threat of globalization

What is integration?

The term integration is often confusing. Merriam-Webster dictionary defines it as "to combine (two or more things) to form or create something". Political scientists define integration differently. Integration is defined as the establishment of linkages between different, and geographically near polities in the political, economic, social and military areas. (Tavares & Schulz 2006) One of the leading scholars of International Relations, Joseph Nye (1968b) distinguishes between *economic, political and social integration*. According to Nye, economic integration would constitute high trade; social integration would include the unification of masses, special groups or elites; political integration would encompass a wide array of phenomena, including more decisions on the international level, international bureaucracies, and attitudinal similarity among nations. "The concept of integration, verbally defined as forming parts into a whole or creating interdependence, can be broken down into economic integration (formation of a transnational economy), social integration (formation of a transnational society), and political integration (formation of transnational political interdependence)." (Nye 1968b, 858)

Economic integration is concerned with two main purposes. First one is the removal of trade barriers or impediments between at least two participating nations. The second one is thus boosting the free movement of trade, investment, and services across national boundaries. Integration processes have six stages usually referred to as the "Balassa stages of integration" after Balassa (1961). First stage is Partial Trade which Free trade in select industries. The second stage is creation of Free Trade Area (FTA) which also includes the elimination of the internal tariffs at all between countries. The third stage is Customs union which includes common external tariffs on top of the first three stages. The fourth stage is to establishment of common market which means the mobility of labor, capital, and technology. The fifth stage is the creation of economic union that implementation of common macroeconomic policy and having a common currency. The stage is to creation of the political union which is completing the political integration.

Integration Processes in Central Asia

After the collapse of the Soviet Union, local integration attempts in Central Asia without involving great powers have failed. Currently there are two main successful integration processes in Central Asia. The first one is the Eurasian Economic Union: The last fifteen years re-unification and integration efforts in the territory of the former Soviet Union finally yielded results with Russia's reassertion and ending its isolation. In Eastern Europe Eurasian Economic Union (EEU) has become an alternative to the European Union and a center of gravity. For many Central Asian countries the Eurasian Economic Union has also emerged as an alternative; Kazakhstan is the founding member, Kyrgyzstan and Tajikistan are expected to join soon. Logic behind is to establish a power around Russia to balance western powers.

The second integration process is the "Silk Road Economic Belt". China has paid greater attention to the Central Asian in recent years. In September 2013, President Xi Jinping visited four Central Asian nations and unveiled the "Silk Road Economic Belt" initiative, which is a grandiose project of pipelines, infrastructures, and economic development linking China with Western Europe through Central Asia. The rationale behind this is to access energy resources of CA and develop western China. The Silk Road Economic Belt is not only a project; already it is a functioning reality. "November 18, 2014: it's a day that should live forever in history. On that day, in the city of Yiwu in China's Zhejiang province, 300 kilometers south of Shanghai, the first train carrying eighty-two containers of export goods weighing more than 1,000 tons left a massive warehouse complex heading for Madrid. It arrived on December 9."²

The question, however, remains to be answered: Can these two integration processes exist and develop at the same time? Some argues that "There is a good chance that economic jockeying between China and Russia in Central Asia will intensify in the coming months. For Russia, Chinese economic expansion could put a crimp in President Vladimir Putin's grand plan for the Eurasian Economic Union."³ However, the thesis of this paper is that since the economic and political relations between Russia and China has never been so good and Chinese influence over Central Asia purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side. "After Russia and China clinched a massive \$400 billion natural gas deal in May—around the Power of Siberia pipeline, whose

² Pepe Escobar, "China's New Silk Road" The Nation, accessed December 18, 2014 <http://www.thenation.com/article/193001/chinas-new-silk-road>

³ Chris Rickleton, "Central Asia: Can China's Silk Road Vision Coexist with a Eurasian Union?" *EurasiaNet's Weekly Digest* <http://www.eurasianet.org/node/70891>

construction began this year—they added a second agreement worth \$325 billion around the Altai pipeline originating in western Siberia.”⁴ Indeed, the newly waged Cold War between West and Russia, Russia and China will get closer and cooperate in many areas.

These two processes are not conflicting and we can answer this question when we compare Eurasian Economic Union (EAU) with Silk Road Economic Belt (SREB). First, EAU is a real integration project following the example of EU, while SREB is not clear what it is yet. The second is that EAU is multilateral agreements while SREB is bilateral agreements between China and Central Asian States. The third is that EAU is institutionalized while SREB is not.

Conclusion

More than twenty years after the collapse of the Soviet Union all local attempts for integration have failed in Central Asia. Only successful attempt for integration in Central Asia has been the Russian led Eurasian Economic Union (EAU) which followed the European Union example and will become an Economic Union on January 2015. At the same time Kyrgyzstan will join the EAU. Although it started late, China launched its Silk Road Economic Belt initiative in September 2013 and it has been already functioning. So far there have been no sign that these two processes cannot coexist and flourish because of good relations between Russia and China.

BIBLIOGRAPHY

- Balassa, Bela (1961), *The Theory of Economic Integration*, Homewood, IL: Irwin.
- International Monetary Fund . (2000). "Globalization: Threats or Opportunity." 12th April 2000: IMF Publications.
- Nye, Joseph (1968a). "Introduction". *International Regionalism: Readings*, Joseph Nye(ed) Boston:Little, Brown and Company.
- Nye, Joseph (1968b). "Comparative Regional Integration: Concept and Measurement" *International Organization*, Vol. 22, No. 4 (Autumn), pp. 855-880.
- Tavares, R., and Schulz, M., (2006) 'The intervention of regional organizations in peace building', in De Lombaerde, Philippe (ed.), *Indicators of Regional Integration*, London: Routledge.

⁴ Pepe Escobar, "China's New Silk Road"

İPEK YOLU TİCARETİNİN CANLANDIRILMASININ KAZAKİSTAN DEMOKRASİSİNE OLASI ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Osman AĞIR

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
osmanagir@ksu.edu.tr.

Yrd. Doç. Dr. Fikret BİRDİSLİ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
fbirdisli@ksu.edu.tr.

Öz

Coğrafi olarak Çin ve Rusya gibi dünyanın siyasi ve ekonomik bakımdan güçlü, ancak demokratik gelenekten yoksun iki ülkesi arasına sıkışmış olan Kazakistan'ın bu sıkışmışlıktan kurtularak Batı'ya açılması ve demokratikleşebilmesi, demokratik ülkelerle ilişkilerini geliştirmesine bağlıdır. Tarihi İpek Yolu ticaretinin canlandırılması, Kazakistan'ın güzergâh ülkeleri ile siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerinin gelişmesini sağlayacaktır. Bu etkileşimin sonucu olarak demokratik değerlerin Kazakistan'da yerleşmesi kolaylaşacaktır. Denencesi “tarihi İpek Yolu ticaretinin canlandırılması Kazakistan'ın demokratikleşmesini hızlandıracaktır” olan bu çalışmada; İpek Yolu'nun tarihsel önemine değinilmiş, Kazakistan hakkında genel tanıtıcı bilgilere yer verilerek, İpek Yolu ticaretinin yeniden canlandırılmasının Kazakistan demokrasisine olası etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Demokrasi, Kazakistan, Ticaret

The Potential Impacts of the Reviving Trade on the Silkroad to the Democracy in Kazakhstan

Abstract

Kazakhstan has been wedged between two undemocratic countries Russia and China. So developing of the Kazakhstan is depends on the developing of relationship with the other democratic countries. Therefore, reviving of the historical Silk Road trade would give some opportunity to develop mutual interaction between partner countries in political, economic and cultural dimensions and this would facilitate entrenchment of democracy in Kazakhstan also. In this perspective, the main proposal of this work is that the reviving of the historical Silk Road would be benefit to develop democracy in Kazakhstan. Descriptive and analytical method has been used for this research.

Keywords: Democracy in Central Asia, Kazakhstan and Silk Road

1. Giriş

Dünya ticaretinin en eski ve en önemli güzergâhlarından birisi de İpek Yolu'dur. Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya ve Kızıldeniz üzerinden de Afrika'ya kadar uzanan ticaret yollarının genel adı, bu yolar üzerinde ticareti yapılan en kıymetli ürün olan ipekten esinlenilerek “İpek Yolu” olarak adlandırılmıştır. İpek Yolu tüccarların yanında Doğudan Batıya ve Batıdan Doğuya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olma özelliğine sahip olmuştur (Yereli, 2013, 236). Güzergâhtaki ticaretin canlı olması, dönem itibarıyla farklı kültürlerin birbirini tanımlarına ve etkileşimlerine yol açarak, küreselleşme olgusunun bugün geline aşamasının bir basamağını oluşturmuştur.

Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkan sosyalist sistem¹, çok kötü sosyo-ekonomik şartlar içinde bulunan Rusya gibi bir ülkede tarih sahnesine çıkmıştır. Piyasa sistemini tanımayıp, arz ve talep gibi uzun süre karşı konulması mümkün olmayan güçleri karşısına alarak yola çıkan Sovyet sosyalist sistemi, ekonomik faaliyetlerin en güçlü motifi olan özel mülkiyet, hür teşebbüs, miras ve kâr sistemini reddetmiştir (Özsoy, 2006, 163). Rekabetin olmadığı bu ekonomik sistem zamanla işlemez hale gelmiştir, Stalin tarafından oluşturulmaya çalışılan tek tip “Sovyet İnsanı” zamanla sistemin çökmesinin başat unsuru haline dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu bir yapıya dönüşen küresel sistemde, Sovyetler Birliği'nin başını çektiği sosyalist blok kendisini dış dünyadan soyutlamıştır. Sovyet egemenliği altındaki Orta Asya toprakları ise bu kapalılıktan en fazla etkilenen bölgelerin başında gelmiştir. SSCB'nin 15 Cumhuriyetinden birisi olan ve Rusya ile Çin arasına sıkışmış, oldukça önemli bir coğrafi büyüklüğe² sahip Sovyet cumhuriyeti olan Kazakistan'ın da bu dönemde Sovyet bloğu dışındaki ülkelerle ilişki kurması mümkün olmamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte diğer 15 ülke ile birlikte Kazakistan'da bağımsızlığına kavuşmuş ve dış dünya ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Kapalı sistemden kurtulan ülkeler dünyaya açılmaya başlamış, siyasi, ticari ve kültürel ilişkileri gün geçtikçe gelişmiştir. Doğu Bloku dışındaki ülkelerle siyasi, ekonomik

¹ 1917 Bolşevik Devrimi ile Rusya'da komünizmin temelleri atılmıştır.

² Kazakistan, 2.724.900 km² lik yüzölçümü ile dünyanın toprak bakımından 9. büyük ülkesidir (www.cia.gov.).

ve kültürel ilişkiler kuran bu ülkeler, liberal ekonomi ve katılımcı demokrasi başta olmak üzere birçok Batılı değer ile tanışmışlardır.

Kadim kültürlerin geçmişte birbirleriyle etkileşimde bulunmalarında önemli bir işleve sahip olmuş tarihi “İpek Yolu” ticaretinin yeniden canlandırılması; tüm güzergâh ülkeleri gibi Kazakistan’da da olumlu etkilere yol açacaktır. Coğrafi olarak Çin ve Rusya gibi dünyanın demokratik gelenekten yoksun iki güçlü ülkesi arasına sıkışmış olan Kazakistan’ın bu sıkışmışlıktan kurtularak Batı’ya açılmasıyla ekonomisini daha fazla liberalleştirebilmesi ve demokratik ilkeleri içselleştirebilmesi mümkün olabilecektir. Tarihi İpek Yolu ticaretinin canlandırılması ile “Kazakistan’da demokratik değerlerin yerleşmesinin kolaylaşacağı” düşüncesinden yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada; İpek Yolu’nun tarihsel önemine ve Kazakistan hakkında genel tanıtıcı bilgilere yer verilerek, Kazakistan’ın demokratik gelişimi ele alınmış ve Tarihi İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasının Kazakistan demokrasisine olası etkilerine dair öngörülerde bulunulmuştur.

2. Tarihsel Süreç İçerisinde İpek Yolu

Tarihte dünya çapında ilişkiler ağı oluşturarak evrensel egemenlik iddiasında bulunan birçok imparatorluk varolmuştur. Ayrıca birçok bölgenin katılımı ile dünyanın belirli bir parçasında yoğunlaşan ticari ilişkiler ağı oluşturulabilmiştir. Bu ticari ilişkiler ağına en güzel örnek İpek Yolu’dur (Ateş, 2014, 101). Büyük dünya mirası olan İpek Yolu’nun salt ticaret ve kültür yolu olarak ele alınması onun anlaşılması için yeterli değildir; çünkü zemininde Asya ve Avrupa gibi iki büyük coğrafya yer almaktadır. Bu coğrafyalardan ikisinde de büyük zaman derinliği ve farklılıklar içeren kalıcı kültürler yumağı söz konusu olup, tek boyutlu bakılmaya kalkılırsa uygarlık tarihinin zenginliği gözardı edilmiş olacaktır. İpek Yolu’nun dünya mirasına asıl katkısı uygarlık ve kültür olup, ticaret ise sadece bir boyutu oluşturmaktadır (Sözen, 2015).

İlkçağ ve Ortaçağ boyunca dünya ticaretinin şah damarı olan İpek Yolu, Roma ve Bizans saraylarının lüks tüketim ihtiyacı olan ipek hammaddesinin taşındığı, uluslararası piyasanın belirleyicisi bir hat durumuna gelmiştir. Dünya ekonomisinin nabzının attığı bu güzergâh 2000 yıl boyunca dünya tarihine yön vermiş, coğrafi keşiflere de zemin hazırlamıştır (Şahin, 2015). İpek Yolu pazarının tarihte olduğu gibi bugünde en önemli ülkesi yaklaşık 1.354.000.000’ luk nüfusuyla Çin’dir. Onu 1.260.000.000’ luk nüfusuyla Hindistan izlemektedir. Dünya tarihine İpek Yolu önemini kaybettikten sonra dahil olan Rusya ise 143 milyonluk nüfusuyla bu coğrafyada son dönemde gücünü hissettiren bir bloğun başını çekmektedir. Bu coğrafyanın iktisaden en güçlü bölgesi ise 540 milyonluk nüfusuyla Avrupa Bloğudur. Türkiye 74 milyonluk nüfusuyla konum olarak bu sayılan ülke ve blokların tam ortasında ve geçiş yolunun üzerinde yer almaktadır (Yereli, 2013, 239).

Günümüzde belki de en fazla ihtiyaç duyulan ve en sık konuşulan konular arasında yer alan "kültürler arası diyalog" kavramı aslında yeni bir İpek Yolu anlayışına olan özlemin tezahürüdür. İpek Yolu ticaret kültürünün ve kültürler arası diyalogun tesis edilmesinde binlerce yıl süren önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Ticaret ahlakı ve inançlar arası diyalog üç kıta üzerinde yayılmıştır. Ticaret kültürü bir uzlaş kültürüdür. *Ticaret yapan topluluklar birbirleri ile çatışmaktan mümkün olduğunca kaçınırlar. Dolayısıyla İpek Yolu uzlaş kültürünün gelişmesine de katkı sağlamıştır* (Yereli, 2013, 238). AB ülkeleri arasındaki uzlaşmaya dayalı ilişkilerin geldiği nokta, karşılıklı ticari bağımlılığın uzlaş kültürünü geliştireceğinin günümüzdeki kanıtı olmuştur.

Ulaşım ve iletişimin gelişmesiyle insani ilgi ve isteklerin ortaklaşma süreci olarak tanımlanan küreselleşme sürecine İpek Yolu ticaretinin önemli katısının bulunduğu söylenebilir. İpek Yolu aracılığıyla birbirleriyle ticaret yapan ülkeler, yukarıda da ifade dildiği üzere siyasi ve kültürel olarak etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu güzergahtaki ticaretin yeniden canlandırılmasıyla, Çin ve eski SSCB ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke olumlu manada etkilenecektir.

3. Kazakistan Hakkında Genel Bilgiler

Kazakistan Orta Asya’da 2,724,900 km² lik yüzölçümüne sahip bir ülke olup, başkenti Astana’dır. Çin (1,765 km), Kırgızistan (1,212 km), Rusya (7,644 km), Türkmenistan (413 km) ve Özbekistan (2,330 km) ile komşudur. Nüfusu 17.542.200 kişiden oluşmaktadır. Toplam nüfusun % 60 civarı kentlerde yaşar (MNE, Committee on Statistics, 2014, 7). Kazakistan’da Kazak ve Rus etnik kökenliler başta olmak üzere birçok etnik kökenden insan bir arada yaşamaktadır. Ülkenin resmi dili Kazakça ve Rusça’dır; ancak iş dünyasında ve sosyal hayatta Rusça daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Kazak dilinin bağımsızlıktan sonra geçen 25 yıla karşın devlet dili olarak yerleşememiş olması bazı Kazak etnik kökenliler tarafından eleştirilmektedir. Ancak; Kazakların dışındaki etnik kökenlilerin önemli bir bölümünün halen Kazakça’yı tam anlamıyla öğrenmemiş olmaları Kazakça’nın tek resmi dil olarak belirlenmesini zorlaştırmakta ve yöneticilerin bu işi zamana yayarak çözümleme metodunu tercih etmelerine neden olmaktadır.

Tablo 1: Kazakistan Vatandaşlarının Etnik Kökenleri (2015)

S. NO	ETNİK KÖKENİ	TOPLAM NÜFÜSA ORANI %
1	Kazak	63.1
2	Rus	23.7
3	Özbek	2.9
4	Ukraynalı	2.1
5	Uygur	1.4
6	Tatar	1.3
7	Alman	1.1
8	Diğer	4.4

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

Kazakistan çok etnisiteli bir ulus olmasına karşın, etnik kökene dayalı ciddi bir sorun yaşamamıştır. Ülkede yaşayan etnisiteler birbirlerinin farkında olup farklılıklarına saygı göstermektedirler. Kazak halkı Nazarbayev’in rasyonel politikaları sayesinde toplumsal barış ortamının ülkelerinde mevcut olduğunu düşünmekte ve Cumhurbaşkanlarına desteklerini sürdürmektedirler

Kazakistan yüzölçümü olarak çok büyük, tarih bakımından karışık ve kültür bakımından oldukça renkli bir ülke olup, çağdaş bir ulus devlet olarak bilinenden daha ilginç öyküye sahiptir. Coğrafi açıdan Kazakistan Batı Avrupa’dan daha büyüktür. Dünyanın coğrafi açıdan dokuzuncu büyük ülkesi olup toprakları Avrupa ile Asya’nın birleştiği Hazar Denizi’nden başlar ve Batı Çin topraklarına kadar uzanır (Aitken, 2010,9). 18. yüzyılda Rusların egemenliği altına giren Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminde bir Sovyet Cumhuriyeti olmuştur. Moskova’da 19 Mayıs 1991’de yapılan darbe teşebbüsüne ilk karşı çıkanlardan birisi de Nazarbayev olmuştur. Diğer cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra 16 Aralık 1991’de Kazakistan da bağımsızlığını ilan etmiş, 1 Aralık 1991’de Kazak Parlamentosu aldığı bir kararla ülkelerinin “Sovyet Sosyalist” adını bıraktığını ve sadece “Kazakistan Cumhuriyeti” olarak anılacağını ilan etmiş, 16 Aralık 1991’de ise Kazakistan resmen tam bağımsızlığını ilan etmiştir (Elverdi,2004, 7-8). 1990’ların ortalarından 2000’lerin ortalarına kadar yürütülen bir ulusal program sonucu bir milyondan fazla etnik kazak Kazakistan’a göç ettirilmiş ve bunun sonucu olarak ta Kazak etnik kökenliler ülkede yeniden titüler çoğunluğu elde etmişlerdir. Kazakistan ekonomisi diğer Orta Asya ülkelerine oranla daha gelişmiş bir durumdadır. Ülkede din bakımından % 70.2 ile Müslümanlar birinci sırayı, % 26.2 ile de Hristiyanlar ikinci sırayı almaktadırlar (www.cia.gov, 2015).

Kazakistan’da güçler ayrılığı prensibi kabul edilmiştir. Yasama faaliyetini gerçekleştiren parlamento çift meclislidir. Üst kurul olan Senato 47 milletvekilinden, alt kurul olan Meclis ise 107 milletvekilinden oluşmaktadır (Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan, 1995, Statya 50). Kazakistan siyasal sisteminde halkın doğrudan oylarıyla seçilmekte olan Cumhurbaşkanı çok özel yetkilerle donatılmıştır. Parlamentonun onayıyla Başbakanı atamak ve görevden almak, Bakanlar Kurulunu atamak ve görevden almak, Başsavcırı atamak ve görevden almak, üst düzey bütün askeri komutanları, güvenlik yetkililerini ve yargının üst makamlarını atamak ve görevden almak, hükümeti atamak ve görevden almak, Meclisi feshetmek, savaş, barış ve olağanüstü hale karar vermek Cumhurbaşkanının yetkileri arasındadır. Bu yetkilerin bazılarının kullanılması hususunda parlamentonun onayı aransa da nihai karar verme yetkisi yine Cumhurbaşkanıya aittir (Karaağaçlı, 2012).

Kazakistan, Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET), Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gibi bölgesel entegre organizasyonlara öncülük etmiştir ve bu organizasyonların aktif katılımcısıdır. Birleşmiş Milletler (BM), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve diğer uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla aktif bir rol oynamaya devam etmektedir. Kazakistan uluslararası kültürel- insani örgütlerle (UNICEF, UNESCO, BM Kalkınma Programı, (UNDP) ve Uyuşturucu Kontrol Programı (UNDCP), SCDR ve diğerleri) finansal kuruluşlarla (Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (IBRD), Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası (EBRD), Asya Kalkınma Bankası (ADB) ile önemli işbirliği içerisinde” (Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu- Konya Ticaret Odası, 2008, 6).

Ülke zengin doğalgaz, petrol ve maden yataklarına sahiptir (https://www.cia.gov, 2015). Kazakistan İstatistik Komitesinin Ocak-Haziran 2015 verilerinde; Kazakistan ihracat ürünlerinin % 75.3’ünü doğal kaynaklar, %11.2 sini metal ürünleri, %6.3 ünü kimyasal endüstri ürünleri, % 4.1 ini tarımsal kaynaklı ürünlerin ve arta kalanın da diğer kalem ürünlerden oluştuğu; ithalatının % 40.8 inin makine araç gereçlerinden, 12.9 unun metal ve yan ürünlerinden, % 11.1 inin hayvansal ve gıda orijinli hazır yiyeceklerden, % 7.8’ i maden ürünlerinden, geri kalanın ise kimyasal ve diğer sektörlerden yapıldığı belirtilmiştir (MNE, Committee on Statistics, 30). Kazakistan’ın zengin doğal kaynaklara sahip oluşu, hem Rusya hem de Batı ülkeleri tarafından özel önem atfedilen bir ülke olmasına yolaçmaktadır.

4. İpek Yolu Ticaretinin Yeniden Canlandırılmasının Kazakistan Demokrasisine Olası Etkileri

Ticaret tarihin her döneminde insanların ve ülkelerin birbirleriyle ilişki kurmasına aracılık etmiştir. Ticari faaliyetler nedeniyle kültürler birbirinden etkilenmiş, hayatın her alanında karşılıklı etkileşimler gerçekleşmiştir. Bu bölümde demokrasi kavramı açıklanmış, Kazakistan’ın demokratikleşme süreci ele alınmış ve İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasının Kazakistan’ın demokratik gelişimine olası etkileri değerlendirilmiştir.

4.1. Demokrasi Kavramı

Demokrasi kavramı her ne kadar basit ve yalın bir olguymuş gibi gözükse de çağdaş bir yönetim modeli olarak oldukça farklı ve karmaşık süreçleri ifade eder. Demokrasi, günümüzde en yaygın ve normatif açıdan “iyi” olarak değerlendirilen bir yönetim sistemidir. Normal ölçülerde otoriter sayılabilecek devletler ve yönetimler bile demokrasinin “iyi” bir yönetim tarzı olduğunu kabul etmektedirler (Bingöl vd. 2013, 130). Demokrasi eski Yunanca bir kelime olup, Demos (Halk) ve Kratos (Yönetim) sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş, halk yönetimi ya da halk iktidarı anlamını taşımakta (Özbudun, 1988, 43); devlet yetkilerini kullananların halkın yeğlemesine ve denetimine bağlı bulunmaları, siyasal iktidarda ilk ve son sözü söyleme yetkisinin halkta olması (Tanilli, 2007, 27) ve “bütün iktidarın halkın elinde bulunması ve halkların kendi kendilerini yönetebildikleri idare” olarak nitelendirilmektedir (Yılmaz, 2005, 283).

Soğuk Savaş döneminde bireyin özgürlüğünü vurgulayan demokrasi uygulamalarına Batı Demokrasisi veya Liberal Demokrasi, eşitliği vurgulayan totaliter rejim uygulamalarına da Halk Demokrasisi adı verilmiş, daha sonraları da demokrasi kavramı farklı sıfatlarla nitelenerek kullanılmaya devam edilmiştir (Kalaycıoğlu, 2012, 19). Demokrasinin en yaygın olarak kullanılan tanımlarından birisi de Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) devlet başkanlarından Abraham Lincoln tarafından “halkın halk tarafından halk için yönetimi” şeklinde yapılmıştır.

Modern siyasi demokrasi, yönetenlerin, yaptıklarından dolayı, seçilmiş temsilcilerinin rekabeti ve işbirliği yoluyla dolaylı olarak hareket eden vatandaşlar tarafından kamusal alanda sorumlu tutuldukları bir yönetim biçimidir” (Yayla, 1999:4). *Demokratikleşme ise siyasi katılımın artması sürecidir.* Demokrasinin pekişmesi, demokrasiden başka bir rejimin artık genel

kabul görmemesidir. Politikacıların halkın ihtiyaçlarına hem duyarlı hem de sorumlu davranmaları demokrasinin yerleşmesi için gereklidir (Heper, 2011: 111). Bir rejim, devletle yurttaşları arasındaki politik ilişkiler geniş, eşit, korunan ve karşılıklı bağlayıcı istişareyi içerdiği ölçüde demokratiktir. Buna göre demokratikleşme, bir rejimin bu çeşit bir istişareye doğru hareketinden, demokratikleşmenin geri çevrimi de bu istişareden uzağa doğru hareketinden meydana gelir (Tilly, 2007: 309). Günümüzde, devlet adamları ve siyaset bilimciler için artık hangi yönetsel sistemin daha iyi işlediğinden çok hangi demokrasinin daha iyi işlediği sorusu daha önemli olmaya başlamıştır. Bu sebeple demokrasiyle ilgili çok sayıda farklı tanım, yaklaşım ve uygulama ortaya çıkmıştır (Bingöl vd. 2013: 130).

Bir rejimin demokratikleşmesi bazen sosyolojik nedenlerden bazen de dışsal nedenlerden kaynaklanabilir. Halkın bilinç düzeyinin artması ile birtakım taleplerde bulunması birinci tipe örnek iken, üye olunan veya olunmak istenilen bir uluslararası kuruluşa entegrasyon çabaları şeklindeki demokratikleşme çabaları ise ikinci tipe örnektir. Günümüz küresel sisteminde uluslararası toplum tarafından kabul edilmenin şartlarından birisi de demokratik bir yönetim modeline sahip olabilmektir. Eski SSCB ülkeleri sosyalist bir ekonomik model uygulamasından sonra liberal ekonomik dünya sistemine eklenme çabasında olup “geçiş ekonomileri” diye ayrı bir kategoride ele alınmaktadırlar. Bu ülkelerden bazıları liberal ekonomik sisteme eklenme çabalarıyla birlikte Dünya Bankası, Avrupa Konseyi vb. küresel örgütlere üye olma çabası içerisinde. Dünya ile entegrasyon süreçleri hiç kuşkusuz bu ülkeleri demokratikleşmeye zorlamaktadır. Ekonomik yapıları “geçiş ekonomileri” olarak adlandırılan bu ülkelerin demokratik yapılarını da “geçiş demokrasileri” olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

4.2. Kazakistan’da Demokrasi

Kazakistan 18. Yüzyıldan itibaren Rus hakimiyetine girmiştir. 1917 Bolşevik Devrimine kadar mutlak monarşi ile yönetilen Rusya, SSCB’ nin kuruluşundan itibaren Marksist-Leninist bir ideolojiyi benimsemiştir. Yetmiş yıldan fazla süren Sovyet döneminde liderler, demokratik yönetim biçimi yerine, gücü ve ideolojiyi ön plana alan totaliter bir yönetim sergilemiştir. Halkın eşitliği üzerine inşa edileceği söylenen komünist sistem zaman içerisinde Komünist Parti’nin diktatörlüğüne dönüşmüş, toplumun çok az bir kesimini oluşturan parti seçkinleri konumlarını halka baskı aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Özellikle Stalin döneminde Komünist Parti’nin elit kadrosu tarafından alınan kararlar devlet organları aracılığıyla, kamu gücü kullanılarak da olsa uygulamaya geçirilmiştir. Geniş katılımlı bir meclis görüntüsü veren Yüksek Sovyet ise tamamen göstermelik bir kurum olmuş, parti tarafından atanmış prezidyumun kararlarını onamaktan başka bir işlev görmemiştir. Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan’da dahil olmak üzeri hiçbir Sovyet cumhuriyetinde demokratik kurumlar oluşturulmamıştır.

Gorbaçov’un açıklık (glasnost) ve yeniden yapılanma (perestroika) politikaları ise SSCB açısından demokratikleşme yönünde bir milat olmuştur. Bu politikalar sayesinde serbest piyasa ekonomisine yönelinilerek özel teşebbüsün önü açılmaya çalışılmış, Batılı ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla iletişim kanalları açılmış, basın özgürlüğü, din ve ifade özgürlüğünün sağlanması ile hukuk devleti olma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Birçokları bu politikaları SSCB’nin çöküşünün temel nedenleri olarak nitelendirse de aslında bu politikalar çöküşü sadece görünür hale getirmiş yani “malumun ilanı” olmuştur. SSCB’nin dağılmasıyla birlikte Kazakistan’da bağımsızlığını ilan etmiş ve kendi bağımsız devlet sistemini oluşturma yönünde adımlar atmış ve 1995 yılında anayasasını yürürlüğe koymuştur.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası’nın³ birinci maddesinde Kazakistan’ın bireyin hak ve özgürlüklerini tanıyan demokratik, sosyal bir hukuk devleti olduğu, başkanlık rejimiyle idare edildiği, güçler ayrılığı prensibinin benimsendiği, siyasal çoğulculuğun bulunduğu, insan hak ve özgürlüklerin anayasal garanti altında olduğu belirtilmiştir (Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan, 1995, Statya 1-3,12). Kazakistan’da aynı kişinin üst üste iki dönemden (beşer yıllık) fazla Cumhurbaşkanı seçilemeyeceği hükme bağlanmış; ancak bu durumun Kazakistan Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı için geçerli olmadığı belirtilmiştir (Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan, 1995, Statya 42).

Mayıs 2007 tarihinde gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerinde Cumhurbaşkanlığı görev süresi 7 yıldan 5 yıla düşürülmüştür. Ayrıca Cumhurbaşkanı’na görevde bulunduğu dönem içinde siyasal faaliyetlere katılım izni verilerek, onun partisi ile bağlarının kesilmemesine, gerektiğinde siyasal bir aktör olarak daha rahat hareket edebilmesine de yasal meşruiyet sağlanmış bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı’nın Parlamento’yu fesih yetkisi yeni düzenlemelerle ayrık yetki haline getirilmiş, fesih yetkisinin Parlamento’nun iki kanadına ayrı ayrı uygulanabilmesine imkan tanınmıştır. Yeni düzenleme ile Cumhurbaşkanı isterse Parlamento’yu tamamen, isterse Meclis ya da Senato’yu feshedebilecektir (Alkan, 2007, 19).

Cumhurbaşkanı’nın kanuna denk metinler yürürlüğe koyma yetkisi bulunması, ülkenin en önemli makamlarına yapılan atamalarda mutlak yetkili olması, hükümetin oluşumunda belirleyici olması, parlamentonun bir kanadı olan senatoya 15 üyeyi doğrudan atama yetksinesahip olması (Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan, 1995, Statya 44-45) vb. nedenler cumhurbaşkanını sistem içerisinde güçlü kılmaktadır. Bu yetkilerden bazıları demokratik devletin ilke ve gerekleri ile bağdaşmamaktadır.

Kazakistan, komşularının aksine siyasal hayatta partilere ve muhalefete belirli bir hareket alanı tanıyan sivil toplum alanının oluşması, bölgesel işbirliği geliştirebilme potansiyeli ve 2009’da AGİT dönem başkanlığı için bir girişim başlatmaya varan diplomatik bir ilişki alanının oluşmasına uzanan parlak bir tablo sergilemektedir. Ancak tabloya daha dikkatli bakıldığında bu gelişim trendinin bazı ciddi açmazlar ve zayıflıklar taşıdığı görülmektedir. Ülke bağımsızlıktan günümüze, kişiye bağımlı bir denetim ve hakemlik mekanizması çevresinde otoritarizme kayan bir siyasal kurumsallaşma süreci yaşamaktadır (Alkan, 2007, 2). Televizyon kanalı kurulumuna izin verileceği zaman, kanal sahibinin Cumhurbaşkanı’na muhalif olup olmadığına bakılarak karar verilmektedir. Hiçbir TV kanalı Cumhurbaşkanı’na eleştiri niteliğinde olan

³ Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası 5 Eylül 1995 yılında yürürlüğe girmiş, 7 ekim 1998, 21 Mayıs 2007 ve 2 Şubat 2011 tarihlerinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır.

programlara izin vermemektedir. Muhafif gazetelerin basılması da çok zordur. Medyanın baskı altında ve taraflı olması nedeniyle seçimlerin demokratik olduğunu söylemek de zordur (Freedom House, 2013, 7). Kazakistan ticari reformlara açık, politik reformlara ise kapalı olan Çin tipi gelişme modelini benimsemiştir (Satke and Galdini, 2014, 9).

ABD merkezli Demokrasi değerlendirme kuruluşu olan Freedom House’nin 2015 yılı raporunda; Kazakistan özgür olmayan ülkeler kategorisinde değerlendirilerek bu ülkede basın özgürlüğünün bulunmadığı, basının tek tipleştiği, ülkenin anayasasında ifade özgürlüğünün garanti altına alınmasına karşın diğer yasalarla bu özgürlüğün ciddi biçimde sınırlandırıldığı, yöneticilerin çeşitli taktiklerle medyayı ve ifade özgürlüğünü kontrolleri altında tuttukları, yargının yürütmeden bağımsız olmadığı, ülkedeki tüm yargıçları cumhurbaşkanının atadığı ve bu durumun özgürlüklere zarar verdiği vurgulanmıştır (Freedom House, 2015, 492-494).

Robert A. Dahl demokrasi için; etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündem üzerine son sözü söyleme hakkı ve yetişkinlerin yönetime dahil olması olmak üzere beş kriter ortaya koymaktadır (Dahl, 2001:40). Bu kriterler bağlamında Kazakistan bugün Batılı anlamda bir demokrasiden hala uzaktır. Ancak ekonomik ve kişisel özellikler gelişmektedir. Nazarbayev, merkezileştirilmiş bir başkanlık sistemiyle ülkesini idare etmektedir. Fazla bürokratik olmakla birlikte beceriyle yönetilen, karma ekonomisi serbest piyasa temelleri üzerinde gelişen bir ulus devlettir (Aitken, 2010, 298). Ülkede demokrasinin bulunmadığına yönelik eleştirilere Kazakistan vatandaşlarının vermiş oldukları yanıt genellikle istikrar için demokratikleşme adımlarının yavaş atıldığı yönündedir.

Batılı ülkeler Kazakistan demokrasisi hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmaktadırlar. Bunun nedeni olarak ta Nazarbayev’in antidemokratik politikalarını ve ülkeyi kendisinin yönetebilmesi için çıkarmış olduğu yasaları göstermektedirler (Düğen, 2012). Kazakistan’da muhalif partilere üye yüz binlerce Kazak bulunmaktadır. Ancak muhalefete yaşam hakkı tanıyan Nazarbayev, onların yönetme iradesine ulaşımına set çekmektedir (Yılmaz, 2012,1). Puddington (2015), Kazakistan’ın bol doğal kaynaklara sahip olduğunu, petrol fiyatlarının yükselmesi ile de rejimin bozuk patronaj sisteminin devamı noktasında cesaretlendiğini ve insan hakları ihlalleri noktasındaki uluslararası eleştirileri duymazdan geldiğini vurgulamaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Kazakistan’ın ekonomik ve siyasal alanda dengeli bir gelişim içinde olduğunu sıklıkla vurgulamaktadır (Nazarbayev, 2008). Nazarbayev, demokrasi karşıtı değil, istikrarla gelişen bir demokrasi yanlısıdır. Boris Yeltsin’in aceleyle demokratikleşmeye koşulanması sonucu yönetilemez bir Rusya ortaya çıkarması hatasını yinelemekten korkar. Ülkesine kusursuz bir demokrasinin aşama aşama yerleşmesi gerektiğinin farkındadır (Aitken, 2010, 299). Nazarbayev’in demokratikleşme konusunda isteksiz davrandığı yönündeki eleştirilerin haklı tarafı bulunmamaktadır. Çünkü sosyalist sistemden çıkmış bir toplum olan Kazakistan’da ekonomik ve toplumsal değişimlerin çok hızlı gerçekleşmesi çeşitli toplumsal kırılmalara yol açabilecektir.

4.3. İpek Yolu Ticaretinin Canlandırılmasının Kazakistan Demokrasisine Olası Etkileri

Asya ve Avrupa’yı birleştirmekle kalmayıp adeta kaynaştıran İpek Yolu, ticaretin yanında toplumların siyasi ve kültürel etkileşimlerini destekleyen bir ağ olmuş ve medeniyetlerin ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Tarihte hiçbir otoritenin denetimi altına girmemiş olan İpek Yolu, yeni dönemde ticaretin yanı sıra enerji transferlerinde de önemli hale gelmiştir. Anakaranın tam kalbinde yer alan Orta Asya açısından ise İpek Yolu adeta bir çıkış yolu niteliğindedir (Mutlu, 2014). Bolşevik devrim sonucu SSCB’nin kurulması ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünya düzeni Orta Asya’nın Sovyet Bloğu dışına kapalı hale gelmesine yol açmıştır. Siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerden tecrit edilmiş bir hale gelen bölge, çağdaş dünyanın kabul ettiği demokratik değerler sisteminden uzak kalmıştır.

Harita: Kazakistan’ın Komşuları

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

Karşılıklı ekonomik ilişkileri bulunan kapitalist ülkelerde demokrasinin gelişmiş olduğu gözlenmektedir (Goldstein ve Pevehouse, 2015, 135). Globalist teoriye göre; çağdaş dünyada ekonomi anahtar rol oynamakta ve tüm politik gelişmeleri etkilemektedir (Arı, 2013, 229). Ülkeler ekonomik ilişki içerisinde oldukları partnerleriyle siyasi ve kültürel ilişkilerini geliştirmekte, bu ilişkinin sonucunda da demokratikleşmiş ülkelere demokratikleşme aşamasındaki ülkelere entegrasyon yoluyla bazı değişimler transfer edilebilmektedir.

Tablo 2: Ocak-Temmuz 2015 Dönemi Kazakistan Dış Ticareti (Seçilmiş Ülkeler)

ÜLKE	İHRACAT (Toplama %'lik oranı)	İTHALAT (Toplam %'lik oranı)
ÇİN	11.3	17
FRANSA	6.0	2.2
ALMANYA	0.8	5.5
İRAN	1.2	0.3
İTALYA	17.8	4.0
HOLLANDA	11.6	1.0
RUSYA	9.7	33.8
TÜRKİYE	2.9	2.6
ÖZBEKİSTAN	1.9	2.6

Kaynak: Ministry of National Economy of the Republic Kazakhstan Committee of Statistics, (2015), “Socio-economic Development of the Republic of Kazakhstan”, January-July 2015, **Statistical Handbook**, Astana,

Tablodan Kazakistan’ın dış ticaretinde Rusya ve Çin’in ağırlığının hissedildiği anlaşılmaktadır. Avrupa ülkelerine olan ihracatında ise doğal kaynaklar önemli yer tutmaktadır. Kazakistan dış ticaretinin, liberal demokrasi ile yönetilen ülkelerden ziyade, ağırlıklı olarak Rusya ve Çin ile gerçekleşiyor olması Kazakistan demokrasisinin hızlı gelişimin önündeki engellerden birisidir. Çünkü ticari ilişkiler zaman içerisinde diğer alanlarda da yakınlaşmaya neden olmaktadır. İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasıyla birlikte Batılı ülkelerle ticari ilişkileri artacak olan Kazakistan’ın demokratikleşme konusunda daha cesur davranması beklenmelidir.

Demokratik gelişim mi ekonominin katalizörüdür? Yoksa ekonomik gelişimi demokratik gelişimi hızlandırır? Bu sorulara net bir cevap vermek olanaksızdır. Bu bir paradokstur. İkinin de birbirine olumlu katkı yaptıkları rahatlıkla söylenebilir. Tarihi İpek Yolu ticaretinin canlandırılması neticesinde Batılı ülkeler ile ticari ilişkilerinin artması beklenen Kazakistan’da, ekonomik ilişkilerin siyasi ve kültürel sonuçları da olacaktır. Bu sonuçlardan en önemli ve anlamlısı da Nazarbayev tarafından tedbirli ve çok yavaş bir şekilde gerçekleştirilen Kazakistan’daki demokratikleşme çabalarının hızlandırılması olacaktır. Bir ülkede demokrasinin yerleşmesinde hukuk devleti anlayışının yerleşmesinin yanı sıra; dernek, vakıf, ve diğer STK’ların serbestliğinin sağlanması son derece önemlidir. Kazak halkı demokrasiden ziyade istikrara önem vermektedir. Sokakta, Nazarbayev’in dengeli ve istikrarlı politikaları olmazsa Kazakistan’ın bugünkü barış ortamından uzaklaşacağı görüşü hakimdir. Bu bakımdan Rus etnik kökenliler de dâhil olmak üzere toplumun büyük çoğunluğu Nazarbayev’i bir denge unsuru görmekte ve onun tarafından gerçekleştirilen bazı antidemokratik uygulamalara hoşgörü göstermektedirler.

Tarihi İpek Yolu’nun canlandırılması kıtalararası ulaşım ağlarını geliştirecektir (Sharif, 2014). Eski SSCB ülkeleri ve Çin tarafından çevrelenmiş olan Kazakistan’ın Batılı anlamda demokratikleşmiş tek bir komşusu dahi bulunmamaktadır. Kazakistan, jeopolitik konumunun doğal sonucu ve bazı pragmatik gerekçelerle Rusya ile birlikte hareket etmekte ve Rusya’nın önderliğini yaptığı bölgesel oluşumlarda⁴ yer almaktadır. Kazakistan’ın bu sıkışmışlıktan kurtulabilmesi ve demokratikleşme çabalarını hızlandırabilmesi için Batı ülkeleri ile ticari ilişkilerini artırması son derece önemlidir. İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasıyla Kazakistan’ın Batı ülkeleri ile ticari ilişkileri artacak ve bu durumun Kazakistan demokrasisine olumlu katkıları olacaktır.

5. Sonuç

İpek Yolu, ticaret kültürünün ve kültürler arası diyalogun tesis edilmesinde yüzlerce yıl önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Yaşanan çeşitli politik süreçler sonucu önemi azalmış olsa da, İpek Yolu ticaret ve kültür yolunun yeniden aktif hale getirilmesi güzergah ülkeleri arasında siyasi, ticari ve kültürel etkileşimin gelişimine önemli katkı sağlayacaktır. Diğer güzergah ülkeleri gibi Orta Asya ülkeleri açısından da İpek Yolu bir ticaret yolundan daha ötesini ifade edecektir.

“İpek Yolu olmasaydı, Orta Asya’nın sadece siyasi ve ekonomik tarihi değil, kültür ve din tarihi de çok farklı biçimde gelişirdi.” Aynı şekilde modern İpek Yolu da, geleceğin ekonomik, siyasi, dini ve kültürel yapısını yeniden biçimlendirme potansiyeline sahip olacaktır. Değişecek tek şey, tarihi İpek Yolu’nu at ve deve kervanları şenlendirirken, modern İpek Yolu’nu petrol boru hatları ve demiryollarının süsleyecek olmasıdır (Şahin, 2015). Günümüzde yaşanan hızlı küreselleşme süreci kültürlerin ve kimliklerin karşılaşma olasılığını her geçen gün daha da artırmaktadır. Tarihi İpek Yolu güzergâhında yer alan ülkeler arasındaki ticaret nitelik ve nicelik değiştirecek olsa da toplumlara olan çok yönlü etkisi değişmeyecektir.

Çin ve Rusya arasında tampon bir bölgede sıkışmış olan Kazakistan’ın ticari partnerleri ağırlıklı olarak Çin ve Rusya gibi demokratik geleneğe sahip olmayan ülkelerdir. İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasıyla Kazakistan’ın petrol ve türevi ürünlerini Rusya dışındaki bir güzergâhtan Avrupa pazarlarına ulaştırması olanaklı hale gelecek, ithalatını da Çin ve Rusya gibi ülkelerin yanında İpek Yolu güzergâhında bulunan ülkelerle artırabilmesi söz konusu olabilecektir. Ticari ilişkilerin siyasi ve sosyal alanlarda olumlu gelişmelere vesile olduğu ve iyi olarak kabul edilen değerlerin entegrasyon yoluyla diğer ülkelere de transfer edildiği⁵ bir olgudur. Dolayısıyla, İpek Yolu ticaretinin canlandırılmasıyla, demokratik ülkelerle ticaret hacmini artıracak olan Kazakistan’ın demokratikleşme yolunda daha hızlı ve cesur adımlar atabilmesi beklenmelidir.

⁴ Birleşik Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği bu oluşumlardan en önemlileridir. Öyleki Avrasya Ekonomik Birliği ile birliğe üye ülkeler arasında malların, kişilerin, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımı uygulanması bulunmaktadır.

⁵ AB ile ticari ilişkileri bulunan ülkelerin AB’nin demokratik normlarını alarak kendi iç hukuk sistemlerine entegre etmeleri bu duruma en güzel örnektir.

KAYNAKÇA

- AITKEN, Jonathan, (2010), **Kazakistan’ın Efsanevi Lideri Nazarbaev**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Hayat Yayıncılık,
- ALKAN, Haluk, (2007), “Seçkinler Rekabeti ve Otoriter Kurumsallaşma Arasında Kurumsallaşma Arasında Kazakistan’da Siyasal Sistem Kazakistan’da Siyasal Sistem”, s.1-28, **USAK-OAKA**, Cilt:2, Sayı: 4,
- ARI, Tayyar, (2013), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, Bursa: MKM Yayıncılık,
- ATEŞ, Davut, (2014), **Uluslararası Örgütler, Devletlerin Örgütlenme Mantiği**, 2. Baskı, Bursa: Dora Yayınları
- BİNGÖL, Yılmaz vd. (2013), **Siyaset Bilimi**, Davut Dursun ve Mustafa Altunoğlu (Ed.), Eskişehir: A.Ü. Yayınları, Yayın No: 2671,
- DAHL, Robert, (2001), **Demokrasi Üstüne**, Çev. Betül Kadioğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi,
- DÜĞEN, Turgay, (2012), “Kazakistan’da Muhalefet ve Demokrasi”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kazakistan/2012/02/06/6476/kazakistanda-muhalefet-ve-demokrasi>, Erişim Tarihi: 10.03.2016,
- ELVERDİ, Özcan (2004), 2004 Yılı Ülke Raporu, T.C. Almatı BüyükelçiliğiEkonomiBaşmüşavirliği,
- Freedom House, (2015), “Privatizing Censorship, Eroding Privacy”, Freedom on The Net 2015, <https://freedomhouse.org/report-types/special-reports>, Erişim Tarihi: 10.03.2016
- Freedom House, (2013), “Kazakhstan: Cunning Democracy”, <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Kazakhstan%20Report%20-%202010-16-13.pdf>, Erişim Tarihi: 10.03.2016
- GOLDSTEIN, Joshua ve Jon C. PEVEHOUSE, (2015), **Uluslararası İlişkiler**, çev. Haluk Özdemir, Ankara: Big Bang Yayınları,
- HEPER, Metin, (2011), **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, İstanbul: Doğan Kitap
- KALAYCIOĞLU, Ersin, (2012), **Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler**, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Deniz Kağnıcıoğlu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, Yayın No:2502,
- KARAAĞAÇLI, Abbas, (2012), “Kazakistan’ın Sosyoekonomik ve Siyasal Yapısı”, <http://www.bilgesam.org/incele/185/-kazakistan%E2%80%99in-sosyoekonomik-ve-siyasal-yapisi/#.VulOh-KLTIU>, Erişim Tarihi: 16.03.2016
- Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan**, (1995), Obşie Polojaniye, Konya Ticaret Odası, (Şubat 2009), “Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, KTO Etüd-Araştırma Servisi,
- MNE (Ministry of National Economy of the Republic Kazakhstan) Committee of Statistics, (2015), “Socio-economic Development of the Republic of Kazakhstan”, January-July 2015, **Statistical Handbook**, Astana,
- MNE (Ministry of National Economy of the Republic Kazakhstan) Committee of Statistics, (2014), “Kazakhstan in 2013” **Statistical Yearbook**, Astana,
- MUTLU, Gülay, (2014), “Yeni İpek Yolu Orta Asya İçin Ne Anlama Geliyor?” USAK Yayınları,
- NAZARBAYEV, Nursultan, (2008), “Devlet Politikasının Temel Amacı –Kazakistan Vatandaşlarının Refah Seviyesinin Yükseltilmesidir”, Astana, 2008
- ÖZBUDUN, Ergun (2008), **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara: Yetkin Yayınları,
- PUDDINGTON, Arch, (2015), “Promise and Reversal: The Post-Soviet Landscape Twenty Years On”, <https://freedomhouse.org/report/special-reports/promise-and-reversal-post-soviet-landscape-twenty-years>, Erişim Tarihi: 09.03.2016
- SÖZEN, Metin, (2015), “Kültürel Siyaset Yolunda İpekyolu-Kültür yolu”, http://www.cekulvakfi.org.tr/files/dosyalar-haber/prof.dr.metin_sozen_konusma_metni.pdf, Erişim Tarihi: 26.08.2015,
- ŞAHİN, H. Hümeysra, “Modern İpekyolu”, <http://akademikperspektif.com /2015/08/23/modern-ipek-yolu/>, Erişim Tarihi: 26.08.2015,
- TANİLLİ, Server, (2007), **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul: Adam Yayınları, 4. Baskı,
- TİLLY, Charles (2007), **Demokrasi**, Çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara
- ÖZSOY, İsmail, (2006), “Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihî ve Evrensel Dersler”, **Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:39/Güz
- SATKE, Ryskeldi and Franco Galdini, (2014), Between East and West: Kazakhstan’s Development Along China’s New Silk Road, OSCE Academy, http://www.osce-academy.net/upload/file/Between_East_and_West.pdf, E. T: 26.03.2016
- SHARIF, Kairat, (2014), “New Silk Road, From Kazakhstan to UAE”, **The Astana Times**, 3 Aralık 2014,
- YAYLA, Atilla, (1999), **Sosyal ve Siyasal Teori Seçme Yazıları**, Ankara: Siyasal Kitapevi,
- YERELİ, Ahmet Burçin, (2013), “Yeniden Canlanan İpek Yolu’nda Ekonomik Stratejiler”, **Uluslararası "İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası" Bilgi Şöleni**, Bildiriler Kitabı, Türk Ocakları Genel Merkezi, 03-06 Ekim 2013, Ankara, ss. 236-242.
- YILMAZ, Aytekin, (2005), “Demokratik Gelişme ve Türkiye’de Demokrasi”, s:283-311, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat**, Ed: Ahmet Karadağ vd. İstanbul: Aktüel Yayınları,
- YILMAZ, Hüseyin Raşit, (2012), “Kazakistan’da Neler Oluyor?”, TEPAV Değerlendirme Notu, Şubat 2012, No:201207 <https://www.cia.gov>, (2016), “Central Asia: Kazakhstan”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>, (01.03.2016), <http://www.turkkazak.com/kazakistan.php?id=s-yas-s-stem->

İPEK YOLU KAVŞAĞINDA TÜRKİYE'NİN SAĞLIK TURİZMİ FIRSATI: BİR DURUM DEĞERLENDİRMESİ

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İ.İ.B.F. Sağlık Yönetimi Bölümü
asoysall@ksu.edu.tr

Öz

İkamet edilen yerden başka bir yere (yurtiçi veya yurtdışı) herhangi bir sağlık sebebiyle tedavi amaçlı yapılan seyahatler olarak ifade edilen sağlık turizmi, ekonomik ve sosyal yönlerden ülkeler için giderek önemi daha da artan bir sektör durumuna gelmektedir. Bu bağlamda dünyadaki gelişmelere bağlı olarak Türkiye de gerek coğrafi yapısı, iklimi, doğal zenginlikleri ve gerekse de göreceli olarak ucuz ve kaliteli sağlık hizmetleri ile pek çok ülke vatandaşının dikkatini çekmektedir. Bu kapsamda Türkiye sahip olduğu bu zenginliği Çin'den başlayarak Türkiye üzerinden eski Osmanlı toprakları olan Balkanlara kadar uzanan İpek Yolu üzerindeki tüm coğrafya ile paylaşabilir.

İpek yolu küreselleşme ile birlikte son dönemde dünyanın tekrar ilgi odağı haline gelmiştir. Yeniden canlanmaya başlayan İpek Yolunun ana güzergâhı büyük oranda Türk kültür coğrafyası üzerindedir. Bu alanda yapılacak her türlü proje Türk Dünyasındaki yakınlaşmayı artıracaktır. Özellikle ipek yolu turizmi ile atılacak adımlar farklı devlet çatılarında ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının birbirini daha yakından tanınmasına vesile olacaktır. Bu bağlamda Türkiye son dönemde ivme kazandığı önemli bir sektör olan sağlık turizmi ile İpek Yolu üzerindeki Türk Dünyası ile arasındaki bağları daha da güçlendirebilir. Bu çalışma, İpek Yolu kavşağında önemli bir konumda olan Türkiye'nin sağlık turizmi açısından mevcut durumunu ortaya koyarak, Türk Cumhuriyetleri özelinde bir değerlendirme amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Sağlık Turizmi, Türkiye'de Sağlık Turizmi, İpek Yolu, Türk Cumhuriyetleri

OPPORTUNITY OF TURKEY'S HEALTH TOURISM IN SILK ROAD ROUTE: AN ASSESSMENT OF THE SITUATION

Abstract

Health tourism that expressed as travels interurban or intercountry with the aiming of treatment and leisure started to become an important revenue generation tool for the world countries. Turkey draws attention of many foreign citizens in terms of its geographical structure, climate, natural riches and relatively cheap and high quality health care services. In this context, Turkey can share its wealth with the whole geography on the Silk Road, starting from China, passing through Turkey to the Balkans, which are former Ottoman Lands. In line with the globalization, the Silk Road has recently become the focus of attention in the world again. The main route of the reviving Silk Road is largely on the Turkish Cultural geography. Any project to be conducted in this field will increase convergence among Turkic countries. Steps to be taken especially with the Silk Road tourism will be instrumental for Turkic peoples who live in different geographies and different states to know each other better. In this context, Turkey can strengthen the ties with the Turkic States on the Silk Road with the help of health tourism, which is an important sector that gained momentum recently. This study aims to reveal the current status in health tourism of Turkey, which is in a prominent location at the junction of the Silk Road, and make assessments specific to Turkic Republics.

Keywords: Tourism, Health Tourism, Health Tourism in Turkey, Silk Road, Turkish Republics

Giriş

Gerek Türkiye'de gerekse tüm dünyada ağırlıklı turizm türü klasik tatil turizmi anlayışına dayanan kitlesel turizmdir. Turizme ilişkin verilere göre, Türkiye'ye gelen yabancıların % 50'den fazlası tatil, dinlenme, gezme, görme amaçlı ziyaretçilerden oluşmaktadır ve diğer amaçlar oldukça düşük yüzdelerde kalmaktadır. Bu nedenle de Türkiye kendi olanaklarına ve kaynaklarına uygun seçenек turizm türleri oluşturmak ve bunları geliştirmek zorundadır. Klasik kitlesel turizmin en önemli ekonomik boyutu da harcama düzeyinin düşük olmasıdır. Oysa ki, özel pazar dilimlerine hitap eden turizm türlerinin bireysel harcama düzeyleri çok yüksektir çünkü bu turizm türlerine varlıklı ve harcama potansiyeli kesimler daha fazla katılmaktadır. Bunlardan en önemlisi de sağlık turizmidir (İçöz, 2009: 2258). Bu çalışma, İpek Yolu kavşağında önemli bir konumda olan Türkiye'nin sağlık turizmi açısından mevcut durumunu ortaya koyarak, Türk Cumhuriyetleri özelinde bir değerlendirme amacını taşımaktadır.

İpek Yolunun Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi

İpek Yolu, Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ve dünyaca ünlü ticaret yoludur. İpek Yolu sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olmuştur. Doğudan batıya doğru gelişen bu ticari harekette daha önceki çağlardan beri kullanılmakta olan bir yol şebekesinden yararlanılmıştır. Yoğun şekilde ipek, porselen, kağıt, baharat ve değerli taşların

taşınmasının yanında kıtalar arasındaki kültür alışverişine de imkan sağlayan bu binlerce kilometre uzunluğundaki kervan yolları zaman içinde İpek Yolu olarak adlandırılmıştır (tr.wikipedia.org, 2016).

İpek Yolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticaret yolu olmasının ötesinde, 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin, dinlerin, ırkların da izlerini taşımakta ve olağanüstü bir tarihsel ve kültürel zenginlik sunmaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, İpek Yolu'nun hem bir ticaret yolu, hem de tarihsel ve kültürel değer olarak yeniden canlandırılması gündeme gelmiş, bu yol boyunca inşaa edilmiş ve artık kullanılmayan yapıların, yeni işlevler kazandırılarak korunmaları ve yaşatılmaları için çalışmalar başlamıştır. İpek Yolu çeşitli Türk uygarlıklarının ekonomik kaynağı olmuştur.

Küreselleşme süreci Asyanın kapılarını dünyaya açarak ipek yoluna yeniden ilgiyi artırmıştır. Bu ilgi hem ticaret, hem turizm, hem de kültürel miras bakımından önem kazanmaya başlamıştır. Çin'de ucuz olarak üretilen malların dünya pazarlarına ulaşması için karadan Batı dünyasına ulaşacak olan yol güzergahları tekrar gündeme girmiştir. Ülkeler ve ticari kuruluşlar bu konuda arayış içerisinde. Türkiye'nin destek verdiği “demir ipek yolu projesi” bu arayışlardan birisidir. Turizm ve kültürel miras konusunda ise Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Birleşmiş Milletler kuruluşlarının devreye soktuğu ipek yolu projeleri son derece önemlidir (Atasoy, 2010).

Bu kapsamda Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) ise 1993 yılında Endonezya'daki genel kurul toplantısında bu konuyu gündemine aldı. Bölgede ipek yolu turizmi kavramını tanıttak uzun vadeli bir turizm projesinin hayata geçirilmesine karar verildi. İlk adım olarak sembolik bir ipek yolu kenti olan Semerkant'ta 1994 yılında 19 katılımcı ülke tarafından “İpek Yolu Turizmi Semerkant Deklarasyonu” imzalandı. 2002 yılı Ekim ayında, Özbekistan'ın Buhara kentinde düzenlenen dördüncü uluslar arası ipek yolu toplantısında “Buhara Deklarasyonu” kabul edildi. Toplantıda, Özbekistan'ın ipek yolu turizm ofisine Semerkant'ta ev sahipliği yapma önerisi kabul edildi ve Ocak 2004'te Semerkant'ta Dünya Turizm Örgütü “İpek Yolu Turizm Ofisi” kuruldu. Sonraki yıllarda katılımcı ülke sayısı 24'e yükseldi. Proje kapsamında birçok toplantı ve forum düzenlendi. Birçok yayın yapıldı. Özellikle ipek yolunun ana hattında bulunan Cumhuriyetler küreselleşme sayesinde dış dünyaya açılabilmişler ve dünya da onları tanımaya başlamıştır. İpek yolu bu süreçte önemli bir görev ifa etmektedir. Bu ülkeler dünyaya açılırken tarihi ipek yolunun sembolik gücünü de kullanarak kendilerine imkan oluşturmaya çalışmaktadırlar. Buna diğer ülkeler de yardımcı olmaktadır. Bunların arasında Orta Asya'daki akraba topluluklarının egemen olduğu devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışan Türkiye de önemli bir aktör konumundadır. Bu ülkelerin bağımsızlık ilanlarında ilk sıralarda tanıma özeni gösteren Türkiye zaten ipek yolunun ve tarihi mirasın doğrudan içindedir. Bu anlamda yapılan bütün projeler ipek yolu kapsamında yorumlanabilir (Atasoy, 2010).

Türkiye, ipek yolunun tarihte en görkemli olduğu dönemlerdeki benzer şekilde, bir köprü olma görevini tekrar üstlenecek gibi görünmektedir. Dünyadaki siyasi ve ekonomik gelişmeler bölgenin önemini gittikçe artırmaktadır. Bölgedeki ülkeler dünyaya açılabilir ve dünya sistemine uyum sağlayabilmek için çözüm yolları aramaktadırlar. Bu çözüm yollarının başında ise eski ipek yolunun gücünü ve kolaylığını kullanarak dünyayla bağlarını kurmak ve geliştirmektir. Gelişmiş ülkeler de buradan elde edecekleri menfaatlerin hatırına bu yolların geliştirilmesine katkı sağlamaktadırlar. Bu durum Türk Dünyasının ipek yolu bağlamında birbiriyle kaynaşmasına vesile olacak gibi görünmektedir. Bu bağlamda aramızdaki bağları güçlendirecek yeni projelere ihtiyaç vardır (Atasoy, 2012). Bu bağlamda sağlık turizmi Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında bir köprü oluşturmada önemli bir proje olarak görülebilir.

Sağlık Turizmi Kavramı ve Sağlık Turizmini Etkileyen Faktörler

Sağlık turizmi, “kendi yaşadığı yerden başka yerlere tıbbi ve tıbbi olmayan hizmetleri almak üzere seyahat eden insanların oluşturduğu turizm” olarak tanımlanmaktadır (Ross, 2001). Sağlık turizmi genelde üç başlık altında incelenmektedir (www.saglik.gov.tr, 2016): (1) *İleri yaş ve engelli turizmi*, (2) *Termal turizm ve SPA-Welness* ve (3) *Medikal (tıp) turizm*

Genel olarak sağlık turizminin gelişmesinde en temel etken ülkeler arasındaki *fiyat farklılıklarıdır*. Örneğin, 2003 yılında kalbi delik olan bir çocuğun ameliyatı ABD'de 70.000 Dolar iken Hindistan'da bu ameliyat yalnızca 4.400 Dolardır. Fiyat farklılıkları yanında *döviz kuru farklılıkları* da diğer önemli etkenlerdir. Sağlık turizmi konusunda destinasyon ülkelerden birindeki ülke para biriminin değer kazanması ya da kaybetmesi karşılaştırmalı fiyat avantaj ya da dezavantajlarından dolayı hastaların kolayca destinasyon değiştirmelerine yol açabilmektedir. Günümüzde gelişmiş ülkelerde 65 yaşın üstündeki nüfus yüzde 20-25'lere yaklaşmış durumdadır ve 2050 yılında yaşlı nüfus oranının yüzde 50'ye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Bu nüfus yüksek gelirli, fiyat duyarlılığı düşük, ancak pazarlama karmasının diğer unsurlarını önemsemektedir (*bölge, kalite, hizmet vb.*). Sağlık turizmi için bir başka önemli etken de *kürtaj ve cinsiyet değişimi* gibi bazı operasyonların turist gönderen ülkelerde yasaklanmış olmasıdır. Sağlık turizminin değişik bir türü de “ulus-ötesi emeklilik”tir. Başka ülkelerdeki yaşlılar için bakım merkezleri bu kategorideki turistleri çekmektedir. Yine Batı ülkelerindeki sigorta sistemlerinin tedavi amaçlı seyahatleri kolaylaştırması ve geliştirmekte olan ülkelerdeki sağlık kuruluşlarını akredite etmeleri bu sektörün gelişmesini hızlandırıcı bir etken olmaya başlamıştır. Örneğin, Amerika'daki Uluslararası Birleşik Komisyonu "JCI - Joint Commission International" (Sağlık kuruluşlarındaki güvenlik ve bakım standartlarını eğitim ve denetimlerle artırmayı amaçlayan uluslararası kuruluş) *çoğunluğunun İspanya, Brezilya, Suudi Arabistan, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunduğu 200'den fazla yabancı sağlık tesisini resmen tanımıştır* (İçöz, 2009:2265-2267).

İpekyolu Kavşağında Türkiye'nin Sağlık Turizmi

Türkiye dünyadaki önemli turizm destinasyonlarından birisi olarak kabul gören bir ülkedir. Türkiye'nin doğası ile birlikte tarihi ve kültürel mirası birçok insan için cazip gelmektedir. Müzeler, ören yerleri ve tarihi kentlerdeki mimari eserler bu cazibeyi artırmaktadır. Bu bakımdan Türkiye, yerli turistler ile birlikte dünyanın farklı yerlerinden gelen insanların da beklentilerini karşılama potansiyeline sahip bir ülkedir. Bunlar arasında eski Osmanlı hinterlandındaki Balkanlar başta olmak üzere, göç yoluyla geldiğimiz Ata toprakları Orta Asya ve diğer ilginç gelen memleketler sayılabilir. Fakat Türkler dendiği

zaman coğrafi alan Türkiye ile sınırlı değildir. Geniş bir Türk Dünyası coğrafyası söz konusudur. Bu coğrafyada Türklerin kendi yaşadıkları toprakları, tarihlerini, kültür birikimlerini tanımlarının yolu gezip görmek ve tanış olmaktan geçmektedir. Bu bakımdan Türklerde birliğe giden yollardan birisi de turizmden geçmektedir (Atasoy, 2012). Özellikle geliştirilecek bilinçli ve programlı bir kültür ve sağlık turizmi Türk Dünyasının bütün tarafları için bütünleşmeye giden yolda önemli bir araç olacaktır.

Bilindiği üzere Türkiye, uluslararası turizm pazarında ziyaretçi sayısı bakımından altıncı, turizm geliri bakımından dokuzuncu sırada yer alan bir turizm ülkesidir (Gülbahar, 2014). Batı'nın en doğusunda ve Doğu'nun en batısında yer alan Türkiye, kendi bölgesinde, coğrafi, kültürel ve tarihi unsurlar sayesinde eşsiz bir stratejik konuma sahiptir. Türkiye, Orta Doğu, Güney Kafkasya, Orta Asya, Karadeniz havzası, Akdeniz ve Balkanlar gibi kritik bölgelerde etkin bir aktör ve güvenilir bir arabulucu/kolaylaştırıcı konumundadır. Türkiye Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu ülkeleri ile komşu olması nedeniyle geniş bir kitleye hitap edebilen bir ülkedir. Türkiye iklimi, uzun kıyı şeridi, doğal güzellikleri, tarihi mekanları, arkeolojik ören yerleri, gelişen altyapısı ve kaliteli konaklama tesisleri ile turizm sektörünün gelişmiş olduğu bir ülkedir (Topuz, 2012: 98). Tüm bu özellikleriyle Türkiye dünya turizm pazarından % 2.7, Avrupa turizm pazarından ise % 5.1 pay alan bir ülkedir. Türkiye, 2011 yılında ortalama 33 milyon turist ağırlamıştır. Türkiye, “Yabancı Ziyaretçiler için Dünyada En İyi 10 Ülke” arasında yerini almıştır (Aydın, 2014: 23).

Sağlık turizmi dünyada yıllık ticari hacmi yaklaşık 100 milyar USD olup, 20 milyonu aşkın insan, sağlık turizmi amacıyla seyahat etmektedir. YASED tarafından açıklanan raporda dünyada Türkiye'nin sağlık turizminden aldığı payın %1 olduğu açıklanmıştır (YASED, 2013). Bu kapsamda sağlık ve tıbbi nedenlerle ülkemize gelenlerin sayısı, 2003 yılında 139 bin 971 kişiye, bu sayı 2008 yılında 224 bin 654 kişiye ve 2014 yılında ise 414 bin 658 kişiye ulaşmıştır (<http://turkiyede-saglik>, 2016). Özellikle turizm ülkelerinde turizmin 12 aya yayılması, turizm sektörünün sürdürülebilirliği ve rantabilitesi için en önemli alternatif turizm çeşidi olan sağlık turizminin geliştirilmesi bir zorunluluk ve fırsat olmuştur. Ülkemize gelen turistlerin ortalama bir hafta kalmalarına ve toplamda 700 USD civarında ödeme yapmaktadırlar. Ancak ülkemize tedavi amaçlı gelen bir yabancı hasta (medikal turist) ortalama 10 gün kalmakta 10 bin USD, rehabilitasyon amaçlı gelen yabancı hasta ortalama bir ay kalmakta ve 7 bin USD sadece sağlık kuruluşuna ödemek yapmaktadır. Kısacası sağlık turistlerinin sayıları az olsa da ülkeye bıraktıkları döviz miktarı normal turistlere göre 10-15 kat daha fazladır (Aydın, 2014:9).

Sağlık turizminin bu önemini kavrayan ve bu konuda ciddi atılımlar yapan ülkelere biri olan Türkiye'nin, son 10 yılda sağlık hizmetinin kalitesini artırarak geliştiği söylenebilir. Bu gelişmede şüphesiz sağlık alanında verilen eğitim ve zamanında yapılan alt yapı çalışmalarının etkisinin olduğu ifade edilebilir. Son yıllarda, ülkemizin de gelişmiş ülkelerdeki nitelikli sağlık hizmetleriyle rekabet edebilecek düzeyde sağlık hizmetleri sunmasından dolayı ülkemize dünyanın dört bir yanından tedavi amacıyla turistler gelmektedir (Aydın, 2012: 93). Sağlık Bakanlığı'nın 2013-2017 stratejik eylem planında, 2023 sağlık vizyonu ve hükümet programı ile Türkiye'de sağlık alanında diğer ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla işbirliğini sürdürmek ve Türkiye'yi bölgesinde cazibe merkezi haline getirmek ve sınır ötesi sağlık hizmetleri sunum kapasitesini artırmak hedeflenmektedir (Kaya vd, 2013). Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın hazırladığı Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Taslak Raporu'nda da sağlık turizmi konusu öncelikli alanlardan biri olarak incelenmektedir. Bu rapora göre; Türkiye uzun vadeli bir turizm stratejisine sahiptir. Stratejinin ana hedefi ise 2023 yılında dünyanın en çok turist çeken ve en fazla turizm geliri elde eden ilk 5 ülkesinden biri olmaktır (Aydın, 2012: 94). Bu bağlamda dünya standartlarında eğitilmiş yabancı dil bilen sağlık personeli, yabancı hekim çalıştırma olanağı ile Avrupa ülkeleri ile kıyaslanabilir Joint Commission International (JCI) tarafından akredite olmuş görece uygun fiyatlı sağlık hizmetleri sunulmaktadır (Topuz, 2012:85).

Türkiye bulunduğu konum itibarıyla medeniyetler beşiğidir. Türkiye'nin yer aldığı Anadolu coğrafyası eski çağlardan beri bölgenin sağlık merkezi olmuştur. Türkiye, termal su kaynakları bakımından büyük bir öneme sahiptir. Ülkenin termal suları, hem debi ve sıcaklıkları hem de çeşitli fiziksel ve kimyasal özellikleri ile Avrupa'daki termal sulardan daha üstün nitelikler taşımaktadır (Aydın, 2014:23). Asya ve Avrupa kıtaları arasında bulunan Türkiye'ye ulaşım çok kolay ve ekonomiktir. Türkiye, coğrafi konum itibarıyla Ortadoğu'ya ve Avrupa'ya hakim bir bölge üzerindedir. Bu nedenle hem Doğu hem de Batı'dan gelen turistlerin Türkiye bir nevi buluşma noktası olmaktadır. Uçuş mesafesi olarak 2 ya da 3 saatlik bir uçuşla Türkiye'den çevredeki bütün bölgelere uçuş imkanı mevcuttur (Aydın, 2014: 76-77).

Türkiye'nin özellikle iç hastalıkları, ortopedi, kadın hastalıkları ve doğum en sık sınır ötesi hasta kabul ettiğimiz branşlardır. Bunların yanında diğer ülkelere göre yurt dışından en fazla göz ameliyatına yönelik hasta kabul edilen ülkenin Türkiye olduğunu da vurgulamak gerekir. Sadece göz ameliyatı için gelen hastalar ülkemize ortalama 2.500 Dolar döviz bırakmaktadır. Ayrıca başta saç ekimi olmak üzere estetik cerrahi konularında medikal turizmde diğer ülkelere göre mukayeseli üstünlüğe sahip konumda olduğu ifade edilebilir. Türkiye, Çocuk Sağlığı uzmanlıkları altında 18 farklı bilim dalı yada üst ihtisas alanı olan bir kaç ülkeden biridir. Türkiye bugün kalp hastalıkları, estetik ve diş operasyonları kapsamında yurt dışına seyahat eden hastalar için önemli ülkeler arasındadır (Tontuş, 2015). Yapılan araştırmalarda Türkiye, diğer ülkelere kıyasla tıbbi operasyon maliyetlerinde yüzde 60'a yakın tasarruf sağlamaktadır. Örneğin, kalp by-pass'ı olmanın Türkiye'de faturası 8 bin 500 ile 21 bin dolar arasındayken İspanya'da bu rakam 39 bin ile 43 bin dolar arasındadır. Almanya'da omurga füzyon ameliyatı olmak 29 bin dolar iken, Türkiye'de bu rakam 7 bin dolardır. Türkiye sadece zorunlu tıbbi operasyonlar için değil, saç ekimi ve estetik için de gözde bir destinasyon olarak görülmektedir. Saç ekimi Türkiye'de ortalama 5 bin TL iken bu rakam Avrupa'da 10 bin Euro, ABD'de 30 bin dolar seviyesindedir. Türkiye plastik cerrah sayısı açısından bin 200 cerrah ile dünyada 9'uncu sırada yer almaktadır. Hasta başına gelir ise 2 bin dolardan başlamakta, medikal turizmde ise bu rakam ortalama 12 bin dolara kadar çıkabilmektedir (www.tursab.org.tr, 2014). 2013 yılında Türkiye'ye sağlık turizmi için gelenlerin sayısı 480 bin, sağlık turizminden elde edilen gelir ise 2.5 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Türkiye'nin sağlık turizmindeki potansiyeli rakamların bununla sınırlı kalmayacağı ve hedefin 2023 yılında 2 milyon uluslararası hastayı Türkiye'de tedavi etmek ve sağlık turizminden gelir ise 20-25 milyar dolar olacağı beklenmektedir (www.tursab.org.tr, 2014).

Türkiye Sağlık Turizminin Türk Cumhuriyetleri Özelinde Bir Değerlendirilmesi

Dünya sağlık turizminde hem maliyet avantajı, hem gezme fırsatı, hem de kaliteli teknolojik altyapı sunan Türkiye, uluslararası hastaların tercihlerinin başında gelmektedir. Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşları ile İpek Yolunun ana güzergahında olan Türk kültür coğrafyasındaki Türk Cumhuriyeti vatandaşları farklı kültürlerle ve dillere sahip olan sağlık personelinin sağlık hizmeti almak yerine Türkiye'de, kendi kültürlerine uygun, kendi dillerinde hizmet veren sağlık personelinin güvencikleri hizmeti almak istemektedir (Topuz, 2012:86). Özellikle S.S.C.B.'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanmış Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde yaşayanlar tedavi amaçlı arayışlar içinde oldukları ifade edilebilir.

Türkiye 10. Kalkınma Planı 2014-2018 Sağlık Turizminin Geliştirilmesi Programına bakıldığında; termal turizmde 1.500.000 (600.000 tedavi amaçlı) yabancı termal turiste hizmet etmek, medikal turizmde dünyanın ilk beş destinasyonu içerisinde olmak, 750.000 medikal yabancı hastanın tedavi edilmesi ve ileri yaş turizminde 150.000 yabancı turistin ülkemizi ziyaret etmesini sağlamak gibi hedeflerin olduğu görülmektedir (Kaya vd., 2013). Bu bağlamda Türkiye'nin sağlık turizmi kapsamında hedef gördüğü ülkeler başta Avrupa ülkeleri olmak üzere, Rusya, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Arap ülkeleri ile birlikte Türk Cumhuriyetleridir. 65 milyon nüfuslu Türk Cumhuriyetleri ve 220 milyon nüfuslu Ortadoğu-Kuzey Afrika bloğu tarihi misyon ve mirasımızı, sağlık hizmetleri alanında da ülkemize yüksek bağlılık göstererek canlı tutmaktadırlar. Özellikle tedavilerde ve cerrahi işlemlerde bu iki coğrafi alanın en büyük sağlık hizmet tedarikçisinin Türkiye olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda Sağlık Bakanı Müezzinoğlu, Türkiye'nin sağlık turizminde, bölgesinde önemli bir merkez haline geldiğini, sağlık turizminde Türkiye'yi tercih eden ülkelerin başını Rusya ve Türk Cumhuriyetlerinin çektiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında İran ve Irak'tan ciddi düzeyde turist gelmekte fakat en öndeki ülke Rusya ve Türk Cumhuriyetleridir. Bu ülkelerden sağlık turizmi kapsamında bugün Türkiye'ye yaklaşık 2.5 milyar dolarlık bir gelir söz konusudur. Bu rakamı Türkiye 2014 yılında 5 milyar doların üzerine çıkarmayı hedeflemektedir (İstanbul Ajansı, 2014).

143 milyon nüfuslu ve yıllık 1 milyar dolarlık hasta çıkışı sergileyen Rusya Federasyonu 39 olan yaş ortalaması ve %18 olan yaşlı nüfus yüzdesi ile arz açığı odağı ve hasta havuzu konumunda olan bir ülkedir. Rusya'dan 2012 yılı itibarıyla tedavi amacıyla ülkemize gelen hasta sayısı 1.294 kişidir. Türkiye ve Rusya arasında 1994 tarihinde Sağlık ve Tıp Alanında İşbirliği Anlaşması imzalanmış olsa da Sağlık Turizmi'ni içeren herhangi bir madde bulunmamaktadır. Bunun yanında ülkemizde kamu hastanelerine müracaat eden Rusya Federasyonu vatandaşlarına Sağlık Bakanlığı'nın belirlediği paket fiyatlar üzerinden %20 oranında indirim uygulanmaktadır. (Aydın, 2014:7; Kaya vd., 2013).

Türk Cumhuriyetleri arasında ülkemiz sağlık turizminden en fazla faydalanan ülke ise Azerbaycan'dır. Yaklaşık dokuz buçuk milyon bir nüfusa sahip olan Azerbaycan'ın, Türkiye, Rusya, Mısır, İran, Ukrayna, İngiltere, A.B.D ile sağlık alanlarında işbirlikleri mevcuttur. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan ile sağlık alanında Milletlerarası ikili anlaşması ve yine Türkiye'nin Sosyal Güvenlik Sözleşmesi kapsamında sağlık yardımı yaptığı Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan ile bu kapsamda ikili anlaşması vardır (Kaya vd., 2013). Bu anlaşmalar kapsamında taraflar, her yıl 20 (yirmi) hastayı ücretsiz olarak teşhis ve tedavi etmeyi taahhüt etmekte ve bu tedavilerde kamu hastaneleri hastalara %20 oranında indirim uygulamaktadır. Yine bu anlaşmalar çerçevesinde taraf ülkeler karşılıklı doktor ve tıp fakültesi öğrencisi değişimini, tıp ve sağlık alanında deneyim değişimi yapmayı taahhüt etmektedir. 2012 yılı itibarıyla tedavi amacıyla ülkemize gelen hasta sayısı 5.825 kişi olup daha çok ortopedi ve kardiyoloji branşlarında hastalar gelmektedir.

Türkiye'nin Türkmenistan ile de 12 Kasım 2010 tarihinde Sağlık ve Tıp Alanında imzaladıkları İşbirliği Anlaşması vardır fakat bu anlaşmada Sağlık Turizmi'ni içeren herhangi bir madde bulunmamaktadır. Türkmenistan'dan 2012 yılı itibarıyla tedavi amacıyla ülkemize gelen hasta sayısı 932 kişi olup daha çok Genel Cerrahi ve Üroloji vakaları öne çıkmakta (safra kesesi taşı, böbrek taşı) ve bu tedavilerde kamu hastaneleri hastalara %20 oranında indirim uygulamaktadır. Bunun yanında Türkiye, Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi ülkeleri B Grubu ülkeler kategorisinde değerlendirmekte ve bu ülkelerden gelen hastalara kamu hastanelerinde %20 indirim uygulamaktadır.

Türkiye'nin Kazakistan ile 10 Eylül 1997 tarihinde, Kırgızistan ile 24 Ekim 1997 tarihinde, Özbekistan ile 18 Kasım 1997 tarihinde, Tacikistan ile 6 Mayıs 1996 tarihinde Sağlık ve Tıp Alanında İşbirliği Anlaşmaları vardır. Bu anlaşmalar kapsamında taraflar bilgi ve uzman değişimi, bilgi görgü artırma, danışma hizmetlerini gerçekleştirme yapmayı taahhüt etmektedirler.

Türk Cumhuriyetleri arasında Kazakistan, yaklaşık 16 milyona varan nüfusu, 141 milyar dolar GSYH, 11.500 dolar kişi başına düşen milli geliri ile Türkiye sağlık turizmi için oldukça önemli bir pazar olarak değerlendirilebilir. 2002-2009 yılları arasında Kazakistan'dan Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısında %401.1 oranında rekor bir artış söz konusu olmuştur. 2002 yılında Kazakistan'dan gelen turist sayısı 43.793 iken bu sayı 2010 yılı itibarıyla 247 784 kişi olmuştur. Özellikle 2002-2009 yıllarında ekonomide %8 gibi bir artış olması, seyahat edenlerin sayısında da bir artışa neden olmuştur. Lüks müşteri profiline sahip olan Kazakistanlılar, Türkiye'de kendilerini yabancı hissetmiyorlar. Özellikle konaklama dışında lüks yeme-içme, eğlence, ulaştırma ve sağlık gibi alanlarda da Kazakların beklentilerini karşılayacak çalışmaların yapılması gerekmektedir (Kazak 981, 2016).

Türkiye'nin sağlık turizmi açısından işbirliği yapabilme potansiyele sahip bir diğer ülke ise Kırgızistan'dır. 2013 verilerine göre, yarıya yakını kentli ve toplam 5.6 milyonu aşkın nüfusu olan, yıllık 7 milyar dolar civarında reel (satın alma gücü paritesiyle 14 milyar dolar) GSYH elde eden Kırgızistan, 1992'den beri sosyalist düzenden liberal düzene geçiş sürecinde bulunan, tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomidir (Toraman, 2012; Kalaycı, 2015:108). İki ülkenin tarihsel ve kültürel değerler bakımından birbirine benzer tarafları oldukça fazladır. Kırgızistan, düşük ticaret hacminden dolayı, halen büyük saklı (potansiyel) nimetler vaat eden İpek Yolu'nun en zayıf güzergâhında ya da kanadında yer almaktadır. Ayrıca, makro iktisadi göstergelere göre az gelişmiş olan bu ülke, küresel oyuncuların gözünde, rekabet ve kârı riske soktuğu için de serbest piyasa modelinin birer zayıf rotası olarak gözükmektedir. Yine de, coğrafi yakınlık, tarihsel ve kültürel bağların yanı sıra iktisadi ve ticari ilişkileri önemseyen Türkiye, *reel-politiğin* de etkisiyle, bu ülkeyle daha fazla yakın temas halindedir (Kalaycı,

2015:100). Bu bağlamda Türkiye Kırgızistan ile bu bağlarını sağlık turizmi ile güçlendirebilir.

İpek Yolu kavşağında bulunan ülkelerden biri de Özbekistan'dır. Özbekistan 30.488.600 nüfusu, 78.338 milyar dolar GSMH ve 2.806 dolar KBDG ile Türkiye ile ilişkiler bakımından ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda potansiyel bir ülkedir (NTO, 2012).

Aşağıda Tablo 1'de Türk Cumhuriyetlerinde 2000-2009 Yıllarında sağlığa ayrılan GSYH payı ve sağlık harcama oranları verilmiştir.

TABLO 1: TÜRK CUMHURİYETLERİNDE 2000-2009 YILLARINDA SAĞLIĞA AYRILAN GSYH PAYI VE SAĞLIK HARCAMA ORANLARI

Ülkeler	2000 Yılı			2009 Yılı		
	Toplam GSYH Payı	Sağlığa Ayrılan GSYH İçindeki Kamu Payı (%)	Toplam Kişi Başına Yapılan Sağlık Harcaması ve Cepten Yapılan Harcama (Dolar)	Toplam GSYH Payı	Sağlığa Ayrılan GSYH İçindeki Kamu Payı (%)	Toplam Kişi Başına Yapılan Sağlık Harcaması ve Cepten Yapılan Harcama (Dolar)
Azerbaycan	4.7	18.5	30-19	5.8	23.1	283-196
Kazakistan	4.2	50.9	51-25	4.5	59.2	326-131
Kırgızistan	4.7	44.3	13-6.5	6.4	53.0	57-24
Özbekistan	5.7	44.1	32-17	5.9	45.3	73-32.5
Türkmenistan	4.0	79.6	45-9	2.5	59.2	92-37.5

Kaynak: Ahmet B. Yereli ve Tuncay Kara, Türk Devletlerinin Yeni Hamle Sahası: Sağlık Turizmi, International Conference on Eurasian Economies, 2012, 353

Yukarıda Tablo 1'e bakıldığında, Türk devletlerinin sağlık sistemlerinde kamunun ağırlığını gerçekleştiremedikleri, sosyal devlet anlayışlarının sağlık hizmetlerini sağlamada yetersiz olduğu gözlenmektedir. Sağlığa en düşük, gayrisafi yurtiçi hasılasından %2.5 pay ayıran ülke 2009 yılında Türkmenistan'ın olduğu görülmektedir (Yereli ve Kara, 2012: 353). 2009 yılında Azerbaycan'ın 196 dolarlık ve Kazakistan'ın 131 dolarlık cepten yapılan harcama tutarları gerçekten ekonomik durumlarına göre bu ülkeler için yüksek rakamlardır. 2000 yılından 2009 yılına kadar toplam kişi başına yapılan sağlık harcaması ve cepten yapılan harcama tutarlarında ülkeler bazında genel olarak bir artış olmakla beraber bu tutarların özellikle Azerbaycan ve Kazakistan için oldukça önemli tutarlarda olduğu görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri için bu rakamlar her ne kadar Avrupa ülkelerine (kişi başına düşün sağlık harcaması ve kişi başına cepten yapılan sağlık harcaması Almanya'da 4723/618 dolar, İngiltere'de 3440/339 dolar, İtalya'da 3323/652 dolar, Fransa'da 4840/354 dolar) oranla oldukça düşük kalsa da gelecek dönemlerde bu ülkelerin Türkiye'nin sağlık turizmi potansiyelini değerlendirme potansiyelini taşıdıkları söylenebilir.

Türk Cumhuriyetlerinde sağlık hizmetlerinin diğer devletlere göre daha düşük ücretle üretildiği ve sağlık işgücü maliyetinin gelişmiş ülkelere göre daha düşük olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu durumu ülkelerin nüfus yapıları ile analiz etmek daha doğru bir değerlendirme olacaktır. Kronik hastalıkların yoğun olduğu batı toplumlarındaki hizmet gereksinimleri ile Türk Dünyasının hizmet gereksinimleri aynı boyutta değildir. Çünkü genç insanlar çoğunluk itibarıyla akut, geçici sağlık sorunlarına yakalanmakta olup, sağlık hizmetlerini çok fazla kullanmamaktadırlar. Buna karşın yaşlı bireyler kronik hastalıklara maruz kaldıkları için hem sağlık hizmetlerine daha çok gereksinim duymakta hem de tedavi maliyetleri yüksek olmaktadır. Bir diğer husus, 65 yaşına gelindiğinde bireylerin yaşam beklentileri ile bu yaşam beklentisinin ne kadarını sağlıklı olarak geçirecekleridir. Aradaki fark yılları boyunca bu insanların tedaviye gereksinim duyacakları bir gerçektir. Tedaviyi salt olarak ele almanın yanında bir diğer gerçek bu emekli olan bireylerin bakıma muhtaç duruma gelerek sürekli sağlık bakımına gereksinim duyabilmeleridir (Yereli ve Kara, 2012: 353). Bu kapsamda aşağıda Tablo 2'de Türk Cumhuriyetlerinin nüfus yapılarına ilişkin Birleşmiş Milletlerin öngörülleri verilmiştir.

TABLO 2: TÜRK CUMHURİYETLERİNİN NÜFUS YAPILARINA İLİŞKİN BİRLEŞMİŞ MİLLETLERİN (BM) ÖNGÖRÜLERİ

Ülkeler	2010 Yılı Nüfusu (mil.) +65 Yaş Nüfusunun Yüzdesi (%)		2020 Yılı Nüfusu (mil.) +65 Yaş Nüfusunun Yüzdesi (%)		2040 Yılı Nüfusu (mil.) +65 Yaş Nüfusunun Yüzdesi (%)		65 Yaşında Beklenen Yaşam Beklentisi (Yıllar)		
	Nüfus	Oran	Nüfus	Oran	Nüfus	Oran	2010	2020	2040
Azerbaycan	9.18	6.6	10.23	7.1	11.27	15	14.6	15.2	16.7
Kazakistan	16.02	6.8	17.68	8.3	20.06	11.7	13.8	14.6	16.0
Kırgızistan	5.33	4.4	6.01	4.8	7.26	9.77	13.8	14.3	14.8
Özbekistan	27.44	4.4	30.8	5.1	34.8	11.3	15.2	15.9	17.3
Türkmenistan	5.04	4.1	5.67	4.6	6.47	10.5	13.8	14.7	16.2

Kaynak: Ahmet B. Yereli ve Tuncay Kara, Türk Devletlerinin Yeni Hamle Sahası: Sağlık Turizmi, International Conference on Eurasian Economies, 2012, 353

Tablo 2'ye göre Türk Cumhuriyetleri içinde en genç nüfus yapısı Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'dır. Ancak

2040 yılı itibariyle bütün Türk Cumhuriyetleri nüfus yapıları itibariyle birbirine benzemektedir. 2010 yılında Dünya ortalamasında 65 yaş nüfusun %8 olduğu hatırlanırsa Türk Cumhuriyetlerinin genç yapıda olduğu görülmektedir. Ancak 2050'lere yaklaşıldıkça dünya nüfusu ile aynı nüfus yapısına doğru gidildiği görülmektedir. Bu durumda Türkiye sağlık turizmi kapsamında Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak daha çok genç nüfusu dikkate (golf, kış, dağ, yayla, termal, soğuk, yat, karavan, kruvaziyer, kongre ve eğlence turizmi) alan tanıtım faaliyetlerine ağırlık vermelidir. Bunun yanında aşağıda Tablo 3'de Türk Cumhuriyetlerinin 5-18 yaş nüfus bilgileri verilmiştir.

TABLO 3: TÜRK CUMHURİYETLERİNİN 2010 YILI 5-18 YAŞ ARASI NÜFUS BİLGİLERİ (1000 KİŞİ)

Ülkeler	Toplam Nüfus	5-18 Yaş Nüfusu	5-18 Yaş Nüfus Oranı (%)
Azerbaycan	9000	1637	21.52
Kazakistan	16300	3084	18.92
Kırgızistan	5300	1359	25.64
Özbekistan	28100	7202	25.63
Türkmenistan	5200	1298	24.96

Kaynak: Ahmet B. Yereli ve Tuncay Kara, Türk Devletlerinin Yeni Hamle Sahası: Sağlık Turizmi, International Conference on Eurasian Economies, 2012, 355

Eğitim öğretim çağındaki nüfus Türk devletlerinde azımsanmayacak düzeydedir. Türk devletlerinin hepsinde 2010 yılı itibariyle 5-18 yaş arası nüfus verilmiştir ki bu nüfus 2012 itibariyle 7-20 arası nüfusa denk gelmektedir. 7 yaş ile 20 yaş arası nüfus demek ilköğretime başlamış olanlar ile üniversite eğitime başlayanlarına kadar olan geniş yalpaedeki nüfustur. Elbette bu nüfus içinde 18 yaş altında iş sahasına işgücü olarak katılma gerçeği de vardır. Bununla birlikte, bu nüfusun önümüzdeki 40 yıllık Dünya nüfus projeksiyonu dikkate alınarak, yüksek ekonomik getiri sağlayacak alanlarda eğitime yönlendirilmeleri Türk devletlerinin gelecek nesillerinin refahı için en önemli konulardan biridir. Bu alanlar içinde sağlık turizminde etkin olma yolunda ise tıp eğitime önemli kaynak aktarılması ve hatta tıp eğitiminde dünya standartları ile yarışan Türkiye ile tıp eğitimi alanında işbirliklerinin ivedi biçimde geliştirilmesi gereklidir (Yereli ve Kara, 2012: 356).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile beraber oluşturduğu avantajlardan biri de kolay erişilebilir bir konumda bulunmasıdır. Türkiye'de yapılacak olan tedavinin başarısının, uçak yolculuğunun uzunluğu ile riske girmesi pek olası görünmemektedir. Dolayısıyla Türkiye Dünya coğrafyasının merkezinde olması yönüyle eşsiz bir konuma sahiptir. Örneğin Türkiye'den 4 saatte İzlanda'ya, Kazakistan'dan 5 saat uçuş ile Tokyo'ya varmak mümkündür. Yine Türkiye'de hekim sayısı (100.000 kişiye 153 hekim) Avrupa Birliğindeki sayısının yarısının altındadır. Türk Cumhuriyetlerinde ise hekim sayısı açısından bir sorun olmamakla birlikte Dünya standartlarında tıbbi uygulamalarda yetkinliklerinde ciddi sorunlar söz konusudur. Bu bağlamda Türkiye kendi hekim sayısını artırırken diğer yandan Avrasya coğrafyasında Batı tıbbının uygulamalarında yetkinliğin artırılmasına katkıda bulunabilecek bir ülkedir. Dolayısıyla Türkiye JCI (Joint Commission International) kuruluşlarınca akredite edilmiş 52 hastanesi ile diğer Türk Cumhuriyetleri için sağlık turizmi uygulamaları içinde örnek alınması gereken bir ülkedir (Yereli ve Kara, 2012: 357).

Sonuç ve Öneriler

İpek Yolu kavşağında önemli bir konumda olan Türkiye sağlık turizmi ile bölgenin sağlık merkezi olma yolunda güçlü bir ülke konumundadır. Hemen hemen dünyanın her yerinden organ nakli, kemik iliği nakli, onkoloji, beyin ve sinir cerrahisi, genel cerrahi gibi branşlardan hastaların kaliteli, ucuz ve konforlu tedavi alabildikleri Türkiye önemli bir kavşak konumundadır. Özellikle sunulan sağlık hizmetlerinin oldukça ucuz, güvenilir ve dünya standartlarında olması da Türkiye'nin sağlık turizmindeki önemini giderek artırmaktadır. Örneğin Almanya'da sağlık harcamalarının %60'ı sigorta tarafından karşılanırken geriye kalan %40'ını vatandaş ödemektedir. Fakat Türkiye'de yapılan göz tedavisi ücreti vatandaşın ödediği %40'tan bile ucuza gelebilmektedir. Medikal estetik ve saç ekimi uygulamaları alanında da Türkiye önemli bir kavşak konumundadır. Türkiye'ye yaklaşık 70 ülkeden vize alınmadan gelinebilmekte ve 110 kadar ülkeden de tek uçak biletiyle ulaşılabilir.

Türkiye, ağırladığı yabancı hasta sayısı temelinde dünyada ilk 10'da bulunmaktadır. Destinasyon olarak Türkiye'nin avantajları arasında 52 adet JCI akredite ve diğer uluslararası akreditasyona sahip birçok hastanenin bulunması, özel grup hastanelerin çokluğu ve kalitelerinin yüksek olması, kamu hastanelerinin Sağlık Bakanlığı'nın uyguladığı yüksek standartlara uyması, iklim şartlarının birçok Avrupa ülkesine göre daha uygun olması ve coğrafi olarak Asya-Avrupa-Afrika üçgeninin tam ortasında önemli bir kavşak noktasındadır.

Türkiye sağlık turizmi ile gerek dünyadan gerekse Türk Cumhuriyetlerinden turist çekebilmesi için şu faktörleri göz önüne alması önemli olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik çok ciddi sürdürülebilir tanıtım atağına geçmesi ve bu konuda fuar ve kongre faaliyetlerine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bu sektörde çalışan insanlar mesleki örgütler kurmalı ve bütünleşik pazarlama faaliyetlerinde bulunmalıdırlar. 2010 yılında Dünya ortalamasında 65 yaş nüfusun %8 olduğu hatırlanırsa Türk Cumhuriyetlerinin genç yapıda olduğu görülmektedir. Ancak 2050'lere yaklaşıldıkça dünya nüfusu ile aynı nüfus yapısına doğru gidildiği görülmektedir. Bu durumda Türkiye sağlık turizmi kapsamında Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak daha çok genç nüfusu dikkate (golf, kış, dağ, yayla, termal, soğuk, yat, karavan, kruvaziyer, kongre ve eğlence turizmi) alan tanıtım faaliyetlerine ağırlık vermelidir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Tıp ve sağlık alanında yaptığı anlaşmaların içeriği sağlık turizmini de içerecek şekilde güncellenmeli ve bu anlaşmaların uygulamaya aktarılması konusunda devletler düzeyinin ötesinde taraf ülkelerin sağlık

kurum ve kuruluşları daha aktif görevler üstlenmelidir. Türk Cumhuriyetlerinde sağlık turizmi ile ilgili irtibat ofisleri oluşturularak, istikrarlı bir hasta transfer bağlantıları kurulmalı ve süreç sağlıklı bir şekilde takip edilmelidir. Sağlık turizmi aracı kuruluşları teşvik edilmeli ve bunlar için hizmet sunmak istedikleri Türk Cumhuriyetlerine özgün akreditasyon kriterleri belirlenerek sistematik transfer ağının oluşturulması sağlanmalıdır. Türk Cumhuriyetlerinde sağlığa ayrılan harcamaların oldukça düşük olduğu göz önüne alınarak başlangıçta Türk Cumhuriyetlerinden gelen hastalar için teşvik edici fiyat politikaları uygulanmalıdır. Bu kapsamda ülkemizdeki sağlık kuruluşları ve sağlık sigorta poliçesi temin eden kuruluşlar ile Türk Cumhuriyetlerindeki sigorta şirketleri arasında anlaşma yapılmasına çalışılmalıdır.

Türk devletlerinin sağlık turizminde etkin olma yolunda tıp eğitimine önemli kaynak aktarılması ve hatta tıp eğitiminde dünya standartları ile yarışan Türkiye ile tıp eğitimi alanında işbirliklerinin ivedi biçimde geliştirilmesi de bir diğer önemli konudur. Türkiye sağlık turizmi ile ilgili kendi kalite standartlarını oluşturmalı, dünyanın ve Türk Cumhuriyetlerinin sağlık turizminde cazibe merkezi haline gelme konusunda sağlık alanında teknolojik araştırmalara yatırımlar yapmalı, sağlık hizmetini düşük maliyetle ve üstün nitelikli teknoloji ile sunma gayreti içerisinde olmalıdır.

İpek yolu küreselleşme ile birlikte son dönemde dünyanın tekrar ilgi odağı haline gelmiştir. Yeniden canlanmaya başlayan İpek Yolunun ana güzergâhı büyük oranda Türk kültür coğrafyası üzerindedir. Bu alanda yapılacak her türlü proje Türk Dünyasındaki yakınlaşmayı artıracaktır. Özellikle ipek yolu turizmi ile atılacak adımlar farklı devlet çatılarında ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının birbirini daha yakından tanınmasına vesile olacaktır. Bu bağlamda Türkiye son dönemde ivme kazandığı önemli bir sektör olan sağlık turizmi ile İpek Yolu üzerindeki Türk Dünyası ile arasındaki bağları daha da güçlendirebilir.

KAYNAKÇA

- Aydın, D., (2014), Türkiye Sağlık Turizmi El Kitabı, www.visitturkeyforhealthcare pocket book, İstanbul: Aren Tanıtım
- Aydın, O., (2012), Türkiye'de Alternatif Bir Turizm; Sağlık Turizmi, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14 (23):91-96
- Atasoy, F., (2010), Küreselleşme Çağında Yeniden İpek Yolu, Bir Kültür Koridoru Olarak İpek Yolu Sempozyumu, 16 Ekim 2010, Antalya
- Atasoy, F., (2012), Doğa, Kültür ve Tarih Turizminin Birliğe Katkısı, Dilde, Fikirde İşte Birlik Sempozyumu, Ankara, 3-4 Ekim
- Gülbahar, O., (2014), Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Turizm Alanında Sektörel İşbirliği Olanakları, 3. Dünya Türk Formu, 28-30 Mayıs 2014, Edirne
- İçöz, O., (2009), Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal (Tıbbi) Turizm ve Türkiye'nin Olanakları, Journal of Yasar University, 4(14): 2257-2279
- İstanbul Ajansı, (2014), Sağlık Turizminde Türkiye Tercih Ediliyor!, <http://emlakkulisi.com/saglik-turizminde-turkiye-tercih-ediliyor/223482> (ErişimTarihi: 27.02.2016).
- Kalaycı, İ., (2015), Piyasa Ekonomisinin İki Zayıf Rotası:Afganistan ve Kırgızistan, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:4, Sayı: 2
- Kaya, S., Yıldırım, H.H., Karsavuran, S., Özer, Ö., (2013), Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu 2013, Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Pozitif Matbaa
- Nazilli Ticaret Odası, (2014), Özbekistan Ülke Raporu, NTO Ar-ge 2014
- Ross, K. (2001): Health Tourism: An Overview, HSMIA Marketing Review, <http://www.hospitalitynet.org/news/4010521.search?query=%22health+tourism%22>. (Erişim Tarihi: 12.01.2016).
- Tontuş, H.Ö., (2015), Türkiye'nin Sağlık Turizmi Açısından Önemi, Hastane Dergisi, Cilt: 17, Sayı:77
- Topuz, N., (2012), Türkiye Sağlık Turizmi Stratejisi 2023, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi, Ankara
- Toraman, A., (2012), Geçmişten Günümüze Kırgızistan ve Kırgızlar, Türk Dünyası Serisi: Kırgızistan, Türk Tarihi Araştırmaları
- TÜRSAB, (2014), 2014 Sağlık Turizmi Raporu, http://www.tursab.org.tr/dosya/12186/saglikturizmiraporu_12186_5485299.pdf, (Erişim Tarihi: 19.02.2016).
- YASED, (2013), YASED Faaliyet Raporları, http://www.yased.org.tr/Files/Faaliyet_Raporlar/YASED_FR-dsk.pdf, (Erişim Tarihi:14.02.2016)
- Yereli, A. B. ve Kara, T., (2012), Türk Devletlerinin Yeni Hamle Sahası: Sağlık Turizmi, International Conference on Eurasian Economies, 353
- <https://www.saglik.gov.tr/SaglikTurizmi/belge/1-10451/saglik-turizmi-cesitleri.html> (Erişim Tarihi:05.02.2016)
- <http://turkiyede-saglik-turizminde-rekor-kirildi/359698> (Erişim Tarihi:14.02.2016)
- http://kazak_981_4909543.pdf (Erişim Tarihi:03.04.2016)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%Bopek_Yolu (Erişim Tarihi:12.03.2016)

"YENİ İPEK YOLU" ÇERÇEVESİNDE ANA PROJELERDEN BİRİ OLARAK GWADAR DERİN SU LİMANI GİRİŞİMİ

MSc Saule Akhmetkaliyeva
Hoca Ahmet Yassawi University
Eurasian Research Institute
fm11v@mail.ru

Öz

Günümüzde "Yeni İpek Yolu" projesi Dünya'daki en büyük ekonomik kalkınma projesidir. Bu girişim yeni enerji iletim ve dağıtım şebekeleri kurarak bölgenin enerji altyapısının kalkınmasına katkı sağlayacaktır. "Yeni İpek Yolu" girişimi çerçevesinde Gwadar derin su limanı ana projelerden biri olup, Arap denizi ve Pakistan arasında bulunmaktadır. Gwadar limanı küresel petrol ticaretinin% 20'sinin geçtiği Hürmüz Boğazı'nın dışında yer almanın yanı sıra İran-Pakistan gaz boru hattının çıkış noktasıdır. Bu sebep den dolayı liman stratejik konumu itibariyle ekonomik öneme sahip olmanın yanı sıra petrol ve ulaşım yollarının üzerinde bulunmaktadır. 2015 yılında Pakistan Çin'e limanın işletim haklarını yasal olarak 40 seneliğine vermiştir. Bu anlaşma ile Çin Pakistan üzerinden daha ucuza petrol ihraç edebilme imkânına sahip olma karşılığında liman inşaatının maliyetinin 80%'ini de üstlenmiştir. Liman milyarlarca dolar gelir elde etmesi ve 2 milyon Çin vatandaşına iş imkânı sağlamasının yanı sıra petrol nakliyatında Çin'in milyarlarca dolar tasarruf yapmasına olanak sağlayacaktır. Bu proje Çin ve Pakistan açısından her iki ülke için de karlı bir yatırım olması nedeniyle iki ülke de bu projeyi desteklemektedir. Lakin Hindistan bu projenin bölgesel anlaşmazlıklara yol açabileceğini öne sürmekle beraber bu adımın Hindistan'a karşı bir hamle olarak değerlendirmektedir. Hindistan ise Gwadar limanına sadece 72 kilometre uzaktaki Chabahar limanına önemli yatırımlar yapmaktadır bu yüzden Gwadar limanının bölgedeki tansiyonu artıracığını öne sürmektedir. Bu tür anlaşmazlıkları bir yana bırakacak olursak stratejik konumu itibariyle Arap Körfezi ile Orta Asya'yı birbirine bağlama potansiyelinde hesaba katarsak Gwadar limanı bölgesel bir merkez olma potansiyeli vardır.

Anahtar kelimeler: Yeni İpek Yolu, Gwadar, liman, Pakistan, Çin, Hindistan

Gwadar Deep-Water Port as a Major Project within the Framework of the "New Silk Road" Initiative

Abstract

Currently, the "New Silk Road" is one of the largest economic development projects in the world. The initiative is to contribute into the energy development of the region by establishing new energy transmission and distribution networks. One of the main projects, within the framework of the "New Silk Road" initiative, is the Gwadar deep-water port located in the Arabian Sea, Pakistan. The Gwadar sea port is the third deep-sea port in Pakistan. The Gwadar port is located outside of the Strait Hormez which handles 20% of global oil trade and is to serve as a launching point of the Iran-Pakistan natural gas pipeline. The port holds strategic and economic significance as it is located at an important oil trade and shipment cross road. In 2015, Pakistan officially handed over operational rights to China for an extended period of 40 years. As China gets an opportunity to acquire cheap oil routes through Pakistan, it provided 80% of funding for the construction of the port. The port is expected to generate profit worth billions of dollars, to create two million job opportunities and to assist China to save billions of dollars by getting a direct entry into the Arabian Sea. Since the port is to bring economic benefits for both Pakistan and China, the project is highly supported by these countries, however, neighboring India has shown apprehension towards the project arguing that it may create territorial disputes and considering the port as a strategic move against India. In this light, India has invested into the construction of the Chabahar port located only 72 kilometers away from the Gwadar port causing tension between the countries in the region. Nonetheless, despite the mentioned conflicts, the Gwadar port has a potential to become a regional hub as it has a strategically important location which can provide access both to the Arabian Gulf and to the Central Asian states.

Keywords: New Silk Road, Gwadar, port, Pakistan, China, India

There are two main deep-sea ports operating on an international level in Pakistan: Karachi Port and Port Qasim. However, in order to meet future demand the country needs third international port due to the following reasons: Karachi port located within the Karachi city limits is expected to not be able to meet the growing demand of the increasing population. Meanwhile, the Qasim Port despite having a potential for growth has a disadvantage regarding its location which is 40 kilometers upstream from the open sea making it costly for visiting cargoes due to increase of the turnaround time. Therefore, construction of the third port, the Gwadar port, was suggested so as to meet the growing demand for deep-sea water port trade with a high port capacity. Moreover, Gwadar is located relatively remote from rival India as opposed to the other two deep-sea ports of Pakistan.

The Gwadar sea port is located in the Arabian Sea, just outside of the Straits of Hormez which handles about 20% of the world oil trade (see figure 1). The port is located 533 kilometers away from the Karachi port (Gwadar Port, n.d.). Located

at the mouth of the Persian Gulf, the port is strategically based along the trading routes of the gulf. Towns of Pasni, Gwadar and Jiwani are located along the coastal area bordering the port.

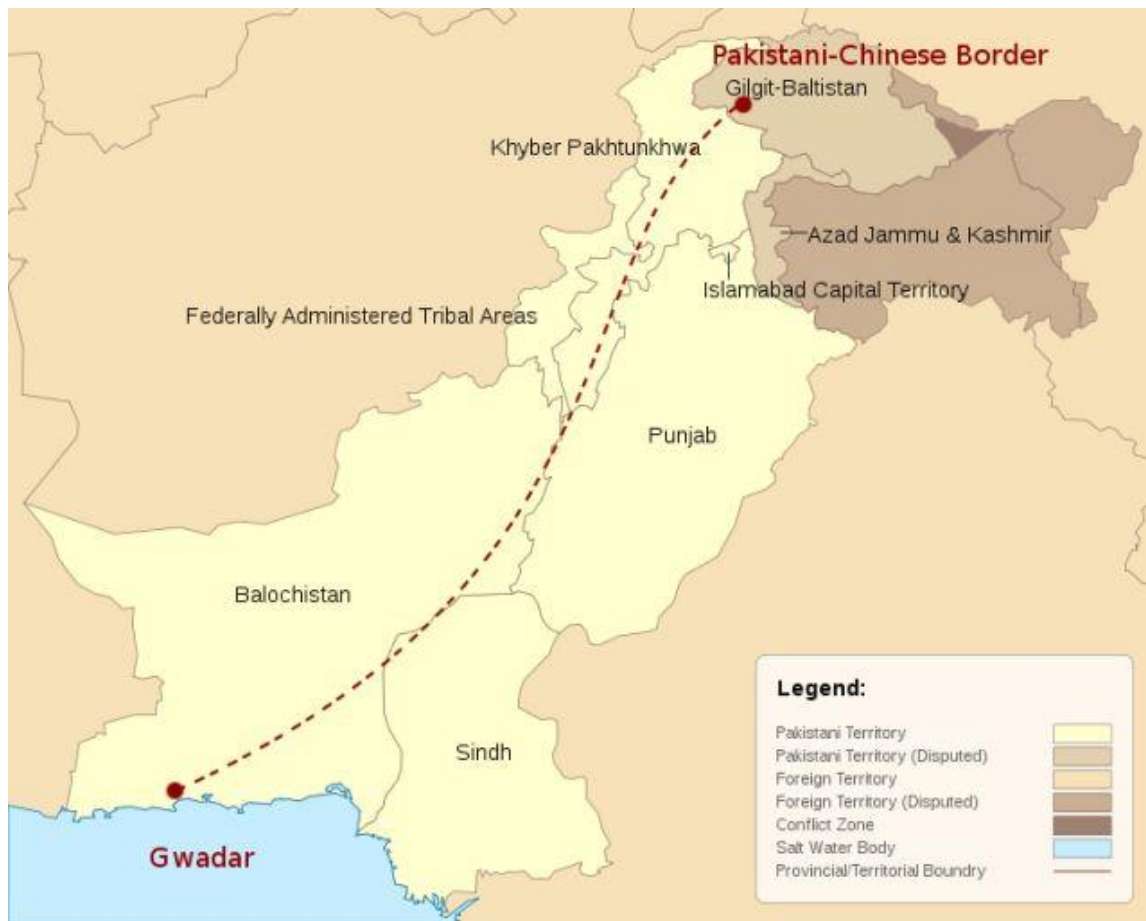

Figure 1. Location of the Gwadar Port (Source: The News Fiber).

In 1958 Pakistan purchased Gwadar from Oman for \$3 million after the area was identified as a suitable location for a seaport by the United States Geological Survey (What is the importance, n.d.). Despite the previous efforts, the full scale construction of the port has started in recent years and is being conducted in two phases. The first phase with a total cost of \$284 million financed by the Government of Pakistan was completed in 2006 and the port was opened in 2007. The second phase of the project with an estimated cost of \$932 million is still under construction (What is the importance, n.d.).

Foreign investors are attracted to the port due to tax free investment and trade opportunities, China being one of the main ones. In this framework, the Gwadar port is to serve as a major destination point of the China-Pakistan Economic Corridor in the framework of the “New Silk Way” initiative. Based on an agreement on the China-Pakistan Economic Corridor, China is planning to invest over \$46 billion into the development of the port (Zhen, 2015). In November 2015 China Overseas Port Holding Company signed a 43 year long lease giving an access to the Chinese side to manage Pakistan’s free trade port (Zhen, 2015). Previously, in the period of 2007-2012 the port was operated by Port Singapore Authority (PSA), which handed over operational rights to China Overseas Port Holding Company (COPHC) in 2013 (Significance, 2015). Currently, the Gwadar port is owned by the Gwadar Port Authority and is operated by the COPHC (What is the importance, n.d.).

China is constantly in search for new oil and gas import routes. In this light, China plans to link Gwadar with the Xinjiang province in the west of China by constructing a 3,000 kilometers long railway within the framework of the China-Pakistan Economic Corridor (Zhen, 2015). China imports 80% of oil from the Middle Eastern countries passing through the 12,000 kilometers long Malacca strait. Therefore, the link to the Gwadar port is to decrease China’s reliance on this route. Using the Strait of Malacca as a trading route berries a risk of being blocked by India and the USA. Moreover, the shipment time is expected to be cut by 85% using the Gwadar port as opposed to the route through the Malacca strait (Zhen, 2015). 60% of oil is being exported to the Chinese Port of Shanghai via oil tankers within 2/3 of a month (What is the importance, n.d.). The Gwadar port is 2800 kilometers away from the Port of Shanghai, as opposed to China’s own Kashgar which is 4500 kilometers away from Shanghai (Significance, 2015). Therefore, the Gwadar Port is expected to reduce the time loss, hence the cost of shipments.

The port is also serve as an alternative route to the Indian Ocean. China is interested in evolving the port into a full-scale commercial port. Other than using the port as an oil import connection point, China is also interested in using the port for Chinese exports. The port is to free Pakistan from an Indian influence, as well as to decrease the Indian influence in the Caspian region.

As mentioned earlier, the port has a strategically important location. It is located along the routes going in both, eastern and western, directions. Proximity to the Gulf countries, their hydrocarbon resources and resources of other states in the region is also one of the advantages of the location of the port. Another advantage of the location of the port is being the closest warm-water sea port to a landlocked Central Asia with its energy reserves. Central Asia, South Asia and Middle East are to be connected thanks to the Gwadar Port. Due to high cost of land routing, the landlocked countries are seeking for shorter, less expensive routes. Meanwhile, China is eyeing energy rich Central Asia and the port is one of the key elements which is to provide China an access to the region.

It is obvious that China is highly interested in the development of the port, nevertheless, it is also to benefit Pakistan. The development of the port is viewed as an opportunity to aid an economic wellbeing of Pakistan and especially, of the impoverished Baluchistan province. The local population will benefit from the port, as it provides job opportunities and helps to economically benefit from the transit trade fees and foreign exchange reserves. The port is also to improve Pakistan's cooperation with oil rich countries and countries interested in hydrocarbon export. The Government of Pakistan has a potential to earn millions of dollars for handling cargoes passing through the port. The Government of Pakistan hopes the port would be able to compete with the United Arab Emirates ports by providing routes to the landlocked Central Asian region.

On the other hand, India has a negative outlook on the Gwadar port and is actively investing into the rival Iranian Chabahar port in order to compete with Gwadar. India has already provided financing in the amount of \$85million for the development of the Chabahar port (Significance, 2015). One of the reasons of India's resistance is the fear that the construction of the Gwadar port is aimed at encircling India in the framework of the Chinese Strings of Pearl Strategy. As the country is threatened by an increasing Chinese influence, it has developed its own trading routes, such as Zaranj – Delaram road connecting the Chabahar port with a landlocked Afghanistan. Moreover, according to the Minister of Oil of India, Dharmendra Pradhan, India is ready to invest \$20 billion more in the Chabahar port (Sepahvand, 2016).

Furthermore, currently, there are security concerns and issues related to underdevelopment of the infrastructure hindering the timely development of the port. One of the disadvantages of the Gwadar port is a threat of terrorism in Pakistan. In this light, special forces consisting of 10,000 to 25,000 militants are formed at the port (Zhen, 2015).

To conclude, despite the existing obstacles, the Gwadar deep-sea port is an important project within the "New Silk Way" initiative that is to link China with Pakistan and to provide access to the Central Asian and the Middle Eastern countries economically benefiting the local population.

References

- Gwadar Port (n.d.). *Gwadar Port Authority*. Retrieved on April 7, 2016 from <http://www.gwadarport.gov.pk/>
- Gwadar port will be in the hand of China (n.d.). *The News Fiber*. Retrieved on April 15, 2016 from <http://www.thenewsfiber.com/gwadar-port-will-be-in-the-hand-of-china/>
- Sepahvand, M. (2016). India ready to invest \$20B in Iran's Chabahar port. *Trend*. Retrieved on April 14, 2016 from <http://en.trend.az/iran/business/2517642.html>
- Significance of Gwadar Port (2015). *IPRI Building Consensus*. Retrieved on April 8, 2016 from <http://www.ipripak.org/significance-of-gwadar-port/#sthash.L4oOkM4g.dpbs>
- What is the importance of Gwadar port in international trade for India, Pakistan & China? (n.d.) Retrieved on April 8, 2016 from <https://www.quora.com/What-is-the-Importance-of-Gwadar-Port-in-International-Trade-for-India-Pakistan-China>
- Zhen, S. (2015). Chinese firm takes control of Gwadar Port free-trade zone in Pakistan. *South China Morning Post*. Retrieved on April 7, 2016 from <http://www.scmp.com/business/companies/article/1877882/chinese-firm-takes-control-gwadar-port-free-trade-zone-pakistan>

YENİ İPEK YOLU'NDA TÜRKİYE'NİN DENİZ TİCARETİ STRATEJİLERİ¹

İrfan KALAYCI

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bl.
irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Galip Afşın RAVANOĞLU

Araş. Gör. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İİBF İktisat Bl.
afsinravanoglu@gmail.com

Öz

Yeni İpek Yolu, yoğun kü-yerelleşme ve deniz ticaretine dayanmaktadır. Günümüzde, İpek Yolu'nun önemli bir durağı olan Türkiye, deniz ticaretini denetleyen otuz ülkeden biridir. Türkiye'nin, "2023 Vizyonu"na göre, dünya deniz ticaretinden yüksek pay alması için doğru stratejilere ihtiyacı bulunmaktadır: Örneğin, bu stratejilerden *birincisi*; sınavi gemi yapımında yenilikçi merkez haline gelmek ve bunun için kamu bütçesini arttırıp özel sektörü teşvik etmektir. *İkincisi*; dünya biyo-teknolojik devrim yaşadığına göre, Türkiye de "deniz biyo-teknolojisi" ekseninde mal ve hizmet üretip pazarlayabilir. *Üçüncüsü*; Türkiye tam üyelik için müzakere sürecinde olduğu "Avrupa Birliği'nin denizcilik politikası" ile uyumlu olmak zorundadır.

Anahtar sözcükler: *Yeni İpek Yolu, Deniz Ticareti, Türkiye İçin Stratejiler*

MARITIME TRADE STRATEGIES OF TURKEY ON NEW SILK ROAD

Abstract

New Silk Road is based on the intensive glocalisation and maritime trade. Today, Turkey is an important station on the Silk Road is one of the 30 countries that control the maritime trade. According "Vision 2023", Turkey needs the right strategies for taking high values in maritime transport. For example, *the first one* of these strategies is to be an industrial centre in ship building, and for this aim is to increase public budget and is to incentive private sector. *Second*, Turkey can produce goods and service in biotechnology by the fact now the biotechnological revolution living. *Third*, Turkey has to conform to "European Union maritime Policy", of which is in negotiation process for full membership.

Key words: *New Silk Road, Maritime Trade, Strategies for Turkey*

Giriş

İpek Yolu üç kıtanın kesiştiği geniş bir coğrafyanın yani Afro-Avrasya'nın ortak ulaşım güzergahıdır; dolayısıyla bu coğrafyaya ait tüm *kara + deniz yolları* ve bu coğrafyada gerçekleşen her türlü *kara + deniz ticareti* ile de ilişkilidir. Türkiye, bir İpek Yolu güzergahı ve bir deniz ülkesi olarak İpek Yolu'nda "*deniz ticareti*" yapmaktadır. Dünyanın tek *Afro-Avratyatik* ülkesi ve üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye, İpek Yolu'nda konuşlanmış önemli ticari oyuncudur.

Rossabi (1999), modern-öncesi tarih çerçevesinde Avrasya uygarlıkları anlatılırken en romantik konulardan birinin "*İpek Yolu*" olduğunu belirtir. İpek Yolu olmasaydı; Çin, Orta Asya, Batı Asya ve elbette Avrupa arasında kültürel, politik ve iktisadi etkileşim bu kadar yoğun olmayacaktı. İpek Yolu tarihi İ.Ö. 3.yüzyıldan beri Çinlilerin başrolünde yapılan kozmopolitik ticaretin de tarihidir.

Bu makalede, dinamik bir sektör özelliğini taşıyan deniz ticaretinde Türkiye için ana duraklar itibarıyla bir yol haritası çizilmeye çalışılmıştır. Bu haritaya göre, yeni (modern) İpek Yolu'nda deniz ticaretindeki rekabetini arttırması için Türkiye için gemi inşa sanayi, biyoteknoloji ve AB ortak denizcilik politikası gibi 21.yüzyıla özgü bazı *vizyoner* stratejiler önerilmiştir.

İpek Yolu'nun Kü-Yerel (G-Lokal) Yapısı

İpek Yolu üzerinde konuşlanmış hiçbir ülkenin kayıtsız kalmadığı ya da kalamayacağı "*kü-yerel*" (g-lokal) kavramı ve "*kü-yerelleşme*" (g-lokalizm) süreci; küresel/leşme (global/leşme) ve yerel/leşme (lokal/leşme) değerlerin harmanlaması ve bireşimiyle ilgilidir: Küresel piyasalarda üretilen mal, hizmet ve bilginin yerel kültürel alışkanlıklarla tüketilmesi olayıdır. Shamsuddoha'nın (2008) belirttiği gibi, kü-yerelin ve kü-yerelleşmenin sınırları *makro-yerelleşme* ve *mikro-küreselleşme* ile çizilmekte olup çağdaş amaç haline getirilen sürdürülebilir kalkınma için geleneksel diplomasi'nin değişimi, kültürel değerlerin merkezileşmesi, belediye yönetişi, demokratikleşme, finansallaşma, yenilikçi sektörler, vb. unsurlar birer önkoşul olarak kabul edilmektedir.

Dünyanın ilk birleşik Afro-Avrasya ticaret rotası sayılan; çok çeşitli milletten ve ülkeden tüccar ve seyyahın üzerinden gelip geçtiği için kü-yerel bir karakter kazanan İpek Yolu saf ve sıradan bir ticaret yolu değil, aynı zamanda iktisadi

¹ Manas, Yesevi, Hacettepe ve Azerbaycan Devlet İktisat üniversitelerinin ortaklaşa düzenledikleri "*Tarihten Günümüze 'İpek Yolu' Algısı: Yaklaşımlar ve Yeni Arayışlar*" konulu **IV Avrasya Sosyal Bilimler Forumu**'nda (Bişkek, 21-2 Nisan 2016) sunulmak üzere hazırlanan bildiri.

ve ticari rekabetten kaynaklanan büyük savaşlara sahne olan askeri ve dolayısıyla jeopolitik bir yoldur.

İpek Yolu, dünya ekonomisi ile bütünleştiği 2000 (İ.S. 1) yıldan beri tarihsel bir üne sahip olup onun yerküre için yarattığı büyü ise sonsuzdur. İ.Ö. 300 yılında ipeği ilk üreten ve 1900'lerde feodalizme bir devrimle son veren Çin, İpek Yolu'nun çıkış ülkesi olarak dünya uygarlığında ve ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca günümüzde -Çin dışındaki- İpek Yolu boyunca yer alan diğer ülkelere ait tarihsel şehirler, kültürel kalıntılar, renkli inançlar ve tarımsal devrimler de halen tüm dünyayı etkilemeye devam etmektedir (China Travel, 2013).

İpek Yolu'nun -ipekten sonraki ikinci- simgesi, tarihsel planda, yaygın ilkel taşıma aracı olarak "deve" iken, şimdi ise her türlü araba, tren ve uçak gibi "modern taşıtlar"dır. Büyük İpek Yolu insanlık tarihinde farklı toplumların birliğini, kültürel etkileşimini, toprakların fethini ve piyasaların serbestleştirilmesini temsil etmekle eşsiz bir olgu niteliğini ziyadesiyle hak etmektedir (China Travel, 2013). Dünyada hemen her şey gibi İpek Yolu da değişmiş ve yerel-iç komşuluk ilişkileri küresel-dış komşuluk ilişkilerle dönüştürmüştür. Bu gelişmenin de etkisiyle, İpek Yolu'nu "yeni" yapan ekonomi-politik unsurlardan birincisi, bu yol üzerindeki ülkelerin kaydettiği yüksek büyüme-kalkınma düzeyi iken, ikincisi de Avrupa Birliği (AB) gibi dış ülkelerin İpek Yolu'nun enerji dolaşımına seçenек güzergâhlar oluşturmasıdır.

"Yeni İpek Yolu"nun sınırları, gerçek ve sanal kanallarla yapılan yoğun ticaretin uzantılarından dolayı ABD'ye, NAFTA'ya kadar dayanmıştır. İnternet ağlarıyla küreselleşen dünyada sınırlar artık sadece coğrafi olarak algılanmamaktadır. Sınırları küresel mali sermaye (finans kapital) ve iç içe olduğu bilgi ekonomisi de belirlemektedir. Bu iki öge konusunda söz sahibi olan ABD, gelişmiş uydularıyla adım adım izlediği İpek Yolu ülkeleri üzerinde oldukça etkilidir.

Yeni İpek Yolu, aslında "Afro-Avrasya Hattı" olarak da tanımlanabilir. Üç kıtayı içine alan bu açılımda, tarihsel ve kültürel mirası üç kıtaya dayandığı için başat ülke Türkiye olmaktadır. Batılı sosyal bilimcilerin İngilizceden türettikleri ve dünya jeopolitik bilimi yazınına soktukları üç ana eksenden oluşan şu ilginç formülde Orta Doğu (ME) bağlantısıyla Türkiye de yer almaktadır.

Yeni İpek Yolu = CIMA + MENA + SIGA

CIMA: ChinaIndiaMiddleAsia (Çin, Hindistan, Orta Asya)

MENA: MiddleEastNorthAfrica (Orta Doğu, Kuzey Afrika)

SIGA: SpainItalyGreeceAustrali (İspanya, İtalya, Yunanistan, Avusturya)

"Yeni İpek Yolu", bir dizi siyasal, çevresel ve iktisadi meydan okumalarla birlikte anılmaktadır. McKeeby'nin (2000: 1-5) sözünü ettiği bu meydan okumalar; piyasalar, sermaye ve fikirlerin bütünleşmesi olarak bilinen küreselleşmenin bir parçası ya da parselidir. Onun değerlendirmesi maddeler halinde şöyle özetlenebilir:

•1993'te kurulan ve 1999'a kadar daha da şekillenen, hükümetlerarası bir program olan ve "Büyük İpek Yolu Projesi" olarak da adlandırılan -Bakü merkezli- "Avrupa-Kafkaslar-Asya Ulaştırma Koridoru" (Transportation Corridor Europe-Caucasus-Asia, TRACECA), yoğun ticari faaliyetlere olduğu kadar demokrasi tartışmalarına da sahne oldu. Yeni İpek Yolu tam olarak bu yıllarda ve bu programla kendisinden söz ettirmeye başladı.

•Yeni İpek Yolu'nun -karayollarını ilgilendiren kısmının- yapım ve bakım maliyetleri yükselerek transit ülkelerin fonlarını aştı. Ayrıca, 1990'ların başında dağılmış post-Sovyet coğrafyasında yeni İpek Yolu'nun inşasında bölgesel stratejik çıkarların çelişmesinin rolünü dikkate almak gerekir. Kafkasya ve Orta Asya, enerji jeopolitiği bakımından bölgesel önemini artırırken, yaklaşık 6 bin km uzunluğunda bir güzergâh oluşturan birçok eski Sovyet cumhuriyeti (8 bağımsız devlet) de Avrupa için stratejik merkez alanı (heartland) özelliğini kazanmıştır. Çin ile Roma'yı sadece asfalt yollarla birbirine bağlayan eski İpek Yolu, yerini bütün Avrupa'yı tren, uçak ve fiber optikle Çin'in ötesine Japonya'ya kadar taşıyan bir ufka, yeni İpek Yolu'na bırakmıştır.

•Eski İpek Yolu'nun sınırları salt ülke topraklarında geçerken, şimdikininki ise başka ülkelerin deniz kıyıları ile birleşmekte ve dolayısıyla bu sınırlar daha da genişlemektedir. TRACECE projesi ile anlamını bulan ve en az 33 ülkeyi "kazan-kazan oyunu"na ve küresel vizyonuna göre birbirine bağlayan yeni İpek Yolu'nun AB'deki rotası artık Roma değil, Avrupa'nın en büyük liman şehri olan Rotterdam'dır. Yeni İpek Yolu, 19.yüzyılda Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya ve Orta Doğu petrolünün paylaşımına dayanan "Büyük Oyun"un sona erdiğini, bu oyuna güçleri oranında başka oyuncuların -özellikle AB'nin- dahil edilerek küreselleşmenin bütün araçlarıyla donanımlı olan TRACECE projesi ile ve daha şeffaf bir şekilde oynanmaya başladığını da doğrulamaktadır.

•AB, 2000 yılının başına kadar, yeni demiryolu ve liman inşası ile eski yolların tamiri için bölgede 80 milyon dolardan fazla yatırım yaparken uluslararası kredi kuruluşlarından da 300 milyon dolardan fazla yardım sağladı. Hazar Denizi bağlantılı enerji kalkınma projeleri petrol ve inşaat şirketleri için yaklaşık 12 milyar dolarlık yatırım gerektirmiş ve bu miktarın gelecek 25 yılda 50 milyar dolar bulacağı tahmin edilmiştir.

•Tüm bunlar, Mayıs 1993'te Brüksel Konferansı'nda dört grupta çalışmaya başlayan AB dışişleri ve ticaret bakanlarının başta "ticareti kolaylaştırmak" olmak üzere "karayolu ulaşımı", "demiryolu ulaşımı" ve "denizyolu ulaşımı"na dayalı yeni ipek yolu için müzakere ettikleri kalkınma projelerine dayanmaktadır. Müzakere maratonuna, İpek Yolu ile sınırdaş olan ve Orta Asya'ya kökleri uzanan Rusya'nın dahil edildiği Eylül 1997'deki "Restorasyon ve Tarihi İpek Yolu Konferansı" ile devam edilmiştir. Katılımcılar "TRACECA'nın Gelişmesi İçin Çok Taraflı Uluslararası Ulaşım Anlaşması"nı imzalamışlardır. 1998'de TRACECA bağlantıları Kafkasya'yı merkez olarak bölgedeki ticari kargo gemi-nakliyatını dört katına çıkarmaya ve bu yapıyla Süveyş ve Panama kanalları gibi diğer taşımacılık yolu seçenekleriyle rekabet etmeye başlamıştır.

•Böylece TRACECA ve onun hitap ettiği bölgenin jeoekonomik sınırları biraz daha netleşmiştir. Sınırları 12 AB üyesi, 8

KEİB (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi) üyesi ülkeler çizerken; coğrafik saha “Orta Doğu”, coğrafik konum “Orta Doğu-Batı Asya” ve coğrafik etki ise potansiyel olarak “tüm Avrasya”dan oluşmaktadır. Bu durumda, yeni *İpek Yolu* anlamına gelen TRACECA geniş bir sahaya yayıldığı için Orta Asya’dan Çin’e ve Dünya Ticaret Örgütü’nden (WTO) AB’ye dek çok sayıda ticari kümeyi bünyesinde barındırmaktadır. TRACECA Teknik Yardım Fizibilite Çalışmaları; 1995’ten itibaren Dünya Bankası, Avrupa ve Asya kalkınma bankalarının kredileri ile profesyonel bir içerik kazanmıştır.

Kısacası, TRACECA, salt kara ve demir yollarına bağlı değil denizyolunu da içeren bir projedir. Bu yüzden Karadeniz ve Hazar denizleri kapsamındaki denizyolu ve liman güvenliğini sağlayarak hem deniz ticaretinde hem de turizmde rekabeti ve potansiyeli arttırmak bu projenin önemli hedefleri arasında yer almaktadır. TRACECA kapsamında tamamlanan ve devam eden denizcilik-deniz ticareti odaklı çeşitli alt-projeler (bkz. (TRACECA, 2014) vardır. Yakın bir zamanda projenin hitap ettiği tüm bölgede, -İstanbul limanından Odesa’ya, Varna’dan Samsun ve Batum limanlarına kadar birçok noktada-yoğun feribot ve ro-ro seferlerinin yapılması beklenmektedir.

Türkiye İçin İpek Yolu’nda Yeni Deniz Ticareti Stratejileri

Bu bölümde; yukarıda açıklanan tematik bilgiler ışığında Türkiye’nin İpek Yolu’nda kadim geçiş ülke olmak sıfatıyla yeni stratejiler belirlemesi, deniz taşımacılığında dünya ligindeki yerini koruması, sınai gemi yapımıcılığında uzmanlaşıp dünya gemi ihracat pazarını arttırması, deniz biyoteknolojisi sektörünü deniz ticareti bağlamında “*Vizyon 2023*” kapsamına alması, AB denizcilik politikasına uyum göstermesi ve modern İpek Yolu’nun inşası için inisiyatif almasına ilişkin altı strateji üzerinde durulmuştur.

Bu stratejiler, kısmen ve dolaylı olarak; Türkiye’nin deniz ticareti kapasitesini arttırmak ve deniz ticaretinin sorunlarını çözmek konusunda da bazı ipuçları sunmaktadır. Geniş düşünüldüğünde, yeni İpek Yolu için her stratejinin bir diğeri ile ilişkili olduğu anlaşılabacaktır.

Strateji 1: Türkiye İpek Yolu’nda “eski hancı” olmak kimliğiyle “yeni stratejiler” belirlemek durumundadır.

İpek Yolu üç kıtanın birleşimi olduğundan 5 milyar kişiye hitap eden büyük bir pazardır. Bunun yarısını Çin ve Hindistan ikilisi olan “*Çindistan*” oluşturmaktadır. Bu pazarın –satın alma gücü paritesi en yüksek olması nedeniyle- en güçlü iktisadi ögesi ise kuşkusuz 550 milyonluk AB’dir. Rusya ise 140 milyonu aşkın nüfusuyla İpek Yolu pazarı için önemli bir ticari oyuncudur.

Yereli (2014), Türkiye’nin İpek Yolu’nda pazarını arttırmak, korumak ve geliştirmek için izlenecek stratejilerde diakkat edilmesi gereken bir dizi hususu şöyle sıralamaktadır:

- Tarihsel İpek Yolu güzergâhlarını ve bu güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerlerini belirlemek;
- İpek Yolu üzerindeki yerleşim yerlerinden varlığı sürenlerin mevcut durumlarını tahlil etmek ve varlığı sona ermiş olanlarını yeniden canlandırmak;
- Varlığı süren ve yeniden canlandırılacak olan yerleşim yerlerini birbirine bağlayacak ulaşım hatlarını kurmak;
- Tarihsel İpek Yolu üzerindeki han, köprü, liman, pazar vb. yerlerini yeniden tasarlamak ve onarmak;
- İpek Yolu üzerinde bulunan ülkelerle ortak stratejiler benimseyip eşgüdümlü hareket etmek;
- İpek Yolu ülkelerin yollarını serbest ticaret koridoru, bu ülkeleri de doğal “*serbest ticaret bölgesi*” olarak görmek;
- İpek Yolu ülkeleri ile birlikte bu ülkelerin yurttaşlarına serbest dolaşım hakkı tanımak;
- Bu ülkelerin ulusal paralarının kolay ve hızlı ticaret yapabilmeleri için konvertibl özelliğinin kazandırılmasına katkı sağlamak;
- Özellikle üniversite düzeyinde –şu anda önemli ölçüde uygulanmaya başlandığı gibi- öğrenci ve öğretim üyesi değişim programlarını yürütmek.

Strateji 2: Türkiye deniz taşımacılığında dünya ligindeki yerini korumalıdır.

Petrol ve kuru yük, dünya deniz ticaretinin ve taşımacılığının ana metası olmaya devam edecektir. Yapılan tahminlere göre, 2020’de petrol ve kuru yük, her biri, 10 milyar, 2030 yılında ise 14 milyar ton civarında taşınacaktır. Hammadde ve işlenmiş ürünlerin ise bu rakamların 1/4 civarında olacağı beklenmektedir. Türkiye, dünyanın en büyük 17.ekonomisi olup tek Afro-Avrasya köprüsüdür ve deniz taşımacılığında da bir kavşak olduğu için önemli bir pay almaya devam edecektir.

Türkiye bandıralı filo; DWT (ton cinsinden yüksüz ağırlık) bazında 2003 yılında dünya sıralamasında 19. sırada iken 2012 yılında 15. sıraya yükselmiştir. 2008 küresel mali krizden daha fazla etkilenen ve “denizci” özellikleriyle tanınan Yunanistan 1.iken 2.; Hollanda 22.iken 28.sıraya düşmüştür (DM-DTGM, 2010).

Strateji 3: Türkiye sınai gemi yapımıcılığında uzmanlaşmalı ve dünya gemi ihracat pazarını arttırmalıdır.

Türkiye’de tersaneler, -ilk kez 1390’da Gelibolu’da kurulmasından ve 1455’te Fatih döneminde Haliç Tersanesi ile zirveye çıkılmasından beri- uzun bir tarihsel geçmişe sahip olup deniz ulaştırma sektörünün fabrikaları sayılmaktadır. Sanayi kapasitesi, hem emek-yoğun hem de sermaye-yoğun faaliyet göstermeye paralel olarak yüksektir. Bu üretim sahasında önemli istihdam da sağlanmaktadır.

Ham petrol tankerleri, yolcu ve ro-ro gemilerinin üretilmediği fakat geleneksel gemilerin ürettiği Türkiye’de (Tablo 1) faal tersane sayısı 87’ye çıkmıştır. Bunlardan 84 tanesi özel sektöre, 3 tanesi de TSK’ye aittir. Türkiye özel sektör tersaneciliği günümüzde 1 milyon DWT gemi inşa kapasitesine, 14,6 milyon DWT bakım onarım kapasitesine, 450 bin ton çelik işleme kapasitesine, 80,000 DWT’lık tek parça gemi inşa kapasitesine, 282.270 tona kadar kaldırma kapasitesine sahip çeşitli büyüklüklerde 15 adet yüzer havuz ile 1 adet kuru havuza sahiptir. Türkiye, gemi sipariş adedi bazında 6.; DWT bazında 11. sıradadır. Yerli girdi katkı oranı %50’nin üzerinde olan gemi inşa sanayimiz ihracatta büyük potansiyele işaret ettiğini kanıtlamıştır. 2003 yılında 440 milyon dolar ihracat, 2008’de 2.65 milyar doları görmüştür (EB-İGEME, 2012).

Tablo 1: *Dünyada ve Türkiye’de Üretilen Gemi Tipleri*

ÜRETİLEN GEMİ TİPLERİ	TÜRKİYE
Ham petrol tankerleri	
Kimyasal ve ürün tankerleri	✓
Dökme yük gemileri	✓
Genel kargo gemileri	✓
Konteyner gemileri	✓
Yolcu gemileri, feribotlar ve roro gemileri	
Romorkör ve açık deniz destek gemileri	✓
Özel maksatlı gemiler (yüzer havuzlar, tarak gemileri, ağır yük gemileri vs)	✓
Yatlar	✓
Askeri gemiler	✓

Kaynak: TÜSİAD, 2010.

Türkiye’nin gemi inşa sanayi, bir ihracat değeri ve bir ihracat markası niteliğindedir. 1996’da ihracat değeri 100 milyon dolar değerinde bile değilken, 2008’de 2.7 milyar dolara ulaşmıştır. Küresel krizin de olumsuz etkisiyle bu değer 2009’da 2 milyar doların altına düşmüştür (TÜSİAD, 2010).

Gemi inşa sanayi; çelik, makine, elektrik-elektronik, boya, lastik-plastik gibi birçok yan sanayiye dayanmaktadır. Her yan sanayi ana sanayi olan gemi inşa sanayi ile etkileşim halindedir. Ana sanayi yan sanayiler için nitelikli işgücü, teknoloji transferi, döviz girdisi gibi çeşitli pozitif dışsallıklar yaratmaktadır (TÜSİAD, 2010). OECD’nin (2011) bir raporuna göre, Türkiye’de bir iktisadi faaliyet olarak, gemi yapımının ne kadar önemli olduğu Tablo 2’de bir matrisle özetlenmiştir.

Tablo 2: *Türkiye’de Hükümetlere Göre: Gemi Yapımcılığının Önemlilik Derecesi*

Madde	Çok önemli	Önemli	Önemli değil
Stratejik sanayi		+	
İstihdam yaratması	+		
Krizdeki bölgelere desteği		+	
Sanayi/leşme kapasitesine katkısı	+		
Teknik/teknolojik kapasitesi	+		
Yatırımları çekici hale getirmesi	+		
Kamu sektöründe politika etkinliği			+
Gelir / Vergi potansiyeli		+	

Kaynak: OECD, 2011.

Strateji 4: Türkiye deniz biyoteknolojisi sektörünü deniz ticareti bağlamında “Vizyon 2023” kapsamına almalıdır.

Biyoteknoloji ekseninde gelişen deniz ekosistemi, bir değerler zinciri yaratmış ve deniz ticareti ürünlerini çeşitlendirmiştir (MB, 2013). Avrupa Komisyonu da, ortak denizcilik politikası bağlamında genel olarak biyoteknolojik ve özelde de deniz biyoteknolojisine ilişkin faaliyet gösteren şirketleri ve bilim kuruluşlarını desteklemektedir (AK, 2013).

Biyoteknoloji; canlı organizmaları kullanarak biyoürünler veya biyobileşikler elde edip, bunları insanların hizmetine sunma; canlıları ıslah etme ve verimlerini artırma; yosunlar ve yosunlardan dönüştürülen kimyasalları gübre, boya, cam ve ilaç endüstrilerinde çok farklı şekillerde kullanma faaliyetidir. Uzakdoğu ülkelerinde yosun sanayii en fazla iktisadi girdi sağlayan ve en ucuz istihdam yaratan bir sektördür. Örneğin, Çin’de sadece bir tek yosun türünü yetiştirerek geçimini sağlayan 60 bin aile olduğu bildirilmektedir. Karadeniz kıyılarında varolan yosunların işlenip değerlendirilmesi için deniz biyoteknolojisine gereksinim olacaktır. Eğer Türkiye’de yosun sanayi geliştirilebilirse tüm sahil bölgelerinde yeni bir istihdam alanı oluşacak ve böylece büyük kentlere göç de azalacaktır. Denizlerde kurulacak olan yosun çiftliklerinin balık çiftliklerinin aksine denizleri temizleyecek; atmosferdeki karbondioksiti kullandıkları için küresel ısınmanın önlenmesinde de rol oynayacaktır. Bölge Üniversitelerinde biyoteknolojinin her alanında (tıbbi, sınai, tarımsal, nanobiyoteknoloji vd.) çalışacak araştırma merkezlerinin kurulması çok önemlidir (Türkmen, 2013).

Strateji 5: Türkiye, Avrupa Birliği Denizcilik Politikasına uyum göstermelidir.

Türkiye AB’nin aday üyesidir. Tam üyelik müzakere sürecinde, deniz ticareti ve taşımacılığı ile ilgili olarak; rekabet politikası (8.fasıl), balıkçılık (13.fasıl), taşımacılık politikası (14.fasıl), enerji (15.fasıl) ve gümrük birliği (29.fasıl) Türkiye’yi zorlayacaktır.

AB’de Ortak Denizcilik Politikası oluşturma çabaları 1972 Paris Zirvesi’ne dayanmaktadır. 1973’te yeni üyelerin

AT’ye girmesiyle, Ortak Ulaştırma Politikası çerçevesinde ele alınan Denizyolu ile Taşımacılık Politika’sının ana amaçları olarak şunlar belirlenmiştir: a)Topluluğun üçüncü ülkelerle yaptığı deniz ticareti çok önemli bir değerdedir. Ortak Ticaret Politikası çerçevesinde, deniz ticaretine ait düzenlemelerde Topluluk gemiciliğinin, uluslararası alandaki rekabetini güçlendirici önlemler alınacaktır. b)Roma Antlaşması’nın amaçlarına katkıda bulunacak şekilde, armatörler ve çalışanlar için, istihdam ortamının geliştirilmesi ve denizcilik sektöründe iktisadi gelişmenin sağlanması için çaba harcanacaktır. c)Topluluk filosunun ticari çıkarlarının zedelenmesi ve rekabet gücünün tamamlanması için uluslararası anlaşmalar dikkate alınacaktır. Buradaki ana stratejik amaç, AB ülkelerinin iç bünyede karar almaları yerine ortak politikaları benimsemeleridir (Kaya ve Kadioğlu, 2013).

AB denizcilik politikasına ilişkin son gelişmelerden biri, 2012’de onaylanan “*Limasol Deklarasyonu*”dur. Bu deklarasyon AB ortak denizcilik Politikasını teşvik etmektedir. Deklarasyona göre (ABHaber, 2012); AB için sürdürülebilir ve kapsamlı bir büyüme temelinde iyileşmeler yapılarak “*Avrupa 2020*” hedeflerine yaklaşılabilecek; deniz ve denizcilik sektörleri AB ekonomisi için büyüme ve istihdamda önemli sürücü olmaya devam edecek (bu sektörlerin brüt katma değer miktarları 495 milyar Avro’yu bulurken, 5,4 milyon Avrupalı AB ülkelerindeki bu sektörlerde istihdam edilmektedir); deniz ekosistem malları ve hizmetlerinin değerleriyle deniz çevresi korunacak; Avrupa 2020 stratejisi sürdürülebilir bir “*mavi ekonomi*” eksenine oturtulacak; Avrupa enerji piyasası ve ilgili hizmetlerinde, insan güvenesi, deniz ve okyanusların sağlığını riske atmadan kesintisiz uygunluk sağlanacak; mavi bioteknoloji sektörünün geliştirilmesi sürdürülecektir.

AB, gemi inşa sanayine sağladığı desteklerin yanı sıra sektöre yönelik orta ve uzun vadeli stratejiler de geliştirmektedir. Bu stratejilerden biri olan “*liderlik programı*” sektörün gelişmesi için sürdürülebilirlik ve bilgi yoğun temelli “*yenilik*” ve “*nasıl yapmalı (know-how)*” yeteneğini korumaya dayalı 2015 yılına kadar hedefleri ortaya koymaktadır. Türkiye de denizcilik sektörünün gelişmesi için AB ölçülerine uygun bir şekilde çeşitli mali destekler uygulamaktadır. Bu desteklerden bazıları; ihracata yönelik gemi yapımcılığında yatırım kredisi teminatı ve KDV indirimidir (DM-DTGM. 2011).

Strateji 6: Yeni İpek Yolu’nun inşası için Türkiye inisiyatif almalıdır.

Burada bir ‘*öneriler paketi*’ dikkate alınabilir. İpekYolu’nun modernleştirilmesine ilişkin olarak Kulaklıkaya’nın (2013: 1 ve 5-6) geliştirdiği bütüncül önerilere göre, Türkiye öncülüğünde bir koridor yönetim ajansı kurulur ve ilgili ülkeler tek bir platformda toplanırsa İpek Yolu için sözkonusu iyileştirmeler ve ilerlemeler sağlanabilecektir. Şöyle ki:

i-Bölgede ülkeler arası sınır geçişlerini kolaylaştıracak girişimler devreye sokulmalıdır: Gümrük işlemlerinin standardize edilmesi ve transit geçişlerin sağlanması gerekmektedir. Bölgenin taşımacılıkta yaşadığı sorunlar, UNESCAP tarafından “*Süre/Maliyet-Mesafe*” yöntemiyle yapılan çalışmada karşılaştırmalı örnekler ile ortaya konulmaktadır. Örneğin Bıskık’ten yola çıkan bir kargo, Kırgız-Kazak sınırında 65 saat, Kazak-Rus sınırında ise 57 saat bekleme yaparak toplamda 207 saatte Rusya’nın Novosibirsk kentine ulaşmaktadır. Bu taşımacılık işleminin yaklaşık %60’ı iki sınır kapısında geçerken, toplam taşımacılık maliyetinin %64’ünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla bölgede transit geçişlerin sağlanması maliyeti düşürecek, ticareti kolaylaştıracaktır.

ii-Bölge ülkelerine demiryolu yatırımı yapılmalıdır: Demiryolu ile taşımacılık iktisadi, çevreci ve güvenlidir. Bu nedenle trenle taşımacılık ticareti teşvik edici özelliğe sahiptir. Modern İpek Yolu üzerindeki (Afganistan, vb.) ülkelere demiryolu altyapısının kurulması hem yaratacağı istihdam, hem de lojistik ağına güçlendirilmesi bakımından iktisadi sıçrama yaratacaktır.

iii-Bölgedeki gümrük sınır kapılarının modernize edilmesi için uluslararası toplumdan destek alınmalıdır: Bölgede birden fazla taşımacılık yöntemiyle lojistik maliyetleri optimize eden birleşik taşımacılık hizmeti benimsendiğinde taşımacılık maliyetlerinin yanı sıra depolama maliyetlerini de azaltacaktır. Türkmenistan ve Azerbaycan limanlarında kurulacak lojistik merkezler, Hazar Denizi üzerinden köprü görevi üstlenebilecektir. Bu sayede lojistik maliyetler düşecek, Avrasya bölgesinde ticaret akışı kolaylaşacaktır.

iv-Orta Asya’da ulaştırma ağlarının geliştirilerek Modern İpek Yolu rotasının etkin kullanılması için tüm ilgili ülkeler bütüncül yaklaşmalıdır: Bu bağlamda finansman, yönetim ve proje tasarımı gibi konulardan sorumlu bir koridor yönetim ajansı oluşturulmalıdır. Türkiye, Çin ve Rusya gibi ülkeler bu organizasyona destek olmalıdır. Ayrıca Dünya Bankası, AB ve Asya Kalkınma Bankası gibi kuruluşlardan destek aranmalıdır.

v-Türkiye, Modern İpek Yolu’ndan sorumlu koridor yönetim ajansının kurulmasında öncü rol oynayabilir: Yeni İpek Yolu koridorlarında, ilgili darboğazların saptanması, en hızlı finansman kaynaklarının bulunması ve tarafların bir araya getirilmesi için bir platform oluşturulmalıdır. Bu platformda ayrıntılı fizibilite çalışmaları ve çözüm odaklı projeler geliştirilmelidir. Bu bağlamda Türkiye, hem ilgili Orta Asya ülkeleri, hem de Çin ve Rusya gibi dışarıdan önemli destek sağlayabilecek ülkeleri bir araya getirebilir. Bu sayede iktisadi girişimlerde bulunulabileceği gibi, politik engellerin aşılması işbirliğine gidilmesi de kolaylaşacaktır.

Sonuç

Yeni İpek Yolu, üzerinde barındırdığı ülkelerin rengârenk bayrakları gibi ışıltılı bir caddeye benzemektedir. Bu caddenin ticari ve turistik trafiğe kapatılması, kara-deniz-hava yolları ve boru hatları ile bir bütünlük arzeden dünya ekonomisinin dinamizmini yitirmesi demek olacaktır.

İpek Yolu; Orta Doğu ve Kafkasya’dan dolayı aynı zamanda bir petrol yoludur ve bu yapısal durum yüzünden ilgili ülkeler birbirlerine karşı iktisadi çıkarlar bağlamında çatışmacı hale gelmektedir. Türkiye, petrol fazlasına sahip ülkelerle petrol açığı ülkeler arasında ortaya çıkan gerilimin tam ortasında yer almaktadır. Ünlü (Alman) bilim insanı F.Neumark’ın da vurguladığı gibi; “*Türkiye’nin bir önemli özelliği (ve farkı), dünya enerji kaynaklarının %65’ini kapsayan Orta Doğu’nun tam göbeğinde bulunmasıdır ve büyük devletlerin küresel güç kavgalarında Türkiye de nasibini alacak ve bedelini ödeyecektir.*” (Aktaran; Manisalı, 2012.)

Fakat aynı İpek Yolu bölgesinde ‘*konuksever bir yatırım iklimi*’ varolduğu için Orta Doğu ve Kafkasya’nın petrolüne karşı hangi ülke ‘*susuzluk*’ çekiyorsa, o ülke bu bölgede doğrudan ve portföy yatırımları yaparak gidermeye çalışmaktadır (Barton, Boer and Wilson, 2006).

Eski İpek Yolu’nda geleneksel mal ve madenlerin ticareti ‘trampa’ ve ‘para’ ile yapılırken, yeni İpek Yolu ise boru hatları devrededir ve hiç olmadığı kadar disiplin ve güvenlik ihtiyacı ön plandadır. Tarihsel İpek Yolu yeniden canlandırılacaksa, ancak bu ihtiyacın giderilmesi oranında olanaklı olabilecektir. Düğen’in (2011: 50) belirttiği gibi; bu ihtiyaç doğrultusunda 1999’da demokrasi, serbest piyasa ekonomisi ve güvenlik alanında işbirliğini öne çıkaran “İpek Yolu Strateji Yasası” ABD Senatosunda kabul edilmiştir. ABD’nin İpek Yolu politikası tarihsel İpek Yolu’nun kuralları ile de uyum içinde olsa da bu yolun üzerindeki Orta Asya ve Orta Doğu’da istikrar ve güven yerine şiddet ve istikrarsızlığı egemen kılmıştır. Batılı devletlerin bölgedeki enerji kaynaklarına ulaşmadaki ısrarı ile bölgede, çıkarları doğrultusunda, sorumluluk almaları güvenliğin daha erken gelmesini sağlayabilir. Avrupa’nın enerji ihtiyacını karşılayacak olan boru hatlarının güvenliği Avrupa için de önemli olacağından, gerçekleşecek boru hattı projeleri ülkeler arası “güvenlik zinciri” görevini görebilir.

Deniz ticaretini doğrudan / dolaylı kapsayan İpek Yolu’nun hem bir ‘yolcusu’ ve hem de ‘hancısı’ olan Türkiye, küresel deniz ticareti ve taşımacılığının önemli bir parçası ve paydaşdır. Üç tarafı denizlerle çevrili bir ülkenin dünya deniz ticaretindeki payını arttırmaya çalışması kadar daha doğal bir hedef olamaz. Deniz ticaretinin özelliklerinden biri, son küresel mali krizin de gösterdiği gibi, iktisadi krizlere karşı kırılğan-hassas olmasıdır. Türkiye, deniz ticareti sektörünü; yarattığı katma değerler ve istihdam miktarı ve ayrıca cari denge üzerindeki baskısı nedeniyle koruma şemsiyesi altına almalıdır.

Türkiye, bir yandan olası krizlere karşı deniz ticareti sektörünü iyileştirirken, diğer yandan bu sektörün gelişmesi ve dünya ile rekabet edebilmesi için de; -salt parasal ve iktisadi birlik değil aynı zamanda bir “denizcilik entegrasyonu” olan AB’nin ortak denizcilik politikasını rehber almalıdır. Ayrıca, Türkiye, bundan sonra, limanlar gibi altyapı yatırım yenilemelerini ihmal etmemeli, yenilikçi gemi tasarımlarıyla marka değerler yaratmalı, verimlilik esaslı ve gemi ihracatı geliri kaynaklı ar-ge bütçesini kuvvetlendirmelidir. Örneğin, dünyada gemi üretimi ve ihracatında ‘saygın’ ve ‘sanayileşme ölçütü’ sayılan “ro-ro” ve hammadde tanker tipi gemiler üretip ihraç edebilmelidir.

İpek Yolu mülkiyet olarak Asya’ya ait olabilir, fakat yeni İpek Yolu’na artık Batılı ülkeler de ortaktır. Bu yüzden İpek Yolu’nun *enternasyonal* bir karakteri bulunmaktadır. Bu karakter, bölge ülkelerinin kendi içinde, birbirlerine karşı ve bölge dışındaki ülkeler nezdinde ‘güçlü’ (G), ‘zayıf’ (Z), ‘fırsatçı’ (F) ve ‘tehlikeli’ (T) boyutları / özellikleri taşıdığına işaret etmektedir (bkz. Ayman ve Sezer, 2007: 278). Özet bir GZFT tahlili çerçevesinde vurgulamak gerekirse:

i-İpek Yolu bölgesinin en *güçlü* (G)yönü, ülkelerin kaderini belirlediğine inanılan coğrafyasıdır ve buna bağlı zengin toprak, deniz ve su kaynaklarıdır.

ii-İpek Yolu üzerinde konuşlanmış ülkeler genellikle yarı-gelişmiş, ‘Üçüncü Dünya’ geçmişli olan, emek yoğun teknoloji ağırlıklı üretim yapan, Batı ile rekabet edebilir markalara sahip olmayan ülkelerden oluşmaktadır. Bu yapısal sorunlar, bölgenin coğrafya ve demografya ile pek telafi edemeyeceği bir *zayıflıktır* (Z).

iii-Bölge ülkeleri karşılaştırmalı üstünlükler tezine göre birbirini tamamlayan gıda, inşaat, enerji gibi sektörleri ve bu sektörlerde büyük yatırım ve tüketim *fırsatlarını* (F) barındırmakta, kara ve deniz ticari kanallarla da birbirlerine sürekli döviz geliri sağlamaktadırlar.

iv-Orta Doğu ve Asya ülkeleri İpek Yolu boyunca birer tespih tanesi gibi sıralanan fakat özü itibariyle pek benzer yapıda olmayan ülkeler olup, iktisadi krizlere ve politik istikrarsızlıklara çok açık ve alışkın ülkelerdir. Bu durum, bölge ülkelerini kırılğan ekonomiler şeklinde anlamlandırmaktadır ki, hem bölge ve hem de bu bölgenin ticari ortakları ve müttefikleri olan Batı için –dış ticaret pazarlarının daralması, savaş senaryolarının borçlanarak finanse edilmesi gibi- çeşitli *tehlikeler* (T) arz etmektedir.

İpek Yolu denilen bölgenin küresel kıymetini arttıran bu hatta yer alan ilgili ülkeler, “daha fazla ve daha adil” bir refahın paylaşımı için kendi içinden -ECO, KEİB, Şanghay Beşlisi gibi- birçok iktisadi örgüt çıkartmışlardır. Bütün bu entegrasyon örgütlerine bir tür esin kaynağı olan AB ülkelerinden hiç biri, Çin topraklarından başlayıp üç kıtayı karadan ve denizden ticari olarak birleştirecek İpek Yolu’nu inşa etmemiş olabilir fakat esasta bu ticaret yoluna İpek Yolu adını veren ilk bilim insanı bir Avrupalıdır. Dolayısıyla Avrupa’nın (bir kutup olarak Batı’nın), deniz ticaretiyle de mali krizleriyle de bölge ülkelerini etkilemesi normaldir. Kıyı şeridinden çok, ticari bağlantılarıyla orantılı olarak kim daha güçlüyse, o ülke diğerini daha fazla etkileyecektir.

İpek Yolu üzerinde konuşlanmış Asya, Avrupa ve Afrika’dan oluşan her üç (3-A) kanat birbirine muhtaçtır, birbirini tamamlamaktadır: Ticaret ve barış gibi. Birinin diğerinin bir nedeni ya da sonucu olması sadece bir ayrıntıdan ibarettir. Barış olmadan ticaret, ticaret olmadan da barış olabilir mi? Uygulanması gereken evrensel bir politika varsa, o da neden ticareti barışın hizmetine sokmak olmasın? Bunun için İpek Yolu’nun yayıldığı kara topraklar da mavi denizler de yeterli değil midir?

KAYNAKÇA

- ABHaber (2012). “AB Birleşik Denizcilik Politikası:Limasol Deklarasyonu Onaylandı”, 9 Ekim.
- AK-Avrupa Komisyonu (2013). <http://ec.europa.eu/environment/marine/> (2/10/2013)
- Ayman, S. G., T. A. Kılıçdağı ve A. Sezer (2007). *Avrupa Birliği’ne Katılım Sürecinde Türkiye’nin Komşu ve Çevre Ülkeler Politikası: Stratejik Yaklaşımlar*; TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- Barton, D., K. de Boer and G.P. Wilson (2006). “The new Silk Road: Opportunities for Asia and the Gulf”, *McKinsey Quarterly*, July.
- China Travel (2013). “History of Silk Road”, <http://www.chinatravelrus.com/silkroad/history.html> (8.12.2013)
- DM-DTGM (TC. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü) (2010). *Deniz Ticareti İstatistikleri*, Ankara.
- DM-DTGM (2011). *Deniz Ticaret İstatistikleri: Deniz Taşıtları, Denizyolu Taşıma Ve Teşvik İstatistikleri*, Ankara.
- Düğen, T. (2011). “21. Yüzyılda İpek Yolu”, *21. Yüzyıl*, S. 35, Kasım, ss.46-52.
- EB-İGEME (TC Ekonomi Bakanlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi) (2012). *Gemi İnşa Sektörü*, Ankara.
- Kaya, M. ve M. Kadioğlu (2013). “Avrupa Birliği’nin Denizcilik Politikaları”, <http://www.marmara.cografya.com/pdf/1.7->

- (s.123-134)doc.dr.metino.kaya-ars.gor. muhsinkadioglu-avrupabirliginindenizcilik politikaları.pdf (1/10/2013)
- Kulaklıkaya, Ö. (2013). “Modern İpek Yolu: Orta Asya’nın Küresel Ekonomiye Açılan Kapısı”, *TEPAV Değerlendirme Notu*, Şubat, ss.1 ve 5-6.
- Manisalı, E. (2012). “İpek Yolu Değil, Petrol Yolu...” *Cumhuriyet*, 25 Haziran.
- MB-Marine Biotech (2013). ERA-NET Preparatory Action in MB, <http://www.marinebiotech.eu/> (1/10/2013)
- McKeeby, D. (2000). “The New Silk Road: Boon or Boondoggle?”, *TED Case Studies*, April 25.
- OECD (2011). *Council Working Party on Shipbuilding (WP6): The Shipbuilding Industry in Turkey*, Sep.
- Rossabi, M. (1999). “The Silk Roads: An Educational Resource”, *Education About Asia*, Vol.4, No 1, Spring.
- Shamsuddoha, M. (2008). “Globalization to Glocalization: A Conceptual Analysis”, Dec., https://www.researchgate.net/publication/228276224_Globalization_to_Glocalization_A_Conceptual_Analysis
- TRACECA Türkiye Ulusal Sekreterliği (2014), “Deniz Ulaştırması”, <http://www.traceca.org.tr/> 14/06/2014.)
- TÜSİAD (2010). *Türkiye Sanayisine Sektörel Bakış: gemi İnşa Sanayii*, Yayın No: T/2010-10-54.
- Türkmen, M. (2013). “Neden Deniz Biyoteknolojisi?”, [http://www.mustafa_turkmen.com.tr/tr/goster1.spx ? kod=122](http://www.mustafa_turkmen.com.tr/tr/goster1.spx?kod=122) (30/9/2013)
- Yereli, A.B. (2014). “Yeniden Canlanan İpek Yolunda Ekonomik Stratejiler”, [http://ahmetburcinyereli.com/ SILKROAD.pdf](http://ahmetburcinyereli.com/SILKROAD.pdf), ss.236-242.

III. Bölüm: Uluslararası İlişkiler

A NEW GREAT GAME: INDIA AND CHINA'S GROWING STRATEGIC RIVALRY ALONG WITH THE NEW SILK ROAD

Choong Y. Lee

Gladys A. Kelce College of Business
Pittsburg State University
Pittsburg, Kansas 66762
U.S.A.
cylee@pittstate.edu

Gulzat Machinova

Institute of Research Innovations of Society (IRIS)
Bishkek, Kyrgyzstan
maichinova@mail.ru

Abstract

This research focuses on competition and collaboration between two potential gigantic powers - China and India. It will talk about some important areas of economy, international politics, and national strategies of development as well as foreign policies of international cooperation with comparisons between two nations. Also, through this paper, it will talk about the economy of China and India, the history of economy in each country, some government policies, and what both countries can do to create a better way for their mutual prosperity. The paper concludes that it is very important to have collaboration and cooperation between two countries in order to develop both countries' economies.

Keywords: A new Great Game, India vs. China, 21st Century Silk Road, Economic Cooperation, Strategic Rivalry

A NEW GREAT GAME: INDIA AND CHINA'S GROWING STRATEGIC RIVALRY ALONG WITH THE NEW SILK ROAD

Introduction

Recently, India and China has launched a soft power battle not only in the Indian Ocean but also in the neighboring regions. It's a battle being replicated in capitals throughout the world at the moment, with China enjoying hard power advantages and India utilizing its soft power leverage for all it can.

Many international scholars and specialists in international politics specializing in Central Asia and Southwest Asia have talked about the growing rivalry between India and China throughout the Asia-Pacific and how the United States can effectively manage what we call "the new great game" in the region, including Central Asia. As China asserts itself from the South China Sea to the Strait of Hormuz, smaller states are both embracing Chinese investments and hedging against potential Chinese coercion. India is playing an ever more important role in this dynamic as it seeks to limit Chinese influence in the ocean that shares its name and capitalize on an opportunity to expand its own trade, development, and military ties. This dynamic is likely to continue in the coming decades as India's own economic and military might increases.

Although the recent Chinese aggressiveness in international politics have made neighboring countries pay attention more on the international issues of sandcastles rising out of the South China Sea as well as cybertheft from all over the world, however, in many ways these issues are side plots to a larger story: the New Great Game for influence in the Indo-Pacific, which has arisen at the confluence of three strategies, China's Maritime Silk Road, India's Act East Policy, and the United States' Rebalance to Asia. It is possible for all three strategies to work together, but it won't be easy not only for the United States, but also for other neighboring countries, including India and most Central Asian countries along with the new "Silk Road" for the 21st Century China wants to develop as its major pipeline for the national prosperity as well as its global supremacy.

The waters between the Indian Ocean and the disputed Spratly Islands in the South China Sea are shaping up to be the front lines of a new great game that will spread throughout the Asia-Pacific. The game is much more complex than that between the British and Russian Empires over control in Central Asia during the nineteenth century. The front lines won't be distinct or impenetrable; instead warships will mingle with cargo freighters and oil tankers as great powers seek to balance one another in the sea lanes. The potential gains in this game will be much greater, but the competition will be much more difficult to manage. However, the one thing clear is that the future of Central Asia as well as the surrounding regions will depend on India and China's strategic relationship in the regions along with the new "Silk Road".

This research will focus on growing strategic rivalry between two countries, and the race to growth and economic battle. It will analyze the past history of two countries' relationship and the present national policies of their foreign affairs and economic development, talk about the future competition and collaboration between two countries, and talk about all those implications and impacts on Central Asia and the surrounding regions along with the 21st "Silk Road", which will be one of the most significant environmental factors for the Central Asia's prosperity and regional security in the future.

A NEW GREAT GAME BETWEEN INDIA AND CHINA

Growing Strategic Rivalry in the Indo-Pacific between India and China

As China asserts itself from the South China Sea to the Strait of Hormuz aggressively in recent days, smaller states are both embracing Chinese investments and hedging against potential Chinese coercion. India is playing an ever more important role in this dynamic as it seeks to limit Chinese influence in the ocean that shares its name and capitalize on an opportunity to expand its own trade, development, and military ties. This dynamic is likely to continue in the coming decades as India's own economic and military might increases. Drawing concerns from all over the world, especially from those countries in Southeast and Southwest Asia, they become more interested in understanding the growing rivalry between India and China throughout the Asia-Pacific and how the US can effectively manage what is called "the new great game".

Chinese President Xi Jinping's visit to Washington has had media outlets abuzz about cyber-theft and sandcastles rising out of the South China Sea. But in many ways, these issues are side plots to a larger story: the New Great Game for influence in the Indo-Pacific, which has arisen at the confluence of three strategies, China's Maritime Silk Road, India's Act East Policy, and the United States' Rebalance to Asia. It is possible for all three strategies to work together, but it won't be easy—particularly for the United States.

The waters between the Indian Ocean and the disputed Spratly Islands in the South China Sea are shaping up to be the front lines of a new great game that will spread throughout the Asia-Pacific. The game is much more complex than that between the British and Russian Empires over control in Central Asia during the nineteenth century. The front lines won't be distinct or impenetrable; instead warships will mingle with cargo freighters and oil tankers as great powers seek to balance one another in the sea lanes. The potential gains in this game will be much greater, but the competition will be much more difficult to manage.

Silent War over Maritime Supremacy between India and China

While intrusions into Indian territory by Chinese soldiers are widely covered recently in the media, a new kind of cold war in the high seas is heating up. This silent battle is not receiving the attention it deserves. In the years to come, oceans, not land, may become the next flashpoint in Asia.

According to the Asia Maritime Transparency Initiative more than half of the world's commercial shipping passes through the waterways of the Indo-Pacific region. The Strait of Malacca is one of the most important shipping lanes in the world. The strait links the Indian and Pacific Oceans and carries approximately 25% of all traded goods. It also carries approximately 25% of all oil that travels by sea. At its narrowest point just south of Singapore, the Strait of Malacca is only 1.5 nautical miles wide, making it one of the world's most noteworthy strategic chokepoints. This gives strategic importance to sea corridors.

China has territorial disputes with nearly all its neighbors. Now the sea has become the new theater of conflict due to its economic importance. According to the US Naval Institute, the Peoples Liberation Army Navy (PLAN) becomes a global power navy, who has ambitions of becoming a blue-water capable fleet.

Chinese leaders conceived a strategy to check the rising capability of India's naval prowess. The "String of Pearls" relies on creating Chinese military and civilian bases, which stretch from the Chinese mainland to Africa, along maritime routes. The bases are located at Cambodia, Thailand, Myanmar, Bangladesh, Sri Lanka, Maldives, Gwadar, Iraq, Kenya and Sudan. If you plot the locations on a map it seems like a formidable alliance has encircled India. However, India's defensive establishment seems to have done little to counter this threat so far although India has tried to build a strong tie with Mauritius, Fiji and other smaller neighboring countries to be aimed at countering the Chinese influence in the region.

The South China Sea is believed to contain oil reserves, and countries in the region are eager to extract these. Particularly large quantities lie in the Exclusive Economic Zones (EEZs) of Vietnam, Malaysia, and the Philippines. The East China Sea is also home to a gas field. Under the 1982 UN Convention of the Law of the Sea (UNCLOS), coastal states may claim an Exclusive Economic Zone of up to 200 nautical miles. States have the sole rights to natural resource extraction within their own EEZs, but must also allow innocent passage through these zones, according to UNCLOS. If every state in maritime Asia claimed the full 200 nautical mile EEZ to which it is entitled, many of these would be overlapping. The South China Sea is the site of several ongoing EEZ disputes between neighbors.

Recently as China has been building artificial islands in the South China Sea, the tensions are becoming a real threat to other nations, and could easily become a trigger for more serious confrontation, and eventually even a hot conflict. The island-building spree has been a cause of concern for other countries in the region. Once the islets are built, work begins on port facilities, military buildings and airstrips. According to the New York Times, the installations bolster China's foothold in the Spratly Islands, a disputed scattering of reefs and islands in the South China Sea more than 500 miles from the Chinese mainland. However, the situation regarding the overall rivalry between India and China looks more complex and complicated than some experts think.

THE RACE TO GROWTH

The world's two biggest developing countries are taking different paths to economic prosperity. First it was China. The rest of the world looked on in disbelief, then awe, as the Chinese economy began to take off in the 1980s at what seemed like lightning speed and the country positioned itself as a global economic power. GDP growth, driven largely by manufacturing, rose to about 8 percent on the average for the last three decades. China used its vast reservoirs of domestic savings to build an impressive infrastructure and sucked in huge amounts of foreign money to build factories and to acquire the expertise it needed.

India began its economic transformation almost a decade after China did but has recently grabbed just as much attention, prompted largely by the number of jobs transferred to it from the West. At the same time, the country is rapidly creating world-class businesses in knowledge-based industries such as software, IT services, and pharmaceuticals. These companies, which emerged with little government assistance, have helped propel the economy: GDP growth stood at about 5 percent on the average for those recent years between 2000 and 2013.

Both countries still have serious problems. India has poor roads and insufficient water and electricity supplies, all of which could thwart its development. China has massive bad bank loans that will have to be accounted for. The contrasting ways in which China and India are developing, and the particular difficulties each still faces, prompt debate about whether one country has a better approach to economic development and will eventually emerge as the stronger. However, no matter what will happen to the global economy, two nations' race to growth will be one of the most interesting economic battles in the 21st century.

Economic Battle between India and China

India is now clearly outperforming the other emerging nations, particularly China, a nation hobbled by a command economy and one of the most corrupt political systems on the planet. It is reported that as Brazil, Russia and China hit hurdles, India, the poorest member of the BRIC, the emerging-market group, is proving a darling of global investors. The International Monetary Fund (IMF) is predicting India will next year grow faster than each of its BRIC counterparts for the first time since 1999.

Recently it is noted that Western hopes of an economic "rebalancing" by China, from state-directed investment to a demand pull economy based upon private consumer activity, was without basis. India, on the other hand, has not needed to stoke private demand because it already has a vibrant private-sector economy, albeit one that still struggles with bureaucracy and official corruption on a large scale. Yet even with all of India's structural problems, the fact that its people are free to compete economically and express themselves politically puts them light years ahead of their counterparts in authoritarian China.

Instead of rebalancing its economy to greater consumer consumption, China seems instead to be heading toward a "new normal" of slower growth. While China's official statistics suggest that the country met exactly the requisite target of 7.5 percent GDP, other indicators indicate that the years of artificial growth predicated on massive government spending on infrastructure is coming to an end. With economic statistics tightly controlled for political reasons, investors and other foreign observers lack accurate insight into how China's economy will evolve as the panacea of state "investment" allocations decline.

One of the key factors driving economic growth is population. While the working-age population of China is set to peak in a decade and then decline, India's population is going to continue to expand. Many studies recently describe how aging populations in Europe, China and Japan will contrast with trends in India, even as the global rate of population increase slows. According to recent studies, by 2064 India's employment could expand by 54 percent, while China's could shrink by 20 percent. When the advantage of a dynamic free society is combined with strong population growth, the economic case for India becomes compelling. The World Bank estimates that India will grow at 7.5 percent in 2016, and that growth is poised to accelerate, as policy changes gather momentum to unlock needed infrastructure investments.

In many measures, China actually appears more advanced than India. Metrics such as life expectancy, child mortality, per capita GDP and adult literacy all suggest that China's economy has made far greater strides than India's in recent decades, according to a survey by the Economist. But when you start to consider the qualitative differences between these two large and diverse political economies, the image of China's relative position conveyed by these quantitative differences begins to erode.

Cheap energy and food prices may be a short-term factor supporting India's growth, but the long-term prospects for the world's largest democracy seem bright. Innumerable analysts have predicted that the twenty-first century will belong to China, yet it seems worth considering whether the current millennium will not belong at least equally to India. Although both China and India have known foreign domination and colonial rule, these ancient societies have also exercised great influence over other societies and will likely do so again.

The progress of India in the twenty-first century will not so much be the story of a newly emerging economy, but instead the reemergence from foreign domination of one of the oldest and most dynamic societies in the world. This is not to say that China will not be without great influence, but the fact of India's economic freedom and political openness may well prove to be the decisive difference.

Contest of the Century: India vs. China

It's not surprising that the two countries invite incessant comparisons. They're giant neighbors. Each has a population of over a billion. They anchor the "rise of the rest." Each touts its style of governance as opposed to that of the other: China, with its authoritarian efficiency; India, with its democratic vibrancy.

Nor is it surprising that many worry about the potential for Sino-Indian tensions to escalate. Fifty years after going to war, they still bitterly contest their border. Each country is modernizing its power-projection capabilities. China is doing so much more rapidly, its military budget - the world's second-largest - having grown at an average of 13.8% per year from 2000 to 2011 while India, meanwhile, has replaced China as the world's largest arms importer. Each has a sizable nuclear arsenal. As their economies and military capabilities grow - and, accordingly, as their interests extend further regionally and globally - they're bound to bump up against each other more frequently.

Although media sometimes did exaggerate Sino-Indian tensions, not all of the trends in their relationship are unfavorable. Trade between the two, for example, expanded from not even \$3 billion in 2000 to \$73 billion last year. However, it is suggested that it may be premature to speak of a great-power rivalry between China and India: full-blown geopolitical

rivalry cannot occur on one dimension only - it needs to go beyond, say, a military capabilities competition to include diplomacy, economics and even soft power rivalry cannot be one-sided.

In the same way, most observers argue that while India wants to be seen as participating in a great-power contest with China, that contest ended in China's favor several years earlier. However, it's both interesting and important to challenge such determinism. Consider a recent research conducted by Tyler Cowen, which concludes that "under even modestly optimistic projections the Indian economy will be No. 1 in terms of total size" by the next century. Or consider a report that RAND prepared for the Department of Defense's Office of Net Assessment, comparing China and India out to 2025 in four categories: demography, macroeconomics, science and technology, and defense and procurement expenditures. The report suggests that India may have a long-term competitive edge over China.

Demographic changes are likely to be relatively more favorable to India than to China. The three other dimensions of our assessment reverse this balance. Prospects for India to pursue policies that will enhance its competitive position vis-à-vis China may be better than the opposite prospects for China. India's political-economic system entails at least a moderately greater degree of economic freedom compared with China's, and therefore India's environment may be more conducive to entrepreneurial, innovative, and inventive activity.

Many experts say an India-China conflict is more likely than a America-China one. The main reason why is geographic. The United States and China are far apart on the map, whereas China and India abut one another. These are two rising great powers that take an expansive view of their prerogatives and duties in their geographic neighborhoods. The dynamic resembles the dynamic that prevailed during the concurrent rise of Japan, Germany, and the United States a century ago - except that those rising powers were all far from one another.

There's simply more opportunity for interests to clash and miscalculations to occur when two adjacent powers are doing things in waters, skies, and territories where they both have pressing interests at stake. In Thucydides's terms, proximity engages fear, honor, and interest, three of the strongest motives that impel human actions. Distance helps attenuate these motives.

Between India and China, of course, disputes occur all the time. The key question is what could make them turn into a confrontation. One can imagine a showdown because the balance of power shifts to a critical point at which the rising power starts to believe that it no longer has to show strategic restraint in disputes, or the stagnant player fears that it will be threatened if the rising star is not stopped before it becomes too dominant. It will be very difficult to expect the latter kind of confrontation to take place anytime soon. India surely reckons that it is losing influence to China everywhere. Militarily, India cannot keep on par with the huge efforts of China to enhance its power projection capabilities. Economically, India is also continuing to lose ground. But neither for the U.S. nor for India is China's rise an imminent threat at this stage. They remain potent enough to retaliate against eventual aggression and, besides, would find plenty of other protagonists to side with them in case of a clash. China is aware of this and therefore calculates that prudence remains imperative.

As social uncertainty feeds nationalism in both countries, India and China, pragmatic leaders are under growing pressure from hardliners to stand strong. So even if muscle-flexing does not pay off from a traditional security viewpoint, it will become increasingly relevant for political survival. This pull of patriotism is going to be the greatest challenge for both countries.

FUTURE DEVELOPMENTS BETWEEN INDIA AND CHINA

Relations between China and India have always attracted worldwide attention. Today, these two countries are ranked among the most important economies of not only Asia but the entire globe. China is currently the second largest economy in the world, while India is the seventh. The increasing economic capacities of the two countries continue to boost their weight in global politics as well. China and India also embarked on a quest to establish a non-Western global economic order by founding the BRIC in 2001 together with Russia and Brazil. This entity, which evolved into what we now know as the BRICS, with the participation of South Africa, has additionally given way to the foundation of a development bank. Likewise, India became a founding member of the Asia Infrastructure Investment Bank (AIIB), which was recently established by China as an alternative to the U.S. and Japanese-led Asian Development Bank (ADB).

The future relationship between India and China will be determined by several factors: Himalayan border disputes, China's strategy of "string of pearls", the Pakistan factor, economic battle between two nations, conflicting interests in Nepal, and expanding military capacity, etc. However, despite their rivalries, the two countries have played up their cultural links, such as the importation of Buddhism into China more than 1,500 years ago, and have found ample room for economic cooperation and collaboration.

Increased Economic Cooperation

Topping Modi's agenda during his recent official visit to China was economic cooperation, which had also been the priority of his predecessors. The two leaders aim to boost not only the bilateral trade volume between India and China but also the depth and scope of reciprocal investments. Even though the volume of bilateral trade between the two countries increased significantly over the last 15 years, its current level of \$70 billion is still far from satisfactory considering its largely untapped potential. On the other hand, India is confronted with the very same dilemma that is unavoidably tussled with by other countries with strong commercial ties with China, namely that the structure of bilateral trade between China and these countries - including India - favors the former due to the immensely competitive nature of the Chinese economy vis-à-vis any of its partners. Imports of high value-added goods from China cost India a trade deficit that nearly amounts to \$40 billion.

The second pillar of the two countries' overall push for further economic cooperation is mutual investments. India is planning to attract Chinese foreign direct investment (FDI) as well as funds from China that can be used to finance domestic

investments. For that purpose, the leaders from both countries, Modi and Xi, have already signed 24 bilateral agreements in the sum of \$22 billion last year. Industries such as iron and steel, telecommunications, and energy are set as the priority targets of increased cooperation.

Border Dispute

Despite coming a long way in a short period of time in terms of deepening economic cooperation, India and China are still confronted with some fundamental problems that continue to impede further improvement of their bilateral relations. The essential obstacle here is the prolonged border dispute. The two nations are yet to reach a formal agreement on their 4000-km border along the Himalayas, with each party laying claim to territories controlled by the other. The boundary in question is the longest disputed border in the world. Relations between the two countries had been strained throughout the entirety of the Cold War period due to chronic border disputes which date back to the 1950s, and it was particularly the military conflict along the Himalayan border in 1962 that left the deepest wound in the memories of the two nations. Furthermore, negotiations that had been steadily carried out up until recently proved unable to yield any concrete results. Under such circumstances, the possibility of renewed conflict cannot be ruled out, even considering the fact that there hasn't occurred even a single major skirmish along the border in question for the last three decades.

The border dispute was also among those topics that were brought to the agenda during Modi's visit to China last year. However, no real progress could be made in the name of resolving the dispute. During his meeting with Chinese Prime Minister Li Keqiang, Modi pointed to the immense potential that bringing a fair and permanent solution to the dispute could tap, an act that would revolutionize bilateral relations. He further stressed the urgency of establishing intensive confidence building measures (CBMs) for the sake of the resolution process.

Competition in Foreign Policy

India and China are still strategic rivals despite their increased economic cooperation. Alongside the U.S., Japan, and Australia, India is also seen as one of the major actors that has an interest in offsetting China's dominance over Asia. That India and China came to be known as fellow members of the BRICS does not suffice by itself to reverse the two giants' inherent tendency towards taking sides with rival groupings which are once again beginning to overwhelm Asia's strategic environment. Moreover, India set its permanent membership on the United Nations Security Council (UNSC) as a primary national goal in the name of being recognized as a great power on a global scale. In contrast, China pioneers the opposition bloc which stands firmly against any attempts to reform the UNSC because such would mean including not only India but Japan and several other countries in the Council as well.

The two countries' strategic interests in South Asia are also mutually exclusive. China maintains intimate ties with Pakistan, with high-level defense cooperation at the core thereof, a reality that deeply disturbs India as might be expected. On the other hand, China feels extremely uncomfortable with India's hosting of the Tibetan opposition. China even fears that India might still be supportive of Tibet's independence.

Likewise, there is a heated rivalry between India and China for influence over Bangladesh, Myanmar, Sri Lanka, and Nepal. India shapes its foreign policy in tandem with the West, backing Myanmar's opening to the rest of the world as well as its related democratization project. However, China believes one of the essential motivations behind such a policy is to detach Myanmar from China's larger zone of influence. Moreover, another serious one is an intensified competition between India and China to 'pull the strings' in Sri Lanka. China managed to establish amicable relations with Mahinda Rajapaksa, the powerful former President of Sri Lanka who had been ruling over the country for ten years until he unexpectedly lost his seat in the presidential elections of January 2015. The new President Maithripala Sirisena is known to have close ties with India, which led to the impression that India actually gained a significant diplomatic victory over China as far as global public opinion is concerned.

Future Relationship

From a broader perspective, it seems that while an urge for closer cooperation motivates enhanced economic affairs between India and China, competition is still what marks their bilateral diplomatic relations. The diplomatic rivalry in question is not limited to strategic concerns, but is further fueled by a chronic border dispute. On the other hand, neither India nor China can afford to turn a blind eye to the huge benefits that intense economic cooperation can potentially bring about. Therefore both countries are trying to capitalize on mutual economic benefits while working hard to contain political frictions within manageable limits. Here, a delicately-designed strategic balance as such may not be easily upended in the foreseeable future.

CONCLUSION

India's economy has long labored in the shadow of its great Asian rival, China, but now many experts say China's recent stumbles could provide a big opportunity for India to close the gap. Actually, while China's stock markets have tanked amid mounting reports of slowing growth, India is poised to steal the mantle as the world's fastest-growing major economy while sidestepping many of the problems that face other emerging economies as China cools.

However, some experts have cautioned against the notion that India would automatically profit from China's woes. The illusion that India actually benefits from the recent turmoil - because, for example, oil prices are low - ignores the fact that prices are low because the global economy is so weak. The pervasive global weakness ultimately does the greater harm, especially because India is not competitive. Right now, the China-India rivalry is no contest on most fronts. China has been the linchpin of the global economy for a decade. In economic clout, military might, geopolitical influence, literacy, health, life expectancy, and even sporting prowess, it will be an unequal competition for years to come. Yet India's rise presents one

challenge China's Communist Politburo may find impossible to match. A degree of Indian success raises an enormous question mark over the Chinese political and development model. India's very existence is an example to third countries that they can be democracies and grow.

However, for the rivalry between India and China, it is not all about growth. It is more than economic competition. India and China have been rivals on the geopolitical front for decades. But despite Modi's efforts for economic development, China remains well ahead on "soft power," which measures a country's ability to build a positive reputation through culture, values and civil institutions, in addition to traditional hard power.

When elephants fight, it's the grass that gets trampled. This is a Chinese proverb. These are definitely two countries no one would want to see go to a hot conflict against one another. The possible consequences wouldn't be much less than that of any country itself in the region along with the 'Silk Road' getting into a bad war. The total effect would be devastating to all countries in the region, not just India and China, even all over the world.

However, ultimately, the future will depend on China's own positioning in the global order more than India's development of its national power, both 'hot' and 'soft' power. In fact, as more and more Chinese leaders are hugely skeptical about the prospects of its economy, especially regarding economic relations with the Western countries, mainly U.S., a lot of decision makers in China fear that China could be plunged into recession again. They expect the U.S., like the EU, to become more protectionist. In such a case, it is going to be interesting to see which way China will go against those neighbors, especially India who will have more influence in the region. So, we may risk a situation in which (1) both India and China become more vulnerable to stagnation and social unrest, (2) economic tensions fuse with strategic rivalry, and (3) political weakness renders it harder to manage military tensions.

REFERENCES

1. "A Big, Dirty Growth Engine" Pollution still chokes China, but green technology is starting to emerge. CHINA AND INDIA -- THE SOCIAL AGENDA. AUGUST 22, 2005.
http://www.businessweek.com/magazine/content/05_34/b3948520.htm
2. "China, India could reshape global auto industry: Executives" THE ECONOMIC TIMES, Jan 13, 2010.
<http://economictimes.indiatimes.com/news/news-by-industry/auto/automobiles/China-India-could-reshape-global-auto-industry-Executives/articleshow/5440695.cms>
3. "Financial Crisis 2007-2010", Wikimedia foundation, Inc. Jan 31, 2010.
http://en.wikipedia.org/wiki/Financial_crisis_of_2007%E2%80%932010#Global_effects
4. John Ribeiro. "India's outsourcing". India's outsourcing valued at \$ 60 billion by 2010. December 12, 2005.
<http://www.infoworld.com/t/business/indias-outsourcing-valued-60-billion-2010-684>
5. .Matt Rosenberg . "India's Population" India Likely to Surpass China in Population by 2030. Jul 27 2009.
<http://geography.about.com/od/obtainpopulationdata/a/indiapopulation.htm>
6. Maps of India. "India vs China Economy" Jan 28, 2010. <http://business.mapsofindia.com/india-economy/india-vs-china.html>
7. Martino, Kristina. Publication: The Business Journal - Central New York Vietnam: A New Outsourcing Site for U.S. Manufacturers. <http://www.allbusiness.com/company-activities-management/company-strategy-outsourcing/8890583-1.html>
8. People's Republic of China, Politics, 2010. From Wikipedia, modified on 27 January 2010. [Wikimedia Foundation, Inc.](http://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_China),
9. Politics of India. From Wikipedia, the free encyclopedia. last modified on 15 January 2010.
http://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_India#State_Government
10. Rajabhadur V. Arcot, Director of South and Southeast Asian Operations ARC Advisory Group Dedlham, Mass. "Engineering in India". <http://machinedesign.com/article/engineering-in-india-1108>
11. "Unemployment in India" published in "Employment News" on 23rd January, 2007 by W.K. Jenny.
http://www.associatedcontent.com/article/1514062/the_problem_of_unemployment_in_india_pg2.html?cat=9

DIŞ POLİTİKADA GRAND STRATEJİ YAKLAŞIMI VE 21. YÜZYILDA TÜRKİYE*

Prof. Dr. Nejat DOĞAN
Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü
nejatdogan@anadolu.edu.tr

Öz

Bu çalışma grand strateji yaklaşımının 21.yüzyıl Türk dış politikasına uygulanmasıyla ilgilidir. Bu amaçla, öncelikle grand strateji kavramını ele almakta ve bir yandan grand stratejinin çeşitli tanımlarını verirken diğer yandan da amaçları üzerinde durmaktadır. Daha sonra, Türk dış politikasında tarihsel süreç içinde grand stratejinin var olup olmadığını tartışmakta ve belki de Stratejik Derinlik yaklaşımı dışında bilinçli olarak uygulanan bir grand stratejinin olmadığı sonucuna varmaktadır. Buradan hareketle, 21. yüzyılda Türk dış politikasında bir grand strateji oluşturmak için iyi bir metot olan “senaryo planlama” üzerinde durmaktadır. Senaryo planlamanın temel özellikleri anlatıldıktan sonra, 21. yüzyılda dünya siyasetindeki kritik belirsizlikler üzerinden hareketle dört adet gelecek senaryosu üretilmektedir. Çalışma, bu geleceklerin niteliklerini tartışmakta ve bu geleceklerin hepsinde de izlenmesi uygun olacak bir dış politikanın temel niteliklerini ortaya koymakta ve siyaset yapımcıları ile karar vericilere faydalı olacak bazı politika tavsiyelerinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Grand strateji, Uluslararası İlişkiler, Türk dış politikası, 21. yüzyıl, gelecek çalışmaları, kritik belirsizlikler, senaryo planlama.

Grand Strategy Approach in Foreign Policy and Turkey in the 21st Century

Abstract

The paper discusses the grand strategy approach in International Relations vis-à-vis Turkish foreign policy in the 21st century. It, first of all, gives various definitions of grand strategy and touches on purposes and the use of such an approach in foreign-policy studies. Secondly the paper tackles the question of whether there exists any grand strategy in the history of Turkish foreign policy and concludes that maybe with the exception of recent Strategic Depth discussion, Turkish foreign policy lacks such a purposeful strategy formulation since the early twentieth century. Then the paper proposes that the scenario planning method can be helpful in formulating a grand strategy for Turkish foreign policy and, toward this objective, discusses the basics of the scenario planning method and puts forward four different world scenarios based on the two critical uncertainties regarding the future of global politics, namely international dialogue and global economy. The paper lays out the basics of these four possible worlds and discusses what the features of Turkish foreign policy should be so as to be successful in each of these scenarios. Finally the paper summarizes the findings and gives some policy suggestions that may be helpful to policymakers and politicians in navigating the turbulent waters of an uncertain future.

Keywords: Grand strategy, International Relations, Turkish foreign policy, 21st century, futures studies, critical uncertainties, scenario planning.

Grand Strateji Nedir ve Niçin Önemlidir?

Strateji uzmanları 1920’li yıllarda “grand strateji” kavramını kullanmaya başlamışlar ve grand stratejiyi, düşmanı mağlup etmek amacıyla askeri ve askeri olmayan aktivitelerin uyumlaştırılması ve birlikte uygulanması şeklinde anlamışlardır. Aslında bu şekilde daha çok askeri anlamda kullanılmaya başlayan kavram, Basil Henry Liddell Hart ile Edward Mead Earle gibi uzmanların eserleri sayesinde 1940’lı ve 1950’li yıllarda hem daha iyi tanınmış hem de uygulama alanı genişlemiştir. Hart’a göre “savaşın amacı daha iyi bir barışa kavuşmak” ise “savaşın istenilen barış hedefine ulaşması amacıyla yapılması ve yönlendirilmesi son derece önemli” idi (Hart, 1967: 366). Earle de “strateji sadece savaş zamanıyla ilgili bir kavram değildir” diyerek stratejinin devlet yönetiminin her zaman vazgeçilmez bir unsuru olduğunu savunmuştur (Earle, 1960: viii). Kısaca, 2. Dünya Savaşı sonrasında grand strateji sadece askeri alana uygulanan bir kavram olmaktan çıkarak, devletin tüm unsurları ile oluşumuna ve uygulamasına katıldığı bir konu haline gelmiştir.

Türkçeye “genel strateji” veya “büyük strateji” olarak da çevirebileceğimiz grand strateji kavramı bugün için ne anlama gelmektedir? Uzmanlar kavramı farklı şekilde tanımlamakla birlikte, bu tanımların hemen hemen aynı konulara dikkat çektiği ve önemli derecede asgari müşterekleri olduğu söylenebilir. Örneğin Hal Brands’a göre grand strateji, “dış politikaya form ve yapı kazandıran” bir kavramdır (Brands, 2014: 3). Yine Brands’a göre grand strateji, “karmaşık ve güvenliksiz bir dünyada güvenliği sağlamaya çalışan liderlere yol gösteren bir teori, bir mantıktır” veya “bu dünyada bir ulusun ne başarmaya

* Bu çalışma için akademik araştırma desteğini 2219-Yurtdışı Araştırma Bursu programıyla Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) sağlamıştır. Grand Strateji projem için Portland State University/ABD’de 9 ay süreyle araştırma imkânı sağlayan TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

ve bunu nasıl gerçekleştirmeye çalıştığı hakkında amaç odaklı ve uyumlu fikirler bütünüdür” (Brands, 2014: 3). John Lewis Gaddis’e göre grand strateji, devletin “gitmek istediği yere gidebilmesi için elindekileri nasıl kullanacağı ile ilgilidir” ve “genel amaçlar ile araçlar arasında kurulmuş bir ilişkiyi” ifade eder (Gaddis, 2009: 7). Barry R. Posen ise grand stratejiyi, “bir ulus-devletin kendisi için nasıl güvenlik oluşturacağı ile ilgili teorisi” olarak tanımlamıştır (Posen, 2014: 1). Jeremi Suri’ye göre de grand strateji, “gücü faydalı amaçlar yolunda kullanma bilgeliğidir” (Suri, 2009: 627).

Tanımlar çoğaltılabilir. Ancak verilen tanımlar grand stratejiyi anlamak açısından yeterlidir. Grand strateji devletin savunma-güvenlik-dış politika alanında bir felsefe, genel bir plan ortaya koyar. Devletin ulaşmak istediği amaçları tanımlamanın yanında, bu amaçlara nasıl ulaşılacağı, yani amaç-arac ilişkisinin kurulması ile de ilgilidir ve bu sayede devletin nereye ulaşmak istediği ve kaynaklarını en mantıklı nasıl kullanacağı hakkında bütünleşmiş bir yapı, bir plan sunar. Soyut olmaktan ziyade (veya soyut olduğu kadar) somuttur ve amaçlar ile araçları ve aralarındaki ilişkiyi tanımlar. Ancak grand strateji bir ideoloji, donmuş bir düşünceler manzumesi değildir. Dolayısıyla zaman zaman gözden geçirilmeli, değişen ulusal ve uluslararası şartlara göre revize edilmelidir. Diğer bir ifadeyle grand strateji oluşturmak ve uygulamak anlık bir uğraş değil, bir süreç işidir; değişen şartlara daha iyi uyum sağlamak amacıyla devlet ulusal çıkarlarını, taktiklerini ve araçlarını sürekli gözden geçirmektedir (Brands, 2012: 5-6).

Grand strateji hakkında söylediklerimiz aslında “5N+1K formülü” ile ifade edilebilir. Grand strateji devletin güvenlik-savunma-dış politika alanındaki faaliyetleri hakkında şu sorulara açıklık getirmektedir:

1. NE: Devletin amacı nedir; neleri başarmak istemektedir?
2. NEDEN: Devlet bu amaçlara ulaşmayı neden istemektedir? Bu aslında devletin politikalarındaki etik yönü sorgulayarak, bu amaçların ulusal ve uluslararası alandaki önemini ve ulaşıldığı takdirde neye hizmet edeceğini sorgulamaktadır.
3. NE ZAMAN: Devletin bu amaçları gerçekleştirmede dikkate aldığı zaman dilimi nedir? Kısa, orta ve uzun vadede devlet neyi başarmak istemektedir?
4. NEREDE: Devlet bu amaçları nerede gerçekleştirmek istemektedir; yani ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde amaçları nelerdir?

5. NASIL: Tanımlanmış amaçlarına ulaşmak için devlet hangi araçları kullanacaktır? Devletin elinde ekonomik, sosyal, askeri, politik, diplomatik birçok araç bulunmaktadır. Acaba ilgili amaçlara ulaşmak için nasıl bir araç bileşimine ihtiyaç vardır ve devletin gücü bu amaçlara ulaşmak açısından yeterli midir?

6. KİM: Bu amaçlara ulaşmak ve dış politika-savunma-güvenlik konularında hedefleri gerçekleştirmek için kim liderlik yapacaktır ve kimlerle ittifak kurulacaktır. Bireysel, kurumsal, uluslararası düzeyde işbirliği yapacaklar kimlerdir?

Grand strateji niçin önemlidir? Akademik çevrelerde yaygın kullanılan bir sözü hatırlayacak olursak, “grand stratejiye iyi bir alternatif yoktur” (Brands, 2014: 201). Çünkü bir ulusun dış politika, güvenlik ve savunma gibi yaşamsal konularda ne yapmak ve neyi başarmak istediğini bilmesi ve buna göre bir plan oluşturarak uygulaması ve böylece geleceği de bir şekilde tahmin etmesi/öngörmesi gerekmektedir.

Daha spesifik olarak, öncelikle bir devletin başarmak istedikleri ile elindeki araçlar arasında bir uyumsuzluk olabilir ve nitekim çoğu durumda devletin gücü dış politika hedeflerine ulaşmada yetersiz kalmaktadır. Bu gibi durumlarda grand strateji, amaç-arac ilişkisi kurması nedeniyle, kaynaklarını daha rasyonel kullanma ve rasyonel hedefler belirleme yolunda devlete yardımcı olacaktır. İkinci olarak grand strateji, çok çeşitli çıkarlar ve hedefler arasında devletin yönünü kaybetmesine engel olarak, ulusun başarması gerekenleri açıkça ifade etmesi nedeniyle, ulusal düzeyde bir amaçlar ve çıkarlar bütünlüğü oluşturacaktır. Üçüncüsü, günlük politikada karşılaşılabilecek çeşitli sorunlar karşısında devletin nasıl karar alması ve hangi politikaları izlemesi hakkında bir formül sunar; böylece devlet her olayda ayrı bir politika izleyerek hedef kaybetmez ve genel amaçlar her zaman korunur. Nihayet, grand stratejisi olmaması durumunda devlet güvenlik-savunma-dış politika konularında ulusal ve uluslararası gelişmelere hazırlıksız yakalanarak zarar görebilir; grand strateji devleti uzun-soluklu bir politik sürece hazırlaması ve hedefleri açıkça belirtmesi nedeniyle, devletin olumsuz gelişmelerden etkilenmesine engel olabilir (Brands, 2012: 7-9).

Türkiye’nin 1923’ten Bugüne Grand Strateji Denemeleri:

Türk dış politikasında grand (genel) strateji var mıdır, tarihsel süreçte böyle bir strateji izlenmiş midir? Genellikle Uluslararası İlişkiler uzmanları böyle bir stratejinin izlenmediği düşüncesindedirler. Ancak tarihsel sürece baktığımızda böyle bir stratejinin *izlerini* görebiliriz.

Örneğin, Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye’nin bölgesindeki ve dünyadaki mevcut politik durumu genel olarak korumaya çalıştığı ve statükocu denilebilecek bir dış politika izlediği söylenebilir. 1923-1939 yılları arasında Türkiye Lozan’daki kazanımlarını korumaya çalışırken, yine Lozan’dan kalan sorunların barışçıl bir şekilde çözülmesine uğraşmıştır. Bir taraftan bölgede barışı ve istikrarı korumaya çalışan ve hatta devletlerarası ilişkileri geliştirme ihtimali olan kurumsallaşma içinde olurken, diğer taraftan da özellikle Milletler Cemiyeti ve Uluslararası Sürekli Adalet Divanı aracılığıyla nüfus mübadelesi ve Musul gibi sorunların çözümüne yönelmiştir (Doğan, 2015: 221-239).

Dolayısıyla 1923-1939 dönemi bir Statüko genel stratejisinin izlendiği dönem olarak adlandırılabilir. Bunu değiştiren sebepler nelerdir? Genelde Uluslararası İlişkiler araştırmacıları bugüne kadar dış politika dönemlerini iç politika dönemlerine göre sınıflandırma eğiliminde olmuşlardır. Bu nedenle, Türk dış politikası hakkındaki yayımlarda 1923-1938, 1939-1950, 1950-1960, 1960-1980, 1990-2002, 2002-sonrası şeklinde sınıflandırmaya rastlanmaktadır. Fakat bu sınıflandırma sistemsel gelişmeleri gözardı etmektedir.

Dolayısıyla 1939 sonrasında Türkiye’nin değişik bir politikaya geçmesi daha çok sistemsel bir değişim nedeniyle, yani dünya savaşı tehlikesinin belirmesi ve bizzat savaşın çıkmasıyla olmuştur. 1939-1945 arasındaki dönemde Türkiye yine bir “grand strateji” izledi diyebiliriz, bu da genelde kabul edildiği üzere Türkiye’nin “aktif tarafsızlık” politikası idi (Deringil,

2004). Türkiye hem Mihver ülkeleri hem de Atlantik güçleriyle ilişkisini sürdürmüş, ancak aktif savaşa girmekten kaçınmıştır. Bu stratejiyi izlemek kolay olmamıştır; ancak eğer strateji amaçları belirlemeyi ve bu amaçlarla araçları uyumlaştırmayı ve dolayısıyla bu şekilde her alanda devletin çıkarlarını elde etmeyi kolaylaştırma sürecini içeriyorsa, Türk dış politikası açısından bu tür bir aktif tarafsızlık faydalı ve yerinde olmuştur. Ancak tabii ki bunun bazı sonuçları ve etkileri de 1945 sonrasında hissedilmiştir. Türkiye Almanya ve İtalya yanında davranmazken, İngiltere-Fransa-ABD ittifakına da fiilen destek vermemiştir; bu nedenle savaş sonrasında kurulan yeni dünyada kendini kabul ettirebilmesi zaman almıştır. Örneğin, 1952’ye kadar Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi olamayan Türkiye, Avrupa’daki kurumsallaşma süreci dışında da kalmıştır.

1945 sonrası dünya sisteminde yeniden bir değişim görülmektedir. Güç kanatlarına kaymış, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) süper güç olarak sistemde yerlerini almıştır. Nedenleri ne olursa olsun, Soğuk Savaş rüzgârları artık sisteme hâkimdir. Türkiye, Doğu ve Batı arasındaki ideolojik, siyasal, askeri ve ekonomik mücadelede Batı ittifakı içinde yer almıştır. Ayrıca Türkiye zamanla Avrupa örgütlenme sürecine dâhil olmuş, Avrupa-ABD arasındaki ilişkilere ve işbirliğine (transatlantik ilişkiler) çeşitli unsurlarla destek olmuştur. Dolayısıyla bu dönemdeki dış politika grand stratejisi “Atlantisizm” şeklinde adlandırılabilir. Bu dış politika grand stratejisinin değişmesi için yine sistemsel bir değişim olması gerekmiştir. Her ne kadar Türkiye’de iç siyasette 1945-1989 döneminde çok önemli gelişmeler yaşanmış olsa da, dikkatli okuyucu fark edecektir ki temel dış politikada herhangi bir değişiklik olmamış; Türkiye tehdit olarak değerlendirdiği devletlere karşı Batı ittifakı ve kurumları yoluyla denge sağlamak, varlığını devam ettirerek ve güçlenmek stratejisi izlemiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin bu dönemde genel bir stratejisinin olduğu söylenebilir.

1990’da Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Berlin Duvarı’nın yıkılmasıyla sistemsel değerler yine değişmiştir. Sovyetler Birliği yıkılmış ve Sovyet sisteminin kurumları olan Varşova Paktı ve Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON-Council for Mutual Economic Assistance) ortadan kalkmıştır. Artık belki de sistem tek kutuplu bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönemde Türkiye’nin özellikle ilk yıllarda belirgin bir stratejisinin olmayışından söz edilebilir. Türkiye her ne kadar Orta Asya Türk devletleriyle biraraya gelmiş ve işbirliği olanaklarını araştırmaya başlamışsa da, bu bölgede etkisini istediği oranda artıramayacağını bir süre sonra görmüştür. Diğer bir ifadeyle, ancak Ruslardan daha fazla güç ve birikimle bu bölgede etkili olunabileceği kısa sürede anlaşılmıştır. Ancak Orta Asya Türk cumhuriyetleriyle aramızda atılan köprüler bir süre sonra işe de yarayacaktır.

1990’ların başındaki stratejik arayışlar, “AB üyeliği” veya “Avrupalılaşma” (Europeanization) olarak anılabilecek bir grand stratejinin Türkiye tarafından izlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu strateji ne anlama gelmektedir? Araçlar-amaçlar etkileşimi açısından AB üyeliğinin, Türkiye’nin ulaşmaya çalıştığı sadece ekonomik amaçlara değil, kültürel amaçlara da bizleri ulaştıracak bir seçenek olduğu sıklıkla gündeme gelmiştir. Gümrük Birliği Anlaşması 1995’de imzalanmış ve Ocak 1996’da yürürlüğe girmiştir. Uzmanların ve dikkatli okuyucunun hatırlayacağı üzere, bu tarihten sonra Türkiye adeta AB’ye üyelik konusu ile yatıp kalkmıştır. En küçük sorunlar veya konular dahi “AB perspektifi” dâhilinde ele alınıp yorumlanmaya başlanmıştır. Medyadaki başlıklar da halkın nabzını tutmuş ve yönlendirme oldukça etkili olmuştur; “trenin kaçırılmaması,” “fırsatın bir daha gelmeyebileceği” gibi medyada yer alan manşetler Türk dış politikası genel stratejisinin bir açıdan özetidir.

Ancak birkaç gelişme bu grand stratejinin sürdürülebilir olmadığını kanıtlamış ve Türkiye haklı olarak bu stratejiden zamanla uzaklaşmıştır. Bu gelişmelerden bir tanesi AB’nin isteklerinde aşırıya gitmesi ve her istediğinin Ankara tarafından verileceğini zannetmesidir. Kıbrıs üzerindeki istekler bunların başında gelmektedir. İkincisi, AB’nin kendi iç sisteminden kaynaklanan zayıflıkların ortaya çıkmasıdır. Avrupa’da ekonominin ve ticaretin zayıflaması, Euro bölgesinde sorunların ağırlaşması, nüfusun gittikçe yaşlanması Avrupa’ya gelecek için fazla umut bağlanmamasında etkili olmuştur.

Diğer taraftan Avrupa içindeki kültürel tartışma ve çekişmeler de AB-Türkiye ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Türklerin Avrupalı ve Hristiyan olmaması, Avrupa kültüründen farklı bir kültüre sahip olması, dolayısıyla Türkiye’nin Avrupa’da yerinin olmadığı gibi tartışmalar sürekli gündemde kalmıştır. Ayrıca 1990’ların sonlarında görülmüştür ki, AB *jeostratejik* olarak genişlemektedir ve önce Balkanlar Birlik içine almadan tam üyelik sırası Türkiye’ye gelmeyecektir.

Bir diğer gelişme, yapısal alanda gerçekleşmiştir. 2000’lerin başında biraz da teknoloji ve diğer bilimsel gelişmelerin etkisiyle küreselleşme hız kazanmıştır. Küreselleşmeyi, kapitalizmin hızlanması ve dünyayı etkileme gücünün artması şeklinde tanımlayabiliriz. Artık çok daha kapsayıcı ve hızlı bir ticaret-finance ve ekonomi sistemi vardır. Türkiye’nin ihtiyaçlarının karşılanmasının ve ekonomik açıdan büyümesinin sadece Avrupa Birliği içinde ve AB yoluyla olması mümkün değildir. Türkiye’nin dolayısıyla bölgesel ve daha da önemlisi küresel pazarlara hem gitmesi hem de AB dışındaki aktörlerin bu bölgelerde daha etkin olmasının sağlanması önem kazanmıştır.

Bir diğer gelişme ise iç politikada yaşanmıştır. 2002 yılındaki hükümet değişikliği, AB içindeki ve küresel çaptaki değişimlerin Türkiye’de de yankı bulmasına yol açmıştır. Ancak 2002-2007 arasında Avrupalılaşma genel stratejisine son verilmemiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2. dönemde (2007 seçimleri sonrasında) daha da güçlenmesi ve hem iç politikada hem de uluslararası alanda yeterli destek bulmasıyla yeni stratejiye geçilmiştir.

Bu yeni strateji tartışması daha çok Ahmet Davutoğlu’nun akademik yayımları üzerinden yapılmıştır. “Stratejik Derinlik” adını alan bu yaklaşımın her ne kadar içeriği ve stratejisi çok açık olmasa da, Türkiye’nin Osmanlı coğrafyasında daha etkin olabileceğinin ve kültürel köklerinin canlandırılabilirliğinin vurgulanmasıyla, Balkanlar-Orta Doğu-Kafkaslar-Orta Asya ve genelde İslam coğrafyasında daha etkin bir dış politika izlenmesini öngörmektedir. Tabii bu stratejinin bir parçası da ilgili bölgelerde ekonomik ve ticari açılardan daha etkin olunmasıdır (Davutoğlu, 2012).

Ancak konumuz açısından sorulması gereken soru şudur: “Stratejik Derinlik” gerçekten bir grand strateji midir? Bu stratejide ve stratejiye yer veren yayımlarda amaç-aracı ilişkisinin kurulmadığı veya irdelenmediği söylenebilir. Aslında amaç da tam olarak belirtilmemiştir. Davutoğlu’nun “Stratejik Derinlik” başlıklı kitabında Türkiye’nin “merkez ülke” veya “pivot devlet” olması söylemi vardır. Ancak merkez ülke olmak tam olarak ne anlama gelmektedir, açık değildir. İkincisi, araçlar üzerinde de fazla bir araştırma veya analiz bulunmamaktadır. Davutoğlu’nun eserlerinde genelde diplomasi vurgulanmaktadır.

Ancak diplomasi yoluyla merkez ülke veya başat ülke olunması ihtimali politikada yoktur. Dolayısıyla Stratejik Derinlik anlayışı, Türkiye'nin ekonomik, ticari, askeri ve teknolojik-bilimsel gücünü ve potansiyelini irdelemediği gibi, bu gücün nasıl geliştirileceği hakkında da çözümler ve politikalar geliştirmemektedir. Stratejik Derinlik kitabında güç formülü verilmiştir (Davutoğlu, 2012: 17); ancak o formüldeki sadece diplomasi, liderlik, kültür gibi öğeler kitapta incelenmiş, buna karşın askeri, ekonomik ve bilimsel-teknolojik araçlar ise tamamen değerlendirme dışında kalmıştır.

Ayrıca Stratejik Derinlik düşüncesi *ex-post facto* konular ve incelemeler üzerine dayandığı için, oryantalistler ve Batılı akademisyenler bu düşüncenin "Yeni Osmanlı" politikası olduğu yönünde çalışmalar yayımlamışlar ve kamuoyunu etkileme yolunu seçmişlerdir (Grigoriadis, 2010; Murinson, 2006). Dolayısıyla bir grand stratejinin yüzünün ileriye dönük olması gerekir, aksi takdirde geçmişin aynı şartlarla bugün yaratılamayacağı eleştirisinden kurtulması kolay olmayacaktır.

Stratejik Derinlik düşüncesi ile uygulanma arasında birebir ilişkinin kurulması tabii ki yanlıştır. Ancak Grand Strateji deyince, sabit ve değişmez bir şey olarak algılanmamalıdır. Grand strateji zamanla ve değişmelere göre revize ve adapte edilmelidir (Brands, 2014: 4-5; Beaufre, 1965: 136). Ancak *Stratejik Derinlik* Türkiye'de değişmez bir politika olarak algılandığı ve yorumlandığı için, bu politikanın revize edilmesi de ihmal edilmiştir. Gerek Ortadoğu'daki gerekse genel olarak dünyadaki değişim ve gelişmelere ayak uydurulmadığı düşüncesi zamanla kamuoyunda ağır basmıştır. Örneğin "komşularla sıfır sorun" politikası zamanla eleştirilmiştir.

Türkiye grand strateji bazında dış politika planlaması yapmalıdır. Fakat böyle bir stratejinin var olup olmadığı bugün için çok açık değildir. Teoride ve pratikte sorunları olsa da Türkiye 2007 sonrasında Stratejik Derinlik yaklaşımını izlemeye başlamış görünmektedir. Stratejik Derinlik dış politikaya yeni bir anlayış ve dinamizm getirmiştir; ancak, bu yaklaşımda belirgin bir strateji bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin genel olarak dış politika grand stratejisi olup, Stratejik Derinlik yaklaşımını irdelemek değildir. Şu kadarı söylenmelidir ki, "merkez ülke" veya "pivot devlet" olmak anlayışı genel bir vizyon vermektedir, ancak stratejinin bunların ötesine geçerek amaç-arac ilişkisi kurması gerekmektedir. Bu nedenle Stratejik Derinlik bir grand strateji olmanın nüvesini taşımakla birlikte, geliştirilmesi ve Türk dış politika stratejisinde amaç-arac ilişkisinin tanımlanması gerekir.

Yukarıda tarihsel gelişim hakkında bilgi verildi. Ancak bu grand strateji uygulama veya denemelerinde dikkati çeken bir konu, belki de Stratejik Derinlik dışında, Türk dış politikasında olaylara bir tepki olarak stratejilerin kurulmasıdır. Statüko düşüncesinde, aktif tarafsızlıkta, Atlantisizm ve Avrupalılaşmada genelde önceki önemli bir sistemsel değişim ve gelişime göre hedef belirleme veya bir çatışmaya çare arama vardır. Stratejinin bu şekilde kurulmasından ziyade, belirli bir zaman diliminde ve en azından orta vadede (30 yıl gibi) ama daha da uzun olarak 50 yıl-100 yıl bandında geliştirilmesi gerekir. "Plan değil, önemli olan planlamadır" düşüncesinden hareketle, tabii ki bu grand strateji zamanla gözden geçirilecek, revize edilecek veya tamamen terk edilecektir. Ancak her zaman orta-uzun vadeli pratik bir grand strateji ile hareket edilmesi gerekir.

Bunu yapan devletler var mıdır? İlkokul kitaplarımızdan üniversitelerde verilen doktora derslerine kadar öğrencilerin hâkim olduğu bir konu varsa o da Rusların "sıcak denizlere inme" stratejisidir. Her nasılsa 1945-1990 arasında bile bu Sovyetlerin değil, "Rusların" politikası olarak öğretilmiştir ve haklılık payı da vardır. Diğer taraftan ABD'nin önce Rusları sonra Sovyetleri sonra yine Rusları çevreleme (containment) politikasından bahsedilebilir (Brands, 2012: 15-30; Gaddis, 2005: 380-381). Soğuk Savaş sırasındaki kurumsallaşma ve işbirliği örnekleri ile 1990 sonrasında Ukrayna, Kafkaslar, Karadeniz, Akdeniz ve Pasifik politikaları temelinde ABD'nin Sovyetleri/Rusları çevreleme politikası olduğu söylenebilir. Almanya'nın, Fransa-Rusya arasında iki cepheli savaştan kaçınması ve Fransızların gerekirse Ruslarla işbirliği içinde Almanya'yı dengeleme politikası da birer grand strateji yaklaşımıdır. ABD ve İngiltere'nin Ortadoğu'da tek bir devletin gücünün bölgedeki dengeyi yok etmemesi stratejisi de vardır. Diğer taraftan ABD'nin denizlere hâkim olma stratejisi ile sonradan benimsediği hava-uzay hâkimiyeti grand stratejisi devam etmekte ve Rusya ile bu açıdan rekabeti sürmektedir.

ABD için Monroe doktrini olarak bilinen ve Batı yarımküreye diğer devletlerin müdahale etmemesi gerektiği anlayışı ve Soğuk Savaş döneminde açıkça uygulanan ve kimi uzmanlarca bugün halen uygulandığı iddia edilen "çevreleme politikası" birer grand strateji sayılabilir. İngiltere açısından açık denizlerde ulaşım ve ticaretin güven altına alınması ve Rusya açısından sıcak denizlere ulaşma ve yer edinme politikası ile Almanya açısından bir Orta Avrupa devleti olarak iki cepheli savaşlarda üstünlük kurma anlayışı tarihsel anlamda askeri ve politik grand stratejiler olarak değerlendirilebilir. Kısacası, Türkiye'nin tarihsel süreçte grand stratejileri olduğundan bahsedilebilir; ancak bu stratejilerin planlandığı konusunda şüpheler olduğu gibi, vadesi de oldukça kısa olmuştur. Türkiye'nin yapması gereken 30 yıl -50 yıl bandında bir genel strateji oluşturmaktır.

Bir diğer önemli konu, sadece Türk dış politikasında değil, Türk dış politikası çalışmalarında da strateji ve vizyon eksikliğidir. Tamamlanmış hemen hemen tüm çalışmaların tarih bilimi dâhilinde değerlendirilmesi mümkündür. Bu tür çalışmalar geçmişteki olayların güzel bir özetini vermekte ve konuları anlamakta öğrenciye yardımcı olmaktadır; ancak Türk dış politikasının anlaşılır kılınabilmesi için teorik-kavramsal-stratejik analiz yapılmamaktadır. Ayrıca ilgili makaleler ister İngilizce veya Türkçe olarak kaleme alınmış, isterse ulusal veya uluslararası bir dergide yayımlanmış olsun, genellikle Türkiye ile spesifik bir devletin ilişkilerini üç-dört yıl gibi kısa bir dönem üzerinden analiz etmektedir. Örneğin, Türkiye-İsrail, Türkiye-Suriye, Türkiye-ABD ilişkileri kısa bir dönem içinde değerlendirilerek, ilişkilerin "iyi" veya "soğuk" olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bir sonraki araştırmacı aynı konuda çalıştığında ise tam tersi bir sonuca ulaşabilmektedir (ve çoğu kez de böyle olmaktadır).

Dolayısıyla çalışmaların uzun bir süreci kapsamayı, karşılaştırmalı sonuçlara ulaşılması açısından önemlidir. 1990'larda Türkiye-İsrail veya 2000'li yıllarda Türkiye-Suriye ilişkileri hakkında yapılan analizlere nazaran bugünkü analizler tam tersi sonuçlara ulaşmaktadır. Uluslararası İlişkiler çalışmaları ve özelde Türk dış politikası çalışmaları tarihsel bir metodu kullanan gazeteci bakış açısına/anlayışına yaklaşmıştır. Bu tüm dünyada genel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır, ama Türkiye'de daha belirgin bir hal almıştır. Brakalım liderler ve politikacıların günlük konuşmaları ve demeçleri gazeteciler tarafından takip edilsin, bunları kullanırken geniş bir tarihsel laboratuvarı kullanalım ve politik/bilimsel sonuçlar çıkaralım, böylece konular sadece aktarılmakla kalsın.

Grand Strateji Oluşturulması ve Senaryo Planlama Tekniği:

30-50 yıl gibi orta vade ve 50-100 yıl gibi uzun vade grand stratejileri nasıl oluşturulacaktır? Bir devletin grand stratejisi oluşturmasının gerekli olduğunu söylemek ve bu tür bir stratejiyi desteklemek ile bizzat strateji üretebilmek çok farklı şeylerdir. Bu nedenle, dış politikada grand stratejinin nasıl oluşturulabileceğini tartışmak ve örnek vermek gerekecektir.

Uluslararası İlişkiler disiplini maalesef senaryo planlama ve gelecek üzerinde pek durmamış ve disiplindeki çalışmalar, yukarıda da değinildiği üzere, daha ziyade tarihsel bir nitelik kazanmıştır. Bu konuda İşletme disiplininin başarılı ve öncü olduğunu görmekteyiz. Royal Dutch/Shell firmasında çalışan Pierre Wack'ın 1970'li yıllarda senaryo planlamayı özel bir metot haline getirdiğine tanık olmaktadır. Wack o dönemde petrol krizlerini ve petrol fiyatlarının yükseleceğini tahmin etmiştir (Schwartz, 1991: 7-15). Ayrıca, 1980'li yıllarda oluşturduğu senaryolarda Wack, Sovyetler Birliği'nin çökeceğini ve bu nedenle Shell şirketinin Kuzey Denizi'nde pahalı petrol platformlarını satın almak yerine beklemesi gerektiğini ve kısa sürede Sovyet coğrafyasından piyasalara petrol geleceğini ve böylece petrol fiyatının ucuzlayacağını öne sürmüştür. Shell şirketinde Wack'ın çalışmalarını sonraki yıllarda Peter Schwartz sürdürmüştür. Bugün de verdiği eserlerle Schwartz'ın senaryo planlama konusunda en yetkin kişilerden olduğunu görmekteyiz.

Senaryo nedir? Schwartz'a göre senaryolar, "dünyanın gelecekte nasıl bir şekil alacağına yönelik oluşturulan, mevcut çevremizin değişmekte olan yönlerini teşhis etmek ve adapte olmakta bize yardım edebilen hikâyelerdir" (Schwartz, 1991: 3). Diğer bir ifadeye senaryolar, "olaylara anlam kazandıran hikâyeler ve geleceğe dair mitlerdir." Senaryonun amacı, geleceği doğru teşhis etmek veya geleceği kesin bir doğrulukla öngörmek değildir. Zaten böyle bir şey de mümkün değildir (Schwartz, 1991: 6). Amaç, gelecekte dünyanın, yaşamın, çevremizin nasıl bir hal alacağına dair muhtemel durumları düşünmek ve muhtemel gelecekler üzerinde durmaktır. Dolayısıyla "senaryoların amacı, gerçek hakkındaki düşüncelerimiz değiştirmede bizlere yardımcı olmaktır"; bu süreçte "nihai sonuç ise geleceğin doğru teşhisi değil, fakat gelecek hakkında alınacak daha iyi kararlardır" (Schwartz, 1991: 9).

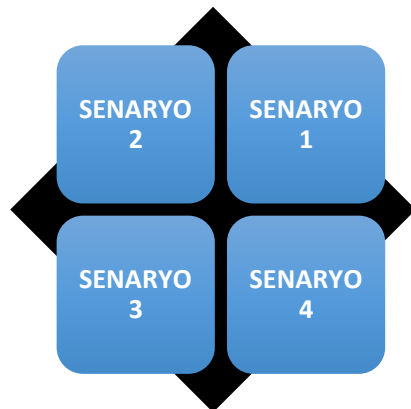
Senaryo planlama ise senaryo oluşturma sürecidir. Bu süreç, senaryo oluşturulacak konuda bilgi edinmek ve araştırmalar yapmakla başlamaktadır. Bu süreç sadece kitap, akademik makale, gazete makaleleri ve raporlar gibi basılı eserleri okumaktan ibaret değildir, aynı zamanda gözlem, mülakat, uzmanlarla ve hakla görüşme gibi metotları da kapsar. Bu araştırma süreciyle senaryoyu oluşturacak üç temel etmene ulaşılır:

1) Etkin/Belirleyici faktörler (Driving Forces): Olayların sonucunu doğrudan etkileyen ve senaryoya yön veren temel faktörlerdir. Schwartz, hemen her durumda toplumsal, teknolojik, ekonomik ve siyasal faktörlerin rol oynadığını ve dolayısıyla senaryo planlamasında bu faktörlerin etkilerinin dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir (Schwartz, 1991: 101-108).

2) Tahmin Edilebilir veya Bilinen Unsurlar (Predetermined Elements): Aslında bir konu hakkında etkin faktörler iki kısma ayrılmaktadır: Tahmin edilebilir/bilinen unsurlar ve önemli (kritik) belirsizlikler. Tahmin edilebilir veya bilinen unsurlar; olmuş olaylar veya gerçekleşmesi neredeyse kesin olan fakat sonuçları henüz ortaya çıkmamış olaylardır. Bu unsurları Schwartz şöyle açıklamaktadır: a) yavaş değişim gösteren unsurlardır (örneğin ülkelerin nüfusu); b) zorlayıcı durumlardır (örneğin, tarıma elverişli topraklara sahip olmayan devletlerin gıda ithalatı yapması gerektiği); c) Kısa zamanda gerçekleşecek (eli kulağında) unsurlardır (örneğin önümüzdeki yıllarda genç nüfusu büyüklüğünün bugün çocuk yaştakilerden hareket edilerek hesaplanabilmesi); d) Kaçınılmaz çatışmalardır: zıt talepler arasında kaçınılmaz olan çatışmalardır (örneğin halkın bir taraftan vergi artırımına karşı çıkarken diğer taraftan sosyal yardımların devam etmesini istemesi) (Schwartz, 1991: 111-112).

3) Önemli (Kritik) Belirsizlikler (Critical Uncertainties): Büyüklüğü, niteliği veya sonuçları bilinmese de olayların önemli/kritik unsurlarıdır. Diğer bir deyişle, araştırılan ve senaryo üretilecek konudaki önemli gördüğümüz ancak hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız ve/veya istatistiki bilgiye dökülemeyen unsurlardır. Aslında değiştiği oranda veya tahmin edildiği takdirde eldeki olayın sonuçlarına kendimizi çok daha iyi hazırlayacağımız unsurlardır/değişkenlerdir (Schwartz, 1991: 114-117). Bu unsurlara Nicholas Taleb'in deyişiyle "siyah kuğular" da denilebilir (Taleb, 2007). Bunlar nadir görülen, ancak gerçekleştiğinde önemli etki yaratan unsurlardır.

Dolayısıyla senaryo planlamacısının temel görevi, araştırılan ve karar verilecek konuda bu en önemli ve en belirsiz faktörleri ortaya çıkarmak ve gelecek senaryolarını bu faktörler üzerine kurmaktır. Bu üç etmen birbiriyle yakından ilişkili olsa da, senaryo uzmanının asıl görevi eldeki konuyla ilgili en kritik fakat en belirsiz unsurları ortaya çıkarmak ve senaryoyu bu unsurlar üzerinde kurmaktır. Örneğin, 2 kritik belirsizlikle senaryo planlamacısı 4 farklı geleceğe/dünyaya ulaşabilir. Bu farklı gelecekler de 2x2 bir matrisle şu şekilde gösterilir:

Bu matriste X ve Y değişkenlerinin (belirsizliklerinin) pozitif (veya yüksek) ile negatif (veya düşük) olmasına göre 4 farklı durum ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla çalışma konumuz açısından yani Türkiye’nin 21. yüzyılda izleyebileceği grand stratejinin bulunması açısından, burada en önemli şey gelecekte dünyanın nasıl bir şekil alacağı, küresel siyasetin hangi temel iki belirsizlik etrafında şekilleneceğinin düşünülmesidir. Bu unsurların bulunması, bize gelecekte ortaya çıkabilecek 4 farklı dünyanın niteliklerini verecektir. Bu kritik belirsizlikleri araştırmacı/senaryo planlamacısı tek başına geliştirebileceği gibi, bir ekiple çalıştay düzenleyerek de tespit edebilir.

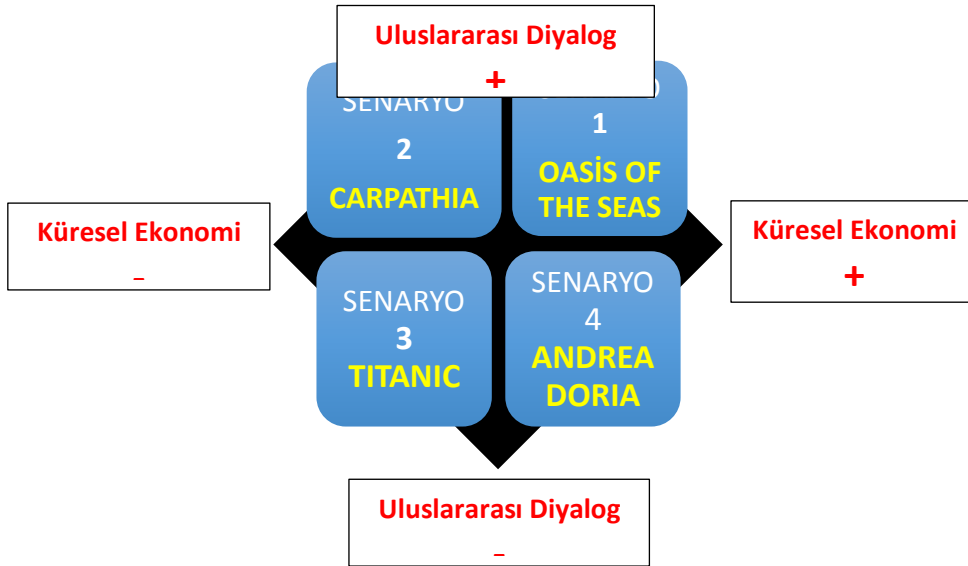
Bu çalışmanın temel varsayımı şudur: gelecekte dünyayı etkileyecek en temel iki kritik belirsizlik küresel ekonomi ve uluslararası diyalogdur. Dolayısıyla bu iki belirsizliğin birbirlerine göre ilişkisine dayanarak dört farklı dünya ortaya çıkacak ve bunlar temel senaryolarımızı oluşturacaktır:

- SENARYO 1: Hem uluslararası diyalogun pozitif/yapıcı hem de küresel ekonominin iyi/olumlu olduğu dünya (+, +);
- SENARYO 2: Uluslararası diyalogun pozitif/yapıcı olmasına rağmen, küresel ekonominin negatif/olumsuz olduğu bir dünya (+, -);
- SENARYO 3: Hem uluslararası diyalogun hem de küresel ekonominin olumsuz/negatif olduğu bir dünya (-, -);
- SENARYO 4: Uluslararası diyalogun negatif ancak küresel ekonominin iyi/olumlu olduğu bir dünya (-, +).

Senaryo planlamacısı bu dünyaların/geleceklerin araştırmacıların zihninde daha iyi canlandırılabilmesi ve kolay hatırlanabilmesi için, her birine bir ad verir ve bu adlar genelde gerçekten olmuş olaylarla ilişkilendirilir. Bu çalışmada olası geleceklerin/dünyaların her biri deniz kazalarından hareket edilerek adlandırılmıştır. Kritik belirsizliklerin durumlarına göre senaryolara şu adlar verilmiştir:

- SENARYO 1: Oasis of the Seas;
- SENARYO 2: Carpathia
- SENARYO 3: Titanic
- SENARYO 4: Andrea Doria.

Elde ettiğimiz matrisi ve kritik belirsizliklerin durumlarına göre senaryolarımızı şu şekilde gösterebiliriz:

Gelecek Senaryoları ve Türk Dış Politikasının Planlanması:

Bu olası gelecekleri, diğer bir deyişle senaryoları açıklarsak:

SENARYO 1: OASIS OF THE SEAS: 6000 yolcu kapasiteli dünyanın en lüks yolcu gemisidir. Yaklaşık 2400 personel yolculara hizmet etmektedir. Oasis of the Seas adlı gemi ve bu gemideki yaşam ile benzerlik kurulan bu senaryoda hem uluslararası diyalog olumlu/pozitif hem de küresel ekonomi iyi/güçlüdür. Senaryo planlamacısı bu aşamada çeşitli verilere başvurarak küresel diyalogun niteliklerini ve ekonominin temel göstergelerini belirlemek durumundadır. Örneğin böyle bir dünyada, ekonomik büyüme göstergeleri pozitif, ticaret hacmi genişleyen bir nitelikte olacak, küresel krizlerin ve ulusal paralar arasında savaşların yaşanmadığı bir ekonomi olacaktır. Uluslararası diyalog ise hem devletler arası hem de uygarlıklar arası düzeyde anlamlı, yapıcı, dürüst ve sağlıklı olacaktır.

SENARYO 2: CARPATHIA: Uluslararası diyalogun pozitif/yapıcı olmasına rağmen, küresel ekonominin negatif/olumsuz olduğu bir dünyadır. Bu senaryoya Carpathia gemisinin adının verilmesinin nedeni, Titanic deniz faciasında Titanic’in yolcularını kurtarmak için gelen ilk ve en büyük gemi olmasındandır. Faciadan 1 saat 40 dakika sonra, yani 04.00 civarında kaza mahalline ulaşan Carpathia 711 kişiyi kurtarmış ve New York limanına götürmüştür (Marriott, 1987: 106). Kaptanın ve mürettebatın azmiyle Carpathia tarihte önemli bir insanlık dersine imza atmıştır. Bu durumu dünyaya yansıtmak olursak, Carpathia senaryosunda dünya ekonomisi her ne kadar negatif/olumsuz olsa da (kazadan kurtarılamayan binlerce kişi olduğunu düşünürsek), halen diyalogun iyi olduğu, yardımlaşmadan bahsedebileceğimiz bir dünyadır bu. Bazı devletlerin küresel ekonomideki krizlerden olumsuz etkilendiği bir dünya olmasına rağmen, uluslararası kurumların işlevsel olduğu ve bu devletlere yardım ettiği bir ortam da gözlemlenmektedir.

SENARYO 3: TITANIC: Yolcu ve mürettebat olarak toplam 2,235 kişi ile 10 Nisan 1912’de Southampton limanından New York’a gitmek üzere Titanic demir almıştı. Döneminin en büyük, en modern ve teknik açıdan en gelişmiş gemisi olduğu için kaza yapmasına ve batmasına imkânsız gözüyle bakılmaktaydı. Ancak Kuzey Atlantik’te buzula çarparak 15 Nisan’da saat 04.00 civarında batmış ve 1,522 kişi kurtarılamamıştı. Kazanın vahametinin mürettebat tarafından anlaşılmasından geminin tamamen batmasına kadar geçen yaklaşık iki saat içinde gemide can pazarı yaşanmıştı. Titanic’in zorda olduğu mesajını birçok gemi almasına rağmen sadece Carpathia zamanında yardıma gelmişti. Ayrıca Titanic’in filikalarında bile kapasitesinin altında yolcu varken, geri dönüp boğulmak üzere olan kişilerin kurtarılmasına bizzat filikalardakiler itiraz etmişti (Marriott, 1987: 98-112). Böyle bir durumu uluslararası siyasete yansıttığımızda, küresel ekonominin çok kötü bir durumda olduğunu veya çöktüğünü, büyüme rakamlarının negatif olduğunu, ticaret hacminin azaldığını, küreselleşme sürecinin durduğunu, ulusal para savaşlarının yaşandığını ve kronik işsizliğin olduğunu görebiliriz. Diğer taraftan anlamlı, dürüst, sağlıklı, kısaca olumlu bir uluslararası diyalogun olmadığını, uluslararası kurumların işlevsiz kaldığını ve sistemde büyük savaşların beklenebileceğini söyleyebiliriz.

SENARYO 4: ANDREA DORIA: Uluslararası diyalogun negatif ancak küresel ekonominin iyi/olumlu olduğu bir dünyadır. Bu senaryonun adı, Andrea Doria gemisinden gelmektedir. Andrea Doria, 25 Temmuz 1956’da Stockholm isimli gemiyle (sis nedeniyle) çarpışmıştır. Andrea Doria’daki Toplam 1700 kişiden 1662’si kurtarılmıştır (Marriott, 1987: 117). Dolayısıyla bu deniz faciasının Titanic’den farkı, Andrea Doria mürettebatının zamanında kazaya müdahale etmesi ve görece mahir olması, geminin teknik dizaynının daha iyi olması ve o dönemde haberleşme tekniğinin daha gelişmiş olması nedeniyle can kaybının asgari düzeyde tutulabilmesidir. Bu durumu uluslararası siyasete uygularsak, çok iyi durumda olmasa da dünya ekonomisinin olumlu olduğu, teknolojinin görece gelişmiş olduğu, ancak pozitif, sağlıklı, anlamlı ve dürüst bir uluslararası diyalogun bulunmadığı ve uluslararası kurumların bazı konularda işlevsiz kaldığı, bölgesel ve yerel savaşların olası olduğu bir dünya düşünebiliriz.

Bütün bu senaryolardan ve olası dünyaların niteliklerinden bahsettikten sonra, orta ve uzun vadede nasıl bir dış politika izlenmesi gerektiği üzerinde durulmalıdır. Eğer önümüzdeki 30-50 yıl gibi bir süreçte bu olası gelecekler düşünülüyorsa, senaryo planlamacısının yapması gereken, bu her bir dünyada aslında dış politikanın temel karakterinin ne olacağını belirlemektir. Yani, diğer bir ifadeyle, senaryo planlamacısının asıl görevi bu geleceklerden hangisinin ortaya çıkacağını bilmek değil, bu her bir durumda dış politikanın başarılı/işlevsel olacağı nitelikleri tespit etmek ve bu yönde politika tavsiyelerinde bulunmaktır.

Bu amaca ulaşmak için yapılması gereken, bugünden bildiklerimizi gelecekte olası gelişmelerle birleştirerek senaryo döneminde ortaya çıkabilecek dünyaya hazırlıklı olmaktır. Bu senaryo planlama sürecinde, düşünülen kritik belirsizliklerin yanında, acaba hangi belirleyici faktörlerin ve bilinen/tahmin edilebilir faktörlerin etkili olacağı üzerinde çalışılmalı ve araştırma yapılmalıdır. Bu tahmin edilebilir/bilinen faktörlere Schwartz “kaçınılmaz sürprizler” adı da vermektedir (Schwartz, 2003). Bu unsurlar/olaylar, aslında ortaya çıktıklarında sürpriz gibi görülmelerine rağmen, eldeki verilerle önceden tahmin edilebilecek şeylerdir.

Bugün için ilgili faktörlerden en önemlileri şunlardır:

a) **Bilim ve Teknoloji:** Bu alanda, bilgisayar-iletişim teknolojisinin, nanoteknolojinin, biyo-mühendisliğin, havacılık-uzay bilimlerinin ve tıp biliminin gelecek için de önemli olduğu (Kaku, 2011), dolayısıyla devletlerin yeterlilikleri ile dünya politikasındaki rolleri üzerinde ciddi etkilerde bulunacağı söylenebilir. Ne yumuşak güç ne de diplomasi, 21. yüzyıla bilim ve teknoloji den ayrı olarak dış politikada tek başına başarı getirmeyecektir. Bunu son dönemlerde Suriye, Libya gibi coğrafyalardaki çatışmalardan da görmekteyiz. Türkiye, diğer devletlerin de yapması gerektiği gibi, ulusal kaynaklarını ve yeterliliklerini gelecekte dünya siyasetindeki rolüne yayabilmesi için bilim ve teknolojiye daha fazla zaman, çaba ve kaynak ayırmalıdır.

b) **Eğitim:** Bilim ve teknolojinin de öneminden yola çıkarak, öncelikle matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi temel bilim dalları ile teknoloji eğitiminin kritik olduğu ve gelecekte de önemli olacağı rahatlıkla söylenebilir. Ancak Türkiye’de ana sorun, temel bilim dallarında üniversite programlarına kayıt sayılarının her geçen yıl düşmekte olduğudur. Bu nedenle, değişik burs ve destek programları ile ilgili alanlara kayıtlar özendirilmeli, devlet kurumlarında mezunların iş olanakları artırılmalıdır. Diğer taraftan orta öğretimde okullaşma oranı, mevcut %67 oranından yukarı çekilmeli, gençlerin eğitime devam etmeleri sağlanmalıdır.

c) **Nüfus:** Nüfus projeksiyonlarında kritik eşik, 2.1’dir; yani nüfusun azalmaması, aynı seviyede devam etmesini sağlayacak unsur, kadın başına çocuk sayısının en az 2.1 olmasıdır. Ancak Türkiye’de doğurganlık oranının 20. yüzyıla nazaran düştüğü görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından her ne kadar 2012, 2013 ve 2014 yıllarındaki doğurganlık oranı 2.1 olarak verilse de, 2010 ve 2011’de doğurganlık oran 2.0 olarak eşik değerin de altında gerçekleşmiştir (TÜİK, 2014a). Bu doğurganlık hızının kendi akışında gittiği varsayımı altında, Türkiye nüfusunun 21.yüzyılın ilk yarısında artacağı ancak sonradan plato kazanarak daha sonra 2060’lardan itibaren nüfusun azalacağı projeksiyonu yapılmaktadır (TÜİK, 2014b). Dolayısıyla ailelere çeşitli sosyal yardımların ulaştırılması, doğurganlığın artırılması (en azından daha fazla düşmemesi) için faydalı olacaktır. Tabii ki, bu nüfusun yukarıda değinildiği gibi, eğitimi de göz ardı edilmemelidir.

Sonuçlar ve Türkiye İçin Geleceğe Yönelik Tavsiyeler/Politikalar:

Kritik belirsizlikler ile tahmin edilebilir/bilinen unsurlar (diğer bir deyişle, kaçınılmaz sürprizler) birlikte ele alındığında, farklı geleceklerde Türk dış politikasının başarılı olmasını sağlayacak bazı politikalar bugünden tavsiye edilebilir:

a. Küresel ekonominin durumu belirsizliğini koruyacağı için, ulusal ekonomiye ve ekonomik kalkınmaya yatırım yapılması birincil hedef olmalıdır;

b. Bölgesel istikrar ve güvenlik dış politikada öncelikli olmalıdır. Bölgede “başarısız” (çökmüş) devletler hem küresel hem bölgesel açıdan sorun oluşturacağı için, bu devletlere yardım edilmeli ve merkezi hükümetlerle bu amaçla işbirliği

yapılmalıdır;

c. Bölgesel gerek devletler-arası gerekse vekâlet savaşlarının olacağı beklenmelidir. Bu nedenle ulusal savunma sanayinin her yönden gelişmesi ve bu sanayinin teknolojik altyapısına sürekli yatırım yapılması kritik önemdedir. Türkiye ilgili senaryo döneminde bölgesel bir savaşa girmek zorunda kalabilir;

d. Daha fazla bölgesel devletler arası bütünleşme (entegrasyon) konusunda iyimser olmak için fazla neden bulunmamaktadır. Avrupa Birliği'ne tam üyelik de 20-30 yıllık bir süreçte beklenmemelidir.

e. Devletler arası, uygarlıklar arası ve bölgesel diyaloga katkı devam ettirilmelidir.

Bu sonuçlardan hareketle, genel olarak "grand strateji ve dış politika" hakkında da şu sonuçlara ulaşılabilir:

a. Grand strateji, devletlere dış ilişkilerinde ve savunma-güvenlik konularında yön ve amaç gösterebilmek potansiyeline sahiptir;

b. Grand strateji, hem devletlerin dış politikalarını incelemeye hem de karar vericilere alternatif politikalar önermede faydalı bir araç ve kavramdır;

c. Ancak grand strateji yaklaşımı konusunda Türkiye'de hem akademik alanda araştırma eksikliği hem de bizzat bu yaklaşımın dış politikada siyasetçiler/karar vericiler tarafından uygulanmasında eksiklik vardır. Türkiye'nin bilinçli bir şekilde 21.yüzyıl grand stratejisini oluşturması gerekir.

d. Grand strateji oluşturulmasındaki çok boyutlu inceleme göstermektedir ki, özellikle teknolojik-bilimsel altyapısı gelişmemiş ve bu alanda yatırım yapmamış devletlerin 21.yüzyılda sadece diplomasi yoluyla etkili olması düşünülemez. Uluslararası ilişkilerin bir "satranç tahtası" olduğu günler eskide kalmıştır. Çünkü satranç masasına oturmak için dahi öncelikle teknolojik-bilimsel açıdan güçlü olmak gerekir.

e. Grand strateji oluşturma zorluğu, gerekliliği ve çok boyutluluğu dikkate alındığında, sosyal bilimciler rasyonelliği vizyon ile, teoriyi tecrübe ile ve rakamları sezgi ile nasıl en iyi şekilde birleştirip uyumlaştıracığı üzerinde düşünülmelidir.

f. Üzerinde bir çeşit kontrole sahip olabileceğimiz tek zaman dilimi "gelecek"tir. Bu nedenle gelecek sadece bireyler için değil devletler için de en önemli konudur/değerdir. Uluslararası ilişkiler disiplini gelecek çalışmalarına daha fazla yer ve zaman ayırmalıdır. Fakat disiplinde araştırmalar genelde tarihsel metodolojiye dayalı olduğu için, siyaset yapımcıları ve karar vericiler ile genel olarak halka yön göstermek ve tavsiyeler sunmak konusunda yetersiz ve hatta tamamen işlevsiz kalmaktadır.

Tüm bu sonuçlar ve politikalar dikkate alındığında, Türkiye için oluşturulacak bu grand stratejiye, "**Bölgesel İstikrardan Bilimsel Geleceğe**" ismi verilebilir. Yukarıda belirtilen politikaları uygulayan ve önceliklere önem veren Türkiye, bölgesel istikrarı sağlamakla kalmayacak, bilimsel bir ulusal altyapıyla hem bölgesinde hem de dünyada sadece söz sahibi olan değil, pozitif olarak geleceğin oluşturulmasında kendi değerlerini yansıtan bir ülke olacaktır. Çünkü artık 21. yüzyılda güvenlik, savunma ve dış politika alanlarında kabiliyet ve yeterlilikler çok boyutlu bir hal almış durumdadır ve bu ortamda gelişmek ve hatta varlığını sürdürmek klasik diplomasi metotlarıyla veya kısa dönemli politikalarla mümkün değildir. Türkiye bu tür bir grand stratejiyi oluşturabilecek ve uygulayacak altyapıya, ulusal güce ve milli iradeye sahiptir.

Kaynakça

- Beaufre, A. (1965). An Introduction to Strategy. New York: Frederick A. Praeger.
- Brands, H. (2012). "The Promise and Pitfalls of Grand Strategy". Carlisle, PA: US Army War College, Strategic Studies Institute, External Research Associates Program, monograph.
- Brands, H. (2014). What Good is Grand Strategy? Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush. Ithaca: Cornell University Press.
- Deringil, S. (2004). Turkish Foreign Policy during the Second World War: An 'Active' Neutrality. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davutoğlu, A. (2012) Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul: Küre Yayınları, 81. Basım.
- Doğan, N. (2015). "Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nda Türkiye-Yunanistan Mübadele Davaları". TESAM Akademi Dergisi, 2/2: 221-239.
- Earle, E.M. (1960). "Introduction". Edward Mead Earle (Ed.), Makers of Modern Strategy: Military Thought from Machiavelli to Hitler. Princeton: Princeton University Press, sixth printing: vii-xi.
- Gaddis, J.L. (2005). Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Gaddis, J. L. (2009). "What is grand Strategy". Karl Von Der Heyden Distinguished Lecture, Duke University, February 26, 2009: 1-17.
- Grigoriadis, I. (2010). "The Davutoglu Doctrine and Turkish Foreign Policy". ELIAMEP (Hellenic Foundation for European and Foreign Policy), Working Paper, No. 8.
- Hart, B. H. L. (1967). Strategy: The Indirect Approach. London: Faber and Faber Limited. Revised edition.
- Kaku, M. (2011). The Physics of the Future: How Science Will Shape Human Destiny and Our Daily Lives by the Year 2100. New York: Anchor Books.
- Marriott, J. (1987). Disaster at Sea. London: Ian Allan Ltd.
- Murinson, A. (2006). "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy". Middle Eastern Studies, 42/6: 945-964.
- Posen, B.R. (2014). Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy. Ithaca: Cornell University Press.
- Schwartz, P. (1991). The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World. New York:

Doubleday/Currency.

Schwartz, P. (2003). Inevitable Surprises: Thinking Ahead in a Time of Turbulence. New York: Gotham Books.

Suri, J. (2009). “American Grand Strategy from the Cold War’s End to 9/11.” Orbis, 53/4: 611-627.

Taleb, N. N. (2007). The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. New York: Random House.

TÜİK (2014a). Türkiye İstatistik Kurumu, “Temel Doğurganlık ve Ölümlülük Göstergeleri,” <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>. (Erişim tarihi: 3 Nisan 2016).

TÜİK (2014b). Türkiye İstatistik Kurumu, “Senaryolara Göre Türkiye Toplam Nüfusu,” <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>. (Erişim tarihi: 3 Nisan 2016).

FERGANA VADİSİ VE FERGANA İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Prof.Dr. Alaeddin Yalçınkaya

Marmara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi

Uluslararası İlişkiler Bölümü

alaeddinyalcinkaya@gmail.com

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden beş Orta Asya cumhuriyeti coğrafi yakınlık yanında ekonomik alt yapı, tarihi ve kültürel gibi birçok alanda ortak özelliklere sahiptir. Bu bölge aynı zamanda Çin'den Hazar Denizi'ne ve Himalayalardan Sibirya'ya uzanan tarihi ismiyle Türkistan adını taşıyan bütüncül jeopolitik alandır. Günümüz şartlarında bu tür bölgeyi paylaşan ülkeler, aralarında ekonomik entegrasyon aşamalarına geçmiş olup bundan bütün bölge halkları, ekonomik olduğu kadar sosyal ve güvenlik bakımından yararlanmaktadırlar. Bu gerçekler ışığında Amu Derya ve Sıı Derya nehirlerinin suladığı alan ve bu alanın hinterlandı durumundaki beş cumhuriyetin oluşturduğu coğrafyada aşama aşama işbirliği ve ekonomik entegrasyon sürecine girilmesi kaçınılmazdır. İki nehrin başlangıcında yer alan verimli Fergana Vadisi'nden hareketle bu işbirliğine de geniş anlamıyla Fergana ismi uygun görülmektedir. Bu bölümde sözkonusu ülkeler arasında işbirliği ve entegrasyonu gerektiren şartlar ile bu devletlerin üye oldukları uluslararası örgütler ele alınmaktadır. Önerilen işbirliğine karşın bugüne kadar kurulmuş olan örgütlerden beklenen başarının niçin elde edilmediği de tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Örgütler, Ekonomik Entegrasyon, Fergana Vadisi, Fergana Serbest Ticaret Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan

Fergana Valley and Fergana Cooperation Organization

Abstract

The five Central Asian republics that gained their independence right after the collapse of the Soviet Union are close to each other not only in terms of their geographic proximity but also in terms of their economic infrastructure, as well as their historic and cultural heritage. The region, historically known as Turkistan, is a unified geopolitic region which stretches from China to Caspian Sea and from the Himalayas to Siberia. Contemporaneously, countries with similar characteristics have gradually scored economic integration that had accrued regional people economic as much as social and security benefits. This suggests that gradual cooperation and economic integration between the five republics that comprise the hinterland of the Amu Darya and Syr Darya rivers is inevitable. It is appropriate to label this integration as "Fergana" after fertile Fergana Valley, where the two rivers born. This section deals with reasons which necessitates cooperation and integration in addition to international organizations to which aforementioned states are member. Against the proposed cooperation, to this date why anticipated success from established organizations has not been achieved is discussed.

Keywords: International Organizations, Economic Integration, the Fergana Valley, Fergana Free Trade Area, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan

Giriş

Coğrafi bakımdan yakın veya ortak sınırları paylaşan ülkeler arasındaki işbirliği günümüzde refahın önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra başta Avrupa Birliği'ne giden yolun başlangıcındaki Avrupa Kömür ve Çelik Birliği olmak üzere gelişmiş ülkeler arasında bunun birçok başarılı örnekleri bulunmaktadır. Hükümetler arası işbirliğinin ötesinde belirli seviyelerdeki ekonomik entegrasyon, devletlerin ekonomik kapasitesini, dolayısıyla milli geliri ve refahı artıran bir sinerji olduğu gibi genellikle tarihi iddialara dayalı ve defalarca komşular arasında çatışmalara yol açmış ihtilafların bir şekilde ortadan kalkmasına da yol açmaktadır.

Bu anlamda işbirliği yolundaki ülkeler, tarihten miras kalan anlaşmazlıkları bir şekilde çözerek/unutarak gelecekte bütün tarafların çıkarlarını maksimize edecek yolları tercih etmişlerdir. Bunun tersine azgelişmiş ülkeler arasındaki sınır vb. sorunlar karşısında taraflar duruşlarını sürekli katılaştırarak ekonomik işbirliğinde elde edebilecekleri çok daha büyük çıkarı ötelemeyi, hatta yok etmeyi göze almışlardır.

Varşova Paktı ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan bağımsız devletler arasında bu anlamda birçok entegrasyon projeleri bulunmaktadır. Daha önce Varşova Paktı üyeleri olarak Doğu Avrupa ülkeleri Polonya, Macaristan, Çekoslovakya (Çek ve Slovakya), Bulgaristan ve Romanya ile Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyetinden üçü Litvanya, Letonya ve Estonya cumhuriyetleri Avrupa Birliği'ne katılmışlardır. Doğu Almanya ise Batı Almanya ile birleşerek dolayısıyla AB'ndeki yerini almıştır. Rusya Federasyonu öncülüğünde ekonomik entegrasyon projesi olan Avrasya Ekonomik Birliği'ne Rusya, Beyaz Rusya ve Ermenistan'ın yanında iki Orta Asya cumhuriyeti Kazakistan ve Kırgızistan da üyedir. Halen ekonomik entegrasyon aşamasına gelmediği halde beş Türk cumhuriyetinin hepsinin veya bir kısmının üye olduğu bazı uluslararası örgütlerin de nihai hedefi en azında serbest ticaret bölgesi aşamasındaki bir entegrasyonu gerçekleştirmektir.

Bu bağlamda Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın oluşturduğu tarihi Türkistan coğrafyası günümüzde ekonomik altyapı, sosyal özellikler ve kültürel benzerlikleriyle bu tür bir entegrasyonun başarılı olacağı şartlara sahiptir. Bununla beraber gerek global ve bölgesel istikrarsızlık unsurlarının baskı altına aldığı ülke yöneticilerinin siyasi iradesi gerekse bunun ötesinde global güçlerin baskı ve etkisi, genel olarak az gelişmiş ülkeler arasında olduğu gibi Orta Asya cumhuriyetleri arasında da bu tür işbirliğini engellemeye çalışacaktır. Buna karşın yöneticiler ve sivil toplum kuruluşları bu alandaki işbirliğinin önemini dikkate alarak Amu Derya ve Sıı Derya nehirlerinin suladığı bölge ile geniş anlamda bu nehirlerin hinterlandı durumundaki beş cumhuriyeti kapsayan Fergana Bölgesi'nde en azından serbest ticaret bölgesi aşamasında bir entegrasyonun kurulmasını değerlendirmek durumundadırlar.¹

Ekonomik İşbirliği ve Ekonomik Entegrasyon

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa yaşananları açıklamada bir dereceye kadar başarılı olan fonksiyonalist yaklaşım, günümüzdeki gelişmeler açısından önemini kısmen yitirmiş olabilir. Bununla birlikte bu yaklaşım bir dereceye kadar gelişmekte olan ülkeler, arasındaki ilişkileri açıklayıcısı durumundadır. Esasen II. Dünya Savaşı sonrası şartlarındaki batılı ülkelerin ekonomik ve siyasal sıkıntılarını, gelişmekte olan ülkeler halen yaşamaktadırlar. Bu akımın öncüsü David Mitrany'ye göre devletler arasında entegrasyon ilişkileri ilerledikçe halklar, ihtiyaçlarının tedarikinin ulus aşırı işbirliğine dayandığını görecektir ve bu yönde faydacı bir hesaplama uluslararası örgütlenmenin kendi menfaatlerine hizmet ettiğini fark edeceklerdir (Functionalism).

Devletler arasındaki gümrük kapıları serbestleştikçe hatta bazı örneklerde olduğu gibi bu sınırlar/sınır kapıları anlamını yitirdikçe diğer ülkelere geçiş daha kolaylaşacak, daha az formalite ile diğer devletlerde iş kurulabilecek, iş-güç sahibi olunabilecek, iş aramaya gidilebilecektir. Eğitim, turizm, sağlık alanında da bütün bölge tek ülke haline gelecektir. Bir süre sonra ulus devlete bağlılığın yerini işlevselci örgütler veya bu örgütlerin ilgili organları alacaktır. Buna karşın özellikle az gelişmiş ülkelerin komşularıyla entegrasyon ilişkilerine girmeleri bir yana aralarında adeta güvenlik duvarı örmelerini zorunlu kılan genellikle sömürgeci dönemden miras kalan birçok gerekçe bulunmakta veya yeni sömürge şartlarında suni çatışmalar çıkarılmaktadır.

Uluslararası örgütlerin kurulması aynı zamanda üye ülkeler arasında entegrasyon anlamına gelmemekte olup örneğin Şanghay İşbirliği Örgütü, Asya'da önemli bir organizasyon olduğu halde entegrasyon fonksiyonu bulunmamaktadır. Bu anlamda genellikle batı dışı veya azgelişmiş ülkeler arasındaki işbirliği organizasyonları, halklar arasındaki ilişkilerin daha fazla entegre olarak refah ve güvenliği artırmaktan çok hükümetler arasında genellikle mevcut yönetimleri güçlendirme fonksiyonunu yerine getirmektedir. Bunun yanında birçok ekonomik işbirliği girişimi bir adım sonra serbest ticaret bölgesi veya gümrük birliği şeklinde entegrasyonu amaçladığı halde bu hedefe ulaşabilenler oldukça azdır.²

Belirtmek gerekir ki azgelişmiş ve gelişmiş ülkelerin komşularla ilişkileri çerçevesinde aralarındaki temel farklardan biri bu yönüyle ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ülkeler bir şekilde komşularıyla sınır kapılarını olabildiğince geniş tuttıkları halde azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere genellikle sınır çatışmaları, terör ve güvenlik sorunları gibi nedenlerle bu kapıları olabildiğince kapalı tutmakta veya ilişkileri son derece sınırlı hale getirmektedirler. Bu tür ülkeler arasında yaygın bir şekilde aralarında vize zorunluluğu bulunmakta olup komşu ülkede yatırım, istihdam veya diğer ekonomik faaliyetler imkânsız denebilecek düzeydedir.

Az gelişmişlik strüktürü olarak adlandırılan bu ilişkiler çerçevesi, aslında sömürge döneminde temelleri atılmış olup bağımsızlığını kazansa dahi ekonomik ve sosyal altyapısı eski sömürgeci ülkenin kontrolünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda merkezi (gelişmiş) devletlerle periferi (azgelişmiş, eski sömürge) ülkeleri arasında dikey ilişki sözkonusudur (Canbolat, 1999: 31-32).

Gelişmiş ülkelerin kendi aralarında ilişkiler ise oldukça ileri düzeydedir. Avrupa'nın AB'nde, Kuzey Amerika'nın NAFTA'daki entegrasyonu yanında örneğin ABD, Almanya, Japonya arasındaki ilişkiler de ileri düzeydedir. Halbuki eski sömürge ülkeleri durumundaki azgelişmiş ülkeler, genellikle sınır savaşları veya benzeri sorunlar yüzünden sınır kapıları kapalı olup birinin sattığı diğerinin tüketmek durumunda olduğu bir ürün ancak eski sömürgeci devletin bir kuruluşu aracılığıyla bu kuruluşa kâr, komisyon, ulaştırma ücreti vb. ilave masraflarla periferi komşudan diğer periferi komşuya ulaşabilmektedir ki bu azgelişmiş ülkelere merkeze refah akışı anlamına gelmektedir. Belirtmek gerekir ki bu sömürü ilişkisi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yaklaşık çeyrek asır sonra belirtilen beş cumhuriyet dâhil eski Sovyet cumhuriyetleri içinde bulunmaktadır. Örneğin Dugin, Yeni Rus Jeopolitiği'nde bunun sürekli kılınması, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında yatay ilişkilerin önlenmesi, bütün ilişkilerin Moskova üzerinden gerçekleşmesi gerektiğini belirtir (Dugin, 2005: 181-186).

Orta Asya Cumhuriyetlerinin Üye Olduğu Örgütler

Genellikle AB veya NAFTA örnek alınarak dünyanın çeşitli bölgelerinde çok sayıda entegrasyon hedefli işbirliği örgütleri kurulmuştur. Afrika veya Asya'da da bu bağlamda birçok örgütlenme sözkonusudur. Türkmenistan dışındaki Orta Asya ülkelerinin de üye olduğu Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) bu anlamda ilk akla gelendir. BDT'nin de nihai hedefi

¹ Aynı konuda 2005 şartlarında hazırladığımız bir makale için bkz.: "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 34, Mart 2006; ss.67-104. Bu öneride, Türkmenistan, sürekli tarafsızlık statüsü dikkate alınarak, Kazakistan ise iki nehir vadisinden uzaklığı nedeniyle yer almamıştır. Ancak tarihi, kültürel, etnik ve coğrafi şartlar, bu iki ülkenin de söz konusu entegrasyonda yer alabileceğini göstermektedir. İsviçre, sürekli tarafsız bir ülke olduğu halde bu ülkenin AB ile serbest ticaret bölgesi içinde yer aldığını hatırlatalım.

² Ekonomik entegrasyon aşamaları şöyledir: Serbest Ticaret Bölgesi, Gümrük Birliği, Ortak Pazar ve Ekonomik Birlik (Karluk, 2002: 478-481).

ekonomik entegrasyon olduğu halde bunu Avrasya Ekonomik Birliği'nde devretmiş, kuruluşundan beri en büyük başarısını SSCB'nin kansız bir şekilde dağılmasını sağlamakta göstermiştir. Buna karşın BDT çerçevesinde, kuruluş sözleşmelerinde yer alan çoğu hedeflere ulaşılamamıştır. BDT'nin başarısızlık nedenine gelince öncelikle örgütteki Rusya etkisi konusunda şüpheler gündeme gelmektedir. Başarılı bir BDT aynı zamanda büyük üye Rusya'nın bu örgüt üzerinden yeniden eski Sovyet cumhuriyetleri üzerinde etkinlik kuracağı endişesi sürekli bilinçaltında yer edinmiştir. Bu endişe örgütün gelişmesini engelleyen nedenlerden biridir. Bunun yanında aşağıda sayılacak olan başarı şartlarının çoğunun bu örgüt üyeleri arasında mevcut olmadığını belirtelim. Bunlar arasında coğrafi uzaklık, kültürel ve sosyal altyapı uyumsuzluğu, tarihi güvensizlik gibi maddeler sayılabilir.

SSCB'nin dağılması ile kurulan BDT, Gürcistan ve Azerbaycan'ın mütereddit üyeliklerine karşın uzun süre bu ülkeleri de bünyesinde bulundurabilmiştir. Bugün için Gürcistan BDT üyesi değildir. Örgütün ekonomik ilişkileri geliştirme yanında siyasi ve güvenlik hedefleri de bulunduğu halde çatışma halindeki Azerbaycan ve Ermenistan bu örgüte üyedir. SSCB'nin kansız olarak dağılması aşamasının en önemli zemini olan BDT'nin bu tarihi başarısından sonra kuruluş amaçları doğrultusunda sonuca ulaşan başarısı pek bilinmemektedir. Shavardnedze'nin tespiti ile BDT bünyesinde imzalanan sözleşmelerin hurda kağıttan öteye bir kıymeti yoktur.

BDT içinde Moskova karşıtı bir örgütlenme olan GUAM, daha çok siyasi bir oluşum olup, bu örgütlenmeye Gürcistan ve Azerbaycan yanında Ukrayna ve Moldova'nın üyeliği sözkonusudur. Örgütte, Orta Asya cumhuriyeti olarak Özbekistan bir süre üye olarak kalmış ancak daha sonra ayrılmıştır. Bugün için Orta Asya cumhuriyetlerinin hiçbirinin ABD öncülüğünde bir örgütlenme olan GUAM içinde olmaması, bu ülkelerde ABD etkisinden çok Rusya'nın ağırlığı olduğu izlenimini güçlendirmektedir. Örgütün Orta Asya'dan bütünüyle çıkması ve pek etkinlik gösterememesi bir yönüyle Obama politikalarının da bir sonucu olarak kabul edilebilir.

1992 İstanbul toplantısı ile kuruluş süreci başlayan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), 1998 Yalta Sözleşmesi sonucu uluslararası örgüt haline gelmiştir. Merkezi İstanbul'da olan örgütün, başarısızlık nedenleri arasında birbirine düşman devletlerin bu örgüte üye olması sayılır. Ancak sosyo-ekonomik alanda belirli bir altyapı seviyesine ulaşmayan devletler arası örgütlerin AB örneğindeki gibi başarıları beklenemez. KEİ içinde Kafkas cumhuriyetleri Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bulunmakta olup herhangi bir Orta Asya ülkesi bulunmamaktadır. Doğal olarak bu ülkeler Karadeniz veya hinterlandında değildir. Ancak örgütlerin başarıları/başarısızlıkları açısından bu örneği ele almaktayız. Bu bağlamda KEİ'nin aksine BDT tarihinde birçok krizler bulunup Gürcistan ve Azerbaycan'ın üyelik zikzaklarında da bunun izleri görülebilir. Siyasi ve güvenlik hedefleri yanında ekonomik ilişkilerde de BDT'nin başarısızlığı açık olduğu halde, böyle bir örgütün olmaması durumunda üye devletler arasında daha sağlıklı ilişkilerin mevcut olabileceğinin düşünmek mümkün değildir. BDT gibi KEİ de mevcut sorunların çözümünde başarılı olamadığı halde, ilişkilerin ve iç sorunların bugünkünden kötü olmasını önleme fonksiyonunu ifa etmiştir.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT, ECO) Soğuk Savaş döneminde Bağdat Paketi ile başlayan örgütlenmedir. Merkezi Tahran'da olan teşkilata Türkiye, İran, Pakistan ve Afganistan yanında Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ile Azerbaycan da üyedir. Örgüt bu şekilde adı konmadığı halde sadece Müslüman üyelerden oluşmaktadır. Bunun yanında yedi üyenin de Türk cumhuriyeti olması diğer bir özelliğidir. Serbest ticaret bölgesi kapsamında hedefleri olan bu örgüte sürekli tarafsızlık statüsüne sahip olan Türkmenistan'ın da üye olduğuna dikkat edelim (Economic Cooperation Organization).

Beş Orta Asya ülkesinden Türkmenistan hariç Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan, Şubat 2002'de bir araya gelerek Orta Asya İşbirliği Örgütü'nü (OAİÖ) kurmuşlardır. Bu örgütün kuruluş amacı, devletler arasında ekonomik işbirliğini geliştirmek yanında su kaynaklarını verimli kullanmak konusunda gerekli tedbirleri almaktadır. Bu dört cumhuriyeti ilgilendiren ortak su kaynaklarının öncelikle Amu Derya ile Sıı Derya olduklarını yani sözkonusu alanın geniş anlamıyla Fergana Vadisi olduğunu belirtelim. Örgütün kuruluş amaçları arasında ulaşım yollarının inşası, alt yapı ve ticaret alanları ile kültürel konularda işbirliği de bulunmaktadır. Örgüte 2004 yılında Rusya da üye olmuştur. (İmanov, 2008: 278) Türkiye, Gürcistan ve Ukrayna örgütün gözlemci üyeleri arasında yer almaktadır (Central Asian Cooperation Organization).

OAİÖ, bu tebliğin konusu olan Fergana İşbirliği Örgütü'ne kapsam bakımından en yakın durumdadır. Rusya'nın bu örgüte üye olması, örgütün varlığını bir bakıma anlamsız hale getirmiştir. Çünkü aynı üyelikler zaten BDT içinde çok daha kapsamlı anlaşmalarla bulunmaktadır. OAİÖ'nün varlık nedeni ise Rusya'nın etkinliği sözkonusu olmadan komşu ülkelerin işbirliğinin sağlanması, sorunların çözülmesidir. Bu sürece Türkmenistan'ın bir aşamadan sonra katılması beklenebilir. Ancak Rusya'nın içinde bulunduğu bu örgüt bütünüyle anlamsızlaşmış, literatürde veya uygulamada belki de adından en az söz edilen örgüt olma vasfını kazanmıştır (Kavrakoğlu: 2005). Kuruluş amacı su kaynakları olduğuna göre örneğin Aral Gölü'nün kurumasını önleme yönünde örgüt çerçevesinde ciddi bir proje ve bu çerçevede uygulama aşamasına gelmiş proje bilinmemektedir. Sovyet döneminde özellikle Rus sanayiinin pamuk ihtiyacı yüzünden tuz kesen Aral Gölü'nü geri getirmek konusunda Rusya'nın da yer aldığı bu örgütün başarıya ulaşma şansı henüz yoktur.

Merkezi Bakü'de bulunan Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA: Avrupa-Kafkasya-Asya Geçiş Koridoru), bir uluslararası örgütten ziyade, proje olarak kabul edilebilir. Ancak Uluslararası Hukuk açısından örgüt özellikleri taşımaktadır. TRACECA, klasik fonksiyonalizm açısından sınır ötesi işbirliğini sağlama konusunda önemli bir projedir. Merkezi Bakü'de olan bu örgüte üç Güney Kafkas cumhuriyeti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan yanında Türkmenistan dışındaki Orta Asya cumhuriyetleri de üyedir. Kırgızistan'dan Polonya'ya, Orta Asya ile Avrupa'yı taşıma hizmetleri açısından birleştiren bu örgütlenmenin belki de en önemli özelliği bölge ülkelerinin dış ticaretinde Rusya'yı dışarıda bırakmasıdır. Zaten Rusya bu örgüte üye olmamıştır. (Traceca Member Countries). Türkmenistan'ın örgüt üyeliği konusunda sürekli tarafsızlık politikası açısından rezervi bulunmakla birlikte temel projelerde aktif olarak yer almaktadır. TRACECA bu özellikleriyle Fergana Serbest Ticaret Bölgesi'nin önemli ölçüde altyapısını oluşturmuştur.

Kazakistan öncülüğünde bir örgüt olan Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA:

Asya'da Güven Artırıcı Önlemler Konferansı) Asya'da birbiriyle çatışma halinde olanlar dahil hemen bütün ülkeleri bünyesine almayı başarmıştır. Örgütün adında yer alan güven, aynı zamanda ekonomik ilişkilerin gelişmesi anlamındadır. Kazakistan'ın başta Rusya ile ilişkileri/sorunları dikkate alınarak Nazarbayev'in başarılı bir politik çıkışı durumundaki bu örgüt belirtildiği gibi hemen bütün Asya ülkelerini bünyesinde toplamış olup belirli aralıklarla temsilcilerin sorunları tartıştığı bir zemin durumundadır. İsrail ve Filistin gibi birbiriyle sorunları olan birçok Asya ülkesinin üye olduğu bu örgüte Türkmenistan katılmamıştır. (About CICA)

Entegrasyonun Başarı Koşulları Açısından Fergana Ülkeleri

Bir kısmı burada ele alınan Orta Asya veya Asya-Avrupa ile dünyada birçok uluslararası örgüt veya entegrasyon amaçlı örgütlemeler kurulmuştur. Bunlar genellikle başarısız olmuşlardır. Entegrasyon amaçlı bir örgütlemenin başarılı olma koşulları ile bu koşulların beş Türkistan cumhuriyeti açısından kısaca değerlendirmesi şöyledir (Karluk, 2002: 488-489).

Entegrasyon ilişkileri içine girmek isteyen ülkeler arasında gelişme farklılıklarının az olması gerekmektedir. Ekonomik gelişme seviyesi bakımından ülkeler arasında önemli farklar yok ise birleşmeler daha başarılı olmaktadır. Örneğin AB'ye üyelik sürecinde bu farklar kapatılmaya, aday ülkenin ekonomik gelişme altyapısı desteklenmeye çalışılmaktadır. Bu açıdan beş Orta Asya cumhuriyeti arasında belirli bir gelişmişlik farkı olmasına rağmen uçurum yoktur.

Öte yandan coğrafi yakınlık, başarı açısından son derece önemlidir. Yukarıda işaret edildiği gibi bu beş ülke önemli ölçüde sınır komşuları olup ortak sınırları paylaşma bakımından AB'den daha iyi durumdadır. Entegrasyon sürecinde taşıma, haberleşme, güvenlik açısından da coğrafi yakınlık önemlidir. D-8 örneğinde³ olduğu gibi birbirlerinden coğrafi olarak çok uzak ülkeler arasında ancak işbirliği kuruluşları oluşturulabilir, başarılı bir entegrasyon beklenemez.

Entegrasyona gidecek ülkeler arasında başta ekonomik altyapı olmak üzere diğer alanlarda da benzerlik olması gerekmektedir. Kapitalist bir ekonomik düzene sahip ülke ile devletçi altyapıya sahip olanların entegrasyon başarısı zordur. AB'ye üyelik sürecinde bu şart da olgunlaştırılmaktadır. Eski Doğu Bloku ülkeler açısından geçiş sürecinde bu konuda gerekli hazırlık yapılmıştır. Beş Türkistan cumhuriyeti, eski Sovyet Sosyalist cumhuriyetleri olarak bu şartı da sağlamaktadır. Bağımsızlık sonrası geçen yaklaşık çeyrek asır zarfında liberal ekonomiye dönüşümleri açısından belirli farklar olsa da zaman içinde bunun kapatılması çok zor olmayacaktır.

Öte yandan sözkonusu devletler arasında sosyal, kültürel, tarihsel ve dinsel bakımdan da ortaklık, yakınlık bulunması gerekir ki tarihi Türkistan coğrafyası üzerindeki bu cumhuriyetler, sözkonusu ortaklığa fazlasıyla sahip durumdadır. Her ne kadar Sovyet döneminde birbirlerinden uzaklaştırma politikalarına maruz kalmışlarsa da Sovyet yönetimnce beklenen başarı sağlanamamıştır. Avrupa Birliği'nin aynı zamanda bir Hristiyan kulübü olduğu iddialarının bu anlamda dikkate alınması gerekmektedir.

Askeri ve siyasi ortaklık da bu işbirliğinde dikkate alınmalıdır. Ayrı askeri ittifaklara mensup üyelerin aynı ekonomik entegrasyonda yer alması durumunda bu entegrasyonun başarılı olması mümkün değildir. AB ve NAFTA ülkelerinin tamamına yakını NATO üyesi veya NATO ile önemli ölçüde işbirliği içindedirler. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle tarihte kalmış olan COMECON üyeleri ise Varşova Paktı'na mensup idiler. Bu açıdan sözkonusu beş Orta Asya cumhuriyeti ise eski Sovyetler Birliği üyesi olup bugün bağımsız hale gelmişlerdir ve askeri ortaklık açısından aynı şartları haizdirler. Bunların bir kısmının halen Rusya ile askeri işbirliği içerisinde olması (üs verme, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü içinde olma) bu açıdan kapatılamayacak bir aykırılık değildir. Yukarıda belirtildiği gibi Türkmenistan'ın sürekli tarafsızlık stratejisi de bu anlamda engel değildir.

Sonuç

Putin'in başkanlığıyla somutlaşan Rusya'nın “Yakın Çevre Politikası” diğer eski Sovyet cumhuriyetleri yanında Orta Asya'daki beş Türk cumhuriyetini de kapsamaktadır. Aynı bölge Çin açısından doğal nüfuz bölgesi ve genişleme alanıdır. Bununla beraber Çin, bütün ilişkilerini ekonomik temelli olarak kurmakta olup, bunun politik çıktılarından emin olarak bu yönde bir strateji belirlemeye dahi ihtiyaç duymamaktadır. Esasen enerji konusu dahi birçok bakanlığın yetki alanın girmekte olup enerji üretimi, tüketimi, rezervleri, nakliyesi gibi konularda plan ve programın olmayışına yol açmaktadır (Garrison, 2011: 38-62). Aslında bu durum Çin açısından genişleme/yayılma stratejisinin bir gereği olarak okunmalı ve ilgili ülkeler buna karşı işbirliğine gitmelidir. Çin yönetimi, artan ve kabına sığmayan nüfusu ile büyüyen ekonomik gerçeklerini dikkate alarak öncelikle çevre ülkelerinde yatırımlarını artırmaktadır. Orta Asya, çevre ülke özelliği yanında aynı zamanda enerji satıcısı ve enerji yolu özelliğini taşımaktadır. Sovyet sonrası bu bölgenin Çin ihraç ürünleri için pazar vasfı da hızla gelişmektedir. Aynı bölgenin Rusya'nın “Yakın Çevre Politikası”na konu olması, Orta Asya'da Rus-Çin rekabetini de gündeme getirmektedir.⁴ Bu gibi durumlarda dış etkiye konu olacak ülkeler işbirliği yaptıkları takdirde bu rekabetten yararlanacak olup aksi durumda en fazla zarar gören taraf olacaklardır.

Bölgenin maruz kaldığı siyasi ve askeri çatışma şartları istikrarsızlığı beslediği gibi ekonomik ilişkilerin de kopukluğuna yol açmaktadır. Ekonomik ve siyasi ilişkiler arasındaki bu kısır döngünün sona ermesi öncelikle ekonomik ilişkilerin gelişmesi ile mümkün olabilecektir. Çağımızın iletişim ve ulaşım imkânları da bunu zorunlu kılmaktadır. Gelişen ekonomik ilişkiler halklar arasındaki düşmanlığı azalttığı gibi, ortak çıkarlar sayesinde siyasi çatışmalar, ortaya çıkış aşamasında önlenabilmektedir.

Çoğunluğunu Türk kökenli halkların oluşturduğu Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan cumhuriyetleri, ekonomik olduğu gibi stratejik bakımdan önemli bir bölge olan Fergana'yı ve hinterlandını paylaşmaktadırlar.

³ D-8, Türkiye'nin öncülüğünde kurulan Nijerya, Mısır, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya ve Endonezya'nın üye olduğu örgüttür.

⁴ İki ülkeden her birinin diğerine güvenmemesinin nedeni olan diğer hususlar için bkz.: Weitz Richard, “Superpower Symbiosis: The Russia-China Axis”, *World Affairs*, November/December 2012, ss.71-78.

Burada kurulacak olan köklü bir ekonomik işbirliği bunun ötesinde entegrasyon aşamaları, bu ülkelerin yanında komşu ve yakın bölge ülkelerinin de çıkarına olacaktır. Belirtmek gerekir ki işsizlik ve sosyal sorunlar yanında bölgedeki terör ve istikrarsızlığın da diğer ülkeler için olumsuz etkileri kaçınılmazdır. Bu gerçekler dikkate alınarak eşitlik esasına dayanan karşılıklı güven ve işbirliğinin, bunun ötesinde bütün halklar için refahın temelini atılması bu tür projelerle sağlanmalıdır.

Esasen bölgenin coğrafi ve jeopolitik yapısı da böyle bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda yukarıda ele alınan başarılı entegrasyon için bulunması gerekli şartların önemli bir kısmı bölge için sözkonusudur. Bu yönüyle belki de bu koşullar AB için olandan daha fazla bu bölgede bulunmaktadır. Buna karşın siyasi ve askeri çatışma şartları, istikrarsızlığı beslediği gibi ekonomik ilişkilerin de kopukluğuna yol açmaktadır. Güvenlik ve siyasi ilişkiler arasındaki bu kısır döngünün sona ermesi öncelikle ekonomik ilişkilerin gelişmesi ile mümkün olabilecektir. Çağımızın iletişim ve ulaşım imkânları da bunu zorunlu kılmaktadır. Gelişen ekonomik ilişkiler halklar arasındaki düşmanlığı azalttığı gibi, ortak çıkarlar sayesinde siyasi çatışmalar da ortaya çıkış aşamasında önlenebilecektir. Bu gerçekler ışığında ekonomik refah, güvenlik ve siyasi istikrar için beş Orta Asya ülkesi arasında Fergana merkezli ekonomik işbirliği örgütlenmesi ve bunun ilk aşaması olan serbest ticaret örgütünün kurulması son derece önemlidir.

Kaynaklar

- About CICA, http://www.s-cica.org/page.php?page_id=7&lang=1 22.05.2016
- Canbolat, İbrahim S. (1999). *Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika*, İstanbul, Alfa.
- Central Asian Cooperation Organization, <http://ecetrade.typepad.com/Central%20Asian%20Cooperation%20Organization%20basic%20info.doc> 22.05.2016
- Dugin, Aleksandr (2005) *Rus Jeopolitiği, Avrasyacı Yaklaşım*, 4. baskı, (çev.: Vugar İmanov)u, İstanbul, Küre Yayınları.
- Economic Cooperation Organization, <http://www.ecosecretariat.org/in2.htm> 23.05.2016
- Functionalism [http://www.worldlibrary.org/articles/functionalism_\(international_relations\)](http://www.worldlibrary.org/articles/functionalism_(international_relations)) 19.05.2016
- Garrison, Jean A. (2011). "The Domestic Political Context for China's Quest for Energy Security", *China's Energy Relations with the Developing World*, ed.: Carrie Liu Currier and Manochehr Dorraj, Londra, Continuum; ss.38-62.
- İmanov, V. (2008). *Avrasyacılık: Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, Küre Yayınları.
- İşyar, Ömer Göksel, Orta Asya'da İşbirliği ve Örgütlenme, <http://ui.uludag.edu.tr/duyuru/orta%20asya%20isbirligi%20arayislari.ppt>
- Karluk, Rıdvan (2002). *Uluslararası Ekonomik, Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, 5. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Kavrakoglu, Fusun (2005) "Orta Asya İşbirliği Örgütü", <http://blog.kavrakoglu.com/tag/orta-asya-isbirligi-orgutu/>
- Richard, Weitz (2012). "Superpower Symbiosis: The Russia-China Axis", *World Affairs*, November/December; ss.71-78.
- Traceca Member Countries, <http://www.traceca-org.org/en/countries/> 22.05.2016
- Yalçinkaya, Alaeddin (2006). "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 34, Mart 2006; ss.67-104.

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN EKONOMİ POLİTİĞİ: 2003-2013 DÖNEMİ

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

Kırıkkale Üniversitesi
İktisat Bölümü
mdikkaya@kku.edu.tr

Öğr. Gör. Özgür KANBİR

Giresun Üniversitesi
Dereli MYO
ozgurkanbir@yahoo.com.tr

Öz

Göreceli olarak küçük bir piyasa ekonomisine sahip olan Kırgızistan, taşıdığı ortak kültürel bağlar ve stratejik coğrafi konumu nedeniyle Türkiye için önemli bir ülkedir. Küresel aktörlerden biri olmaya aday olan Çin'e komşu olması ve Orta Asya'nın ortasında olması nedeniyle Kırgızistan, Türkiye'nin Orta Asya'daki bölgesel profili açısından önemlidir. Diğer Orta Asya devletleriyle karşılaştırıldığında, Kırgızistan için de Türkiye ile ilişkiler yaşamsal önemdedir. Bu nedenle, Sovyet sonrası dönemde Türkiye ile iyi ilişkiler kurmuştur.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Orta Asya'da demokrasi ve liberalizmin kalesi olarak gösterilmiştir. Ülke, liberal reformları kısa zamanda gerçekleştirmiş ancak piyasalaşma konusunda büyük mesafe alamamıştır. Buna karşın bu ülke, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrasya Ekonomik Topluluğu, Şangay İşbirliği Örgütü ve Dünya Ticaret Örgütü gibi bölgesel ve küresel üyelikler ile entegrasyonist bir profil sunmaktadır. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Dünya Ticaret Örgütü'ne ilk kez tam üye olması (1998 yılında) bu konuda önemli bir referans oluşturabilir.

Türkiye, 1990'lardan itibaren Orta Asya ile ilişkilerini, kalıcı ve rasyonel politikalara dayandırmaya çalışmıştır. Bu politikaların realize olması bazı faktörlere bağlıdır. Türkiye'nin Kırgızistan ile ilişkilerinde bazı avantaj ve güçlükler bir arada bulunmaktadır. Ortak kültürel özelliklere sahip olma, Türkiye'nin bu ülkenin dönüşümüne yapabileceği katkılar, Kırgızistan'ın işbirliğine elverişli politik yapısı ve Türkiye öncülüğündeki tüm organizasyona tam katılımı gibi faktörler avantaj alanlarıdır. İki ülke arasındaki coğrafi mesafenin uzunluğu, politik dalgalanmaların oluşturduğu türbülans, ortak dilin anlaşılmasını engelleyen unsurlar ve diğer ülkelerin etkinlik kurma çabaları ise dezavantaj alanlarını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, Kırgızistan-Türkiye ilişkileri üç ana eksenle incelenecektir. İlk bölümde, 1990'lardan itibaren Kırgızistan'daki dönüşümün ekonomi-politiği ele alınacak; İkinci bölümde bağımsızlık sonrası ekonomi politik ortam ve Türkiye'nin rolü incelenerek diğer aktörlerle karşılaştırma yapılacaktır. Üçüncü bölümde ise, Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinin ekonomi politik analizi yapılacaktır. Bu çerçevede, dış ticaret akımlarının evrimi ve içeriği, sermaye hareketlerinin gelişim seyri ve bunu etkileyen faktörler üzerinde durulacaktır. İki ülke arasında beşeri sermaye akımlarının ikili ilişkilerdeki rolü incelenecektir. Türkiye'de siyasi ve ekonomik istikrar yılları olan 2003-2013 dönemi bazlı olarak yapılacak çalışmada ikili ilişkilerin gelişim seyri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Türkiye, Orta Asya, Kırgızistan-Türkiye İlişkileri, Beşeri Sermaye

POLITICAL ECONOMY OF KYRGYZSTAN-TURKEY RELATIONS, 2003-2013

Abstract

Kyrgyzstan, a relatively small market economy, is important state for Turkey because of sharing common cultural ties and its strategic geographical location. Due to having common borders with China, a potential candidate for becoming one of the global powers, Kyrgyzstan has also significant importance for Turkey's regional profile towards Central Asia. Compared to other Central Asian states, relations with Turkey is also vital for Kyrgyzstan. Therefore, this small country has established good relations with Turkey throughout the post-Soviet period.

Kyrgyzstan has been claimed as a democratic and liberal island in Central Asia since the collapse of the Soviet Union. In this country, liberal reforms implemented in a short time after independence even though it was emerged some gaps in relation to marketization process. However, this country has been eager towards integration attempts such as Commonwealth of Independent States, the Eurasian Economic Community, Shanghai Cooperation Organization, in addition to the membership within the World Trade Organization. Regarding to this tendency, among the former Soviet republics, Kyrgyzstan become the first member to the World Trade Organization in 1998.

In the early 1990s, Turkey tried to establish strong relations with Central Asia and therefore tried to follow stable and rational policies. These policies depended on several factors. Some advantages and difficulties could be considered with respect to Turkish-Kyrgyz relations. Having common cultural features, Turkey's contribution to this country's transformation process, favorable political structure in Kyrgyzstan towards

Turkish regional policies, and the factors of Kyrgyzstan's full participation towards all organizations lead by Turkey are advantageous fields. On the other hand, length of the geographical distance between nations, turbulences in political environment in both countries, and the issues for understanding common language have affected relations negatively.

In this study, it will be analyzed relations between Kyrgyzstan and Turkey in the scope of three main axes. In the first part of the paper, the political and economic transformation in Kyrgyzstan will be discussed in 1990s. The second, comparisons will be held on economic outlook in post-independency with several other factors such as the role of Turkey. In the third section, Kyrgyz-Turkish relations will be specifically analyzed in terms of political economic perspective. In this context, it will be focused on the evolution and composition of foreign trade flows, the capital movements between the two countries and the factors affecting these relations. The role of human capital in bilateral relations will be discussed among the two countries. Between 2003 and 2013, political and economic stability years in Turkey, bilateral relations of these two countries will be evaluated.

Keywords: Kyrgyzstan, Turkey, Central Asia, Kyrgyz-Turkish Relations, Human Capital

Giriş

Dünya ekonomisi, 1980'li yıllarda yeni bir küreselleşme dönemine girerken, sosyalist ülkelerde sistem değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Doğu Bloğunun çözülmesi, 21. yüzyıl eşliğinde dünya ekonomi-politiğinin yaşadığı en önemli değişim olmuştur. Önce Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanan bu çözümü Sovyetler Birliği'nin dağılması izlemiştir. Literatürde önemli bir yere sahip olan bu değişimin en önemli nedenleri arasında; bilimsel-teknolojik gelişmelerin etkisi, yüz otuz farklı milletten oluşan Birlik içinde toplumsal taleplerin yükselmesi ve totalitarizme duyulan tepkinin birikmesi bulunmaktadır. Gorbaçov'la başlayan glasnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılandırma) politikaları, birkaç yıl içinde çözümü hızlandırarak birlik içindeki ulusların bağımsızlıklarını ilan etmelerine giden yolu açmıştır.

Bu süreçte bağımsızlığını kazanan yeni devletler için 1990'lı yıllar, küresel sisteme uyum anlamına gelmiştir. Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan bu devletlerde iki yönlü reform ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bunlardan birincisi *piyasa reformları*, ikincisi *dışa açık* bir ekonomi oluşmak için gerekli olan temellerin atılmasıydı (Dikkaya, 2012: 449). Bir yandan piyasa reformları yapılırken, diğer yandan toplumsal yapı Batı kaynaklı küreselleşmenin etkilerine maruz kalmaya başlamıştır.¹ Siyasal gücün el değiştirmesinin bir sonucu olarak geçiş ekonomileri uzun yıllar süren bazı iç kargaşaları da yaşamıştır.

Bu çalışmada, 1990'lı yılların başında beri böyle bir süreci yaşayan Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerinin ekonomi politik bir analizi yapılacaktır. Bu analizde ilk olarak geçiş döneminin on yılı açısından Kırgızistan'da yaşanan değişimlere değinilecek ve daha sonra iki binli yıllar için Türkiye ile bağlı ilişkiler özelinde bir analiz yapılacaktır.

1. Kırgızistan'da Ekonomik ve Politik Dönüşüm

Kırgızistan, Orta Asya'nın tam ortasında, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin'le çevrili coğrafi sınırlara sahip olması nedeniyle avantaj ve dezavantajları birlikte yaşayan bir ülkedir. Ülkenin Fergana Vadisi gibi önemli bir tarım havzasına ve Çin ile uzun ortak sınıra sahip olması avantaj alanları iken, açık denizlere kapalı olması ve Batı merkezlerine uzaklığı da dezavantajlar arasında sayılabilir. Bunun yanı sıra, politik yapı açısından ülkede, bütün Orta Asya Türk devletleri için söz konusu olan etnik bölünmüşlükler bulunmaktadır. Bu etnik yapı, Sovyet döneminde, 1920 ve 1930'lu yıllarda devlet sınırları çizilirken oluşturulmuştur. Bu eksenle Kremlin, Rus İmparatorluğu'nun güney bölgesini içten bölerek boyun eğdirmeye çalışmıştır. Bölge, Türkistan eksenli olarak bütünleşebilecek iken, Moskova bunun yerine çok parçalı, etnik ve farklı yeni isimlere sahip beş farklı cumhuriyet yaratmayı tercih etmiştir (Brezezinski, 2005: 180). Orta Asya coğrafyasına hâkim olan bu etnik yapılanma, Kırgızistan özelinde farklı şekilde tezahür etmiştir. Bunlar kuzey-güney ikiliği, Uruular şeklinde tezahür eden boyculuk (tribalist) ve etnik ayrışma ve ülkede yer yer yaşanan Kırgız-Özbek çatışmalarıdır. Bu yapı ülkenin sosyo-politik anlamda bütünleşmesi önündeki engellerden birisi olarak değerlendirilebilir (Beşirli, 2011: 317, 318).

Yeni enerji haritasına göre, Orta Asya, BRICS ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın İngilizce baş harflerinden oluşan kısaltma) adı verilen dinamik sınıflandırmanın üç tanesi (Rusya, Çin ve Hindistan) ile çevrili bulunması sebebiyle stratejik bir bölgenin ortasında yer almaktadır. Bölge, 2001 yılından beri ABD öncülüğündeki güçler tarafından işgal altında bulunan Afganistan ve 2008 yılında Rusya tarafından işgal edilen Gürcistan benzeri çatışma alanlarının ortasında da bulunmaktadır.

Orta Asya, aynı zamanda hatırı sayılır şekilde enerji potansiyeline sahip bir bölge olması nedeniyle ve Kırgızistan'ın da üyesi olduğu (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Tacikistan ve Ermenistan'la birlikte) Avrasya ekonomik alanı adı verilen entegrasyona sahip olması açısından, küresel entegrasyonun yeni bir parçasını oluşturmaktadır. Küresel jeopolitik etkileşime maruz kalan ve büyük güçlerin rekabet alanı içerisinde bulunan bir bölge olması açısından Orta Asya, dünyanın diğer bölgelerine göre daha fazla satranç tahtası düzleminde bulunmaktadır. Üstelik etnik, dini çatışma alanları ve enerji oyunları bağlamı politik dalgalanmalara da sık sık sahne olmaktadır. Bölgenin ekonomik potansiyeli, Rusya, Çin, Kafkasya ve Hint Okyanusu'na yönlendirilmek zorunda olduğu için sürekli politik oyunlar oynanabilir. Buna rağmen, Afganistan, İran ve Orta Doğu ile karşılaştırıldığında daha istikrarlı bir görünüm arz etmektedir (Duarte, 2014: 34).

Böylesine karmaşık bir stratejik bölgenin tam ortasında bulunan Kırgızistan, Ağustos 1991 sonunda bağımsızlığını

¹ Reformlarda Türkiye ile birlikte diğer dışsal faktörlerin rolü ile ilgili olarak yapılmış bir çalışma için bkz. Morozova, I. (2009), "External Powers' Influence Upon the Reform and Political Elites In Present Kyrgyzstan", *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 3, No: 1, Winter, s. 86-96.

ilan ederek aynı yılın 21 Aralığında Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) katılmış, 1992'de IMF'ye kabul edilen ilk Orta Asya ülkesi olmuş, 1996'da Şangay İş Birliği Örgütü'ne (ŞİÖ) kurucu üye olarak katılmıştır. Orta Asya ülkeleri arasında, 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üye olma başarısı elde eden Kırgızistan, 2000 yılında Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya ve Tacikistan'la birlikte Avrasya Ekonomik Topluluğu'nda kurucu üye olmuştur.

Dünya ekonomisiyle bütünleşme yönünde entegrasyonist bir profil sergileyen Kırgızistan, hızlı bir şekilde piyasa ekonomisi reformlarını uygulamaya koymuştur. Bağımsız Kırgızistan'ın ilk devlet başkanı Akayev başkan olduktan sonra yaptığı bir konuşmasında, gelişmenin tek yolunun özel girişim, özel hayat ve özel mülkiyet olduğunu, güçlü bir sivil toplum, sivil ve siyasi hakların güvence altına alınması, etnik uyum ve geçiş süreci açısından yaşanacak zorluklar karşısında sosyal yardım mekanizmasının kullanılması gerektiğini ifade etmiştir (Gürbüz, 2011: 428). Buna göre, bağımsızlığın ilk yıllarında liberal bir yönelim sergileyen ülke, BDT içerisinde DTÖ üyesi olan ilk ülke olma ünvanını elde etmiştir.

Bu dönemde yeni dünya düzenini şekillendirme politikasını uygulayan ABD açısından ve genel olarak Batı açısından model ülkelerden biri Kırgızistan olmuştur. Buna rağmen, 1991 yılı itibariyle ülkenin Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) büyüme oranı, enflasyon oranı, kişi başına düşen milli gelir gibi belli başlı ekonomik göstergeleri hızla kötüleşmeye başlamıştır. IMF ve Dünya Bankası yönlendirmesiyle uygulanan “şok tedavi” politikaları ile birlikte ekonomik reformlara başlanmıştır. Bu reformlar, fiyatların serbestleştirilmesi, merkezi planlamanın ortadan kaldırılması, kamu tekelinin ortadan kaldırılması, özelleştirmelerin yapılması, yabancı sermayenin teşviki, özel sektörün geliştirilmesi için elverişli bir ortam hazırlanması şeklinde olmuştur (Dikkaya, 2005: 58).

Bir geçiş ekonomisi olarak Kırgızistan, piyasalaşma sürecini reformlarla tamamlamaya çalışsa da, politik yapıda ekonomik performansı olumsuz etkileyen önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bunlar başka benzer geçiş ekonomilerinde de (2000 Sırbistan; 2003 Gürcistan; 2004 Ukrayna) yaşanmış olan renkli devrimlerdir. Seçim sürecinin adil olmaması iddiasıyla başlayan halk ayaklanmaları ile 2005 ve 2010 yıllarında ortaya çıkan hükümet değişiklikleri (Bozkurt, 2006: 118, 119) ile siyasal ve ekonomik sistemde dalgalanma yaşanmıştır. “Lale Devrimi” olarak adlandırılan halk ayaklanması 2005 yılında yaşanmıştır.² Ardından 2010 yılında “Mavi Devrim” olarak adlandırılan bir halk ayaklanması daha yaşanmıştır. Bu gelişmeler sadece Kırgızistan için değil, İran ve Afganistan'ın da dâhil olduğu “Avrasya Balkanları” (Brezekinski, 2005: 176) olarak adlandırılan bölgedeki ülkeler için anlam taşımaktadır.

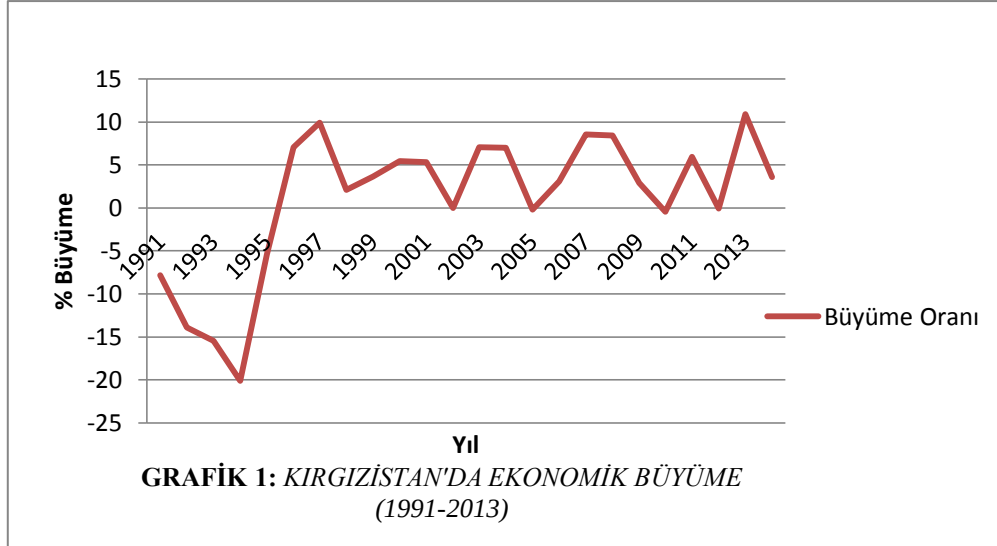
Bu gelişmeler, etnik çatışma unsuru içeren, stratejik maden ve enerji kaynaklarının yarattığı potansiyel çatışma unsurları taşıması açısından risklidir. ABD'nin bölge hâkimiyeti stratejisinin odağında yer aldığı için özellikle 1991'den sonra ABD ve Rusya arasında rekabetin yaşanmasına neden olmaktadır. “Demokrasi” ve “özgürlük talebi” olarak yansıyan renkli devrimlerin arkasındaki bu jeopolitik konjonktür yer almaktadır. Özellikle Putin Rusya'sının bu süreçte daha şahin bir rol üstlenmesi ve renkli devrimler yaşanan bölgelerde ABD'ye alan kaptırmamak ve etki sahibi olmaya yönelik fiili müdahalelerde bulunması Avrasya kıtasına hâkim olma stratejisi tartışmalarını da beraberinde getirmektedir. Bu itibarla bölgede “İpek yolu Ticareti” anlayışının geliştirilmesi, risk unsurlarını minimize edebilecek bir çerçeve oluşturulması önem arz etmektedir. Serbest ticaret ve ekonomik gelişmenin domine ettiği bölgeler, barış ve istikrar bölgesi haline gelebileceği için çevresel faktörlerin etkinlik potansiyelini zayıflatacaktır.

Bağımsızlık sonrasında ülkede yasal ortamın şekillenmesinde önem taşıyan 4 anayasa (1993, 2003, 2007 ve 2010 yıllarında) kabul edilmiştir. Bu gelişmeler ülkede politik ve ekonomik sistemin oturma sancılarının devam etmekte olduğunu göstermektedir. Bu sistemik arayışların bir sonucu olarak Kırgızistan, Haziran 2010 referandumuyla Baltık cumhuriyetleri hariç tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında, başkanlık sisteminden vazgeçerek parlamenter sisteme geçiş yapan tek ülke olmuştur (Gürbüz, 2011: 435).

Kırgızistan'ın da içinde bulunduğu beş Orta Asya devleti (Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan), Sovyet döneminde diğer ülkelere nazaran daha az gelişmiş, kısmi tarımsal uzmanlaşma, kalifiye eleman kıtlığı, verimsizlik ve döviz kıtlığı gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Kırgızistan ise bir tarım ve sanayi bölgesi olarak yapılandırılmasına rağmen kendine yeterli bir yapıya kavuşamamıştır. Bağımsızlık sonrası problemlerde bu zayıf yapı etkili olmuştur. Özellikle, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için geçiş sancılarının hafifletilmesinde etkili unsurlardan birisi olan zengin enerji rezervleri Kırgızistan için söz konusu değildir. Ülkenin doğal kaynakları su ve altın dışında yeterli düzeyde değildir. Temel ekonomik sektörler açısından, 2014 yılı itibariyle hizmet sektörünün GSYH'nin yüzde 56'sını, sanayinin yüzde 27'sini ve tarımın yüzde 17'sini oluşturması ülkenin 1990'lardan beri geçirdiği yapısal dönüşümü göstermektedir.

Kırgızistan ekonomisi için büyüme oranlarının gösterildiği Grafik 1'e göre, bağımsızlık sonrası ekonominin küçülme sürecine girdiği ve bunun 1995'e kadar devam ettiği görülmektedir. İzleyen dönemde ise bazı yıllar (2002, 2005 ve 2010) dışında pozitif büyüme olgusu ile karşılaşmıştır. 2005 ve 2010 yıllarının en önemli özelliği, ülkede bu iki yılda yaşanan siyasal çalkantılar sonucu iki hükümet değişikliğinin yaşanmış olmasıdır. Bu dönemde büyüme oranlarında düşme yaşanmıştır. Ancak aynı sürecin 2014 yılında da başladığı görülmektedir.

² Öncelikle eski komünist ülkelerde yaşanan bu devrimlerle 2011 yılında Afrika ve Orta doğuda başlayan ve “sözde” Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanmaları arasındaki bazı benzer durumlardan söz edilebilir. Bu ülkelerde halkın genel talepleri ve ortak sıkıntıları, otoriter yönetimler, demokrasi ve liberalizm isteği, ulusal bağımsızlık yönündedir. Burada iki temel fay hattından söz edilebilir: Asya ve Orta Doğu ülkelerinin yaşadığı bu süreç, SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan temel fay hattından kaynaklanmaktadır. Diğer bir kırılma noktası ise 11 Eylül 2001 yılında ABD'ye yönelik saldırılar oluşturmaktadır.

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org> (01.04.2016)

Yine Grafik 1'e göre, Kırgızistan ekonomisinde büyüme oranları testere ağzını andırmakta olduğu için istikrarsız büyümeyi ifade etmektedir. Büyüme oranlarının dalgalanma göstermesi tabiatı gereği olsa da, daralmanın sıfır ve kimi zamanlarda negatif değerler almaya başlaması istikrarsız büyümeye işaret etmektedir.

Nüfusu altı milyona yaklaşan ülkede, bağımsızlığı izleyen yıllarda sanayileşme konusunda kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. 1990'larda sanayinin GSYİH payı %35 civarında iken, bu oran sürekli azalarak 2014 yılında %27'ye inmiştir. Sanayinin yaklaşık %50'sini üreten madencilik sektörü ve metalürji, en önemli sanayi alt sektörlerini oluşturmaktadır. Altın üretimi bu alt sektörde en önemli paya sahip olup Kırgızistan'ı dünyanın 10. büyük altın üreticisi ve ihracatçısı haline getirmiştir.³ Bunun dışında kömür, mermer, civa bakır, uranyum, molibden, gümüş ve antimuan kaynakları ve seramikte kullanılan mineraller de madencilikte önemli yer tutan kaynaklardır.

TABLO 1: KIRGIZİSTAN: SEÇİLMİŞ EKONOMİK GÖSTERGELER-I (1991-2014)

Yıl	Nüfus (milyon)	GSYH (Cari, milyar \$)	Büyüme Oranı	Tarım/ GSYH	Sanayi/ GSYH	Hizmet/ GSYH	İşsizlik Oranı
1991	4,464	9,390	-8	37	35	28	9
1992	4,515	8,270	-14	39	38	23	9
1993	4,517	7,158	-15	41	32	27	9
1994	4,515	5,842	-20	41	25	34	8
1995	4,560	5,640	-5	44	20	37	9
1996	4,628	6,150	7	50	18	32	9
1997	4,696	6,876	10	45	23	33	8
1998	4,769	7,098	2	40	23	38	10
1999	4,840	7,470	4	38	25	37	8
2000	4,898	8,054	5	37	31	32	8
2001	4,945	8,676	5	37	29	34	8
2002	4,991	8,808	0	38	23	39	13
2003	5,043	9,615	7	37	22	41	10
2004	5,105	10,574	7	33	24	43	9
2005	5,163	10,895	0	32	22	46	8
2006	5,218	11,578	3	33	20	47	8
2007	5,268	12,902	9	31	19	50	8
2008	5,319	14,260	8	27	24	49	8
2009	5,383	14,783	3	21	27	52	8
2010	5,448	14,893	0	19	29	51	9
2011	5,515	16,106	6	19	31	51	9
2012	5,607	16,381	0	19	26	55	8
2013	5,707	18,439	11	17	29	54	8
2014	5,834	19,382	4	17	27	56	8

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org> (04.04.2016).

³ Altın rezervi, Kanadalı firma Centerra Gold ile Kırgızistan devleti arasındaki anlaşmayla kurulan Kumtor Altın İşletmesi tarafından çıkarılmaktadır. Bu işletme, Orta Asya'da yabancılar tarafından işletilen en büyük maden konumundadır (Kırgızistan Ülke Bülteni, DEİK, 2011).

Ülkenin sanayi sektöründe gıda, yün, pamuk ve ipek üretimi temelli hafif sanayi ürünleri üretilmektedir. Bağımsızlık sonrası makine sanayi ve tarımsal ekipman üretiminde bir gelişmeden söz edilebilir (Kırgızistan Ülke Bülteni, DEİK, 2011). Kırgızistan’daki göller, ülkeye yönelik turizmin alt yapısını oluşturmaktadır. Diğer Orta Asya ülkelerine göre bol miktarda var olan akarsular ülkenin başlıca gelir kaynakları arasındadır. Bu akarsuların hidroelektrik santrali olarak değerlendirilmesi ülkeyi elektrik enerjisi ihracatçılarından biri haline getirmiştir.

Tarımın GSYH payına bakıldığında, bu oranın 1991-1996 döneminde artış gösterdiği ve GSYH’nin yarısına ulaştığı görülmektedir. Sanayileşmenin gerilemesine eşlik eden bu olgu, ülkenin bir tarım ülkesi olarak kalmasına ve refah seviyesinin artmasına engel teşkil etmiştir.

Hizmet sektörünün GSYH payı ise sürekli artış göstermiş ve 2014 yılında yüzde 56’ya ulaşmıştır. Sanayinin payının azalmasına karşın hizmet sektörünün hızlı bir şekilde yükselmesi dengesiz bir gelişme yaratırken, ülkede reel bir gelir artışı yaratamadan yoksulluk ve işsizlik sorunlarını çözecek bir çerçeve oluşturamamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren yükselen işsizlik rakamları yüzde 8-13 arasında seyretmiştir.

TABLO 2: KIRGIZİSTAN: SEÇİLMİŞ EKONOMİK GÖSTERGELER-II (1991-2014)

Yıl	Sektörel İstihdam (%)			Gini Katsayısı (00-100)	Enflasyon Oranı (%)	Kent Nüfusu (%)	KBDG (Cari \$)	Dışa Açıklık Oranı [(X+M)/GSYH]
	Hizmet	Sanayi	Tarım					
1991	38	27	36	-	135	37	576	20
1992	39	23	38	-	830	37	513	23
1993	40	21	39	54	754	37	449	21
1994	39	19	42	-	181	37	372	21
1995	36	17	47	-	42	36	364	21
1996	38	15	47	-	35	36	395	26
1997	38	14	48	-	19	36	376	22
1998	38	13	49	46	9	36	345	22
1999	36	12	52	-	38	35	258	17
2000	37	11	53	31	27	35	280	15
2001	37	10	53	30	7	35	308	13
2002	39	12	49	30	2	35	322	15
2003	42	15	43	29	4	35	381	17
2004	44	18	39	35	5	35	433	20
2005	44	18	39	38	7	35	477	21
2006	44	19	36	38	9	35	543	30
2007	45	20	35	33	15	35	722	40
2008	45	21	34	32	22	35	966	53
2009	-	-	-	30	4	35	871	42
2010	-	-	-	30	10	35	880	43
2011	-	-	-	28	22	35	1124	52
2012	48	22	30	27	9	35	1178	56
2013	48	20	32	-	3	35	1282	53
2014	-	-	-	-	8	36	1269	48

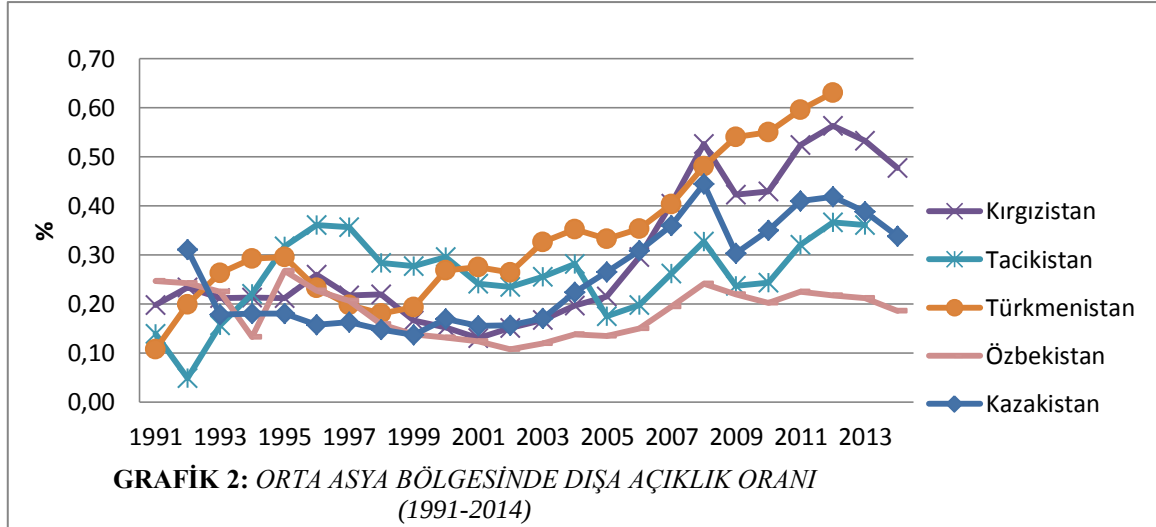
Kaynak: World Bank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/> (04.04.2016).

Tablo 2’deki temel ekonomik göstergelere göre, hizmet sektöründe istihdamın sürekli arttığı gözlenmektedir. Öyle ki, 2014 yılı itibariyle istihdamın yaklaşık yarısı hizmet sektöründe bulunmaktadır. Bağımsızlık sonrası %27 düzeyinde bulunan sanayi istihdamı 2001 yılına kadar %10’a gerilemiştir. Bölgedeki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, her ne kadar yapısal reformlar tamamlanmış olsa da ülke için bu durum “sanaysiz ülke” profiline işaret etmekte ve bağımsızlığın ilk on yılında reformlardan sonuç alınamadığını göstermektedir. Bu dönemde sanayideki daralma karşısında istihdam tarım tarafından emilmiş ve tarımsal istihdam 2001 yılında toplam istihdamın %53’üne yükselmiştir. Ancak iki binli yıllarda tabloda belli ölçüde değişiklik söz konusu olmuş, tarımsal istihdamda yaşanan daralma, büyük ölçüde hizmet sektörüne, kısmi olarak da sanayi sektörüne kaymıştır. Ancak sanayi istihdamı bağımsızlığın başlangıcındaki %27’lik istihdam seviyesinin halen çok altındadır.

Bağımsızlıktan sonra geçen yaklaşık 25 yılda, kişi başına düşen gelir 500 dolar düzeyinden, 1200 dolara ancak yükseltilebilmiştir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü’nün hazırladığı 2015 İnsani Gelişim Endeksi’ne göre, ülkenin 0,655 puan ile 120’nci sırada bulunması (UNDP, 2016) Kırgızistan’ın düşük insani gelişim seviyesinde olan yoksul bir ülke olduğunu göstermektedir. Gelir dağılımı açısından Gini katsayısında, bağımsızlığın ilk yıllarında 0,40-0,50 arasında adaletsiz bir dağılımı yansıttığına rağmen, iki binli yıllardan sonra azalma olmuş ve 2011 yılında 0,28’e 2012’de 0,27 düzeyine inerek iyileşme gözlenmiştir.

Bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk devletleri içerisinde liberalizmin kalesi gibi adlarla tanımlanan Kırgızistan için, dışa açıklık oranının diğer devletlerle karşılaştırmalı olarak görülmesi Tablo 2’nin anlaşılabilirliği açısından daha faydalıdır. Ülkelerin dışa açıklığının göstergelerinden birisi olarak dış ticaret hacmi/GSYH oranını gösteren [(X+M)/GSYH] bu değeri, ülkelerin ekonomik performansları ve dış ticaret rejimleri kadar, ülkenin coğrafi konumu da belirlemektedir. Bu durum göz

önüne alındığında, eski Sovyet ülkelerini homojen olarak görmek, dışa açıklık konusunda doğru sonuçlar vermeyecektir. Özellikle Baltık Denizi’ne kıyısı olan Estonya, Letonya, Litvanya gibi ülkelerin ve orta Avrupa’ya yakın olan Ukrayna, Beyaz Rusya gibi ülkelerin coğrafi anlamda dışa açıklık politikalarını destekleyen üstünlükleri söz konusudur. O nedenle dışa açıklık kıyaslaması, coğrafya bazında belli ölçüde homojen özellik gösteren bölge ülkelerine göre değerlendirilirse daha gerçek sonuçlar elde edilebilecektir. Bu durumda, 5 Orta Asya devleti için Grafik 2’de gösterildiği gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Kaynak: World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org> (04.04.2016).

Her ne kadar bağımsızlık sonrası liberal reformlarla ekonomi politikasını kökten değiştirmiş olsa da Kırgızistan’ın dışa açıklık oranı 2001 yılına kadar artmamış, tam tersine azalma göstermiştir. Bu durum, bağımsızlık sonrası ilk altı yıl boyunca küçülen ekonomide, ithalat ve ihracat performansının düşmesi ile açıklanabilir. Buna karşın, bağımsızlıklarının ilk yıllarında Tacikistan ve Türkmenistan için dışa açıklık oranı doksanların ikinci yarısına kadar artış eğilimi göstermiştir. Doksanlı yıllarda Kırgızistan için liberal politikalar anlamlı bir fark yaratmamıştır. Ancak bu politikalar sonuçlarını on yıl sonra doğurmaya başlamış ve 2001 yılından itibaren, 2008 küresel krizi hariç, anlamlı bir şekilde dışa açıklık oranında bir yükselme söz konusu olmuştur. Her ne kadar adı geçen ülke grubu için, iki binli yıllarda bu genel bir eğilim olsa da, Kırgızistan’ın gösterdiği dışa açıklık performansı, -Hazar’a kıyısı olması hasebiyle coğrafi açıdan avantaj sahibi ve doğalgaz ihracatçısı Türkmenistan hariç- diğer üç devlet üzerindedir.

2. Bağımsızlık Sonrası Ekonomi-Politik Ortam ve Türkiye’nin Rolü

Türkiye ile ortak tarihsel ve kültürel bağlara sahip olan Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasi ilişkilerinin geliştirilmesi, yeni küreselleşme dönemi olarak adlandırılan 1990’lı yıllardan beri büyük önem arz etmiştir. Bölgede Türkiye’nin ekonomik ve sosyo-kültürel etkinliğini artırarak, diğer Türk Devletleriyle birlikte ilişkileri bir bütün olarak geliştirmesi, Türk Dünyası’nın menfaatlerine uygun olacak ve bu kapsamdaki tüm ülkelerin refah ve kalkınmasına vesile olabilecek bir iş birliği ortamını tetikleyebilecektir. Ayrıca Türkiye, sanayileşme düzeyi ve serbest piyasa ekonomisi deneyimi ile geçiş ekonomileri açısından model olabilecek bir ülke konumunda olmuştur (Dağdelen, 2012: 552, 553).

Orta Asya bölgesi ve bölgenin açıldığı en önemli su kaynağı olan Hazar Denizi havzası, Kuveyt, Meksika Körfezi ya da Kuzey Denizi rezervlerinden kat kat büyük doğalgaz ve petrol rezervlerine sahiptir (Brzezinski, 2005: 178). Bu durum, büyük güçlerin iştahını kabartmakta ve bölgedeki etkinliklerini artırmalarına neden olmaktadır.

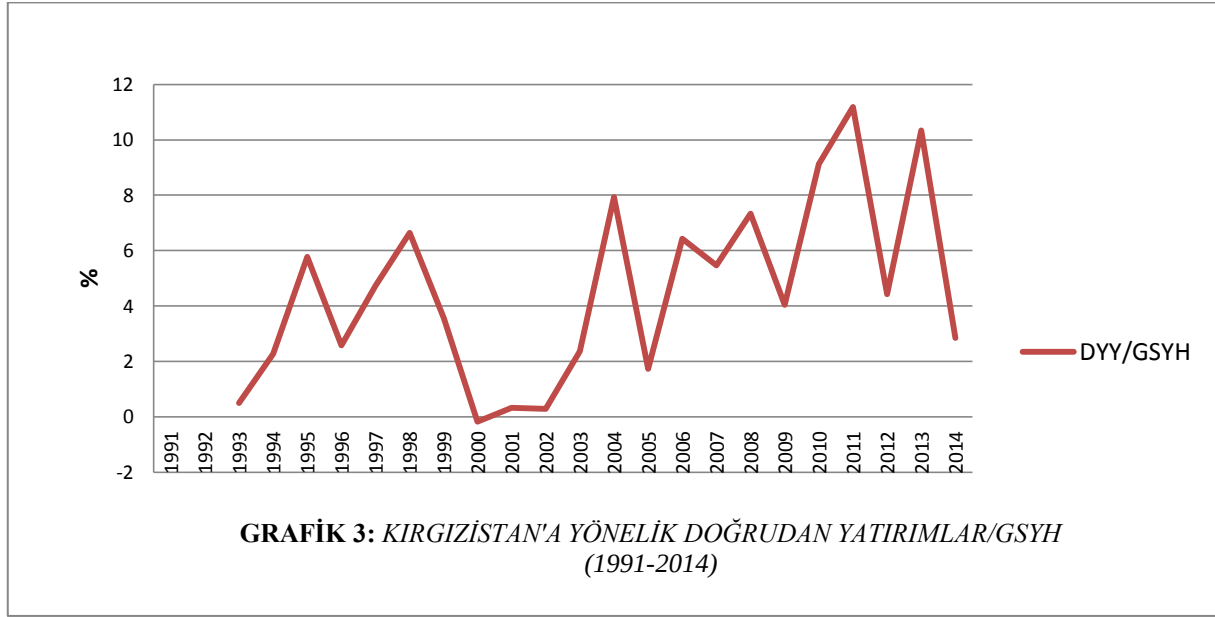
Tarihsel bağları nedeniyle Türkiye’nin bu bölgede etkinliğini artırması realist politika bağlamında önemli ve gereklidir. Türkiye’nin bu bakış açısıyla bağımsızlığını yeni kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yaklaşımı 1991 sonrasında canlanmıştır. Türkiye Kırgızistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş ve ilişkilerin hızlı bir şekilde geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar 1991’den itibaren hızlanmıştır. Ortak kültürel unsurlar ve tarihsel geçmişe rağmen, aradan geçen çeyrek asırlık dönemde Türkiye’nin bölgeyle birincil sayılabilecek düzeyde yakın ilişkiler kurabildiğinden söz edilemez. Bunun nedenleri arasında şunlar sayılabilir; 3 bin kilometre civarında bir mesafe ile bölge coğrafi olarak Türkiye’ye uzaktır. Bu dezavantaj ancak büyük alt yapı yatırımları ile giderilebilecektir. Demir İpekyolu projesi, buna yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda bölgenin Çin ve Rusya tarafından domine edilmesi bir realite olarak ortaya çıkmıştır (Dikkaya, 2012: 465).

Sosyal ve kültürel ilişkiler açısından Türkiye’nin Kırgızistan’a yönelik eğitim faaliyetleri öncelikli bir yere sahiptir. Hem devlet ve hem de sivil toplum kuruluşları öncülüğünde bu ülkede Türkiye kaynaklı eğitim kurumları 1990’lı yıllarda kurulmaya başlanmıştır. Örneğin, Türkiye’nin en önemli yatırımlarından biri 1995 yılında kurulan ve 1997-1998 eğitim öğretim yılında faaliyete geçen Manas Üniversitesi olmuştur (Beşirli, 2011: 237).

Kırgızistan’ın Çin’e uzun kara sınırlarının olması ve dünyanın önemli ekonomik merkezlerinden olan Güney ve Doğu Asya’ya yakın olması, bu ülkeye stratejik bir rol atfedilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda hem ABD hem Rusya’nın askeri üslerini barındıran dünyadaki nadir ülkelerden birisi Kırgızistan’dır. 11 Eylül sonrası oluşan dünya konjonktürü ve Avrasya’da yaşanan renkli devrimler, Arap Baharı olayları ile birlikte değerlendirildiğinde, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya coğrafyalarını kapsayan geniş bir alanda ABD-Rusya rekabetini hatıra getirmektedir. Çin faktörü de denkleme ilave

edildiğinde, 11 Eylül sonrasında 1990’lardaki ABD merkezli yeni dünya düzeninin aksamadan devam ettirilmesinin eskisi kadar bir anlam taşımadığı söylenebilir.

Bu küresel siyasal konjonktür ekseninde, küresel ekonomik güçlerin, genelde Orta Asya coğrafyasına ve özelde Kırgızistan’a yönelik yatırım akımları da önem arz etmektedir. Doğrudan yabancı yatırım (DYY) rakamları açısından, bu ülkeye yönelik rakamlarda 1998 yılına kadar genelde artış trendi gözlenmektedir. 1998-2000 döneminde bu yatırımlarda keskin bir düşüş ortaya çıkmıştır. 2000-2013 arasında ise, testere ağzını andıran bir artış trendi söz konusu iken 2014 yılında tekrar azalmaya başlamıştır.

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org> (04.04.2016)

Bu ülkeye yönelik yabancı yatırımlarda genel olarak artış trendi ortaya çıkmış olmasına rağmen, zaman zaman ortaya çıkan keskin düşüşler göstermesinin ardında yatan önemli unsurlar vardır. Lisans haklarıyla ilgili yasal ve idari engeller; vergi sisteminin karmaşık ve keyfi yapıda olması; bankacılık alt yapısının zayıf olması; hükümetlerin engelleri azaltma konusundaki olumsuz tutumları (Suhir ve Kovach, 2003: 3) bu faktörler arasında sayılabilir.

Türkiye kaynaklı yatırımların ise, genel olarak yatırım ortamından kaynaklanan sorunları bir şekilde çözüme kavuşturduğu ve girişimcilerin ülkedeki faaliyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılmış bir alan çalışmasının sonuçlarına göre (Dikkaya ve Keleş, 2015) Türkiye kaynaklı yabancı yatırımlar, düşük satın alma gücüne sahip tüketicilere rağmen, genel olarak ciddi bir rekabet ortamının bulunmaması ve yerli ortak seçiminde isabet edilmesi gibi nedenlerle bu ülkedeki faaliyetlerini sürdürmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

TABLO 3: KIRGIZİSTAN'A YÖNELİK DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR (2014, MİLYON \$)

	Giriş		Çıkış	
	Miktar	% Pay	Bin USD	% Pay
Avustralya	35,176	4.8	38,455	8.0
Virginler	16,558	2.3	29,804	6.2
Almanya	18,222	2.5	18,748	3.9
Kanada	183,510	25.2	62,837	13.1
Kıbrıs	31,652	4.4	17,469	3.7
Çin	221,646	30.5	175,498	36.6
BAE	6,824	1.0	6,320	1.3
İngiltere	53,387	7.3	182	0.0
ABD	14,899	2.0	9,178	1.9
Türkiye	29,211	4.0	18,176	3.8
Kazakistan	30,533	4.2	18,229	3.8
Rusya	60,400	8.3	22,658	4.7
TOPLAM	727,091	100.0	479,137	100.0
BDT Ülkeleri	91,066	12.5	42,828	8.9
BDT Dışı Ülkeler	636,025	87.5	436,309	91.1

Kaynak: Kırgızistan Ulusal İstatistik Kurumu, <http://www.stat.kg/en/statistics/investicii/> (04.04.2016).

Başta Çin, Rusya, Kazakistan gibi komşu ülkeler olmak üzere, Türkiye, ABD, Kanada, İngiltere ve Almanya’nın Kırgızistan’da doğrudan yatırıma yöneldikleri anlaşılmaktadır. Bu ülkeler yüzde paylarının büyüklüklerine göre sırasıyla Çin,

Kanada, Rusya, İngiltere, Avustralya, Kıbrıs, Kazakistan, Türkiye, Almanya, Virgin Adaları (İng.), ABD ve Birleşik Arap Emirlikleri’dir. Kırgızistan’ın coğrafi olarak sınır olduğu ya da göreceli olarak yakın olduğu ülkelerden yüksek yatırım çekmesi olağan bir durumdur. Bu noktada Çin ve Rusya 1.ve 3. sırada yer almaktadır. Bunun yanında, ülkenin en büyük ihracat kalemi olan altın sektöründe 1990’lardan beri yatırımlar yapmış olan Kanada’nın, ülkeye 2014 itibarıyla 183 milyon dolarlık bir yatırım yönlendirdiği görülmektedir.

3. Kırgızistan-Türkiye İlişkileri: Bir Ekonomi Politik Analiz

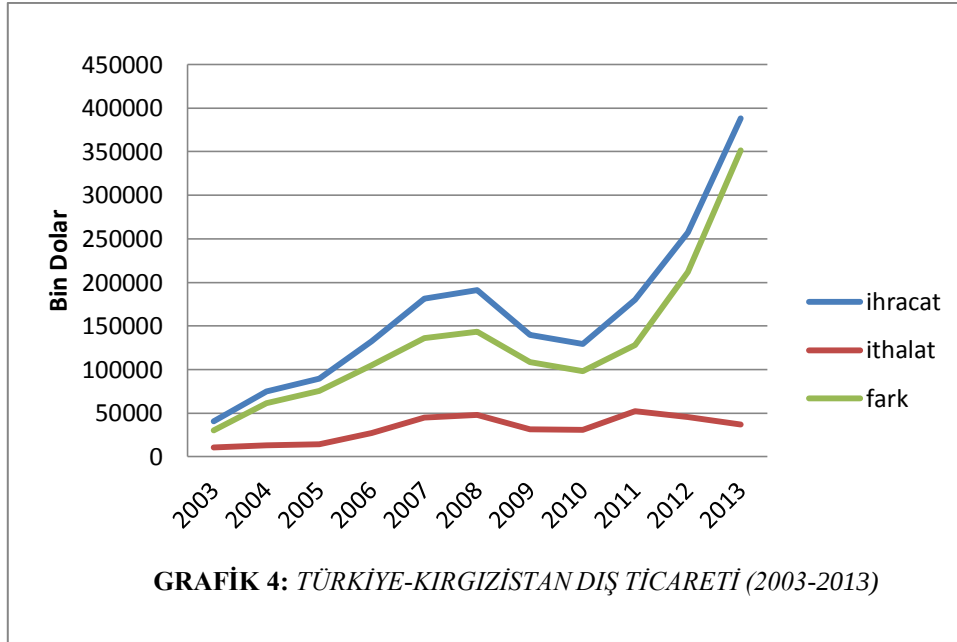
Ortak kültür ve tarihsel özelliklere sahip olan iki ülke ilişkilerinin incelenmesi bakımından, genel olarak ekonomik veriler düzleminden değerlendirme yapılsa da, hem Kırgızistan’ın kendine has koşulları, hem Türkiye’nin bölgesel profili (daha geniş bağlamda Türk Dünyası) açısından ikili ilişkilerin daha derin bir arka plana sahip olduğu söylenebilir.

Bağımsız Kırgızistan’ın, bölgede 1990’lardan sonra Komünist Parti seçkinlerinden olmayan tek Cumhurbaşkanı olan Asker Akayev, ülkesinin dönüşümünde Türkiye’ye çok büyük önem atfetmiş ve ilişkilerin hızla geliştirilmesi için açık inisiyatif almıştır. Bunun bir sonucu olarak Kırgızistan’ı Türkiye kaynaklı yatırımlara açtığı gibi 1997-2002 yılları arasında 4 bin Kırgız öğrencinin (Çınar, 2013: 265) Türkiye’de eğitim görmesine yol açan anlaşmayı imzalamıştır. Bu öğrencilerin, Kırgızistan’daki algılama farklılıkları ekseninde, ülke için gerekli beşeri sermayenin temin edilmesi açısından tek başına yeterli olmayacağına dair yapılmış bazı çalışmalar olsa da böyle güçlü bir zeminde ikili ilişkiler yükselmeye başlamıştır.

Ekonomik veriler ekseninde, dış ticaret hareketleri ve doğrudan yabancı yatırımlar açısından Türkiye’nin pozisyonu incelenip beşeri sermaye yatırımları kapsamlı bir şekilde analiz edilirse değerlendirmenin yapılması daha kolay olacaktır.

3.1. Kırgızistan-Türkiye Dış Ticareti: Bölgesel Karşılaştırmalı Analiz

Ekonomik ilişkiler açısından bakıldığında Türkiye-Kırgızistan dış ticaret verileri öncelikli bir önem taşımaktadır. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler, ülkenin bağımsızlığından itibaren sürekli genişlemektedir. Özellikle 2003 yılından itibaren bu artış eğilimi gözle görülür biçimde ivme kazanmıştır. Bu dönemde, küresel krizin ilk etkileri kaynaklı olarak Türkiye ihracatında 2008-2010 arasında yaşanan düşüş eğilimi dışında, Türkiye-Kırgızistan dış ticareti genel olarak hızlı bir artış trendine girmiştir.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> (04.04.2016).

Grafik 4’te görüldüğü gibi, Türkiye Kırgızistan ile yaptığı dış ticarete sürekli dış ticaret fazlası vermektedir. Öyle ki, bu fazla 2013 yılında 351 milyon dolar seviyesine kadar ulaşmıştır. Kırgızistan’dan yapılan ithalat ise büyük bir değişim göstermeyerek 30 milyon ile 50 milyon dolar bandında seyretnmektedir.

Kırgızistan, Türkiye’nin bölge ülkeleri arasında mutlak ve belirgin miktarda dış ticaret fazlası verdiği ülke olmasına rağmen, Türkiye açısından bu ülke ile yapılan dış ticaret rakamları diğer bölge ülkeleri ile karşılaştırılırsa göreceli olarak oldukça düşük bir hacimde kalmaktadır.

TABLO 4: TÜRKİYE’NİN ORTA ASYA İLE DIŞ TİCARETİ (2003-2013, MİLYON \$)

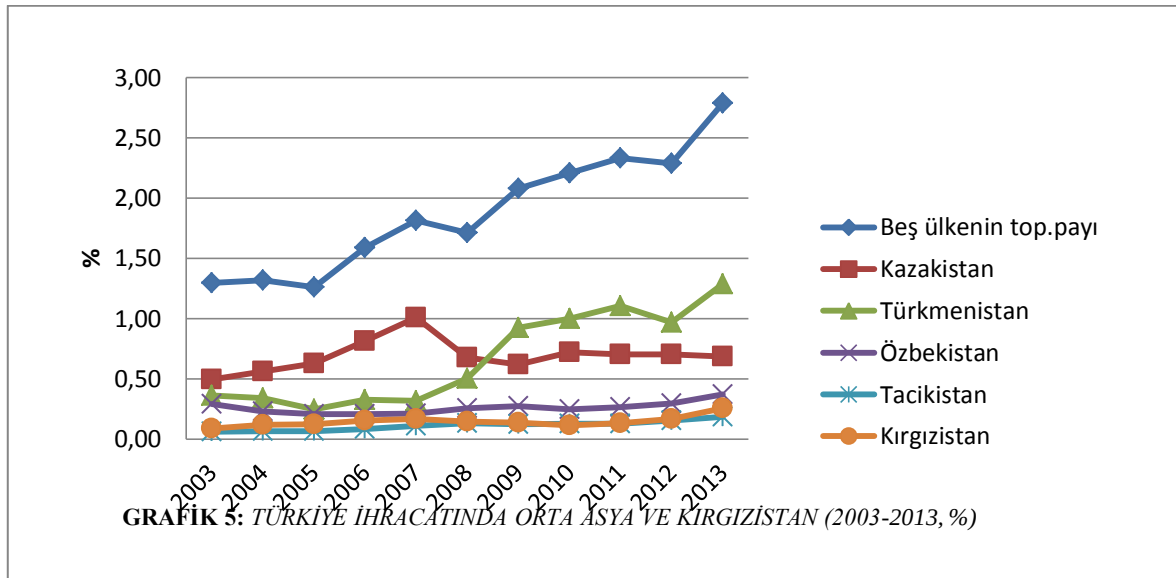
YIL	Toplam İhracat	Kazakistan	Türkmenistan	Özbekistan	Tacikistan	Kırgızistan
2003	47.252.836	233.994	170.347	138.422	29.478	40.862
2004	63.167.153	355.590	214.848	145.226	41.637	74.702
2005	73.476.408	459.946	180.635	151.071	46.717	89.530
2006	85.534.676	696.823	281.325	175.995	71.787	132.172
2007	107.271.750	1.079.887	339.989	225.612	118.107	181.311

2008	132.027.196	890.568	662.933	337.130	176.448	191.351
2009	102.142.613	633.417	945.655	279.964	126.364	140.002
2010	113.883.219	818.900	1.139.825	282.666	143.890	129.202
2011	134.906.869	947.822	1.493.336	354.490	172.575	180.241
2012	152.461.737	1.068.625	1.480.052	449.884	234.947	257.470
2013	151.802.637	1.039.420	1.957.484	562.526	283.620	388.336
YIL	Toplam İthalat	Kazakistan	Türkmenistan	Özbekistan	Tacikistan	Kırgızistan
2003	69.339.692	266.638	123.682	99.462	56.999	10.906
2004	97.539.766	442.193	175.795	178.671	62.818	13.384
2005	116.774.151	558.900	160.744	261.466	47.309	14.113
2006	139.576.174	993.728	189.924	415.841	118.395	27.455
2007	170.062.715	1.284.049	396.723	613.810	143.352	45.020
2008	201.963.574	1.861.131	389.305	580.810	147.727	47.974
2009	140.928.421	959.455	327.559	413.079	107.267	31.446
2010	185.544.332	1.392.528	386.342	861.373	283.689	30.900
2011	240.841.676	1.995.115	392.712	939.882	324.283	52.123
2012	236.545.141	2.056.086	303.507	813.287	345.178	45.226
2013	251.661.250	1.760.115	653.815	815.417	371.358	36.964

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> (04.04.2016).

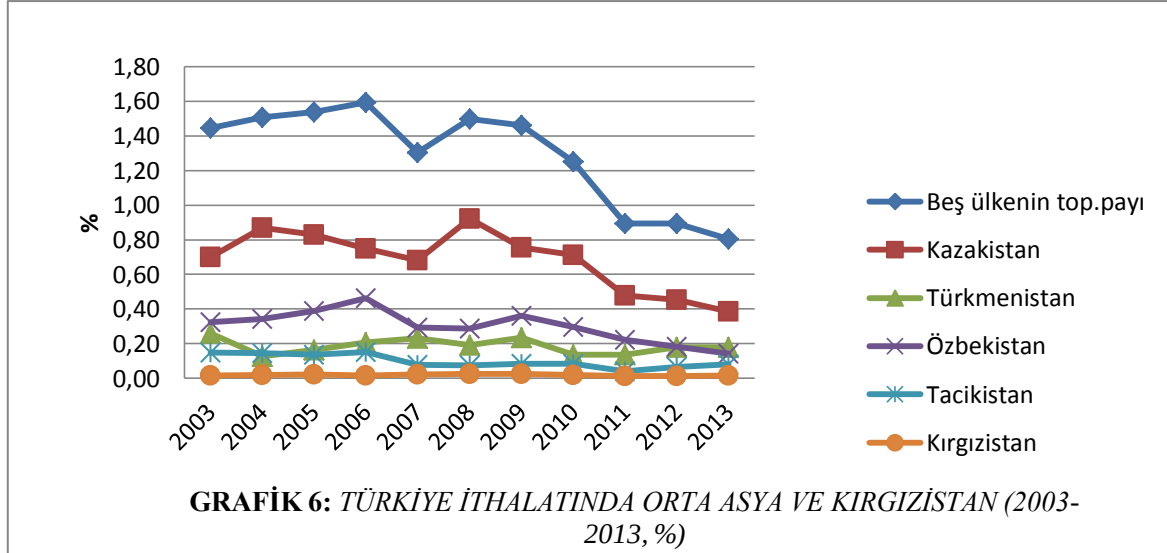
Türkiye'nin genel olarak Orta Asya'ya yönelik ihracatı da 2005 yılından itibaren sürekli olarak artmaktadır. 2003 yılından itibaren, beş ülkenin toplam Türkiye ihracatı içindeki payı, %1,25 gibi düşük bir değerden on yıllık dönem içinde iki kattan fazla artarak %3 bandına doğru yükselmiştir. Bunlar arasında en yüksek değerler Türkmenistan (2013'te %1,29) ve Kazakistan'a (2013'te %0,68) aittir. Türkiye bölgede en çok bu iki ülkeye ihracat yapmaktadır.

Kırgızistan'a yapılan ihracatın, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı 2013 yılında 388 milyon dolarlık bir değer ile %0,26 seviyesindedir ve diğer bölge ülkelerine nazaran düşük bir orandadır. Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı ihracatın içeriğine bakıldığında, mücevher eşyaları, örme giyim eşyası ve aksesuarları, dokuma ürünleri, elektrikli makineler başat ürünlerdir (İnançlı vd, 2015: 117). Diğer yandan, Kırgızistan'ın yaptığı toplam ithalat içinde Türkiye'nin payı 2003-2013 döneminde yüzde 3 ile yüzde 8 arasında değişmektedir. 2013 yılı itibarıyla Türkiye'nin payı ise %3,6 olarak gerçekleşmiştir (Çetin vd., 2011: 64; İnançlı vd., 2015: 117).

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> (04.04.2016).

Türkiye'nin bölgeden yapmış olduğu ithalata ise tersine bir tablo gözlemlenmektedir. Çünkü Türkiye'nin Orta Asya'dan yaptığı ithalat, 2006 yılından itibaren genel olarak düşüş eğilimine girmiştir. Bu ülke grubunun 2003'te Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı %1,45 iken, bu oran 2013 yılında %0,80 seviyesine kadar gerilemiştir. Bu genel eğilimin içinde Kırgızistan'ın yeri ise, beş ülke arasında Türkiye'den en düşük seviyede ithalat yapan ülke olduğunu doğrulamaktadır. Kırgızistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracat açısından ise ilginç bir tablo söz konusudur. Kırgızistan'ın toplam ihracatında Türkiye'ye yaptığı ihracatın payı bağımsızlık sonrası dönemde uzun yıllar itibarıyla %0,02 ile %0,01 arasında kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin Kırgız ekonomisi açısından önemli bir pazar olmadığı yorumunda bulunulabilir (Çetin vd., 2011: 63).

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> (04.04.2016).

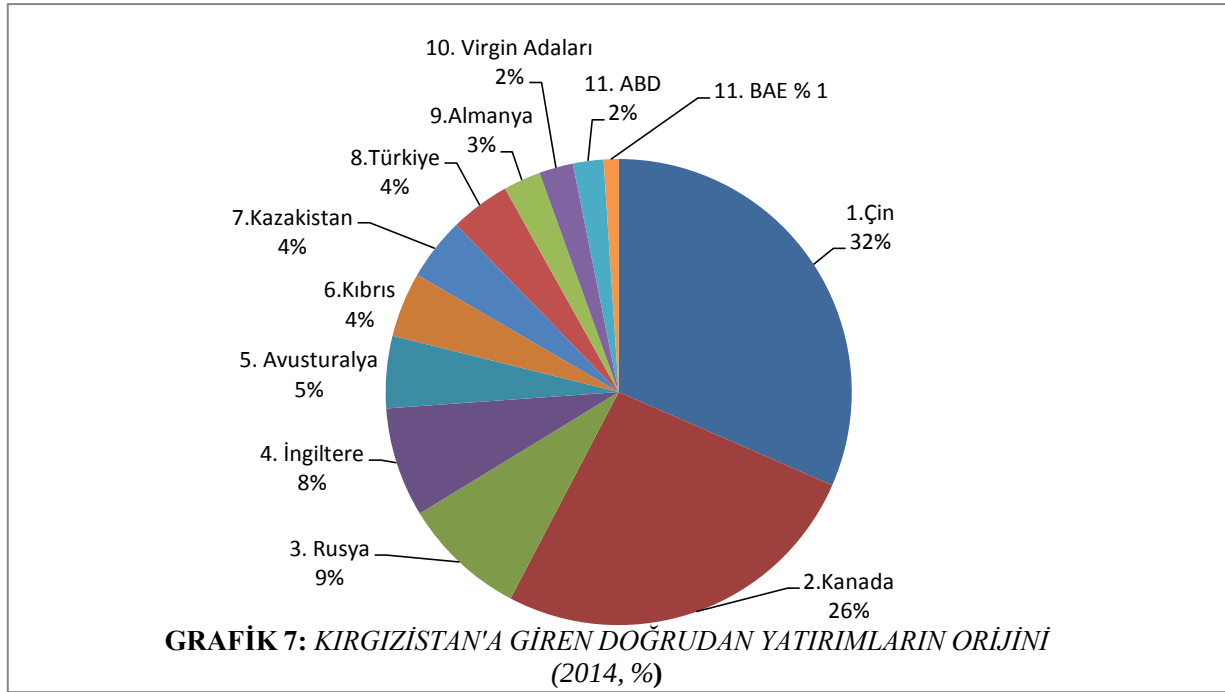
Türkiye'nin Kırgızistan'dan yaptığı ithalat kalemleri içinde en önemli ürünler şunlardır; Kuru baklagiller, pamuk, bakır ve ürünleri, konserve sebzeler, alüminyum, hayvan ürünleri, altın, kabuklu meyveler, bakır ve işlenmemiş kurşun (İnançlı vd., 2015: 117). Kırgızistan'ın payı diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, yaklaşık 37 milyon dolarlık bir ithalatla %0,02 seviyesinde kalmıştır.

3.2. Kırgızistan-Türkiye Arasında Sermaye Akımları

Sermaye hareketleri açısından en önemli ekonomik etkiyi doğurması sebebiyle doğrudan yabancı yatırımlar birincil önem arz etmektedir. Türkiye'den Kırgızistan'a yönelen doğrudan yatırımlarda son yıllarda artış yaşanmıştır. Bu yatırımlar 2006 yılı için 12 milyon \$ iken, 2009 yılında 37 milyon \$ seviyesine çıkmıştır (Çetin ve Sertkaya, 2011: 65). Kümülatif rakamlar dikkate alınacak olursa, Kırgızistan'da değişik sektörlerde Türkiye kaynaklı 304 milyon dolar tutarında doğrudan yatırım yapılmış olup 300 civarında Türk firması bu ülkede faaliyet göstermektedir. Aynı yıl (2015) itibarıyla, Kırgızistan kökenli 149 firma da Türkiye sınırları içerisinde faaliyet göstermektedir.⁴

Türkiye bağlamında yabancı yatırımların büyüklüğüne dikkat çekecek olursak, Kırgızistan Ulusal İstatistik Kurumu verilerine göre, Türkiye kaynaklı doğrudan yatırım girişi 2014 yılında 29 milyon dolar seviyesinde olmuştur. Toplam yatırımlar içinde Türkiye'nin payı %4'tür ve tüm dış ülkeler arasında sekizinci büyük yabancı yatırımcıdır. Diğer küresel aktörlerle karşılaştırıldığında, bu seviyenin oldukça düşük olduğu sonucuna varılabilir. Bu durumda, Türkiye'nin stratejik öneme haiz bölgesel etkinliği açısından yeterli bir iktisadi boyutun ortaya çıktığı söylenemez. Oysa 92 milyon toplam nüfus büyüklüğüne ulaşmış ve büyük enerji rezervlerine sahip Orta Asya bölgesi, ticaret ve yatırımların yoğunlaşması bakımından oldukça cazip bir potansiyel taşımaktadır. Örneğin, 2000-2009 yılları arasında bölgeye yönelik yabancı yatırımlar 9 kat artış göstermiş, GSYİH her yıl ortalama %8.2 büyümüştür. Orta Asya pazarlarının büyümesinin bir sonucu olarak tarımsal üretim potansiyeli ve hizmet sektöründeki muazzam genişleme Avrupa ve Asya arasında yaşamsal denebilecek ölçüde önemli hale gelmiştir (Duarte, 2014: 35). Grafik 7, Kırgızistan'a yönelik yabancı yatırımların Doğu-Batı hattında ne denli renkli bir manzara oluşturduğunu göstermektedir.

⁴ Dış İşleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (01.04.2016).

Kaynak: Kırgızistan Ulusal İstatistik Kurumu, <http://www.stat.kg/en/statistics/investicii/> (05.04.2016).

Kırgızistan'da yatırımların büyük çoğunluğunun yapıldığı başkent Bişkek'te niceliksel yöntemle dayalı olarak, Kırgızistan-Türkiye İş Adamları Derneği (KİTİAD) veri tabanındaki Türk girişimciler ile yapılan bir anket çalışmasının sonuçlarına göre (Ünal vd., 2015) bu ülkede faaliyette bulunan 371 Türk firması daha ziyade küçük ve orta büyüklükteki işletmeler statüsünde faaliyette bulunmakta olduğu anlaşılmıştır. Bu şirketlerin Türkiye'den yapılan Kırgız ithalatının da temel motive edici unsurunu teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'daki Türk şirketleri; içecek sanayi, pet perform, gıda imalatı (bisküvi, şekerleme, çikolata vb.), mobilya, temizlik maddeleri, çay, un, tuz, şeker, boya, pvc ve plastik boru, yapı malzemeleri üretimi ile alışveriş merkezi işletmeciliği, marketçilik, bankacılık, tekstil üretimi, matbaa, turizm acenteliği, eğitim işletmeciliği, inşaat gibi çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Kırgızistan'da yaklaşık olarak Türk girişimciler tarafından kurulmuş firmalarda 5.000'in üstünde Kırgızistan vatandaşı istihdam edilmektedir (Ünal vd. 2015: 331).

3.3. Beşeri Sermaye Alanında İşbirliği ve Kalkınma Yardımları

Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinin, belki de gelecek perspektifi bağlamında en etkili olma potansiyeli taşıyan alan ise bu ülkedeki beşeri sermaye yatırımlarını geliştirmeye yönelik faaliyetlerdir. Bu anlamda, Türkiye'nin Kırgızistan'daki en önemli girişimlerinden biri 1995 yılında Başkent Bişkek'te kurulmuş olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'dir. Türkiye bu eğitim kurumuna 2011 yılına kadar 150 milyon dolarlık bütçe aktarmıştır. Bunun dışında Türkiye kaynaklı başka eğitim kurumları da ülkede faaliyet göstermektedir. Bunlar, Bişkek'te kurulan Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi, Celalabad'da kurulan, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi'ne bağlı Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi'dir (Gürbüz, 2011: 439). Bunlar dışında Kırgızistan'da Milli Eğitim Bakanlığı, TÖMER ve özel kuruluşlarca açılmış çok sayıda özel ilköğretim ve lise bünyesinde Türkiye merkezli eğitimciler, binlerce yerli öğrenciyi eğitmektedir.

Bu ülkede, Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından 2005'den başlayıp 2014'ye kadar geçen süreçte yürütülen faaliyetler açısından da Türkiye'nin oldukça etkili bir dış yardım performansı ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılmış kapsamlı bir araştırma (Ünal, 2015) TİKA faaliyetlerinin genel bir dökümünü yapmaktadır. Buna göre TİKA, ekonomi, sağlık, tarım ve güvenlik başta olmak üzere pek çok alanda uzman eğitimi faaliyetlerini de finanse etmektedir. Bunlara ek olarak bu kuruma ait koordinatörlük birimi, eğitim-öğretim faaliyetlerini destekleme, kültürel faaliyetleri özendirme ve sosyal alt yapı desteği sunma alanlarında faaliyet göstermektedir. Bu bağlamda bağımsızlığı müteakip 2003 yılına kadar TİKA'nın Kırgızistan'a toplam 5,5 milyon \$ tutarında destek vermesine mukabil 2003-2014 yılları arasında bu rakama 32 milyon \$ daha ilave edilmiştir.

1991 sonrası oluşan yeni politik konjonktürde Batı'nın beklentisi, yeni bağımsız Müslüman ülkelerin yöneliminin liberal, laik bir model olarak Türkiye gibi olması idi. Bu anlamda, Türkiye'nin Orta Asya genelinde ve Kırgızistan özelinde etkinliğinin artması Batı-ABD açısından tercih edilebilir bir pozisyon oluşturmıştır. Bu tercihte, bölgenin İran ve Rusya etkisinden uzaklaşması öngörülmüştür. Türkiye 1990'ların başında bölge ile hızlı bir şekilde ilişki geliştirme sürecine girmiş ancak girişimler Türkiye'nin bu dönemdeki (1991-2001) iç ekonomik ve politik krizlerinden kaynaklanacak şekilde yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Bu yıllar Türkiye açısından ekonomik ve politik istikrarsızlık dönemi olarak belirginleştiği için ikili ilişkilerin yoğunlaşması için iki binli yılları beklemek gerekmiştir.

Türkiye'nin Orta Asya'ya yardım stratejisinde kendini gösteren ilişkilerdeki gelişim seyri bakımından 2009 yılında Kırgızistan ve Kazakistan, sırasıyla yaklaşık 68 ve 63 milyon dolar dış yardımın gerçekleştiği ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Çaman ve Akyurt, 2011: 176). Türkiye'nin 2009 yılında yaptığı resmi kalkınma yardımlarının yarısından fazlası (653 milyon dolar) Orta Asya ve Kafkasya'ya tahsis edilmiştir. Bu yardımlar, ekonomik ve endüstriyel altyapı projelerinin

geliştirilmesi, sağlık ve eğitim alanında gelişmenin sağlanması ve akademik işbirliğinin geliştirilmesi için kullanılmıştır.

Özellikle Eylül 2010 yılında o zamanki Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Güney Kırgızistan'daki olayların çözümü için Kırgızistan Cumhurbaşkanı Otunbayeva ile bir araya gelmesi; Şubat 2011'de dönemin Başbakanı Erdoğan'ın ziyareti ve yeni Cumhurbaşkanı Atambayev'in Türkiye'yi örnek aldığını ifade eden “ağabeylik” yakınlaşmasını ifade eden açıklamaları ve Atambayev'in ilk olarak Türkiye'yi 2012 Ocak ayında ziyareti ilişkilerin daha da gelişmesine vesile olmuş adımlardır. Bunun bir sonucu olarak, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Kırgızistan Başbakanı Almazbek Atambayev'in resmi temaslar sonucu iki ülke arasında vizelerin kaldırılması kararı aldıklarını, ayrıca Kırgızistan'a 61 milyon dolarlık hibe kredi verileceğini açıklamıştır (Radikal, 26.04.2011). Bu gelişme ile hem ekonomik bağların güçlenmesi, hem karşılıklı yatırım ortamının geliştirilmesi, hem de beşeri sermayenin serbest dolaşımı bağlamında engeller ortadan kalkmıştır.

3.4. Çok Taraflı Kurumlar Ekseninde İkili İşbirliği

Kırgızistan açısından Türkiye, Batıya açılma anlamında bir geçiş güzergâhı rolü üstlenebilecek güvenilir bir ortaktır. Geleceğe dönük bir değerlendirme yapıldığında, kazan-kazan stratejisi bağlamında Kırgızistan üzerinden tarihi ipek yolunun yeniden canlandırılması, buraya kadar sergilenenden daha büyük potansiyeli ortaya koyabilecektir. Çin mallarının ve dış ticaretinin Orta Asya üzerinden geçerek Türkiye ve Batı ülkelerine ulaşması, ipek yolunun yeniden canlandırılması anlamına gelecektir. Zira Çin'in iç kesimlerinde ve Batı bölgelerinde önemli üretim merkezleri oluşmaya başlamıştır. Yatırımların teşvik edildiği Uygur Özerk Bölgesinin Çin'in Şanghay'a uzaklığı ile Kars'a uzaklığı hemen hemen aynıdır. Bu nedenle Çin mallarının Avrupa'ya ulaştırılması ve Türkiye'den Çin'e taşınacak malların bir Demir İpek Yoluyla taşınması Türkiye açısından yeni imkânlar yaratacaktır (Gülbüz, 2011: 440). Temeli 2008'de atılan, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan üzerinden (Kars-Tiflis-Bakü) Marmaray ile buluşan tren hattı ile ipek yolunun Avrupa'ya kadar ulaşması söz konusu olacaktır.

Bu kadar geniş bir coğrafi düzlemde, kuruluşu için uzun zamandır alt yapı oluşturulmaya çalışılan ve 2009'da resmi olarak hayata geçen Türk Konseyi'nin kurucu üyeleri arasında (diğer üyeler, Kazakistan ve Azerbaycan) Türkiye ile birlikte Kırgızistan'ın da bulunması, iki ülkenin çok taraflı işbirliğinin önemli bir aşaması olarak düşünülebilir. Kırgızistan, bağımsızlıktan hemen sonra, hem İslam Konferansı Örgütü (İKÖ, 1969'da kurulan bu örgüt sonradan İslam İşbirliği Örgütü (İİT) adını almıştır), hem Türkiye, İran ve Pakistan arasında 1985'te kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) üye olarak, Türkiye'nin içinde bulunduğu organizasyonlara üyelik tercihinde bulunmuştur.

Özellikle, Türk dünyasının tarihi ve kültürel birikimlerinden yararlanılmak amacıyla Türk dili konuşan ülkeler arasındaki çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesine yönelik kurulmuş bulunan Türk Konseyi, Ekim 2009'da imzalanan Nahcivan Anlaşması'na bağlı olarak Kasım 2010'da yürürlüğe girmiştir (Terzioğlu, 2013). Özbekistan ve Türkmenistan'ın potansiyel üyeliği ile bu Konsey ekseninde, uzun zamandır bir mit olarak algılanan ve gerçekleşme olasılığı fazla dikkate alınmayan Türk Dünyası fikrinin hayata geçme şansı bulunmaktadır. TÜRKSOY, TÜRKPA ve Türk İş Zirvesi gibi alt kurumlarla, kültürel, parlamentolar arası ve iş dünyası buluşmalarının ivme kazanmasına da zemin hazırlayan Türk Konseyi, pek çok sorun alanının varlığına rağmen Türkiye-Türk Dünyası bağlamı bir entegrasyonun kurulmasında çok iyi bir aşamadır. Türkiye'nin yoğun gayretleri ve finansmanı ile oluşturulmaya çalışılan bu konsey içerisinde en baştan beri Kırgızistan'ın da bulunması ve devlet başkanlığı düzeyine sürekli temsil edilmeye devam etmesi ikili ilişkilerin genel uyumu için önemli bir referans oluşturabilir.

Sonuç

Sovyet sonrası dönemde, Orta Asya'nın jeo-politik bir boşluk ile karşı karşıya kalması sonucu Türkiye, tarihi ve kültürel ortak bağlarının olduğu bölge ülkeleri ile entegrasyon yolları aramaya başlamıştır. Hem bölgenin piyasa ekonomisine geçiş sürecinde üstlendiği rol, hem yatırım ortamının iyileştirilmesinde girişimcileri ile verdiği destek, hem de bölgedeki beşeri sermayeyi yeni küreselleşme döneminin gerektirdiği niteliklere kavuşturma anlamında yaptığı katkılar Türkiye ve Orta Asya'yı 1990'lardan itibaren birbirine yakınlıştırmıştır.

Bu büyük beklentiler yüklü işbirliği ve entegrasyon çabaları, 1990'larda daha çok Türkiye'nin kendi iç ekonomik ve politik kriz ortamından kurtulamaması nedeniyle yeterli düzeyde gelişmemiştir. İlk dönemde Türkiye'nin bölgesel açılımı genellikle önemli ölçüde Batı-ABD destekli olarak yükselmesine rağmen, 2003 yılından itibaren özellikle bazı bölge ülkeleri ile daha bağımsız ve çok yönlü işbirliği alanları oluşmaya başlamıştır. 1990'lardan beri, Orta Asya bölgesinde, yatırım ve ticaret rakamları ile yeterince desteklenmemiş olmasına rağmen Türkiye için önemli ortaklardan birisi Kırgızistan olmuştur. Bu ülkenin, ortak kültürel ve tarihsel özellikler yanında, göreceli olarak bütünleşmeci bir sosyo-politik ortama sahip olması ve BDT çerisinde en liberal piyasa sistemine yönelmesi gibi nedenlerle Türkiye için tercihe şayan olduğu görülmüştür.

Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerde, bağımsızlıktan bu yana büyük ilerleme sağlanmış olmasına rağmen henüz yeterince olgunlaşmamıştır. Coğrafi mesafenin neden olduğu taşımacılık maliyetleri sorunu dış ticaret akımlarının yeterince olgunlaşmasını engellerken, politik dalgalanmalar eksenli belirsizlikler ticareti daraltmaktadır. Nitekim 2010'daki siyasi çalkantı sonrasında oluşan istikrarın bir sonucu olarak Türkiye-Kırgızistan ticari ilişkileri, önceki döneme göre büyük gelişme göstermiştir. Daha ziyade Türkiye lehine gelişen ticaret akımları, Kırgızistan'ın ihracat pazarlarında ürün çeşitlenmesine gidememesi nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan, Rusya ve Çin gibi diğer bölgesel güçlerin, coğrafi veya kültürel mesafe avantajı ile daha fazla belirleyici hale gelmeleri sonucunda Türkiye'nin Kırgızistan için sunmaya çalıştığı tüm imkânlar “ortaklık kurulabilecek güvenli ülkelerden birisi” olma dışında büyük bir avantaj sağlamamaktadır.

Politik düzeyde, “denge politikasının uzantılarından birisi olma” dışında büyük bir anlam taşımayan Türkiye ile ilişkiler, reel ekonomik girişimler bağlamında daha fazla etkindir. Nitekim Türkiye kaynaklı girişimcilerin bu ülkede çok farklı alanlarda yatırım ve işbirliği fırsatları kovaladığı ve ekonomik etki alanı oluşturduğu görülmektedir. Daha da önemlisi, beşeri sermaye bağlamında ortaya çıkan gelişmeler ikili ilişkilerin en fazla vaatkar olduğu alanı oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesinin Avrasya bölgesinde beşeri hareketliliğin hızlanmasına neden olması olasıdır.

Çok taraflı anlaşmalar bağlamında iki ülke arasında genel olarak ortaya çıkan mükemmel uyumun da bölgesel yeni

fırsat alanlarının oluşmasına aracılık etme ihtimali bulunmaktadır. Orta Asya'nın ortasında (Rusya, Çin ve Hindistan gibi üç önemli bölgesel güce oldukça yakın bir coğrafyada) bulunan Kırgızistan ve üç kıtanın buluşma noktasında yüzyıllardır varlığını sürdüren Avrupa'ya en önemli giriş kapılarından birini elinde tutan Türkiye'nin, uzak mesafelerde bulunmalarına rağmen aynı düzlemde yer alan platformlarda sıkça buluşmaları, Türk Dünyası fikrinin mit olmaktan çıkıp realize olması ile buluştuğunda bu tablonun parlaklığı daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynakça

- Beşirli, H. (2011), “Kırgızistan’ın Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Güz, s. 313-331.
- Bozkurt, S.G. (2006), “Bağımsız Devletler Topluluğu’nda Renkli Devrimler-Kırgızistan Örneği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 1, s. 118-138.
- Brzezinski, Z. (2005), *Büyük Satranç Tahtası*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Çaman, M.E and Akyurt, M.A.(2011) “Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time Has Come for a New Regional Policy”, *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Vol. 10, No. 2-3, Summer-Fall, s. 67-86.
- Çetin, S. Sertkaya, B. (2011), “Kırgızistan ile Türkiye Arasındaki İlişkilerin Ekonomik ve Ticari Açıdan İncelenmesi”, *International Conference on Eurasian Economies*.
- Çınar, K. (2013). “Turkey and Turkic Nations: A Post-Cold War Analysis of Relations”, *Turkish Studies*, Vol. 14, No. 2, s. 256-271.
- Dağdelen, O. (2012), “Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki Ekonomik İlişkilerinin Gelişimi”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, s. 545-571.
- DEİK (2011), Kırgızistan Ülke Bülteni, <https://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/1692> (04.04.2016).
- Dış İşleri Bakanlığı (2016), <http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (01.04.2016).
- Dikkaya, M ve Keles I (2005), “A Case Study of Foreign Direct Investment in Kyrgyzstan”, *Central Asian Survey*, Vol. 25, No: 1-2, s. 149-156.
- Dikkaya, M. (2012), Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya’nın Sorunları ve Uluslararası Ekonomik Sisteme Entegrasyonu. M. Savaş Kafkasyalı,(Ed.), *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, s. 447-469.
- Dikkaya, M., Kadı, O. (2005), “Dönüşüm Sürecinde Kırgızistan’ın Ekonomik Sorunları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 25, s. 55-72.
- Duarte, P. (2014), “Turkey vis-à-vis Central Asia: a Geostrategic Assessment”, *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Vol. 13, No. 3, Fall, s. 31-40.
- Gürbüz, Y. E. (2011), “Orta Asya’nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Güz (15), s. 419-447.
- İnançlı, S., Konak A., Ashimova, Z. (2015), “Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Temmuz, s. 111-124.
- Kırgızistan Ulusal İstatistik Kurumu (2016), <http://www.stat.kg/en/statistics/investicii/> (05.04.2016).
- Morozova , I. (2009), “External Powers’ Influence Upon the Reform and Political Elites In Present Kyrgyzstan”, *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 3, No: 1, Winter, s. 86-96.
- Radikal (2011), “Kırgızistan’la Vize Tamamen Kalktı” , <http://www.radikal.com.tr/dunya/kirgizistanla-vize-tamamen-kalkti-1047470/> (26.04.2011).
- Suhir, E. ve Kovach, Z. (2003), “Administrative Barriers to Entrenpereneurship in Central Asia”, *Center for International Private Enterprise*, June 30.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, Kırgızistan Ülke Profili (2016), <http://www.ekonomi.gov.tr/> (01.04.2016).
- Terzioğlu, S.S. (2013), “Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 36, ss.45-72, 2013
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, Dış Ticaret İstatistikleri (2016), <http://www.tuik.gov.tr> (04.04.2016).
- UNDP, Human Development Index (2016), <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/KGZ> (01.04.2016).
- Ünal U., S. Majinudinova ve T. Özdil (2015), “Kırgızistan’da Türk Girişimcilerinin Profili Üzerine Bir Araştırma”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 5, s. 330-345.
- Ünal, U. (2015), “Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)’nın Kırgızistan’da Kalkınma Programları Çerçevesinde Faaliyet Analizi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4 Sayı: 5, s. 18-45.
- World Bank, World Development Indicators (2016), <http://databank.worldbank.org> (01.04.2016).

SECURITY PROBLEMS OF THE SILK ROAD BELT IN THE CONTEXT OF KIRGHIZ AND UZBEK DISPUTE

Yrd. Doç. Dr. Fikret BİRDİŞLİ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
fbirdisli@ksu.edu.tr.

Yrd. Doç. Dr. Osman AĞIR

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
osmanagir@ksu.edu.tr.

Abstract

Central Asia has been at the center of the global and regional interests of the great powers after the breakup of the Soviet Union while regional countries are seeking stability and welfare. But, the Soviet Union has left some failed states and regional instability behind and the super power such as USA, China and EU endeavor to penetrate to the Central Asia to fill power vacuum in post-Soviet era.

Indeed, Central Asia has conspicuous potential for global economy and it has alternative energy sources and transferring routes for China and India and it is hinterland of the Russia also. So, Central Asia has been at the center of the unavoidable global and regional rivalry in post-Soviet era. By the way Central Asia countries also try to find new partners –in region and out- for developing of their socio economic and political structures and national sovereignty as well.

In this point, the reviving of the historical Silk Road gives some opportunity to find common base for both regional and international actors. Therefore this essay has focused on the strategic potential of the Silk Road Belt by way of examination of visions, projects and security matters. And disputes of the Kyrgyzstan and Uzbekistan were addressed to examine potential security problems of the Central Asia as a case study.

Key words: Silk Road, Central Asia, Regional Security

1. Introduction

Central Asia countries endeavors for strengthening of their socio-economic and political structures and national sovereignty while they hesitate to militarize the region again despite of Russia remained the strongest military power in Eurasia after the breakup of Soviet Union. But it's crystal clear that all Central Asia states need to the collaboration for overcoming their weakness and security problem of region that remained as negative heritage from Soviet era in the region.

Central Asia has attractive territories for global economy and for ones who are seeking for alternative energy resources and transferring routs such as China and India. Besides, Central Asia is hinterland of the Russia. Therefore, Central Asia has been at the center of the global and regional rivalry in post-Soviet era unavoidably.

Central Asia countries also try to find new partners even from out of the region for developing their socio economic and political structures and national sovereignty.

At this point, the reviving of the historical Silk Road again gives an opportunity to find common base for both regional and international actors. In perspective of the global politics, the Silk Road Belt is embracing the transforming economies which are desired to be integrated to the global economy by the USA (Federenko,2013:5). Secondly, the Silk Road gave a chance to develop an alternative energy corridor and network for especially Chine (Fazilov and Chen, 2014). Thirdly, the Silk Road belt has been perceived as hinterland by Russia Federation (Riasonovsky and Steinberg,2011:704) and its wants to be used as catalyzer to reincarnate the union and multilateral relationship between regional countries and Russia again. Fourth, Silk Road belt has been accepted as new market for the EU (World Bank, 2015). Fifth, Silk Road Belt has been accepted as strategic depth of Turkey (Davudoğlu,2002:202).

In regional perspective, the Silk Road is a geostrategic and historical connection between regional states and name of the intra-regional cooperation through sociopolitical and economic connections. But some serious security problems seem to be most stumbling blocks for not only regional but global integration also. So, It is generally understood that political disputes and security problems are in regional character and can be addressed regionally when they are analyzed (Starr, 2016).

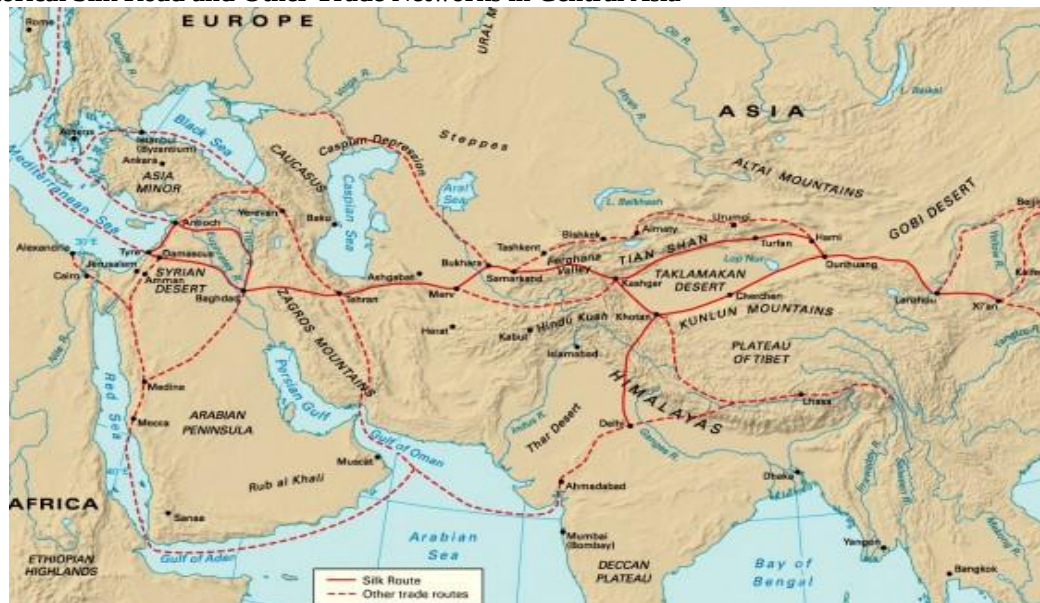
So, this work has focused on the strategic potential of the Silk Road Belt by way of examination of visions, projects and security matters. Disputes between Kyrgyzstan and Uzbekistan were addressed to examine potential security problems. These countries have reflective character about common security matters of the Central Asia such as border dispute, extremism and ethnic clashes. Descriptive analysis model and qualitative methods has been used for research in constructive criticism.

2. Historical Background of Silk Road Belt

The Silk Road does not refer to a clearly delineated road or highway, but contrarily denote networks which have

trading roads and centers, emporia and hubs scattered all across Central Asia. It includes important destination beginning from Constantinople (Istanbul) and reaching to the Chinese capital city of Chang'an (Xi'an) through Antioch, Damascus, Ashgabat, Bukhara, Samarkand, Fergana Valley and Kashgar. All these cities on the Silk Road with some subway have been international trade, science and art center in history. Other alternative routes were not safe even Silk Road had many difficulties. Silk Road had also some substantial oasis which was crucial for caravan travel in term of surrounding deserts. (Christian, 2000:4).

Figure1. Historical Silk Road and Other Trade Networks in Central Asia

Source: <http://nyuad.nyu.edu/en/news-events/abu-dhabi-events/2009/10/the-silk-roads.html>

The history of Silk Road began with the mid-first millennium, long distance travel and trade and caused population movement across the Trans Eurasia step belt. So the Silk Road term has been the name of the international relations around mid-first millennium. Silk Road became popular and strategic matter because of the genuine Far East goods and local products such as silk even road and travel conditions were difficult. Then the Silk Road gained strategic importance when state sponsored trading began. The Chinese government supplied good horses for military use that were bred in Fergana Valley. The security was provided for the silk caravan inspired private merchants to tag along desired good such as silk textile, medicinal herbs, and wide variety of luxury goods, glassware, gold and silver which were supplied and exported from China to the West (Christian, 2000:8).

Travelling back and forth was not limited with trading goods but also includes knowledge, science, innovation and news. And difficulty of long distant journey had caused to more expensive cost besides mystery about all of them.

The Silk Road's popularity had been severe damaged by Mongols which led by Genghis Khan in the 13th century. Many great cities of science and literature were turned into ruins by Mongol invaders and travel through the Silk Road had not only been difficult but also deserted. Eastern civilization and greatest trading centers never recovered from the destructive outcomes of the invasion of Mongol Empire even after the latter was collapsed.

Today, "historical Silk Road" represents rising of the international interest on the geopolitical and strategic network between rising powers China and Europe through Russia, India and Turkey again. Besides, this road has been perceived as the name of trans-civilization interaction internally in Eurasia.

3. Silk Road Strategies of Major Players

Central Asia has strategic importance because of its resources and unsaturated market opportunities. It has been at the out of the global economy all long Cold War time. After the breakdown of Soviet Union the region has been at the center of the strategic interests of the super powers. So the importance of the Central Asia is first related with energy sources and market opportunities. Secondly, Central Asia is on the crossroad of global power rivalry such as USA, China, Russia and rising countries such as India and Indonesia. Hence land roads and transportation links gained strategic importance to connect each of countries and to create regional alliances for enhancing economic welfare and market security.

In this context reviving of historical Silk Road has been at the agenda of many countries. So this chapter is allocated for mentioning strategic visions and plans of the some regional and global powers about Central Asia.

3.1. China's New Silk Road Strategies

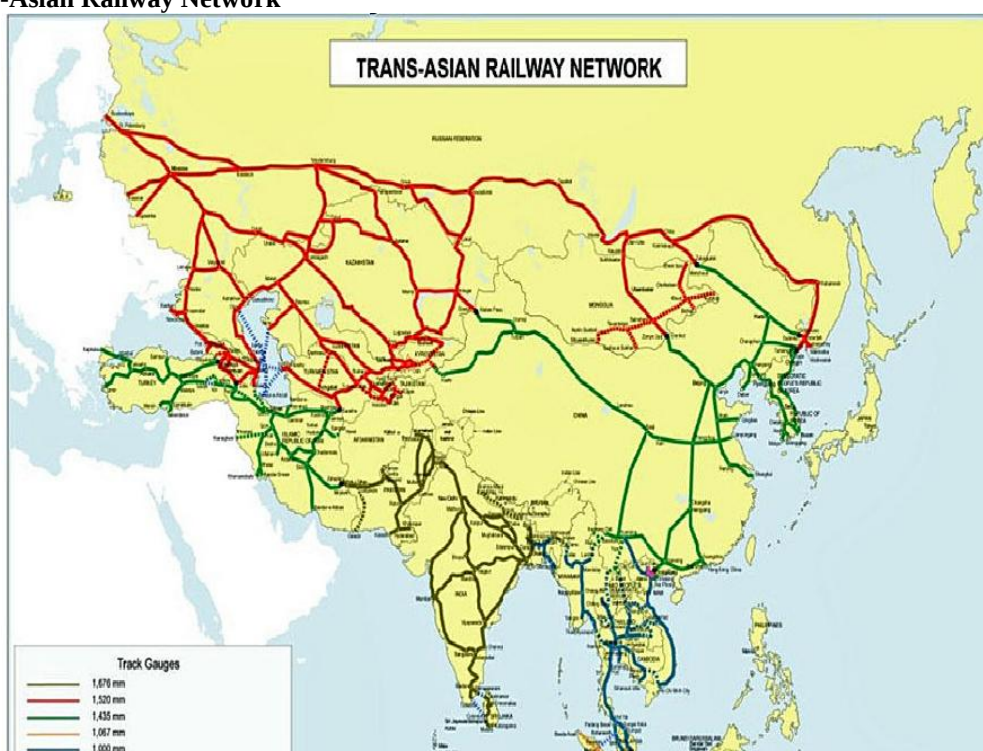
China has a population equivalent to 18.72% of the total world. So China ranks number one in the list of countries by population (Worldometers,2015). Besides, modern China transforms to the hybrid China capitalism from Communist System. In August 2010, a report has showed that China became world's number one energy consumer. Therefore China has been an energy importer since 1993 and the historical roads have turned to the modern grids of pipeline and railroad for energy supplier.

The China is interested in the Silk Road because;

- a. China has double digit annual growth for decades depending on not only consumer demand but also energy intensive heavy industrialization.
- b. China's economic development has included transforming of the centrally planed Communist System to the quasi Capitalist Economic System.
- c. The probability of U.S blockade on marine time supplies in the event of hostilities over Taiwan (Lin, 2011:9)
- d. Although coal remains main energy supply for China the government needs new energy resources and new market for sustainable economic development.
- e. Central Asia is virgin market for both energy supply and consumer market.
- f. Bilateral relationship with Central Asia countries is vital for pacifying the restive Xinjiang province which is the home of separatist Muslim Uygur's.
- g. To establish China's hegemony across Eurasian region by multilateral relationship.

This situation has forced to develop a strategy relying on creating dependency among regional governments through building on multi channeled relationships. And Silk Road strategy embarks upon to "look west" for China. China plans to extend his interest to the every corner of Middle East particularly the Caspian basin by Silk Road strategy.

Figure 2. Trans-Asian Railway Network

Source: (Badkar,2012)

Another importance of the Silk Road strategy is to breaking up encircling China strategy of USA via spreading of Western Democracy by toppling of authoritarian regimes. In response, China tries to increase economic and diplomatic ties with regional countries (Lin, 2011:12). In this context China has strategic vision which called Four Sea Strategy: Black Sea, Mediterranean Sea, Persian Gulf and Arabian Sea and Caspian Sea to transform country into a trade hub. Therefore China has views silk road belt countries as strategic assets while West views pariah states.

The Silk Road strategy has includes some transporting projects which are expected to evoke historical Silk Road caravans. So, Beijing is interested in the high speed railroad projects by negotiating with seventeen countries for its rapid domestic expansion.

3.2. Silk Roads Strategy of USA

USA has also Silk Road project. Interest of the USA to the Central Asia region has increased after the collapse of the Soviet Union's. In 1991, Lyndon La Rouché has developed a perspective for rebuilding of the Eurasia region after the fall of the Berlin Wall. This plan aims to utilize investment by building transportation corridor between Europe-Russia and Europe-China axis. The part of the Central Asia of this plan has been called as Eurasian Land Bridge. This part of the plan was based on the idea of modernizing old Silk Road transportation routes to open a corridor for economic development of the region (Rose, 1999:32).

This perspective of the USA has opened a discussion about Eurasia Region in generally but on Silk Road specifically via rhetoric of regional security discussion by counterparts of China also. For example, China's government has participated in a symposium in Beijing in May 1996 on "The Development of the Nations along the Eurasian Land Bridge". So, the new conjecture was bringing together USA and China on the subject of mutual security interest via Silk Roads projects.

It is obviously clear that interest of the USA and Western European economies depends on the energy security and new markets opportunities for sustainable production. Therefore, the Silk Road perspectives are more than a transportation project for regional countries and the super powers. So, main axis of the project depends on the building of new rail roads or revision of old ones, and rail roads have been a popular construction tools for building of nations once again.

The rail roads would drive the economic development of backward areas particularly Western China and Central Asia by becoming corridor for agro-industrial infrastructure development of the land areas on either sides creating an export boom for the West and ensuring economic development via security and peace in the region (Rose, 1999:32).

In general, the USA plans and interest in Central Asia has been defined in various schemes to control of valuable oil and gas reservation, mineral sources and market potential by the many Westerners.

Silk Road project of the USA includes eight countries of Armenia, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. US intervention in Central Asia is defined by the context of democracy building, free market policy, and human rights strategies. So, the USA tries to encourage regional countries that seek for security assurance for independence and development without being vassal again for any countries by security partnership and military cooperation. Therefore, the USA plans to use NATO as a security tools as Brzezinski predicted that USA should support the establishment of neutral multinational peacekeeping forces to implement peace agreement reached between belligerent countries of Central Asia.

In 2011, US Secretary of State Hillary Clinton called for the revitalization of ancient Silk Road to intent building of international web and network of economic and transit connections. This announcement has been compatible with the new American foreign policy which is called as "forward deployed diplomacy" toward Asia-Pacific region. The American Presidency tries to find a way for revitalizing of American image which has been tedious after the invasion of Afghanistan and Iraq. So, according to the Presidency, Asia Pacific region is the Safe Water for strengthening and recovering of the American image (Birdisli, 2012:277).

Secondly, New Silk Road initiative focuses on a network hub for economic integration to support Afghanistan after the US troops left region. Third, it is hoped that one of the least integrated region of the global economy of Central Asia region would be integrated to neoliberal economic system by the this project. It is because Central Asian region possesses great economic potential and vast economic resources (Federenko, 2013:5).

In total, the US government has around 30-40 project identified for new Silk Road strategy (Kucera, 2011).

3.3. Silk Road Project of Turkey

The remarkable thing is that Turkey has no strategy but project about Silk Road. In this context, Turkey has initiated a series of forum for developing mutual relationships, exchanging ideas and building new business relationships via Silk Road project.

Initiatives of Turkey are mainly focusing on transportation, security, logistic and custom procedure at borders. In this way, Turkey plans to be an energy corridor between Central Asia and Europe (Federenko, 2013:14). So, Turkish vision of the Silk Road depends on the projects of the building of extensive railway network and transportation lines, strengthening of the customs regulations for creating secure energy corridor.

Silk Road initiative was launched in 2008 by an international forum in Antalya and respectively held in Baku, Batum, Tehran and Ankara. Turkey has strengthened its vision and practice about Silk Road by indirect establishment and institutions such as Turkish International Cooperation and Development Agency (TİKA), Confederation of Businessmen's and Industrialists of Turkey (TUSKON). So, in comparison to the US New Silk Road initiative, the Turkish version has a more clear and inclusive structure. Unlike Turkish project, US's strategy excludes Iran although it is of the major players of the region. Turkish strategy has also contained the standardization of custom and border crossing procedure and transportation issues.

3.4. Russia's Vision About Silk Road

Russia has not any official Silk Road strategy but the region has a great amount of investment project during Soviet era. These investments include industry, energy and transportation to keep Soviet economy growing. Even, different railroad standard of Soviet Union has been a concrete problem about integration of transportation in Silk Road project of Westerners and Turkey.

The Soviet investments aimed to keep Central Asia as periphery to Moscow. Today Central Asia is considered as "near abroad" to sustain Russia influence on the old periphery. Therefore, Russian policy toward Central Asia is related with hegemonic influence for regional security not related with new development or economic welfare. So, main project of the Russia is political and economic alliance among former Soviet republics to keep US interest out of Central Asia (Federenko, 2013:15).

In this context, there are some frictions between the US New Silk Road strategy and Russian vision of regional integration. The United States views the Russian-led integration projects attempts to re-Sovietize the region against economic globalization efforts of the US. In this side, Silk Road project of the US maybe seen as countering the Russian influence on Central Asia countries.

3.5. Europe's Vision on Region in Context of Silk Road Projects

European Union has not a specific Silk Road strategy. Nevertheless EU continues economic and politic relation with regional countries about energy supply and market opportunities. In this perspective, a main initiative of the EU is the project of Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia TRACECA. This is an international transportation project that involves EU

members and fourteen members of the region (Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Georgia, Iran, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Romania, Tajikistan, Turkmenistan, Turkey, Ukraine and Uzbekistan). This project aims to promote regional economy by providing reliable transport links between Europe and Asia (Federenko, 2013:17).

Other projects of the EU are The Viking Railroad and INOGATE. EU plans to connect to the China through Scandinavia, Caucasus and Central Asia via Viking Railroad project. INOGATE aims to build energy cooperation among the member countries. In this perspective EU and Turkey's vision has been overlap each other. Therefore the memorandum called Silk Wind project has been signed in Turkey between stakeholders on November 2012.

4. Main Security Problems of The Silk Road Strategic Belt

The concept of the Strategic Belt is referring to internal integrity that consists of the conjunction of many geopolitical and cultural areas. According to Davudoğlu (2002:21) ethnography, economy and common historical past serves to the integrity of the region despite of some political changes disturb stability. Main security problems and instability of the region is related with the major political changes after the collapse of the Soviet Union which has caused power vacuum behind. This led to penetrate great powers to the region in course of their national interest (Davudoğlu, 2002:203).

Generally, the security problems of the CA have both international and regional dimensions and they related with all countries because of common historical past. International dimension connected with hegemony of superpower which includes Federation of Russia, USA, China and European Union.

After the independence of regional states, lack of regional cooperation was the legacy of the Russia's regional hegemonic influence, two decades later, the USA has been able to displace some of the hegemonic power through the strategy of "War on Terror" in the wider neighborhood. The China has increasingly projected a strong economic presence to assure its strategic influence (Tadjbakhsh, 2012:7).

The regional dimension of Silk Road is related with internal problems such as;

- a) Structural weakness of fledgling nations,
- b) Border disputes,
- c) Ethnic conflict
- d) Radicalism.

Some of these problems crop up specific and local, the others complex and integral. Mutual disputes between Kyrgyzstan and Uzbekistan are prototype for regional complication and can be analyzes for conflict resolution.

5. Kirghız and Uzbek Case as an Example for Regional Disputes.

Kyrgyzstan and Uzbekistan dispute include typical security problems of the Central Asia. They have mainly border problems, ethnical conflict and radicalism. Especially, Fergana Valley is the autonomous region of Afghanistan, Pakistan and Xinjiang autonomous region of China.

Besides, regional security dynamics of the central Asia has been affected by two main factors; the rivalry of two strong states of Central Asia, Kazakhstan and Uzbekistan and enmity between two weak states Uzbekistan and Tajikistan. Furthermore, regional rivalry and risk of hegemony has negative effect on the regional cooperation. Preliminary problems are illegal trafficking, high unemployment rate, insufficient border control, corruption in the law enforcement agencies and customs officials and border troops, as well as some cases vested interest by political elites (Tadjbakhsh, 2012:6). Nevertheless, regional cooperation is necessary for conflict resolution unavoidably in the name of stability because of insufficiency of independent action.

In this point, one of the main handicaps of the region is false national consciousness. This hinders for reconciliation border disputes and fighting against radicalism between Central Asia states. Kyrgyzstan and Uzbekistan are most prominent countries which have been affected badly by the economic, political, geographical and ethnic problems. Kyrgyzstan has national integrity problems because of tribal differences and its geography. Therefore national consciousness has not been developed because of the tribal character of Kyrgyzs and aristocrat class which is called Manap. This executive class keeps influence on the society from Soviet time (Ölçekçi, 2013:111).

In Soviet era, class authority has been declined by Communist Party and administrative regions have been reorganized according to the tribal division. But this reform has destroyed traditional control system on the society and led to emergence of new power relationship. Actually the position of the Manap in Kyrgyz society was not similar to the class hegemony theory in Marxism. But coercive character of Soviet administration has destroyed not only educated class of the Kyrgyz society but also Kyrgyz oppositional potential also. Therefore Soviet political reforms have cause to the elimination of Kyrgyz intellectual via accusing of anti-Soviet nationalism and being Manap. In this context demographic structure of region has been changed by migration of Russians also.

Besides, the Soviet government has not only destroyed the social structure of Kyrgyzstan, nomadic culture based on farming also has been change to the collective economic system. But many industrial plantations were moved from West to the East during Second World War against invasion threats while many Kyrgyz fighting for Soviet Union. So, this industrial plantation contribute to the regional economy even after the War (Alkan, 2011:205).

Kyrgyzstan has about 6 million populations and 71% is ethnically Kyrgyz while 7.7% Russian and 14% are Uzbeks. Per capita income is US \$ 3,400 according to the 2014 data. Economy of Kyrgyzstan generally based on agriculture, oil and natural gas reservation are inefficient.

Uzbekistan is heartland of the Central Asia by having many historical cities such as Buhara, Semerkant, Hive, Hokand. After the 1917 revolution Uzbekistan has two governments for a short time with local Soviet government declared by Uzbek political elite and Soviet Union. But some time later local government has been failed because of insufficient

organization. Uzbekistan has been distinguished from other part of Soviet Union in Central Asia by separate police force, mufti structure and having some places in Soviet army (Alkan,2011: 124).

Despite these advantages, many Uzbek members of Communist party has been charged by accusing of nationalism and relatively less educated managers was appointed from Fergana Valley to the official authorities.

Uzbekistan population is around 30 million and only 5.5% is Russian. Kyrgyz population rate is quite low. The per capita income is US \$ 5,600 according to the 2014 data. Economy is based on agriculture, especially cotton. Uzbekistan is in the thirteen places in natural gas reservation ranking in the world but, not have sufficient oil. The other conflict subjects are the water resources and border dispute between Kyrgyzstan and Uzbekistan.

5.1.1. Nationalism and Ethnic Problems

Central Asia has faced with many difficulty of nation building after collapse of Soviet Union. Every country has different complexity because of its geography, demography and natural resources. Besides, politic, economic instability and structural problems has been inherited from Soviet system. So they are not ready for sovereignty. Political leaders of the Central Asia countries have tried to build strong nationhood for overcoming these problems. But ethnic homogeneity¹ directed them to the cultural nationalism. Therefore some historical figures, epic or heroes assumed constructive roles on building nations. For example Uzbeks leaned on national hero Timor Khan, Kyrgyz preferred Manas Epic, Tajiks have been focused on Saman Dynasty, Kazakhstan used the nomadic culture, Turkmens have shaped their nationality by spiritual leaders such as Mahdumguli Firaki (Fedorenko,2012:6).

Nevertheless Central Asia nations need an ethnic consortium which is formed by common historical consciousness for building national identity because of historical figures and honors not sufficient for modern national states because, feasible ethnic consortiums which are depend on common history and vision about future have not capacity to trigger a subjective nationalist sentiment when faced with economic and socio political difficulty (Gumilev,2004:149). Additional, Central Asia has dynamic communities, khans and tribes that inconvenient for territorial states. But some problems seem ethnic disputes because of feudalism and nobility in society such as civil war in Tajikistan and ethnic clashes between Kyrgyzstan and Uzbekistan. Actually, Tajikistan has intra-ethnic disputes and Kyrgyz-Uzbek conflict was results of the political rivalry. So argument between specialists that main source of intra-ethnic problem is that rivalry between new political elites who wants to be dominated over government in post-Soviet era (Szczepanski, [2015]).

5.1.2. The Water Resources Problems between Kyrgyzstan and Uzbekistan

Kyrgyzstan and Uzbekistan has one of the most contentious disputes of the history about water resources and energy. Kara Derya and Sri Derya rivers are prominent water resources of region to irrigate Uzbekistan and Kazakhstan lands. So, Hydroelectric Dam in the Kyrgyzstan Toktogul is causing a dispute between Kazakhstan and Uzbekistan. So these countries have negotiated by a Barter agreement via natural gas supply from Uzbekistan and coal from Kazakhstan in a short time ago. But Barter agreement is on the critical balances because of lacking an effective control mechanism.

In this context, the amount of water released from Toktogul Kyrgyzstan to the region in the dry season may lead to ethnic conflict. Therefore this resources sharing agreement between Kyrgyzstan, Uzbekistan and Kazakhstan is under the pressure due to political reasons (ICG, 2002: 13).

5.1.3. Border Dispute Between Kyrgyzstan and Uzbekistan

Border dispute is one of the most contentious problems between regional countries. Exclusionary policy of the local authorities in Kyrgyzstan and Uzbekistan causes to escalation of the conflict. Together with Kyrgyz government falling short in preventing contra-Uzbek attitude of authorities of southern provinces of Kyrgyzstan, ethnic tension remains high from 2010 until today. Recently, in the Kyrgyz City of Osh, 420 people died because of ethnic clashes in June 2010. Intolerance for Uzbek minority is, in fact, a consequence of wrongly formed national identity in all central Asian countries. Due to social and political inadequacies, based on necessary need of central Asian countries with each other, which is a cause to create mutual dependency, also brings on reactive and reflective disputes about resource allocation and minorities in new nations, which perceive independency as self-sufficiency by all means. Mutually rising ethnic tension creates a vicious circle with an even more radicalized national consciousness in the region when it ends up in any clash. Uzbek minority in Kyrgyzstan is getting more and more radicalized, owing to implemented exclusivist policies and disputes, which often take place. For example, after the incidents in Kyrgyzstan in 2010, Uzbeks became more introverted whereas government was shutting down media organs broadcasting in the Uzbek language, which leaded to further excluding of Uzbeks from professional public life. While Uzbeks see themselves as native people of the region where they live, the issue becomes more fragile with Kyrgyz people treating them as a diaspora. The reports of international organizations concerning the region are in the direction of the information that categorical exclusion and public pressure implemented on the Uzbek minority actualize under approval of local authorities. Even as entrepreneurship and investments of Uzbek businessmen attract notice in the Kyrgyz business life, it tends to be decreasing due to ethnic disputes. While this physical and social isolation leave "violence" for young people as a legacy, there is not any foreseeable project suggestion in local or regional plan for solving the issue. Unlike Kyrgyz-Uzbek affairs, ongoing ethnic disputes in other Central Asia Countries are no use of nothing but giving an opportunity for radical organizations to increase their capacity.

Kyrgyzstan is currently in the 87th place with its 199,951 square kilometer territory in the world ranking. It has 4573 kilometer border and 1063 km sharing with autonomous region of Xinjiang (also known as East Turkistan) of China, 1212 km

¹ Central Asia countries are ethnically Turk except Tajikistan

with Kazakhstan and 984 km with Tajikistan and 1314 km with Uzbekistan. Land boundaries drowned and ratified in Tsardom period between 1860 and 1880 because Kyrgyz-Chinese border includes a part of southeastern borderline of the former Soviet Union. Nonetheless, Kyrgyz authorities claim that these borderlines were imprecisely determined. Hence, in the post-Soviet era a treaty about boundaries was concluded with China in 1996, which also received a parliamentary approval. Yet the fact that later in the era of Akayev, a secret treaty concerning borders was ratified in 1999 between China and Kyrgyzstan without parliamentary approval rose to the surface (Kahmidov, 2001).

In this context, conflicts deepened more and more between Kyrgyzstan and China while Kyrgyz-Chinese border keeps its conflictual nature because of the demand of independence of Xinjiang province and rising radicalism in the region. Beginning from 2001, Kyrgyzstan tried to regulate its borderline with China by starting a work according to international law.

Another important development concerning border in the years of 1996 and 1997 was to mutually reduce and restrict number of military troops in the 100 km. long area between both sides of borders among Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and China (Kerimbekova ve Galistkry, 2002).

Between Kyrgyzstan and Uzbekistan occurs the most deepened dispute about border issues in the region. The Fergana Valley, which is shared among Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, is the most crowded place of the region and has a quite dynamical and unbalanced structure because of its position as an ethnical junction point. According to the researches, while average people per km² are 17 in Central Asia, the amount of this rate is 640 in the Fergana Valley. Population growth rate of the Fergana Valley in the past ten years was 32% (Stratfor, 2013).

Border between Kyrgyzstan and Uzbekistan were somewhat uncertain in 1999 and 2000. Due to imprecisely planted and unmarked mines, border wires, bad routes and checkpoints, where lawlessness is dominant, notably unsecure borderlines host serious threats for those who live in the region (Megoran, 2004: 732). Independency efforts of countries of the region, in the post-Soviet era raised more disagreement on the Fergana Valley and deepened it. Because the Fergana Valley disagreement has become, far beyond just a border issue, a stress field of water, gas, transportation, customs and personal leadership competitions. In this regard, it is a concrete example of how to securitize a problem, which can be solved in the political area.

Border disagreements including the Fergana Valley dispute have not only its historical and geographical reasons but also ethnical and radical causes. Beyond the fact that the region hosts the most crowded population density and shared borders, including ethnic population, which belongs to the other countries, made the Fergana Valley hard to control and vulnerable for any kind of illegal structuring. That's why radical organizations like Hizbut-Tahrir can easily find sheltering and be effective on local community. Thus, the thought that Uzbekistan Islamic Movement was associated with Hizbut-Tahrir organization, which attempted to assassinate Uzbek leader Islam Karimov in February 1999 and continues its existence in the Fergana Valley, pushed Uzbekistan to take pretty severe measures near the Fergana Valley (Kerimov, 1992: 25). These hard measures strengthen a fertile environment for disputes by hindering talks of local communities with each other. Distance covered on the conflictual parts of the border is not enough, despite related endeavoring from 2006 until today. For instance, an agreement was reached about just 460 km. part of 971 km. long Kyrgyz-Tajik border (Trilling, 460). 1378 km long borderline is located between Uzbekistan and Kazakhstan and the parties agree upon only 1007 km of it. Administrations, which were established in the Soviet era and imprecisely shared borders, maintain its existence as potential points of conflict in the post-Soviet era (Megoran, 2004: 773).

The Fergana Valley which was located between Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan in the Soviet era was regulated as Fergana province and uncertainly apportioned among these three countries between 1924 and 1936. Khujand region of Uzbekistan was renamed as Leninabad in 1929. During the construction of Grand Canal in the Fergana Valley, a part of the lands, which was previously given to Tajikistan, was given to Uzbekistan again. In a similar way, Karakalpakstan, as well, constantly changed hands between Uzbekistan and Kazakhstan. This uncertainty in the region provide for radical elements to easily organize in the Fergana Valley. After the second half of 1998, Uzbekistan started thickening its control on the border, built 2m-high barbed wire and planted mines. This process led to the accusations, which was condemned by Kyrgyzstan, for Uzbekistan to wire tens of thousands of hectare of Kyrgyz lands.

6. Conclusion

The security problems of Central Asian have great importance for international system and its security in context of integration of emerging economies to the global system and stabilization of the regional energy supply in global energy cycle.

Owing to the fact that the countries in the region form a broad market and neighboring to the grand markets like India, Pakistan and China; global powers such as USA, Russia and China have already started developing strategies oriented towards the region in the post-Soviet era.

In this context, The USA created a vision in 2011 under the name of "Greater Central Asia" after retreating from Afghanistan hoping to develop a plan to redress economic and political balance in the region. And, Chinese President Xi Jinping artily announced *the Silk Road Project* in 2013 also which aims Central Asia to join the vision of decisive foreign trade and energy supply of China and thus to consolidate China's regional policy, by strengthening development infrastructure of the region. Five basic principles of this project are explained below (CFR, 2015):

- a) Mutual respect for independency and territorial integrity of other countries
- b) Mutual nonaggression
- c) Not to mutually interfere in the internal affairs of each other
- d) To equally and mutually look after each other's interest
- e) Peaceful cooperation

Meanwhile, regional actors such as India and Russia have try to take part in regional competition with ambitious projects to shape Central Asia, which is the least integrated part of the world in the international system. Besides local

problems, logistical barriers, security risks and political uncertainties are causes to the more uncertainty about the future of the region in context of regional stability and rivalry. Therefore it's required a comprehensive project and vision to integrate region on the common ground. This ground is seemed reviving of the historical Silk Road.

Historical Silk Road had been once started by transporting local riches, notably spice and silk to the West and Central Asia might have become the hub of globalization for the first time in history. However, it lost its significance with Mongol invasions in the 13th century in respect to road security to be removed while trade route was shifting towards sea route. Today, Central Asia becomes an attention-grabbing region for global economy because of its energy sources and market potential whereas security problems surface as an ironical obstacle in front of trade and economy to further improve.

In the circumstances in which attitudes of countries of the region are withdrawn and insecure, problematic about how to finance development in Central Asia and to provide security became a hard dilemma to cope with it. Strategic plans referring to the historical Silk Road are an expression of detailed seeking for regional issues, in this sense. Investments, which US made in energy projects was beginning from 2010 in Afghanistan, worth approximately 1.7 billion US dollars. Besides, the USA spent 2 billion US dollars to construct roads and 62 billion US dollars to provide security (McBride, 2015).

US Deputy Undersecretary William Burns (2014) explained that their basic policy was to reconstruct historical role of Central Asia by establishing a decisive energy market with the *New Silk Road* or *Silk Road Zone Project*. However, in Central Asia, trade among countries makes just 6% of the total trading volume of the region. Economic obstacles like tariff barriers and political problems which from time to time tighten with local disputes, alongside absence of physical infrastructure like roads stand in front of investments which is expected to tend towards the region.

In this conjuncture Central Asia is at the center of global interest and needs to strengthen of social-economic and political structure. It does generally understand that political disputes and security problems are in regional character and can addressed regionally when they analyzed. So reviving of the historical Silk Road could serve to the developing of regional collaboration and dissolving of the disputes in the region by way of trade and partnership. So, developing of collaboration and reconciliation between Kyrgyzstan and Uzbekistan may serve to the awakening of consciousness and volition for regional integration between other regional countries as a model. Hence the reviving of the historical Silk Road deserves more attention for academic and political entrepreneurs.

References

- Alkan, Haluk. (2011), *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, Ankara: USAK Yayınları.
- Badkar, Mamta, (2012), "This Tiny Country Nestled Between China and India Is Set to Become the Next Major Global Trading Hub", *Business Insider Australia*, <http://www.businessinsider.com.au/myanmar-trading-hub-2012-4>, (Reached at: 06.03.2016)
- Birdisli, Fikret. (2012), "The New Foreign Policy of USA: Forward Deployed Diplomacy and Reconstruction of the International System", *I. International Interdisciplinary Social Inquiry Conference Proceeding Book*, Bursa: Uludag University.
- Burns, William. (2014), "Economic Connectivity in Central Asia", *Asia Society Policy Institute*, <http://asiasociety.org/policy-institute/deputy-secretary-state-william-j-burns-economic-connectivity-central-asia>, (Reached at: 17.11.2015)
- CFR (Council on Foreign Relation), "One Belt, One Road", <http://www.cfr.org/regional-security/one-belt-one-road/p36818>, (Reached at: 17.11.2015)
- Christian, David. (2000), "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History" *Journal of World History* 11, no. 1, pp.1–26.
- Davudoğlu, Ahmet. (2002), *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Fazilov, Fakhmiddin and Xiangming Chen, (2014), "China's Energy Security Strategy in Central Asia", *China in Central Asia*, <http://chinaincentralasia.com/2014/11/27/chinas-energy-security-strategy-in-central-asia/> (Reached at 21.03.2016).
- Federenko, Vladimir. (2013), *The New Silk Road Initiative in Central Asia*, Rethink Paper August 2013, Washington DC.
- Federenko, Vladimir. (2012), *Central Asia: From Ethnic to Civic Nationalism*, Rethink Paper 03, Washington DC.
- Gumilev, L.N. (2004), *Halkların Şekillenışı, Yükselişi ve Düşüşleri*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ICG (International Crises Group), (2002), Central Asia: Water and Conflict, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/central-asia/Central%20Asia%20Water%20and%20Conflict> (Reached at: 29.10.2015).
- Karimov, I. (1998) "Uzbekistan na poroge XXI veka: ugrozy bezopasnosti, uslovia i garanti progressa", in Islam Karimov", *Po puti bezopasnosti istabilnogo razvitiia* (Tashkent: Uzbekiston), pp. 29–244.
- Kerimbekova, Nurgul. Vladimir Galitskiy. (20002), "On the State Border Between Kyrgyzstan and China", *Central Asia and Central Caucasian Studies*, http://www.ca-c.org/journal/2002/journal_eng/cac-05/14.kereng.shtml (Reached at: 06.11.2015).
- Karimov I. (1992), *Uzbekistan: The road of independence and progress* (trans.A. Kadyri), Ozbekiston, Tashkent.
- Khamidov, Alisher. (2001), "Dispute Over China-Kyrgyz Border Demarcation Pits President vs. Parliament", <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav062801.shtml> (Reached at: 05.12.2015).
- Kucera, Joshua. (2011), "The New Silk Road?" *The Diplomat*, <http://thediplomat.com/2011/11/the-new-silk-road/1/> (Reached at: 12.03.2016).
- Kucera, Joshua. (2015), "State Department Downplays ISIS Threat in Central Asia", *EURASI Net*, <http://www.eurasianet.org/node/73836>, (Reached at: 05.12.2015).
- Lin, Christiana, (2011), *The New Silk Road, China's Energy Strategy in the Greater Middle East*, Washington: Publication of The Washington Institute for Near East Policy.
- McBride, James. (2015), "Building New Silk Road", *CFR Backgrounders*, <http://www.cfr.org/asia-and-pacific/building-new->

- silk-road/p36573?cid=soc-twitter-in-building_new_silk_road-111115, (Reached at: 17.11.2015).
- Megoran, Nick. (2004), "The Critical Geopolitic of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Fergana Valley Boundary Dispute 1999-2000", *Political Geography*, 23(2004), pp.731-764.
- Ölçekçi, Tamara. (2013), "Manaplar ve Kyrgyz Tarihindeki Roller", *Bilig*, Güz 2013, sayı:67, ss.111-128.
- Riasanovsky, V.Nicholas and Mark D. Steinberg. (2011), *Rusya Tarihi*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Rose, Suzanne, (1999), "Brownback's Bill is Geopolitical Hoax", *Executive Intelligence Review*, vol.25, issue 51, pp.32-33.
- Starr, Frederick, [2016], "Central Asia the Way Forward", *Asia Development Bank*, http://old.silkroadstudies.org/new/inside/publications/StarrCentralAsia_FP.pdf, (Reached at: 22.03.2016)
- Stratfor (2013), "Central Asia: The Complexities of the Fergana Valley", <https://www.stratfor.com/analysis/central-asia-complexities-fergana-valley>, (Reached at: 07.11.2015).
- Szczepanski, Kallie.[2015], "What was the Tacik Civil War About?", http://asianhistory.about.com/od/Tajikistan_History_Culture/fl/What-Was-the-Tajik-Civil-War-About.htm, (Reached at: 23.11.1971).
- Tajikistan. (2005), *Postanovlenie Madzhlisi namoiandagon Madzhlisi Oli Respubliki Tadjhikistan ot 3 Oktiabria 2005 goda No. 103 Obutverzhdennii Voennoi Doktriny Respubliki Tadjhikistan*.
- Tadjbakhsh, Shahrbanou. (2012), "Central Asia and Afghanistan: Insulation on the Silk Road, Between Eurasia and the Heart of Asia", *PRIO Paper*, <http://www.openbriefing.org/docs/caadnafghanistan.pdf>, (Reached at: 20.11.2015).
- Trilling, David. (2014), "Kyrgyzstan & Tajikistan: Memo from a Fergana Flashpoint", *Eurasianet*, <http://www.eurasianet.org/node/68132>, (Reached at: 07.11.2015).
- Worldbank, (2015), "Europe and Central Asia", <http://www.worldbank.org/en/region/eca>, (Reached at 21.03.2016)

THE GREAT SILK ROAD AS AN INSTRUMENT OF INTEGRATION: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND ITS CONTEMPORARY CONSTRUCTION

Dr. Djalaliddin Mirzaev

Eurasian Research Institute (Kazakhstan, Almaty)
mirzozj@yahoo.com

Aidana Arynbeke

Eurasian Research Institute (Kazakhstan, Almaty)
arynbekaidana@gmail.com

Abstract

This paper will analyze the revival of the Silk Road as contemporary construction by great powers such as the United States and China. Since both countries launched their Silk Road initiatives, their visions for the revival of the Silk Road are different. Following their different motives for the revival of the Silk Road and different geographical scope, there is a picture of construction rather than revival of the Silk Road.

Keywords: Silk Road, national interest, the United States, China

Introduction

The Great Silk Road is the trade networks in ancient and middle age time crossing Eurasian continent from Mediterranean Sea to China. The imminent significance of the Silk Road is the fact that it played a crucial role in the development of human civilization, namely cultural, religious, knowledge exchange. It can be argued that the trade along the Silk Road facilitated the integration on the Eurasian continent during the ancient time. Despite its historical definition, the Silk Road has become a reality in contemporary times. In other words, different projects under the *Silk Road* have emerged on the Eurasian continent in the XXI century. For example, the US launched its “New Silk Road” initiative in 2011. Similarly, China’s ambitious projects that were launched in 2013 received the name *Silk Road*. Both initiatives aim to rebuild the ancient Silk Road, however, current situation is dramatically different from the past. Particularly, the existence of the political border among countries demonstrate the fact that there is a significant barrier in trade relations. Moreover, the understanding of security has acquired different interpretation. Especially, the emergence of terrorism- which is the global network without specific territorial location- raised concern among countries. Therefore, it is relevant to analyze the revival of the Silk Road by taking into account contemporary realities.

Both initiatives of the US and China intend to foster regional cooperation among countries of the ancient Silk Road. Specifically, they intend to facilitate energy and trade cooperation by investing money in projects. Also, in order to facilitate regional cooperation they attempt to improve and construct transit routes and roads. Generally, their projects aim to boost economic development in the regions of the ancient Silk Road which further will ensure regional security. Nevertheless, the US and China have different visions for the revival of the Silk Road. For example, China’s Silk Road initiative consists of two projects such as the Maritime Silk Road and Land Silk Road with the focus on South/Southeast Asia and Central Asia, while the US vision is focused on Afghanistan neighbors. Following this, the national interest seems play a crucial role in the revival of the Silk Road. First and foremost, the national interest can be understood by analyzing how the countries came about to initiate the revival of the Silk Road? Namely, their motives behind the Silk Road initiatives. Secondly, the national interest can be seen in terms of geographical scope. That is to say, the way how the both countries are trying to involve or avoid certain regions in the revival of the Silk Road. Therefore, the paper will argue that the revival of the Silk Road is the construction phenomenon since the countries aim to achieve their national interests by framing their foreign policies as the Silk Road.

In analyzing contemporary construction of the Silk Road, the understanding of national interests in conducting foreign policy will be applied. Accordingly, the paper will introduce the concept of the Silk Road as a tool to achieve the national interest which is based on realism argument. The first section will give a brief historical background for the ancient Silk Road. The second section will introduce the understanding about national interest. The third section will discuss about motives of the US and China for the revival of the Silk Road. The last section will introduce geographical scope for the Silk Road initiatives.

Historical background

Historically, the development of human civilization associated with the formation and functioning of transport routes. Since the transport routes facilitated the development of interregional relationship and cultural exchange, they played a crucial role in the rise of civilization. According to the Chinese sources, in 121 BC the first camel caravan with silk headed to Fergana from China. Accordingly, in the II century BC the system of caravan trade routes with the extension of more than 7 thousand kilometers was established. Until XVI century, the direction of routes extended from China to the Mediterranean Sea crossing Asia and Europe. During many years, the most famous and expensive good of trade routes was silk, therefore the name for the trade networks of the ancient time between East and West was named as the *Silk Road*. However, the term of the Silk Road is impossible to find in historical sources of that time, since the term itself was coined only in 19th century by German geographer

and traveler, Ferdinand von Richthofen.¹ By XV century the Silk Road was collapsed due to the emergence of military conflicts that were stimulated by the development of maritime routes. Maritime routes became famous due to its speed of transportation, ability to transport a large amount of goods, and relatively cheap price for transportation. Consequently, these factors undermined the functioning of the Land Silk Road. On the other hand, some of its offshoot that connected Tajikistan, Afghanistan, China, Pakistan and India existed until the beginning of XX century. The Great Silk Road played a considerable role in the development of economic and cultural relations among Western Asia, Caucasus, Central Asia and China. For example, it served as the vehicle for spread of technologies and innovations, as well as arts, religious values and scientific ideas. For example, on the routes of Silk Road different missionaries traveled to foreign lands by disseminating religious ideas. Buddhism came from India via Central Asia and Eastern Turkestan; Christianity and later Islam were transmitted from Syria, Iran and Arabia. Moreover, it used to be quick and important tool for disseminating of information through travelers, merchants and diplomats.

To sum up, the historical contribution of the Silk Road to human civilization is substantial. It was appeared as a natural phenomenon by the emergence of human economic needs that further promote the integration not only in trade, but also in a wide range of fields.

National Interest

It is argued that the national interest is a primary tool to understand international politics. The main theory of International Relations that bases its analysis on national interest is realism. For example, one of the most prominent realist scholars Hans Morgenthau claims that "the national interest" is "the main signpost that helps political realism to find its way through the landscape of international politics."² There are many textbooks on international relations that attempts to define the national interest. Several scholars such as Charles Beard, hand Morghentau, Joseph Frankel and Nuechterlein have written an entire volume on national interest. According to Donald Nuechterlein, there is no accepted definition for national interest, however, it can simply be understood as "the perceived needs and desires of one sovereign state in relation to other sovereign states comprising the external environment." Here, Nuechterlin means that the definition only refers to the sovereign states, not international organizations or dependent territories, since in recent days the state is the only who has power to use force. In addition, following the definition he means that the national interest is interpreted as a result of political process in which state's leaders may have different opinions on what that interest is, but at the end come to a conclusion about the significance of a specific issue.³ National interest of any country can be divided into four basic needs that underpin foreign policy such as:

- 1) Defence interests: a state conducts its foreign policy with the aim to protect its citizens against the threat of physical violence directed from another state, or/and an externally inspired threat to its system of government.
- 2) Economic interests: the improvement of the country's economy in relations with other states.
- 3) World order interests: the maintenance of an international political system and economic system in which the nation-state may feel secure, and in which its citizens and commerce may operate peacefully outside its borders.
- 4) Ideological interests: the protection and promotion of a set of values which is generally accepted by its people, and believed to be universally good.⁴

Given the importance of national interest as a tool to understand international politics and the given definition for national interest by Nuechterlin, it can be argued that contemporary revival of the Silk Road can be adequately analyzed in this framework.

Contemporary construction of the Silk Road

In contemporary times, the concept of the Silk Road is framed in foreign policies of different countries. For example, Secretary of State Hilary Clinton framed the US foreign policy towards Central Asia and South Asia by a "New Silk Road" initiative in 2011. Later, in 2013 the President of China Xi Jinping framed its foreign policy towards Central Asia and Southeast/South Asia as "Silk Road Economic Belt" and "21st Century Maritime Silk Road" respectively. Both initiatives intend to promote regional cooperation in the territory of the ancient Silk Road, specifically by fostering trade, energy and economic relations among countries. The United States and China believe that the promotion of regional economic integration is an appropriate and an effective way to improve economic development, moreover it can guarantee stability in the region. Following a considerable historical contribution, it can be said that the understanding of the Silk Road was not left forgotten by the US and China. Their intention to revive the Silk Road seems very promising.

However, contemporary international relations are not comparable to those of the ancient time when the Silk Road existed. As Simeon Djankov says that the ancient Silk Road had no national boundaries, and for fifteen years merchants traveled freely.⁵ In addition, the ancient Silk Road was a natural phenomenon when the motive behind the trade was caused by pure economic needs, and even consequences were not predictable. For example, the development of cultural and knowledge exchange happened unconsciously, and nations did not understand that their daily trade activities would bring new developments in human civilization in the future. Additionally, it can be said that by practicing their trade activities along the roads people unintentionally constructed the Great Silk Road. While the emergence of the Silk Road was unconscious and undeliberate, the concept came into existence only in 19th century. As it was mentioned before, the term Silk Road coined by

¹ UNESCO

² Welles (2007, p. 276)

³ Nuechterlin, (1976, p. 247)

⁴ Ibid., p. 248

⁵ Djankov and Miner (2016, p.6)

German geographer and traveler, Ferdinand von Richthofen in 1877 CE.⁶ Accordingly, the Silk Road is not a single-path route, it is a network of trade routes that stretched from the East to the West by crossing different regions.

Therefore, it can be claimed that the understanding of the Silk Road is abstract. In recent days, the abstract understanding of the Silk Road has created a favorable opportunity for the countries to develop their own visions for the revival of the Silk Road based on their national interests. While the US and China intend to promote regional economic cooperation, their initiatives are distinct in terms of motives and geographical scope.

Motive

The term Silk Road in the US foreign policy in relation to Central and South Asia was initially used by the US Secretary of State Hilary Clinton in 2011, when she proposed a “New Silk Road” initiative by saying: “[Let’s build] an international web and network of economic and transit connections. That means building more rail lines, highways, [and] energy infrastructure.”⁷ It is argued that the forthcoming withdrawal of military troops from Afghanistan in 2014 served as the main reason for the US to initiate a new policy in the region. Accordingly, Afghanistan’s integration with neighbor countries would open new economic opportunities for the country and will improve the well-being of Afghanistan citizens.⁸ Therefore, the main focus of the US in the Silk Road initiative is on Afghanistan. However, Afghanistan has always been playing a central role in the US foreign policy towards Central Asia, specifically the US intervention in the country as a result of 9/11 event in 2001 intensified the US military activities in the region. By receiving an approval from international community to intervene in the foreign territory as retaliation for 9/11 attack, the US started policy which named as “War on Terror”. The main objective of the “War on Terror” was “get the people who attacked us” as was claimed by Hillary Clinton.⁹ It is argued that the US attempted to defend itself from further terrorist attack, so it decided to overthrow terrorist networks that operated in the territory of Afghanistan at that time.

Nevertheless, the beginning of the US defensive policy towards Afghanistan did not end up with military approach only, since in the end of 2003 the US gradually transformed their approach from the defensive to *state-building*. That is to say, the establishment of “Accelerating Success” program by the US demonstrated a new phase in the US foreign policy toward Afghanistan. The program emphasized the main objectives such as to build up a new Afghan National Army, to strengthen government and improve administration, and give financial support for Afghanistan to implement necessary programs.¹⁰ The US justified the new approach by claiming that Americans want to be sure about the long-term stability in Afghanistan, so that the US and its allies are able to feel safety in the future. Thus, to free Afghanistan from being a safe-haven for terrorist networks was intended to be achieved through the state-building approach. It is clear that the US was not interested in fighting against terrorism only, but it aimed to assist the country in transformation into a new government which would follow some Western values.

The planned withdrawal of the US forces from Afghanistan was scheduled to 2014, however in recent times, the US has not withdrawn troops from the country completely. As Barack Obama said that he would keep 5.500 US forces through the end of his term which is in the early beginning of 2016.¹¹ While Obama administration is going to put the end to the long-lasting US activities in Afghanistan, it seems that it would not really mean the end for the US presence in the country. That is to say, the US merely changed its approach, and now from the *state-building* to the promotion of *regional cooperation*. Due to the fact that Afghanistan is the country of the ancient Silk Road, the US received an opportunity to frame its foreign policy in terms of the Silk Road. Consequently, it can be argued that the US led “New Silk Road” initiative is a complementary to the *state-building* plan that emerged out of defensive policy such as “War on Terror”. To sum up, the motive behind the US “New Silk Road” initiative seems to be clear.

On the other hand, China’s motive for the revival of the ancient Silk Road is distinct from the US. The President of China Xi Jinping offered his vision of the Silk Road right after two years when the US launched its “New Silk Road” initiative. Unlike the US initiative, China’s vision for the revival of the Silk Road is not narrowly directed as long as it consists of two projects such as “Silk Road Economic Belt” through Central Asia, and a “21st Century Maritime Silk Road” through Southeast and South Asia. Usually, both projects are called with the common name such as “One Belt One Road (OBOR).”¹² Following the coincidence of periods between the US and China initiatives, many realists started to argue that China is involved in a zero-sum game, in other words China seeks to balance the US influence in the region. For example, some argues that the OBOR was launched as an economic countermeasure to the rebalancing of the United States in the Asia-Pacific. Other sceptics claim that it is “China’s Marshall Plan with a long-term goal of gaining geopolitical preeminence in the Eurasian continent.”¹³ To claim about political motive behind China’s Silk Road seems slightly relevant, since the case of two big powers expanding their activities in the same region creates a suspicious picture. However, it is claimed that the comparison of China’s Silk Road with the US Marshall Plan is not appropriate. According to Simeon Djankov, the US launched the Marshall Plan with the intention not only to rebuild devastated regions after the World War II and eliminate trade barriers for American goods, but also to prevent the expansion of communism. On the contrary, the OBOR Initiative designed to strengthen China’s economic interests around the world and create business opportunities for Chinese companies.¹⁴

⁶ UNESCO

⁷ Fedorenko (2013, p.4)

⁸ Thomas R, (2011)

⁹ Ayub and Kouvo (2008, p.645)

¹⁰ Starr, (2004, p.6)

¹¹ Rosenberg and Shear (2015)

¹² Zimmerman T (2015, p.6)

¹³ www.chinausfocus.com

¹⁴ Djankov and Miner (2016, p.6)

Indeed, it can be argued that China's motive behind the Silk Road project was primarily caused by economic interest, and also energy security concern. Namely, the main challenges that pushed the country towards regional integration are the need for new markets for its excess industrial capacity, and the improvement of access to energy supplies since domestic demands are significantly increasing year by year.¹⁵ Since 1980, China's energy demand has grown more than 500 percent, and the country is the world's largest energy consumer, as of 2014, largest net importer of oil.¹⁶ For example, being a neighbor with energy rich countries in Central Asia such as Kazakhstan and Turkmenistan, China's approach to promote regional development seems rationale. Moreover, Central Asia is not only able to meet the energy demand of China, but also it can serve as an alternative route to European market. The European market presents a high opportunity for China, since trade between China and the European Union is worth over 1 billion euro each day.¹⁷ On the other hand, it can be argued that China's intention to foster regional cooperation was influenced by domestic factor to some extent. Similarly to the US, China believes the integration with neighbor countries is able to provide stability for China. Specifically, China's concern is mostly about its problematic Xinjiang Province which the region vulnerable to the emergence of terrorism, extremism and separatism. As Zimmerman argues that "by establishing the province as a gateway to a "Eurasian Land Bridge" through Central Asia to Europe, China hopes to alleviate one of the greatest threats to its internal security."¹⁸

Taking everything into consideration, the revival of the ancient Silk Road was influenced by certain factors of the great powers. Security factor that concerned the US as a result of 9/11 event gave an impetus to rethink about the Silk Road, while the economic and energy concerns were the main driving forces for China's plan to rebuild the Silk Road.

Geographical Scope

Historically, by connecting the eastern and western margin of Eurasia continent the routes of the Silk Road crossed China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. On the west the road led to Russia, Eastern and Western Europe. On the east the road led to Korea and Japan. On the south to India and Middle East on south-west.¹⁹

Contemporary construction of the Silk Road can be seen in different focus on geography by China and the United States. While the US focuses on Central Asia and South Asia, China focuses on a broader geography including Central Asia, South Asia and South East Asia. For example, one of the main projects that the US supports is TAPI (Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India) gas pipeline involves Central Asia and South Asia participation. The aim of TAPI is to transport Caspian Sea natural gas from Turkmenistan through Afghanistan to Pakistan and India. By being a transit country Afghanistan is expected to receive major dividends from the project that is planned to be finished by 2019. Also, the US supports CASA-1000 electricity project by investing \$15 million. Similarly, here the focus on Central Asia and South Asia, since the project gives an opportunity for Tajikistan and Kyrgyzstan to sell electricity to Afghanistan and Pakistan. The US claims that the CASA-1000 is their "long-term commitment to peace, stability and prosperity for Afghanistan and its neighbors."²⁰ As a result, Afghanistan is able to double its benefit as a consumer and as a transit country. While the US projects within the Silk Road are 'win-win' for all participating countries, apparently the main reason for these projects was the consideration about stability in Afghanistan. Following this, it can be argued that the US vision for the Silk Road in terms of geography is limited to Afghanistan neighbors. As the US Assistant Secretary of State for South and Central Asia, said: "We are focused on South and Central Asia because those are the immediate neighbors of Afghanistan and therefore that's where the greatest effort lies for improving trade and other linkages."²¹

Additionally, in the case of the US there is a certain geopolitical factor that influences the drawing of the Silk Road picture. The fact that Iran left outside the US vision demonstrates the reality of contemporary Silk Road construction. It is known that the US and Iran were experiencing a strained relationship, due to the Western sanctions imposed on Iran as a result of nuclear activities, therefore this factor played a significant role in the US construction of the Silk Road. Historically, Ancient Persia (nowadays Iran) was one of the key players of the ancient Silk Road since it locates in the middle between China and Europe.²² In contemporary times, Iran's inclusion into the US Silk Road would bring a positive outcome to Afghanistan economy because annual trade volume between two countries worth over \$2 billion.²³ Secondly, Iranian port Chabahar is able to boost Afghanistan economy, because it is the closest transit trade route for landlocked Afghanistan. Moreover, this port is able to facilitate trade cooperation between Afghanistan and Central Asia countries.²⁴ Due to this, the US Silk Road appears to be self-centered that undermines the US justification for the revival of the Silk Road. Since the US intends to bring stability and economic prosperity to Afghanistan by fostering regional cooperation with neighbors, and given the fact that Iran is considerably important for Afghanistan economy, the US seems follow own national interest. Once the Iranian officials criticized the US vision by saying "the issue of building a New Silk Road by the United States that has never been situated in the geographical area of Silk Road is unjustifiable and suspicious."²⁵

On the other hand, Iran fits into the Chinese Silk Road vision. Iran is one of the key countries in the Middle East who shares land border with fifteen nations, and sea channels. Unlike the US, China was supportive of Iran during the Western

¹⁵ Zimmerman T (2015, p.6)

¹⁶ Djankov and Miner (2016, p.7)

¹⁷ Brugier (2014, p.4)

¹⁸ Zimmerman T (2015, p.6)

¹⁹ UNESCO

²⁰ US Department of State (2013),

²¹ Kucera, (2011)

²² Iranchamber.com (2016)

²³ Theiranproject.com (2016)

²⁴ Thefrontierpost.com (2016)

²⁵ Kucera (2011)

sanctions, China continued its trade cooperation. After lifting of sanctions in January, 2016, Iran and China agreed to increase the volume of trade to \$600 billion over the next decade. Their intention to boost trade cooperation was further strengthened by an unprecedented development that happened on the 15th of February, 2016, when the first Silk Road train from China travelled to Iran. For Iran, it opened an opportunity to become a regional rail hub between China and Europe, since China intends to extend the railway from Tehran to Europe in the long-term.

However, China does not attempt to bring only partner countries into the project, unlike the US China's vision is not constrained by a certain geographical area. In other words, China's vision for the OBOR covers a broad geography, for example, a land-based Silk Road Economic Belt (SREB) which goes through Central Asia to the Middle East, and then into Europe. The naval Maritimes Silk Road (MSR) travels through the South China Sea, the South Pacific Ocean, the Indian Ocean, through the Suez Canal to the Mediterranean Sea.²⁶ The geography for the OBOR is very diverse, both SREB and MSR are expected to encompass around 65 countries including African countries, and this about 4.4 billion people and about 40 percent of global GDP. It should be mentioned that in 2015, 57 countries have already signed on as the Potential Founding member of the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) – the funding arm of OBOR. However, Japan and the US refused to join.²⁷

Moreover, the geographical scope for China's Silk Road is elastic, that is to say, it leaves the door open for other countries. For example, in 2015 China signed an agreement with the Eurasian Economic Union to cooperate in the framework of China's Silk Road project. Accordingly, China planned to invest \$5.8 billion in the construction of the Moscow-Kazan High Speed Railway. The railway is to be extended to China, connecting the two countries through Kazakhstan.²⁸ The European Commission signed a memorandum of understanding with China to coordinate the European Commission's Trans-European Networks strategy with new Belt and Road projects.²⁹ In addition, the role of the US was not left outside the China's Silk Road. China is welcoming the US participation in the OBOR. For instance, in 2015 China once again invited the US to join its Silk Road project by saying that "we welcome the active participation of the United States and other relevant countries so that together we can promote and share prosperity and peace in Asia Pacific."³⁰ Countries such as North Korea, Japan and India are also welcomed to join the ambitious OBOR project. Since China's approach in revival of the Silk Road is based on economic consideration, it does not intend to leave certain countries outside the Silk Road initiatives, specifically big countries which are economically significant to China.

Conclusion

To sum up, while the ancient Silk Road was natural phenomenon, contemporary attempt for the revival of the Silk Road is seen as the construction phenomenon. Each country attempts to bring its own vision into reality based on their national interest. Given the abstract understanding of the Silk Road concept, each country aims to fit their national interest into the Silk Road term. In the case of the US, it is seen how the initial defense interest of its foreign policy towards Afghanistan transformed to the Silk Road initiative. As a result, the Silk Road concept played a complementary role in the US foreign policy towards Afghanistan. While for China the economic interest was the main factor in launching the Silk Road. Moreover, the US attempt to draw own vision of the Silk Road based on certain geography. While for China the Silk Road is a broad project that suits own economic interest. Both initiatives are able to bring economic prosperity and facilitate regional cooperation among the countries. However, their motives for the revival of the Silk Road might bring more benefit for themselves rather than regional countries. The paper aimed to give an explanation that well-known ancient Silk Road can be served as a tool to achieve the national interest of the countries. By offering regional cooperation, great powers such as the US and China applied the term of the Silk Road to their foreign policies. This paper aimed to explain what kind of factors influenced contemporary construction of the Silk Road. However, the paper has dealt with the understanding of national interest that is not limited to specific definition. The national interest may vary and depends on many circumstances. Therefore, further research on analyzing the construction of national interests of the US and China would be appropriate to conduct.

Bibliography

- Auyb, F and Kouvo, S (2008) Righting the course? Humanitarian intervention, the War on Terror and the Future of Afghanistan
- Brugier, C (2014) China's way: the new Silk Road [European Union Institute for Security Studies]European Union Institute for Security Studies
- Chinausfocus.com (2015) *China's 'One Belt, One Road' Strategy Is Not Another Marshall Plan*, Available at: <http://www.chinausfocus.com/finance-economy/china-advances-its-one-belt-one-road-strategy/#sthash.E9qPzSpx.92eBY9y7.dpuf> (Accessed: 1 April, 2016)
- Djankov, S. and Miner, S (2016) China's Belt and Road Initiative: Motives, Scope, and Challenges
- Nuechterlein, D., (1976) National Interests and Foreign Policy: A Conceptual Framework for Analysis and Decision-Making.
- Fedorenko, V (2013) The New Silk Road Initiatives in Central Asia
- Hofman, B (2015) *China's One Belt One Road Initiative: What we know thus far* Available at: <http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/china-one-belt-one-road-initiative-what-we-know-thus-far> (Accessed: 25 March, 2016)

²⁶ Viers (2016)

²⁷ Hofman (2015)

²⁸ Klimentyev M (2015)

²⁹ Djankov and Miner (2016, p.6)

³⁰ larouchepac.com

- Iranchamber.com (2016) *The contribution of ancient Iranian civilization to the Silk-Road* Available at: http://www.iranchamber.com/history/articles/contribution_iranian_civilization_silkroad.php#sthash.HPgQifsI.dpuf (Accessed: 2 April, 2016)
- Klimentyev M (2015) *Russia, China agree to integrate Eurasian Union, Silk Road, sign deals* Available at: <https://www.rt.com/business/256877-russia-china-deals-cooperation/> (Accessed: 23 March, 2016)
- Kucera, J (2011), *Central Asia: Iran Left Out of New Silk Road Plans* [eurasiannet.org] Available at: <http://www.eurasianet.org/node/64567> (Accessed: 6 April, 2016)
- Rosenberg M, and Shear, M (2015) *In Reversal, Obama Says U.S. Soldiers Will stay in Afghanistan to 2017* [New York Times] Available at: http://www.nytimes.com/2015/10/16/world/asia/obama-troop-withdrawal-afghanistan.html?_r=1, (Accessed: 15 March, 2016)
- Thomas R, (2011) *The United States' New Silk Road Strategy: What is it? Where is it headed?* Available at: <http://www.scoop.co.nz/stories/WO1109/S00911/us-new-silk-road-strategywhat-is-it-where-is-it-headed.htm>, (Accessed: 28 March, 2016)
- Starr S. F, (2004) *U.S Afghanistan Policy: It's Working*
- Theiranianproject.com (2016) *Iran, Afghanistan all-out cooperation opportunities*, Available at: <http://theiranproject.com/blog/2016/01/08/iran-afghanistan-all-out-cooperation-opportunities/> (Accessed: 5 April, 2016)
- Thefrontierpost.com (2016) *Chabahar port to play crucial role in boosting Afghan economy*, Available at: <http://www.thefrontierpost.com/article/367527/chabahar-port-to-play-crucial-role-in-boosting-afghan-economy/> (Accessed: 2 April, 2016)
- UNESCO, *Integral Study of the Silk Road: Road of Dialogue*
- US Department of State (2013), *U.S. Announces \$15 Million in Funding for CASA-1000 Electricity Project* Available at: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2013/218629.htm> (Accessed: 20 March, 2016)
- Viers, A (2016) *Evaluating China's New Silk Road*, Available at: <https://thecipherbrief.com/article/evaluating-chinas-new-silk-road> (Accessed: 5 April, 2016)
- Zimmerman T (2015), *the New Silk Roads: China, the US and the Future of Central Asia* [Centre on International Cooperation]
- Weldes, J (2007), *Constructing National Interests*, European Journal of International Relations

IV. Bölüm: Kültür ve Sanat

«ТӨТЕ ЖАЗУ» - ЖАЛПЫТҮРКІЛІК ЕЖЕЛГІ МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТӨТЕ ЖОЛЫ

Мұхамбетқалиева Роза Қазықызы
филология ғылымдарының кандидаты., доцент,
Қазақстан Республикасы, Орал қаласы
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
gulaimmm@inbox.ru

Abstract

This article discusses the importance of "Tote zhazu" in the study of ancient heritage and about the role in the history of Kazakh literature. And report on the use of Arabic script in the Kazakh land, the "Tote zhazu" invented Ahmet Baitursynov based on Arabic script.

Төте жазудың төңірегіндегі әңгіме жаңа пайда болған жоқ. Ол XX ғасырдың 20-жылдарына шейін, тіпті одан кейін де талай білімдер азаматтардың көкейінде жүрген ұлттық жазудың болашағына қатысты өзекті мәселе еді. Төл жазудың осы қалпында қолданыста болуы үшін күрескен және алғашқы болып әліпбиін жасаған да - Ахмет Байтұрсынов болатын. Ұлы педагог осы жазудың маңыздылығын өзгелерден бұрын түсініп, тіпті ұлт мәдениетін, білімін, болашағын Шығыстық өзегінен айырмау жөнінде мемлекет алдына мәселе қылып та қойған алғашқы көреген болатын. Ахметтің әліпбиін қостаған А.В.Луначарскийдің жауапты редакторлығымен 1923-1931 жылдарға дейін шығып тұрған «Әдебиет энциклопедиясының» I томында орыс зерттеушісі қазақ халқының түп тамырының, ең болмағанда, төте жазу арқылы шығыс мәдениетіне кең өріс алуына кедергі болмауды ескертуі – демократтық пиғылдағы ойшылды қазақтың ұлттық тағдыры шын алаңдатқаны байқалады.

Ахмет Байтұрсыновты қазақтың ғана емес қырғыз халқының да ақыны, көрнекті ғалым түркологы, публицист, педагог, қоғам қайраткері ретінде құрмет тұтқан Карбоз Дыйканов: «Араб тамғасына негізделген казак жазуvsун реформалаған адам. 1911 жылы казак, кыргыз балалары үчін түзүлгөн биринчи алифбе Уфадан чыкса, 1912 жылы осы алфавиттен казак тилин бөлүп чыккан биринчи галым – А.Байтурсунов, ал 1924 жылы кыргыз тилин бөлүп чыккан галым – Ешеналы Арабаев болды. Осы жазувны үйренгендер араб тамғасыменен жазылган бардык китепти окый алады» дей отырып, Бишкектегі «Периодика» баспасында өз қаражатымен «А.Байтурсунувдын казакча алифбеси» деген атаумен 1914 жылы Орынборда шыққан нұсқасын 5000 данаға көбейтіп бастырады [1].

Аталмыш мәселенің зерттеу нысанына алынуының басты себебі де - төте жазуды үйренудің жолдары мен оның оның көпғасырлық қазақ және түркі тектес өзге ұлыстардың да рухани, дүниа құндылықтарын еселеудегі маңызды орнын белгілеу үшін көзделді. Бұл жазуды меңгеру арқылы көптеген халықтардың тарыдай шашылып жатқан ежелгі мұраларындағы көркемдік және тарихи танымын тануға жол ашылса, әлемдегі ірі жазба мәдениеттің бірі - араб жазуының географиялық шеңберінің кеңдігін ескере отырып, бүгінгідей жаппай бәсекелестікке түскен тілдер әлеміндегі жалпыадамзаттық жетістіктерге төтелей қол жеткізетіндей қауқары бар «төте» жазудың да кенже қалмауын қарастырады.

Себебі жалпыадамзаттың алғашқы ғылыми еңбегі - Құран тіліне бір табан жақын «төте жазуды» меңгере білу арқылы таза араб тілінде жеткен Құрандағы жоғары гуманистік адами ізгіліктер мен тіршілік этикеттерін дұрыс түсінуге жол ашу және бұл жазуды білмегендіктен дінге қатысты мәселелерді бұрмалайтын түрлі құйтырқы ағымдар жетегіндегі бүгінгі ұрпақтың сауатсыздығын жою мақсаты көзделді. Ең болмағанда, Ахмет Байтұрсынов ұсынған «төте» жазуды меңгеру арқылы Шығыс мәдениеті мен әдебиетіне тіс бататындай білім көзін жаңғырту секілді талпынысты білдіру болатын.

IX ғасырдың басында осы күнгі Орта Азия мен Қазақстан жерлерін жаулап алған араб билеушілері жергілікті халықтардың ғасырлар қойнауынан келе жатқан көне әдебиеті мен мәдениетінің көзін түгел жойды. Бұдан былайғы кезеңдерде адамзаттың араб мәдениеті мен руханиятын бойына жиған, бірақ өз туған халқының пайдасына жарата білген ғұламалар легі тарих сахынасына шыға бастағаны да тарихтан белгілі. Қазақстан мен Орта Азия көлемінде ондаған, жүздеген оқымыстылар арабтың ең жоғары мәдениетін талғаммен бойға сіңірді. Басқыншылардың ішіндегі монғолдар мен жоңғарларға, қалмақтар мен оймауыт, торғауыттарға қарағанда ежелгі арабтар әлдеқайда сауатты, мәдениеті жоғары болатын. Себебі олар саф тазалығынан айырылмаған, жалпы адамзаттың алғашқы ғылыми-танымдық жазба жұмысы - Құраннан барлық субстанциялық негіздерді ерте қабылдаған бірден-бір озық ойлы ел болатын.

Арабтардың өзі Құранды ғылыми тұрғыда даму мен жетілудің төте жолы деп түсінді. Себебі әу бастан-ақ Құран белгілі бір идеологиялық діни ағымға иіктірудің құралы емес, ол жер бетіндегі адамзаттың дұрыс өмір сүру этикеттері мен сан-салалы даму институттарының гуманды жол сілтеушісі болды. Шындығына келсек, күні бүгінге дейін адамзатқа жаңалық болып көрінген құбылыстардың дені – Құранда сан мәрте айтылған мәселелер болатын. Құран - синтезді құндылық болғандықтан, оның өзегі жекелеген ғылымдардың жиынтығынан, нақты машықтық үлгі тағылымдардан, жарқын көзқарастар мен жағымды іс-әрекеттерге бастайтын этнологиялық шығарма екені рас. Осыны жақсы түсінген қазақ елі секілді барша түркі тектес халықтардың рухани әлемі араб мәдениетін тез қабылдады. Әсіресе, қазақ топырағы Құранның теңдесі жоқ маңызын арабтардан да артығырақ жақсы түсінді. Соның нәтижесінде,

азиялықтар XX ғасырдың I жартысына дейін арабтың, ең болмағанда, әрбір түркілік өлкеде жаңаша қалыптаса бастаған жадиттік мектебін сақтап қалуға тырысты. Содан келіп жаңа төте жазудың түрі пайда болды. Төте жазу - өзбекше де, түрікменше де, түрікше де, тәжікше де, қазақша да сөйлей білді.

X-XII ғасырлардағы ғұламалар руханият таңдауда ешқашан қателесіп көрмеген талғампаздар болатын. Мысалы, Мұхаммед Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби және Фараб өлкесінен шыққан 32 Фарабилер, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбуғали ибн-Сина, Рабғузи, Махмуд Қашы, Қожа Ахмет Йассауи, Жүсіп Баласағұн, әл-Сааки, әл-Түркістани, әл-Қыпшаки, Бин-Түрік сынды Орта Азиялық ғұламалар шығармаларының денін көне араб жазуымен көркейтті. Аталмыш білімнен сусындаған Ахмет Йүгінеки, Дүрбек, Құтыб, Әбу Хаян, Сайф Сарай, Хұсам Хатиб, Сүлеймен Бақырғани сынды көптеген ежелгі дәуір перзенттері көне түркі әлемінің тарихи, әдеби, саяси, әлеуметтік жайларын сөз етті. Жалпы түркіге ортақ шығыстық руханияттың қайнар көзінен сусындаған мәдениет мен әдебиеттің көшбасшылары: Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри, тіпті XIV-XV ғасырлар аралығындағы жыраулардың бірегейлері: Қыдан тайшы, Асан, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Тәтіқара, Есет, Үмбетей, Шал, Бұқар тілі де осы идеямен сөз қатты.

XX ғасырдың I жартысына дейін жарық көріп келген кітаптар мен газет журналдар, ең болмағанда, сол төте жазудың қалпында қалғанда бүгінгі жас ұрпақ өз түйсігімен көзі жетіп, жалпы адамзаттық білімді бүгінгідей құйтұрқы ағымдардың өзегінен арашалап алып, Құран тініндегі теңдесі жоқ ғылыми танымдарды меңгеріп, әлемдегі ең мәдениетті, зайырлы қоғамды қолмен жасауға мүмкіндік алар еді. Бізді бүгінгі арабтар емес, араб графикасымен жеткен Құранның терең семантикасы мен ғылыми жетістігі ғана еліктіруі керек еді. Сондықтан араб графикасымен қазақы идеяға негізделген төте жазудың маңызы жаңа мұсылмандар үшін өте жоғары деуге болады. Атышулы жүздеген ғұламалардың соңғы легін іліп әкеткен Абай мен Шәкәрімдер, олардың өкшесін басқан: Ахмет, Міржақып, Мағжан, Ғұмар, Әлихан, Сұлтанмахмұт, Спандияр сынды ондаған ізбасарлардың түркілік руханиятқа құштарлығы төте жазу арқылы келген.

Бұл жазуды білу арқылы түркі тектес халықтардың шығыс мәдениетіне тікелей шығуы мүмкін болатын. Ұзақ жылдар бойы тоталитарлық жүйенің мақсатты түрде түркі әлемінен айырған төте жазу мәселесі үлкен саясаттың ұшығын білдірді. Соған қарамастан Құранды білу, оның ішкі тінін тани білу, талдай білудің арқасында бұратана халықтардың әлемдік аренаға Шығыс арқылы шығып кетуінің қорқынышы алыс-жақын елдерді маза таптырмады. Себебі араб графикасын білген ел Құран тінін терең меңгеруге талпынаты белгілі еді. Құранның маңыздылығы мен композициялық құрылымындағы ішкі сюжеттік, мотивтік семантикасында қордаланған тағылымдық ілім - білім көздерін Шығыс түгіл Батыс та әлдеқашан иемденіп, шығысты тануды түркі тектес халықтардың өзінен бұрын еншілегендігін мойындайтын мезгіл жетті. Адам эволюциясынан бастап әлемдік нооэкологияға дейінгі мәселелердің ішегінің қырындысына дейінгі шынайы түсінігін құраннан танитындай дәрежеге жеткен кезеңде адам баласының ғасырлар бойы өзі құрпылас әр дәуірдегі адамдардың шала сауатты аңыздарына елти беруі – сауатсыздықтың белгісі екендігіне көзі жетер еді.

Араб жазуының ең көне түрі- «қадим» деп аталса, оңайлатылған жаңа түрі «жадид» яғни «төте» деп аталады. Бұл жазудың өзі қараханидтер заманында қолданған жаңа жазу түріне өте ұқсайды. Оған дәлел ретінде біз С.Е. Маловтың сөзін келтірейік: « К этому же «переходному» времени в Средней и Центральной Азии надо отнести и несколько сочинений, которые дошли до нас в двух редакциях, т.е. они писаны одновременно и уже старым отживающим уйгурским алфавитом и новым - арабским, - со сложившейся уже мусульманской идеологией...» [2] - дей отырып, кітабында екі алфавитпен жеткен «Құтадғу білік» дастанының көне ұйғыр, араб әрпімен жазылған вариантынан үзінділер береді. Сол кездегі бүкіл рухани ізденістер мен шығармашылықтар осы көне әліпбилер негізінде жазылды. Тіпті ғылымдар синтезін бойына жиған әлемнің екінші Аристотелі - Әл Фараби бабамыздың да еңбектерінің дені осы таңбамен сақталған. Соңғы деректерге қарағанда Ж. Баласағұнның « Құтадғу білік» дастанының алғашқы 1069 ж. варианты шамамен XII-XIII ғ. Араб графикасымен қайта көшірілген делініп жүр. Әл Ысхак Фарабидің «Диуан әл әдаб» еңбегі негіз болған Махмұт Қашқаридың XI ғ. түркі тілдеріне қатысты жазылған 3 томдық салыстырмалы-тарихи «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігі, XII-XIV ғ.ғ. жалпы түркі халықтарына ортақ рухани ескерткіштер: Ахмед Йүгінекидің «Хибатул - Хақайық», Рабғузидың «Қисса сул Әнбия» еңбектері - тілі жағынан байырғы VI-VIII, XI ғасырларға жататын ескерткіштердің жалғасы болып есептеледі [3].

Олардың тілдік ерекшелігін зерттеу - бір ғана тілдің ғана емес, жалпы түркологияның барлық салаларына қатысты күрделі де ортақ міндет екенін профессор А. К. Боровков өз тұсында айтып кеткен болатын. Себебі, жалпы түркі халықтарына ортақ ескерткіштердің сарқыла таусылып зерттелуі әлі де саябырлауы мүмкін емес. Сонау ру-тайпа тілі, халық тілі, ұлт тілі, сөйлеу тілі, жазба тілі, әдеби тіл деген ұғымдарды дұрыс түсінудің негізі тереңде жатқандығы тегіннен тегін айтылмаса керек.

Араб алфавиті Кеңес одағының алғашқы жылдарында қазақ тілі дыбыстарын дәл бере алу жағын көздеп, арнайы өзгеріске түскен. 1924 жылдан бастап бастауыш мектептердегі жаппай сауаттандыру ісін дұрыс жолға қою мақсатында дыбыстарды тура таңбалау әдісіне көшкен. Араб графикасының негізінде жасалған бұл жазуды Ахмет Байтұрсынов реформасынан кейін «төте жазу» немесе «Байтұрсынов жазуы» деп атаған. Жиырма тоғыз таңбалы жазудың «төте» деп аталуы оңнан солға қарай жазылуына байланысты еді [4].

1927 жылғы «Араб әліппесін жақтаған» деген баяндамасында осы графикаға көшудің тиімділігі мен қажеттілігін А.Байтұрсынов латын графикасымен типологиялық-салыстырмалы түрде талдап көрсеткен болатын. Ұлттық менталитеттің оңай жолмен сауаттануына ең тиімді жолын айта отырып, нанымды дәлелдермен көз жеткізген еді. Ахаң бұл графиканы ойдан шығарған жоқ, өзі секілді ұлтының білім жолындағы жарқын болашағын тани білген түркі тектес азаматтардың ой-пікірлері мен машықтық жобаларына арқа сүйеген болатын. Ахметтің идеясын қолдаған: Қырым татары Ілияс Бураганский, Қазан татары Ғалиасқар Камал және олардан басқа да: Алпарұлы,

Рахманқұлұлы, Ідірісұлы, Тоқайұлы, Шарапұлы сынды көптеген жергілікті азаматтардың жобаларын салыстыра отырып, латын әрпінің сол кездегі жазылу емлесіндегі 40-50 шақты емлелік белгілерден екі есе аз араб графикасына негізделген әліпбидің сұлбасын сәтті жасап шықты. Оңнан солға қарай жазылатын ерекшелігінің де тиімді жақтарын физиологиялық қырынан дәлелдеп берді, тіпті қарабайырлау болса да, Ахаң араб әрпімен жазу үстінде қолға көп күш түспей, жоғарылы-төменді әсем орналасуымен көзге суреттей әсер беретін эстетикалық көркемдігімен бейнелі екендігін, жазуға да жеңіл, қазақтардың оңнан солға қарай іс тігетініндей жүрдек екендігін айтып та дәлелдеуге тырысты. Тіпті Ахаңның көпшілік алдында тақтайға жазып көрсеткен үлгісінің өзі кестеге тізген маржандай көрініп, сөйлемінің ішкі тінінен өзегі талған ғалымның ұлтжанды сезімі айқын сезілді. Сондықтан да А. Байтұрсынов оқыту ісінде ең басты құрал – оқулық екенін айтып, ал оқулық бойынша балалар сауаттарын қиналмай тез ашуы үшін жазу тәртібі болуы керектігін айтқан [5].

Ахмет Байтұрсынов енгізген «Жазу тәртібі» термині «Қазақ жазба дүниесіне қажет алфавит» деген ұғымды береді, яғни қазақ тілінің табиғи фонетикалық құрылымына сәйкес тілде бар дыбыстардың жеке таңбасы болуы, сондай-ақ жазуда қазақ тілінің үндестік заңдарының сақталуы қажет екендігін ескертті. Бұл пікірге қарсы шыққандар да болды, олар «түркі тілдеріне ортақ» бұрынғы жазу (емлеге қатысты) үлгісін сақтауды ұсынды. Бірақ А. Байтұрсынов және бірқатар зиялылар қолданып келе жатқан араб әліпбиіне қазақ жазбалары үшін өзгеріс енгізу, яғни реформалау принципін ұсынды. Ол: «бір жөнменен жазылатұғын жазу жоқ», жазғанымыздың қате, дұрыстығын айтарлық емле жоқ, оның жоқтығы қазақ тіліндегі дыбыстарға арналған әріптер де жоқ» - деп жазғанда, қазақтарға қажет тек алфавит мәселесі ғана емес, соған тікелей қатысты емле мәселесін де көтерді, оның әлі күнге жоқтығын айтты.

Бұл пікірсайысты «Айқап» журналынан «Қазақ» газеті іліп әкетті. Ахмет Байтұрсыновтың қазақ жазуы үшін жасаған әліпби жобасын қостай отырып, Міржақып Дулатов (Азамат Алашұлы деген лақап атпен) жаңа әліпбиге ф мен х таңбаларын енгізуді ұсынады.

А. Байтұрсынов 1895-1909 жылдары Ақтөбе аймағының ауылдық мектептерінде бала оқытып жүрген кездерінде араб әліпбиінің қазақ сөздерін дұрыс жазуға келгенде үйлесімсіздігін, онда қазақ сөздерінде келмейтін дыбыстардың әріптері бар, бірақ қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне қажет дыбыс таңбаларының жоқ екендігі, олардың қажеттілігі ойландырады. Сөйтіп қолданыстағы [араб графикасын](#) қазақ тілінің фонетикалық қалыбына салып, артық таңбаларды ығыстырып, жуан дауыссыз деп аталатын араб тіліндегі таңбалардың жуан-жіңішкелік оппозицияларын білдіретін «дәйекші» белгіні ойлап табады. Байтұрсынов бұл жобасын «Жазу тәртібі» деген көлемді мақала етіп, «Айқап» журналының 1912 жылғы 4-5 сандарында жариялайды.

1929 жылы өз қолымен жазған орыс тіліндегі өмірбаянында «1901 жылдардан бастап бала оқытқан кезімдегі бос уақыттарымда өз бетіммен білімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім, қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыстандым. Қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жағымсыз әсерінен тазартуға әрекеттендім, қазақ прозасын (яғни іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым» деп жазады [6].

А. Байтұрсынов мұраларын зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда, оның ғылыми еңбектерінің қай-қайсысының да ғылыми аргументтері мықты, тіпті бүгінгі күннің талабын да өтейтін құндылық екенігін мойындайды. Әсіресе, оның қазақ тілінің фонологиялық табиғи белгісі – сингармония заңдылықтарына ден қойып, дыбыстар жүйесін сингармофонемалар ретінде дұрыс тани білген білгірлігіне таңданыс білдіреді. Сондай-ақ қазақ алфавитін түзуде (жасауда) болсын, грамматикалық (морфологиялық) категорияларын зерделеуде болсын, А. Байтұрсынов тіл біліміндегі парадигмалық жүйені ұстады. Парадигмалық жүйе дегеніміз - тіл бірліктерінің (дыбыстардың, морфологиялық көрсеткіштердің, емлелік тәртіптердің т.б.) екі түрлі типін бір-бірінің қарсысына қойып жүйелеу. Сондықтан қазақ әліпбиін түзуде дыбыстардың дауысты-дауыссыз, жуан-жіңішке, қатаң-ұяң сияқты оппозицияларын негізге алған. Бұл бүгінгі ғылым биігінен (жетістіктерінен) қарағанда өте дәлелді, дұрыс ұстаным болып саналады. Ғалым араб жазулы (таңбалы) қазақтың өз алфавитін (әліпбиін) жасап, ғылым-білім дүниесіне ұсынады. Жүйелілікпен түзілген бұл әліпбиін «тәртіпті жазу» деп атап: «Тәртіпті жазу дегеніміз - тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі (әрпі) бар болса» деп анықтайды. 1912 жылғы «Айқаптың» 9,10,11-сандарында «Шахзаман мырзаға» деген көлемді мақала жариялап, өзі көп ізденіп, мектепте балалардың сауатын ашу кезінде іс-тәжірибеден өткізген алфавитін ғылыми-теориялық негізде дәлелдейді.

Араб жазуы (әріп таңбалары) – [Құран](#) қолданған әліпби, сондықтан оған өзгерістер енгізуге, қысқартуға, өзге таңбаларды қосуға болмайды деген діндар догматиктердің қарсылық білдірген мақалаларының болғанына да қарамастан, ауылдағы озат ойлы мұғалімдер мен білімді адамдар тарапынан Байтұрсынұлының әліпбиі қолдау табады. Өз тұсында Ахметтің батыл қадамына Қырым оқымыстысы Исмаил бей Гаспаралы мырза да тәнті болады, себебі Гаспаралының өзі де Құранды жапон, ағылшын тілдеріне аудару барысында көне араб графикасындағы таңбаларға қатысты кездесетін қиындықтардың баршылығын білетін, соған қарамастан Ахметтің бұқара көпшіліктің қолы жететін тыңнан жаңа әліпби жасағанына ырзашылығын жасыра алмайды [7].

А. Байтұрсынов қазақ мұғалімдеріне арналған «Баяншы» атты кітабында: «Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: 1 (а), 2 (о), 3 (у), 4 (ы), 5 (е). Дауыссыз дыбыстар мынау: 6 (б), 7 (п), 8 (т), 9 (ж), 10 (ш), 11 (д), 12 (р), 13 (з), 14 (с), 15 (ғ), 16 (қ), 17 (к), 18 (г), 19 (н), 20 (л), 21 (м), 22 (ң). Жарты дауысты дыбыстар: шалақ 23 (у), һәм шалақ 24 (й).

Бұл дыбыстардың ішінде «қ» һәм «ғ» дыбыстары ылғи жуан айтылады. «К», «г», һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан

айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы ت (т), س (с) (Араб тіліндегі жуан с, т таңбалары қатар тұруы керек еді, көрсете алмадық) сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «к» мен «ғ»-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «ғ», «е»-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек болар еді.

Араб әліппесінде 43-ке жететін харіп жоқ. Өзге әліппелерді қазақ қабыл алмайды. Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге жайылған. Дінмен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппені алдыру – қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харіптерінің түрін тым бұзып жіберсек, халық тағы қабылдамайды. Араб харіптері қазақ дыбыстарына жетпесе, түрін тым өзгертіп бұзуға болмаса, қалай амалын таппақ керек. Мұның амалы менің ойымша мынау: дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар һәм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде. Тәнді қалай жан билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жуан айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба () кою керек [8].

Өкінішке орай, Ахмет Байтұрсынов айқындап беріп кеткен әліпбидің қазақ даласындағы ғұмыры ұзақ болмады. 1912 жылы қолданысқа еніп, 1929 жылы өз қызметін аяқтады. Себебі, енді қанат жайып келе жатқан бұл жазу кең байтақ қазақ даласын қызыл империяның құшығында қалдырып, өзі шекара асып кете барды. Бұл жазудың көзін құрту әрекеті Патша ағзамның заманында-ақ басталған еді. Дәлірек айтсақ, 1876 жылдарда-ақ патша қазақтардың арабша әліпбиін жойып, дереу орыс жазуына көшіру туралы жарлыққа қол қойды. Жарлықты іске асыру үшін Ағарту министрі граф Толстой қазақтардың араб әліпбиін орыс графикасына көшіру үшін Орынбор қаласында арнайы мәжіліс шақырып, нұсқаулар беріп, қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсаринді осы іске пайдалануды тапсырды. Нәтижесінде ұлы ағартушы 1883 жылы кирилге негізделген әліпбимен қазақтың қара домалақ балаларына дәріс беруді бастап кетті. Десе де, қалыптасып қалған дала халқының хаткерлігін бірден өзгертуге отаршының шамасы жетпеді. Сондықтан біршама уақыт қазақтарды өзге харіпке үйретіп, артынан орыс жазуына көшіру үшін өтпелі әліпбидің рөліне латын жазуы таңдалып алынған еді.

«Төте» жазу араб әрпінің қазақтағы баламасы екенін айттық, саны 100 миллионнан асатын Араб халқы араб қарпімен өркениетін дамытып отыр. Түркі жұртының 90 %-ы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Өрқайсысының араб әрпімен жасалған хат мәдениеті бар. Төте жазу – оңынан жазылатын оң жазу, компьютерде мүлде таңбаланбайды деп айта алмайсыз. Қазақ тілінің фонетикалық ыңғайына келтірілген үлгісі Ахмет тұсындағы линотиптен бүгінгі таңдағы компьютерлік жүйеге көшкен түрі де қолданыста бар. Кейбір дыбыстардың таңбасы жоқтарына таңба салынды, дыбысқа келтірілді. Сол сияқты жіңішкертуге дәйекше белгі ойлап шығарылды. Айтуымызға да, жазуымызға да ыңғайлы және барлық ісімзді оңнан бастауға дағдыланған халықпыз, сондықтан араб жазуы да оңнан бастап солға қарай тез әрі ыңғайлы жазылады. Қазір көріп жүргеніміздей қытай жақтан келген ағайындардың жазуын қарасаңыз, кирилше жазып отырған бізбен салыстырғанда, өте жылдам жазады. Бүгінде Қытай Халық Республикасында 1 миллион 300 мыңнан астам қазақ ұлты ғұмыр кешуде. Олар әлі күнге дейін алаштың ағартушысы А. Байтұрсынов негіздеп қалыптастырған төте жазуды қолданады екен [9]. В.В. Радлов айтқандай, «түркі тілдерінің (XIII-XVI ғ.ғ.) даму дәрежесін танытатын материалдар өте көп, бірақ оны тілдік немесе әдеби тұрғыдан жан-жақты зерттеу қажырлылықты талап етеді».

Сол себепті филология факультетінің қазақ, орыс бөлімдерін бітіретін жас мамандар туыстас түркі халықтарына ортақ көне жазба мұраларын түпнұсқа бойынша оқи алатындай, тілдік талдау жасап, қазіргі тілімізбен салыстыра зерттей алатындай болулары қажет. Әр ауыздан естіген, талай жеке пікірлердің жүзігінен өткен деректердің төңірегінен шыға алмай, бірінің айтқанын екіншісі қайталаудан арылып, зерттеу нысандарын түп нұсқадан іздеуге бет бұруымыз әлдеқайда құндырақ. Қазіргідей жүз тілді де меңгеретіндей күн туған шақта қай тілдің де өзегінен итермей, мүмкіндігінше жете меңгерудің жолына шындап кірісу қажет. Ең бастысы, бүгінгі таңда бар ауанымыз батыс тілдеріне ауып бара жатса да, небір қаймағы бұзылмаған жауһарларымыздың жалпытүркілік шығыс мәдениетінің өзегінде де көл-көсір екендігін ескерсек екен. Сондықтан жалпы түркіге ортақ өркениеттің ғылыми-танымдық идеалдарына қол жеткізу үшін, ең болмағанда, А. Байтұрсынов ұсынған «төте» жазудың алғашқы әліпбиін меңгерсек те артық болмас еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дыйканов Карбоз. «Ахмет Байтұрсуновдың казакча алифбеси». - Бишкек: Периодика, 1991.-3б.
2. Хасанова С. Қазақ жазуы мен оқуының бастаулары. - Алматы: Арда, 2007. – 264 б.
3. Қазақтың көне тарихы.- Алматы, 1993.- 36 б.
4. «Жазу тәртібі» // Айқап № 4 – 5, 1912.
5. Зиятов Ш. «Бірге қозғалайық» // Айқап №6, №8, 1912 жыл
6. Байтұрсынов А. Акжол.-Алматы, 416-б.
7. Мұхамбетқалиева Р.Қ. Түркі-татар әдебиеті мен мәдениетінің көшбасшысы – И. Гаспринскийдің туғанына – 160 жыл. «Зерттеуші-исследователь» ғылыми журналы. - Астана, №3-4 (5960) , 2011.
8. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: «Ана тілі», 1992.
9. Тебегенов Т. «Әріптестік байланыстың шынайы үлгісі» // Ана тілі, №42 (1196).-2013.

İPEK YOLU GÜZERĞÂHINDA TÜRK YAYLARININ COĞRAFİ YAYILIMI

Prof. Dr. Galip EKEN

Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
galipeken64@gmail.com

Arş. Gör. M. Hilmi ARIÇ

Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
hilmiaric@yandex.com

Öz

Silah teknolojisi insanlık tarihi kadar eskidir. Fakat tür ve kullanım stilleri milletler ve kültürler arasında birçok farklar meydana getirir. Bu arada, Türklerin tarihi Mete'nin "ben bozkırın yay geren kabilelerini bir araya getirdim" sözüyle başlar. Bu demektir ki yay, Türk tarihi ve kültürünün temel karakteristik bir ögesidir. Bu makale, Osmanlı sahasından İran, Mısır, Türkistan, Büyük Kıpçak bozkırı ve Hindistan'a kadar tarihi Türk coğrafyasında yay biçimlerini içerir.

Anahtar Kelimeler: İpek yolu, Yay, Türk, Silah, Bozkır

The Geographical Spread of Turkish Bows on the Route of the Silk Road

Abstract

Weapon technology is as old as history of humanity. But types and using styles creates many differences between nations and cultures. By the way, history of Turks starts with a word of Mete; "I united bow drawing tribes of steppe". That means bow is a main characteristic subject for Turkish history and culture. This article contains bow types in Turkic historical geography from Ottoman area to Iran, Egypt, Turkestan, Great Kipchak Step and India.

Keywords: Silk Road, Bow, Turk, Weapon, Steppe

Giriş

İpek yolu, tarihin en önemli ticari ve kültürel yol güzergâhlarından birisidir. Yola bu ad, Alman coğrafyacısı Ferdinand von Richthofen tarafından Çin'le Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana unsurunu ipek teşkil ettiği için verilmişti. Doğunun İpek ve baharatının yanısıra değerli taş, cam, porselen gibi malların da kervanlarla batıya taşınması bu önemli ticari yol ağının oluşmasını sağlamıştır. İpek yolunun bir kısmı denizden olmak üzere birçok uzantısı bulunmaktaydı. Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan İpek yolunun ana güzergâhı Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur. Binlerce kilometrelik bu önemli yol şebekesi sayesinde sadece ticari mallar taşınmamış, ticaret sayesinde dini ve kültürel bir etkileşim de sağlanmıştır. Kâğıt, barut, üzengi gibi önemli buluşlar dünyaya Asya üzerinden yayılmıştır. İpek yolu hâkimiyetinin sağlayacağı ekonomik ve stratejik avantajlar tarih boyunca Çinliler, Türkler, Bizanslılar, Sasaniler gibi birçok devlet ve medeniyetin nüfuz mücadelesine, ittifak veya savaşlara sebep teşkil etmiştir (Bozkurt, 2000: 369-373).

Ticaret kadar sosyo-kültürel etkileşim ve değişime sebep olan bir başka unsurdur savaşlardır. Savaşların toplumsal etkilerinin yanısıra kullanılan savaş teknolojisi ve stratejik yöntemler tarihin seyrine yön verecek kadar önemlidir. Ateşli silahların kullanımından önce etkin bir savaş gücü olan ok ve yay, bu silahları at üzerinde kullanmaktaki yetenekleri ile bilinen Türklere savaş alanında muhakkak ki teknik bir üstünlük sağlamaktaydı. Bu çalışmada İpek yolunun ana güzergâhı olarak tanımlayabileceğimiz Türkistan'dan Hindistan, İran, Mısır, Osmanlı coğrafyası ve Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş sahada kullanılan yay türleri ve daha özde ise Türk yayları hakkında bilgi verilmiştir.

Günümüzde sadece spor amaçlı olarak kullanılan ve eski çağlarda savaş sahalarında önemli bir role sahip olan ok ve yayın ilk ortaya çıkışıyla alakalı günümüz bilim dünyası henüz ortaya net bir malumat koyamamıştır. Bu konudaki her yeni arkeolojik çalışmanın önceki bulguları hükümsüz kılması, ok ve yayın zamana karşı koyması en güç malzemelerden; yani ahşaptan mamul olması da bu tespiti gittikçe imkânsız hale getirmektedir.

Öyleyse yayın insanlık tarihinde ilk kullanımıyla alakalı eskilerin bize naklettiği rivayeti bizim de zikretmemizde bir sakınca yoktur. Buna göre; yayın ilk kullanımı Hz. Âdem ile başlatılmış, yay bir korunma ve eğlence vasıtası olarak kullanılmıştır. (Kemankeş, 2010: 30). Böyle bir ifadeye yer vermedeki amacımız yayın ilk ortaya çıkışının, bilinmesi neredeyse imkânsız denilebilecek kadar eskiye gitmesidir.

Dünyanın pek çok yerinde yay tek parça bir ağacın işlenmesiyle imal edilmekteydi. Eski literatürde ibtidai yaylardan bahisle "Arabî yay" tabiri sıkça kullanılmaktadır. Bunlar da tek veya iki parça ahşabın işlenmesiyle meydana getirilir (Latham 1970: 10).

Fakat Türk yaylarında Hunlar döneminden başlayarak ahşabın kat kat birleştirilmesiyle yay imalatı usulü vardı (Kemankeş, 2010: 9). Daha sonrasında geliştirilerek dört ana madde; ahşap, boynuz, sinir ve tutkal bir araya getirilmiştir (Çetin, 2011: 75). Böylelikle ahşabın esnekliği boynuzun kuvvetiyle takviye ediliyor ve sinirin insan vücudundakine benzer bir şekilde yayı toplamasıyla hızlanıyordu (Bir, 2006: 56; Yücel, 1999: 247). Bu teknik yeryüzünde tarihî süreçte üretilen en mükemmel silahlı vücuda getiriyordu.

Türk yayı, dünyanın en mükemmel yayı olarak kabul edilir. Bunun menşesinde birden fazla malzemenin bir araya getirilmesiyle yapılmış olmalarının verdiği üstünlük yatmaktadır. Zira tek bir malzemenin gücü ve çalışma dinamikleri yerini mürekkep yaylarda birden fazla birleşenin sağladığı üstün bir çalışma mantığına bırakmıştır.

Mürekkep yayların ortaya çıkışıyla alakalı çeşitli teoriler vardır. Bunlardan en yaygınlarından birisi Asya'da bulunan ağaçların tek başına kuvvetli bir yay yapmaya elverişli olmadığı şeklindedir. Bu bakış açısı yüzeysel kalmanın ötesinde izahtan uzaktır. Zira Asya kavimlerinin düşmanları genellikle yine aynı coğrafyada bulunan komşularıydı. Yani herkesin eşit şartlarda yay yapıp ok atmak zorunda olduğu söylenebilir. Hal böyleyken "daha kuvvetli" bir yay ihtiyacı ağaç yetersizliğine bağlanamaz. Aslında, inşası karışık yayların ortaya çıkışının da en az yapıları kadar karmaşık olduğu söylenebilir.

Resim 1: Harbiye Askerî Müze teşhirinden yay halkası (Hilmi Arıç Arşivi)

Türk yayını mükemmelleştiren bir başka ayrıntı ise dış bükümlü olmasıdır. Yani yapılışı esnasında çekiş yönünün tersine dönük halde kurgulanması ve sonrasında iki ucunun dışa doğru birbirine değecek şekilde bağlanıp bekletilmesidir. Böylelikle en dışına döşenen sinirlerin geriliminin had safhaya getirilmesi sağlanmaktadır.

Resim 2: Harbiye Askerî Müze teşhirinden açık yay (Hilmi Arıç Arşivi)

Kurulup kirişi takılan yay çekilip salındığında aylarca dışa doğru çevrili vaziyette bekleyen malzeme kendisini ileriye olanca süratiyle toplamaktadır. Bu tarz yaylar günümüzde yabancı deyişle "recurve" yani dış bükey olarak tabir edilmektedir. Hatta olimpiik müsabakalarda kullanılan modern konstrüksiyonlu yayların yapısı da umumiyetle dış bükeydir.

Türk yaylarının merkezinden muhite; yayın ortasında bulunan ve tutmaya yarayan kısma kabza, kabzanın iki yanında düz uzanan ve esneyen kısmına sal, salın bitiminden itibaren dışa doğru kıvrılan bölüme kasan ve kasandan düz çıkıp kirişin takıldığı parçalara ise kasanbaşı denilir (Yücel, 1999: 261-265). Yayın kurulmasında ise uçlarında tonç düğümleri bulunan ipek bir kiriş bulunur.

Savaşlarda Yayın Ehemmiyeti

Ok ve yay dünya savaş tarihinde gayet etkin bir role sahiptir. Şöyle ki; Gotlar at üstünde kargı kullanıyorlardı. Bu sayede oldukça geniş bir coğrafyaya asırlarca hükmeden Roma İmparatorluğunu 378 Edirne savaşında yenip 30 sene zarfında bu imparatorluğu büyük bir çöküntüye uğrattılar. Hunlar ise at üstünde ok atarak 3 senede Gotları hâkimiyetleri altına almayı başardılar (McEvedy, 2005: 10). Diğer taraftan Ortaçağın şövalyeler devrini bitiren Agincourt savaşında (1415) İngilizlerin sefalet içindeki okçusu, Fransızların zırhlar içindeki süvarilerini hezimete uğratmıştı (Bennet, 2011: 54).

Resim 3: Atlı Okçu (Hilmi Arıç Arşivi)

Cahiz, Türklerin özellikle at üstünde ok atmadaki maharetlerinin o devirde hiç kimsenin boy ölçüşemeyeceği derecede olduğunu tesbit eder. Öyle ki Deylemliler arasında da at üstünde ok atanlar varsa da Türk kadar seri ve nişancı değillerdir (Cahiz, 1967: 67). Türklerin ok ve yayı ne kadar etkili kullandıklarının misallerinden birisi de, 1021'de Urumiye'ye akın yapan birliklerin Ermeni Krallığı askerlerine ağır zayıat verdirirken, Selçuklulardan bir kişinin bile yaralanmamasıdır (Yücel, 1999: 9).

Dünya savaş tarihinde, özellikle de Türk tarihinde bu kadar önemli yeri olan ok ve yay ile alakalı divan şiirinden Memlukler devri furusiye yazarlarından Tayboğa el-Beklemişî'ye, oradan Osmanlı döneminde kaleme alınan eserlerden olan Kitab-ı Makbul'e değin geniş bir yazılı literatür ve müze numuneleri bulunmaktadır.

Ok ve yayın savaş meydanlarında görüldüğü son iki ila üç yüz yıl içinde çok geniş bir coğrafyada birbirinden farklı tiplerde yaylar kullanılmaktaydı. Bunların günümüzde Türk yayı adıyla en meşhuru olan Osmanlı yaylarından başka İran, Hindistan, Kırım ve Türkistan'da da birbirinden farklı yaylar kullanılıyordu.

Resim 4: Lukas Novotny'nin yapısı Osmanlı yayı (www.salukibow.com)

Osmanlı Yayı

Osmanlı yayı, Günümüzde Türk yayı diye adlandırdığımız tipin klasik dönem Osmanlı'da diğerlerinden ayırt etmek için kullanılan ismidir (BOA, TT: d 00857). 1640 tarihli *Es'ar Defterinde* tirkeş, azmayış ve menzil yayı olmak üzere üç çeşidi verilmiştir (Yücel, 1982: 59). Bunlar inşa itibarıyla birbirine benzemekle beraber üç ana inşa tipinde olurlar.

Bu inşa tiplerinden, Kabza kuran dedikleri yaylar yasılı iken, yani kiriş takılmamışken duruşu; kabzadan başlayarak hafifçe kasan başlarına doğru kıvrılır. Genellikle meşk yayları bu tipte olur.

Tekne kuran yaylar ise; kabzadan beş altıparmak ileriden dışa doğru kıvrılmaya başlar. Kasan başlarına doğru bu kıvrım hafif bir şekilde devam eder. Tirkeş ve hedef yayları için en çok tercih edilen tarzıdır.

Hilal kuran ise ikisinin arasında olur fakat kasan başları bir miktar daha dışarıya açıktır. Genellikle menzil yayları bu şekilde inşa olunur (Kani, 2010: 321).

Bir ince ayrıntı olarak Osmanlı yaylarının bazılarında kasan başını takviye için ince bir boynuz parçası dikey olarak ortaya yerleştirilir. Böylece kirişin tazyikiyle kasan başının zarar görmesinin, kırılmasının önüne geçilmiş olur (Latham, 1970: 15).

Osmanlı yaylarının boyları 110-120 cm civarında olup dünyanın en kısa yaylarıdır. Bundan dolayı dahi dünyanın en

mükemmel inşa edilmiş yayları olarak kabul edilebilirler (Yücel, 1999: 252). Ayrıca tarihte kayıtlı en uzun menzilin sahibi Tozkoparan İskender'in bu tipte yapılmış bir menzil yayı kullandığı dikkate alınacak olursa, dünyanın en uzun mesafeye ok gönderen yayı olduğu da tartışmasız bir gerçektir. Tozkoparan İskender, 957 (1550) senesinde gündoğusu menziline 846 metreye ok düşürmüştür ki bir daha hiç kimse bu kadar uzağa ok atamamıştır (Bir, 2006: 47). Boyu, menzili ve zerafetiyle dünyanın en iyi yayı olarak kabul edilir.

Resim 5: Lukas Novotny'nin yapısı Tatar yayı (www.salukibow.com)

Tatar yayı:

Tatar yayı, Cumhuriyet dönemi hatası olarak kundaklı bir yay tipi olan "çarh" ile karıştırılmıştır. Hâlbuki Tatar yayından maksat Kırım başta olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde kullanılan hatta Kafkasya'ya kadar uzanan bölgede kullanılan yay tipidir. Bunlarla İstanbul yayının arasındaki en bariz fark kabzanın içe değil, dışa bakıyor olmasıdır.

Bu yay tipinde sal ve kasan kısımlarının inşasında çok bir fark görünmez. Yine de Osmanlı yaylarından daha uzun olmakla birlikte ortalama 155 cm gelmektedirler (Yücel, 1999: 252).

Tatar yaylarını tarif ederken sallarin küçük bir kabzanın ardında devrederek başlayıp kasan başlarının geriye baktığı ve bu özellikleriyle süratli bir yay olduğu ifade edilir (el-Katib, 2013: 83).

Resim 6: Czaba Grozer yapısı İran yayı (www.grozerarchery.com)

İran Yayı

İran yayı da Tatar yayı gibi içe bakan fakat daha küçük kabzasıyla hemen fark edilir. Bunun haricinde sallarin ikişer üçer sıralı boynuz şeritleri ile kuvvetlendirilmiştir (el-Katib, 2013: 83). Yan yana dizilen bu boynuz levhalar yayın kuvvetini artırmakla beraber çevikliğine olumsuz yönde tesir etmektedir. Mustafa Kani Efendi, Acem yayının şeklini tarif ederken kemiklerin üstünün bazen sinirle kapatıldığından bahisle; "nakşından gayrı muhassenâtı olmayub kabihhey'et müstahıkk-ı la'net yaylardır" diyerek eleştirmektedir (Kani, 2010: 323).

Hatta bu usulde abartılı bir şekilde imal edilmiş ve Şah Safi (1629-1642) tarafından IV. Murad'a (1623-1640) hediye olarak gönderilmiş bir İran yayı hiç kimse tarafından kurulamamıştır. Sonrasında Deli Hüseyin Paşa baltacı olarak vazife yaptığı sırada bu yayı kurunca hızlı bir şekilde yükselmişti (Eralp, 1993: 81). Bu yay halen Topkapı Sarayı silah hazinesinde bulunmaktadır.

Ayrıca yayın kasanları da oldukça kıvrık ve uzundur. Bu da yayın çekişinde kolaylık sağlaması gayesiyle yapılmış bir inşa biçimidir (Khorasani, 2013: 14).

Boyları umumiyetle 145-150 cm civarında olmakla beraber kısılları 135 cm'ye kadar düşebilmektedir (Yücel, 1999: 252).

Osmanlı yayında olduğu gibi bunların da bazısında kasan başının arasına dikine yerleştirilmiş bir boynuz parçası bulunur (Latham, 1970: 15).

Resim 7: Lukas Novotny'nin yapısı Babürî yayı (www.salukibow.com)

Babür Yayı

Asıl yapısı itibarıyla İran yayına benzemekle beraber, sallarındaki boynuzlar Osmanlı ve Tatar yayındaki gibi birer parça olarak döşenmiştir. Ayrıca kabzası dışa bakmaktadır.

Babüriler inşa tekniği noktasından Osmanlı yaylarından sonra en iyi yapıda olanlardır denilebilir. Ortalama uzunlukları 130 cm'dir (Yücel, 1999: 252).

Bu yaylarla alakalı en büyük şansımız, vaktiyle Hindistan'a giren işgalci İngilizler arasındaki çok sayıda koleksiyoner tarafından toplanmış olmalarıdır. Bu sayede Babürî coğrafyasının yayları günümüzde bol miktarda bulunabilmektedir. Hatta yakın zamana kadar pek çok batılı antika satış noktasında Hindistan'dan getirilmiş yaylar kolaylıkla alınabilmekteydi.

Bunların yapıları da dört kısımdır. İlki yine hilal devir denilen ve kabzası dışa bakan yaylardır.

İkincisi Çehar Hasem denilen bağı oldukça çökük, kabzası içe bakan tiplerdir. İran yaylarına benzerler.

Üçüncüsü Meyane Devir adı verilen kabzası içe bakan ama kabzadan sala geçişte herhangi bir meyli olmayan yaylardır.

Dördüncüsü ise Hemvar Devir denilen yapıdaki yaylardır ki bunların da kabzaları içe bakmakla beraber kabzadan sala geçişlerinde az da olsa bir meyil vardır. Bundan başka bu yay da bağı çökük durur (Remiy: 34).

Tatar yayından ayrıldıkları nokta ise kasanlarının iyice dışa kıvrık ve nispeten büyük olmasıdır.

Çaçi yay:

Türkistan'da Taşkent yahut Kaşgar vilayetinin eski adı olan Çaç'tan adını alır. Katılığı ve kuvvetiyle bilinir (Şentürk, 2016: 31). Ama günümüzde şekline ve neye benzediğine dair her hangi bir malumat yoktur.

Babürilerin Türkistan havzasından çıktığı nazar-ı dikkate alınacak olursa yukarıda nitelikleri verilen yaylarla benzerlik arz ettiği düşünülebilir. Yalnız Abdullah el-Katib'in bahsettiği Özbek yaylarının Tatar ve İran yayları arasında olup, 14-16 tutam olduğuna dair ibareden bu iki tipin ortasında bir uzunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. El-Katib Bunların küçük kabzalı, küçük başlı, yassı, bir kaç parça boynuzla yapılan yaylar olduğunu anlattıktan sonra pek makbul sayılmadıklarını da nakleder (el-Katib, 2013: 84).

Buna mukabil Çaç yaylarının Ortaçağ'da makbul tutulduğuna dair kayıtlar da vardır (Göksu, 2008: 192).1235'te Selçuklular'ın Harran'ı zaptı sırasında ele geçen malzemeler sayılırken "hiç bir gözün daha evvel görmediği güzellikte Çaç yayları" ele geçirildiği kaydı bu makbuliyetin belirtisidir (Göksu, 2008: 189).

Şiirlerde adı muhtelif vesilelerle zikredilse de bunlar da Çaçi yay hakkında bilgi sahibi olmamıza el vermemektedir. Çaçi yaydan bahisle iki beyte misal verecek olursak; "Belde tîr-keş elde bir Çâçikemân / RüstemiZâl idi her biri hemân", "Gâfil olma sehm kıl âhu modından ey felek / Kaddüm altun tozlu bir Çaçi kemânumdur benüm" (Şentürk, 2016: 31)

Resim 8: Kitab fi Ramiyetü'n Nüşşab'da Mısırî yay

Mısırî Yay

Memlukler devrinden itibaren belki daha öncesinde Eyyubîler zamanından başlayarak Mısır'da kullanılan yaylardır. XVII. yy.'da Anadolu'da halen kullanıldığını Erzurum Beylerbeyi Dursun Mehmet Paşanın terekesinde görebilmekteyiz (BOA, TT: d 00857).Lakin şekil özelliklerine dair pek bir malumata sahip değiliz. Yalnız Tayboğa el-Beklemiş'nin çizimlerine istinaden kabzalarının dışa baktığını ve kısa kasanlı yaylar olduğunu söylemek mümkündür (Beklemiş, 1494: 8).

Bu yaylar sadece Mısır'da değil, Selçuklu dönemi sonlarında ağırlıklı olarak Şam'da da üretilmekteydi (Göksu, 2008: 189). Mısır yayı tabirinin sonraları daha ağırlıklı kullanılmasının sebebi Memluk idari merkezinin Kahire'de olması olsa gerektir.

Türk coğrafyasında kullanılan yaylar içerisinde meçhul olan iki tip yani Çaçi yay ile Mısırî yay bir dönem dünyayı en

çok etkileyen Timurlular ve Memlukler tarafından kullanıldığı düşünülecek olursa halkadaki en ağırlıklı iki unsurun kayıp olduğu söylenebilir.

Sonuç

İpek yolu coğrafyasında Türkler savaşçı özellikleriyle var olmuş, bunu da ağırlıklı bir şekilde süvariliklerine ve okçuluklarına dayandırmışlardır. Bu geniş hat üzerinde kullanılan yaylar bugün için tespit edebildiğimiz kadarıyla; Çaçi yay, Babürî yay, İran yayı, Mısır yay, Osmanlı yayı ve Tatar yayıdır. Elbette bu konuda çalışmalar geliştikçe İpek yolu güzergâhı haricindeki Türklere ait tarihin muhtelif dönemlerinde kullanılan yayların da keşfedilmesi mümkün olacaktır.

Günümüzde Türk yayı imalatında eski usulleri bir üstaddan öğrenerek gelebilmiş hiç kimsenin olmaması bu büyük mirasın günümüze aktarılmasında büyük bir kayıptır. Yine de son yıllarda dünya çapında Türk yayına karşı artan alakanın olumlu neticeler vereceği muhakkaktır. Macar Türkologların başlattığı çalışmalar, özellikle Dr. G. Fabian'ın deneysel arkeoloji çalışmaları XX. asrın başlarında bu hususta oldukça mesafe katedilmesine vesile olmuştur (Latham, 1970: 14). Gelenekle bağlı kesilmemiş diğer Asya kavimlerinden Koreliler ve Çinlilerin tekniklerinin tetkik edilmesi gibi faaliyetler neticesinde günümüzde Adam Karpowicz gibi ustalar Türk yaylarının tekrar imalatı konusunda teorik ve pratikte oldukça mesafe katetmiş bulunmaktadır (Karpowicz, 2008). Yine de Binlerce yılın birikimini bir kaç yılda ihya etmek pek de kolay olmasa gerektir.

Kaynakça

- Abdullah el-Katib (2013). *Kavaidü'rRemy*. çev. İlhan Uçar, Ankara.
BOA, TT d 00857
Bozkurt, N.(2000). İpek Yolu. *TDVİA*, C.22, Ankara.
Bennett, M. , Bradbury, J., Devries,K., Dickie,I., Jestice,P. (2011). *Dünya Savaş Tarihi Ortaçağ*. Çev. ÖzgürKolçak, İstanbul.
Bir, A., Kaçar, M. Acar,Ş. (2006).Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları.*Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII. Cahiz,(1967). Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri. Çev. Ramazan Şeşen, Ankara.*
Çetin, A. (2011). Memlûk Devletinde Okçuluk. *Gazi Türkiyat* 9.
Eralp, N. (1993). *Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Ankara.
Göksu, E.(2008). *Türk Kültüründe Silah*. İstanbul.
Karpowicz, A.(2008). *OttomanTurkishBows- Manufactureand Design*.
Kemankuş Mustafa Efendi (2010).*Kavsname, Haz. Hanifi Vural, Yaşar Metin Aksoy*. Tokat.
Khorasani, M. M.(2013). An analysis of a PersianmanuscriptwrittenbyKapurÇand, *Revista de ArtesMarcialesAsiaticas*.
Latham, J.D. Phil, M.A.D.,Paterson, W.F. (1970). *SaracenArchery*. Londra.
McEvedy, C. (2005). *Ortaçağ Tarih Atlası*. Çev. Ayşen Anadol. İstanbul.
Mustafa Kani Efendi,(2010). *Telhis-i Resailat-ı Rumat*. Haz. Prof. Dr. Kemal Yavuz, Prof. Dr. Mehmet Canatar, Editör; İ. Aydın Yüksel, İstanbul.
Tayboğa el-Beklemişi(1494). *Kitab fi Remiyyatü'nNüşşab*. Mısır.
Yücel, Ü.(1999).*Türk Okçuluğu*. Ankara.
Yücel, Y. (1982).*1640 Tarihli Es'ar Defteri*. Ankara.

İPEK YOLU MEDENİYETLERİNDE ÇİNİ SANATI

Prof. Dr. İskender Işık

Dumlupınar Üniversitesi / Müh. Fak. Mlz. Bilimi ve Müh. Bölümü, Kütahya
iskender.isik@dpu.edu.tr

Arş. Gör. Gökhan Akca

Dumlupınar Üniversitesi / GSF Seramik ve Cam Bölümü, Kütahya
gokhan.akca@dpu.edu.tr

Öğr. Gör. Uğur KUT

Dumlupınar Üniversitesi / Mimarlık Fakültesi, Kütahya
ugur.kut@dpu.edu.tr

Öz

Çin ve Batı ülkeleri arasında yüzyıllarca işlevini sürdüren İpek Yolu, ticaret mallarının yanı sıra güzergâhı üzerindeki medeniyetlere ait sanat ve kültür değerlerinin de taşınmasını ve zenginleşmesini sağlamıştır. Bu sanat değerlerinden biri de Türk Çini sanatıdır. Geleneksel Türk El Sanatları içerisinde önemli bir yeri olan çini sanatının anavatanı Orta Asya'dır. Türklerin egemen oldukları bütün coğrafyalardaki mimari ve sanatsal eserlerinde çini sanatını kullanmaları, bu sanata verdikleri önemi göstermektedir. Uygur Türkleri ile başlayan çini sanatı; Karahanlılar, Gazneliler, İlhanlılar ve Anadolu'nun 1071 yılında fethi ile Selçuklular tarafından Anadolu'ya getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte özellikle 16. ve 17. yüzyıllar arasında altın çağını yaşayan çini sanatı, bugün halen sürdürülmektedir. Bu çalışmada ata süsleme sanatımız olan Çini'nin Orta Asya'dan Anadolu'ya olan medeniyetlerdeki tarihi gelişimi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Çini, Selçuklu, Osmanlı, Anadolu.

TRADITIONAL ART TILES ON SILK ROAD CIVILIZATIONS

Abstract

The Silk Road had been an important phenomenon throughout centuries between China and western countries in terms of trading goods as well as the movements for arts and cultures enhancement's accumulations over the Road. One of the notable art for the Silk Road is Traditional Turkish art tile (also known as çini). The fatherland of the çini is Central Asia.

Çini's art has been utilized in architectural and artistic works by all geography where Turkish nation was ruled, indicating the importance given to this art. This art has been started by the Uyghur Turks; then it was carried out by Karahans, Ghaznavids, the Ilhanlı and finally it was brought to Anatolia in 1071 by the Seljuks. Çini's art had been reached the peak points between 16. and 17. Century during Ottoman Empire. Today, çini's manufacturing has been an industrial sector recently. In this study, the historical aspects of çini's art from the Central Asia to Anatolia over Silk Road's Civilizations were studied.

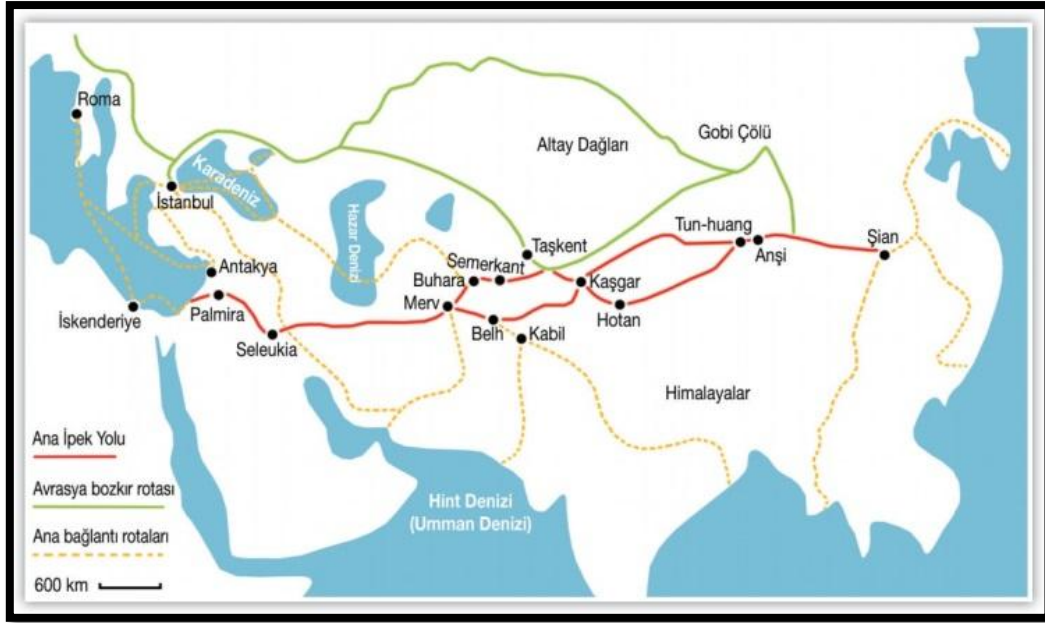
Keywords: Silk Road, Çini, Seljuks, Ottoman, Anatolia.

Giriş

1. İpek Yolu ve Medeniyetleri

Çin'de başlayan ipek üretimi, toplumsal, siyasi ve ekonomik temasların etkisiyle Orta Asya üzerinden Batı ülkelerine taşınmıştır. Yüzyıllarca süren bu yolculuk çoğunlukla ticaret kervanları kanalıyla yapılmış, izlenen güzergâhlar da genel bir ifade ile İpek Yolu olarak tanımlanmıştır.

İpek Yolu güzergâhının tam olarak bilinmesi imkân dâhilinde değildir. Uzunca bir süre Çin ve Batı dünyası arasında yalnızca tek bir yolun varlığına inanılmış ve bu yolun yüzyıllarca değişmeden kullanıldığı sanılmıştır. Ancak İpek Yolu çizgi şeklinde tek bir hat olmayıp, Çin'den Akdeniz'in doğusuna ve Güney Rusya'ya dek uzanan ve bazı kesimlerde kollara ayrılan bir ağ şeklindedir (Yıldızdağ, 2005, s.16). Genel olarak Çin'den batıya uzanan İpek Yolu, Kuzey ve Güney olarak iki koldan ve bu kolları birbirine bağlayan bağlantı yollarından oluşmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. İpek Yolu Güzergâhları (www.thinglink.com).

Tarihi kaynaklara bakıldığında, ne Çin’de Batılı tüccarlara, ne de Batı’da Çinli tüccarlara ilişkin kayıt bulunmamaktadır. Buradan da açıkça anlaşıldığı üzere iki coğrafya arasında varlık gösteren İskitler ve Parthlar gibi bazı kavimler bu ticareti sağlamışlardır (Akkaymak, 2009, s.4). Bu kavimler, Çin ile Avrupa, Orta Doğu ve Afrika arasında bağlantı kurarak başta ipek olmak üzere birçok değerli mal ve eşyanın ticaretini sağlarken aynı zamanda bu bölgelerdeki farklı kültür ve dini inanışların birbiri arasında yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu yıllarda Asya İslam dininden etkilenmiş ve Müslümanlar Çin ile Batı arasında bir perde gibi Orta Asya’ya yerleşerek, bunlar arasındaki ticareti yönlendirmeye başlamıştır. 10. yüzyılda doğu ve batıdaki devletlerin aralarındaki ticari ve siyasi temasların artmasıyla birlikte İpek Yolu’nun milletler arasında sağladığı kültür alışverişi de genişlemiştir (Özergin, 1985, s.7-11).

2. İpek Yolu ve Türkler

İpek Yolu adı verilen bu ticaret yolları sadece ticaret mallarını değil, aynı zamanda güzergâhları üzerindeki toplum ve medeniyetlerin sanat ve kültürlerini de taşımış ve zenginleştirmiştir. Orta Asya’nın en eski kavimlerinden biri olan Türkler bu bölgede gerek göçebe, gerekse yerleşik hayat tarzını benimsemiş çok sayıda devlet kurmuşlar ve bu bölgenin etnik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Türkler Çinlilere hayvan ve hayvan ürünleri satarken karşılığında tahıl ve ipekli kumaşlar satın almıştır. Çin’den Bizans’a giden ipek Yolu nedeniyle ticari ilişkiler kurmuşlardır (www.turkcebilgi.com, 2016). Türk toplumlarının, yüzyıllar öncesine dayanan tarihi geçmişlerini bize belgeleyen yine Türklerin maddi kültür verileri olmuştur. Bu buluntuların en erken tarihli olanları maden, taş ve seramik-çini eserlerdir. Uygurların Karahoço denilen merkezinde kitabeler, minyatürler, nakışlar, kumaş parçaları, çiniler bulunması Türk sanatının örnekleri arasında yer alır.

Türklerin ana yurdu olarak bilinen Orta Asya’da en eski sanat kollarından biri de çiniciliktir. Türk boyları içinde, sanat konusunda yoğun faaliyet gösterenler Uygur Türkleridir. Uygur eserlerinde insan ve hayvan figürleri ağırlıklı olmakla birlikte bu motiflerin kompoze edildiği ağaç, meyve ve çiçeklerden oluşan bitkisel süslemeleri de görmek mümkündür (Şahin, 1989, s.13-16).

Sanat milletin duygu, düşünce ve kültürünü yansıtan bunun yanında milletin gelenek ve göreneklerini kuşaktan kuşağa aktaran bir bilim unsurudur. Türk sanatı doğuşundan günümüze kadar çok geniş bir alana yayılmasına rağmen büyük ölçüde kendi kültür ve sanat özelliklerini korumuştur. Türklerin Anadolu’ya gelmeden önce Orta Asya’da yaşadıkları yörelerde ve çevrelerinde bulunan kültürlerle gelişen süslemeler Selçuklu dönemi süsleme sanatının tarihsel bir uzantısıdır. Türkler Anadolu’ya geldikleri zaman İslam etkilerinin yanı sıra Orta Asya’da yüzyıllardır geçirdiği deneyler ve diğer çevrelerle ilişkilerinin sonucu ortaya çıkan sentezi de getirmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra kendi özelliğini yitirmedikleri her türlü kaynaşmayı kendi özellikleriyle yorumlamayı bildiği içindir ki kültürünün oluşmasındaki payı büyüktür.

Türkler uzun yıllar farklı toplum ve medeniyetlerle yapmış oldukları çeşitli sanat ilişkileri nedeni ile bugün hayli zengin bir kültür hazinesine sahiptir (Kılıçkan, 2004, s.45). Bu hazinelerden biri de Türk Çini Sanatıdır. Dünya Sanat tarihi içinde çok önemli bir yeri olan Türk Çini Sanatının geçmişi 8. ve 9. yüzyıllarda Uygurlara kadar uzanmaktadır. Fakat çini sanatında asıl büyük değişim Büyük Selçuklu Devleti ile başlayıp, Anadolu Selçuklu Devleti ile devam etmiştir (Akbaygil ve Kahraman, 2010, s.25). Osmanlı İmparatorluğunun en parlak dönemini yaşadığı 16. yüzyıla gelindiğinde çini sanatı da zirve noktasına ulaşmıştır.

3. Türk Çini Sanatı

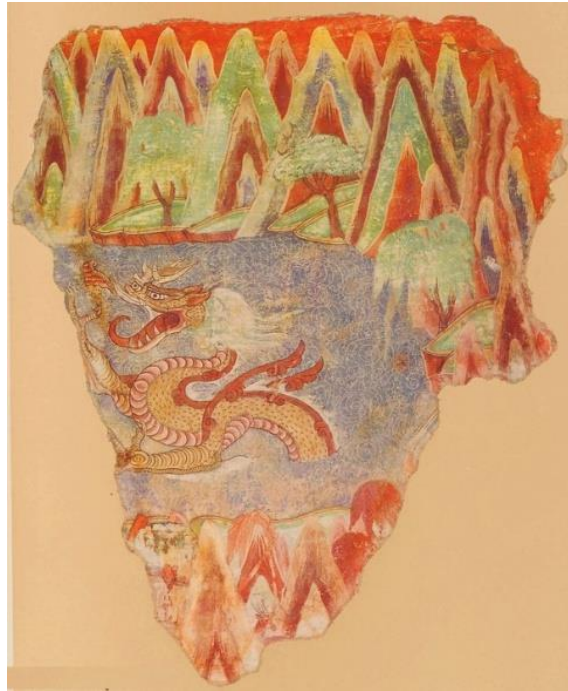
Çini; başlıca kaolin, bentonit, kalsit ve kuvars gibi hammaddelerin belirli oranlarda karıştırılarak hazırlanan çamurun şekillendirilmesi, kurutulması, pişirilmesi, dekorlanması, sırlanması ve sırlı bünyenin pişirilmesi ile oluşan bir sanat ürünüdür.

(Işık, 2010, s. 42-45). Kaşan, Turfan, Aşkar ve Koça bölgelerinde yapılan kazılarda bulunan fırın kalıntıları ve çini parçaları, Türklerin 8.yüzyıldan önce çiniyi bir sanat dalı olarak ele aldıklarını gösteren verileri barındırmaktadır.

Döneminin çini üretim merkezi olarak kabul edilen Orta Asya'daki Kaşan şehri sebebiyle, 18. yüzyıla kadar Mimaride kullanılan çiniye "Kaşi", diğer kullanım eşyası çinilere de (tabak, vazo, kâse vb.) "Evani" (kap kacak) adı verilmiştir (www.aregem.kulturturizm.gov.tr, 2016). Çini kelimesinin 'i' ilgi harfiyle türetilmiş olması ilk bakışta çiniciliğin Çin'den geldiği kanısını uyandırır da 18. Yüzyıldan itibaren Çin'den ithal edilen porselenlerin ün kazanmalarından ötürü, Türk yapısı "Kaşi" ye, kalitesinin yüksekliğini vurgulamak için Osmanlıca bir sözcük olan "Çini" denmeye başlanmıştır. Çini sözcüğü Türkçe literatürde ilk olarak 1958 yılında Prof. Dr. Hakkı İZZET tarafından kullanılmıştır (www.tpe.gov.tr, 2016).

4. Çini Sanatında Kullanılan Motifler

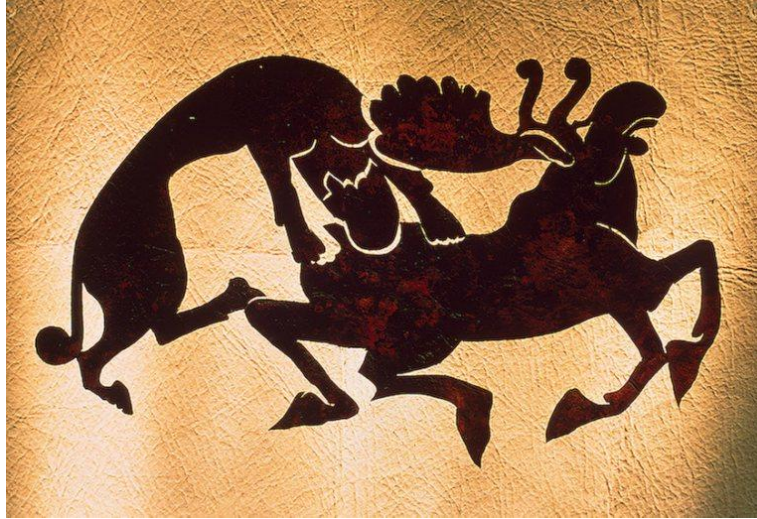
Orta Asya'da varlık gösteren Türk kavimlerinden yerleşik hayatı ilk benimseyen Uygurlar, Türk çini sanatının da öncüsü olmuştur. Dolayısıyla bu bölgede gelişen Türk Çini Sanatının ilk örnekleri, Uzak Doğu uluslarının da etkisi görülen Uygur çinileridir. Bu dönemde kullanılan motif ve desen öğelerinin izleri hiçbir zaman kaybolmamış ve bugüne kadar süregelmiştir. Çin bezeme sanatının özelliklerini taşıyan bulutlar, dalgalar, şimşek türü doğa olayları, ejderha tipi düşsel hayvanlar, iç içe küçülen üçlü daire kompozisyonu geometrik ölçülerden uzak serbest düzenlemeler yeri geldiğinde en güzel biçimde geliştirilerek kullanılmıştır (Şekil 2).

Şekil 2. Gölün ortasında bir ejderha tasvirli bur duvar freski (Deveci, 2013, s.1779-1791).

Altay ve Tanrı dağların bulunduğu geniş bozkırlarda yaşayan Türkler, Hun ve Göktürk döneminde komşuları olan İran ile Çin arasında ticaretin yanı sıra kültür ve sanat ilişkileri kurarak bir aracılık görevi de üstlenmiştir. Orta Asya'da yaşayan Türkler için hayvan öğelerini kullanmak çok önemlidir. Hayvan figürleri bu toplumlar için kahramanlık, kuvvet, bereket, mertlik ve bağlılık gibi duyguları çağırır. Bu dönemlerde mevsim göçleri, avlanma, komşu sınırlarını aşma ve hızla yer değiştirme nedeniyle at biniciliği yaygın bir hal almıştır.

Bazı tarih yazarları Hunların at sırtında alışveriş yaptıklarını, yemek yediklerini ve hatta uyuduklarını yazar. Ata olan bu bağlılık ona olan sevgiyi yüceltmiş, bakımı ve süslenmesi Türk'ün değişmez bir geleneği olmuştur. Atın koşum takımları ve eğeri süslenirken bozkırda karşılaşılan vahşi hayvanların birbiriyle savaşı konu alınmış ve bu figürler diğer kullanım eşyalarının ile çinilerin süslenmesinde de kullanılmıştır (Şekil 3) (Kılıçkan, 2004, s.45).

Şekil 3. Pazırık Kurganında Bulunan Eşyalarda Vahşi Hayvan Figürleri (www.onturk.org, 2016).

Uygur Türkleri ile sistemleştirilmiş olan süsleme, çeşitli sanat kollarında, Türklerin İslamiyet’i kabul edişi ve yaygınlaşmasına kadar devam etmiştir. İslamiyet’le birlikte Türk Süsleme Sanatlarında insan ve hayvan figürleri yavaş yavaş ortadan kalkmış, yerini bitkisel ve geometrik süsleme almıştır. 7. Yüzyıldaki Kubbet-üs Sahra’nın mozaiklerinde görülen bitkisel süsleme Türk İslam Süsleme Sanatının mimarideki en erken örneğidir (Şekil 4).

Şekil 4. Kubbet-üs Sahra’da kullanılan Çiniler (www.onedio.com, 2016).

Sasani ve Part sanatlarının etkisi ile bitkisel süsleme motiflerinin kısmi bazı örnekleri, erken İslam çinilerinde yer bulurken, 12. yüzyıldan itibaren tamamen bitkisel motif kullanımı göze çarpmaktadır (Şahin, 1989, s.14). Uygurlar ile başlayan Türk Çini Sanatının örnekleri, Türk-İslam devletlerinin ilki olan Karahanlılar’da görülmektedir. Karahanlı dönemi çini örnekleri kendilerinden önceki Türk devletlerine oranla değişiklik ve çeşitlilik arz eder. Karahanlılar ile başlayan Türk-İslam devletleri ile birlikte yerleşik hayat tarzının önem kazanması, imar faaliyetlerine de önem kazandırmış; cami, medrese, kervansaray, köprü vb. eserler inşa edilmiştir. Kırgızistan, Özkent şehrinde bulunan Celaleddin Hüseyin Türbesi’nin (1152) cephesindeki mavi çiniler ile Buhara Kalan Camisinin (1127) çinileri Karahanlılar dönemindeki çini sanatını göstermektedir (Şekil 5).

Şekil 5. Kalan Camii Minaresi (Buhara, Özbekistan) (Işık, 2015).

Karahanlılar Dönemi Türk-İslam sanatının temellerinin atıldığı dönemdir. Karahanlılar diğer alanlarda olduğu gibi sanat alanında da sonraki döneme örnek olmuşlardır. Gazneliler Döneminde Hint ve İslam sanatları kaynaşma imkânı bulmuş, gelişen Türk sanatı Selçuklular ve Hindistan’da Müslüman Türk sanatını etkilemiştir (tarih.tumders.com, 2016). Türk Çini Sanatı Uygurlar ile başlayıp, Karahanlılar ve Gazneliler ile devam etse de, asıl büyük değişim Büyük Selçuklu Devleti ile başlayıp, Anadolu Selçuklu Devleti ile devam etmiştir (Akbağgil ve Kahraman, 2010, s.25).

İpek Yolu medeniyetlerinin ürettiği çinilerde yer alan motif ve desenler ait oldukları dönemlerin sanat anlayışını da yansıtmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ve onların devamı olan Anadolu Selçuklu Devleti, devrinin en güçlü devleti olarak bölgenin imarında, siyasi, sosyolojik ve kültürel bakımdan şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Türk Çini Sanatının en yoğun örnekleri bu devrin eserlerinde karşımıza çıkmaktadır (Şekil 6).

(a)

(b)

(c)

Şekil 6. a) İnsan ve bitki figürlü çini tabak, b) Hayvan figürlü çini tabak, c) Geometrik figürlü çini tabak.

(www.turkcetarih.com, 2016)

Selçuklu sonrası çini sanatı Osmanlı İmparatorluğu tarafından geliştirilerek devam etmiştir. Osmanlı günlük hayatında ve mimarisinde de çini önemli bir yer tutmaktadır. Selçuklular gibi Osmanlı da kendi dönemlerinde hem Türklüğün hem de İslamiyet’in en önemli temsilcileri konumundadır. İslam sanatının figüratif tasvirlerden kaçınmış olması, çiçek ve diğer bitkisel motiflere cennetin simgesi olarak değer vermesi, Osmanlı sanatındaki zengin bitkisel motiflerin kullanılma nedenidir (Alpat, 2010, s.27-50).

İslam sanatında figürlerin kullanımına sınırlı ölçüde yer verildiğinden Osmanlı döneminde bu sınırlamanın aşılmamasına özenilmiştir. Bu özen, çinilerde belli desen gruplarını ön plana geçirmiştir (Şekil 7). Yazı, Osmanlı çinilerinde erken dönemlerden başlayarak önemli bir yer tutmaktadır. Çinilerde kitabe niteliğindeki yazılara pek az rastlanmaktadır. Buna karşılık, dini konulu metinler, başta Kur’an-ı Kerim’den bölümler olmak üzere camiler, özellikle dini yapılarda yer alır. Erken dönemlerde belli bir şemanın çinilerde, sık sık tekrarlandığını görürüz (www.cokbilgi.com, 2016).

(a)

(www.wowturkey.com, 2016)

(b)

(www.pinterest.com, 2016)

(c)

(www.steps365.com, 2016)

Şekil 7. a) Ayet işlemeli cami çinileri , b) Kalyon figürlü çini tabak, c) Bitkisel figürlü çini vazo.

Çini sanatı, Osmanlı döneminde Bursa, İstanbul, İznik ve Kütahya gibi merkezlerde doruk noktaya ulaşmıştır. Sonraki dönemlerde Kütahya, İznik ile birlikte Anadolu’da en önemli iki çini merkezinden biri olmuştur (www.ito.org.tr). İznik çiniciliğinin karakteristik özellikleri incelendiğinde göz akı beyazı olarak tabir edilen kaliteli bünye yapısı homojen ve net bir beyaz zemin oluşturmuş, bu zemin sayesinde çok daha canlı ve parlak görünüm sağlayan desen ve renkler ön plana çıkmıştır. Yüksek beyazlık derecesine sahip bünye ve canlı renklerin getirdiği kalite neticesinde desen ve motif tasarımları bu kaliteyi de gözler önüne serecek bir sadelikle belirlenmiştir (Şekil 8).

Şekil 8. İznik çini tabak örneği (elopedelart.canalblog.com, 2016)

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı ekonomik zorluklar nedeniyle İznik çini üretimi giderek daralmış ve bozulmuştur (Akbağgil ve Kahraman, 2010, s.25). Kütahya çiniciliği tarihin hiçbir döneminde İznik’te olduğu gibi büyük destekler almadığından, buradaki çini üretimi daha naif bir çizgiyi takip etmiştir. Kütahya çinileri saray eşrafından ziyade yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretilmiş ve İznik çinilerine oranla daha mütevazı kalite düzeyine sahip çini ürünler üretilmiştir.

Bu durumun bir sonucu olarak çini bünyedeki olumsuzluk ve hataların en aza indirilebilmesi amacıyla desen tasarımları daha yoğun motiflerin oluşturduğu kompozisyonlar şeklinde düzenlenmeye başlamıştır. Bu sayede; çini bünyede, sırcada ve renklerdeki kalite eksikliğinin yoğun desen tasarımları ile giderilmesi amaçlanmıştır. Yoğun desen tasarımları ihtiyacı, Kütahya çinilerinin karakteristik yapısını yansıtan en temel özelliklerinden biri olup, zoraki bir ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkan bu çözüm yolu, desen ve motif tasarımlarının zenginleşmesini ve estetik kalitenin yükselmesini sağlamıştır (Şekil 9).

Şekil 9. Kütahya çini tabak örneği (Üstünkaya, 2015).

5. Sonuç ve Öneriler

İpek Yolu, Çin ile Batı arasında kalan büyük coğrafyada yaşayan toplumları ve medeniyetleri etkilemiş, bu toplum ve medeniyetlerin arasındaki ticaret ve kültür alışverişinde önemli bir rol oynamıştır. Birbirlerinden etkilenen farklı medeniyetlere ait unsurlar kaynaşarak zengin bir kültür mirasını ve sayısız sanat eserlerini ortaya çıkarmıştır.

İpek yolu güzergâhların oluşmasında ve bu güzergâhların kontrolünde Türkler önemli bir yer tutmaktadır. İlk örneklerini Uygurlarda gördüğümüz Türklere ait en eski sanatlardan biri olan çini sanatı da İpek Yolu medeniyetlerinden bilhassa motif ve desen bakımından etkilenmiştir. Hem Türklerin hem de Türklerin temas ettiği diğer toplumların günlük yaşantısı, inanışları, yaşam biçimleri çini sanatının gelişmesinde etkili olmuştur. Bu durumun örneklerini Çin mitolojisi ve sanatına dair izler taşıyan Uygur çinilerinde (Şekil 2) ve İslamiyet'in etkisiyle giderek insan ve hayvan figürlerinden uzaklaşan Selçuklu ve Osmanlı çinilerinde tespit etmek mümkündür (Şekil 6 ve Şekil 7).

Aynı zamanda çini sanatının gelişimi ve ilerlemesi diğer birçok sanat gibi, toplumların ve devletlerin kendi dönemlerindeki siyasi, ekonomik ve sosyolojik gelişmelere paralel olarak şekillenmektedir. Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu gibi bölgesel ve dini temsil bakımından güçlü toplumlarda çini ürünlere daha fazla miktarda ihtiyaç duyulmuş ve bu sebeple çini sanatı daha fazla uygulama sahasına kavuşmuştur. Bu durum çini eserlerin motif ve desenlerinin gelişimini doğrudan etkilemiştir.

Türk Çini Sanatının tarihsel gelişim ve değişim süreçleri incelendiğinde insan, hayvan, bitki ve geometrik olmak üzere dört ana kolda çini motif ve desenlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle, her bir motif ve desen grubunda ayrı araştırmaların yapılmasının Türk Çini Sanatı bakımından önemli ve gerekli olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynaklar

- Yıldızdağ, C., 2005, “VII.-X. yy’larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri”, Yüksek Lisans Tezi, s.16, Mimar Sinan G.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
<https://www.thinkinglink.com/scene/473755438635024386>, Erişim Tarihi 06.04.2016
- Akkaymak, M., 2009, “Asya Avrupa Ulaştırma Koridorları ve Yeniden Canlanan İpek Yolu”, Yüksek Lisans Tezi, s.4, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Özergin, M.K., 1985, İpek Yolu, Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, sayı 39, s.7-11
http://www.turkcebilgi.com/orta_asya_turk_kulturu_ve_uygarligi, “Türk Kültür ve Uygarlığı”, Erişim tarihi 06.04.2016
- Şahin, F., 1989, “Türk Çini Sanatı Süslemeciliği”, Anadolu Üniversitesi Kütahya M.Y.O Yayınları, s.13-16, Kütahya
- Kılıçkan, H., 2004, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Bezeme Sanatı ve Örnekleri”, İnkılap Kitap Evi Yayınları, s.45, İstanbul
- Akbaygil, I., Kahraman, Z., 2010, “II. Dönem İznik Çiniciliği”, 3. Uluslar Arası Kütahya Çini Sempozyumu ve 1. Avrasya Seramik Kongresi, s. 25, Kütahya
- Işık, İ., 2010, “Kütahya Çiniciliği”, Türkiye Seramik Federasyonu Seramik Türkiye Dergisi, sayı 34, s. 42-45
<http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR,12755/hammaddesi-toprak-olan-geleneksel-el-sanatları.html>, “Hammaddesi Toprak Olan Geleneksel El Sanatları”, Erişim tarihi 06.04.2016
<http://www.tpe.gov.tr/TurkPatentEnstitusu/resources/temp/C41CDBDF-AC3C-4BD6-97C5-E4ED9C8C6051.pdf>, Türk Patent Enstitüsü, “Coğrafi İşaret Tescil Belgesi”, s.1, Erişim Tarihi 06.04.2016
- Deveci, A., 2013, “Türk Çini ve Resim Sanatının Etkileşimi”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/8, s.1779-1791, Ankara
<http://onturk.org/2012/06/16/pazirik-kurganları-türk-eserleri/pazirik-64/>, “Pazirik Kurganları Türk Eserleri”, Erişim tarihi 06.04.2016
<http://onedio.com/haber/dunyaca-unlu-10-meshur-kubbe-407755>, Ali Cem Güneş, “Dünyaca Ünlü 10 Meşhur Kubbe”, Erişim tarihi 06.04.2016
- Işık, İ., 2015, “Geçmişten Günümüze İznik Çinileri”, Tarihte ve Günümüzde Bilecik ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu (yayınlanmamış bildiri), Bilecik
<http://tarih.tumders.com/turk-islam-devletlerinde-mimari.html>, “Türk-İslam Devletlerinde Mimari”, Erişim tarihi 06.04.2016
<http://turkcetarih.com/turk-selcuklu-seramik-tabak-12-13-yy/>, Nuray Bilgili, “Türk Selçuklu Seramik Tabak 12-13-yy”, Erişim tarihi 06.04.2016

- Alpat, F.E., 2010, “Osmanlı İmparatorluğunun 15. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar Arasında Saray Kumaşlarında Kullanılan Bitkisel Üslup”, Beykent Üniv., Sosyal Bilimler Dergisi, s.27-50
<http://www.cokbilgi.com/yazi/osmanli-cini-sanati-nasil-yapilir>, “Osmanlı Çini Sanatı”, Erişim tarihi 06.04.2016
<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=2699&start=95>, Yasin Yılmaz, “Hünkâr Mahfilî Mihrabı”, Erişim tarihi 06.04.2016
<https://tr.pinterest.com/pin/310889180498831698/>, Buket Yaşar, “Osmanlı Çini Tabakları”, Erişim tarihi 06.04.2016
http://www.steps365.com/yazdir.php?haber_id=1823, “Osmanlıda Dekorasyon”, Erişim tarihi 06.04.2016
<http://www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-22.pdf>, Aysun Küçükyılmazlar, “İstanbul Ticaret Odası Çini Araştırması”, Erişim Tarihi 06.04.2016
<http://elopedelart.canalblog.com/archives/2010/03/19/17294056.html>, “Selection of Ottoman Turkey, Iznik and Kutahya Pottery”, Erişim tarihi 06.04.2016
Üstünkaya, H., 2015, Kişisel Eser Arşivi, Kütahya

İPEK YOLU VE OSMANLI DEFİN MERASİMLERİ

Yrd. Doç. Dr. Turgay YAZAR
Cumhuriyet Üniversitesi

Doç.Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi
zaravi58@hotmail.com

Öz

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri ölenin arkasından defin için bazı davranışlar sergilenmektedir. Bu davranışlar milletlerin kültürlerine göre değişiklikler göstermektedir. Ölenin ardından yapılan defin gelenekleri Türklerde de İslam öncesi ve sonrası süre gelerek devam etmiştir. Türkler, eski bozkır geleneklerini, konar-göçer yaşam tarzlarını, İslam'ın etkisiyle oluşan yeni biçimleriyle zamanımıza dek taşımışlardır. Bu geleneklerden birisi de defin merasimi, ölümle ilgili olarak görülen yas alametleri, matem tutma şekil ve adetleriydi. Türk toplumlarının yaşadığı çeşitli coğrafyalarda olduğu gibi günümüzde Anadolu topraklarında da Eski Türklerdeki defin geleneklerin izlerine sıkça rastlanılmaktadır. Bu geleneklerin Osmanlı döneminde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı tarih kaynaklarında yer alan anlatılara göre Osmanlı defin merasimlerinde kökeni Türklerin İslam öncesi defin merasimlerine dayanan birçok gösteri mevcuttur. Bu gösterilerin bir kısmının değişen sosyal şartlar nedeni İslami bir niteliğe büründürülerek, bir kısmının ise olduğu gibi sürdürüldüğü görülmektedir. Eski Türklerde var olup Türkistan'da başlayan bu defin geleneğinin Anadolu'ya taşınmasında tarihi İpek Yolu'nun önemi oldukça büyüktür.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Osmanlı, defin, gelenek.

The Silk Road and the Burial Ceremony of Ottoman

Abstract

From the beginning of the humanity, there has been some certain performances seen after the burial of the dead people. This performance varies in different cultures of the different societies. The ceremonial traditions performed after the burial of the dead people have continued since the times of pre-islamic and post-islamic Turks. The Turkish people have kept their ancient traditions and migrant life styles influenced by the Islamic values. Some of these traditions were the ceremony of the burial, mourning signs related with death, and the way of grieving. These traditions are frequently observed in the Anatolia and other geographical regions the Turkish people are living in. In addition, it can be seen that these traditions continued in the Ottoman Empire. According to the historical resources of the Ottoman Empire, some of the performances seen in the ceremonies date back to the times of the pre-Islamic Turks. Some of these performances were influenced by the Islamic values and changed, but some of them are still the same. Coming from Turkestan, this ceremonial tradition was present in the ancient Turks and the role of the Silk Road is crucial in the transfer of this ceremonial tradition to the Anatolia.

Keywords: Silk Road, Ottoman, burial, tradition.

Giriş

“Küllü nefsin zâikatü'l-mevt” (Her nefis/canlı ölümü tadacaktır) (Âl-i İmran, 3/185; Enbiyâ: 21/35; Ankebut, 29/57) **ayeti kerimesinde belirtildiği gibi** ölüm her canlının karşılaştığı yahut karşılaştacağı bir olaydır. İnsanlığın başlangıcından günümüze yakınları ölenler, ölenin arkasından içinde bulunduğu kültürün gerektirdiği biçimde farklı davranışlar sergilemişlerdir. Bu davranışlar diğer milletlerde olduğu gibi Türklerde de süre gelerek devamlılık arz etmiştir. Bu bağlamda Türk defin geleneklerinin daha iyi kavranması ve sürekliliğinin vurgulanması için konu çalışmamızda İslam öncesi ve sonrası olarak iki başlık altında ele alınmıştır.

Türklerin İslam Öncesi Defin Gelenekleri

Eski Türklerde defin merasimlerinin başlangıç noktası ölen kişinin çadırıydı. Bu konu hakkındaki ilk yazılı bilgiler 453 yılında ölen Batı Hun kağanı Atilla'nın defin merasimine aittir. Jordanes'in verdiği bilgiye göre Atilla'nın defin merasiminde naaş, ordugâhının ortasına kurulan ipek bir çadıra konulmuştur. Bu çadırın etrafında toplanan halk saçlarını kesmiş ve yüzlerini bıçakla çizmişlerdir (Jordanes1915: 123-125).

Kurgan kazılarında ele geçen arkeolojik buluntular, yukarıda bahsettiğimiz defin merasiminin benzerlerinin Asya'da yaşayan diğer Hun boy ve topluluklarında da mevcut olduğunu göstermektedir. Elimizdeki bilgilere göre, Hunların mezar yapıları olan kurganlara ölüyle beraber ölenin silahları, at koşum takımları ve kullandığı eşyalarının bir kısmı gömülmektedir. Bazı kurganlarda ele geçen kesilmiş saç örgüleri, yukarıda tanımlanan defin merasimindeki birçok uygulamanın Asya Hunlarında da var olduğunu gösteren örneklerden sadece biridir. Ayrıca ölen kişinin kurban edilen atlarının kurganın dışına veya yakınlarında bir çukura gömüldüğü bilinmektedir (İnan 1987: 487-499; Yazar 1999: 419).

Benzer bilgiler Göktürklerle ilgili olarak Çin kaynakları tarafından verilmektedir. Bu anlatılara göre Göktürklerden

biri öldüğünde; “cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. (Çizilen yerlerden) kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere yaparlardı (Taşağıl 1995: 3, 98).

Çin kaynakları tarafından verilen bu bilgiler Göktürk dönemine ait yazıtlarda geçen ifadelerle doğrulanmaktadır. Yazıtlarda ölümün yarattığı üzüntü “gözden yaş gelerek, etten (?) gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım. Çok fazla yaslandım” şeklinde ifade edilmiş, ayrıca vücudun uzuvlarına yapılan fiziki müdahaleler “bunca kavimler saçlarını kulaklarını kestiler” şeklinde belirtilmiştir. Yazıtlarda geçen ifadelerle göre biri ölüm, diğeri ise defin tarihinde olmak üzere iki merasim tertip edilmektedir (Orkun 1986: 52-53, 70; Yazar 2014a:136).

Yukarıda verilen bilgilerde ayrıntı olmamakla birlikte defin merasimlerinin ana evreleri tanımlanmaktadır. Bu metinlerden yola çıkarak ve daha sonraki metinlerle bu anlatıları tamamlayarak genel bir defin merasimi tasviri yapmak mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla defin merasiminin ilk aşamasını yas adını verdiğimiz evre oluşturmaktadır. Yasın ölüm olayından hemen sonra başlayıp defininden sonra da devam eden bir süreçtir. Ölümün gerçekleştiği ağıt adını verdiğimiz sesli olan gösterilerle duyurulmaktadır. Feryat ve figan etmek, ağlamak, yanıp yakılmak, haykırmak, bağışmak veya dövünmek, bunlarla birlikte giysi parçalamak, giysi atmak, vücudu yaralamak veya matem elbisesi giymek gibi davranışların bütünü ifade eden ağıt, defin merasimi süresince devam etmektedir. Bazı farklı uygulamalar olmakla birlikte ağıt, acıyı ifade etmenin yanı sıra bir görev hatta sosyal bir gösteri olarak ortaya çıkmaktadır (Yazar 2014a: 136).

Dede Korkut Kitabı’nda, “İç Oğuz’a Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü” ve “Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek” adlı iki hikayede geçen bilgiler Hun ve Göktürk dönemlerindeki defin anlatılarıyla uyumlu olup yasla ilgili temel bilgileri içermektedir.

“Beyrek’in babasına anasına haber oldu. Ağ ıvi işiğinde şiven kopdı. Kaza benzer kızı gelini ağ çıkardı, kara geydi. Ak boz atının kuyruğunu kesdiler. Kırk elli yiğit kara geyüp gök sarındılar. Kazan Bige geldiler. Sarıkların yire urdılar. Beyrek diyü çok ağladılar” (Ergin 1994 : 248-249).

"Beğreğin babası kaba saruk götürüp yire çaldı, tartıdı yakasın yırtıdı, oğul oğul diyüben böğürdü zarılık kıldı. Ağ pürçekli anası buldur buldur ağladı gözünün yaşın dökti, acı turnak ağ yüzüne aldı çaldı, al yanağını tartıdı, kargu gibi kara saçını yoldı, ağlayubani sıklayubani ivine geldi. Bay Püre Bigün dünlüğü altın ban evine şiven girdi. Kızı, gelini kah kah gülmez oldu, kızıl kına ağ eline yakmaz oldu. Yedi kız kardaşı ağ çıkardılar, kara tonlar geydiler, vay bigüm kartaş muradına maksudına iremeyen yalunuz kardeş diyüp ağlaştılar, böğrişdiler. Beğreğin yavuklusuna haber oldu, Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı güz alması gibi al yanağını tartıdı yırttı" (Ergin 1994: 130-131).

Yukarıda verilen metinlerden ilkinde ölüm haberinin alınmasından sonra yapılan ilk gösteri şivan koparmak (bağışmak, feryat-figan etmek), ak çıkarıp kara giymek ve atkuyruğu kesmek şeklinde ifade edilmiştir. İkinci metine göre ise; ölüm haberine karşı duyulan tepki sarık atmak, giysi parçalamak ve feryat-figan etmek şeklinde başlamış, yüz yırtmak ve saç yolarak bedene zarar vermek şeklinde devam etmiştir. Kaynaklarda bu gösterilerin belirli bir sıra içinde yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Olasılıkla bu eylemler o anki ruh hali içerisinde kendiliğinden gelişmektedir (Yazar 2014a:136).

Türklerin İslam öncesi defin merasimlerinde yas gösterileri, ölüm haberinin duyulmasıyla başlamakta, ölü çadırı kurulduktan sonra gösteriler bu çadırın çevresinde devam etmektedir. Bu bağlamda Türklerin İslam öncesi defin geleneklerinde ölü için çadır kurulması veya ölünün çadıra konulması defin merasimlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Gösterilere daha sonra mezar çevresinde de devam edilmektedir (Yazar 2014a: 139).

Naaşın çadıra konulması ve merasimlerin çadırın etrafında gerçekleştirilmesi çadıra yüklenen sembolik değerle ilişkili olmalıdır. Göktürkler çadırı göğün simgesi olarak algılamış, çadırı gökle ilgili bir mekân olarak düşünmüşlerdir. Bu durum bize çadırın Türk toplum hayatında oynadığı rolün önemini anlatmaktadır. Türklerde öldükten sonraki hayatında tıpkı bu dünya hayatı gibi çadır içerisinde geçeceğine dair bir inanç vardı. Cenaze çadırının önüne gelen insanların ilk törenleri burada gerçekleştirmeleri ve çadırın çevresinde at koşturmaları dini ve geleneksel anlamlar ifade ettiği gibi, ölen ruhun göğe yükselmesine yardımcı olmak gibi kozmik bir anlamı da vardır. Cenaze merasimlerinde yapılan ritüellerin başlıca amacı ölen insanın ruhunu teskin etmek onun hoşnutluğunu kazanmaktır. Aslında bu düşünce ve gelenekler ölenden ziyade yaşayanların hayatına yön vermeyi amaçlamaktaydı (Yazar 1999: 420; Onay 2013: 479-490).

Türklerin İslam Sonrası Defin Gelenekleri

İslam’ın Türkler tarafından kabul edilmesi sosyal hayatlarında önemli değişikliklerin yaşandığı bir süreci başlatmıştır. Sosyal hayatın bir parçası olan defin merasimleri de bu bağlamlarda değişime uğramıştır. Türklerin İslam’ı kabullerinden sonraki defin merasimlerine ait ilk bilgiler Selçuklu dönemine aittir. Sultan Tuğrul’un ölüm haberi alındığında (öl. 1063) emirler ve hacibler elbiselerini yırtmak istemişlerdir. Alp Arslan’ın öldüğünde kız kardeşi Arslan Hatun cariyelerinin saçlarını kestirmiş, kendi saçını da kesmek istemiştir. Vezir Amidü’l-Mülk’ün ölümünde yakınları bağrışa çağrışa ağlamışlar, başlarını açıp toprak serpmişlerdir. Sultan Melikşah’ın oğlu Davud’un ölümünde (öl. 1081) hizmetliler atların alınlarındaki kâkülleri ve kuyruklarını kesmiş, eyerlerini ters çevirmiş, üzerlerine karalar sürmüşler ve atlara kara örtüler giydirmişlerdir. Halk da yedi gün boyunca bu yasa iştirak etmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizamü’l-Mülk’ün oğlu Cemalü’l Mülk’un naaşını gören annesi feryat etmiş ve başına toprak savurmuştur. Yoldaşları ve gulamları saçlarını ve atlarının kuyruklarını keserek otağın önüne koymuşlardır. Diğer oğlu Ahmed, 1089 yılında Merv’de vefat ettiğinde halk yas tutmak için ata binmemiş ve kadınlar sokaklarda feryat-figan etmişlerdir. Bu babta Melikşah döneminde yaşanan bir örnekte Sultanın Belh şehrindeki kardeşi Ayaz’ın vefatıyla ilgilidir. Kardeşi ölünce Vezir Nizâmü’l-Mülk, Sultan’a “Kardeşinin ölümü için kara elbiseler giyip, hüzüün göster, sevinç gösterme” diyerek Melikşah’a öğüt vermiştir. Selçuk-name’de Sultan Melikşah öldüğünde (öl. 1092) onun için atların kuyruğu kesilmedi ve kimse gözyaşı dökmeyi denilerek ölümünün gizlendiği ifade edilmiştir. Sultan Muhammed Tapar öldüğünde ise kardeşi Sencer, şehrin kapılarını yedi gün boyunca kapalı tutmuş ve hatiplere ağabeyinin yapmış olduğu

iyiliklerden bahsetmeleri konusunda emirler vermiştir (Köymen 1976: 143; Ahmed bin Mahmud 1977: 29; Buharalı 1990: 150-153; Köymen 1992:153; Turan 1993: 209; Sevim-Merçil 1995: 81-82; Piyadeoğlu 2012: 34).

Anadolu Selçuklularında da benzer gelenekler tespit edilmektedir. İzzettin Keykavus öldüğünde (öl. 1220) kardeşi Alaeddin Keykubad ak atlas giymiş, beyler ise başlarına ters çevrilmiş börkleri giyip elbiselerinin üzerine ak gayşiler çekmişlerdir. Mevlana'nın cenaze merasimine katılanlar (öl. 1273) başlarındaki sarıkları çıkarıp elbiselerini yırtmış ve saçlarını yolmuşlardır. Konya Ahilerinin önde gelenlerinden olan Ahi Ahmetşah'ın kardeşinin Konya'daki defin merasimine (öl. 1294) katılanlar başları açık şekilde cenazenin arkasından yürümüşlerdir (Buharalı 1990: 152; Görkem 1992: 169; Yazar 2014a: 137).

Anadolu Beyliklerine ait kaynaklarda da bezer gösteriler tespit edilmektedir. Aydınoğlu Mehmet Bey'in yasında (öl. 1334) yakınları saçlarını kesmişler, Saruhanoğlu Süleyman Bey'in yasında (öl. 1345) ise Aydınoğlu Umur Bey başını açmıştır. 1334 yılında Candaroğlu Süleyman Paşa'nın eşi ölünce oğlu İbrahim Bey cenazeyi başı açık ve yaya olarak takip etmiş, şehrin ileri gelen emirleri ile kapı kulları hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı ve hatip efendilerle fakihler ise, başlarına siyah yünden birer mendil sarmışlar, her gün sofralar kurulup yemek verilmiştir (İbni Batuta 1993: 222; Yazar 2014a: 137).

Bu geleneklerin Osmanlı döneminde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı defin merasimleri hakkında elimizde daha doyurucu ve detaylı bilgiler vardır. Osmanlı tarih kaynaklarında yer alan anlatılara göre Osmanlı defin merasimlerinde kökeni Türklerin İslam öncesi defin merasimlerine dayanan birçok gösteri mevcuttur. Bu gösterilerin bir kısmının değişen sosyal şartlar nedeni İslami bir niteliğe büründürülerek, bir kısmının ise olduğu gibi sürdürüldüğü görülmektedir.

Ağlama, bağrıışma, yanıp-yakılma, sarık atma, matem elbisesi giyme, giysi parçalama, toprağa yüz sürme, başa toprak serpmeye, bedeni yaralama, saç kesme, çadır devirme, ölen sultanın kuyrukları kesilen veya boyanarak ters eyerlenmiş atlarının cenaze alayında yürütülmesi, askerlerin yaylarını kırmaları, kırılan yayların tabut üzerine konulması, sultanın yayı ve kılıcının mezarının yanına bırakılması gibi davranışlar bunlardan bir kaçıdır (Yazar 2014a: 137).

Bu gösterilerin yanı sıra Osmanlıların ilk dönemlerinde kurgan yapımı ve çevresinde uygulanan bazı gelenekleri de tamamen terk edilmediği anlaşılmaktadır. *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın yazarı Oruç Bey (Öztürk 2007: 14) konuyla ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"Osmân'un karındaşı oğlu Gündüz Alp anda şehîd oldu. Ve oğlu Ay-togdı anda şehîd oldılar. Dinboz sınırında Koyunhisâr'a gider yolda anları defn itdiler. Şimdi mezarları andadır. Ana mezâr-ı Türk dirler. Mezârı anda olur. Üzerine taş yığdılar. Tâyiresin çevürdiler bellü itdiler. Kaçan ol vilayette at sanculansa getirürler, ol mezârın üzerine üç kez tolundururlar. Hak ta'alâ inâyetinde şifâ bulur. Ol vilayetde meşhûrdur."

Yukarıda saydığımız gösteriler içinde ağlama ve yanıp-yakılma bütün cenaze merasimlerinde tespit edilen ve en sık rastlanan genel bir yas gösterisidir. Bu davranışlar yasın simgesi ve bir bakıma zorunlu gösterilerdir. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa öldüğünde (öl. 1360) askerler kopardıkları çığırışlarla gök kubbeyi, aydınlık semaları karaya boğmuşlar, Orhan Gazi ölüm haberini alınca gökyüzünü feryatları ile doldurmuştur. I. Murad'ın ölümünün duyulmasıyla (öl. 1389) çevredekiler feryatlar ve çığlıklarla gözlerinden kanlı yaşlar dökmüşlerdir. II. Murad'ın naaşının taşınması sırasında (öl. 1451) çığlıklar ve inlemeler gök kubbeye yükselmiştir. II. Mehmed'in cenaze merasiminde askerler o kadar şiddetli ağlamışlardı ki göğün yeryüzüne düşeceği sanılmıştır. II. Bayezid, babası II. Mehmed (öl. 1481) için süsen çiçeği ağlamış, yeniçeriler, saray kadınları ve halayıklar ağlayarak feryat etmişlerdir. I. Selim, babası II. Bayezid için (öl. 1512) sel gibi gözyaşı dökmüştür. Kanuni'nin ölümü bilindiği (öl. 1566) halde sadrazam ölüm haberini duyurduğunda askerler ah çekmişler, yanıp yakarak inlemişlerdir. II. Selim'in defin merasimine katılanlar (öl. 1574) feryat etmiş ve çığlıklar atmıştır. III. Murad'ın naaşının taşınması sırasında (öl. 1595) çığlıklar ve inlemeler gök kubbeye yükselmiştir (Hacı Sadettin Efendi I, 1992: Vatin-Veinstein 2007: 254-257; Eldem 2005: 82-86; Yazar 2014a: 137-138).

Sarık atma, başını toza toprağa beleme ve çadır devirme gibi gösteriler de Osmanlı dönemi kaynaklarında ölümün duyulmasından sonra sıkça karşılaşılan gösterilerdir. II. Mehmed'in ölümünde yeniçeriler ve acemioğlanları sık sık yere kapanıp yüzlerini toprağa sürmüşlerdir. I. Selim'in ölümünde (1520) bütün solaklar serpuşlarını yere fırlatmışlar ve çadırlarını devirmişlerdir. II. Mehmed'in ölümünde (1481) yeniçeriler, II. Bayezid'in ölümünde ise sipahiler başlarını toza toprağa belemişlerdir. II. Mehmed, oğlu Mustafa'nın öldüğünü öğrenince (öl. 1574) başına tozlar serpmiştir. I. Süleyman'ın ölümünü haber alan yeniçeriler yüzlerine tevazu tozu sürmüşlerdir (Vatin-Veinstein 2007: 258-259; Yazar 2014a: 138).

Bedeni yaralama ve saç kemse de yaygın olarak karşılaşılan bir durumdur. II. Mehmed'in ölümüne yas tutan yeniçeriler göğüslerini yumruklayarak yanaklarını paralamışlar, saray kadınları ve halayıklar yüzlerini yırtmışlar ve saçlarını kesmişlerdir. I. Murad'ın ölüm haberinin alınmasıyla ordu ve yeni padişah kederlere dalmışlar ve giydiklerinin dört bir yakasını yırtmışlardır (Vatin-Veinstein 2007: 255-264; Eldem 2005: 82-86; Yazar 2014a: 138).

Matem elbisesi giyme Osmanlılarda defin merasiminin en önemli unsurlarından biri olarak gözükmektedir. II. Mehmed'in ölümünde yeniçeriler sarık ve giysilerini çıkarmışlar, bedenlerini kalın ve kaba abalarla, başlarını ise siyah örtülerle örtmüşler, vezirler, ulema ve erkân siyah bürümcükler getirip başlarına dolamışlardır. II. Bayezid'in naaşı İstanbul'a getirildiğinde I. Selim ve devlet erkânı başlarına siyah sarık sarmışlardır. I. Selimin ölümünde (öl. 1520) oğlu I. Süleyman giysilerini çıkarıp yas elbiseleri giymiştir. I. Süleyman'ın ölümünde solaklar börklerini çıkarıp başlarına peşkir dolamışlar, II. Selim ise siyah çuha giyip şemle takmıştır. III. Murad ve II. Mehmed babalarının cenaze merasimlerinde erkânlarıyla birlikte siyah elbise giymişler, siyah sarık ve şemle takmışlardır (Buharalı 1990: 154; Bağcı 1996: 163-168; Ertuğ 1999: 153-155; Vatin-Veinstein 2007: 260-264; Yazar 2014a: 138).

Ölenin atının kuyruğunun kesilmesi, boyanması veya atın ters eyerlenmesi de Osmanlı defin merasimlerinde tespit edilen geleneklerdendir. II. Murat'ın ölüm töreninde, padişahın atları tersine eyerlenmiş, II. Mehmed'in oğlu Mustafa'nın cenaze töreninde atlar hem tersine eyerlenmiş hem de kuyrukları boyanmıştır. II. Bayezid ve IV. Murad'ın (öl. 1640) cenaze

merasimlerinde tersine eyerlenmiş atlar cenaze alayının önünde yürütmüştür. Bazı kaynaklar sahibinin ölümüne ağlıyormuş gibi gözlerinin yaşarmasını sağlamak için atların burunlarına biber atıldığını belirtmektedir (Naîmâ Mustafa Efendi 2007: 943; Tekindağ 1963: 47; Yazar 2014a: 138).

Osmanlı defin merasimlerinde ok ve yayların kırılarak bunların tabut üzerine konulması veya ölenin silahlarının mezarının yanına bırakılması da tespit edilen bir uygulamadır. II. Murat'ın cenaze merasimine katılan askerler yaylarını kırıp tabutun üzerine koymuşlar, II. Mehmed ve II. Bayezid'in cenaze alayındaki okçular yaylarını kırmışlardır. Şehzade Ahmed'in oğlu Süleyman'ın cenaze merasiminde kırılan yaylar tabutun üzerine konulmuştur. 1595 yılında I. Süleyman'ın türbesini ziyaret eden Wratislaw von Motrowitz sultanın sandukasının yanında bir yay ve tirkeş ile işli bir kılıç görmüştür (Tekindağ 1963: 46-47; Vatin-Veinstei 2007: 280-281; Yazar 2014a: 138-139).

Yukarıda bahsettiğimiz yas gösterilerinin nerede yapıldığı da değerlendirilmesi gereken bir konudur. İslam öncesi dönemde defin merasimleri ölüm haberinin alınmasıyla başlamakta, gösterilere ölü için kurulan çadır çevresinde devam edilmekte ve mezarda tamamlanmaktadır. İslam'ın kabulünden sonra bu uygulama giderek azalmış ve zaman içerisinde mahiyet değiştirmiştir. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemine ait kaynaklarda ölü çadırı kurulup kurulmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Cemalü'l Mülk'ün defin merasiminde annesinin oğlunu otağda ölü olarak görmesi ile kesilen saçlar ve at kuyruklarının otağın önüne koyulması, merasimlerin çadır çevresinde gerçekleştiğini göstermekle birlikte bu çadırın ölü çadırını, yoksa ölünün kendi çadırını olduğu anlaşılamamıştır (Buharalı 1990: 152-153; Yazar 2014a: 139).

Osmanlı döneminde de yas gösterileri ölüm haberinin duyulmasıyla başlamakta, cenaze alayı boyunca devam etmekte ve mezar çevresinde tamamlanmaktadır. İslam öncesi ölü için kurulan çadırın, Osmanlıda mezar üzerine kurularak mahiyetinin değiştiği görülmektedir. Osmanlı kaynaklarında biri I. Murad, diğeri ise Şehzade Mustafa'nın naaşı üzerine otağ kurulduğu anlatılmaktadır. Osmanlı sultanlarının ölümünün yeni sultanın tahta geçmesine kadar gizli tutulması nedeniyle I. Murad için yapılan uygulamayı ünik ve özel bir durum olarak değerlendirmek gerekir (Yazar 2014a: 139-140; Yazar 2014b: 100, 109) (Resim 1).

Osmanlı definlerinde yaygın olan mezar üzerine otağ kurulması uygulamasının tespit edildiği ilk örnek I. Selim'dir. Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilere göre 1520'de Çorlu'da ölen sultanın naaşı İstanbul'a getirilmiş, inşa ettirmekte olduğu caminin mihrabı önüne defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 140; 2014b: 94-95).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz diğer sultan I. Süleyman'dır. I. Süleyman 1566 yılında Zigetvar'da ölmüş, İstanbul'a getirilen naaşı Süleymaniye Camii haziresindeki otağ içerisinde hazırlanan mezarına defnedilmiştir. *Zafername*'de (1579) sultanın naaşının Süleymaniye Camii haziresine getirilmesi ve bir otağ altında mezarının hazırlanması resimlenmiştir. Resimde I. Süleyman'ın üzerine Kâbe örtüsü yayılan tabutu matem elbiseleri giyinmiş ulema tarafından taşınmaktadır. Tabutun arkasında matem elbiseleri içinde, yanında ise şemle giyinmiş figürler bulunmaktadır. Cenaze alayının önünde Kanuni'nin birlikte gömülmeyi vasiyet ettiği söylenen çekmecesini taşıyan bir görevli vardır. Resmin sağında iki sıra halinde matem elbiseleri içinde ellerini başlarının iki yanına koyarak sultanın ölümüne feryat eden ağlayıcılar yer almaktadır. Resmin üst tarafında bir duvarla çevrelenmiş Süleymaniye Camii'nin haziresi görülmektedir. Hazirede Hürrem Sultan Türbesi'nin hemen yanına kurulmuş bir otağ içinde dört görevli tarafından sultanın mezarı hazırlanmaktadır. Resmin soluna mezarın hazırlanmasına nezaret eden Mimar Sinan resmedilmiştir (Yazar 2014a: 140-141; 2014b: 95-96) (Resim 2).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz üçüncü sultan II. Selim'dir. 1574 yılında vefat eden II. Selim'in naaşı Ayasofya Camii avlusunda hazırlanan mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur. II. Selim'in mezarı üzerine kurulan otağ aynı dönemden günümüze ulaşan bir resimle de doğrulanmaktadır. *Freshfield Albümü* olarak bilinen 1574 tarihli albümde II. Selim'in konulduğu otağı gösteren bir resim bulunmaktadır. Resimde II. Selim'in sandukası önde, şehzadelerin sandukaları ise II. Selim'in sandukasının ayakucuna dizilmiştir. Baş taraflarında sarıkları bulunan sandukalar yere serilen halılar üzerine yerleştirilmişlerdir. Sandukaların üzerine Kâbe örtüleri ve kıymetli kumaşlar yayılmış, etraflarına ise kandiller yerleştirilmiştir (Yazar 2014a: 141; 2014b: 96-97) (Resim 3).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz dördüncü sultan III. Murad'dır. 1595 yılında vefat eden sultanın naaşı Ayasofya Camii haziresinde hazırlanan mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 98).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu bildiğimiz beşinci sultan III. Mehmed'dir. 1603 yılında vefat eden sultanın naaşı Ayasofya Camii avlusunda hazırlanan mezarına defnedilerek mezarı üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 98-99).

Mezarı üzerine otağ kurulduğunu tespit ettiğimiz son sultan II. Mahmud'dur. Helmuth von Moltke'nin verdiği bilgiye göre 1839 yılında vefat eden II. Mahmud'un naaşı Divanyolu'ndaki mezarına defnedilerek üzerine otağ kurulmuştur (Yazar 2014a: 142; 2014b: 99).

Sonuç

Yukarıda verilen metinlerde de görüldüğü üzere Türklerin tarihi çok eskilere dayanan defin gelenekleri bulunmaktadır. İlk örnekleri Hunlarda tespit edilen bu geleneklerin süreç içerisinde bazı değişikliklere uğrasa da uzun süreli olduğu anlaşılmaktadır. Defin merasimlerinin değişimlerini sağlayan en önemli unsurun İslam'ın kabul edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Böylece İslam öncesi defin geleneklerin bir kısmı terk edilmiş, bir kısmı ise İslam'ın öngördüğü koşullar içerisinde yeniden şekillenerek varlığını devam ettirmiştir. Türkistan'da başlayan bu geleneğin Anadolu'ya taşınmasında tarihi İpek Yolu'nun önemi oldukça büyüktür.

Kaynakça:

Ahmed bin Mahmud, (1997), *Selçuk-nâme II*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul.
BAĞCI, Serpil, (1996), “İslam Topluluklarında Matemî Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor ve Siyah”, *Cimetières et traditions*

funéraires dans le monde islamique İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri II, (Ed. Jean-Louis Bacqué-Aksel Tibet) Ankara.

BUHARALI, Eşref, (1990), "Türklerde Matem Alâmetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 65: 149-159.

EDHEM, Eldem, (2005), *İstanbul'da Ölüm: Osmanlı İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri*, İstanbul.

ERGİN, Muharrem (Yay), (1971), *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, (1999), *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara.

GÖRKEM, İsmail, (1992), "Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 77: 157-188.

Hoca Sadettin Efendi, tarihsiz, *Tacü't-Tevarih I*, Eskişehir.

İNAN, Abdülkadir. (1987), "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987: 497-499

Jordanes, (1915). *The Gothic History of Jordanese*, Princeton: Princeton University Press.

KÖYMEN, M. Atalay, (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul.

KÖYMEN, M. Atalay, (1992), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara.

Naîmâ Mustafa Efendi, (2007), *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara.

ONAY, İbrahim, (2013), "İslamiyet'ten Önce Türklerde, Cenaze Ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler Ve Bunların Amaçları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/3: 479-490.

ORKUN, Hüseyin, Namık, (1986), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara

ÖZTÜRK, Necdet (Haz), (2003), *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1456, İstanbul.*

PİYADEOĞLU, Cihan, (2012), "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri Ve Taziye Merasimleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3: 29-41.

SEVİM, Ali- Erdoğan Merçil, (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1995), *Gök- Türkler*, Ankara.

TEKİNDAG Şahabeddin, (1963), "Padişahlar İçin Tertiplenen Türk Usulü Cenaze", *Türk Kültürü*, 17: 46-47.

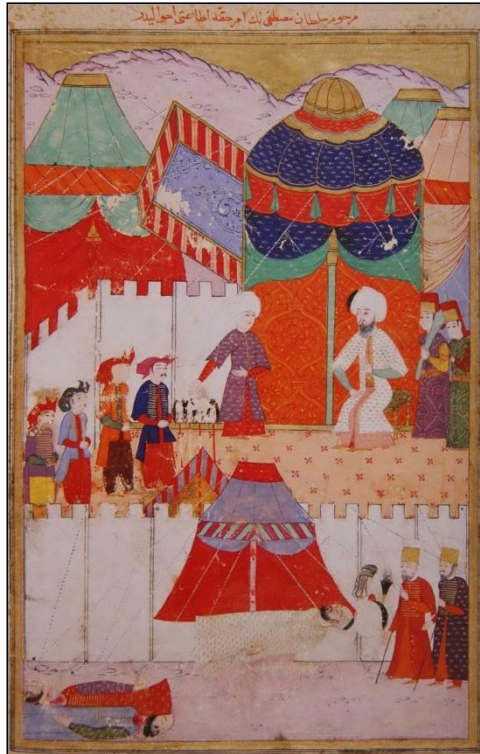
TURAN, Osman, (2012), *Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.

VATIN Nikolas-VEINSTEIN Gilles, (2007), "II. Mehmed'den I. Ahmed'e Osmanlı Padişahlarının Cenaze Törenleri", *Osmanlılar ve Ölüm* (Yay. Gilles Veinstein), İstanbul: 253-298.

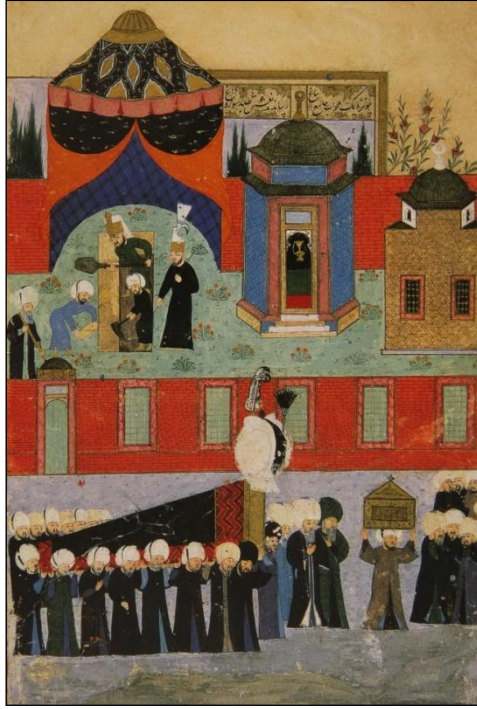
YAZAR, Turgay, (1999), "Çadır, Bark, Türbe", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998 AKSM-İstanbul*: 418-431.

YAZAR, Turgay, (2014b), "Osmanlı Defin Merasimlerinde Otağ Kurma Geleneği", *Belleten* 281: 93-122.

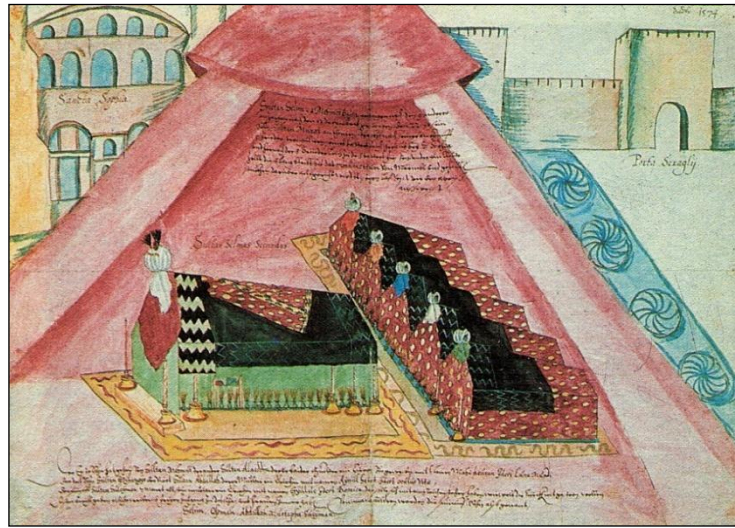
YAZAR, Turgay, (2014a), "Türkistan'dan Anadolu'ya Defin Gelenekleri ve Mezar Yapıları", *İpek Yolu Türk Kültür Mirası*, ed. Fahri Atasoy, Ankara.

Resim 1. Hunername, Şehzade Mustafa'nın naaşı (Yazar 2014b: 100)

Resim 2. I. Süleyman'ın naaşının Süleymaniye Camii haziresine getirilmesi ve mezarının hazırlanması (Yazar 2014b: 95)

Resim 3. Ayasofya Camii avlusundaki II. Selim ve şehzadelerinin mezarları üzerine kurulan otağ (Yazar 2014b: 97).

İPEK YOLUNDA YÜRÜRKEN PİRİ TÜRKİSTAN HOCA AHMET YESEVÎ'NİN İZİNDE TÜRK YOLUNDA BULUŞMANIN İMKÂNI

Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
slmdonmez@hotmail.com

Yrd. Doç Dr. Hakan ÇOŞAR
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hakancosar72@gmail.com

Doç. Dr. Osman EYÜPOĞLU
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Öz

2016, UNESCO tarafından “Ahmet Yesevî Yılı” olarak ilan edildi.

2016'nın “Ahmet Yesevî Yılı” ilan edilmesi, unutulmuş bir rüyanın hatırlanmasından daha öte Türk milletinin mustarip kaldığı yaraları tedaviye ilaç olabilir mi?

İşte bu yazının konusu, öncelikle gittikçe müzminleşen birçok hastalığımız arasında bize göre gittikçe kanserleşen ve fark ettirmeden öldüren bir hastalık olarak Türk dünyasındaki parçalanmışlık görüntüsünün tedavisi üzerinedir.

Parçalanma, maddi ve manevi olmak üzere en az iki boyutta ele alınması gereken bir sorundur. Türk dünyasındaki parçalanmışlık görüntüsü, sadece coğrafyada değildir. Asıl tehlike, mânâ âleminde vuku bulmaya başlayan kopuştur. Zira maddî çerçevede yaşanan ayrılıkları gidermek kolaydır. Ama kopuş, mana âleminde yaşanmaya başlamışsa, geri dönüşü zor bir yola girilmiştir. Mana cephesini yeniden birlemek, uzun zaman ve büyük ceht ve azim ister. Esasen yapılan, tamirden öte bir hamle değildir. Çünkü mana âlemindeki kopuşların doğası gereği geriye dönüşü genelde mümkün olmaz. Bu nedenle var olabilmek için özü kaybetmeden yol almak büyük önem arz eder.

Madde, çokluklar dünyasıdır. Çokluklar dünyasında “bir olma” değil, “birlikte olmak” söz konusudur. Birliklilikler, ayrışıp çözülebilir. Birlik ise, mana âleminde vuku bulur. Mana, madde ötesidir. Maddeye anlam yüklediğimiz sahadır.

Türklerin geçmişte yürüdüğü yollarda bıraktığı izlerin doğru olarak anlaşılması ve yeniden manevi değerler arasında yer alan eğitim ve kültür ilişkilerinin sağlığa kavuşturulması gerekir. Böylece Türk dünyasındaki parçalanmışlığın önüne geçerek suyun akış yönü Türklüğün lehine çevrilebilir.

Bildiride Piri Türkistan Ahmet Yesevî'nin ve alperenlerinin eğitim ve kültür birliğinin sağlanmasında nasıl okunması gerektiği meselesi masaya yatırılarak, ipek yolunun yükselişi ve Türk dünyasının geleceği ekseninde kavramlara doğru mefhum yüklemenin önemi tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birlik, Birliklilik, kavram, mefhum, Hoca Ahmet Yesevî, İpek Yolu, Türk yolu

In the Path of Hodja Ahmad Yasawi: Possibility of the Conceptual Change of the Silk Road to the Turkish Road

Abstract

2016 has been announced as “the International Year of Ahmad Yasawi” by UNESCO.

Announcing 2016 as “the International Year of Ahmad Yasawi” can a remedy to relieve Turkish nation's pains, let alone remember a dream forgotten?

The theme of this paper is on the treatment of image of the disrupted status, in Turkish World, as a disease causing gradually cancer among many chronic diseases and killing secretly.

The disrupting is a matter that must be treated in two dimensions at least as material and immaterial. The image of disrupted status in the Turkish World is not only in geography. The main hazard is concerned with disengagement beginning to occur in the moral/spiritual field, for it is easy to eliminate the disruptions in the material frame. But if the disruptions occur in the moral/spiritual field, it is entered the road of no return. To unite the moral/spiritual field requires the long time and making the great effort. But this is in reality a move to fix only, for it is generally not possible to treat the disrupted states in the moral/spiritual field. Thus, it is very important to proceed to be able to exit without losing the essence.

The matter is the world of quantities. In the world of quantities there is no “to unite” but “to accompany with.” And accompaniments can dissolve. But unity exists in the moral/spiritual world. Morality/spirituality is beyond the matter, and is the field to where we ascribe meanings.

It is required to be truly understood the paths on the roads where the Turkish people walked in the past, and to rebuild the educational and cultural relationships existing in the moral/spiritual values. Therefore it will be possible to prevent the disrupting in the Turkish world and to turn the tide in the favor of Turkishness.

In this paper we discuss the importance of ascribing the true meanings to the words in the frame of rising of the silk road and the future of the Turkish world by bringing the matter ‘how Ahmad Yasawī and Alperens should be understood’ to the table to secure cultural and educational uniformity.

Keywords: Unity, Accompaniment, Conception, Notion, Ahmet Yasawī, the Silk Road.

Giriş

2016, UNESCO tarafından “Ahmet Yesevî Yılı” olarak ilan edildi. Kimdi Ahmet Yesevî? Çok “şey” yazılabilir elbet Yesevî hakkında. Lakin derdimiz malumun ilanı değildir. Aradığımız, yanan yüreklerimize bir damla su, gittikçe derinleşen yaralarımıza şifa verecek merhemdir.

2016’nın “Ahmet Yesevî Yılı” ilan edilmesi, unutulmuş bir rüyanın hatırlanmasından daha öte Türk milletinin mustarip kaldığı yaraları tedaviye ilaç olabilir mi?

Çıkmayan candan umut kesilmez. Ümidimizi kaybetmiş değiliz elbet. Öyle ki, Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’nin ‘birleyici, dirileyici ve irileyici’ gönlünün genelde insanlığın özelde Türk ve İslam dünyasının kanayan yaralarını tedavide etkili reçete olduğundan kuşku duymuyoruz. Ancak ciddi sorunlarımız var artık. İşte bu yazının konusu, öncelikle gittikçe müzminleşen birçok hastalığımız arasında bize göre gittikçe kanserleşen ve fark ettirmeden öldüren bir hastalık olarak Türk dünyasındaki parçalanmışlık görüntüsünün tedavisi üzerinedir.

Hastalık bellidir. Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’nin yazdığı reçete de elimizdedir. Ama bu, hastalığı tedavi etmeye yetmemektedir. Çünkü aradan geçen zaman zihinlerimizi ve kabiliyetlerimizi değiştirdi. Atık reçeteyi okuyamaz hâle geldik.

Değişim, kaçınılmaz bir olgu. Lakin değişimin yönünü lehimize çevirdiğimiz pek söylenemez. Artık dünle olan bağımız, neredeyse kopmak üzere. Bağ kopmadan reçeteyi doğru olarak okumak zorundayız. Ama bu da meseleyi halle yetmiyor. Varsayalım reçeteyi doğru bir şekilde okumayı becerdik. Bu defa yüzümüze çarpan gerçek, okuduğumuzu anlamakta zorlandığımız. Diyelim, uğraştık, didindik, okuduğumuzu da gereğince anladık, bu kez de reçetede yazan ilacın temini veya yapımı sıkıntısıyla karşılaşılıyor. Haydi, onu da aştık diyelim, bu sefer, ilacın nasıl uygulanacağı meselesi önümüze çıkıyor. Belki de işin en zor tarafı olduğundan olsa gerek, uygulamaya geçmede elimiz ayağımıza daha da bir dolanıyor. Malum, uygulama hüner istiyor. Dikkat istiyor. İzan istiyor. Tecrübe istiyor. Tecrübe, geçmiş, demektir. Geçmişle olan bağın gittikçe zayıflaması ise, parçalanmanın önüne geçmeyi daha da zorlaştırıyor.

Parçalanma, maddi ve manevi olmak üzere en az iki boyutta ele alınması gereken bir sorundur. Türk dünyasındaki parçalanmışlık görüntüsü, sadece coğrafyada değildir. Asıl tehlike, mana âleminde vuku bulmaya başlayan kopuştur. Zira maddî çerçevede yaşanan ayrılıkları gidermek kolaydır. Ama kopuş, mana âleminde yaşanmaya başlamışsa, geri dönüşü zor bir yola girilmiştir. Mana cephesini yeniden birlemek, uzun zaman ve büyük ceht ve azim ister. Esasen yapılan, tamirden öte bir hamle değildir. Çünkü mana âlemindeki kopuşların doğası gereği geriye dönüşü genelde mümkün olmaz. Bu nedenle var olabilmek için özü kaybetmeden yol almak büyük önem arz eder.

Türk milleti, nicedir parçalanma süreci yaşamaktadır. Ancak henüz tamamen dağılmış, parçalanmış, yok olmuş değildir. Bu durumda asıl cevabını aradığımız sual şu olması gerekir: Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’yi Türk birliğini kurma arayışlarına nasıl bir okumaya tabi tutalım ki, bir kez daha derdimize derman olsun?

Madde, çokluklar dünyasıdır. Çokluklar dünyasında “bir olma” değil, “birlikte olmak” söz konusudur. Birliktelikler, ayrışıp çözülebilir. Birlik ise, mana âleminde vuku bulur. Mana, madde ötesidir. Maddeye anlam yüklediğimiz sahadır. Mesela kavram, metafizik bir gerçekliktir. Mana âlemine aittir. Elbette kavramlar da anlam değişmelerine uğrarlar. Bu, gayet normal bir durumdur. Ancak her kavram olduğu dönem itibarıyla bir mefhuma sahiptir. Kavramın mefhumu, tarih yanılıgısına (anachronismós: şimdiyi, geçmişi verecek şekilde örgütlenme) ve vigizme (whigism: geçmişi şimdiyi verecek şekilde örgütlenme) düşmeden tespit edilmesi, kültürün devamı ve zenginleştirilmesi için olmazsa olmazdır.

Türklerin geçmişte yürüdüğü yollarda bıraktığı izlerin doğru olarak anlaşılması ve yeniden manevi değerler arasında yer alan eğitim ve kültür ilişkilerinin sağlığa kavuşturulması gerekir. Böylece Türk dünyasındaki parçalanmışlığın önüne geçerek suyun akış yönü Türklüğün lehine çevrilebilir. Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî ve onun yaktığı mumu söndürmeden ceht eden nice alperenler, gönülleri fetih ederek mana âlemimizdeki muhtemel dağılma ve parçalanma eğilimlerinin önüne geçerek birliği canlı tutmuşlardır ve tutmalıdırlar.

Bildiride Piri Türkistan Ahmet Yesevî’nin ve alperenlerinin eğitim ve kültür birliğinin sağlanmasında nasıl okunması gerektiği meselesi masaya yatırılarak, ipek yolunun yükselişi ve Türk dünyasının geleceği ekseninde kavramlara doğru mefhum yüklemenin önemi tartışmaya açılacaktır.

Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî ile Birlikten Birlikteliğe Yürümek

Hoca Ahmet Yesevî, Türk dünyasının manevî mimarıdır. Birliğin, diriliğin ve iriliğin teminatıdır. Bu nedenle İpek yolunun tarihsel yaşanmışlığa muvafık Türk yoluna dönüşebilmesi için öncelikle Piri Türkistan’ın gösterdiği yoldan gidilmesi gerekmektedir. Nasıl bir yoldur Hazreti Türkistan’ın yürüdüğü?

Hoca Ahmet Yesevî, candır. Gönül yapıcıdır. Gönüller sultanıdır. Gönül sahibidir. Mana âlemdir. Hem yoldur hem de yolcu.

İpek yolu projesi, maddî bir hamledir. Çıkarı esas almıştır. Lakin Türk yolu olmak, manevî bir duruşla mümkün olur. Hasbîlik ister. Hazreti Türkistan’ın yolu maddeye değil, manaya dayanır. Manaya dayanmak, maddeyi ihmal etmek değildir. Mesele, olması gerekene dönerken parametreleri doğru koymaktır.

Mana, birliğin yoludur, madde ise birlikteliğin. Asıl olan birliktir. Birlik sağlandığında birliktelik kendiliğinden tezahür eder. Bir başka ifadeyle; hasbîce gayretin bir sonucu olan mana birliği, hesabî bir yaklaşım olan maddî diriliği ve iriliği

sağlayan birlikteliğin karşısı değil, lâzımıdır. Birlik varsa, birliktelik kendiliğinden gelir. Özel bir gayret sarf etmek gerekmez.

Birlik nasıl sağlanabilir? Birlik, gönül işidir. Gönüllerin bütünleşmesi gerekir öncelikle. Bir atmalıdır yürekler. Ortak duyuşa ve heyecana sahip olunmalıdır. Gönüller bir olunca samanlık kendiliğinden seyrana olacaktır. Lakin gönül birliğini sağlayabilmek için can olmak elzemdir.

Can olmak, beşerlikten insanlığa yükselmekle mümkün olur. Beşer, maddi yakayı oluşturur. İnsanlık ise manevi yönümüzdür. Can, insan olmayı gerektirir. Beşeri düzlemde maddi bir yaşam hâkimdir. İpek yolu, yaşama sahiptir. Yaşam birlikteliği sağlar. Ancak bu birliktelik, menfaate dayandığı için çatışma kaçınılmaz olur. Çıkar birliktelikleri uzun soluklu olmaz. Eninde sonunda çıkar kavgaları başlar ve birliktelik bozulur. Bu nedenle yaşamın hayata evrilmesi gerekir. Yaşamın hayata evrilmesi ile ipek yolu Türk yoluna dönüşecektir. Yaşamın hayata evrilmesi demek, mana esasında birliği kurmakla mümkün olur. Mana esasında birliği kurmak ise, insan olmakla sağlanabilir.

Türk yolu, insanı merkeze alan bir hayata tekabül eder. Burada ayırım gayrim yoktur. Bütün insanlar birdir. İnsan olmak, temel değerdir. İnsan olan aynı muameleyi görür. İnsanlık esasında mana birliği tesis edildiğinde maddi bir gösterge olan birliktelik kendiliğinden; fakat arızı olarak hayata dâhil olur.

Hoca Ahmet Yesevî'nin birlik yoluna öncelikle olanı olduğu gibi bilmeye çalışmakla girilir. Lakin sadece bilmek yetmez. Değeri de açığa çıkarılmalıdır.

Var Olmuş Bir Varlık Olarak İpek Yolu Ve Değeri

İpek yolu, Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ve dünyaca ünlü ticaret yolu olarak var olmuş olan bir gerçektir. Düne ait bir gerçek olarak sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olmuştur. Bugün ise, özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, İpek yolunun tarihsel ve kültürel bir değer olarak yeniden canlandırılması gündeme gelmiştir. Şuan burada gerçekleşen bilgi şölenimiz de aynı amaca matuftur.

Var olmuş bir varlık olarak ipek yolu, tarihe mal olmuştur. Bir başka ifadeyle ipek yolu, zihinden bağımsız olarak tarihte var olmuş olan bir gerçektir. Tarihte olanın açığa çıkarılmasının birçok yolu vardır. Tarihteki gerçeğin açığa çıkarılması hakikatin ortaya konulmasıdır. Gerçeği veren hakikatin bir değer içereceği de açıktır.

Geçmişte kalmış bir değeri, yeniden canlandırmak, kolay değildir. İpek yolunun yeniden canlandırılması, olgusal olarak ‘dünde olmuş olanın’ bugüne aktararak şimdinin bir parçası haline getirilmesidir. Bu ise ancak hakikatine vakıf olmakla hayatîyet bulabilir. Hakikati bulmak, ‘dünde olanı’ bugüne taşımak değildir. Belki onu bugünün anlam dünyasında yeniden inşa edebilmenin ilk adımdır. Biz, dünü ihmal etmeden bugünü yeniden inşa etme girişimine ‘ihya’ diyoruz. İhya yeniden can vermedir. İrâdi bir harekettir. Hakikatin ortaya konulmasıyla erişilen idrakin şimdinin değer dünyasında bir karşılığının olduğunu gösterme gayretidir.

İpek yolu, sadece ticari değeri olan bir gerçek değildir. Ticarî olduğu kadar kültürel bir mirastır. Öncelik, şimdide olmayı, hakikatine uygun yeniden şimdide oldurmaktır. Bu, kültürel mirasa sahip çıkarak onu gerçek yapmak anlamına gelir. Öte yandan kültürel olana sahip çıkma, ticaretin kendiliğinden canlanmasını da sağlayacaktır. Demek ki, yaklaşım itibarıyla hareketimizin yönü, ticareti artırmaktan ziyade kültürel olanın ihya edilmesi olmalıdır. Hedef, “olmuş olanı” keşfe dönük konmazsa, kârın artırılmasını hedefleyen hamleler, “olmuş olanı” olduğu gibi açığa çıkarmada masrafların yükselmesine odaklanarak hakikatin örtülmesini doğurabilir.

Hâsılı İpek yolu, bugün tarihi bir değere sahiptir. Tarihi değerın şimdinin anlam dünyasında turistlik bir ziyaret yerinden öte bir anlama sahip olabilmesi için de, onun bizim tarafımızdan hakikate uygun olarak yeniden inşa edilmesi zorunluluk az etmektedir. İnşa bir değer yükleme faaliyeti olduğundan yapılan esasta öznel bir tavır alıştır. Öznel tavrın maşerileşmesi, İpek yolunu canlandırılmasında hayati önem taşır. Bu ise, ancak hakikatle kurulan ilişki ölçüsünde mümkün olur.

Gökalp, hakikatin tespitinde mümkün olduğunca değer yargılarından uzaklaşarak olanı olduğu gibi ortaya koymanın gerekliliğinden söz eder. Burada olana gitme talebi vardır. Ama İpek yolunu canlandırma girişimindeki temel sıkıntı, ifade edildiği şekliyle, olanın tarihte kalmış olmasıdır. Olanla değil, olmuş bitmiş olanla muhatabız. Olmuş bitmiş olanın içinde olamamamız ya da onu karşımıza koyamamamız, hakikati merkeze almamızı zorunlu kıldığını söyledik. O halde tutunabileceğimiz asıl dal, hakikatin gerçeğe dayanmasıdır.

İpek yolu, gerçektir. Ama şimdinin gerçeği olmadığını biliyoruz. Bu durumda hata yapmamak için, hakikatten olana gitme girişimimiz, “yaratılmış akıl”(Gökalp, 1977) ile olmamalıdır. “Yaratılmış akıl” ile gerçeği bulma, gerçeği zihnimizde olana sıkıştırmaktır. Zihnimizde olan, gerçeği yansıtmayabilir. Bu sıkıntı, sadece “yaratıcı akıl”(Gökalp, 1977) devreye sokmakla bertaraf edilebilir. “Yaratıcı akıl”, zihnin dışında olanı esas alıp onu tetkik ederek mefhumuna erişmektir. Ancak ipek yolu, bugün için, tarihsel bir olgudur. Onun “yaratıcı akıl” ile tetkiki nasıl sağlanabilecektir?

Yapılması gereken sahanın uzmanlarınca tarihi gerçeğin şimdinin bir parçası haline getirilmesidir. Bu, öncelikle olmuş olana yönelimle başlar. Yönelim, ne hakikat ne de değer düzlemini kaybedici bir mahiyette olmalıdır. Değer, öznellik esasında maşerileşen birliği idrake korunabilir. Birlik, mana esasında sağlanmalıdır. Hakikatin bir olmasından murat da budur. Yaşanmışlık veya olmuş bitmişlik noktasında her bir olay ya da olgunun tekilliği vardır. İpek yolu da nevi şahsına münhasır bir tekillikçe sahip bir var olandır. Bu durumda onun hakikatinin de tek olması gerekir.

Gerçekten kopuk öznel yaklaşımlar, hakikatin çok olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Hakikatin çoğaltılması, yaratılmış akıllara fazlaca itibar etmenin sonucudur. Elbette salt yaratılmış akıllar çerçevesinde de felsefe yapmak mümkündür. Ancak unutulmaması gereken yaratılmış akılla düşünmenin muhayyilenin salt vehimlerle harekete geçirilmesi olmadığıdır. Aksi takdirde gerçeğe olan bağ sadece vehim üzerinden kurulmuş olur. Bu ise, olanı açığa çıkarmaktan çok olan üzerine yapılan sanatsal bir tasarruf olabilir.

İpek yolu, sanatsal bir hamleyle de inşa edilebilir. Ancak bizim önerimiz, öncelikle onun tarihteki anlam ile önemine

yönelerek bizatihi olanın hakikat boyutunda idrak edilmesidir. Hakikatin idraki ise, ancak yaratılmış akıllar ile yaratıcı akıl birleştirilebilirse değere dönüşebilir. Eski dilde buna, nazari aklın ameli akla bağlanması denir.

İpek Yolu Kavramından Türk Yolu Gerçeğine

“İpek yolu” ifadesi, ilk defa Alman araştırmacı Richthof’lu Ferdinand (Ferdinand von Richthofen) tarafından kullanılmıştır. Richthof’lu Ferdinand, gerçekte kullanılış amacı başlangıçta siyasi ve kültürel olan bu güzergâhın daha çok ticarî yönünü öne çıkararak ona eski devirlerde ipeğe verilen önemden hareketle “ipek yolu” adını vermiştir. İsimlendirme, tarihi bir gerçeğin taşıdığı değeri ve hakikatini ortaya koymaya yetmez. Gerçeği sadece isim veya kavram üzerinden belirleme girişimi, bizi içsüz bir adcılığa sürükleyecektir. Bu nedenle doğru anlamı yakalayabilmek için isimden önce olgu ya da olaylar üzerine düşünmelidir. İpek yolu tamlamasında incelenmesi gereken iki sözcük vardır: ipek ve yol. Tamlamada nitelenen yol, niteleyense ipektir. Demek ki, asıl olan yoldur. İpek ise, tali olandır. Bir başka ifadeyle yol olmalıdır ki, ipek ile diğerlerinden ayrılsın.

Ferdinand’ın farklı saiklerle ipek yolu adını verdiği güzergâh, bazı Çinli araştırmacılara göre (Karluk, 2014)M. Ö. 138 yılında Zhangqian’ın han imparatoru Hanwudi elçisi sıfatıyla Hunlara karşı güçlü Türk beylikleri ile ittifak yapmak amacıyla Türkistan’ın belirli bölgelerine gönderilmesiyle belirmeye başlamıştır. Daha sonraki süreçte güvenlik kaygısıyla yapılan bu ilk seyahatin güzergâhı ticari faaliyetlerle gelişerek ana rota olarak Akdeniz’i Orta Asya üzerinden Doğu Asya’ya bağlayan önemli bir yola dönüştüğü düşünülmektedir. Bu okumaya bizim yapacağımız ilave ve düzeltme; yolun daha çok modern dünyada planlanan ve programlanan bir güzergâh ile inşâ edildiğidir. Tarihsel anlamda yolun ilk defa nerde ve nasıl var olduğu ise açık değildir. Büyük ihtimalle yürünebilir patikalar ve düzlükler, zamanla yolları oluşturmuş olmalıdır. Çinli araştırmacıların ipek yolunun ilk görünmesi olarak kabul ettikleri güzergâh da, Çinli elçi ipekten hediyelerle gitmiş bile olsa, önceden var olan bir yolu kullanmıştır. Tarihin bir anında Çinli bir elçinin Çin ile özdeşleştirilen ipekten hediyelerle var olan bir yoldan geçmesi, nice insanların ve başkaca metallerin taşındığı bir yolu nitelemeye yetmez. Yanlış niteleme gerçeği örter, hakikate de set olur. Demek ki, tarihte bir yolun daha çok Çin tarihini çalışan bir araştırmacı tarafından ipek ticareti dikkate alınarak Çin özelinde kavramsallaştırılmasının olmuş olanının hakikatini idrak etmede yeter sebep olduğu kabul edilemez.

Şimdi, ipek yolu olarak nitelenen ana güzergâha isimden değil de mefhumdan hareketle bakalım.(Burada mefhumu, kavramdan ayırıyorum. Mefhum ile de gerçeğe dayalı manayı kastediyorum. Bir başka deyişle mefhumla kavrama dayalı yapılan salt epistemik kavrayışı değil, olanı ya da olmuş olanı kavramamı sağlayan onto-epistemik idraki anlıyorum.) Günümüzde tarihi ipek yolu denilince, Çin’in doğusundaki ticaret şehirlerinden başlayarak Çin’in batısında ikiye ayrılan ve Türkistan’da tekrar birleşen ve bugünkü Lübnan’ın Akdeniz kıyısındaki Tyre limanına ulaşan güzergâh kastedilmektedir. Çizilen güzergâh gözden geçirildiğinde dikkat çeken temel husus, bu eski yolda merkezin Türkistan olduğu gerçeğidir. Öyle ki, tarihi ipek yolu olarak isim verilen yolların Türkistan’da kesiştiği gerçeğinde sahanın uzmanları hemfikirdir. Bu kesişme ya da birleşmede belirleyici olan unsurun sadece taşınan mamuller olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığı açıktır. Bir kere, taşınan sadece ipek değildir. Bu nedenle yolun ilk başlangıç noktası olarak Çin’in bir beldesinin alınması da isimlendirmeden doğan bir yanlış olmalıdır. Çünkü biz biliyoruz ki, yollar dışarıdan merkeze doğru değil, merkezden dışarı doğru önem kazanır. Yol, daha çok merkeze ulaşmak için vardır. Elbette merkezden çıkan yolların da farklı farklı yerlere uzanması gayet doğaldır. Bizim vurgulamak istediğimiz, belirleyici olma ve cazibe meselesidir.

Kültürel açıdan merkez, farklılıkları kendine çekerek bütünleştiren yerdir. Bütünleşme maddilikten çok mana âlemiyle ilişkilendirilmelidir. Ancak ipek yolu, maddi açıdan da Türk dünyasının kayda değer bir bölümünü birbirine bağlamaktadır. Zaten tarihi akışta büyük ipek yolu ana hattının Türk yoluna (Bogenbayev, 2014) döndüğü malumdur. İpek yolu olarak isim verilen güzergâhın zamanla bir Türk yolu hâline gelmesi de belirleyici ana unsurun ne ya da kim olduğunu gözler önüne sermektedir.

Sözsonu

İpek yolu, bugün, tarihsel anlamda olmuş bitmişliğe gönderme yapan bir kavramdır. Tarihi gerçeğe tam olarak örtüşmemektedir. Bu nedenle kavramsal sınırlamalara sıkışmadan olmuş olanı bütün yönleriyle açığa çıkarmaya çalışmak gerekir. Ancak bu tarz bir çalışma sonucunda mevcut epistemik yanlışlar düzeltilebilir.

İpek yolunun esasen bir Türk yolu olduğu gerçeği, hakikatin söylem üzerinden değil, olmuş olan dâhilinde inşa edilmesini zorunlu kılar. Bu, birliği sağlayabilmede en etkili yoldur. Maddi açıdan ipek yolu olarak bilinen güzergâhı birleştiren merkez, nasıl Türkistan olmuş ise, mânâ bakımından birliği sağlayacak olan da Türk’çe bakış ve yaklaşımdır.

Türk’çe yaklaşım, Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’nin gönlünde yeşerip onun Alperenleri ve takipçileri sayesinde başta Türk dünyasını, ardından Müslüman coğrafyayı ve son olarak bütün insanlığı hakikatte birleştirecek olan gönül yoludur. Birliğin, dirliğin ve iriliğin yoludur.

Birlik, maddi çerçevede yapılması beklenen bir ideal değildir. Elbette maddi güç esasında da birleşmeler mümkündür. Lakin bizim muradımız, maddeden önce mânâdır. Manevî öncelikle birlik, ilimde ve fikirde sağlanmalıdır. Bu gerçekleştiğinde maddî birliktelik kendiliğinden vücut bulacaktır.

Kaynakça

- Gökalp, Z. (1977). *Makaleler* III. (Milli Tettebbular Mecmuası’ndaki Makaleler). Hazırlayan: M. Orhan Durusoy. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Karluk, A.C. (2014). “İpek Yolu’nun Başlangıç Güzergâhında Tehlikedeki Türk Toplum ve Kültürleri: Sarı Uygurlar”. *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*. Ankara: Türk Yurdu
- Bogenbayev, N. (2014) “Büyük İpek yolu Üzerindeki Taraz Şehri ve Türk Yolları”. *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası*. Ankara: Türk Yurdu.

KUTADGU BİLİG'DE YOL VE YOLCU

Rahmi KARAKUŞ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

rkarakus@sakarya.edu.tr

*Bayatıñ tapuğ birle bulmaz kılı,
idi yinçe yol bu tapuğçı yolu KB 3986*

Öz

Türk tarihinin önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig bilindiği üzere toplumsal varoluşun imkânı ve değerini usul ve esasları bakımından ele alır. Bu maksatla kurumlar ve temel değerler kişileştirilmiş ve somut diyaloglarla söz konusu değerlerin anlamı ve işlevi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ortaya konan açıklamalarda en sık kullanılan ortak terimlerden biri de yol'dur. Yol günümüz Türkçesi içinde de benzetme maksadıyla çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Benzetmelerin anlam oluşturmada kolaylaştırıcı ve anlamı kolay hatırlatıcı bir etkisi söz konusudur. Felsefi manada da benzetme deneyci(ampirst) gelenekte her türlü bilmenin zemininde yer alır. Kendi başına varlığı felsefi manada tartışmalı olan anlam ve değer benzetmelerle varlık kazanması, başka bir deyişle müşahhaslaşması sağlanmış olmaktadır. Kutadgu Bilig bu manada 'yol'u 'din'den adalete, hayat'tan düşünce'ye kadar çok sayıda kavramı açıklamak için kullanmıştır. Basit fiziki bir araç olan yol temel işlevini çok çok aşan bir mevki kazanmış görünmektedir. Bu çalışma İpek yolu bağlamında yol'un farklı bir değerlendirmesini sunmak maksadıyla hızlı bir Kutadgu Bilig incelemesi yapmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yol, Kut, Köni, Töre, Yolculuk, Sefer,

Path/Road and Passenger in the Kutadgu Bilig

Abstract

One of the significant works of Turkish history Kutadgu Bilig, as is known, deals with the possibility and value of social existence in terms of procedures and principles. To that end institutions and basic values have been impersonated, meaning and function of said values have been tried to be revealed with concrete dialogs. One of the most frequently referred uniterms in revealed statements is 'road'. The road is also common used in recent Turkish with intent to compare. Comparisons have adjuvant and remindful effects on meaning composition. Comparison in terms of philosophy is the base of all kind of knowledge in empiricist tradition. Existential achievement of meaning and value, in other words impersonation of them have been obtained, while in terms of philosophy their existence by oneself is contradictory. In this sense, Kutadgu Bilig used 'road' to state many concepts from 'religion' to justice, from life to thought. Road as a basic physical instrument seems to have gained a position, which goes far beyond its basic function. This study intends to make a review of Kutadgu Bilig with a view to present an alternative evaluation of 'road' in the context of the Silk Road.

Keywords: Path/Road, Kut, Köni, Töre, Journe, Expedition

Dilin, insanın geliştirdiği en önemli ve mucizevi araçlardan biri olduğu aşikardır. Dil, varlığımıza o karda yerleşir ki onun dünyanın yerine geçtiğini, gerçeğin yerini aldığını unuturuz. Sözcükler delalet ettikleri şeylerin ve etkinliklerin yerine geçerek dünyamız olurlar. Wittgenstein'in 'dilimin sınırı dünyamın sınırındır' deyişi bu yüzdendir. Fakat unutmamak gerekir ki sözcükler sembollerdir. Üstelik biz bu sembolleri daha sonra ikinci bir sembolleştirme için de kullanırız. Böylece sembol içinde sembol, mecaz içinde mecaz meydana gelir. Bu durumun görünüşte bir sorun yaratması söz konusu değildir. Sembolleri kullanım yerlerine göre öğreniriz ve böylece her söylenen sözcükle karşılığı olan gerçek durum deşifre edilmiş olur. Ancak konunun ayrıntılarına dikkat edildiğinde sorunların farkına varırız. Sözcükler(Semboller) ile yerine geçtikleri nesneler ve ilişkiler arasında benzerlik yoktur. Bu durum anladığımız dünya ile yaşadığımız dünya arasında hiçbir ilişkinin olmadığını, dünyayı yaşamak ile dünyayı bilmenin farklı olduğunu düşündürür. Ekşi sözcüğünün, ekşi duyumuna dair yaşantıya ad olmaktan başa bir fonksiyonu yoktur. Öyle ise sözcüklerin dünyada neyi karşılamak için oluşturulduklarını sık sık hatırlamak gerekir ki dünyaya karşı yabancılaşmanın önüne geçilebilsin.

Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan yol sözcüğü işlekliliği, kullanım yerleri ile dikkat çeken bir dil varlığıdır. Adlandırdığı fiziki durum dışında kendisi ile yapılan benzetmeler o kadar farklıdır ki yol kavramının durağan olmayan bir anlamı olduğu fark edilir. Yol sözcüğü hayatımızın değişik durumlarını ifade etmede işe yaramıştır. Sözlük onun mecazi kullanımı dahil on iki anlamda kullanıldığını söyler.¹ Türkçe söyleyişlere hızlı bir göz atarsak onun fiziki yol anlamından

¹ 1. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılın uzaklık, tarik. 2. Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer: "Bahçeleri bahçelere toprak yollar bağlardı." -Ç. Altan. 3. Genellikle yerleşim alanlarını birbirine bağlamak için düzeltilerek açılmış ulaşım şeridi: "Yolda oynayan çocuklara ne olduğunu sordu." -Ö. Seyfettin. 4. İçinden veya üstünden bir sıvının geçtiği, aktığı yer: Su yolu. Sel yolu. 5. Yolculuk: Yola çıkmak. Yoldan kalmak. 6. Gidiş çabukluğu, hız: Bu vapurun yolu az. 7. Davranış, tutum, gidiş veya davranış biçimi: "Celâl Bey'i sakal bırakma yolunda, kim, hangi örnek özendirdi diye çok

başka ahlaki, dini, siyasi, psikolojik dünyaya ait haller için kullanıldığını görürüz.

Fiziki yol manasında taş yol, toprak yol, keçi yolu, şehirlerarası yol, köy yolu, dağ yolu, su yolu, hava yolu vb. şeklinde işlek bir kullanımla karşılaşırız. Her şeyin- evden çeşmeye, mezarlıktan okula, dünyadan aya kadar- yolu vardır. Üstelik sadece insanların değil hayvanların da yolu vardır. Hatta sular da akışları ve sel marifeti ile yol yaparlar.

Aynı şekilde dinde de yol kelimesine çokça yer verilir. Dini dünyanın önemli terimleri şeriat, tarikat mezhep yol manasındaki kelimelerdir. Dindar Allah’a giden yollardan bahseder, peygamber yolunu, velilerin, ‘salihlerin yolu’nu takip eder; ‘şeytanın azıtmışların yolu’ndan gitmez. Kur’an’da özellikle ibret alma amacıyla yeryüzünün değişik bölgelerini görmeye imkân verecek yolculuklar yapılması teşvik edilmiştir (meselâ bk. Yûsuf 12/109; el-Ankebût 29/20). Her peygamberin bir yolculuğu söz konusudur. Bu yolculuk hicret şeklinde olabildiği gibi mechul bir aleme yapılan miraç şeklinde de olabilmıştır. Hatta hayat bir misafirliktir; çünkü o doğum ve ölüm arasındaki seferden başka bir şey değildir.

Sefer kelimesi ve türevleri hadislerde de çokça geçmektedir. Hz. Peygamberin yolculuk öncesinde bazı sure ve dualarla yolculuğa çıktığını, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ gibi kutsal mekânları ziyaret etmek için yolculuğu teşvik ettiği ve yolculuğun -zaruret bulunmadıkça- tek başına değil grup halinde yapılmasını tavsiye ettiğini biliyoruz. Aynı şekilde yolculuğa çıkarken bazı özel âyetler okuduğu, üzücü durumlardan uzak, kolay ve dönüşte herkesin ailesini ve mallarını iyi halde bulacağı bir yolculuk nasip etmesi için Allah’a dua ettiği, dönüşünde mescitte namaz kıldığı; sağlıklı olmak, ilim tahsil etmek, gibi gerekçelerle yolculuğu tavsiye ettiği nakledilir (Atar, 2009:294-298). Hz. Peygamberin, evinden bir yere gittiği zaman dönüşünü aynı yoldan yapmadığı da rivayet edilir.

Dini uygulamalar için (fıkıh) sefer kavramı yolcu ve yoldaki dini hükümlerle ilgili bir temel terimdir. Araplar’ın, sözlükte “merhale katetme” anlamına gelen sefer kelimesini “göç etme” veya “sabah erkenden çıkıldığında akşam dönülebilecek mesafeyi (mesâfetü’l-advâ) aşan bir yere gitmek üzere yola çıkma” manasında kullanmışlardır (A.g.e.).

Fıkıh ve usul-i fıkıh eserlerinde seferin çeşitlerinden bahsedilir ve onlar için geçerli kurallar ve uygulamalar geliştirilmiştir. Buna göre amacı bakımından yolculuk ibadet maksatlı, mubah bir iş için yapılan ve günah bir iş için yapılan yolculuk olmak üzere üç kısma; dinî hükmü bakımından farz / vacip, mendup, mubah, mekruh ve haram yolculuk şeklinde beş kısma ayrılmıştır. Yine fıkıh bilginleri seyahat etmenin temel hak ve hürriyetlerden olduğunda hem fikirdir. Bu nedenle makul bir gerekçe bulunmadan kısıtlanamayacağını, dolayısıyla yolculuğun dinî hükmünün normal şartlarda mubah olduğunu, ancak duruma göre bu hükmün değişebileceğini ifade etmişlerdir (A.g.e.).

Tasavvuf da yolculuğu kişilik gelişimi adına temel bir eylem olarak görmüş ve bir anlamda eğitim aracı yapmıştır. Özellikle belli sufi anlayışlarında sefer nefsi terbiye etmek ve Hakk’a ermek için bedenle veya kalple yapılan yolculuk anlamında bir terimdir (Uludağ, 2009: 298-299).

Sufiler bu konuda kendilerine hem Kur’an’dan hem de hadislerden gerekçeler bulurlar. Aynı şekilde ilk zâhid ve sûfiler, nefis terbiyesi bakımından faydalı olduğuna inandıklarından çokça yolculuk yapmışlar bu sebeple “sâihûn” (seyyahlar) diye anılmışlardır. Faka sufiler, ‘ kötü bir huydan uzaklaşıp güzel bir huya erişmek ve güzel bir huydan daha güzeline ulaşmak için kalp ile yapılan mânevî-bâtınî sefer’i daha çok önemsemişlerdir. Nitekim Molla Sadrâ, dört tür ruhanî sefer üzerinde durmuş, bu seferlerin sadece kalbî bir tecrübeden ibaret olmayıp aynı zamanda aklî bir nitelik taşıdığını ve bu sayede yakine (kesin bilgi) ulaşıldığını iddia etmiştir (A.g.e.).

Çoğunlukla sûfiler kalp ile gerçekleştirilen ve Kalbin Hakk’a yönelmesi diye tarif edilen dört mânevî yolculuktan bahsederler: Hakk’a sefer (seyr ilâllah), Hak’ta Hak ile sefer (seyr fillâh), cem’ makamına yükselme şeklindeki sefer, Hak’la birlikte Hak’tan sefer (seyr billâh anillâh). Sufi olmak, seyr- süluktur. M. İbnü’l-Arabî için de seferin maddî ve mânevî birçok türü olup, her peygamberin, hatta her insanın ve canlının bir seferi vardır (A.g.e.).

Ahlak dünyamızda da ‘doğru yol’da olmak esastır. ‘Yol yordam bilmek’ gerekir. Yolunu şaşırmış olanlara yol göstermek ve ihtiyaç sahiplerine yoldaş olmak gerekir. Yolcunun halinden anlamak ve yolunu kolaylaştırmak gerekir. Gayr-ı meşru ilişki içinde olan ‘yollu’dur. Hukuk dünyasında önlenmeye çalışılan ‘yolsuzluk’lar vardır.

Psikolojik durumlar için de yol meramımızı ifadeyi kolaylaştırır. Kalpten kalbe yol olduğunu düşünürüz. İnsan kazanmanın yollarını ararız. Sevdüğimizin yolunu bekler ve yolunda ölürüz. Hayat denilen uzun ince bir yolda, her yol mübah değildir. Sıkıntılarımız olduğunda bir ‘çıkart yol’ ararız. ‘Yol olur’ diye düşünmeden her aklımıza geleni yapmayız. Duygularımızı taşımak maksadıyla birine ‘selam yollar’ız. Kızdığımızda ‘cehenneme kadar yolu var’ deyip yollarımızı ayırırız. Yola çıkacağımızda dönememe düşüncesi ile helalleşir, ‘Yolumuz sıdır, yoldaşımız hızır’ olsun isteriz.

Hayata dair hikmetli kavrayışlarımızı da yol sözü pek güzel ifade eder. Hayat bizim için ‘uzun ince bir yol’dur. Bu yol birçok zorluklar barındırsa da biliriz ki ‘dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar’. Yol bizim için hem terbiye edici hem de birbirimizi tanıma vasıtasıdır. Bu sebeple birlikte yolculuk yapmayı birbirimiz daha iyi tanımak için fırsat biliriz. Ancak birlikte yolculuk etmenin de ‘yedi adım yolun, bir yudum suyun hakkı vardır’ seyip hatırını taşıyırız. Yol bize, yoldaşın ne kadar önemli olduğunu öğretir. Bu nedenle ‘evvel refik ahir tarik’ deriz, ‘yoldan kal ama yoldaştan kalma’ diye öğütleriz. Bir iş gönlümüze yatmadığında da ‘yolu yokuşa’ süreriz. Bir işe niyetlendiğimiz vakit her şeyi tamam etmek için beklemeyiz ‘göç yolda düzülür’ diye yola çıkarız. Yol ve yolculuk o kadar önemlidir ki konu ‘seyahatname, sefername’ adları ile bir yazım türü olarak biçimlenmiş durumdadır.

Felsefe için de yol önemli bir metafor aracı olmuştur (Aydın, 2006). Felsefe ünlü bir filozof aracılığıyla kendini yolda olma şeklinde tarif eder. Felsefe ‘yapmak yolda olmak’tır.² Bu nedenle yol kavramı üzerinde teemmül etmeye değer bir

düşünmüşümdür.” -H. Taner. 8. Uyulan ilke, sistem, usul, tarz, tarik; *Duyguların eğitimi de en iyi sanat yoluyla olur*. 9. Kumaşta bulunan çizgi. 10. Kez, defa. 11. mec. Gaye, uğur, maksat: *Bu yolda çok emek harcadı*. 12. mec. Bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare, yöntem: *Bu işi yapmanın bir yolu vardır.* (http://www.tdk.gov.tr/yol_madd, Erişim tarihi 29.03.2016)

² “Yolda olmak, insanın zaman içindeki kaderi, kendine tatmin imkânını, yüksek anlarda da bir kemali gizler. Bu asla, bilmiş almada, cümle ve bilgilerde değil, bizzat varlığa açılan insanın tarihi gerçekleşmesindedir. Her seferinde bir insanın bahis konusu olduğu durumda

kavramdır.

Fiziki anlamıyla yol, oluşturulmuştur. Bu manada doğal yol'dan bahsetmek isabetli değildir. İki yer arasında bir yoldan söz ettiğimizde artık kullanılmakta olan, oluşmuş olan bir yapıdan söz ediyoruz demektir. Yol, yürünmeden, geçilmeden önce yol değildir. Bu nedenle yol açıcılık, iz bırakma değerlidir. İlk yürüten, bu yürüyüşü ile yol'u oluşturmaktadır. Yolun, ilk yürüten için meçhulü/bilinmezleri, tehlikeleri, sürprizleri fazladır. Sonrakiler onun izini kullanmaktan başka yolun ve yolculuğun mümkün hallerini belli bir seviyede bilirler. Ancak yol yaşayan bir süreçtir. Bu sebeple başkasının oluşturduğu yoldan gitsek bile yine de yolculuk, her seferinde ve her kes için daima biriciktir. Özel hallerini dikkate aldığımızda yolun tekrarı yoktur. Herakleitos'un 'panta rei' gibi yol da yolcu ile bir akıştır. Çünkü yol yürümek içindir, ancak yüründüğünde, geçildiğinde yol olma vasfı kazanır. Yolda duraklanabilir ama yolda yerleşiklik olmaz. Yol, durulduğunda yer olur.

Yolun, ancak yolcu ile yol olacağı, ve onu ancak yolcunun inşa edebileceği açıktır. Yolu ilk gidenin, onu yol yapanın izleri, işaretleri sonrakiler tarafından izlenebilir veya görülebilir. Fakat yol ile yolcunun ilişkisi her seferinde farklı sonuçlar ortaya çıkarabilir. Yolun, onu kateden her insan tarafından az-çok değiştirildiğini söyleyebiliriz. İzler pekişeceği gibi izler farklılaşabilir veya değişebilir.

Yolun ilk planda başlangıcı ve bitişi akla gelse de, fiziki planda her yol birbirine bağlıdır. Bazı yolların çıkmadığı, çıkmaz yollar olduğu bizi yanıltmasın. Her yol başka bir yolun devamıdır. Ancak yolların duraklama noktaları önemlidir. Bu noktalar yolculuğun devamı için önemlidir. Çünkü yola yol olma vasfı veren yolcunun buna ihtiyacı vardır. Türkçede 'durup düşünmek' deyişi bunu anlatmak içindir. Duraklama yolcunun yolculuğa ve yolu ile ilişkisine dair teemmülüdür. Bu bir fark edıştır ve fark edişin niteliğine göre kişinin/ben'in hem ızdırabı hem de iştiağı olabilir.

Günümüz Türkçesi içinde yaşattığımız ve kullandığımız yola dair kavrayışımızın tarih içinde yaşanmış tecrübelerden birikerek oluştuğu muhakkaktır. Bu konudaki izleri geriye doğru takip etmek istersek özellikle Kutagu Bilig önemli bir tespit noktası olacaktır. Eserin Türklerin dünya görüşlerindeki yeni bir paradigmaya açıldıkları zamana denk gelmesi ayrıca önemli sayılmalıdır. Çünkü bu metinde İslamiyet öncesi yol ve yolcu kavrayışının İslamiyet içindeki kavrayışlara eklenmesi söz konusudur.

Balasagunlu Yusuf eserinin sonunda "Nasıl hareket edeceğini ve hangi yola gideceğini bir parça izah ettim; sen buna göre hareket ederek, hayatına esaslı bir temel kur"³ diyerek kitabı bir yolun izahı için, bir yolculuğun vasıfları adına yazdığını söylüyor. Yine devamında seçilebilecek yolun üçüncüsü olmayan din ve dünya yolundan biri olduğunu hatırlatarak tercihe göre Tanrının yardımcı olacağını ve üçüncü bir yolu aramanın gereksiz olduğunu kaydediyor.⁴ Öyleyse esere bir yol yolculuk kitabı şeklinde bakmak isabetli görünmektedir.

Kutadgu Bilig'e hızlı bir okuma ile bakıldığında yol sözcüğünün çokça kullanıldığı -250 beyitte-göze çarpar. Ancak bu kelime daha ziyade usul, yöntem anlamında ve mecazi biçimi ile kullanır. Çok az yerde fiziki manadaki yol manası ile kastedilmiştir.⁵ Bu durum bir açıdan son derece normaldir. Çünkü eser bir tür nasihatname olup hikemi niteliklidir ve Balasagunlu has hacip Yusuf'un asıl muradı kut kazanma yollarını ortaya koymaktır. Zira kut toplumsal varoluşumuzun şartı olan gerçek törenin kurucusudur. Kut'u temsil eden karakterin kendi vasıflarına dair söylediklerinden onun sabit olmayan⁶, seçici, her zaman diri ve taze, herkesin elde etmek istediği⁷, beylik veya ululuk için zorunlu şart olan⁸ bir meziyettir. Kut hem yolda olan hem de yol olan bir özelliğe sahiptir. 'Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer yurt yoktur.'⁹ Adının Ay-Toldı olması bu nokteden dolayıdır.¹⁰

Eser için merkezi bir terim olan kut'un yolda olma manasına uygun bir tasavvuru söz konusudur. Yol, ele geçirilemeyen fakat varılmak istenen için kendisiyle olunmak zorunda olduğumuz ve kendisi ile olduğumuzda özelliklerini bize ekleyen ya da özelliklerine duyarsız kalamayacağımız bir süreçtir. Yol, yolu oluşturan kişi gibi yolun oluştuğu şartlar ve maksada göre niteliklere sahiptir. Bu nitelikler aynı sebeplerle sürekli değişim içindedir. Nitekim kut kendini Ay'a benzeterek bunu anlatmaya çalışır. "Bu ay hep yerini, evini değiştirir; dâima yer değiştiren, ne yapsan, bir yere ısınmaz/ Ayın burcu

gerçeği kazanabilme, felsefenin manasıdır." K.Jasper, çev. Mehmet Akalın, Felsefeye Giriş, 2.bsk., s.31, İstanbul-1981....

³ 6497 Kayı törlüg erse yorıñk yolun, ayu berdım azrak bekütgil uluñ.

Çalışmada yararlanılan beyitler <http://orhun yazitlari.appspot.com/kutadgubilig.html> (erişim tarihi 15.04.2016) web sayfasından alınmıştır.

⁴ 6498 Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur; bu esaslı yoldan şaşma. (Bu ol din yolu hem bu dünyâ yolu, bu yolça yori yolda azma ulı)/6499 Eğer dünya istersen, onun yolu işte bu; eğer ahret istersen, onun da yolu işte budur. (Kalı dünyâ kolsa yolu uş unu, apañ ukbi kolsa izi uş munu)/ 6500 Sen kendi kulluğunu yerine getir; Tanrı sana kuvvet verir; bunlardan hangisini istersen, onu seç, fakat üçüncü bir yol arama. (Özüñ kullukı kıl bayat Birge küç, kayusın tilese tile kılma üç)

⁵ 4545 Evin barkın büyük ve işlek yollara yakın olmasın, sana zararı dokunur; bunu iyice düşün(Uluğ yolka tutma sen ev barkyakın, tokığay yoduğ sen munı ked sakın)

⁶ 660 Orun yok maña sen munı uk tedim (Benim için yer yoktur, sen bunu anla ! — demek istedim-) Kutadgu Bilig beyitleri <http://orhun yazitlari.appspot.com/kutadgubilig.html> sitesinden alınmıştır. Erişim tarihi 15.03.2016

669 Akar suv yorık til bu kut turmadı, ajun tezgünürler yorıp tınmadı/ Akar su, güzel söz ve kut, bunlar durmadan, yorulup dinlenmeden, dünyayı dolaşırlar.

694 Küvenme bu kutka kelir hem barır, inanma bu devlet berür hem alır/Bu saadete güvenme, geldiği gibi gider; bu devlete inanma, verdiği gibi alır.

⁷ 670 İnancsız turur kut vefâsız yayığ, yorırda uçar terk adakı tayığ/ Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken, hemen uçar, ayağı kaygandır

⁸ 674 Kılınçım onay körse yaşım kiçig, kamuğ beg bedükke meniñdin keçig Tabiatım yumuşak, dikkat edersen, yaşım da küçüktür; fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer.

⁹ 747Kelir-men barır-men yorır-men burun, ajunuğ kezer-men maña yok orun.

¹⁰ 748 Bu mani üçün atım ay toldı tep, atadı biliglig sözün yinçe yıp

Seretân'dır, bu ev döner; evi dönünce, kendisi de döner./ Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım”¹¹.

Kutadgu bilig'in yol kelimesiyle birlikte çokça kullandığı kavramlardan biri de 'köni'dir. 'Köni yolka kirdin', 'könilik yolın', 'könilik yoluğ', 'yorıknı köni tut', 'köni yolçıka' deyişleri ile doğru yol, doğru yolda olmak, doğru yol göstericiye uymak, tavsiye edilir. Köni, ahlaki manada doğruluk manasına gelmekte olup kendisinin yolda olma'da gösterir.¹² Ahlaki doğruluk, bir süreçtir, her zaman belli bir tarzda davranmaktır. Ancak “Hangi yola doğruluk yolu derler; bu doğruluğun mâhiyeti nedir”¹³ denirse yolun en güvenilir göstericisi 'edgü kılavuz 'köni yolçıka' olan Hz. Peygamberdir.¹⁴ Fakat bu yolda iki araç gerekir: Bilgi ve anlayış(akıl).¹⁵ Könilik yolundaki başarı bu ikisi ile olur. Doğru yol'u ve doğru yolda kalmayı sağlayan ancak ve ancak anlayış(akıl)dır.¹⁶ Bu nedenle beyliğin ve kişiliğin esası könilik, könilik esası da anlayış(akıl)dır.

Kutadgu Bilig'de bilindiği üzere kut ve köni Töre'nin niteliğini belirler. Balasagunlu has hacib Yusuf'un nazarında köni töre için kut kazanmak esastır. Bu durumda Töre, kut sahibi bir kişinin açtığı yoldur. Töre burada şeriat kavramını hatırlatmaktadır. Şeriat da ana yol manasına gelen bir kelimedir. Aynı şekilde töre de içinde hayatın idame edildiği büyük ve geniş bir yol gibidir. Öyle ki bu yol başkalarının da izleri takip ederek geçeceği içinde hayatın devam edeceği köni yol olmalıdır.¹⁷ Çünkü “bodun beg yolındın tüzer yol yorık= halk yolunu ve gidişini beyin yoluna uydurur”¹⁸.

Eserde yol kelimesinin mecazi manada kullanıldığı, büyük bir kısmı Türkiye Türkçe'sinde hala yaşayan başka deyişlerle de karşılaşılır: Üçünç Yolu Ündeyü(İzin vermek, davet etmek), çığaylık yolu(fakirlik yolu), toğru yol(doğru yol), kutka yol(kut yolu), yol kılğucı (yol gösterici), bitig bir yolu (mektup yollamak), yinçe yol (ince yol), tapuğcı yolu(ince yol kulun yolu), yarttaçı yol (yol aydınlatıcı, yol açıcı), ök yolu(akıl yolu), ayâ yolda azmış(ey yoldan azmış), din yolu(din yolu), kümüş kayda erse kılıç tuttu yol(gümüş nerede ise kılıçın yolu orasıdır), ukuşluğ tili açtı mani yolu (akılının dili mana yolunu açar), vefâliğ yolu(vefâlı kişi yolu), bilig kapğı açlur oñarur yoluğ(bilgi kapısı açılır yolunu düzeltir), şâir sözi kör açar söz yolu (şair sözü söze yol açar), serinse bulur er mesel köke yol(sabredersen göğе yol bulunur), ağırılık yolu (ihsan ve itibar yolu), edgü yol (iyilik yolu) keçigli konuk (yolcu) vb. Bu deyişler görüldüğü üzere çoğunlukla usul, yöntem vurgusu taşırlar. Buradaki usul de hayata dairdir. Günümüzde medeniyet nimetlerinden yararlanma manasında 'yol medeniyettir' denir. Hayat için yolun bu kantitatif vurgusu aynen kalitatif yönü için de geçerli gibidir.

Kaynakça

Atar,F.(2009), Sefer Mad. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 36, Sayfa: 294-298

Aydın, İbrahim Hakkı.(2006), Bir Felsefi Metafor “Yolda Olmak”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C.VI, Sayı: 4.

Jasper, K.(1981), Felsefeye Giriş, Çev.Mehmet Akalın, 2.Bsk., S.31, İstanbul-Dergah Yayınları.

Uludağ,S.(2009), Sefer Mad. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 36, Sayfa: 298-299

İnternet kaynakları:

<http://OrhunYazitlari.Appspot.Com/Kutadgubilig.Html>

<http://Www.Tdk.Gov.Tr/YolMadd.ErisimTarihi29032016>

¹¹ 743Bu ay orni boldı evimün kalib, orunsuz bolur münkalib neñ kılıp/ 744 Bu ay burcı sertân bu ev evrilür, evi evrilür hem özi çevrilür/ 747 Kelir-men barır-men yorır-men burun, ajunuğ kezer-men maña yok orun

¹² Köni: dürüst, sadık, doğru, samimi. Bkz., (Caferoğlu, 1993: 77). Ahmet CAFEROĞLU, (1993), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. baskı, s.77, İstanbul-1993.

¹³ . ((861) Kayumı ayurlar könilik yolu, negü teg bolur bu könilik yolu)

¹⁴ 6519 Tümen miñ selâmım tegür savçıka, ol edgü kulavuz köni yolçıka /Tanrım, iyi kılavuz olan ve doğru yolu gösteren Peygamber'e binlerce selamımı ulaştır

¹⁵ 1861 Yula ol ukuş kör karağuka köz, ölüg tenke cân ol ağın tikle söz /Akıl bir meş'aledir, kör için gözdür; ölü vücüt için can, dilsiz için sözdür.

1841 Ukuştın kelür kör kamuğ edgülik, biligin bedür er bolur belgülik /Her türlü iyilik akıldan gelir; insan bilgi ile büyür ve temayüz eder.

1842 Bu iki bile boldı yalñuk uluğ, bu ikin oñarur könilik yoluğ. İnsanoğlu bu ikisi ile yükselmiştir; o doğruluk yolunda bu iki şey ile muvaffak olur.

154 Ukuş kayda bolsa uluğluk bulur bilig kimde bolsa bedüklük alur.

¹⁶ 1865 Ukuşnuñ eñ aşnu kılıkı oñay, könilik bile ol yorık yıl ay /Her şeyden önce aklın tavır ve hareketi mâkuldür; aylar ve yıllar geçse dahi, gidişi aynı doğru yoldan taşmaz.

1866 Ukuşluğ köni hem silig til sözi, bütünlük bile boldı kılık tözi /Akıllı doğrudur, dili ve sözü yumuşaktır; hareketinin esâsı doğruluk üzerine kurulmuştur.

¹⁷ 821 Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esâsıdır (Könilik öze boldı beglik ulı, bu beglik köki ol könilik yolu)/1293 Büyük ve halka baş olmak istersen, doğru yoldan şaşma (Bedüklük tilese bodunka uluğ, ödürke açuk tut könilik yoluğ)

¹⁸ 2110 Beyler tavır ve hareketlerini temiz ve doğru tutmalıldır; halk yolunu ve gidişini beyin yoluna uydurur (Arığ tutğ begler köni kılık kılık, bodun beg yolındın tüzer yol yorık).

İPEK YOLU'NUN BİR TÜRK KÜLTÜR HAVZASI HALİNE GETİRİLMESİNDE KAMU DİPLOMASİSİNİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Kadir SANCAK
Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü,
kadirsancak@gmail.com

Öz

İpek Yolu'nun Çin'den başlayıp Akdeniz/veya Karadeniz'e kadar uzanan güzergâhına bakıldığında ana yolların büyük ölçüde Türklerin yaşadığı bölgelerden geçtiği görülmektedir. Bugün Çin sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan, bağımsız devletler olarak Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran sınırları içerisindeki Güney Azerbaycan, Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkmen bölgeleri bu ana güzergâh üzerinde yer almaktadır. Bu yönüyle İpek Yolu, Türk topluluklarını birbirine bağlayan bir yol görünümü kazanmakta ve söz konusu havza bir anlamda Türk birliği için coğrafi bir bütünlük oluşturmaktadır.

Türk birliği, Turan Birliği gibi başlıklar altında yapılan faaliyetler ya da örgütlenmeler bölgedeki Çin, Rusya ve İran gibi büyük güçleri rahatsız etmekte ve bundan dolayı da bu girişimler engellemelere maruz kalabilmektedir. Özellikle kadim İpek Yolu güzergâhında bulunmakla birlikte henüz bağımsızlığını kazanamamış olan Doğu Türkistan, İran, Irak ve Suriye'deki Türkler söz konusu olduğunda mesele daha hassas bir hal almaktadır. Bahsi geçen bölgelerde yaşayan Türklerle temas kurmak, iç işlerine müdahale veya ayrılıkçı hareketlere destek gibi algılandığı için söz konusu ülke yönetimlerinde tedirginliğe yol açmaktadır. Bu durumda Türkiye'nin, bir yandan diğer Türk toplulukları ile etkin iletişim kanallarını inşa etmesi ve diğer yandan bunu söz konusu rahatsızlıklara meydan vermeyecek şekilde yapması gerekmektedir.

Bu bildiride, buraya kadar anlatılanlar temel alınarak Türkiye'nin kadim İpek Yolu coğrafyasını ortak bir Türk Dünyası kültür havzasına dönüştürebilmek için neler yapması gerektiğine dair düşünceler aktarılacaktır. Bunun için nasıl bir kamu diplomasisi politikasının yürütülmesinin ve hangi araçların kullanılmasının doğru olacağına ilişkin değerlendirmeler yapılacak, bu bağlamda üniversitelerin, belediyelerin, medyanın ve diğerlerinin rolü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Kamu Diplomasisi, Belediyeler, Medya, Üniversiteler

The Role of Public Diplomacy on the Silk Road As a Basin of Turkish Culture

Abstract

When it looks at the route of the Silk Road that starting from China extend along Mediterranean regions, it is observed that the main road passes through areas inhabited by Turks. Today, East Turkestan, remaining within the boundaries of China, as independent states Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, South Azerbaijan within the borders of Iran, Turkmen regions in the north of Iraq and Syria is located on this main route. From this aspect, the Silk Road, in a sense, constitute a geographical integrity to the Turkish Union. Contact with these regions the Turks who live in is of great importance for Turkey. But this situation is causing concern for the management of the country in question due to perceived as intervention to the internal affairs or support for separatist movements. In this case, Turkey should establish contact with the Turkish community, but it must do so without concern other countries. For this, not political , cultural elements should be used .

In this paper, what should be done to be a basin of Turkish culture of the Silk Road will be discussed. For this, which it would be appropriate public diplomacy policy and what tools will be explained. In this context, universities, municipalities and the importance of the media will be discussed.

Keywords: Silk Road, Public Diplomacy, Municipalities, Media, Universities

1. Giriş

Binlerce yıl boyunca genel hatlarıyla Asya'nın doğusundan başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan ticari güzergâhın adına İpek Yolu denilmiştir. Ancak bu yol sadece ticari malların taşındığı bir hat olmamış, aynı zamanda dinlerin, dillerin ve genel anlamda kültürlerin de taşındığı ve bir anlamda medeniyetlerin birbirleriyle kucaklaştığı bir buluşma noktası olmuştur.(Günel, 2010:133,134). Öte yandan 16. Yüzyıldan itibaren ticaretin ağırlıklı olarak okyanuslara kaymasıyla birlikte İpek Yolu önemini yitirmeye başlamıştır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında ise uluslararası sistemin iki kutuplu bir yapıya dönüşmesinin sonucu olarak İpek Yolu hattındaki iletişim tam anlamıyla ortadan kalkmıştır. Soğuk Savaş'ın ve beraberinde iki kutuplu yapının sona ermesi ile birlikte uluslararası toplum yeniden İpek Yolu'na ilgi göstermeye başlamıştır. Başta ABD(Mesut Yılmaz), Avrupa Komisyonu, Rusya, Hindistan ve Çin("Rusya, Çin ve Hindistan'dan yeni ipek yolu projesi") olmak üzere bölge içi ya da dışı birçok küresel aktör bu ilgiyi yansıtan faaliyet ve düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir.(Taşağıl, 2007:2301).

Kadim İpek Yolu'nun yeniden gündeme geldiği son dönemde bölgeye ilgi gösteren ülkelere biri de Türkiye olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte Kafkasya ve Türkistan bölgesinde beş Türk cumhuriyetinin bağımsızlıklarını kazanması, Türkiye'nin yüzünü doğuya çevirmesini gerekli kılmıştır. Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar neredeyse birbirinden habersiz olan Türk Dünyası, bu gelişmeden sonra iletişim kurmaya ve yeniden tanış olmaya başlamıştır.

Ancak Orta Doğu ve Türkistan bölgesindeki Çin, Rusya, İran, Irak ve Suriye’de yerleşik Türk toplulukları büyük ölçüde bu gelişmelerin dışında kalmışlardır.

2. İpek Yolu Havzasının Türkiye İçin Önemi

Son dönemde Orta Doğu’da, özellikle de Suriye konusunda Türkiye’nin, Batılı müttefiklerinden umduğu desteği alamadığı görülmektedir. Diğer yandan bu meselede Rusya ve İran’la da farklı bir pozisyon almış olması Türkiye’nin ihtiyacı olan desteği alabileceği en önemli potansiyelin Türk Dünyası olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu destek sağlandığında bağımsız olan ya da olmayan Türk toplulukları ile dayanışma içerisinde olan bir Türkiye’nin politik hareket alanı genişleyecek ve özellikle Çin, Rusya ve İran gibi bünyesinde Türk unsurları barındıran ülkelerin Türkiye’ye karşı politikalar geliştirmeleri zorlaşacaktır. Yaşanan son gelişmeler ışığında bugün Türkiye’nin Türk Dünyasına yönelik olarak etkin bir iletişim ağı kurması ve onların desteğini yanında hissetmesi elzem bir durum arz etmektedir. Ancak geliştirilecek politikalar hamasi/ideolojik/sloganik bir düzleme değil, rasyonel öğeler içeren gerçekçi bir zemine sahip olmalıdır.

İpek yolu’nun Çin’den başlayıp Akdeniz/veya Karadeniz’e kadar uzanan güzergâhına bakıldığında ana yolların büyük ölçüde Türklerin yaşadığı bölgelerden geçtiği görülmektedir. Bugün Çin sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan, Rusya sınırları içerisinde özerk yapıdaki Türk Cumhuriyetlerinden bazıları, bağımsız devletler olarak Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan, Irak ve Suriye’nin kuzeyindeki Türkmen bölgeleri bu ana güzergâh üzerinde yer almaktadır. Bu yönüyle İpek yolu, Türk topluluklarını birbirine bağlayan bir yol görünümü kazanmakta ve söz konusu havza bir anlamda Türk birliği için coğrafi bir bütünlük oluşturmaktadır. Bir başka ifade ile İpek Yolu havzasının Türk Birliği’nin veya Turancılığın hedeflediği siyasi coğrafyayı büyük ölçüde kapsadığı görülmektedir.

Öte yandan birleşik bir Türk Dünyası anlamına gelen Turancılık ve Türk Birliği gibi siyasi projelerin bölgedeki İran, Rusya ve Çin gibi Türk topluluklarının yaşadığı devletlerde rahatsızlık yaratması muhtemeldir. Bahsi geçen bölgelerde yaşayan Türklerle temas kurmak, iç işlerine müdahale veya ayrılıkçı hareketlere destek gibi algılanabileceği için söz konusu ülke yönetimlerinde tedirginliğe yol açabilmektedir. Bu durum, Türkiye’nin bölgeye yönelik geliştireceği politikalara direnç gösterilmesine ve engeller çıkarılmasına neden olacaktır. Bu nedenle Türkiye’nin bütün Türk Dünyası’nı kapsayacak politikalar geliştirirken bu durumu göz önüne alması ve buna göre adımlar atması büyük önem taşımaktadır. O halde bunu siyasi ve ideolojik unsurları ön plana çıkarmadan, kültürel değerler üzerinden yapmak doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir. Bunun için de doğrudan bir etnik kimliğe hitap etmeyen ancak Türk Dünyasının ekseriyetini kapsayan kadim İpek Yolu güzergâhının bir kültür havzası olarak tanımlanıp projelendirilmesi, bahsi geçen mahzurların giderilmesi ve arzu edilen amaçların gerçekleştirilmesi bağlamında önemli bir fırsat sunmaktadır.

3. Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Bağlamında İpek Yolu

Türkiye, İpek Yolu havzasında Çin, Rusya ve İran gibi güçlerle rekabet halinde bulunmaktadır. Devletler arasındaki rekabet, başlıca sert güç araçları olarak görülen askeri ve ekonomik öğelerle olabildiği gibi, başta kültürel öğeler olmak üzere bunun gibi unsurlardan müteşekkil yumuşak güç unsurları ile de gerçekleştirilmektedir. Özellikle Çin ve Rusya dikkate alındığında askeri ve ekonomik unsurlar bağlamında oluşacak bir rekabet ortamında bugün için Türkiye’nin pek de avantaj sahibi olmadığı aşikârdır. Ancak kültürel öğelerin ön plana çıktığı yumuşak güç göz önüne alındığında söz konusu havzada Türkiye’nin önemli bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle de Türkiye’nin bölgesel rekabete güçlü olduğu yumuşak güç bağlamında katılmasının daha rasyonel bir hareket tarzı olacağı düşünülmektedir.

Yumuşak güç bir ülkenin sahip olduğu kültür, siyasi değerler ve dış politika uygulamalarından beslenmektedir(Nye, 2007:164) ve bir anlamda potansiyeli ifade etmektedir. Ancak bunların güce dönüştürülebilmesi için söz konusu kaynakları geliştirecek ve harekete geçirecek bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır.(Sancak, 2016:119). İşte yumuşak gücün vasıtası(Sait Yılmaz, 2012:201) ve önemli bir unsuru(Akçadağ) olarak değerlendirilen kamu diplomasisi bu noktada devreye girmektedir. Kısaca başka ülkelerin kamuoylarını etkileme faaliyeti(Sancak, 2014:1617) olarak nitelenebilecek olan kamu diplomasisi “diğer ülke insanların gönlünü ve desteğini kazanmak üzere gerçekleştirilen iletişim çalışmaları” olarak tanımlanmaktadır.(Devran). Önceki dönemlerde ağırlıklı olarak devletin tekelindeki bir faaliyet olan kamu diplomasisi, artan iletişim imkânlarının da katkısıyla günümüzde, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler, kanaat önderleri, her yönüyle medya, özel sektör işletmeleri, değişik baskı grupları ve buna benzer unsurlar tarafından yürütülmektedir.(Erzen, 2012:91-108). Kamu diplomasisi aktörlerindeki bu çeşitlilik kullanılan yöntemlere ve araçlara da yansımakta ve amaca ulaşmak için başta kültürel unsurlar olmak üzere meşru her türlü yöntem ve araç kullanılmaktadır.

4. İpek Yolu Havzasında Uygulanabilecek Kamu Diplomasisi Faaliyetleri

Türkiye’nin İpek Yolu havzasındaki Türk toplulukları ile sağlıklı ve daimi bir ilişki kurabilmesi için etkin bir kamu diplomasisi faaliyetinin yürütülmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun için de her şeyden önce Türkiye’nin hedeflerini belirlemesi ve buna yönelik bir kamu diplomasisi politikası geliştirmesi gerekmektedir. Devamında ise bu politikanın hangi alanlarda hayata geçirileceğinin ve kullanılacak araçların neler olacağının planlaması yapılmalıdır.

Bugün Türkiye’nin İpek Yolu havzasındaki Türk topluluklarına yönelik olarak hayata geçirebileceği birçok kamu diplomasisi faaliyeti bulunmaktadır. Burada yer verilecek olan faaliyetlerin bir kısmı halen uygulanırken, bazıları ise henüz gündeme gelmemiştir.

4.1. İpek Yolu Kültür Vakfı

İpek Yolu coğrafyasına yönelik faaliyetlere girişmeden önce bu faaliyetlerin alt yapısını hazırlayacak ve koordinasyonunu yürütecek bir kurumun varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Kurum bünyesinde, dil, din ve benzeri kültürel farklılıklar dikkate alınarak bölge alt birimlere ayrılmalı ve her birim için bölgeyi iyi bilen/tanıyan bir akademik/uzman kadro

oluşturulmalıdır. Bu uzmanlar kadrosu öncelikle bölgenin sosyo kültürel yapısını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyacak raporlar hazırlamalı ve gerçekleştirilecek faaliyetlerde ihtiyaç duyulacak her türlü bilgi için zengin bir bilgi bankası oluşturmalıdır. Ayrıca kurum bünyesinde oluşturulacak kurullar, yürütülecek kamu diplomasisi faaliyetlerinin organizasyonundan ve birimler arasındaki koordinasyondan sorumlu olmalıdır. Vakıflar sivil oluşumlardır ve doğrudan devleti temsil etmemektedirler. Devleti temsil etme pozisyonunda olmamaları başka ülkelerdeki hareket alanlarını genişletmekte ve faaliyetlerini daha az dikkat çekici kılmaktadır. Bu durum avantaja dönüştürülerek İpek Yolu’na yönelik faaliyetlerin bir kültür vakfı üzerinden gerçekleştirilmesi düşünülmelidir. Ancak gerek kadro gerekse finansal açıdan devlet perde arkasından vakıfları desteklemeli ve eylem planlarının geliştirilmesinde müdahil olmalıdır.

4.2. Belediyeler Arası İşbirliği ve Kardeş Şehir İlişkisi

Türk toplulukları ile kurulacak ilişkilerin bir takım mekanizmalar üzerinden değil de halkla doğrudan temasla gerçekleştirilmesi etkili bir kamu diplomasisi için büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle söz konusu bölgelerdeki hükümetlerin atlanarak halkla daha iç içe olan belediyelerle iletişim kurulması daha verimli olabilir. Belediyelerin faaliyetleri halkın aktif ve yoğun katılım gösterdikleri faaliyetler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda tanım itibarıyla “iki belediyenin sorunlarını beraberce çözümlmek ve zaman içinde daha yakın ve dostane ilişkiler geliştirmek için ortaklaşa hareket etmek üzere bir araya gelerek kurdukları ilişki”(İller ve Belediyeler Dergisi) olarak açıklanan *kardeş şehir* ilişkisinin bu bağlamda önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Türkiye’deki belediyelerle söz konusu coğrafyadaki belediyeler arasında kurulan kardeş şehir ilişkisi, hükümetlerin atlanarak doğrudan yerel yönetimlerle ve bu bağlamda da halkla temas kurulmasına imkan tanımaktadır. Belediyelerin karşılıklı olarak düzenleyecekleri sergiler, festivaller ve benzeri kültürel etkinlikler birbirini tanıma ve kaynaşma noktasında önemli katkı sağlamaktadır.

4.3. Üniversiteler Arası İşbirliği

Üniversiteler, ekseriyetle nitelikli insanların bulunduğu ve geleceğe şekil verecek olan gençlerin eğitim gördüğü yerlerdir. Bu nedenle üniversiteler, kamu diplomasisi faaliyetleri çerçevesinde önemli bir konuma sahip bulunmaktadır. Eğitim kalitesi bakımından Türkiye’deki üniversiteler genel anlamda İpek Yolu kuşağındaki üniversitelerden daha ileridedir ve bu durum üniversiteler arasında işbirliği yapılması için Türkiye’ye avantaj sağlamaktadır. İpek Yolu’na yönelik olarak başlatılacak Mevlana Değişim Programı benzeri bir program ile birlikte Türkiye’den gönderilecek nitelikli ve idealist akademisyenler farklı Türk toplulukları ile doğrudan iletişim kurma imkânına sahip olabileceklerdir. Ayrıca üniversiteler arasında yapılacak işbirliği ile öğrencilerin ortak faaliyetler ve festival benzeri organizasyonlar yapmaları mümkün olabilecektir.

4.4. Televizyon Dizileri

Görselliğin her geçen gün daha fazla önem kazandığı günümüzde televizyon ve sinema kitleleri peşinden sürüklemeye devam etmektedir. Son dönemde özellikle dizilerle birlikte bu konuda büyük bir çıkış yakalayan Türkiye, Şili’den Japonya’ya kadar uzanan coğrafyada yetmişten fazla ülkeye dizi ihraç etmektedir. (“Türkiye’nin Dizi Film İhracatı 200 Milyon Dolara Ulaştı”). Diziler, Türkiye’nin tanıtılmasında ve Türk kültürünün yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmektedir. (Yılmaz ve Yılmaz, 2010:314). Ancak, diziler yayımlandıkları kültürel coğrafyalar gereği bazı durumlarda rahatsızlık yaratarak olumsuz bir Türkiye imajı da oluşturabilmektedirler. Bundan dolayıdır ki ticari kaygılarla yürütülen ve belli bir stratejiye dayanmayan dizi ihracatı yerine İpek Yolu’na yönelik olarak amaca hizmet edecek dizilerin –gerekirse devlet desteği sağlanarak- pazarlanması büyük önem taşımaktadır. Ayrıca söz konusu topraklardaki Türk Toplulukları ile ortak dizi ve film projelerinin yapılması ve mekan olarak o coğrafyaların kullanılması buradaki halkla yüz yüze temas noktasında önemli katkılar sağlayacaktır.

4.5. Haber Ajansları

Kitlelerin dünyaya ilişkin algılarının oluşmasında gazeteler, haber ajansları ve teknolojik gelişme bağlamında son olarak internet haberciliği belirleyici bir rol oynamaktadırlar. Bu araçları kontrol edenler, bir anlamda kitlelerin düşünce yapısına da tesir etmektedirler. Bu nedenle de her gün ortaya çıkan milyonlarca bilgi ve haber arasında hangilerinin seçilip nasıl bir sunumla kitlelerin karşısına çıkarılacağı büyük önem taşımaktadır. 2003 yılında Irak’ın işgali sırasında CNN’in *koalisyon birlikleri ilerliyor* ifadesini Katar merkezli uluslararası yayın yapan El Cezire televizyonunun *işgalci birlikler ilerliyor* şeklinde kullanması aynı olayın nasıl iki farklı şekilde sunulabileceğine güzel bir örnek teşkil etmektedir.(Nye, 2005:59). Bu nedenle de Türkiye bölgede güçlü bir haber ağı oluşturmali ve Anadolu Ajansı ve benzeri kurumlar vasıtasıyla bölgeye aralıksız servis yapmalıdır. Kar amacı gütmeyen yapılacak bu servislerde özellikle yerel medya ihmal edilmemelidir. Ayrıca, medya işbirliği programları çerçevesinde medya organları bünyesinde belirli bir kota belirlenip, o kota dâhilinde Türk coğrafyasına dair kültürel haberlerin yayınlanması faydalı olacaktır.

4.6. Turizm Faaliyetleri

Yüz yüze iletişim imkanı sağlaması hasebiyle kamu diplomasisindeki önemli araçlardan biri de turizm faaliyetleridir. Bugün için Türkiye merkezli tur firmalarından bazıları İpek Yolu hattında turistik turlar düzenlemektedirler. Ancak bu turlar belli bir amaca hizmet edecek şekilde ve belli bir plan dahilinde yapılması durumunda arzu edilen sonuçları verecektir. Burada öncelik kar elde etmek değil, yerel halkla iletişim kurmak olmalı ve bunun için de konaklama ve ulaşım bağlamında mümkün olduğunca halkla temas halinde olunabilecek şartlar zorlanmalıdır. Turistik faaliyetlerin bir parçası olarak söz konusu bölgede belli şehirlerde yöresel ürün merkezli olarak festivaller düzenlenmeli ve Türk topluluklarının bu festivallere katılımı bir şekilde sağlanmalıdır.

4.7. Dini Alandaki Faaliyetler

Dini alandaki faaliyetler de kamu diplomasisinin ilgi alanına girmektedir ve radikal hareketlerin yükselişe geçtiği son dönemde Türkiye’nin bu konuda atacağı adımlar büyük önem taşımaktadır. Türkiye’deki radikalliğe prim vermeyen İslam anlayışının bölgede yaygınlık kazanması hem Türkiye, hem de bölge ve dünya için oldukça faydalı olacaktır. Türk Diyanet Vakfı benzeri oluşumların insan kaynağı ve dini materyal anlamında bölgedeki topluluklara destek sağlaması radikalliğin

önlenmesinde katkı sağlayacaktır. Bu durum aynı zamanda Türkiye’nin bölgedeki itibarına da olumlu şekilde yansıtacaktır.

5. Sonuç ve Öneriler

1. Türkiye İpek Yolu’nu kadim bir kültür havzası olarak tanımlayıp, bu bağlamda politikalar geliştirmelidir. Bunun için de siyasi söylemlerden uzak durması ve meseleyi kültürel öğeler çerçevesinde ele alması gerekmektedir. Bağımsız olmayan Türk topluluklarına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler oldukça hassas bir durum arz etmektedir. Buralarda yapılacak faaliyetlerden kısa vadede netice almak ve büyük beklentiler içerisine girmek doğru bir davranış olmayacaktır. Esas ve öncelikli olan söz konusu coğrafyalardaki Türk toplulukları ile iletişim halinde olmaktır ve siyasi gelişmeler zaten bunu takip edecektir.

2. İpek Yolu coğrafyasında arzu edilen neticenin alınabilmesi için iyi planlanmış bir kamu diplomasisi politikasına ihtiyaç vardır. Öncelikle amacın ne olduğu ortaya konulmalı ve planlama bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak yapılmalıdır. Devamında faaliyetlerin hangi alanlarda gerçekleştirileceği ve bu faaliyetler için hangi araçların kullanımının uygun olacağı belirlenmelidir. Faaliyetler tek merkezden koordine edilmeli ve amaca hizmet etmeyen girişimlerden uzak durulmalıdır.

3. Kamu diplomasisi, sivil oluşumlarla yürütüldüğü zaman daha az şüphe çekici ve daha çok güvenilir bulunmaktadır. Bu nedenle uygulanacak kamu diplomasisi faaliyetlerinde sivil oluşumlara ayrı bir önem verilmelidir. Ancak bu oluşumlar finansal ve planlama bağlamında devlet tarafından desteklenmelidir. Öte yandan sivil oluşumların tam anlamıyla kontrol edilmesi ve her alanda etkinlik göstermesi mümkün olmayacağı için bu tür faaliyetler hem devlet, hem de sivil oluşumlar tarafından gerçekleştirilmelidirler.

4. Buraya kadar sözü edilen kamu diplomasisi faaliyetlerinin bazıları halen uygulanmaktadır. Ancak belirlenmiş bir amaç ve program olmadan yürütülen faaliyetler amacın gerçekleşmesine çok da katkı sağlamamaktadır. Bu nedenle de gerçekleştirilecek kamu diplomasisi faaliyetlerinin önceden belirlenmiş politikalar doğrultusunda ihtiyaçlar ve öncelikler gözetilerek koordineli şekilde yapılması arzu edilen neticenin alınabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Akçadağ, E.,(t.y), “ABD’nin Kamu Diplomasisi Stratejisi: Akıllı Güç”, <http://www.kamudiplomasisi.org/pdf/abdkdstratejisi.pdf>, (25/03/2016)
- Devran, Y.,(t.y), Türk Tarihi Perspektifinden Kamu Diplomasisi Olgusu”, <http://www.Kamudiplomasisi.Org/Makaleler/Haberler/135-Tuerk-Tarihi-Perspektifinden-Kamu-Diplomasisi-Olgusu>, (03.04.2016)
- Erzen, M. Ü., (2012). Kamu Diplomasisi, İstanbul: Derin Yayınları.
- Güler Yılmaz, G. E., Yılmaz, Y., (2010). “Türkiye ve Ortadoğu Ülkeleri Arasında Kültürel Yakınlaşma Aracı Olarak Popüler Kültür Ürünleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Arap-Türk Sosyal Bilimler Kongresi Seçme Tebliğler, ATCOSS 2010, 301-328, Ankara.
- Günel, G., (2010). “Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, Kebikeç, 29, İller ve Belediyeler Dergisi, (2012).776, Aralık
- Nye, J. S. (2005). Yumuşak Güç, Dünya Siyasetinde Başarının Yolu, (Çev. Rayhan İnanc Aydın), Ankara: Elips Kitap,
- Nye, J. S. (2007). “Notes For A Soft Power Research Agenda”, Felix Berenskoetter ve M. J. Williams (Ed.), Power In World Politics,, New York: Taylor And Francis,
- Sancak, K. (2014), “Uluslararası Terörle Mücadelede Farklı Yöntemler: Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi”, Selim Kanat (Ed.), İkinci Uluslararası Davraz Kongresi Bildiriler Kitabı, 1609-1621, Isparta.
- Sancak, K. (2016). Uluslararası İlişkilerde Güç Kavramı ve Yumuşak Güç, Ankara:Nobel Yayın,
- Taşagıl, A. (2007). “İpek Yolunun Tarihi Temelleri”, Düünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler Uluslararası Sempozyum, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 18-19 Ekim 2007, İstanbul/Türkiye,
- URL, “Rusya, Çin ve Hindistan'dan yeni ipek yolu projesi”, <http://www.dunyabulteni.net/haber/321552/rusya-cin-ve-hindistandan-yeni-ipek-yolu-projesi>, (04.04.2016)
- URL, “Türkiye’nin Dizi Film İhracatı 200 Milyon Dolara Ulaştı”, <http://kdk.gov.tr/haber/turkiyenin-dizi-film-ihracati-200-milyon-dolara-ulasti/362>, (03.04.2016)
- Yılmaz, M. “ABD’nin Orta Asya stratejisi”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/abd/2014/03/10/7436/abd-nin-orta-asya-stratejisi>, (04.04.2016)
- Yılmaz, S. (2012). “Kamu Diplomasisi: Başka Halklara Angaje Olmak, Ayaklandırmak”, 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler, 1,

КОНЦЕПЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЯСА НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ: КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

PhD Azhar Serikkaliyeva, MSc Dinara Taldybayeva

Hoca Ahmet Yesevi University

Eurasian Research Institute

dinarataldybayeva@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается культурно-гуманитарный аспект китайского проекта «Один пояс, Один путь», как еще один инструмент «мягкой силы» Китая, а также пути реализации культурно-гуманитарного направления данной концепции и ее дальнейшие перспективы и возможные последствия.

Ключевые слова: Экономический пояс шелкового пути, ШОС, возрождение Шелкового пути, «мягкая сила», перспективы и последствия культурно-гуманитарного сотрудничества.

New Silk Road Economic Belt Concept: Cultural Aspect

Abstract

In this article the cultural aspect of the Chinese initiative “One belt, one road” is considered as one of the tools of the Chinese “soft power”. This article also describes the ways of realization the cultural aspect of the Silk Road Economic Belt, its future perspectives and possible consequences.

Keywords: Silk Road Economic Belt, SCO (The Shanghai Cooperation Organization), Silk way renewal, “soft power”, perspectives and consequences of cultural and humanitarian cooperation.

Сегодня в Центральной Азии разворачивается конкуренция между США, ЕС, Турцией, Россией и Китаем за доступ к энергетическому и политико-экономическому потенциалу региона. В результате, Центральнo-азиатский регион столкнулся с несколькими проектами, касающимися его: ЕАЭС, китайский Экономический пояс Шелкового пути, турецкий проект тюркской интеграции и проект США «Новый Шелковый путь», его еще называют Большая Центральная Азия. При этом Казахстан, который граничит с КНР и РФ, с геополитической и экономической точки зрения больше всего заинтересован в том, чтобы совместить 2 проекта — ЕАЭС и Экономический пояс Шелкового пути. Однако не последнюю роль при определении лидеров в данном соперничестве, кроме экономических и политических интересов государств, играют симпатии населения и местных политических элит. Ради достижения поставленной цели Пекин старается сформировать и активно использовать механизмы «мягкой силы», которые и отображены в культурном аспекте «Экономического пояса Шелкового пути».

Проекты возрождения Шелкового пути – едва ли не самые масштабные интеграционные инициативы современности. И это понятно: многие столетия именно Шелковый путь был основным маршрутом движения товаров из Азии в Европу. С появлением Южного морского пути он оказался временно забытым. Однако с развалом СССР интерес к сухопутному транспортному коридору возродился – активно начали развиваться проекты, с участием крупных международных игроков. Еще в начале 90-х ЕС и США с проектами ТРАСЕКА и ТАСИС начали возрождать Великий Шелковый путь. Изначально КНР активно подключилась к сотрудничеству в рамках этих проектов. Однако по мере усиления собственных возможностей, приоритетом в Центральной Азии для Пекина стали программы двустороннего сотрудничества в контексте работы ШОС.

Наиболее очевидным воплощением активизации усилий Китая по усилению своего присутствия в Евразии и в Центральнo-азиатском регионе стал проект «Один Пояс - Один Путь» – одно из наиболее знаковых и новаторских проявлений современных тенденций экономической регионализации и глобализации. Впервые о концепции «Один пояс-Один путь» было объявлено 7 сентября 2013 года, когда председатель КНР Си Цзиньпин в рамках официального визита в Казахстан презентовал проект, выступив с лекцией в «Назарбаев-Университете».

ЭПШП на политическом и экономическом уровне уже пользуется поддержкой России и стран Центральной Азии. Сопряжение Евразийского экономического союза и экономического пояса Шелкового пути в мае 2015 года, а также реализация казахстанской инфраструктурной программы «Нурлы жол» является ярким тому подтверждением.

Однако по признанию китайских ученых, большим препятствием в реализации данного крупномасштабного проекта могут стать основанные на многовековых традициях и исторической памяти «китаефобии» стран Центральной Азии. Поэтому первоочередной задачей реализации культурно-гуманитарного направления ЭПШП должно стать преодоление всех страхов, старых и новых предубеждений, подозрений и недопониманий возникших между странами, расположенными на ЭПШП. (E. Kovacs, M. Hunter)

На самом деле, данная проблема возникла намного раньше, при первых попытках Китая начать политическую и экономическую интеграцию с Центральнo-азиатским регионом в 2000-х годах, когда Цзян Цзэминь объявил стратегию Китая «идти вовне» на XVI съезде КПК. (Цзян Цзэминь, 2002. С. 38.) Поэтому Китай для решения данной проблемы уделяет большое внимание инструменту «мягкой силы» в рамках ШОС, или так называемому «шанхайскому духу», подробно изученному в исследовании Ногаева А.М. (Ногаева А. М.) Также в 2006 году КНР выдвигает концепцию «мирного возвышения Китая», направленную на создание позитивного образа Китая в странах

Центральной Азии и опровержение «китайской угрозы».

Важность положительного общественно-политического мнения относительно внедрения китайского проекта «Экономического пояса Шелкового Пути» можно наблюдать на примере событий 2010 года. Когда предложение сдать Китаю в аренду крупный участок земли в Казахстане под сельскохозяйственное производство вызвало в 2010 году протесты населения и было отклонено. «Любая попытка Китая усилить влияние в Казахстане усилит антикитайские настроения», – заявлял казахстанский политолог, директор Группы оценки рисков Досым Сатпаев.

Строительство Экономического пояса – часть разрабатываемого в КНР плана 13-й пятилетки и рассчитано на долгосрочную перспективу, по некоторым оценкам, на ее реализацию понадобится около 30 лет. Возможно, по этой причине название транспортно-логистического проекта КНР было представлено, как возрождение Великого Шелкового пути. Китайцы убеждены, что ЭППП будет успешно реализован в Центрально-азиатском регионе и в частности Казахстане за счет исторических аналогий взаимообогащения культур, что воспринимается народами Центральной Азии положительно, несмотря на распространенную китаефобию. В результате, выдвинутая в сентябре 2013 года инициатива «Один пояс, один путь» вначале из-за фактора неожиданности и масштабности вызвала непонимание и даже недоверие в странах Евразии. Но прошло всего два с половиной года и недоверчивые взгляды сменились на восхищенные.

Важную роль в подобном положительном восприятии китайского проекта сыграл именно культурный аспект, осуществляемый в рамках многочисленных форумов и конференций, число которых с каждым годом растет. Одним из таких форумов является Международный культурный форум Шелкового пути, представляющий собой негосударственную платформу для международных культурных контактов. Форум руководствуется принципами равноправия, открытости для внешнего мира и взаимовыгодного сотрудничества. Он создан с учетом модели и опыта Давосского форума. Миссия Форума состоит в том, чтобы предоставить деятелям культуры, ученым-культурологам, представителям общественности, коммерческих и государственных структур многообразные возможности для международных контактов и сотрудничества, способствовать развитию культурных традиций разных стран и развивать сотрудничество в области культуры между зарубежными партнерами.

I Международный культурный форум Шелкового пути прошел с 8 по 10 декабря 2014 года в нашей столице Астане. В ходе форума, Китайский Фонд Шелкового пути начал мероприятие по поиску «жемчужин Шелкового пути»: выдающихся людей и проекты из стран, расположенных вдоль Шелкового пути, которые внесли вклад в исследование, охрану, передачу традиций и развитие культуры Великого Шелкового пути. Форум закрылся подписанием Астанинского консенсуса. (Астанинский консенсус достигнут на Международном культурном форуме Шелкового пути. - http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2014-12/10/content_34282321.htm)

II Международный культурный форум Шелкового пути прошел 14-15 сентября 2015 года в российской столице Москве. Основная тема этого форума это «Развитие партнерства. Разработка совместных проектов в сфере культурного сотрудничества». Данному вопросу были посвящены основные выступления на пленарном заседании и обсуждения в 9 отраслевых секциях, среди которых «Музей XXI века», «Сотрудничество библиотек ЕвроАзиатского региона», «Использование туристических ресурсов Шелкового пути» и др. В завершении форума был подписан итоговый документ «Московский консенсус», а также было достигнуто соглашение о создании Организации культурного сотрудничества «Шелковый путь – Евразия», которая и станет инструментом реализации программы. Создателями данной ассоциации являются Казахстан, Китай, Россия и две международные организации ШОС и МФС (Международный фонд государственного сотрудничества СНГ). (II Международный культурный форум Шелкового пути – <http://www.mfsg-sng.org/local/files/mfsg/silkwayII.pdf>)

В плане действий по реализации инициатив о строительстве «Экономического пояса Шелкового пути» и «Морского Шелкового пути XXI века» также написано о необходимости проводить на взаимной основе годы культуры, фестивали, кинофестивали, ТВ фестивали, книжные ярмарки и другие мероприятия со странами вдоль «пояса и пути». Сотрудничать по выпуску и переводу качественного радио- и телевизионного вещания шедевров кинематографа, подать совместную заявку на регистрацию объектов мирового культурного наследия ЮНЕСКО и совместно осуществлять работу по охране этих объектов, углублять сотрудничество по обмену кадрами между странами вдоль «пояса и пути». Также укреплять сотрудничество в области туризма и увеличивать его масштабы, проводить друг у друга недели и месяцы презентации и другие мероприятия, совместно разработать уникальный международный туристический маршрут и продукции со спецификой Шелкового пути, облегчить процесс визового режима для туристов стран вдоль Шелкового пути. Продвигать круизный туризм по Морскому шелковому пути XXI века. (Документ "Концепция и план действий по содействию совместному строительству "экономического пояса Шелкового пути" и "морского Шелкового пути 21-го века" – <http://kz.chineseembassy.org/rus/gyzg/t1250518.htm>)

В рамках этого плана уже проведен ряд мероприятий. К примеру: Международная экспедиция «Тысячи ли по Шелковому пути», Караван «Дружбы и Сотрудничества», «Чайная культура Великого Шелкового пути: Сиань-Тараз». (<http://strategy2050.kz/ru/news/11526/>, <http://www.dungane.kz/rus/news/?cid=0&rid=308>, <http://www.inform.kz/rus/article/2825661>, <http://video.nur.kz/view=3ywapcud>)

В целях активного использования интернет-платформы и новых средств массовой информации для формирования гармоничной и дружеской культурной среды и общественного мнения, 8 июня 2014 года в городе Сиань стартовал пресс-тур «Новый шелковый путь, новая мечта». (http://russian.news.cn/culture/2014-12/04/c_133831030.htm)

Особую роль в реализации проекта «Экономического пояса Шелкового пути» Председатель КНР Си Цзиньпин придал молодежи. По словам которого, она и должна впоследствии принять эстафету китайско-казахстанской дружбы и отдать свою молодость и силу развитию китайско-казахстанских отношений всестороннего

стратегического партнерства. Поэтому в плане реализации ЭПШП написано и о необходимости наращивать масштабы обмена студентами, развивать сотрудничество в совместной организации обучения. Китай ежегодно предоставляет 10 тысяч правительственных стипендий студентам из стран вдоль Шелкового пути. (Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете. - <http://kz.chineseembassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm>)

Практика выдачи грантов иностранным студентам, как один из инструментов «мягкой силы» применяется уже с конца 1990-х годов. С момента реализации проекта ЭПШП данная тенденция только увеличилась, в результате образовательная миграция среди казахстанцев также ежегодно увеличивается. По числу обучающихся в Китае иностранных студентов Казахстан занимает 9-ое место, после Южной Кореи, США, Таиланда, России, Японии, Индонезии, Индии и Пакистана. Число казахстанских студентов в Китае в течение прошедшего десятилетия увеличилось в 14 раз. Согласно статистическим данным Министерства образования КНР, что если в 2005 году в Китае обучалось 781 казахстанец, то в 2014 году – 11764. Результаты социологического исследования, проведенного в Казахстане в 2012 году, подтверждают впечатляющую динамику образовательной миграции из Казахстана в Китай: согласно опросу, 16% опрошенных имели знакомых, друзей или родственников, обучающихся в настоящее время или ранее обучавшихся в Китае, за последние годы данные показатели были увеличены практически вдвое. (Е. Ю. Садовская, 2014, С. 14-27)

Вместе с тем, в рамках ЭПШП с 2015 года в Китайской Народной Республике усиливается интерес и к казахскому языку, культуре, истории и искусству и были открыты центры изучения Казахстана при Даляньском, Шанхайском и Пекинском университете иностранных языков. (<http://iacoos.kz/2016/01/11/427>, <http://www.inform.kz/rus/article/2864364>) К слову, первые центры по изучению Казахстана и Центральной Азии стали открываться уже в 2013 году в регионе СУАР, одном из ключевых регионов КНР в осуществлении стратегии ЭПШП. (<http://radiotochka.kz/1391-.html>)

Масштабный китайский проект «Один пояс, Один путь» на сегодняшний день является одним из самых крупных и амбициозных проектов в мире. Если одни политологи рассматривают этот проект с позитивной точки зрения, как одно из средств борьбы с разразившимся кризисом и проектом, направленным для ослабления влияния Америки на экономику и геополитику региона; то другие отмечают данный проект, как средство закрепления Китая, как регионального лидера в Центральной Азии, ведущая к образованию «Китайской Евразии» или «Синоцентричному миру».

Опасения вызывают усилия Китая по усилению образовательной миграции, выдаче большого количества грантов иностранцам на фоне малочисленности грантов для собственных граждан. Возможно подобные действия обуславливаются желанием глобализации китайского языка через студентов, воспитания в них толерантности к китайской культуре, создания в них позитивного восприятия Китая, что в долгосрочной перспективе создаст большой слой работоспособного населения Казахстана, в совершенстве владеющего китайским и заметно облегчающим развитие китайского бизнеса.

Важность глобализации китайского языка и культуры обуславливается с одной стороны прирожденным чувством превосходства собственной культуры, так называемым «ханьским национализмом» - феноменом, позволяющим китайскому этносу ассимилировать другие народы, но не ассимилироваться самим. С другой стороны глобализация китайского языка и культуры позволит усилить миграционные потоки китайцев за границу, что при недавно принятом законе о разрешении иметь двух детей и соответственно предположительному росту населения является актуальным вопросом.

Благодаря нарастающей образовательной миграции казахстанцев в Китай, через 10 лет возможно Казахстан превратится в зону, где больший процент работоспособного слоя населения – нынешняя молодежь будет свободно разговаривать на китайском, толерантно относится к Китаю и его культуре, что создаст максимально благоприятные условия для развития китайского бизнеса на территории Казахстана. И политика «выходить вовне» будет благополучно осуществлена китайскими бизнесменами, будут стерты языковые, межкультурные границы. Также исходя из этого, на мой взгляд, увеличивается опасность демографической экспансии, ведь из истории ассимиляция китайским этносом соседних народностей происходила в первую очередь на базе культуры. В менталитете китайского этноса сохранился свой национализм, и стремление «окультуривать» соседние этносы.

В направлении сохранения культурного наследия, безусловно декларируется положительный план развития с использованием и новых технологий, однако не стоит забывать, что «ЭПШП» - это китайский проект, спонсируемый фондом шелкового пути на деньги Китая и соответственно возможна интерпретация исторического и культурного наследия Великого Шелкового пути с китайской точки зрения, где первостепенной и наиболее значимой будет признаваться именно китайская культура, а культуры других стран учитываться, но только как второстепенные. На примере уже проведенных мероприятий заметно, что больше мероприятий пропагандирует китайскую культуру. Здесь можно сослаться на врожденное чувство собственного культурного превосходства над культурами других народов, которое возникло еще в момент зарождения китайского этноса и более известно через концепцию «Китай-варвары». Немалые опасения вызывает и то, что данный проект имеет долгосрочную перспективу, поэтому результаты и последствия внедрения данной концепции станут заметны лишь через продолжительный срок его реализации, через 100 и более лет.

Литература:

1. Emre Kovacs and Murray Hunter. Geo-cultural strategy for Eurasia. A Paradigm for the New Silk Road
2. Liang Qiang . Geo-economic strategy for Eurasia.- China Daily USA 06/19/2014 page11
3. Садовская Е. Ю. Образовательная миграция из Казахстана в Китай; опережающая динамика на фоне других видов

миграций // Казахстан-спектр. - 2014. - №1. - С. 14-27

4. Цзэминь Цзян. Всесторонне строить общество малой зажиточности, создать новую обстановку для дела социализма с китайской спецификой: доклад на 16-м общенациональном съезде КПК). Пекин, 2002. С. 38.
5. Анализ современной культурной "мягкой силы" КНР // <http://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotal-WNHXU201006005.htm>
6. Астанинский консенсус достигнут на Международном культурном форуме Шелкового пути. - http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2014-12/10/content_34282321.htm
7. Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете. - <http://kz.chineseembassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm>
8. Документ "Концепция и план действий по содействию совместному строительству "экономического пояса Шелкового пути" и "морского Шелкового пути 21-го века". - <http://kz.chineseembassy.org/rus/gvzg/t1250518.htm>
9. Как построить новый "Шелковый путь" с точки зрения китайской культуры? http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2014-06/09/content_32605628.htm
10. II Международный культурный форум Шелкового пути. - <http://www.mfsgs-sng.org/local/files/mfsgs/silkwayII.pdf>
11. Мост Дружбы и Сотрудничества Великого Шелкового Пути. - <http://economics.kazgazeta.kz/?p=9839>
12. Ногаева А. М. «Культурная дипломатия» или «мягкая сила» Китая: на примере Центральной Азии. - <http://repository.enu.kz/handle/123456789/6067>
13. Цай Минчжао: Развитие духа Шелкового пути необходимо для возрождения и расцвета нового Шелкового пути. - http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2014-06/26/content_32781162.htm

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО НА «ШЕЛКОВОМ ПУТИ»: НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Боконтаева Джаныл Кенешевна

к.соц.н.,доцент,
зав.каф.философии и всеобщей истории ИГУ им. К. Тыныстанова
kjanyl7@mail.ru

Аннотация

В данной статье автор на основе социологических исследований проанализировала о развитии предпринимательства в сфере услуг, в частности в сфере путешествий и туризма в Кыргызской Республике. Определены основные направления и пути совершенствования бизнеса в сфере услуг туризма и его роль на Великом «Шелковом пути».

Business on the "Silk Road": Trends, Development and Perspectives in Kyrgyzstan

Abstract

In this article the author on the basis of sociological research has analyzed the development of entrepreneurship in the services sector, in particular in the field of travel and tourism in the Kyrgyz Republic. The author offers the basic directions and ways to improve businesses in the field of tourism and its role in the great "Silk Road".

Одним из древний достижений современной цивилизации считается Великий «Шелковый путь», который соединил материальную, духовную и художественную культуру различных стран и народов на просторах от Средиземноморья до Тихого океана. По «Шелковому пути» в течении многих столетий происходил обмен идеями, ремеслами, технологией и различными верованиями.

Особое место на «Великом Шелковом» пути занимали экономические связи между народами, проживающими на этом пути. Так караванная торговля была связана не только с высокой прибылью, но большим риском. Поэтому купцы занимались коммерцией или торговым предпринимательством не в одиночку, а целыми группами, состоящими из сотен и тысяч вооруженных людей. Купцы не всегда могли защитить свой товар и очень редко проходили «Великий шелковый» путь из начала в конец.

Однако, все участники торговых сделок были объективно заинтересованы в сохранении торговых коммуникаций. Так, правители земель получали доходы от таможенных пошлин, взимаемых в городах вдоль караванных маршрутов. А для того чтобы не потерять эти доходы правители стран Азии принимали строгие законы, охранявших купцов. Торговля была меновой или обмен одного товара на другой товар по эквивалентной цене.

Такая караванная торговля требовала сложного обслуживания, так как купцы имели при себе большое количество товара с животными. Поэтому на всем отрезке пути в городах и селениях строились караван-сарай. В карван-сараях можно было продать или купить товар оптом, узнать коммерческие новости и информацию о ценах.

Кроме того существовали специальные купцы или даже компании, которые занимались организацией перевозок товара в ту или иную местность. Значительную роль в развитии торговли играли кочевники-скотоводы, которые сопровождали товар, предоставляя скот в качестве транспортного средства для доставки в определенный срок. Можно сказать, что целые династии специализировались на караванной торговле.

Многие караванные маршруты на Великом «Шелковом пути» изменились, но в Кыргызстане они проходят по тем же самым местам, где и столетия назад. В средние века через территорию современного Кыргызстана проходили 3 маршрута: Памиро-Алайский, Ферганский и Чуйский.

В 1998 г. ЮНЕСКО объявила о начале десятилетнего проекта, названного «Интегральное изучение Шелкового пути - пути диалога». Он предусматривает изучение истории цивилизаций, установление тесных культурных контактов между Востоком и Западом, улучшение взаимоотношений между многочисленными народами, населяющими Евразийский континент. Возрождение Великого «Шелкового Пути» - это возобновление тысячелетнего диалога цивилизации.

А в сентябре 2013 года Председатель КНР Си Цзиньпинь выдвинул идею создания экономического пояса «Шелкового пути», которая может стать новым видением роли и значения Азиатского региона в процессах мировой глобализации. [2]. В данной связи для Кыргызстана открываются новые перспективы в экономике, связанные с привлечением инвестиций и, в том числе, развитие предпринимательства в разных секторах производственной и непроизводственной сферы. Предпринимательство является необходимым составным элементом экономической жизни общества. Вместе с тем — это важнейший социальный институт современного кыргызского общества.

Социальный институт - это исторически сложившаяся устойчивая форма организации совместной деятельности людей. Социальные институты определяют конкурентоспособность национальной экономики, взаимное доверие между населением, бизнесом и государством. При этом экономика рассматривается как функциональная подсистема общества, а экономический рост является не самоцелью, а средством решения общественных проблем,

развития социального потенциала и качества жизни населения в стране и в регионе.

Вместе с тем, рассматривая предпринимательство как фактор социально-экономического развития страны, необходимо выявить все многочисленные и весьма разнообразные формы его проявления. Предпринимательство можно представить двумя признаками: формой ведения деятельности и ее видом. По форме оно может быть основано на частной (индивидуальной или коллективной), государственной и смешанной собственности.

В Кыргызстане в 2013-2014гг. предпринимательскую деятельность осуществляли 11,9 тыс. малых и средних предприятий. Численность занятых в сфере малого и среднего предпринимательства (без крестьянских и фермерских хозяйств) в 2013г. по сравнению с 2014г. возросла на 9 процентов, а с 2011 г. - на 28 процентов и составила 385,4 тыс. человек, или 16,9 процента в общем числе занятых в экономике. В среднем за 2008-2014гг. доля валовой добавленной стоимости, произведенной субъектами малого и среднего предпринимательства, составила более 40 процентов к ВВП. По итогам 2014г. ее объем сложился в размере 127800,2 млн. сомов, или 42 процента к ВВП. Среднемесячная заработная плата работников малых и средних предприятий стабильно растет и в 2013г. ее размер составил 7065 сомов, что по сравнению с предыдущим годом на 10,5 процента выше.[5 с.7].

Любой бизнес связан с фазами воспроизводственного цикла – производство продукции или услуг, обменом и распределением, их потреблением. В зависимости от того, к какой стадии воспроизводственного цикла преимущественно принадлежит бизнес, выделяют следующие виды предпринимательской деятельности: производственное, коммерческое, финансовое и услуги.

При рассмотрении видов предпринимательской деятельности особый интерес представляет предпринимательство в сфере услуг во всех регионах Кыргызстана. **Бизнес в сфере услуг** – это очень привлекательный бизнес для предпринимателей. В настоящее время именно в этой сфере идут активные инновационные процессы, которые приносят предпринимателям прибыль более высокую, чем в торговле. Особенно рентабельным и быстрорастущим является бизнес в сфере деловых услуг.

Следовательно, в сфере услуг преобладает функционирование малых и средних предприятий. Основная их цель – создание новых рабочих мест, предоставление разного рода услуг местному населению. Экономическая сущность предпринимательской деятельности в сфере услуг заключается в поиске и реализации новых видов услуг в различных отраслях хозяйства с целью удовлетворения спроса потребителей [6].

В мировой экономической практике предпринимательство в сфере услуг подразделяется на:

- предпринимательство в сфере финансовых услуг: банковские, страховые и по сделкам с имуществом;
- предпринимательство в сфере деловых услуг: лизинг, хозяйственно-технические, оперативные, консультационные, управленческие, компьютерные, информационные;
- предпринимательство в сфере здравоохранения;
- предпринимательство в сфере образования;
- предпринимательство в сфере транспортных услуг;
- предпринимательство в сфере путешествий и туризма;
- предпринимательство в сфере театрально-зрелищных услуг.

В различных источниках сферу услуг делят на три сектора:

- третичный (транспорт и связь, торговлю, государственную администрацию, образование, здравоохранение, инженерно-консультативные услуги, бытовые услуги населению и др.);
- четвертичный (научно-исследовательские, информационные, телекоммуникационные услуги);
- пятиричный (услуги, связанные с высокоинтеллектуальным творческим трудом). [6].

Сервисное предпринимательство охватывает своей деятельностью большое количество отраслей, отличается разнообразием видов услуг и непосредственной связью с потребностями населения и предприятиями производственной и непроизводственной областей хозяйства конкретных региональных территорий.

Признаки услуг сервисного предпринимательства:

- услуги предоставляются в процессе партнерского взаимодействия производителя и потребителя;
- услуги носят неосозаемый, невещественный характер;
- услуги одновременно предоставляются и потребляются;
- конкретная услуга представляет собой конкретную потребительную стоимость лишь в определенное время на данном направлении. Сервисное предпринимательство осуществляется целиком на коммерческой основе.

Каковы же сильные и слабые стороны предпринимательства в сфере услуг (табл. 1).

Табл.1 Сильные и слабые стороны предпринимательства в сфере услуг

Сильные стороны предпринимательства в сфере услуг	Слабые стороны предпринимательства в сфере услуг
1.Гибкость и мобильность	1.Сильно зависит от конъюнктурных и политических факторов
2.Способность быстро аккумулировать ресурсы	2.Значительное государственное регулирование
3.Высокий уровень рентабельности, особенно в сфере современных деловых услуг	3.Зависимость от качества персонала

За последние 10-15лет в Кыргызстане среди видов сервисного предпринимательства, особый интерес представляет малые и средние предприятия в сфере путешествий и туризма. Туристская отрасль одна из самых динамичных в современном мире. Туристический бизнес относится к перспективным отраслям экономики и представляет собой одну из основных направлений государственной политики по обеспечению экономического роста.

Кыргызская Республика обладает богатым историческим и культурным наследием, а в отдельных регионах – нетронутой, дикой природой, что является предпосылкой развития различных форм туризма:

летнего и зимнего,
культурно-познавательного,
экологического,
сельского,
экстремального туризма,
охоты и рыбной ловли,
бизнес-туризма и пр.

Необходимо подчеркнуть важность туризма, как сектора прямо создающего рабочие места, так и сектора, оказывающего значительный мультипликативный эффект на занятость в экономике. На 1 января 2015г. на территории республики зарегистрировано 94,1 тыс. хозяйствующих субъектов (юридических и физических лиц), осуществляющих деятельность, связанную со сферой туризма. В их число входят предприятия, производящие туристические товары, торгующие ими и оказывающие туристско-экскурсионные услуги, рестораны и бары, средства размещения туристов, связанные с проживанием, отдыхом и развлечениями (заповедники, национальные природные парки, альплагеря), предприятия всех видов транспорта и т.д. [7.13].

Из общего числа хозяйствующих субъектов, 9,5 тыс., или 10,1 процента зарегистрированы как предприятия, оказывающие услуги в области рекреации и отдыха (услуги гостиничных хозяйств, базы отдыха, рестораны, лечебно-оздоровительные профилактории). В основном, такие хозяйствующие субъекты расположены в г. Бишкек- 4,3 тыс. субъектов(45,5 процента) и курортной зоне Иссык-Кульской области- 1,5 тыс. субъектов(15,4 процента). Индивидуальной предпринимательской деятельностью занято 82,5 тыс. физических лиц, или 87,7 процента от общего числа зарегистрированных хозяйствующих субъектов в сфере туризма. В 2014г., по предварительной оценке, доля сферы туристической деятельности в ВВП достигла 4,8 процента, в то время как в 2010г. она составляла 3,7 процента. [7.с.13].

В 2011-2012гг. Социологический центр «SIAR research-consulting » провел качественное и количественное исследования туристической отрасли в Кыргызстане. В ходе социологического исследования были опрошены мнения туристов в форме индивидуального интервью в количестве 1750 человек, как внутренних, так из дальнего зарубежья и стран СНГ. Опрос проводился в 7 областях страны, включая города Бишкек и Ош. Респонденты в возрасте от 18 лет и старше. А также были проведены 30 экспертных интервью среди экспертов в туристической отрасли КР. [3]

Рост потока туристов отражается на большей экономической активности в предоставлении сопутствующих услуг: гостиниц, турагентов, авиалиний и других услуг пассажирского транспорта. Сектор туризма также оказывает прямое воздействие на деятельность ресторанного бизнеса и развлекательной отрасли, которые непосредственно поддерживаются туристами. В настоящее время большая часть туристов, привлекаемых в Кыргызстан, граждане соседних стран как Казахстан и Россия, поэтому для устойчивого развития туризма встает вопрос о необходимости диверсификации клиентской базы рассматриваемой отрасли.

Проведенный опрос среди иностранных туристов помог выявить их базовые восприятия туристической отрасли Кыргызстана, определить проблемные зоны и оценить многие другие параметры отрасли. В опросе приняли участие приезжие туристы из стран СНГ в следующем соотношении. Опрошенные туристы из России составляют 57% от общего числа опрошенных туристов СНГ. На втором месте Казахстан– 26%. Далее по количеству опрошенных идет Узбекистан– 8,7%, Таджикистан– 5,3%. Доля опрошенных туристов из остальных стран СНГ не превысила 2%. (с.79). [3.19].

Из стран дальнего зарубежья наибольший спрос наблюдается у европейских стран (51% общего количества опрошенных туристов дальнего зарубежья). Лидирующими странами Европы по количеству туристов, посещающих Кыргызстан, являются Германия(16%) и Франция(14,2%). Стоит отметить также немалый поток туристов из США(9,6%), который занимает третье место в списке стран туристов, приезжих из дальнего зарубежья.

Большая доля опрошенных иностранных туристов приехала в Кыргызстан с целью: 1) отдыха, 2) визит к друзьям или родственникам. Так как большинство опрошенных приезжих туристов использовало воздушные пути сообщения. В данной связи встает вопрос о необходимости акцентирования внимания на инфраструктуре международных аэропортов страны, качестве и объеме предоставляемого в них сервиса. [3.с.80]. Чуть менее половины опрошенных респондентов(48%) в первый раз приехали в Кыргызстан. Остальные(52%) уже посещали до этого Кыргызстан, большинство из которых посетило Кыргызстан более 2-х раз. Это говорит о том, что у Кыргызстана, как у туристического рынка, имеются постоянные потребители услуг. Среди так называемых «постоянных клиентов» туристических услуг Кыргызстана - большая доля туристов из стран СНГ.

В течение последних 2-3 лет иностранные туристы отдыхали(по убыванию) в Турции, Европе, России, США и Китае. То есть данные туристы имеют возможность сравнения уровня отдыха в Кыргызстане с вышеперечисленными туристическими рынками, которые являются основными конкурентами Кыргызстана в привлечении международных туристов.

Что касается предпочтений туристов в выборе Кыргызстана в качестве места отдыха, туристы из стран СНГ большое предпочтение отдают озеру Иссык-Куль, тогда как для туриста из дальнего зарубежья озеро не в основном приоритете. Почти в равных долях опрошенными респондентами отмечается привлекательность природы Кыргызстана. Большой интерес вызывает у туристов из дальнего зарубежья изучение культуры кыргызов, как кочевого народа, посещение мест Великого «Шелкового Пути». Туристы из дальнего зарубежья относятся к Кыргызстану, как к чему-то новому, неизведанному. При заметных различиях имеются также сходства в

предпочтениях опрошенных туристов из СНГ и дальнего зарубежья – уникальная природа Кыргызстана, отдых на чистом воздухе, походы в горы. Следует отметить почти одинаковую привлекательность цен Кыргызстана для обеих категорий иностранных туристов [3.с.87].

Эксперты туристической сферы сходятся в едином мнении о том, что Кыргызстан вызывает заинтересованность туристов из дальнего зарубежья при посещении и изучении культуры Центрально-Азиатских стран, связанных с Великим «Шелковым Путем». К тому же многие туристы заинтересованы посетить в течение одной поездки не отдельно взятую страну, а регион в целом.

Цели приезда туристов в Кыргызстан в разрезе регионов страны отличны друг от друга. В большинстве туристы приезжают с целью отдыха. Стоит отметить, что бизнес, как цель визита внешних туристов, наиболее популярна в Баткенской (22,9% из всех опрошенных внешних туристов в области) и Ошской (18,8%) областях. По данным опроса деловой туризм наиболее развит в Чуйской области.

Кыргызстан, как один из туристических рынков мира, заинтересован в удовлетворении ожиданий международных туристов. От этого зависит – будет ли повышаться количество желающих посетить страну. По данным социологического опроса на вопрос «С чем ассоциируется Кыргызстан» были получены следующие ответы – для 81% туристов Кыргызстан ассоциируется с красивой природой, для 41,8% с высокими белоснежными горами, для 40,8% с живописными озерами, для 11,1% альпинистками пиками. Многие эксперты туристической отрасли также отметили нехватку в Кыргызстане туристических мест, притягивающих иностранных туристов, вследствие низкого уровня туристической инфраструктуры. Меньше всего иностранным туристам понравились уровень обслуживания, пренебрежительное отношение людей к природе и ограниченность видов развлечений. [3.с.83].

Средняя удовлетворенность иностранных туристов полученными туристическими услугами в Кыргызстане составляет 3,7 баллов по пятибалльной шкале. Туристами наиболее высоко оценено гостеприимство местного населения (4,3 балла). Иностранные туристы в меньшей степени удовлетворены уровнем гигиены (2,9 балла) и уровнем услуг в Кыргызстане (3,4 балла).

Иностранными туристами также оценивалось качество полученных услуг в местах их основного пребывания, в ресторанах, в кафе и туристических компаниях. В целом по стране качество получаемых туристических услуг оценили как отличное -7,9% туристов, как хорошее -30,9%, как соответствующее -40,2%, как среднее -17,2% и как плохое -3,8%. [3.с.85].

В итоге мы видим, что качество услуг в Кыргызстане не самое худшее, но и не самое лучшее, т.е. имеется потенциал для улучшения качества. Так большинство опрошенных респондентов считает, что общее качество услуг в г. Бишкек является хорошим, в остальных регионах качество оценивается, как «соответствующее». Общая картина показывает хорошее качество туристических услуг в г. Бишкек и относительно низкое – в остальных регионах страны.

Стоит отметить, что туристы, пользовавшиеся туристическим пакетом, чувствуют себя в большей безопасности (96%) в сравнении с туристами, путешествующими самостоятельно (88%). Также почти все опрошенные респонденты, чувствовавшие себя в безопасности, ответили, что порекомендуют своим друзьям, родственникам и знакомым посетить Кыргызстан. [3.с.89].

Каждый второй опрошенный иностранный турист отметил плохое состояние дорог в стране, каждый пятый – отсутствие комфорта во время путешествия по стране и относительно низкий уровень обслуживания. 32,9% иностранных туристов из дальнего зарубежья испытывали языковые проблемы. Туристы из дальнего зарубежья также отметили невозможность оплачивать туристические услуги в безналичной форме (16,5%). Каждый третий турист из СНГ пожаловался на загрязненность природы и мест отдыха в Кыргызстане.

А также автором проведено социологическое исследование в июле, августе 2014г. среди представителей этнических меньшинств, занимающихся предпринимательской деятельностью в сфере услуг в Каракол. Методика исследования базировалась на проведении более 20 полу-структурированных интервью и устных историй респондентов. Результаты исследований выявили следующие тенденции и особенности. Этническая характеристика предпринимательства в сфере услуг в городе Каракол восходит к временам первой приватизации во второй половине 1990 годов. Так мелкие объекты торговли, общепита и другие подобные были приватизированы преимущественно уйгурами, татарами и русскими. Крупные объекты, связанные с большими площадями (ГАП, ЖБИ, Молзавод, Мясокомбинат, Швейная фабрика) перешли собственникам кыргызам. Вторая волна приватизации в 2000 годах была также более дружелюбна для лиц титульного этноса, преимущественно мужского пола. Исторически в досоветский, советский и ранний постсоветский период этнические меньшинства были в большей степени представлены в сфере торговли. Данный опыт нашел свое отражение в скорейшей адаптации в условиях рыночной экономики. Этнические меньшинства при переходе на рыночную экономику смогли с меньшими потерями и уязвимостью преодолеть барьеры того времени и быстрее экономически встать на ноги, несмотря меньшую в некоторой степени базу для стартового бизнеса. [1].

В настоящее время позиции выровнены, по мнению респондентов. Кыргызцы открывают такие же кафе, рестораны. Таким образом, в сфере торговли и услуг наблюдается равная этническая представленность. Что касается сферы транспорта, строительства, промышленных предприятий и производства, кыргызы охвачены в большей степени. В городе Каракол порядка 200 активно действующих гостевых домов, которыми управляют преимущественно женщины и таким образом определяют женское лицо гостевого бизнеса. Если рассматривать другие направления туристического бизнеса, таких как услуги портеров, проводников, водителей, гидов, прокат велосипедов, лошадей, то это преимущественно мужская молодежная сфера. Туристическая, за исключением этнических направлений туризма (лошади, юрты) характеризуются полиэтнической представленностью. Хотя есть много примеров, что в последнее время услуги юрточных городков предоставляют не кыргызы. Сфера услуг

микрорекредитования принадлежит преимущественно женщинам кыргызкам. Частные охранные агентства в основном представлены мужчинами кыргызами. [1].

Таким образом, развитие сервисного предпринимательства в Кыргызской Республике сопровождается положительными тенденциями: увеличением числа малых предприятий сферы услуг, увеличением доли прибыльных предприятий, увеличением среднесписочной численности работников. Несмотря на наметившиеся тенденции, деятельность сервисного предпринимательства сопровождается множеством проблем.

1. Несовершенство инструментов его государственной поддержки (нормативно-правовых, организационных, экономических).
2. Недостаточно развита инфраструктура поддержки сервисного предпринимательства в республике.
3. Недостаточная обеспеченность финансовыми ресурсами.
4. Низкий уровень профессиональных и квалификационных качеств производителя услуги.
5. Недостаточная обеспеченность информационными ресурсами и низкое качество информации, необходимой для принятия управленческих решений в области производства услуг.
6. Недоверие со стороны клиентов к услугам.

Приоритетные меры по развитию и поддержке субъектов малого предпринимательства Кыргызской Республики в сфере услуг включают меры:

- совершенствование нормативно-правовой базы обеспечения предпринимателей, занятых в сфере услуг;
- по повышению конкурентного потенциала субъектов сервисной экономики;
- развитию социального партнерства субъектов малого предпринимательства в сфере услуг и исполнительных органов государственной власти;
- по развитию системы профессиональной подготовки кадров; повышение профессионализма кадров;
- исследованию и разработке новых институтов и технологии производства услуг;
- улучшению системы контроля и информационного обеспечения исполнительных органов государственной власти и субъектов малого предпринимательства в сфере услуг;
- повышению имиджа сервисной экономики региона.

В 2013 году Кыргызстан разработал и принял Национальную стратегию устойчивого развития, согласно которой к 2017 году ВВП на душу населения должно быть удвоено, если ежегодный рост ВВП должен составлять не менее 7.5%. Одновременно, уровень бедности должен быть сокращен до 25%. Для достижения целей, поставленных Стратегией, планируется реализовать около 80 инвестиционных проектов на сумму более 10,8 млрд. долл. Некоторые из этих проектов реализуются благодаря поддержке Китая в виде кредитов. **Концепция экономического пояса «Шелкового пути»** может помочь Кыргызстану в достижении целей, поставленных Национальной стратегией устойчивого развития. [4].

В реализации Национальной стратегии устойчивого развития необходимо взаимовыгодное сотрудничество со всеми странами на Великом «Шелковом пути», в особенности, в развитии предпринимательской деятельности в сфере материального и нематериального производства, включающей сельское хозяйство, промышленность, торговлю, банковское дело, туризм и услуги посреднического характера (информации, технологии и др.).

Следовательно, развитие предпринимательства в сфере туризма будет играть ключевую роль в экономике Кыргызстана, так как данная отрасль является наиболее привлекательной в открытии собственного дела для подавляющего населения во всех регионах (с учетом наших национальных традиций и менталитета, уникальной природы), связанной с реализацией индивидуальной интереса в получении стабильного дохода и занятости.

Литература

1. Боконтаева Д.К. Этническое предпринимательство в г. Каракол: особенности и направления развития. Вестник Исык-Кульского государственного университета им. К.Тыныстанова., 2014., №37.
2. Возрождение Шелкового пути для формирования евроазиатских автотранспортных связей // Информационный документ, представленный министерством коммуникаций Китая на Совещании министров транспорта Экономической комиссии ООН в Азиатско-Тихоокеанском регионе (UNESCAP). — Октябрь 2006 г.
3. Исследование туристической отрасли Кыргызской Республики. Бишкек. 2012., 93с.
4. Кыргызстан - в центре Экономического Пояса Шелкового Пути: новые перспективы для первой в истории транснациональной трассы. www.24kg.10.03.2015.
5. Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике. [Текст]/Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике 2009-2014. // Бишкек, Нацстатком М 19 Кырг. Респ., 2014. - 143 с.
6. Рыночное предпринимательство: Теоретические основы и практика регулирования. Учеб. пособ. – М., 1994.
7. Туризм в Кыргызской Республике 2010-2014гг., Национальный статистический комитет Кыргызской Республики., Бишкек. 2015.

СИМВОЛЫ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ТРАДИЦИОННОСТИ В ПРИГРАНИЧНОМ РЕГИОНЕ АМУДАРЬИ

Джалалитдин Мирзаев

Узбекистан, Термез

mirzoi@yahoo.com

Abstract

History of the development of statehood in the territory of Eurasia, an important part of which has always been a territory of the border areas of the Amu Darya, covers about three millennia. Political associations created in this region have different levels of development of the forms of statehood achieved, first of all traditional elements. In other words, forms of state organization and administration were often inherited from their close or distant historical predecessors. Given this, we must speak about the important role of continuity and tradition of statehood; studying this character, probably, will create a more complete picture of the specific examples of its functioning. Each state created by those or other groups in their state institutions had predecessors.

Keywords: Sumbol, continuity, tradition, Tamgha

Исторические исследования свидетельствуют о том, что Центральная Азия с древнейших времен была населена этническими общностями, как оседлыми, так и кочевыми, жившими вместе в тесном переплетении, взаимодействии и взаимовлиянии, создавая общую своеобразную и высокую культуру, внесшую свой вклад в развитие мировой цивилизации. В пределах установленных советской властью границ после распада СССР образовались отдельные независимые государства, которые возникли не на пустом месте, а в результате кристаллизации и комбинации определенных этнических групп, состоявших между собой в определенных связях. На современном этапе развития страны Центральной Азии заняты формированием национального самосознания, созданием и укреплением национальных институтов. Поэтому в постсоветском переходном процессе формирования национального самосознания путем реинтерпретации истории становится одним из определяющих направлений политики, которое усиливалось и тем, что в советский период прошлое тюркоязычных народов подвергалось сильной деформации и искажениям.

Вопросы происхождения и развития общностей, сформированных на просторах Евразии в средние века, впоследствии органически вошедших в состав многих современных наций, довольно сложны и до сих пор остаются в числе наиболее дискуссионных. В немалой степени это связано с такими проблемами научного изучения средневековых этнических общностей, как сложность и недостаточность источниковедческой базы, а также слабой разработанностью теоретической базы для проведения исследований. При этом, определяющим фактором влияющим на процесс в изучении этнических общностей, оказалось наличие определенных теоретических установок, которые определялись в соответствии с господствующими воззрениями в обществе. Несмотря на различие форм установок, можно утверждать, что они, как правило, в той или иной степени являлись результатом евроцентристского понимания общественного развития, хотя это никогда открыто не декларировалось. Анализ исследований этнической картины региона наглядно демонстрирует процесс формирования устоявшихся представлений и подходов по данной проблематике. Сейчас, когда идет процесс реинтерпретации истории Центральной Азии, изучение характерной для предыдущих эпох установок, их теоретических основ - необходим как для преодоления старого наследия, так и для разработки новых подходов с учетом актуальных событий для региона, системы ценностей, образа жизни и обычаев. В данной статье используются материалы, собранные в ходе моих изысканий. Мои исследовательские интересы сосредоточены на изучении через мультидисциплинарный подход проблем истории Центральной Азии, используя материалы локальной истории города и историко-культурной области Термеза. Она исторически входит в тот ареал, в отношении которой в научной литературе нередко стали применять термин «приграничный регион Амударьи» [Local: www.zef.de/amudarya.html]. Это территории, где ныне располагаются южные области Таджикистана, Узбекистана и северного Афганистана исторически входившие в единое политико-экономическое и правовое пространство, неоднократно менявшее свое название. Его ареал историко - территориально совпадает с древней Бактрией, средневековым Тохаристаном, Балхским *вилайатом* Бухарского ханства, улусами *Кунгратов* и *Катаганов*, а с географической точки зрения охватывает верховья Амударьи и ее притоков - главной водной артерии Центральной Азии. На протяжении всей истории приграничный регион Амударьи был индикатором политических, экономических и социальных трансформаций происходивших в Центральной Азии. Именно здесь можно наблюдать слияние национальных традиций, присущих различным культурам, хозяйственным образам жизни, разным этническим общностям, иными словами, своеобразный симбиоз этнокультурных традиций. Для их изучения большой проблемой является ограниченный круг источников. Считается, что все они изучены и введены в научный оборот. Поэтому трудно надеяться найти в источниках новые сведения. Однако данный подход, установившийся в историографии, в последнее время все больше подвергается сомнению. Смена поисковых направлений, научное освоение новых методов, обращение к нетрадиционным источникам, открывают новые перспективы.

В материальной культуре различных эпох: в наскальной живописи, в архитектуре, на статуэтках, на монетах

сохранились всевозможные сочетания абстрактных геометрических узоров, знаков и фантастических образов, которые отражают все периоды истории, являя взору исследователя непрерывную смену времен. Но, к сожалению, на настоящий момент нет общепризнанного метода их датировки и интерпретации. Поэтому для исследования символов региона среди объектов материальной культуры мы выбрали монеты различных эпох, поддающихся более или менее точной датировке, которые позволяют исследователю проследить процесс появления и развития символов на монетах. Среди них особое значение имеют тамги на монетах, которые использовались во многих регионах. В частности, в Центральной Азии они впервые появились на монетах Кангюя и Кушан, а затем появляются на монетах многих раннесредневековых владений. Даже те исследователи, которые отрицают существование товарно-денежных отношений на территории Центральной Азии в III веке до Р.Х., делают исключения для Термезского региона [Зеймаль, 1983: 47]. Таким образом, с этого периода можно проследить за появлением и изменением тамг и других символов на монетах в контексте исторических событий. С распространением ислама тамги на монетах исчезли, но получили новую жизнь после монгольского нашествия, когда на монетах использовали наряду с традиционной исламской атрибутикой, тамги и другие символы, принадлежащие тому или иному клану правящей династии. Сопоставление процессов возникновения, назначения и закономерности развития символов на монетах различных эпох дают материалы для разработок новых установок.

Древний период

Кто были основатели древнейших культур Центральной Азии до сих пор не установлен. Во второй половине XX века археологами был открыт своеобразный мир раннеземледельческой цивилизации, получивший условное название Бактрийско-Маргианского комплекса, датируемого 2-м тыс. до Р. Х. Пока остается неизвестным ни подлинное название этой цивилизации, ни этническая принадлежность, ни политические реалии этого мира, представленного десятками городов, храмов и селений. Согласно сведениям отдельных письменных источников, в совокупности с данными археологических, антропологических и топонимическо-лингвистических исследований последних лет, позволяют нам предполагать, что во II – I тыс. до Р. Х. значительную часть населения Центральной Азии составляли пратюрки, далекие исторические и этнические предки тюркоязычных народов, которые были первоначальными обитателями этого региона и составляли часть его древнейшего доиндоевропейского населения. На рубеже I – II тыс. до Р. Х. на территории Центральной Азии происходят изменения, связанные с приходом новых кочевых племен. После индоевропейского завоевания Центральной Азии часть пратюрков была вытеснена пришельцами на север, а оставшаяся их часть была подвергнута ассимиляции [Шамсиддин, 2014: 16]. Характер и точные хронологические рамки этого явления остаются дискуссионными. Общепризнанным фактом является лишь утверждение на указанных территориях предков *бактрийцев, согдийцев, хорезмийцев* и других этнотерриториальных групп, по материальным остаткам эпоха раннего железа. Далее, в течение II века до Р.Х. в Центральной Азии происходят изменения, связанные с приходом из северо-востока кочевых племен, которые известны по китайским источникам под названием «*юэчжи*». На территории приграничного региона Амударьи, после падения Греко-бактрийского государства, в Бактрии во второй половине II века до Р.Х. возникает союз удельных государств *юэчжей*, начинается чеканка подражаний Греко-бактрийским монетам. В каждой области государств *юэчжей* чеканились свои, свойственные только им подражания. Для подражаний области распространения находок играют решающее значение, поскольку наличие монет разных групп подражаний свидетельствуют о политических границах *улусов*, выпускавших эти монеты. Также важно учитывать, что медные монеты, как правило, имели внутри локальное обращение. Монеты из драгоценных металлов использовались для международной торговли, поэтому их зачастую находят далеко за пределами места выпуска. В термезском регионе чеканили бронзовые подражания серебряным монетам Греко-бактрийского царя Гелиокла (155-140 гг. до Р.Х.). Ареал распространения подражаний Гелиокла может быть локализован в пределах Южного Узбекистана и Южного Таджикистана, где найдено соответственно 82 и 23 экземпляров этих монет. Бронзовые подражания монетам Гелиокла не имели фактической ценности, не могли применяться для крупной международной торговли, именно поэтому эти монеты встречаются крайне редко за пределами Северной Бактрии. В начальной стадии эти подражания воспроизводят свой прототип – Греко-бактрийские монеты, затем происходит искажение греческих легенд и появление новых символов. Так, на греческих монетах с середины IV века до Р.Х. встречаются монограммы, знаки, составленные из соединённых между собой, поставленных рядом или переплетённых одна с другой начальных букв инициалов, например, человека или города. На ранних подражаниях монетам Гелиокла, согласно мнению Э. В. Ртвеладзе, отмечены монограммы сигма с альфой, сигма с дельтой и сигма с ламбдой. На поздних подражаниях происходит трансформация монограмм на символ трезубца, и она идентична тамгам кушанских правителей. Синхронное изменением монограмм происходит трансформация букв на легендах монет. Так, в подражаниях изменяются не только имена государей и их эпитет, но и меняется начертание слова царь – *BAZIAEQZ* [Ртвеладзе, 2002: 122-123]. С монограммой трезубец сигма имеет квадратную или похожую на луны форму. Следовательно, почитание богини луны начинает приобретать приоритетное положение именно с этого периода. Культ Луны, как представляется, является весомым аргументом в пользу перевода китайского термина «*юэчжи*» 月氏 - как лунных людей. Впоследствии различные модификации трезубца и луны становятся постоянными атрибутами монет кушанских правителей, производная от тамги с добавлением черточек и вариации от нее.

Средневековый период

Вплоть до конца III века в Термезе продолжалось владычество династии Кушан, которая затем вошла в состав государства Сасанидов. После падения Кушанской империи опять повторяется процесс возникновения и развития подражательной чеканки. До Сасанидской экспансии термезский регион использовался старыми кушанскими монетами

и подражаниями монетам Васудевы (166-200). С Сасанидской экспансией сокращается обращение подражаний кушанским монетам, появляются так называемые кушано-сасанидские и сасанидско-кушанские монеты. Серебрянный и медный чекан объединяется с тамгой – ромб с завитками, ареал функционирования которых ограничен. Основными типами монет становятся подражания серебряным монетам Сасанидского царя Пероза (459-484). Ареал распространения подражаниям Пероза может быть локализован в пределах Термезского региона, где найдена большая часть этих монет, когда как в соседних регионах они практически отсутствуют [Пидаев, Баратова 2008: 180]. Наиболее ранние подражания драхмам Пероза отличаются от исходного прототипа четырьмя точками, и датируются последней четвертью V века [Göbl 1967:197]. В начале VI века выпускается второй тип подражаниям Пероза. Следующий тип, датируемый первой половиной VI века, отличается от ранних выпусков наличием лирообразной тамги. Исследователи увязывают появление этой тамги с первым появлением тюркских племен Ашина в регионе в 589 годом и включением Термеза в состав Западно-Тюркского каганата [Бабаяров, Кубатин, 2010: 4]. В другом типе подражаний появляется еще одна тамга в форме двух скрещенных мечей. Кроме серебряной монеты с общегосударственной тамгой в обращении была медная монета с тамгой местной династии в виде якоря. Таким образом, с конца V века до конца VII века в Термезском регионе были в обращении серебряные подражания монетам Сасанидского царя Пероза с тамгами для обслуживания территории вдоль правобережья Амударьи и медные монеты с тамгой в виде якоря для нужд только самого города.

С распространением ислама тамги на монетах исчезли, на которых теперь стали помещаться, как правило, религиозные формулы, имена или титулы правителей или наместников, дата чеканки. Но полумесяц был заимствован мусульманскими правителями как символ власти. Тамги на монетах получили новую жизнь после монгольского нашествия. В монгольский период продолжается чекан традиционных мусульманских монет, вернее их подражания, но с размещением тамг. Так, в надчекане Термезской медной монеты 618 (1221) года появляется S-образная тамга Угедея вместе с тамгой Бату. Впоследствии город Термез принадлежал Чагатаидам и на монетах, чеканенных в городе, как правило, ставили их тамгу в форме буквы Ф. Эта тамга на монетах Термеза и Бадахшана появляется в 690-х годах, принадлежала чагатаиду Дувахану. В других регионах Чагатайского улуса тамга Дувахана помещается совместно с другими тамгами. Последний раз наследственная тамга дома Дувахана появляется на монете Термеза 761(1361) года связи с Амиром Темуром, который в то время находился в сюзеренских отношениях с законным наследником этой тамги Туглук Темурханом. Когда он, нарушив обязательства, данные Амиру Темуру, в 762 (1362) году отдал власть в Мавераннахре своему сыну Илйасу, начинается продолжительная борьба Амира Темура за создание независимого государства. Впоследствии он никогда не признавал власти потомков Дувахана, тем более не использовал их тамгу [Мирзаев, 2008:145]. Впоследствии, как свидетельствуют письменные источники и монеты, Амир Темур как личный знак использовал тамгу в виде треугольника из трех колец. Она породило множество интерпретаций, как обозначение трех частей света: Азии, Европы, Африки; античные символы удачи; родовая тамга тюрок. Как нам представляется, Амир Темур по своему мировоззрению мог принять только трактовку священного символа, исходящую из традиций степей Евразии, теми представлениями о духовности и действительности, которые бытуют в данной общественной среде, в данный исторический период. А орнамент из трех кругов по древнетюркской традиции символизирует единство души, тела и слова. Тем самым, Амир Темур преодолевая клановые и родовые традиции, принял тамгу, который олицетворял традиционные ценности с новым пониманием государственности.

Наряду с Ф тамгой, иногда на монетах Термеза появлялись тамги потомков Джучи. Исследования этого явления показало, что в регионе имело место традиционное присутствие джучидского влияния, которая выражалась в постоянных претензиях с их стороны на праве владения части города. Последним проявлением джучидского присутствие на нумизматическом материале Термеза является монета 761(1361) года с именем Джанибекхана [Мирзаев, 2008:178]. Впоследствии, придя к власти Шайбанихан, как бы восстанавливая историческую справедливость, объявил Термез юртом *кунградов*, которые являлись прямыми наследниками Джучидов.

Заключения

Таким образом, на материалах нумизматики Термезского региона можно изучить возникновение и функционирование тамг на монетах трех периодов, основываясь на иконографии изображений и стилистических различиях, весовые показатели, количество учтенных экземпляров, место их находок и по другим показателям. Топография монетных находок в изучении тамг более строгий критерий для определения местоположения того или иного владения, нежели другие памятники, которые могут создаваться и спустя много лет и в отличие от монет, чеканившихся только во времена правления того или иного правителя. Анализ тамг, имеющиеся на монетах, проведенный тщательный их анализ в сочетании со сравнительными материалами, позволяет осмыслить истоки возникновения, закономерности развития и особенности функционирования системы тамг, выявить причины и цель помещения их на монетах, установит принадлежность тамги к определенному правителю.

Система символов, в частности тамг любого исторического периода обладает структурной целостностью в единстве ее ядра, элементов ее структуры. Это позволило сохранить преемственность изображений для каждой тамги отдельной общности или личности, узнаваемость и в то же время подчеркнуть ее индивидуальность. Тамга своеобразный генотип общности, выраженный знаково-символическими средствами. Она аккумулирует в себе некую информацию и передает ее из поколения в поколение, гарантируя историческую воспроизводимость и самоидентичность социума, удерживает от распада и хаотического перемешивания системы с другими культурами и делает ее самобытной. Законы формирования, функционирования и наследования тамг позволяют открыть новый, достоверный исторический источник информации. Возникновение и развитие такого института как тамга связана с отношениями между разными общностями в Евразии, которые строились на основе институциональных

механизмов, важнейшими из которых являлись: правление в большинстве из них представителей единой династии; общность ведущих кланов и сохранение за ними права перемещения со своими воинами из одного региона в другой в границах единого политического пространства; существование родственных связей между разными ветвями высших должностных лиц, возглавлявших отдельные государства; сохраняющаяся этнокультурная близость между локальными сообществами, в том числе и благодаря единству их правящей страты.

Анализ многочисленных находок материальной культуры из территории приграничных районов Амударьи, позволяет говорить о важной роли со II века до Р.Х. преемственности и традиционности во всех сферах общественной жизни: улусной системы в государственном устройстве; почитание Луны в идеологии; тамг как общепризнанных символов. Имевшие здесь место последующие традиции государств, даже при таких инновациях как буддизм и ислам, при новых конфессиональных основах, наследовались от своих исторических предшественников, от улуса лунных людей.

Список источников и литературы

- Бабаяров Г., Кубатин А. Тамги как источник по истории взаимоотношений Чача и Тохаристана в раннем средневековье // *O'zbekiston tarixi*, 2010 № 1. – с.3-13.
- Зеймаль Е.В. Древние монеты Таджикистана. - Душанбе, 1983. - 348 с.
- Мирзаев Дж.З. Амир Темур и монета Термеза 761 года // Трансоксиана-Мавераннахр. Сборник статей. Академику Э. В. Ртвеладзе в честь 65-летия – его ученики и коллеги. – Ташкент: Издательство журнала «SAN'AT», 2007. – с.141-147.
- Мирзаев Дж.З. Термезский чекан с именем Джанибек-хана (742-758/ 1342-1357) в контексте исторической ретроспективы // Российская Академия наук. Институт Востоковедения. Труды V международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков», Волгоград 18-23 сентября 2006. – Москва: «Нумизматическая литература», 2008. – с.177-179.
- Пидаев Ш.Р., Баратова Л.С. К истории денежного обращения раннесредневекового Термеза // История материальной культуры Узбекистана(ИМКУ) – Москва: «Нумизматическая литература», 2008. – с. 172-182.
- Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. - Ташкент: «MEDIA LAND», 2002. - 303с.
- Шамсиддин Камолиддин. Исследования по этногенезу и этнической истории народов Средней Азии. Берлин: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014.- 236с.
- Göbl R. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd I-IV. - Wiesbaden, -1967.
- Local governance and statehood in the Amu Darya border region. <http://www.zef.de/amudarya.html>

УРБАНИЗАЦИЯ И МИГРАЦИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Мухамбеткалиева Гульайм Махамбетовна

кандидат политических наук
Республика Казахстан, г. Астана
gulaim.makhambet@gmail.com

Abstract

Some aspects of urbanization and migration in Central Asia in the context of globalization trends are studied in this article. Features of migration processes from rural area was found and its intensity and directionality in cities were defined. Factors identifying level of migration and urbanization in countries of Central Asia expanse is also being analysed.

Тенденцией современного периода является ускоряющийся процесс урбанизации. Современная урбанизация несет в себе двойной смысл, с одной стороны, предоставляя человеку массу возможностей для изменения социального статуса, улучшения условий жизни, смены рода деятельности, с другой стороны лишая чистой экологии, равномерного распределения по территории, равного доступа к социальным благам и т.д.

Проблема урбанизации всегда вызывала интерес среди научной общественности (М. Вебер, Г. Зиммель, Э. Берджесс и другие). Одним из первых кто предложил концепцию урбанизации был американский ученый Дж. Джиббс. Данная концепция позволила определить степень развития урбанизационных процессов в различных государствах.

По последним данным нового доклада ООН "Мировые перспективы урбанизации", к 2050 году городское население возрастет на 3,1 млрд. человек [1]. Все это, несомненно, будет сопровождаться различными проблемами социально-экономического, культурно-национального, экологического и др. характера. В связи с этим, актуальность изучения проблем урбанизации возрастает.

Среди прочих особое место занимают проблемы миграции. Известно, что важнейшим механизмом урбанизации является миграция населения. Города все чаще становятся привлекательными для людей, ищущих наилучшие условия для своей жизнедеятельности. Мигранты тем самым получают возможность изменить свое существующее положение, повысить уровень социальной подготовки, получить опыт социального взаимодействия с различными социальными группами, а с другой стороны, приток мигрантов в определенной мере влечет за собой рост безработицы, экономическое неравенство, межэтническую напряженность, повышает уровень преступности. Все это замедляет городское развитие. Известно также, что основную долю мигрантов в город составляют молодые люди трудоспособного возраста, тогда как на селе происходит старение населения и снижение уровня активности граждан. В результате, в этих условиях происходит рост нагрузки на инфраструктуру города, которая влечет за собой изменение уровня жизни местных жителей.

На современном этапе с подобными проблемами сталкивается Центральноазиатское пространство Великого Шелкового пути. Известно, что Великий Шелковый путь был не только территорией пространства, но и был также территорией, где происходили различные миграционные процессы.

Одним из важных аспектов миграции на территории современной Центральной Азии является усиливающаяся урбанизация. Этому послужили тенденция нарастающего демографического роста, миграционных процессов среди населения, рост городов, неблагоприятная экологическая ситуация в отдельных регионах Центральноазиатского пространства Шелкового пути, нехватка водных ресурсов для занятия хозяйством, нехватка самих аграриев, безработица и в связи со всем этим отток сельского населения в города.

К основным факторам урбанизации в государствах Центральной Азии традиционно относят также внедрение и использование различных технологий, которые влекут за собой формирование новых рабочих мест в городах, более высокий уровень дохода и жизни в городах, а также периодически возникающие локальные конфликты различного характера, приводящие к массовому стихийному оттоку населения в более благоприятные районы.

По подсчетам специалистов, в Центральной Азии насчитывается 273 города, где проживают около 24 млн. человек [2]. Наибольшее число городских жителей проживает в Узбекистане, в Казахстане, Туркменистане, Кыргызстане и Таджикистане. В первой половине XXI века рост населения Центральной Азии продолжится. По оценкам экспертов ООН население Центральной Азии к 2050 году увеличится в 1,3 раза и достигнет 82 миллионов человек, 55,2% из которых будут жить в городах. К примеру, в Казахстане население в 2050-м достигнет - около 22,45 миллиона человек, численность населения Кыргызстана увеличится к концу века до 9 миллионов человек. В Таджикистане прирост населения будет до 18,56 миллиона в 2100 году, в Узбекистане прирост населения до чуть более 32 миллионов человек. Население Туркменистана вырастет к 2050 году – до 6,55 миллиона человек и т.д. [3].

Как отмечают эксперты, в Центральной Азии на сегодняшний день сформировалась такая модель урбанизации, когда экономический потенциал крупных городов и мегаполисов, не может эффективно справиться с притоком населения из экономически слабых регионов.

Поэтому данное обстоятельство актуализирует проблему управления процессами урбанизации и миграции в

крупных городах Центральной Азии.

Основными причинами миграционных настроений в Центральноазиатском регионе Шелкового пути также была индустриализация, начавшаяся в к.19 в.-вплоть до сер. 20 в. Все это привело к тому, что увеличилось число рабочих мест в регионе, а также доля некоренного населения, которые в свою очередь массово начали уезжать в 90 – е г. 20 в. Это в свою очередь привело к росту урбанизации региона, увеличению внутренне-внешней миграции и т.д. Города в своем развитии расширялись и соприкасались с пригородными единицами. На современном этапе, города являясь двигателем экономического развития, являются источником инноваций и новых возможностей.

Таким образом, урбанизация и миграция являются взаимосвязанным явлением в жизни современного общества. Как прогнозируют эксперты, рост населения Центральной Азии продолжится. Все это скажется на экономике Центральной Азии, увеличении оттока сельского населения в города.

Проблемы, вызванные миграцией и урбанизацией, в последнее время ставятся в центр внимания миграционной политики различных государств. Рост городов, городского населения, становясь центром экономического развития, привносят много возможностей в жизнь человека. С другой стороны, это ведет к ухудшению социально-экономических, экологических и других условий.

Эти проблемы требуют разработки целого ряда мероприятий социально-экономического, политического, культурного, градостроительного и экологического характера, учитывающих потребности как принимающего, так и прибывающего населения, а также поиска новых подходов к осмыслению значения современной урбанизации, повышения роли городов как катализатора экономического роста. Иначе говоря, необходимо усовершенствовать механизмы управления и планирования городов, развития агломераций, мегаполисов как центров развития. Все это, несомненно, повысит эффективность управления процессами современной урбанизации во взаимосвязи с миграцией, увеличит положительный аспект миграции, а также обеспечит безопасность государств во всех сферах жизни общества. Всему этому, безусловно, будет способствовать совместная деятельность Центральноазиатских государств по обмену информацией, опытом и поиску решения общих задач.

1. <http://www.interfax.ru/russia/2019>
2. <http://www.cer.uz/upload/iblock/19e/urbanizaciya%20rus.pdf>
3. <http://easttime.ru/news/tsentralnaya-aziya/oon-prognoziruet-sushchestvennyi-rost-naseleniya-tsentralnoi-azii-v-21-vek-0>
4. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация в России в XX веке: представления и реальность // Общественные науки и современность. (2001). - № 6. - С. 101-113.
5. Безбородова Т.М., Метелев И.С. К вопросу типологизации миграционных процессов // Региональные проблемы преобразования экономики (2010) №4.-стр. 272-278.

ТЮРКСКИЙ УЗЕЛ МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ МАГИСТРАЛИ MEDENİYETLER ARASINDAKİ TÜRK MERKEZ ALANLAR

Абдуллаев С. Н.

Профессор. Доктор филологических наук
Иссык-Кульский государственный университет им К. Тыныстанова
Кыргызстан, г. Каракол
sayfylla-ab@rambler.ru

Абдуллаева Г. С.

Аспирант
Кыргызстан, г. Каракол
abdullaeva_guzyalya@mail.ru

Öz

Modern dünya Medeniyetler arası temasların bir sürecidir. Türk toplumunun dünyanın dilsel resim - bunlardan biri. Bugün, bu dünyayı yansıtır, ama aynı zamanda problemlili konuların yol açmaktadır.

Türkistan Türkçe konuşan halkların ikamet bölge - her zaman ilgili kalır ticaret ve bilgi ve kültür hatları, merkezi bir parçasıdır. Türk halklarının mevcut parçalanma onları karlı kendilerini coğrafi konumu kullanmak için izin vermez. Çok hassas ve somut Türkistan kavramı, yaygın ve amorf Avrasya toplum kavramı. Sağlamlık Türkistan tüm faydalıdır. Nasıl modern Türk dünyasının konsolidasyon güçlendirebilir? Biz Türk sözcüğü ile başlayabilirsiniz. Bütünleştirici süreçlerin optimizasyonu, büyük ölçüde eski Türk sözcüğü ile bağlantılıdır. Bu bağlamda, sadece uzun bütün konuşma ve yazma olmuştur ortak alfabe ve ortak senaryo, pratik sorunları çözmek gerekiyor. Türk halklarının bütünleşmesi bağlamında onlara hitap ihtiyacı herkes tarafından tanınan ve zamana göre belirlenir. Sorunun bilimsel yönü uzun dilbilimciler tarafından çözüldü. Bu şeylerin pratik tarafı olmaya devam etmektedir. Bu Türkçe konuşan insanların, internet kullanımının çeşitli alanlarda geliştirilmesi ve Türk sözcüğünün korunması önemli bir atılım sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk alan, ortak Türk dili, değişkenlik, bölgesel diller, kültürler arası iletişim, etno-kültürel gelişme

Abstarct

The territory of residence of Turkic-speaking peoples is Turkestan - the central part of the trade , information and cultural lines, which always remains relevant. The current fragmentation of the Turkic peoples does not allow to use its geographical position to optimal and maximum benefit for themselves . The concept of the European Community is length and amorphous, the concept of Turkestan is very precisely and concretely. Solidity of the last one is beneficial to all: for Turks, who had always tried to be divided by others and for their partners who is acquiring a specific and reliable integral part of trade , communication and cultural lines. How can we promote consolidation processes in modern Turkic unity? Along with other areas we can start with the Turkic word. Optimization of integrative processes is largely connected with the ancient Turkic word. In this regard we just need to solve the practical issues of common alphabet and common script. The need to address them in the context of the integration of the Turkic peoples is recognized by all and dictated by time. The scientific aspect of the problem has been solved by linguists a long time ago . It remains a practical aspect of the matter, which provides a significant breakthrough in the development of various areas of the Turkic-speaking peoples, the use of the Internet and in the preservation of the Turkic word before the onslaught of globalization.

Keywords: Turkic area, common Turkic language, variability, regional languages, cross-cultural communication, ethnocultural development.

Аннотация

Современный мир во многом представляет из себя процессы межкультурных контактов и межкультурных коммуникаций, которые отражают разные его картины . Одна из них языковая картина мира издревне мобильного тюркского сообщества. Сегодня она не только отражает мир, но и ставит проблемные вопросы.

Территория проживания тюркоязычных народов, Туркестан – центральная часть торгово-информационной и культурной магистрали, которая всегда сохраняла свою актуальность. Нынешняя разобщенность тюркских народов пока не позволяет им оптимально и максимально выгодно для себя использовать свое географическое положение. Понятие Евразийской общности пространно и аморфно, понятие Туркестана предельно точно и конкретно. Монолитность последнего выгодна всем: самим тюркам, которых всегда старались разделить, и их партнерам, приобретающим

конкретную и надежную составную часть торгово-коммуникационной и культурной магистрали. Как можно продвигать процессы упрочения современного внутритюркского единства? Наряду с другими направлениями можно начать с тюркского слова. Оптимизация интегративных процессов во многом связана с древним тюркским словом. В этом плане нужно просто практически решать те вопросы единого алфавита и общей письменности, о которых уже давно все говорят и пишут. Необходимость их решения в контексте интеграции тюркских народов признается всеми и диктуется Временем. Научная сторона проблемы уже давно решена лингвистами. Остается практическая сторона дела, которая обеспечит значительный прорыв в различных областях развития тюркоязычных народов, использовании Интернета и в деле сохранения тюркского слова перед натиском глобализации.

Ключевые Слова: Тюркский ареал, общетюркский язык, вариативность, региональные языки, межкультурные коммуникации, этнокультурное развитие.

Введение

В начале нынешнего столетия на территориях проживания современных тюрков сложилась интересная ситуация. Каждый из тюркских этносов надеется на достойное будущее, хотя в перспективе для большинства из них при сохранении нынешней ситуации маячит лишь вопрос об элементарном этнокультурном выживании.

Тюркские народы расселены на огромном пространстве от Северного Ледовитого и Тихого океанов (Якутии), Кумула и Кашгара до Средиземного моря и Балкан (Западной Европы). Тюркские языки считаются взаимопонимаемыми. Это объясняется тем историческим фактором, что в прошлом тюркские народы представляли собой единый народ, а затем группу географически и этнически близких народов, которые впоследствии расселились на огромных пространствах Евразии. Знаток и ценитель тюркских языков и культуры В. М. Жирмунский отмечал: «История народов, говорящих на тюркских языках, показывает нам грандиозную картину многовекового передвижения кочевых скотоводческих племен и бывших племенных союзов из Центральной Азии через среднеазиатские и южнорусские степи, Волгу и Урал до Кавказа и Крыма, Малой Азии и Балканского полуострова» (Жирмунский, 1968 : 19).

Вплоть до двадцатого столетия в разные периоды существования Шелкового пути тюркские народы имели ряд наддиалектных языков, то есть литературных языков, употреблявшихся на больших пространствах с различающимися разговорными диалектами, к ним можно отнести и язык «Тюрки». Как показывает анализ языка орхон-енисейских памятников, строй тюркских языков мало изменился (Р. Хаким, 2006 : 73). Это обнадеживает и придает уверенность в устойчивой стабильности и лингвистической «консервативности» внутритюркской консолидации.

Двадцатый век – век разочарований для тюрков. В результате создания частных тюркских литературных языков для каждой местности на базе местных диалектов произошло разделение тюркского мира на более чем тридцать литературных языков. Тюркские народы в настоящее время не имеют общего литературного языка. В то же время их «языки» возможно ближе между собой, чем языки локальных групп других народов. Тюрки пользуются разными алфавитами и системами письма, а в общении между собой все чаще прибегают к помощи переводчиков и третьего языка. Это закономерный итог современного развития тюркского мира, некогда единого, а в настоящее время раздробленного на маленькие фрагменты. Сегодня остро ощущается потребность объединения всех близкородственных народов в едином тюркском узле в контексте межцивилизационных контактов. Пространство планеты становится пронизанным глобальными сетями и взаимосвязями. Выявляя наличие сетей, ученые говорят и о сетевых узлах, роль которых могут играть группы стран, страны, города, университеты, международные организации.

Безусловно, негативной тенденцией является то, что развитие тюркских языков и культур пошло и продолжает идти независимым друг от друга путем, что в определенной степени повлияло на отдаление тюркских языков друг от друга. Если бы тюркские народы, создали общий литературный язык и внедрили его для использования в тюркском сообществе, то этот язык по своему потенциалу можно было бы отнести к числу региональных. К этому нужно стремиться в процессе регулярных межтюркских контактов, в том числе и культурно-экономических, туристических и др.

Основная часть

В настоящее время, в связи с отсутствием единого стандартизированного языка, тюркские народы разделены за рамками внутригосударственной сферы на сферы действия других региональных языков – русского, английского, фарси, китайского и т.д. Для официального взаимного общения, к примеру, между тюркскими странами СНГ используется русский, между Турцией и тюркскими странами СНГ – английский, тюрки из Ирана и тюрки из Афганистана скорее всего будут использовать фарси для общения между собой и т.д..

Многие малочисленные тюркские народы, особенно в России, находятся сейчас в процессе физической и языковой ассимиляции. Даже у таких относительно крупных тюркских народов, как уйгуры, казахи, татары, киргизы, проблема знания родного языка стоит достаточно остро (Асанканов, 2014 : 132). Ситуация усложняется тем, что русский, китайский и персидский языки являются языками, имеющими широкую географию и количество говорящих, богатое культурное и научное прошлое и важность, международную значимость, официальное употребление и государственную поддержку. В силу указанных факторов малым тюркским языкам слишком сложно выдерживать конкуренцию с ними. Изолированное развитие тюркских языков и культур для них чревато перспективой попадания в число 90 % естественных языков Земли, которые могут исчезнуть (Дюсупова, 2015 : 69).

В целях противодействия языковой ассимиляции необходимо повышать значимость тюркских языков путем

создания и внедрения общетюркского языка. Такой функционально более продвинутый язык был бы близок ко всем тюркским языкам и служил бы задачам расширения сотрудничества между тюркскими народами в языковой, экономической, туристической и культурной сферах, включая сближение тюркских языков друг с другом.

Внедрение общетюркского языка является вопросом не только тюркского ренессанса: не только тюркский мир, но и все мировое сообщество получит выгоду от его принятия. Основная часть сельского населения в тюркских странах не владеет ни одним из региональных языков и не имеет возможностей к их изучению. Внедрение общетюркского регионального языка, близкого к разговорному языку в регионе, способствует образовательному и культурному прогрессу, упростит туристическую и коммуникационную проблему не только внутри региона, но и между регионом и внешним миром.

Значимость языка во многом определяется тем, какие возможности он открывает. В настоящее время для того, чтобы получить хорошее образование и информацию, представителям тюркских народов нужно учить другие региональные языки. Создание общего языка, открывающего возможности для хранения информации не одного, а всех тюркских народов, позволило бы в большей степени обходиться этим языком, являющимся к тому же родным для всех тюрков. Это подняло бы, в частности, тюркский туризм на ступень выше.

Близость тюркских языков создает перед тюркскими народами огромные возможности, которые не просто не используются, но с течением времени теряются. Создание и внедрение общетюркского литературного языка, дало бы тюркским народам следующие преимущества:

1. Расширение возможности междюркского общения.
2. Хранение и пользование информацией всех тюркских народов.
3. Рост значимости каждого тюркского языка.
4. Этот язык в отличие от других региональных языков являлся бы родным для тюрков.
5. Изучение этого языка было бы намного более легким, чем изучение других региональных языков.

Создание для целей взаимного общения, обучения, и хранения информации общетюркского языка является жизненно важным. Сегодня вопрос стоит так: либо тюркское сообщество реализует свой неиспользованный потенциал и добьется вышеуказанных преимуществ, либо будет продолжать терять большую часть своего потенциала, обусловленного близостью тюркских языков.

Современные тюркские литературные языки являются наддиалектными стандартизированными языками, созданными на базе стандарта определенного района, в соответствующих тюркских регионах, где существуют различающиеся друг от друга диалекты (Строй уйгурского языка, 1989 :7). Учитывая взаимную близость тюркских языков, позволяющую считать их диалектами, вполне реально создание стандартизированного тюркского языка, выполняющего функцию наддиалектного языка для всего тюркского сообщества.

Для этого необходимо определить, на основании каких стандартов целесообразно создать наддиалектный тюркский язык, для того, чтобы он был приемлем для всего тюркоязычного мира. Эти стандарты следует принимать во внимание и в проектах по тюркскому лингва-туризму. Внедрение на практике стандартизированного литературного общетюркского языка зависит от следующих факторов:

1. Субъективная заинтересованность, т.е. воля тюркских народов внедрить в качестве *lingua franca* именно общетюркский язык.
2. Нейтральность данного языка, то есть это не может быть в чистом виде один из современных языков. Именно поэтому нужны проекты по выработке и «притирке» общего языка, в том числе и проекты по лингва-туризму.
3. Максимальное совершенство и богатство данного языка, его способность стать языком государства, науки, техники и т.д.
4. Максимальный учет в языке особенностей всех тюркских языков.

Внедрение данного языка в тюркском мире будет зависеть главным образом от факторов, не зависящих от воли тех, кто будет его создавать. Это и желание основной массы тюрков по всему миру и их лидеров, например, желания тюркского сообщества нести определенные издержки в целях широкого внедрения данного языка. Но задачей лингвистов будет сделать все возможное, чтобы сделать этот язык как можно более привлекательным и удобным для использования. Одним из аспектов практической реализации благородной задачи могут явиться проекты по тюркскому лингва-туризму.

Сегодня общетюркский язык необходимо создать, взяв за основу существующие тюркские языки, с тем, чтобы он был максимально близок ко всем тюркским языкам. Это обеспечит становление языка как языка всех тюркских народов. Этим самым достигается очень важный плюс – нейтральность и равноправие, т.е. этот язык не будет отвергаться из-за психологических и политических причин. Поскольку общетюркский литературный язык будет создаваться в определенной мере искусственно, и в то же время на базе тюркских языков, в нем будут сочетаться элементы естественности и искусственности. Это с одной стороны, обеспечит максимальное совершенство и богатство языка, с другой стороны, общетюркский язык будет основываться на прочной и естественной основе – реально существующих тюркских языках.

Тюркская речь зачастую отличается всего лишь вариантом согласных, используемых в определенной закономерности. Например: "dağ"- "tağ"- "taw" ("гора"). Для таких случаев в качестве упрощенного примера можно предложить следующие варианты фонем, которые могли бы быть приняты как стандарт в общетюркском языке:

1) Гласные – гласные фонемы огузских и кыпчакских языков, потому что гласные фонемы карлукских языков утратили исконно тюркские свойства.

2) Согласные – согласные фонемы карлукских языков, потому что согласные фонемы карлукских языков занимают промежуточное положение между согласными фонемами огузских и кыпчакских языков: "к", "т" в начале

слова – одинаково с кыпчакскими языками, "й" в начале слова – как в огузских языках, "г" в середине и в конце слова (агиз, таг) – как в огузских языках, невыпадение «н» в аффиксах – как в кыпчакских языках.

3) Также согласные в аффиксах могут быть использованы из карлукских языков.

Это не обязательный вариант согласных и гласных, на самом деле применение фонем может быть очень вольным. Если слова различаются не только вариантом согласного, а совершенно разные, несколько вариантов слов может быть использовано, как это указывалось ранее.

Общeturкский язык может быть в определенной степени вариативным. Из речевой практики видно, что карлукские и кыпчакские языки очень близки друг к другу, чем огузские языки. Поэтому общeturкский язык мог бы быть внедрен в двух ответвлениях: огузском – для турков, азербайджанцев, туркмен, тюрков Ирана, гагаузов, карлукско-кыпчакском – для остальных тюркских народов. Тогда внутри данных групп эти варианты были бы близки ко всем. Дальнейшее развитие определит практика языкового строительства.

Конечно, наличие практической вариантности в общeturкском языке является не совсем желательным. Однако по сравнению с более 30 «языками», пока существующими сейчас, это будет несомненным прорывом. Преимуществом будет и то, что каждое ответвление будет ближе ко всем языкам внутри соответствующих групп, чем общeturкский язык, что облегчит их внедрение на практике, в том числе и туристической.

Общeturкский язык мог бы формироваться не искусственно, а путем вольного общения тюркоговорящих, каждый из которых использовал бы свой язык, и таким образом через некоторое время возник бы усредненный язык. Это могло быть реализуемым, учитывая близость тюркских языков. Вот здесь фактор тюркского лингва-туризма мыслится как достаточно релевантный.

Основной трудностью общeturкского языка станет то, что он будет поначалу звучать «искусственно», потому что он не будет полностью совпадать ни с одним из тюркских языков. Однако после его употребления в течение некоторого времени сначала в письменной, затем в устной формах, благодаря своей близости к тюркским языкам, простоте, богатству и совершенству он станет удобным и приемлемым к использованию в тюркском сообществе. Более того в его использовании будет ощущаться тот романтизм и чувство нового, которые появляются при использовании нового языка. Это краски полноценной и развивающейся жизни, и здесь многое зависит от возможностей тюркского лингва-туризма. Таким образом, успех распространения общeturкского языка во многом зависит от придания ему определенного статуса, если не юридического, то морального.

На первых порах общeturкский язык может изучаться и использоваться энтузиастами, чье количество может составить несколько тысяч человек. Первоначально предполагается использовать язык для интернет-общения и создания Интернет-ресурсов, включая Википедию на общeturкском языке.

Дальнейшее распространение языка будет зависеть, во-первых, от его способности отвечать коммуникационным и информационным запросам, и, во-вторых, от необходимости его внедрения, зависящей от того, в какой степени тюркские народы будут успешны в создании общего культурного пространства.

Также как и в арабских странах, где литературный арабский язык используется в межарабском официальном и неофициальном общении и частично на официальном государственном уровне, общeturкский язык тоже может использоваться в межтюркском официальном и неофициальном общении, в то время как тюркские языки останутся в использовании на национальном уровне. Поэтому специальное внимание должно быть уделено сближению тюркских языков между собой и с общeturкским языком.

Независимо от того, насколько успешным окажется проект по созданию и распространению общeturкского языка, в целях использования преимуществ и потенциала близости тюркских языков программой- минимум для тюркских народов можно считать переход всех тюркских народов на унифицированную графику. Этой графикой может стать латинская. Латинская графика является самой распространенной в мире и средством максимального доступа к мировой информационной системе [Р. Хаким : 80]. Налаживание координации в сфере развития тюркских языков, при которой должна обеспечиваться максимальная идентичность вводимых терминов, вплоть до отмены ранее введенных терминов и переходу к общим словам.

Провидение снабдило тюрков относительно близкими языками. Обязанностью тюркских народов является использование этой великой возможности. Это уникальный шанс, который требует своего немедленного практического использования. Чем ближе тюркские языки друг к другу, тем больше возможности использовать информационные ресурсы и литературу, имеющиеся в одном тюркском языке другими тюркскими народами, тем большей значимостью обладает каждый тюркский язык в отдельности.

По законам лингвистики, ни один живой естественный язык не стоит на месте, все языки находятся в стадии развития. Тюркские языки также постоянно двигаются в каком-то направлении и необходимо этому процессу придать желаемое направление, т.е. координировано содействовать их движению в направлении друг к другу. Среднетюркский язык мог бы стать стандартом для взаимного сближения тюркских языков. Каналов для такого сближения много. Один из них - тюркский лингва-туризм как разновидность международного культурно-экономического развития.

В современных процессах развития и координации тюркских языков желательно придерживаться принципа тюркизма, т.е. осуществлять внедрение новых терминов тюркского происхождения, восстановление древнетюркских слов и т.д. Единение и обогащение их друг за счет друга также будет взаимно сближать тюрков в направлении прогресса всех сторон их современной жизни и достойно отвечать на вызовы XXI столетия..

Примечания

1. В частности, такие процессы ярко выражены при повседневном использовании русского языка вместо

родного: Асанканов, А. (2014) Уйгуры Кыргызстана. - Бишкек.

2. Дюсупова, Л. В. (2015) Тюркские языки на лингвистической карте Оренбургского края: история и современное состояние//II International research symposium of the Turkic world.-Almaty, volume I.-p. 68-75.

3. Жирмунский, В. М. (1968) О диалектологическом атласе тюркских языков Советского Союза//Вопросы диалектологий тюркских языков.-Фрунзе, -С. 6-23.

4. Ср. наблюдения академика А. Т. Кайдарова о процессах образования общенародного и литературного языков: Кайдаров, А. Т. (1989) Строй уйгурского языка.-Алматы: «Наука».

5. В этих целях важна скоординированная деятельность в области письма и графики. См. об этом: Хахим, Р. (2006) Метаморфозы духа.- Казань.

IV ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР ФОРУМУ
«Байыртан бери «Жибек Жолу» түшүнүгү: Көз караштар жана жаңы изденүүлөр»

Техникалык редактор: *Ш. Даулятов*
Мукабанын дизайны: *Жошкун Кала*

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Башкаруу кеңешинин жана Басма комиссиянын чечими боюнча басылды.
Басууга 06.07.2017 кол коюлду.

КТМУнун Басмакана бөлүмү.
Бишкек ш., Жал к.р., КТМУнун Ч. Айтматов атындагы кампусу.